

De virtuele boer

Jan Douwe van der Ploeg

1999 VAN GORCUM

969 d's

© 1999, Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o, het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

NUGI 659

ISBN 90 232 3496 0

DTP: Ans van der Lande, Wageningen

Grafische verzorging: Van Gorcum, Assen

Inhoudsopgave

Woord vooraf IX

DEEL I: INLEIDING 1

- 1 Verleden, heden en toekomst 3
 - 1.1 Vormen van maatschappelijke cohesie 7
 - 1.2 Tijd, structuur en de sociale wetenschappen 11
 - 1.3 Actoren, projecten, coproductie, convergentie en distantiatie 30
 - 1.4 De landbouw als empirisch object 38
 - 1.5 Verhaallijnen 45
- Noten 48

DEEL II: DISTANTIATIE: HET CREËREN VAN EIGEN *RESOURCES* 55

- 2 Dansen door de tijd 57
 - 2.1 Hemmema's Memoriaal: terug naar de 16e eeuw 60
 - 2.2 Over boerenvrijheid en agrarische ontwikkeling 69
 - 2.3 De hoogte van de grup en andere episodes 76
 - 2.4 'Kreas of rûch': De 'Neiboer' van de Lycklemastate 86
 - 2.5 Daniël fan Kuken: '*rûch bourkje*' 90
 - 2.6 De ondergang van Daniël: man-vrouw-verhoudingen in de landbouw 94
 - 2.7 Collectieve memorie als onderdeel van cultureel repertoire 99
 - 2.8 Door naar de toekomst 104
- Noten 106
- 3 Bedrijfsstijlen als socio-technische netwerken 110
 - 3.1 Bedrijfsstijlen in de hedendaagse Friese melkveehouderij: een eerste kennismaking 113
 - 3.2 Naar een precisering van bedrijfsstijl als constructie van congruentie 121
 - 3.3 Het exploreren van bedrijfsstijlen (een voorbeeld) 130
 - 3.4 Bedrijfsstijlen als socio-technische netwerken 137
 - 3.5 De aansturing van uiteenlopende socio-technische netwerken 142
 - 3.6 Differentiële ontwikkelingen door de tijd heen 151
- Noten 154

DEEL III: ONTVOUWING:**DE BENUTTING EN ONTWIKKELING VAN RESOURCES 157**

- 4 Het ketenen van het ongrijpbare 159**
- 4.1 De meerledige plooibaarheid van de landbouwbeoefening 160
 - 4.2 'The uncaptured peasantry' 163
 - 4.3 Het Cartesiaanse theater 164
 - 4.4 De 'farming systems'-benadering 175
 - 4.5 De empirische variatie in I/O-relaties 180
 - 4.6 Een methodologisch intermezzo 186
 - 4.7 Het vierde kwadrant: de strategische aansturing en ordening van het arbeids- en productieproces 193
 - 4.8 Strategisch opereren in het eerste kwadrant 197
 - 4.9 Strategisch opereren in het derde kwadrant 206
 - 4.10 Conclusies 215
- Noten 219
- 5 Economie als geheel van differentieerbare betrekkingen 224**
- 5.1 Substitutiecurves, expansiepaden en bedrijfsstijlen 227
 - 5.2 Nogmaals: dansen door de tijd oftewel het onbestemde karakter van bedrijfsontwikkeling 235
 - 5.3 Van plooibaarheid naar disciplineren 242
- Noten 245

DEEL IV: DISCIPLINERING:**DE DOMINANTIE VAN DE TOEKOMST 247**

- 6 Kennissysteem en modernisatieproject: 249**
het beheersen van de toekomst
- 6.1 De noodzaak van vertrouwen: de betekenis van lokale culturele repertoires 254
 - 6.2 Van vertrouwen naar trust: de opkomst van MvL als expert-systeem 260
 - 6.3 Staat en markt: het aanjagen van structurele ontwikkeling 265
 - 6.4 Doorgaande afvloeiing als 'structurele uitkomst' van 'structurele ontwikkeling' 272
 - 6.5 Zwarte zwanen oftewel het micro-macro probleem in de landbouw-economie 278
 - 6.6 De *commodity*-fictie 283
 - 6.7 Een tussenstijdse samenvatting: de pijlers van het 'expert-system' en het modernisatievertoog 291
- Noten 295
- 7 Doorgaande afvloeiing als hedendaagse 301**
episode en andere mythes
- 7.1 Instroom 304
 - 7.2 Uitstroom 305
 - 7.3 Bij welke bedrijven doet zich uitstroom voor? 312
 - 7.4 De opvolgingssituatie 318
 - 7.5 Wat gebeurt er binnen de categorie van 'blijvers'? 319
 - 7.6 Van bedrijven naar werkgelegenheid: nog een paradox 322
 - 7.7 Resistentievermogen: een gedifferentieerd gegeven 324

7.8	Ziende blind: het gevaar van mythes	331
	Noten	335
8	Structurele involutie en de erosie van <i>trust</i>	340
8.1	De specificiteit van schaalvergroting als hedendaagse episode	347
8.2	Waarom in de praktijk dan toch een proces van schaalvergroting?	352
8.3	De erosie van <i>trust</i>	359
8.4	Driestromenland	369
	Noten	373
9	De strijd om de toekomst: stroom en tegenstroom	378
9.1	De nieuwe stroom	379
9.2	De omvang van plattelandsontwikkeling	389
9.3	Het waarom en het hoe van plattelandsontwikkeling	397
9.4	De impact van nieuwe sociaal-economische relaties	406
9.5	Het ministerie van Landbouw als <i>non-agency</i> : een case-studie	411
9.6	De tegenstroom	417
9.7	Is een nevenschikking mogelijk?	420
9.8	Stroom en tegenstroom: een onhanteerbaar spanningsveld	423
9.9	Landschap als ordenend principe	426
9.10	De komende ondergang van de Nederlandse landbouw	431
	Noten	433
DEEL V: ACTOR EN STRUCTUUR		441
10	Structuur, tijd, kennis en macht	443
10.1	Wat is structuur?	445
10.2	De ordenende elementen van nu: <i>distrust</i> en discongruentie	450
10.3	Over tijd, macht en sociale praktijken	451
	Noten	454
Literatuur		458

Woord vooraf

De constatering dat zich in en rondom de Nederlandse land- en tuinbouw de nodige problemen voordoen, is zo langzamerhand gemeengoed. Maar over de oorzaken van deze problemen doen verschillende en elkaar tegensprekende theorieën en verhalen de ronde. Het zijn theorieën en verhalen die me in de loop van de tijd steeds minder zijn gaan bekoren; ik zie ze nu veeleer als deel van het probleem.

In dit boek zet ik een andere schets neer, zowel van de problemen als van de oorzaken. Waar het op dit moment vooral aan schort, is het algemeen gedeelde *beeld* van landbouw en platteland. Voor dat gangbare beeld exposeert de titel van dit boek. De *virtuele boer* staat voor de agrarische ondernemers – en daarmee voor hun vrouwen, hun geschiedenis, hun werk, hun omgeving en ga maar door – zoals we *menen* dat ze zijn. De echte boeren – hun werk, hun omgeving, hun perspectieven – staan echter steeds verder van dit beeld af.

Op zich zou dat geen probleem behoeven te zijn, ware het niet dat op grond van ditzelfde beeld van de *virtuele boer* in toenemende mate beleid wordt gemaakt: een landbouwbeleid, een milieubeleid, een ruimtelijk beleid enzovoorts. Daarom ontstaan fricties en allerlei nieuwe problemen. Dat kan soms zo ver gaan dat de echte boer bijna in een situatie van clandestiniteit wordt gemanoeuvreed. Met de *virtuele boer* hebben we ons een probleem gecreëerd waar niemand omheen kan.

In dit boek ga ik uitgebreid in op de beeldvorming rond landbouw en platteland. Dat betekent ook dat het *expertsysteem* in en rond de landbouw, de producent van het virtuele beeld, en het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de voornaamste gebruiker ervan, in de analyse worden betrokken.

Aan het einde van het tweede millennium staan we op een merkwaardige driesprong. Achter ons ligt de weg die we in het verleden hebben afgelegd – een weg waarover nog steeds de grootste misvattingen bestaan. Vóór ons liggen twee wegen naar de toekomst. Langs de ene route, die meestal geduid wordt als die van de plattelandsontwikkeling, bakenen zich nieuwe maar vooralsnog ook fragiele ontvouwingsmogelijkheden af. De andere route is de weg van versnelde schaalvergroting en doorgaande industrialisatie van de landbouwbeoefening.

Daarmee staat voor het eerst in de geschiedenis het voortbestaan als zodanig van de Nederlandse land- en tuinbouw op het spel. Want de wisselwerking tussen theorieën en beleidsopvattingen die zijn gecentreerd rond de *virtuele boer*, en de ingrijpende keuzes die voor ons liggen, sluit

bepaald niet uit dat de Nederlandse land- en tuinbouw ten onder gaat. Daarmee staan tegelijkertijd de instandhouding van onze mooie groene ruimte en de voortbrenging van kwalitatief hoogwaardig en veilig voedsel op het spel.

Dit boek is ook een speurtocht naar datgene wat we in de sociale wetenschappen het 'ordenende moment' noemen. Wat zijn de sturende, de drijvende krachten die de maatschappelijke ordening in het algemeen en landbouw en platteland in het bijzonder maken tot wat ze zijn? Hoewel ik hier niet vooruit wil lopen op het antwoord, zij toch gezegd dat vandaag de dag onkunde, onvermogen en onverantwoordelijkheid naar voren komen als momenten die landbouw en platteland in sterke mate ordenen. Staande op genoemde driesprong maakt dat me er niet geruster op.

Gedurende de afgelopen jaren ben ik op meerderlei wijze nauw betrokken geweest bij de ontwikkeling in land- en tuinbouw – soms rechtstreeks werkend met boeren en tuinders aan nieuwe oplossingen, soms in Brussel of Den Haag, dan weer als onderzoeker. Achteraf denk ik dat *meervoudige betrokkenheid* een van de belangrijkste methodologische principes is die men zich maar kan denken. Al was het alleen maar omdat meervoudige betrokkenheid niet alleen noopt tot het stellen van de 'waarom-vraag', maar ook en bij voortduren leidt tot de vraag 'waarom niet?'

Dit boek is een lang en in bepaalde opzichten ook ingewikkeld boek. In paragraaf 1.5 treft de lezer een overzicht aan van de verschillende verhaallijnen; een leeswijzer zagezegd. In de tekst zelf zijn gedetailleerde uiteenzettingen van methodische aard vaak aangeduid. De minder geïnteresseerde lezer kan die stukken overslaan.

Ik heb lang aan dit boek gewerkt. De eerste flarden dateren uit 1994. Het werken aan dit boek was soms als het bijhouden van een dagboek. De golven van optimisme en pessimisme die voortvloeiden uit de multiple betrokkenheid waarnaar ik eerder verwees, zullen ongetwijfeld doorklinken in de navolgende hoofdstukken. In al die jaren heb ik uit verschillende inspiratiebronnen kunnen putten en verschillende correctieve mechanismen kunnen gebruiken.

In essentie gaat het om drie factoren. In de eerste plaats om de lezingen die ik, meestal één keer per week, soms vaker, gaf voor afdelingen, kringen en organisaties van boeren. Lezingen en deelname aan debatten vormen een van de meest adequate mechanismen om de eigen ideeënontwikkeling te toetsen, om nieuwe inzichten op te doen, en ook om soms hardhandig tot de orde van de dag te worden geroepen.

In de tweede plaats, zo besef ik, is de Raad voor het Landelijk Gebied een ideale broedplaats voor me geweest. Met name omdat de aandacht in deze raad steeds onverbiddelijk wordt verbreed naar een algemeen maatschappelijke kijk op landbouw en platteland. De deskundigheid, sereniteit en humor die ik in de raad vind, zijn inspirerend en corrigerend. Net als

het houden van lezingen is de deelname aan zo'n raad een van de beste onderzoeksinstrumenten die een onderzoeker zich kan wensen.

In de derde plaats verwijs ik naar het werk van onze onderzoeksgroep. Aanvankelijk lag het accent in sterke mate op de exploratie, descriptie, analyse en theoretische elaboratie van bedrijfsstijlen. Later verschoof het accent naar plattelandsontwikkeling. Steen na steen werd door deze groep gemaakt – zodat we uiteindelijk muren als die in Cuzco in Peru of in Amelia in Umbria (Italië) konden bouwen.

Op het gevaar af al te veel onderzoekers te vergeten, noem ik toch een aantal die direct of indirect een belangrijke bijdrage leverden: Sicco Antuma, Bettina Bock, Froukje Boonstra, Rudolf van Broekhuizen, Ellie Brouwer, René de Bruin, Monica Commandeur, Adrie van den Dries, Jasper Eshuis, Maarten Ettema, Peter Gerritsen, Ab Groen, Erik Hees, Ina Horlings, Greet Kerkhove, Gerard Kolkman, Geesje Kuit, Cees Leeuwis, Hielke van der Meulen, Natasja Oerlemans, Henk Oostindie, Elke Pohlmann, Gaston Remmers, Henk Renting, Dirk Roep, Joek Roex, Sabine de Rooij, Peter Schuthof, Henk Spaan, Marjan Stuiver en Han Wiskerke.

Daarnaast ben ik heel veel dank verschuldigd aan mensen die (vroegere) fragmenten van dit boek lazen en becommentarieerden, die me ter wille van dit boek uitgebreid ter woord stonden en/of anderszins waardevol materiaal aanleverden. Daarbij gaat het onder anderen om Bernard Slicher van Bath (die ongetwijfeld nog steeds dezelfde bezwaren zal hebben met betrekking tot de methode waarop hoofdstuk 2 van dit boek is gebaseerd), Willie Baak (die een deel van de statistische analyses uitvoerde), Bruno Benvenuti (die me meer heeft gesteund dan hij wellicht zelf beseft), Jan Bieleman, Rudolf van Broekhuizen, Henk Brouwer van de Friese Ecologische Zuivel, Jaap van Bruchem, Henk Dokter en Cees Hartmans van het weekblad Boerderij (met wie we veel van de enquêtes organiseerden die ook in dit boek aan de orde komen), de bedachtzame Henk de Haan, de Friese melkveehouder Taeke Hoeksma, de emeritus hoogleraar Jerry de Hoogh, Cathe Kwakkenbosch (die veel documentatiewerk voor dit boek verrichtte), René Liefvaart van het CBS, mijn collega Arie Oskam, de Friese historicus Spahr van der Hoek (die me het meest poëtische commentaar gaf), de veefokker Alfred Oostindie, Arie Rip van TU Twente, Gerrie van der Ven, Harm Wieling (die het, zo denk ik, nog steeds oneens is met hoofdstuk 4), Ada Wossink en Georg Beers, Jan Dijk, Tjomme de Haan, Wil Hennen en Huib Silvis van het LEI met wie samenwerken altijd een groot plezier was.

Ans van der Lande, Paul van der Haar, Jaap Bijkerk en Maarten Ettema hebben zich bovenmatig ingezet voor de technische en eindredactionele afronding, terwijl Guy Ackermans, Bert Jansen en Twan Wiermans de foto's verzorgden. Speciale dank ben ik verschuldigd aan de directie en staf van het accountants bureau AVM/CCLB uit Leeuwarden.

Internationale discussies zijn voor mij van groot belang geweest bij het voltooiën van dit boek. In Nederland vindt het landbouwdebat veelal plaats op enkele verstikkende vierkante meters die nauw worden afge-

paald door de alhier geldende conventies. Een verruiming van het debat voorbij die grenzen is dan een verademing – letterlijk en figuurlijk. Bovendien is de comparatieve benadering essentieel om het betrekkelijke van de hier geldende vanzelfsprekendheden te onderkennen. Collega's die me sterk hebben geïnspireerd, zijn: Silvio Antonello (die helaas al te vroeg overleed), Michele de Benedictus, David Booth, Arturo Cristovão, Karlheinz Knickel, Philip Lowe, Joe Mannion, Terry Marsden, Pierluigi Milone, Sergei Nickolsky, Jose Portela, Cees de Roest, James Scott, Eduardo Sevilla Guzman, Frank Vanclay en Flaminia Ventura.

Hetzelfde geldt voor een aantal Nederlandse collega's die een blikveld hebben dat verder reikt dan de Belgische grens. In dat verband noem ik Johan Bouma, Gert van Dijk, Jaap Frouws, Henk de Haan, Paul Hebinck, Servaes Huijs, Norman Long, Jan Renkema, Niels Röling, Pieter ter Veer en Wouter van der Weijden.

Speciale dank ben ik verschuldigd aan Sicco Mansholt die, hoe oud dan ook, de moeite nam om op uitgebreide wijze met Bruno Benvenuti, Vito Saccomandi en mij onze bedrijfsstijlenanalyses en hun eventuele landbouwpolitieke implicaties door te spreken.

Ten slotte dank ik Jaques Delors, Franz Fischler en Laurent van den Poel van de Europese Commissie, Jozias van Aartsen, Derek Hanekom en Vito Saccomandi (ministers van landbouw van respectievelijk Nederland, Zuid-Afrika en Italië), Kobus Walsma (indertijd gedeputeerde voor landbouw in Friesland) en Pé Miedema en Geert Hofstra (Friese boerenvoormannen) voor de veelal unieke mogelijkheden die ze me boden tot het verrichten van ongebruikelijk onderzoek. Ik hoop dat dit boek daar enigszins van verhaalt.

Jan Douwe van der Ploeg

Wageningen, oktober 1999

Deel I

Inleiding

1 Verleden, heden en toekomst

De maatschappij en de daarin gelokaliseerde praktijken en processen denken we ons gewoonlijk als geordend door verhoudingen en patronen die mede wortelen in het verleden. Deze gedachte, die met name ook in de sociale wetenschappen wordt aangetroffen en erdoor wordt uitgedragen, is echter in toenemende mate onjuist. Voor een adequaat begrip van maatschappelijke processen en ontwikkelingen vormt een dergelijke gedachte steeds meer een sta in de weg. De hedendaagse maatschappij wordt namelijk meer en meer geordend via een omweg die in eerste instantie onwaarschijnlijk lijkt: dat is via de toekomst.

Menselijk handelen is altijd en overal toekomstgericht. '*Somos lo que vamos a ser*', we zijn datgene wat we aan het worden zijn, aldus Ortega y Gasset (1995:227)¹. Dat neemt niet weg dat de verhoudingen tussen verleden, heden en toekomst aan ingrijpende veranderingen onderhevig zijn. De wijze waarop het toekomstgerichte handelen wordt gevormd en gefundeerd, is sterk veranderd.

In wat we gewoonlijk als een traditionele samenleving aanduiden, werd de toekomst begrepen en dientengevolge gemaakt als een repetitie van het verleden. De voorheen opgedane ervaringen waren het kompas waarop men voer. Door in het heden op dat kompas te varen, werd de toekomst een herhaling van vroegere verhoudingen. Via de collectieve herinnering, door de angst daar van af te wijken en ook door het gemak van het inmiddels beproefde werd het verleden via het heden gereproduceerd. Zo ontstond een rechte en bovenal nauwe weg, die liep van het verleden, via het heden naar de toekomst. Wat sociologen aanduiden als '*Gemeinschaft*' speelde daarbij een cruciale rol. Op het niveau van de gemeenschap, de families, de dorpen en de beroepsgroepen golden precieze normen. Men had te handelen naar deze normen die het beproefde, het historisch gerechtvaardigde weerspiegelden. Afwijking leidde tot sancties.

In de periode die we kennen als het tijdperk van de modernisatie², wordt een ingrijpende wijziging in dit, aanvankelijk zo monotone schema geïntroduceerd. Het verleden wordt van leidraad tot vertrekpunt – een vertrekpunt waar in het hier-en-nu op velerlei wijze kan worden voortgebouwd. Niet meer volgens de enge regels die inherent waren aan de '*Gemeinschaft*', maar volgens de nieuwe vrijheidsgraden die golden in de '*Gesellschaft*': men behoorde tot een klasse, tot een maatschappij, men vormde deel van markten, men deelde in de zegeningen van technische vooruitgang.

Dat introduceerde enerzijds een vaak omvangrijke serie van beperkingen, anderzijds maakte het een verdere ontvouwing en ontplooiing mogelijk. Vertrekkende vanuit de basis die in het verleden was gecreëerd – en die was neergeslagen in specifieke praktijken, *resources*, kennis en mogelijkheden – ontwikkelde men in het heden verschillende routes naar een toekomst die kon worden begrepen als een meerledige ontvouwing van de potenties die besloten lagen in datgene wat inmiddels was opgebouwd (Kosik 1976).

Het heden werd zo een belangrijke schakel. In het heden werd op specifieke en onderling vaak sterk contrasterende manieren voortgebouwd op het verleden. De toekomst verscheen daarmee als een brede serie van mogelijkheden: namelijk die mogelijkheden die in het hier-en-nu lagen besloten en die vervolgens werden benut en gerealiseerd.

Op dit moment staan we met één been in een volgende constellatie³. Gemakshalve duid ik die aan als de postmodernistische. Hierin geldt de toekomst niet meer als meerledige benutting en uitbouw van ontwikkelingsmogelijkheden zoals die in het heden liggen besloten. De toekomst wordt een baken dat het hedendaagse handelen in sterke mate gaat conditioneren. Daar waar het toekomstgerichte handelen aanvankelijk werd gekluisterd door de routines van het verleden en later werd gefundeerd in, en daarmee ook afgebakend door de mogelijkheden die in het heden lagen – daar wordt de constructie van de toekomst nu op systematische wijze ontkoppeld. Zowel van het een als van het ander. De geschiedenis wordt irrelevant en het heden wordt gereduceerd tot niet meer dan een (meer of minder gunstige) aanloop naar de toekomst. De grote vraag is natuurlijk door wie, of door wat en op welke wijze de richtinggevende toekomstbeelden worden geconstrueerd.

Al met al verschuift zo het ordenende moment in beslissende mate. Aanvankelijk lag dit in de historie verscholen (en wel omdat de toekomst niets anders kon zijn dan een herhaling van het al beproefde). Collectieve herinnering en het daarmee gedefinieerde normatieve kader vormde het ordenende moment bij uitstek. Later, in het tijdperk van de modernisering verschoof dat ordenende moment naar het heden: weliswaar werd voortgebouwd op het verleden, maar de manier waarop dat gebeurde, was bij uitstek variabel. Het heden werd een essentieel verbindingsstuk tussen verleden en toekomst. Staande op de verworvenheden van eertijds koos en realiseerde men multiple routes naar de toekomst. Zo werd de toekomst ontdaan van de kluisters van het verleden.

Als elk moment een specifieke realiteit vertegenwoordigde, dan gold ook dat in diezelfde realiteit meer ontvouwingmogelijkheden, verschillende routes dus naar de toekomst besloten lagen. Van al die mogelijkheden kon natuurlijk, in de individuele situatie, maar één worden gerealiseerd. 'Agency', dat is het vermogen om 'dingen voor elkaar te krijgen', was beslissend bij deze dans van realiteit naar toekomst.

Thans is het ordenende moment in sterke mate gelokaliseerd bij diegenen⁴ die in staat zijn te specificeren waarnaartoe we onderweg zijn. Hoe duizelingwekkend dit in eerste instantie ook moge lijken, thans zijn het toe-

komstbeelden die op vrij dwingende wijze bepalen wat we vandaag de dag doen.

Maatschappelijke ontwikkelingen en praktijken worden in toenemende mate geregeerd én geregisseerd door dergelijke toekomstbeelden. Het heden wordt nu als het ware gekluisterd door de beperkte en dwingende toekomstbeelden die we ons denken: immers, deze toekomstbeelden definiëren wat zinnig en rationeel en daarmee ook wat onzinnig en irrationeel is.

Opvallend daarbij is dat het, in tegenstelling tot de voorgaande fase, niet meer gaat om multiple en onderling contrasterende beelden (die elk voor zich waar kunnen worden gemaakt), maar om dwingende en exclusieve beelden. Men denkt zich nog slechts één mogelijkheid als doenlijk en legitiem. Waar vroeger een bepaalde realiteit verschillende mogelijkheden in zich droeg, daar verhoudt één enkele, preferent of onvermijdelijk verklaarde mogelijkheid zich nu als dwingend en als selectief raster ten aanzien van een meerledige werkelijkheid. Geïstitutionaliseerde toekomstbeelden zijn thans een ordenend moment bij uitstek. Als voornaamste dragers daarbij gelden, zo zal ik verderop uiteenzetten, de expertsystemen die inmiddels zijn ontstaan.

Megaprojecten (zie ook Scott 1997)⁵ vormen nu de veelal betwiste, maar toch sterk dwingende rasters die het handelen van allerlei actoren noodzakelijkerwijs oriënteren op één en dezelfde set van parameters: op die toekomstige constellatie die 'winst' mogelijk maakt en waaraan men beter deel kan nemen dan terzijde staan. Expertsystemen zijn cruciaal bij de constituering van deze megaprojecten.

In de markten bespeurt men een identieke ontwikkeling. De belangrijkste markten betreffen niet meer de commodities zoals die hier-en-nu worden gemaakt en verhandeld – ze betreffen de toekomst. In optie-markten (en ook in aandelen-markten) wordt 'gehandeld' in toekomstverwachtingen: de handel draait om de mogelijkheid dat een bepaalde commodity straks tegen deze-of-gene prijs kan worden aangeboden en verhandeld. Hetzelfde geldt voor aandelenmarkten: ze worden geïnspireerd en gevormd door verwachtingen omtrent de toekomstige winst.

Cruciaal bij dat alles is dat deze handel in toekomstverwachtingen domineert over de feitelijke handel zoals die hier-en-nu plaatsvindt. Om dat punt te onderbouwen behoeven niet enkel verwijzingen te worden gemaakt naar de extreem turbulente beursontwikkelingen in 1997 en 1998 – in dit boek zal ik ook aangeven hoe soortgelijke omkeringen feitelijk de ontwikkelingen in de landbouwsector bepalen.

In een, overigens wel erg simplistische grafische weergave laat een ander zich verbeelden zoals in figuur 1.1 is geïllustreerd. In de traditionele samenleving (1a) liggen verleden, heden en toekomst in elkaars verlengde. In de moderne samenleving (1b) vertegenwoordigt het heden een serie keuzemomenten: uitgaande van de middelen (*resources*) waarover men in het hier-en-nu beschikt, kunnen verschillende toekomstmogelijkheden worden gerealiseerd. In de postmoderne samenleving (1c) ten slotte, vindt opnieuw een 'disciplinerend' plaats. Nu niet meer vanuit de geschiedenis, maar vanuit de toekomst. Er wordt slechts één toekomst mogelijk

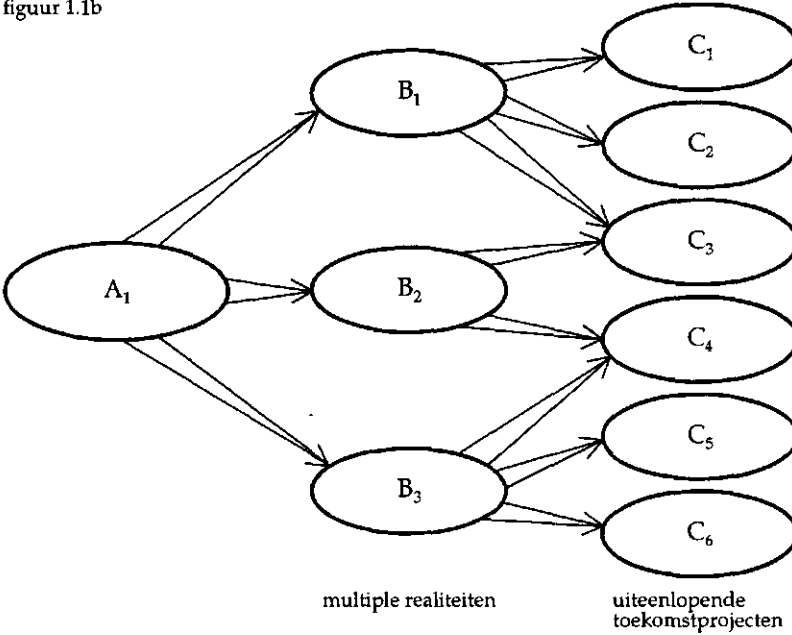
geacht – de praktijken in het heden worden daaraan ondergeschikt gemaakt. Niet de *resources* van nu, maar de *resources-van-straks* worden doorslaggevend.

Figuur 1.1 De verhoudingen tussen verleden, heden en toekomst

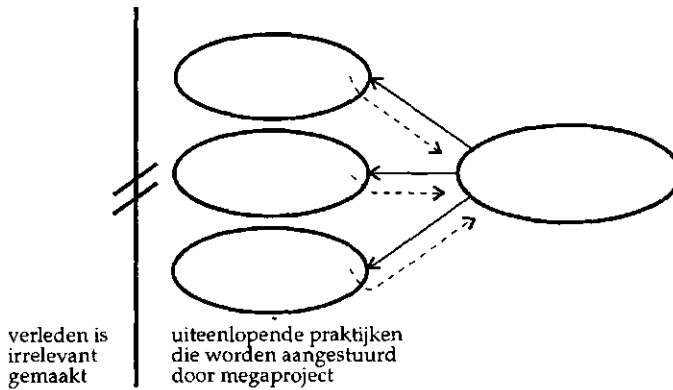
figuur 1.1a

figuur 1.1b

figuur 1.1c

1.1 Vormen van maatschappelijke cohesie

In traditionele samenlevingen vormt het beproefde een cruciaal bindmiddel. Het is het vertrouwen in beproefde routines, vertrouwen ook in de zegslieden en instanties die dit vertrouwen het meest adequaat belichamen en/of verwoorden, dat vorm geeft aan het leven van alledag. Via een dergelijk vertrouwen worden maatschappelijke praktijken geordend – het is eveneens via datzelfde vertrouwen in het vertrouwd en het beproefde dat het kompas op het verleden wordt georiënteerd: zo herhaalt via het heden, het verleden zich in de toekomst.

De gewoonte om te putten uit het arsenaal van het beproefde komt hier met andere woorden naar voren als een van de voornaamste ordenende principes (als een van de belangrijkste *'modes of ordering'*, zo kan men met Law (1994) zeggen). Meer specifiek gezegd: het normatieve kader – doen zoals we altijd gedaan hebben en wel omdat het goed in zich is – dit normatieve kader dus, vormt het medium bij uitstek voor de continuïteit die verleden, heden en toekomst verbindt. Het was het medium dat zorgde voor maatschappelijke cohesie.

In gemoderniseerde verbanden is dit normatieve moment, waarin het beproefde centraal wordt gesteld, vervangen door *agency*: het vermogen om eigen toekomstprojecten te kunnen realiseren. Weliswaar is ook hier vertrouwen een onmisbaar ingrediënt, doch het gaat niet meer om het vertrouwen dat eens het bindmiddel was in traditionele verbanden. Nu gaat het om vertrouwen in eigen kennen en kunnen. Precies *dat* is essentieel om de betekenis van *agency* te kunnen begrijpen. Waar het om gaat is het vertrouwen dat, voortbouwend op de *resources* die inmiddels zijn ontwikkeld, nieuwe mogelijkheden kunnen worden gerealiseerd. Het vertrouwen dat daartoe ook de benodigde verbanden met anderen kunnen worden ontwikkeld is van dit alles een integraal onderdeel.

Dankzij *agency* kunnen de uiteenlopende projecten zoals weergegeven in figuur 1.1b worden gerealiseerd. Cruciaal daarbij is steeds de vraag wat zou kunnen. Kennis (van welke aard dan ook) omtrent nieuwe mogelijkheden die reiken voorbij het inmiddels beproefde en ook voorbij datgene wat normatief juist wordt geacht, gaat een doorslaggevende rol spelen.

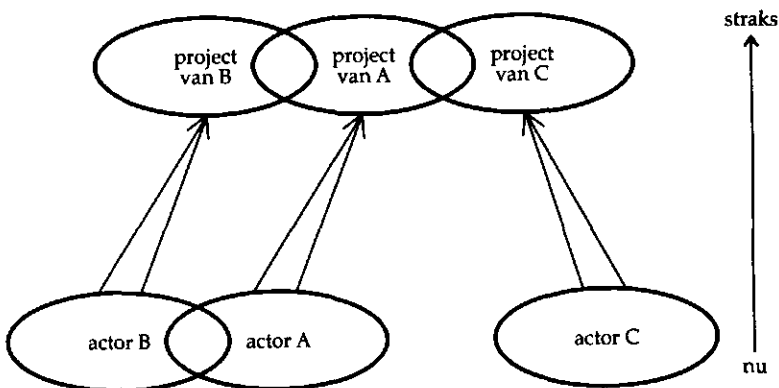
Knorr-Cetina geeft een scherpe duiding van het verschil tussen de eerste en tweede fase: *'Not only has order become a cognitive (including linguistic) rather than a normative phenomenon, it has also become a man-made rather than a man-coercing matter: it is produced, contested, repaired, organized and displayed in concrete situations whose definition became the subject of continual accomplishment and interruption.'* (1981:6)

Kenmerkend voor *'order as a man-made matter'* is een toenemende differentiatie. De beschikbare *resources* (van zowel materiële als sociale aard) worden in toenemende mate op uiteenlopende wijze uiteengelegd en ontvouwd. Daarmee ontstaan uiteenlopende en onderling contrasterende werkelijkheden (*multiple realities*), die elke voor zich weer evenzoveel uitgangspunten voor verdere evolutie vormen. Naast het sociale gaat daarbij ook van het materiële een ordenende werking uit⁶.

Wat in retrospectief opvalt, is de afwezigheid van de hoge mate van institutionele verdichting die de wereld anno nu lijkt te regeren. Waar thans sprake is van een semi-coherent geheel van artefacten, regels, procedures, agenda's, verwachtingen, kennis en rationeel geachte handelingswijzen, van , kortom, een technologisch regiem (Rip 1995; Rip en Kemp 1998) dat op vrij dwingende wijze acties op welk niveau dan ook oriënteert, informeert en sanctioneert, daar was in de modernisatie-fase sprake van een veel meer diffuus proces van variatie en selectie. Nieuwe ontvouwingsmogelijkheden (zoals weergegeven in figuur 1.1b) werden niet *a priori* beoordeeld op de mate waarop ze in lijn lagen met dominante ontwikkelingsprojecten. Variatie ontsproot uit alle hoeken en gaten. De evoluerende praktijk zelf vormde de basis op grond waarvan beoordeeld werd wat 'beter' en wat 'slechter' was⁷. Variatie werd vergroot waarna selectie volgde. Een selectie die *ex post* was en die in essentie werd gemaakt door de direct betrokkenen.

Ik wil enkele opmerkingen maken naar aanleiding van dit doorgaande proces van variatie en selectie. In de eerste plaats zij opgemerkt dat de ontvouwing van ontwikkelingsmogelijkheden, i.e. het nastreven van specifieke ontwikkelingsprojecten, geenszins kan worden begrepen als een louter individualistische onderneming. Net zoals het opereren nu (van welke individuele actor dan ook⁸), enkel kan worden begrepen als het samengaan (*interlocking*)⁹ en/of als de *distantiation*¹⁰ van diverse praktijken, zo geldt met het oog op de toekomst ook dat individuele projecten enkel kunnen worden gerealiseerd als ze kunnen worden gefundeerd in de vereiste mate van coördinatie, dat is: als ze deel worden van een groter geheel van interlocking projects. Actor-netwerken zijn daarbij cruciaal.

Figuur 1.2 Het convergeren van projecten

In figuur 1.2 heb ik dat proberen te duiden. Actor A heeft enkel kans om zijn specifieke ontwikkelingsproject te realiseren als hij erin slaagt om op tijd de noodzakelijke convergentie met de ontwikkelingsprojecten van B en C te realiseren. Laat B de zuivelindustrie zijn en C een belendende

boer. Tot nu toe zal A met C weinig hebben te maken (anno nu is er van interactie geen sprake). Doch waar het 'project' van A een forse expansie voorziet (meer grond, meer quotum, meer ruimte voor ammoniak-emissie, etc.), mede omdat dit vanuit B wordt verondersteld, daar kan met het oog op de toekomst het verdwijnen van C (en daarmee de overdracht van ontwikkelingsmogelijkheden van C naar A) cruciaal zijn om het ontwikkelingsproject van A te realiseren.

De mate waarin convergentie van ontwikkelingsprojecten wordt gecreëerd, komt zo naar voren als één van de voornaamste ordenende beginselen (als een 'mode of ordering' par excellence). 'Instead of being seen as a monolithic system which regulates individual action, order comes to be seen as an upshot of concrete, communicative interaction Social order is not that which holds society together by somehow controlling individual wills, but that which comes about in the mundane but relentless transactions of these wills' (Knorr-Cetina 1981:7). Verderop zal ik dit nader uitwerken.

In de postmodernistische constellatie laat zich een nieuw 'bindmiddel' onderkennen, een nieuw mechanisme dat cohesie bewerkstelligt. *Trust* is hierbij het sleutelwoord¹¹. *Trust* verwijst naar de noodzaak om min of meer blindelings te varen en te vertrouwen op een stelsel van geobjectiverde parameters waarmee rationele handelingsmogelijkheden worden afgebakend ten opzichte van irrationele mogelijkheden. Galjart (1998:13) spreekt in dit verband van 'systeem-vertrouwen'¹². *Trust* contrasteert als maatschappelijk bindmiddel sterk met de hiervoor geduide mechanismen als het normatieve en het cognitieve. Dat wat beproefd mag en behoort te worden, wordt met behulp van nieuwe rasters gedefinieerd. De (gedecentraliseerde) productie van een veelsoortige kennis maakt plaats voor een nieuwe invalshoek: hoe kennis (op een gecentraliseerde manier) te organiseren. Daar hoort een specifieke drager, een 'social carrier' bij¹³. Gaat het aanvankelijk om collectieve memorie en breed gedragen normatieve kaders, en later om het vermogen *ertoe te doen*, zoals dat door uiteenlopende en wisselende groepen van actoren wordt gedragen – bij *trust* manifesteert zich een nieuwe drager. Dat is het expertsysteem, dat is 'a system of technical accomplishment [and] professional expertise that organizes large areas of the material and social environments in which we live today' (Giddens 1990:27).

Met verwijzing naar figuur 1.1c kunnen we stellen dat in en door een expertsysteem een bepaald toekomstbeeld (een nog niet bestaande, maar vanaf nu te ontwikkelen configuratie) wordt gepreciseerd, waarna de middelen en regels worden ontworpen en geïmplementeerd waarmee dit beeld wordt gerealiseerd. Die realisatie verloopt via de gelijktijdige coördinatie van tal van uiteenlopende, ogenschijnlijk los van elkaar staande praktijken. De mate waarin een dergelijke coördinatie optreedt, is direct afhankelijk van *trust*, van de veronderstelde zekerheid dat de afstemming van het eigen handelen op het gepreciseerde toekomstbeeld meer oplevert dan een afwijking ervan.

Zoals ook aangegeven in figuur 1.1b, is de uitkomst van de moderne, van traditie onthechte handelwijze een sterk heterogene wereld, een bundeling van onderling contrasterende handelwijzen die, dankzij een specifieke

organisatie van de onderlinge betrekkingen, tezamen een geheel componeren – een geheel dat kan werken omdat er voldoende vrijheidsgraden voor elk van de onderkenbare praktijken worden gerealiseerd.

In de postmoderne constellatie daarentegen (zie figuur 1.1c) tendeeft de maatschappij naar uniformering. Omdat vanuit de expertsystemen de verhoudingen tussen 'the universe of the undisputed' en de 'universe of discourse' (Bourdieu 1977:168), tussen dat-wat-kan en dat-wat-niet-kan drastisch worden herschikt, treedt een ordening op die het heterogene karakter van maatschappelijke verbanden en praktijken sterk onder druk zet, zo niet ongedaan maakt.

Expertsystemen creëren een nieuw en eigen 'domein van het onbetwistbare', een nieuwe 'habitus' (Bourdieu 1990): dat is een wereld zoals ze behoort te zijn – niet omdat er van enige subjectiviteit of intersubjectiviteit sprake zou zijn, maar omdat deze 'wereld', deze toekomst objectief zou worden gedetermineerd door wetmatigheden welke in en door het kennisstelsel worden gekend. In de hiernavolgende hoofdstukken (met name 4, 5 en 6) zal ik daar uitvoerig op ingaan.

Overigens zij opgemerkt dat in de creatie van een heterogene wereld beslist niet geldt 'that everything goes': de wereld laat zich niet naar believen plooiën. In de ontwikkeling van uiteenlopende praktijken, die tezamen een 'heterogene wereld' componeren, spelen coproductie en co-evolutie steeds een centrale rol. Met deze termen verwijs ik naar de interactie tussen en wederzijdse transformatie van het materiële en het sociale. De landbouwbeoefening kan worden begrepen als een bijzondere vorm van deze coproductie, precies omdat het materiële hier in belangrijke mate samenvalt met de levende natuur.

In de landbouw wordt de levende natuur (dieren, gewassen, bodems, ecosystemen in bredere zin, etc.) niet alleen benut – ze wordt ook in een doorgaand proces uiteengelegd, gerecombineerd en verrijkt. Kortom, de *resources* die aan de natuur worden ontleend en die er tegelijkertijd deel van blijven vormen, worden in en door de landbouwbeoefening verbijzonderd en wel zo dat ze nieuwe, steeds weer specifieke mogelijkheden, maar ook nieuwe en wederom specifieke onmogelijkheden in zich dragen. In termen van figuur 1.1b: men zal niet zomaar van B1 naar C6 kunnen springen. Of anders gezegd: een hoogproductieve Holsteinkoe kan niet opeens aan een energiearm dieet worden onderworpen.

Samenvattend: in en door de wisselwerking van mens en natuur (dat wil zeggen door coproductie) creëren mensen zich eigen grenzen. En daar waar men over die grenzen heen denkt te kunnen springen, daar komt vroeg of laat naar voren dat het materiële en zeker de levende natuur niet kan worden begrepen en behandeld als zijnde 'kneedbaar als klei'.

Zo ook geldt dat het sociale zijn eigen karakteristieken kent. In de loop van dit boek zullen verschillende voorbeelden aan de orde komen. Die hangen ten dele samen met de specifieke vereisten die uit coproductie als zodanig voortvloeien: niet elke sociale organisatievorm past bij de specifieke aard die coproductie en co-evolutie in de landbouw kennen. Voorbijgaan aan dergelijke specifieke vereisten (een opvallend kenmerk van de

expertsystemen van hier-en-nu) kan extreem ontwrichtende en irreversibele gevolgen hebben (Scott 1998; NRLO 1997b).

Ten slotte een laatste opmerking. Daar waar expertsystemen dominant worden, en wel in die zin dat ze het sterk uiteendijende geheel van toekomstmogelijkheden terugbrengen naar één exclusieve optie, daar verandert selectie van karakter. Dan gaat het niet meer om een *ex post*-selectie, maar steeds meer om een *ex ante*-selectie: alleen die handelingsmogelijkheden die corresponderen met de preferent verklaarde toekomst gelden als valide. Al het andere wordt bij voorbaat gedelegitimeerd. Het behoeft geen betoog dat dit ook ingrijpende en veelal sterk negatieve gevolgen heeft voor de productie van variatie als zodanig.

1.2 Tijd, structuur en de sociale wetenschappen

Net zoals elke revolutie zich ooit met de kleuren en symbolen van de voorafgaande revolutie (Groen en De Buch 1968), zo pogen de sociale wetenschappen de hier voor geschetste fasen te ontrafelen met behulp van de relaties die in de voorafgaande periode golden. De modernisatieperiode, die zich kenmerkt door een sterke differentiatie – door een gelijktijdige ontvouwing van verschillende, onderling contrasterende projecten (zie figuur 1.1b) – wordt gewoonlijk benaderd met behulp van een structuuropvatting die lijkt te zijn ontleend, want beter correspondeert met de voorgaande, traditionele situatie. In deze opvatting staan oorzakelijke complexen centraal, die voorafgaan aan bepaalde effecten, die op hun beurt op unilineaire wijze (zie 1.1a) voortvloeien uit het oorzakelijke complex in kwestie. Omdat bij oorzaak-gevolg-relaties een bepaalde oorzaak niet zowel A als B kan bewerkstelligen, wordt de verklaring van heterogeniteit (zie 1.1b) van meet af aan een vrijwel onoplosbaar probleem.

Hetzelfde herhaalt zich onder postmoderne verhoudingen. Met een adagium dat goedbeschouwd beter past bij het moderne tijdperk – *'agency is going beyond structure' / 'structure follows action'* – wordt getracht praktijken te begrijpen die juist in toenemende mate worden gestandaardiseerd, zo niet 'gekooid' door de dominantie van expertsystemen (zie 1.1c). En opnieuw ontstaat zo een gigantisch probleem. Dat is te begrijpen hoe in een ogenschijnlijk vrije wereld in toenemende mate sprake is van convergentie, uniformering en dwang.

In alle maatschappelijke verbanden – die van elders maar ook die van hier, die van vroeger, die van nu en ook die van de toekomst zoals we die nu aan het creëren zijn – lijken zich regelmatigheden, steeds weerkerende patronen voor te doen. Deze regelmatigheden vormen, zo kan men in navolging van Hofstee zeggen, *'the blessing and the curse'* van de sociale wetenschappen. Ze vormen het vertrekpunt maar veelal ook het Waterloo van het bedrijf der economen, sociologen en historici.

Dergelijke regelmatigheden, waar ze dan ook optreden en welke hun aard ook moge zijn, leiden steeds tot een serie van onderling verbonden vragen. Ik vat ze hier kort samen:

- 1 Hoe absoluut zijn de gesignaleerde regelmatigheden? Wat is de betekenis en de relevantie van de uitzonderingen, de 'zwarte zwanen' die, bij zorgvuldig onderzoek, ook vrijwel altijd vallen te noteren? En in het verlengde hiervan: wat is eigenlijk de invloed (zo niet de *bias*) van de mechanismen waarmee we deze regelmatigheden construeren? Hoe komen we *überhaupt* tot de vaststelling van regelmatigheden?
- 2 Wat betekenen deze regelmatigheden: bakenen ze inderdaad het niet-betwistbare af ten opzichte van het bediscussieerbare, het vaststaande ten opzichte van dat wat eventueel nog veranderbaar is? Verwijzen ze naar een raster waarin het menselijk handelen en, meer in het algemeen, de maatschappelijke ontwikkeling zich noodgedwongen moeten voltrekken?
- 3 Waarnaar verwijzen de optredende regelmatigheden? Informeren ze over achterliggende structuren (van welke aard dan ook) die het menselijk handelen (en daarmee de maatschappelijke ontwikkeling) op dwingende wijze sturen? Verwijzen ze naar oorzaak-gevolg-relaties waarbij de waargenomen (of geconstrueerde) regelmatigheden kunnen worden beschouwd als gevolg van achterliggende causale complexen? Of gaat het veelmeer om de expressie (en/of representatie) van tijd-en-plaats gebonden conventies, die in beginsel als fluïde, als veranderbaar moet worden beschouwd?
- 4 En, meer toegespitst, hoe verhouden de verschillende regelmatigheden, de uiteenlopende conventies, zich tot elkaar? En belangrijker wellicht nog: welke rol speelt ons vermogen en/of ons onvermogen om greep te krijgen op het optreden van regelmatigheden, in de eigenlijke ordening van de wereld?

Maatschappelijke praktijken kennen een bepaalde regelmaat. Ze verlopen via bepaalde patronen, via een bepaalde logica, en wel zo dat een bepaald verloop, een bepaald patroon als het ware vanzelfsprekend wordt: 'zo gaan de dingen nu eenmaal'. Wie kennis neemt van de landbouwsector, zal legio en vaak indrukwekkende voorbeelden van regelmaat aantreffen. Veelal gaat het om voorbeelden die ver uitreiken boven specifieke locaties in tijd en ruimte.

Waar en wanneer het ook is, meestal zal de landbouwbeoefening georganiseerd zijn in kleinere eenheden, in eenheden die we thans als familiebedrijven aanduiden. Dat wil zeggen in eenheden waarin arbeid en kapitaal niet tegenover elkaar staan, maar in één en dezelfde persoon zijn gecombineerd. Boer en boerin zijn niet alleen eigenaar van de meeste productiemiddelen, ze zijn ook degenen die het uitvoerende werk doen. Management ontbreekt als geïsoleerde factor: hoofd- en handarbeid zijn in dezelfde persoon gecombineerd. Dit alles vormt een markant contrast met de industriële organisatie in de stedelijke economie (Braverman 1974). Daarin zijn ontwerp en uitvoering, hoofd- en handarbeid meestal gescheiden, net zoals de eigendom van de productiemiddelen en de realisatie van het eigenlijke arbeids- of productieproces.

Andere regelmatigheden zijn in termen van tijd meer begrensd. Zo zijn er periodes waarin boerenbedrijven systematisch en doelgericht worden ver-

kleind (Staatscommissie 1912:477, 492). En andere periodes waarin sprake lijkt te zijn van een alom tegenwoordige tendens naar bedrijfsvergroting. Binnen de grenzen van de desbetreffende periode lijkt het om schier algemene processen te gaan. Wie verder kijkt, onderkent evenwel het bijzondere en het tijdelijke.

Zo ook is er sprake van ruimtelijk begrensde regelmatigheden. Hayami en Ruttan (1985) laten in een comparatieve analyse op mondiaal niveau zien hoe er in bepaalde regio's sprake is van doorgaande intensivering, terwijl elders schaalvergroting als dominant ontwikkelingspatroon naar voren komt, terwijl in weer andere gebieden stagnatie het meest opvallend is. Binnen de Europese Unie (waar in toenemende mate eerdere economische verhoudingen gelden en waar nieuwe technologieën in beginsel ook toegankelijk zijn voor een ieder) laat zich eenzelfde ruimtelijke differentiatie onderkennen (Van der Ploeg 1991:65).

Waarom doen zich regelmatigheden voor? Waar gaan ze op terug? Waaruit bestaan ze precies? En waarom vervangt het ene patroon soms het andere? Ziedaar enkele essentiële vragen die, gelijk gezegd, binnen de sociale wetenschappen steeds weer opnieuw worden gesteld en waarom-trent tal van antwoorden zijn ontwikkeld. Ik zal in dit boek proberen ze te relateren aan de wijze waarop heden, verleden en toekomst met elkaar worden verbonden.

Regelmatigheden zijn, zo laat een groot gedeelte van het sociaal-wetenschappelijke gedachtegoed zich samenvatten, de uitkomst van een bepaalde ordening: het resultaat van een ordening die, zo wordt veelal aangenomen, in laatste instantie door een bepaalde structuur wordt bewerkstelligd. Er zijn, zo kan verder worden samengevat, bepaalde, duidelijk afbakenbare en benoembare structuren die het menselijk handelen, i.e. de uiteenlopende maatschappelijke praktijken, ordenen.

Structuren vormen de leidraad bij het handelen, ze leiden het handelen in bepaalde banen. Daarmee ontstaan regelmatigheden – regelmatigheden die op hun beurt weer argument voor een verdere (bevestiging van de inmiddels aangebrachte) ordening vormen: inderdaad gaan de dingen nu eenmaal zo. Men kan proberen een industrieel landbouwbedrijf (gebaseerd op loonarbeid-kapitaal-verhoudingen) op te zetten, men kan proberen te ontsnappen aan de noodzaak van bedrijfsvergroting, maar vroeg of laat zullen dergelijke pogingen falen. De gang van de geschiedenis, de structurele ontwikkeling, zoals men in landbouwkringen pleegt te zeggen, valt nu eenmaal niet te keren.

Naast de vraag waar we een dergelijke structuur – het oorzakelijke complex dat op onstuitbare wijze bepaalde effecten teweegbrengt – zouden moeten situeren (in de heersende productiewijze, in het geheel van normen en waarden dat het menselijk handelen inspireert en informeert, in de systeemvereisten die inherent zijn aan elke samenleving, in de combinatie van mogelijkheden en beperkingen die in elke situatie ligt besloten, in de verhoudingen die in de markten zijn gesitueerd, in de technologie-ontwikkeling of in de combinatie van technologische en economische ontwikkelingen?), komt de vraag naar voren hoe we ons een dergelijke structuur moeten voorstellen. In essentie voert die laatste vraag ons naar

de verhouding tussen oorzaak en gevolg, naar de interrelaties tussen verleden, heden en toekomst.

In dit bestek is het schier onmogelijk om recht te doen aan alles wat reeds over deze kwestie is gezegd (een uitstekende discussie over het structuurbegrip in de landbouw vindt men in Benvenuti 1990). Ik beperk me daarom tot een simpele tegenstelling. Tot het beeld waarin structuur wordt voorgesteld als *skelet*, als het dragende frame versus de notie van structuur als *opbouw*, als datgene wat is en/of wordt ópgebouwd.

Een favoriet beeld wil dat structuur zoveel is als een skelet. Net zoals een skelet vorm geeft aan het menselijk lichaam (men kan hooguit wat dikker dan wel slanker zijn), zo geeft structuur vorm aan het menselijk handelen. Actie wordt met andere woorden geconditioneerd door structuur: bepaalde acties zijn mogelijk, andere zijn uitgesloten. Met mijn heupdisplacie zal ik nooit sprinter kunnen worden.

Behalve naar het menselijk lichaam wordt ook veelvuldig verwezen naar grootschalige constructies: een modern flatgebouw kent zijn frame, een skelet dat in gewapend beton is uitgevoerd (Giddens 1992:19 en 731). Aan dat frame als zodanig valt niet meer te tornen. Het is binnen de mogelijkheden die dit frame toelaat, dat er bepaalde kamers, bepaalde arrangementen kunnen worden gecreëerd.

Structuur is kortom dwingend. Bepaalde mogelijkheden worden uitgesloten, terwijl andere mogelijkheden zich juist wél als voor de hand liggend aandienen. Bovendien gaat structuur vooraf aan de daarna volgende actie. Actie wordt gedetermineerd door structuur; en structuur gaat vooraf aan actie. Structuur is daarmee in essentie extern aan actie.

Structuur als opbouw

Zoals in figuur 1.1b is aangegeven, dragen bepaalde werkelijkheden bepaalde ontwikkelingsmogelijkheden in zich, terwijl ze tegelijkertijd andere mogelijkheden uitsluiten. Dat gaat terug op elementen die ik in hoofdstuk 3 veel uitgebreider zal analyseren en toelichten. Waar het in essentie op neerkomt, is dat de *resources* waarmee wordt gewerkt, zijn gemodelleerd, zijn verbijzonderd tot specifieke *resources*. In rechttoe-rechtaan taal: een vleeskoe is geen melkkoe en kan al helemaal niet van vandaag op morgen tot een melkkoe worden omgebouwd¹⁴. Zo ook bijvoorbeeld het vakmanschap van een mester. Dat verschilt in aanmerkelijke mate van dat van een melkveehouder. Dat impliceert ook dat het abrupt vervangen van je veestapel (vleesvee verkopen, melkkoeien aankopen) weinig helpt. Het noodzakelijke vakmanschap ontbreekt dan nog steeds.

Zo ook de vermogens (het 'kunnen' van de betrokken actoren): men weet bepaalde zaken te realiseren, te benutten en verder te ontwikkelen, andere niet.

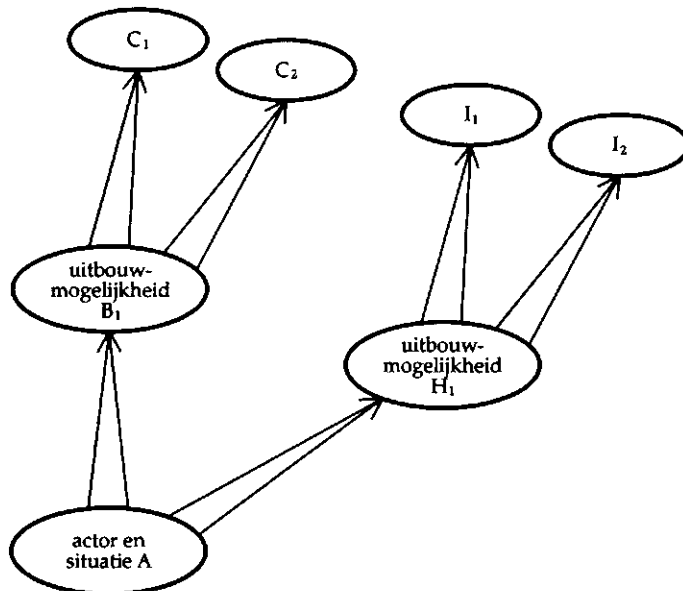
En ten slotte de netwerken: men heeft bepaalde relaties waarop voortgebouwd kan worden, andere ontbreken en zijn niet zomaar opgebouwd.

Zo zal het bijvoorbeeld de vraag zijn of de zuivelfabriek willig is een nieuwe leverancier te accepteren.

Verdere illustratie zal niet nodig zijn. Er is een specifiek geheel opgebouwd (een specifiek geheel dat netwerken, *resources* en actoren omvat – in dit verband wordt in samenvattende zin ook wel van een 'socio-technisch netwerk' gesproken¹⁵) – een specifiek geheel dat eigen ontwikkelingsmogelijkheden in zich draagt en andere uitsluit. Deze specifieke opbouw stuurt en ordent in belangrijke mate het toekomstgerichte handelen. Niet in klassiek deterministische zin. Wat hier ordenend (of 'structurerend') werkt, is de inmiddels opgebouwde praktijk – en niet iets dat extern is aan die praktijk.

Zo ook liggen in de situatie van de betrokken vleesveehouder (ik gebruik nog één keer het aangehaalde voorbeeld) verschillende specifieke mogelijkheden besloten. Hij of zij kan het bedrijf geleidelijk aan ontwikkelen in de richting van kwalitatief hoogwaardig vee (de *resources* in een specifieke richting verbijzonderen) en de daartoe noodzakelijke netwerken ontwikkelen. Maar er zullen zich evenzeer andere opties aandienen: de gegeven vleesproductie continueren, maar onderwijl sterk de schaal van de productie opvoeren. Enzovoorts. Welke optie ook gekozen wordt (kan worden gekozen), steeds zal de opbouw worden gecontinueerd. Opbouwen is een doorgaand proces, een proces ook dat zichzelf in belangrijke mate stuurt. In figuur 1.3 heb ik dat nogmaals en nu op meer gedetailleerde wijze samengevat.

Figuur 1.3 Doorgaande op- en uitbouw

Het op- en uitbouwen van ontwikkelingsmogelijkheden, het realiseren van een specifiek project waarmee wordt voortgebouwd op het al gerealiseer-

de, verloopt uiteraard niet in isolatie. Welke ook de mogelijkheid is die wordt nagestreefd en gerealiseerd, er zijn steeds interacties met de ontwikkelingsprojecten van anderen in het geding. Veelal zal zich dat vertalen via abstracte, gedepersonifieerde categorieën: wat zijn de ontwikkelingen in de markten. Daar wordt bij het op- en uitbouwen van het eigen project uiteraard rekening mee gehouden. Externe ontwikkelingen worden gevolgd, geïnterpreteerd en vertaald naar het eigen handelen, naar het verdergaande op- en uitbouwen.

Maar opnieuw moeten we hier vaststellen dat daarbij van een eenzijdige determinatie geen sprake is. Niet iedereen heeft zichzelf in eenzelfde mate afhankelijk gemaakt van externe ontwikkelingen, van andere projecten. Sommige vleesproducenten bijvoorbeeld zullen in sterke mate gebruik hebben gemaakt van externe financiering. Ze hebben het eigen ontwikkelingsproject in verregaande mate doen convergeren met de specifieke ontwikkelingsprojecten van banken. Dat betekent dat ze bij de verdere opbouw moeten rekenen met de parameters die gelden in de kapitaalmarkten, met de voorschriften die de financierende instantie oplegt. Voor andere vleesproducenten (zij die de opbouw van het eigen bedrijf vooral op eigen besparingen en/of op familiekapitaal hebben gebaseerd) zal dat niet of in veel mindere mate gelden.

In analytisch opzicht worden integratie en distantiatie zo belangrijke sleutelbegrippen. Meer algemeen geformuleerd: het netwerk van relaties dat uiteenlopende projecten verbindt, wordt mede doorslaggevend bij de verdere opbouw van praktijken. Daarbij geldt evenwel dat de aard van deze netwerken sterk kan variëren (nogmaals: in hoofdstuk 3 van dit boek ga ik daar gedetailleerd op in).

De inmiddels gerealiseerde opbouw vormt als het ware de neerslag van vroegere praktijken. Op haar beurt oriënteert en ordent de inmiddels gerealiseerde opbouw (het specifieke en nauw op elkaar afgestemde geheel van *resources*, vermogens en netwerken) de verdere op- en uitbouw, hetgeen vervolgens ongetwijfeld een stempel zal drukken op de daarna volgende mogelijkheden en onmogelijkheden. Datgene wat in een bepaalde praktijk is opgebouwd, structureert de verdere ontwikkeling van die praktijk. Daarmee ontstaan regelmatigigheden: patronen van samenhang en continuïteit. Die verwijzen op hun beurt dus inderdaad naar iets dat ordent, iets dat structureert. Men behoeft met andere woorden absoluut niet te ontkennen dat *'actors' choices can be constrained* (Harris 1997:11)¹⁶.

Essentieel is dat datgene wat structureert niet extern, doch inherent is aan, i.e. besloten ligt in de praktijken zelf, dat is in de praktijken die de betrokken actoren zelf, in onderlinge interactie met anderen en met andere dingen realiseren. 'Buiten' sociale praktijken (begrepen in de meest brede zin van het woord) om laat zich geen 'externe' structuur onderkennen die als gegeven 'skelet' deze praktijken structureert en ordent¹⁷. Het structurerende element ligt in de praktijken zelve besloten. In het opbouwen en daarmee in het opgebouwde en vervolgens weer in het daarna volgende uitbouwen. Opbouwen is structureren en structureren verloopt via op- en uitbouwen. Daarmee zij de invloed van verder weg liggende, van

elders gesitueerde praktijken, niet genegeerd, noch de invloed van 'interactive systems [waarover men vanuit specifieke praktijken] little control [kan uitoefenen]' (Booth 1994:39)¹⁸. Voorzover dergelijke 'interactieve systemen' (of 'netwerken' zoals ik ze hiervoor heb genoemd) en externe parameters als de rentevoet uit het hiervoor genoemde voorbeeld, invloed uitoefenen, gebeurt dat via de wisselwerking van het 'interne' en het 'externe' – nimmer op eenzijdige en deterministische wijze vanuit het 'externe' alleen¹⁹.

Agency, het vermogen 'ertoe te doen', en netwerk zijn twee essentiële concepten bij de ontwikkeling van een niet-deterministisch begrip van structuur als opbouw, van structuur als gesitueerd in en inherent aan sociale praktijken – van structuur derhalve, als heteroog en als emergent verschijnsel.

In de hedendaagse sociologie neemt het begrip *agency* een prominente plaats in. *Agency*, aldus Giddens, 'refers not to the intentions people have in doing things but to their capability of doing things in the first place (...). *Agency* concerns events of which an individual is the perpetrator, in the sense that the individual could, at any phase in a given sequence of conduct, have acted differently. Whatever happened would not have happened if that individual had not intervened' (1984:9). *Agency* is m.a.w. het vermogen er toe te doen, de kunst een wending aan de gebeurtenissen te geven; het vermogen om, samenvattend, de eigen situatie tot iets onderscheidbaars te maken, tot iets wat er niet of wat anders zou zijn geweest als er niet nadrukkelijk was ingegrepen door de actor in kwestie.

Waar is evenwel dit vermogen (de '*capability of doing things*') van afhankelijk? Het problematische van de hiervoor aangehaalde definitie van Giddens is dat al te zeer het individuele wordt benadrukt. *Agency* manifesteert zich vrijwel altijd, zo zal ik in de loop van dit boek aantonen, als manifestatie van meer actoren en uitdrukkelijk niet als iets waarvan de '*individual the perpetrator is*'. En zelfs al gaat het om één enkel individu, dan nog is het handelen waarin zijn of haar *agency* wordt uitgedrukt, absoluut niet te beschouwen als individualistisch handelen. Ook een individu vertoont pas *agency* in interactie met andere mensen en met andere dingen. Dat is punt één.

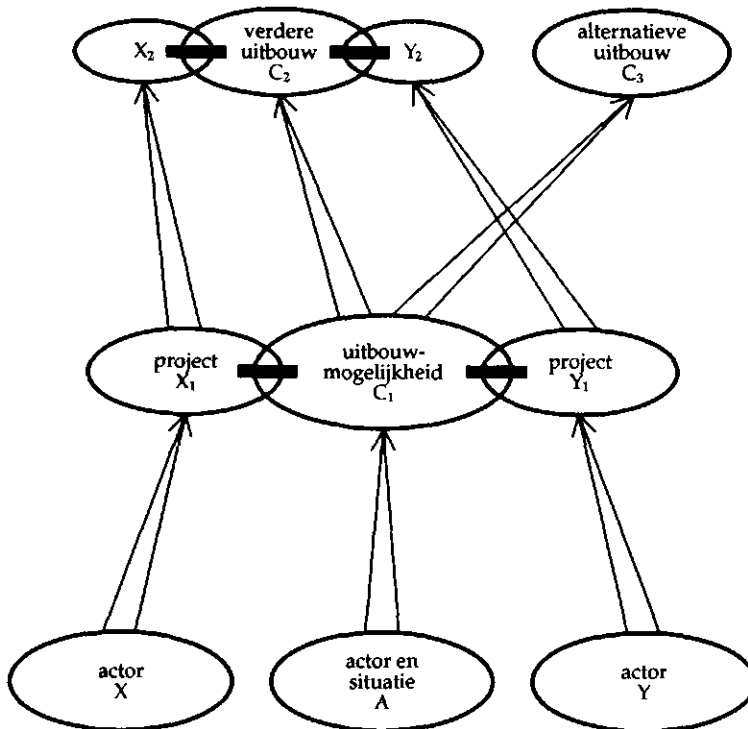
Punt twee is dat in de aangehaalde omschrijving niet duidelijk wordt (dat geldt overigens *tout court* voor Giddens' werk) waaruit een actor put teneinde *agency* te realiseren (mede daardoor rest weinig anders dan het inderdaad als een wat mythisch individueel attribuut voor te stellen). Wat zijn de hulpbronnen die worden gemobiliseerd om *agency* te bewerkstelligen?

Een meer adequate omschrijving waarin het gesignaleerde probleem althans ten dele wordt opgelost, is ontwikkeld door Long. *Agency* verwijst naar '*the capacity attributed to the individual actor to process social experience and to devise ways of coping with life even under the most extreme forms of coercion. Within the limits of information, uncertainty and the other constraints (e.g. physical, normative or politico-economic) that exist, social actors are 'knowledgeable' and 'capable'*' (Long en Long 1992:22/23). In deze omschrijving wordt *agency* geconcretiseerd, met name door aan te geven waarop het

steunt en voortbouwt: op het vermogen om de tot nu toe opgedane ervaringen te verwerken en te benutten én ook op het vermogen optredende en/of dreigende moeilijkheden het hoofd te bieden (waarbij uitdrukkelijk moet worden aangetekend dat deze moeilijkheden van sociale aard zijn, i.e. betrekking hebben op de onderlinge relaties tussen actoren en tussen actoren en dingen). En passant merk ik op dat hier ook wordt gesproken over *agency* als iets dat 'wordt toegeschreven' aan de individuele actor, waarmee impliciet is gezegd dat *agency* daarmee niet hoeft te wortelen in noch behoeft voort te spruiten uit het individu – ook al lijkt dat wel zo. Een derde punt is dat als we over *agency* spreken, we ook noodzakelijkerwijs over het tegendeel ('*non-agency*') moeten kunnen spreken. Naast het vermogen ertoe te doen, zal in de werkelijkheid ook veelvuldig sprake zijn van het omgekeerde: van onvermogen²⁰. Zonder het tweede kunnen we het eerste niet afbakenen²¹. Zonder *non-agency* als conceptuele en ook empirisch hanteerbare tegenhanger wordt *agency* een non-concept²².

Ik denk dat een aantal van de opgeroepen vraagstukken kan worden opgelost door uitdrukkelijk de toekomstgerichte aard van het sociale handelen in de analyse te betrekken. Ik zal dat doen aan de hand van figuur 1.4, waarin wordt voortgebouwd op de eerder besproken figuur 1.3.

Figuur 1.4 De interactie van projecten en de constructie van netwerken

— verbindingsas waarlangs projecten worden gekoppeld en vervlochten

De effectieve uitbouw (vanuit de aanvankelijke situatie A) langs het eerste spoor (van A naar C1 en dan naar C2) is enkel doenlijk als C1 en daarna C2 effectief kunnen worden ingevlochten in de vereiste relaties. Als we C2 beschouwen als een project waarin het strategische en toekomstgerichte handelen is samengeballd, dan kan C2 enkel worden gerealiseerd als het wordt gecoördineerd en ook daadwerkelijk wordt vervlochten met andere relevante projecten. '*Par definition, un projet [...] est une fiction, puisqu'au début il n'existe pas*' (Latour 1991b:155).

De essentie van een project is dat het nog niet is, maar nog gerealiseerd moet worden. Laat spoor 1 (het voorbeeld komt tegen wil en dank toch nog een keer terug) het eerder genoemde kwaliteitsspoor van de vleesveehouder zijn. Zijn project zal enkel realiseerbaar zijn als het uiteindelijk 'ineenklikt' met diverse andere projecten (eerst met X1 en Y1, vervolgens met X2 en Y2). Er zullen groepen van consumenten moeten zijn die geïnteresseerd zijn in kwalitatief hoogwaardig vlees, die ook in staat zijn het te onderkennen. Vervolgens zullen er slagers moeten zijn die het willen distribueren als onderscheidbaar product. Er zijn slachthuizen nodig, waar men een aanvankelijk beperkte hoeveelheid dieren wil slachten.

Wellicht zijn er alternatieven denkbaar (zie voor een empirische schets Kuit en Van der Meulen 1997, waarin productie, verwerking, afzet en consumptie van rundvlees uit natuurgebieden worden beschreven). Maar het zal de vraag zijn of die alternatieven corresponderen met de wijze waarop de overheid haar project met betrekking tot bijvoorbeeld hygiënevoorschriften ontwikkelt – een project dat op zijn beurt weer sterk kan afhangen van agro-industriële projecten. Meer in het algemeen gesproken is het zeer wel denkbaar dat X (bijvoorbeeld de agro-industrie) en Y (bijvoorbeeld de overheid) hun posities (X1 en Y1 en later X2 en Y2) zodanig fixeren dat actor A slechts één route rest (zie in algemene zin Burawoy en met betrekking tot de landbouw: Benvenuti 1982 en 1989). Dan wordt (bijvoorbeeld) het realiseren van C3 onmogelijk – tenzij actor A daadwerkelijk mechanismen kan ontwikkelen teneinde zich te distantiëren.

Het 'gedaan krijgen van dingen' (van welke aard dan ook) verloopt altijd, hoewel in variërende mate, via anderen. Via andere actoren, via instituties, via artefacten en ga zo maar door. Er is een 'actor-netwerk' nodig: een geheel van precieze (i.e. niet toevallige) relaties met anderen, waardoor en waarbinnen het eigen 'project' kan worden gerealiseerd. Via een actor-netwerk kan een eigen project worden waargemaakt en wel omdat het via dit netwerk wordt gekoppeld aan de projecten en procedures van anderen; daarbij geldt uitdrukkelijk dat een dergelijk netwerk zowel betrekking heeft op het 'sociale' (andere actoren en instituties insluit), op het 'materiële' (specifieke *resources*, artefacten en transacties inhoudt) als ook op de onderlinge wisselwerking tussen beide.

Wat is nu *agency*? *Agency* is het vermogen om te anticiperen op de noodzakelijke interactie en synergie van uiteenlopende projecten – het vermo-

gen om het eigen project op zo'n wijze te ontwikkelen dat de kans op een daadwerkelijke synergie, op een 'interlocking of projects' (Long en Van der Ploeg 1994:80-81) zo hoog mogelijk wordt. Daarmee is *agency* dus ook (en wellicht vooral) het vermogen om anderen te interesseren en te betrekken bij het eigen project, het vermogen om anderen er toe te brengen de verdere uitbouw van hun projecten mede te richten op en te coördineren met het eigen project. *Agency* is, andersgezegd, het vermogen een actor-netwerk te creëren.

Vervolgens is *agency* het vermogen om de aanvankelijk *gedachte* constellatie (het geheel van 'ineenklikkende projecten' rond C1) ook daadwerkelijk te bewerkstelligen. Naarmate meer en beter wordt geanticipeerd, naarmate meer dragers van andere relevante projecten worden geïnteresseerd en betrokken en naarmate de weg naar C1 (als geheel van op elkaar af te stemmen projecten) meer en beter wordt geëffectueerd, is er sprake van meer *agency*, van meer vermogen om 'om er toe te doen'. Naarmate van dit alles minder sprake is (op welk punt dan ook) zal er minder *agency* zijn: dan ontstaat onvermogen.

Het netwerk rond C1 is in eerste instantie een virtueel netwerk (een 'prospective structure', in de woorden van van Lente en Rip 1998). Het wordt vooralsnog alleen *gedacht*. Maar dat maakt het niet minder reëel. Het is immers bij uitstek reëel in z'n consequenties.

Agency manifesteert zich via aanvankelijk virtuele netwerken, netwerken die vervolgens (wel of niet) worden gerealiseerd. *Agency* laat zich daarom niet als individuele eigenschap denken. Ik kan denken en bedenken wat ik wil, maar daarmee krijg ik nog niets voorelkaar.

Agency is in de allereerste plaats afhankelijk van de mate waarin een virtueel netwerk kan worden gedacht en vervolgens kan worden op- en uitgebouwd. Pas op de tweede plaats komt de individuele actor naar voren en wel voorzover hij of zij het vermogen heeft om bij te dragen aan de constituering, specificatie en realisatie van het beoogde geheel (het netwerk) van 'interlocking projects'. En ook dán geldt dat deze rol enkel gedacht kan worden in relatie met het denken en doen van andere actoren – en per se niet in strikt geïsoleerde, louter individualistische zin.

Wat maakt de drukte en het gedoe van het menselijk bedrijf tot *agency*? Wat is het ordenende beginsel daarbij? Het structurende moment? Het antwoord kan nu eenvoudig zijn. Het zijn de fluïde en voortdurend veranderende noties²³ waarmee groepen van actoren zich de toekomst verbeelden, de *virtuele* netwerken van voorgenomen en wel of niet op elkaar afgestemde toekomstprojecten, welke het handelen nu structureren. De 'drukte en het gedoe' worden tot *agency* voorzover ze resulteren in virtuele netwerken die daadwerkelijk mobiliseren, inspireren en aanleiding geven tot realiseren. Alle handelen is toekomstgericht handelen (ook al lijkt het soms anders te zijn; ik ga daar straks op in). Dit toekomstgerichte handelen wordt gestructureerd via en door middel van virtuele netwerken – netwerken die *agency* veronderstellen en tegelijkertijd *agency* (in meer geconcretiseerde zin) afbakenen.

Eerder heb ik gesteld dat er geen structuur is *buiten* sociale praktijken (sociaal-technische praktijken zou ik moeten zeggen) om. Structuur is

immanent aan sociale praktijken. Het structurerende ligt *in* sociale praktijken besloten en wel als de wijze waarop het opbouwen verloopt. Hoe dat opbouwen verloopt is nu in algemene termen omschreven: het verloopt via de geduide virtuele netwerken. Daarmee is structuur gelokaliseerd, *agency* gespecificeerd, en is ook duidelijk gemaakt dat de structuurnotie ten dele actor-afhankelijk is en ten dele niet; sterker nog, dat de structuur, i.e. het structurerende dat op een bepaald moment verschijnt, een uitkomst is van *agency*. Dat lijkt in eerste instantie onbegrijpelijk (en binnen de gangbare Giddensiaanse theorieën kan het niet dan onzin zijn), maar wordt aannemelijk zodra we de tijdsdimensie en de betekenis van virtuele netwerken in de analyse integreren.

Netwerken, routinisering en institutionalisering

Een *'network refers to a set of direct and indirect social relations, centred around given persons, which are instrumental to the achievements of the goals of these persons, and to the communication of their expectations, demands, needs and aspirations'*, aldus Anderson en Carlos (1976:28) in een omschrijving waarin op verrassende wijze de oriëntatie op de toekomst, i.e. de virtuele aard van netwerken wordt benadrukt.

Het concept van sociaal netwerk is in eerste instantie ontwikkeld door anthropologen als Radcliff-Brown en Mitchell (1969). Hun directe oogmerk was een beter begrip van de maatschappij in termen van *'fabric'* en *'web of social life'*. Wat houdt de maatschappij bijeen? Wat geeft cohesie en samenhang aan alle drukte en gedoe²⁴?

De sociale verbanden waarin individuen zijn opgenomen, kunnen worden geanalyseerd als een netwerk (Boussevain 1974:25). Een sociaal netwerk is meer dan een communicatieve structuur, veel boodschappen bestaan immers de facto uit transacties – transacties die ook uitdrukkelijk het materiële betreffen. Waar het in het kort om gaat zijn *'socio-technische netwerken'* (Wiskerke 1997:1). Voor de virtuele netwerken waarover ik hiervoor sprak, geldt dit *a fortiori*.

In pre-moderne constellaties zal men zich nauwelijks of zelfs helemaal niet bewust zijn van de mate waarin de constructie van de toekomst verloopt via virtuele netwerken. De *'goals'* waarnaar de betrokkenen streven, en belangrijker nog *'the set of direct and indirect social relations'* (het netwerk) dat de realisatie van deze doeleinden hoort te schragen, zijn immers allemaal in verregaande mate geroutiniseerd. De doeleinden nu en de sociale verhoudingen die voor de realisatie ervan belangrijk zijn, zijn dezelfde als die van gisteren. Het is alsof er niet nagedacht hoeft te worden. Men kan varen op het kompas van het beproefde. Het vereiste netwerk lijkt niet virtueel. Het is het netwerk dat er altijd al was. *'Zo gaan de dingen nu eenmaal'*. In het rotsvaste vertrouwen dat straks de dingen net zo zouden verlopen als hiervoor het geval was, kon men de uitdaging van de toekomst onder ogen zien.

De meest fascinerende, want ongebruikelijke maar daarmee niet minder afdoende kritiek op het traditionalisme en de daarin vervatte routinisering komt opvallend genoeg niet uit de wetenschap maar uit de literatuur.

Deze kritiek is van de hand van Jean Auel (1990), die het reilen en zeilen van de 'stam van de holenbeer' schetst. De leden van deze stam handelen op grond van routine. Het beproefde is de maat voor het (toekomstgerichte) handelen. Maar omdat de leden van de stam steeds méér en huns ondanks ook *nieuwe* ervaringen opdoen, moeten ze steeds meer onthouden. Het gevolg is dat de hoofden steeds groter worden, de noodzakelijke herseninhoud bestemd voor de vereiste memorie wordt immers steeds omvangrijker. Dat leidt ertoe dat bevallingen steeds moeilijker worden. De hoofden van de pasgeborenen, boordevol en daarom opgezwollen van alle collectieve herinnering, worden te groot. Derhalve sterft de stam uit: 'Ze wisten het niet, maar hun dagen op aarde waren geteld; ze waren gedoemd uit te sterven.' (Auel 1990:480-481)

In de moderne periode wordt het creëren van variatie een ingeburgerd, zo niet vanzelfsprekend fenomeen, dat voortvloeit uit het alom aanwezige zoeken naar vernieuwingen en verbeteringen. Daarbij gelden uiteraard bepaalde vormen van arbeidsdeling: niet iedereen kan de risico's die inherent zijn aan het vernieuwen dragen (zie daaromtrent Hofstee 1985a). Zo ook gelden er (ervarings)regels die het vernieuwen als zodanig structureren. Naarmate het veranderen een geringer deel van het potentieel veranderbare betreft is, ironisch genoeg, de kans op succes groter (Herrera, 1513; 1984)²⁵. Vernieuwen wordt uitdrukkelijk begrepen als een zoektocht. Tekenend daarvoor is het gebruik van de aanvoegende wijs zoals van Kessel in een fascinerend opstel duidelijk heeft gemaakt: 'De aanvoegende wijs [...] is gericht op het universum van mogelijkheden, op al wat er in de samenleving *zou kunnen zijn*' (Van Kessel 1990: 92; zie ook Darré 1985). Bij het praten en denken over veranderingen geldt geen zekerheid, maar onzekerheid. Hoop en verlangen vormen het voornaamste richtsnoer. Vandaar de aanvoegende wijs. Deze grammatica contrasteert sterk met die van de voorgaande traditionele periode, waarin de gebiedende wijs typerend was en bovenal ook met die van de post-modernistische fase waarin de expert-systemen zich bedienen van de aantoonende wijs, die verwijst naar de werkelijkheid zoals ze nu eenmaal *is*. Dan gaat het om een sterk geobjectiveerde ('het is zo dat ...') en nomologische taal ('als dit, dan dat': zie Koningsveld 1987). Nauw samenhangend met de aanvoegende wijs, die zo typerend is voor het vernieuwen in de moderne periode, is ook de bescheidenheid: of een voorgenomen innovatie zal slagen is afhankelijk van zeer veel elementen die tezamen het socio-technische netwerk componeren. Veelzeggend is de titel die Van den Berg (1989) meegaf aan zijn studie over de landbouwbeoefening in de Peruaanse hooglanden: '*La tierra no da asi no mas*'. De aarde geeft niet zomaar – je kunt haar niet willekeurig wat opleggen, laat staan dat je van de (levende) natuur, waarvoor de aarde hier exponeert, zomaar van alles kunt verlangen en verwachten (zie ook Salas 1996). Achteraf contrasteert deze bescheidenheid (die zich op tal van plaatsen laat onderkennen)²⁶ op een opmerkelijke wijze met de pretenties waarmee het vernieuwen in de post-moderne periode wordt gepositioneerd en gelegitimeerd – maar dat voorlopig terzijde.

Terugblikkend laten zich nog diverse andere kenmerken noteren. Zo is het opmerkelijk dat vernieuwingen vrijwel altijd op kleine schaal beginnen. Daarmee worden niet alleen de risico's gereduceerd, het maakt ook 'learning by doing' (Dosi 1988) mogelijk. Ten dele hangt de aanvankelijk geringe schaal samen met de omstandigheid dat er voornamelijk, zo niet exclusief eigen *resources* worden aangewend (eigen grond, eigen arbeid, eigen kennis, eigen besparingen, eigen netwerken, etc.). Dit laatstgenoemde kenmerk versterkt op zijn beurt ook weer aanzienlijk de veelvormigheid van de (potentiële) ontwikkelingssporen die door middel van het experimenteren en innoveren worden geëxploreerd en gerealiseerd (Osti 1991). De specificiteit immers van de inmiddels al aanwezige *resources* (van welke aard dan ook) kan niet dan tot een meervoudige ontplooiing en uitbouw leiden (Jollivet 1988).

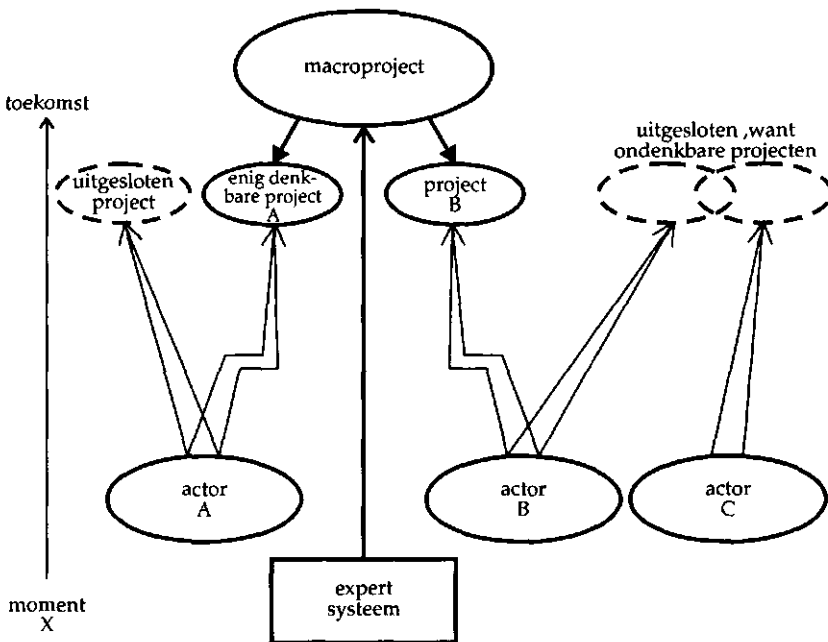
In het vernieuwen zoals dat plaatsvindt in de landbouw onder 'moderne' verhoudingen ligt, samenvattend, een duidelijke balans besloten. De ontwikkelingen van nieuwe constellaties ('nieuwe werkelijkheden'), zoals C1 in figuur 1.4, veronderstelt de creatie van nieuwe (i.e. verder verbijzonderde) *resources*, nieuwe combinaties ook van *resources* en nieuwe (althans ten dele nieuwe) netwerken. C1 representeert als 'project' vooralsnog (dat is vanuit hier-en-nu, i.e. vanuit A beschouwd) een *virtuele* realiteit. Het is er nog niet, maar het kan, zo neemt men aan, worden gecreëerd.

En precies dat *vertrouwen* maakt het project tegelijkertijd tot veel méér dan een louter virtueel geheel. Het inspireert het handelen hier-en-nu (bij A in figuur 1.4), maar ook dat van straks en wellicht dat van daar (zie X1 in figuur 1.4). Het kan en zal, zeker als het project in kwestie genoeg gezag en overtuigingskracht uitstraalt om vertrouwen los te maken, ook het handelen van anderen informeren en inspireren, zodat de straks (C1) noodzakelijke netwerken (X1-C1-Y1) tot stand komen. Er is dus sprake van een essentiële balans tussen enerzijds het nieuwe, het ongekende, datgene wat nog gerealiseerd moet worden en, anderzijds, het vertrouwde, het inmiddels opgebouwde geheel van *resources* en datgene wat gekend en gecontroleerd kan worden.

Vernieuwen is m.a.w. niet een abrupte re-organisatie van het bestaande (zie voor een toegepaste analyse Van der Ploeg 1993a). Vernieuwen vertegenwoordigt hier de kunst om iets nieuws te creëren door het bestaande zoveel mogelijk te benutten (zie bijvoorbeeld Brush *et al.* 1981), waarbij overigens wel moet worden aangetekend dat het 'bestaande' daarbij natuurlijk ánders wordt, juist omdat het in een nieuw geheel wordt ingepast. Ziedaar de paradox van het vernieuwen: de kans dat virtuele netwerken en daarmee nieuwe 'werkelijkheden' (als C1) kunnen worden gecreëerd, is groter naarmate deze netwerken minder virtueel zijn. Het spanningsveld tussen mogelijkheid en werkelijkheid is essentieel voor het vernieuwen, maar voor het welslagen van datzelfde vernieuwen is een zorvuldige 'bewaking' van dit spanningsveld evenzeer essentieel. Het is als elastiek: het mag niet breken.

Precies hier komt een van de centrale verschillen naar voren tussen de 'moderne' en de 'postmoderne' constellatie (tussen figuur 1.1b en figuur 1.1c). Zoals in figuur 1.5 nog eens is aangegeven, is de definitie van macroprojecten (of 'megaprojecten' in de termen van Scott) door en vanuit één of meer expertsystemen doorslaggevend. Dergelijke macroprojecten zijn bij uitstek virtueel. Ze zijn in beginsel ontkoppeld van de identiteiten, *resources*, projecten en netwerken zoals die hier-en-nu (op moment X) gelden. De balans tussen het virtuele en het reële, die zo typerend was voor de 'moderne' constellatie, ontbreekt hier in sterke mate zo niet geheel. Het beoogde vernieuwen kan dan ook enkel als een alomvattende re-organisatie plaatsvinden.

Figuur 1.5 De sturende werking van macroprojecten

In dit boek ga ik uitgebreid in op zulk een macroproject²⁷. Dat is de reorganisatie van land- en tuinbouw volgens de modellen die in het expertsysteem in en rond de landbouw zijn ontwikkeld. Ik gebruik daarbij de 'virtuele boer' als metafoer. De 'virtuele boer' is een beeld dat in het expertsysteem is ontwikkeld. Het betreft de boer (of tuinder) zoals hij/zij volgens de aannames die vanzelfsprekend zijn binnen dit expertsysteem, zou moeten zijn en zou moeten functioneren. Met dezelfde metafoer wordt ook verwezen naar de landbouw als geheel, zoals die althans zou moeten zijn. En naar de bedrijven zoals die zouden behoren te zijn.

De virtuele boer verwijst naar een 'one order world', naar het enig denkbare, rationele model waarop het handelen van een brede range van actoren, van overheid, van banken, van agro-industrieën, van boeren,

boerinnen en boerenzoons, van voorlichting en onderzoek en ga zo maar door, moet worden gericht.

Daarmee definieert de virtuele boer ook een netwerk, een virtueel netwerk. Doch dit laatstgenoemde netwerk draagt geen balans in zich, het is compleet virtueel. Het bestaat niet uit het benutten van de potenties die in de werkelijkheid van nu liggen besloten. Dat neemt evenwel niet weg dat het macroproject op vrij dwingende wijze het handelen van allerlei actoren in en rond het expertsysteem (zie figuur 1.5) kan sturen en sanctioneren, en wel zo dat al met al de beoogde re-organisatie wordt gematerialiseerd. Althans, voorzover en voorzolang er sprake is van *trust*, van het essentiële bindmiddel dat wordt verondersteld in een constellatie zoals geschetst in figuur 1.5. Een virtueel netwerk kan enkel functioneren bij de gratie van *trust*. Dat wil zeggen: bij de gratie van vertrouwen in het systeem (het 'systematische') dat door het expertsysteem wordt gesuggereerd. Het kan ook enkel en alleen functioneren voorzover allerlei onbedoelde consequenties van het macroproject kunnen worden beheerst en/of kunnen worden afgewenteld.

De realisatie van een macroproject kan enkel verlopen via en als een omvangrijke reorganisatie. Dit impliceert, net als de noodzaak van *trust*, dat variatie en selectie niet kunnen verlopen via de meervoudige ontplooiing en uitbouw van diverse werkelijkheden. Selectie is hier, gelijk al eerder werd gezegd, niet meer een deel van het ontwikkelingsproces zelve: selectie wordt eenmalig en *ex ante*.

Met de definitie van het macroproject worden andere mogelijkheden impliciet of expliciet als inferieur geduid. En als onwenselijk: realisatie van andere, concurrerende mogelijkheden kan immers niet dan een inbreuk zijn op de beoogde alomvattende re-organisatie, waarmee de efficiëntie van de operatie als geheel wordt gereduceerd. Zo ook zou een gedeeltelijke realisatie van andere mogelijkheden verwijzen naar een onvoldoende mate van *trust*: het virtuele netwerk zou incompleet zijn. Variatie wordt, samenvattend, dus sterk en al bij voorbaat gereduceerd.

En passant is daarmee ook gewezen op de essentiële verschillen in schaal. De meerledige ontplooiingsvormen, die kenmerkend zijn voor moderne constellaties, zullen vanwege al aangestipte redenen relatief kleinschalig zijn, zeker in de beginfasen waarbij sprake is van concipiëren, experimenteren en innoveren.

In een postmoderne constellatie daarentegen impliceert realisatie van macroprojecten bijna per definitie een omvangrijke schaal. Niet voor niets is systeem-innovatie een slagwoord geworden. Aan dit schaalverschil paren zich diverse andere consequenties. Ik verwijs hier naar twee gevolgen. In de eerste plaats zullen de transformatiekosten gigantisch veel hoger liggen, niet alleen vanwege de schaalverschillen maar ook door de meestal hoge mate van ontkoppeling ten aanzien van de bestaande situatie. Zoals in figuur 1.5 aangegeven, is het macroproject niet een partiële continuering van de *resources*, netwerken, identiteiten en mogelijkheden die in de bestaande situatie (X) liggen besloten: het een verhoudt zich tot het ander als ruptuur.

In de tweede plaats, en dat wordt uit het voorgaande al duidelijk, ontstaat een 'democratische kwestie' van geheel nieuwe orde. Realisatie van het macroproject zal op vrij dwingende wijze moeten verlopen, terwijl een meerledige ontplooiing veel meer ruimte biedt voor eigen inzichten en keuzes van de verschillende actoren.

Waar in traditionele constellaties bestaande en virtuele netwerken samenvallen (omdat het toekomstige enkel gedacht kan worden als herhaling van het gegevene) en waar in moderne constellaties sprake is van een onmiskenbaar spanningsveld, van een zorgvuldig beheerde balans tussen beide, daar treft men in postmoderne constellaties het *andere* extreem aan: net zoals in het algemeen gesproken de toekomst domineert over het heden, daar geldt in specifieke zin dat virtuele netwerken gaan domineren over de thans geldende netwerken en praktijken. In de landbouw komt dat op markante wijze naar voren in het feit dat degenen die de toekomst (het macroproject) definiëren en materialiseren, totaal *andere* actoren zijn dan degenen die nu het relevante netwerk in en rond de landbouw vormen. In de hiernavolgende empirische hoofdstukken ga ik daar verder op in. Probleemloos is deze nieuwe constellatie al met al bepaald niet. Naast de al aangestipte complicaties wil ik nog op een centrale paradox wijzen. Het conceptualiseren van vernieuwing is niet moeilijk meer. De expertsystemen zijn wat dat betreft goed op hun taak berekend. Realisatie van de bedachte vernieuwingen (de voorgenomen macroprojecten) wordt daarentegen een van de grootste, zo niet hét centrale probleem. Vermogen en onvermogen blijken hier weer als twee, onderling nauw verbonden gegevens naar voren te komen.

Ten slotte een laatste opmerking. Die betreft de vaak extreme mate van 'institutionele verdichting' die zich in postmoderne constellaties voordoet in en rond de hier besproken virtuele netwerken. Vernieuwen draait, in essentie, om het onderkennen, realiseren en benutten van nieuwe mogelijkheden. Nieuwe mogelijkheden (iets wat nu nog niet is, maar straks kan zijn) zijn de *resources* bij uitstek in de postmoderne constellatie (met enige ironie zou men kunnen zeggen dat ook *resources* sterk virtueel van aard zijn geworden). Door middel van de grote macroprojecten, zoals ontwikkeld door de uiteenlopende expertsystemen, is diezelfde toekomst echter al in belangrijke mate verkaveld door de staat. De toekomst is verdeeld in velden die denkbaar, realiseerbaar en legitiem worden geacht en in andere waarin dat in mindere mate of zelfs geheel niet geldt.

Het virtuele netwerk is, in de postmoderne constellatie, dan ook sterk geïnstitutionaliseerd. Met betrekking tot allerlei toekomstprojecten (van welke aard dan ook) functioneren specifieke overheidsinstellingen als 'gatekeeper', als poortwachter. Daartoe is een voortdurend verder uitwaaiërend geheel van regels en procedures ontwikkeld. Realisatie van uiteenlopende toekomstprojecten (die opborrelen in 'civil society') is enkel mogelijk voorzover ze corresponderen met deze procedures, voorzover ze steun verwerven van de poortwachter, of, in meer algemene termen, voorzover ze in lijn worden gebracht met de vigerende macroprojecten. Vanuit dit oogpunt beschouwd is de staat bovenal een complexe machinerie waarmee moet worden vermeden dat onderdelen van deze staat (om

welke reden dan ook) een 'onbezonnen' arrangement aangaan: de vergaderingen, de eindeloze overlegcircuits, het mechanisme van de paraafcircuits (alle betrokken afdelingen en departementen moeten instemmen), het mechanisme van de co-financiering, de procedures en de kalenders – het functioneert allemaal zo dat elke mogelijke deviatie van het vigerende macroproject wordt geëlimineerd (en dat tegelijkertijd alle mogelijke *resources* en netwerken worden georiënteerd op het macroproject in kwestie).

De gevolgen zijn drieërlei. Om te beginnen worden de zogeheten transactiekosten (zeg maar de kosten die gemaakt moeten worden om iets rond te zetten, om iets gedaan te krijgen) tot veelal extreme hoogte opgevoerd. In de tweede plaats verzelfstandigen de regels, procedures, paraafcircuits en poortwachterfuncties vaak v^{er} voorbij het aanvankelijke macroproject. Een macroproject kan allang zijn zin en betekenis zijn kwijtgeraakt, terwijl de regels en procedures hun eigen, ogenschijnlijk immanente kracht blijven houden. Dan gaan zich de meest groteske zaken voordoen. Belangrijke vernieuwingen blijven onopgemerkt of worden geblokkeerd. Ik heb daar de afgelopen tien jaar de meest krasse, vaak ook bijna letterlijk verstikkende voorbeelden van meegemaakt. Het pijnlijke daarbij is dat in het kader van een macroproject expliciet wordt gedefinieerd wie of wat als vernieuwende instantie geldt (in de sfeer van de landbouw is dat bijvoorbeeld het geïnstitutionaliseerde landbouwkundige onderzoek). Alle vernieuwingen die ontstaan buiten deze bevoegd verklaarde instanties om, gelden in beginsel als suspect – als ongewenste concurrentie, ook in symbolische zin. De bevoegde instanties hebben (onder meer via de al vermelde paraafcircuits) ook vrijwel altijd de mogelijkheden om vernieuwingen-van-elders te delegitimeren. Zo blijven tal van potentieel waardevolle innovaties beperkt tot de spreekwoordelijke proporties van de '*hidden novelties*' (zie Van Lente en Rip 1998).

Een andere uitdrukking van hetzelfde spanningsveld leerde ik kennen via de zogeheten 'commissies van wijze mannen' waarvan ik meermalen deel uitmaakte (vermoedelijk per abuis). Dergelijke commissies worden in Nederland gewoonlijk daar ingezet waar toepassing van de vigerende regelgeving tot schier onoplosbare problemen en vaak ook tot vele conflicten met de betrokkenen leidt. Voor een onderzoeker vormen dergelijke commissies een uitzonderlijke onderzoeksmethode en ook telkenmale weer een bijzondere leerervaring. Maar dat terzijde. Een van de dingen die ik erdoor heb geleerd, is dat de oplossing, de uitweg uit netelige problemen (ongeacht of die nu met de ammoniakproblematiek in Zuidoost-Friesland, met de Ecologische Hoofdstructuur en de volksofstand in Gaasterland of met de werkloosheid in het noorden des lands als geheel te maken hebben²⁸), op zich beschouwd vaak uitermate simpel is (want hooguit een niet al te rigide interpretatie van regels en bovenal een duidelijke focus op de doeleinden veronderstelt). De complicatie zit precies in het omzeilen van de vigerende procedures, arrangementen en (bureaucratische) identiteiten, en wel zo dat daaraan verder geen precedentes kunnen worden ontleend en ook zo dat de betrokken ambtenaren gezichtsverlies wordt bespaard.

Dat brengt me bij een derde complicatie. En dat is het 'democratisch tekort' dat door en in deze werkwijze (het regeren van de toekomst door middel van macroprojecten en door de daarmee geassocieerde institutionele verdichting) wordt bewerkstelligd. De *trias politica*, de scheiding der machten die eens de basis was van onze staatsinrichting, gaat, zo is mijn ervaring, in toenemende mate teloor door de institutionele verdichting die ik hier probeer te duiden. Het is in toenemende mate één en dezelfde groep van hoog gespecialiseerde en hoogbegaafde ambtenaren die a. de regels ontwikkelt waarmee het opereren binnen een bepaalde socio-materieel domein (bijvoorbeeld de ammoniakemissie en -depositie) wordt gereguleerd, die b. verantwoordelijk is voor de 'juiste interpretatie' van deze regels en die c. uitmaakt waar sprake is van overtreding of niet. Kortom, ook al lijkt de term van 'postmoderne' constellatie de suggestie in zich te dragen dat een min of meer definitieve, of in elk geval superieure wijze voor maatschappelijke ordening is gecreëerd – vooralsnog lopen de zaken vaak voor geen meter.

Het coördineren van projecten

Terwille van de empirische analyse van de hier besproken verschillen tussen meerledige ontvouwingsprocessen enerzijds en macroprojecten anderzijds behoeven we een aangepast vocabulaire, een geheel van onderling samenhangende woorden en begrippen, dat enerzijds recht doet aan de altijd specifieke afloop van gebeurtenissen terwijl het anderzijds principieel niet-deterministisch van aard is (Knorr-Cetina 1996).

Een van de begrippen die daarbij van groot belang is, is *agenda-setting* (Baumgartner 1993; Just 1998; Kingdon 1995; Rhodes en Marsh 1992). Dat is het definiëren van de situatie, het specificeren van de problemen, het duiden van oplossingsrichtingen en daarmee ook het aangeven van de *resources* die moeten worden gemobiliseerd teneinde de beoogde oplossingen te effectueren.

Agenda-setting is geen neutrale activiteit. Cruciaal is wie er mee praten, wie buiten gesloten worden²⁹. Meepraten biedt de kans om de agenda mede te beïnvloeden. Meepraten verleent ook gezag, net zoals omgekeerd voor het meepraten meestal gezaghebbende personen worden uitgenodigd.

Een agenda vertegenwoordigt als zodanig gezag. Immers, een eenmaal geïnstitutionaliseerde agenda beïnvloedt het denken en handelen van anderen – ook daar waar van face-to-face relaties geen sprake meer is; dat is daar waar we enkel nog van 'control on distance' kunnen spreken.

Wat is gezag? Gezag, zo zou je kunnen zeggen, vertegenwoordigt inzicht en overzicht in en van het relevante geheel, i.e. 'knowledgeability' en 'capability'. Daardoor, maar ook door het ermee samenhangende vermogen om de gebeurtenissen vervolgens te plooiën mede op grond van dit in- en overzicht, kunnen we gezag omschrijven als een vorm van *agency*. Niet elke willekeurige vorm. Waar het om gaat is die *agency* die in bredere kringen als zodanig wordt erkend.

Daarmee is opnieuw duidelijk gemaakt dat *agency* geen individueel attribuut is. Het ontstaat in en wordt bewerkstelligd door netwerken in de hiervoor geduide zin. Niet door willekeurige netwerken, maar door netwerken die voldoende datgene omspannen en bestrijken wat ik hiervoor als het relevante geheel duidde.

Controle over en mobilisatie van *resources* verdienen, evenals agenda-setting, gezag en netwerken een voornamelijk plaats in het vocabulair waarmee de structurering of ordening van maatschappelijke praktijken zich op niet-deterministische wijze laat begrijpen. Essentieel daarbij is evenwel dat *resources* niet naar *face-value* worden genomen.

Om het maar rechttoe-rechtaan te stellen: een bepaald areaal grond, een aantal koeien, een stal met een aantal bijgebouwen, een bepaald aantal arbeidskrachten (of wat dan ook) vertegenwoordigen noch voor zich, noch tezamen *resources*. Materiële en/of sociale elementen worden pas tot *resources* als er sprake is van een min of meer geëxpliciteerd model, waarin ze onderling op congruente wijze tot een werkend en voldoende belovend geheel worden gesmeed. Tot een uitweg, een visie, een verwachting.

Zo'n visie of uitweg ('*how to achieve goals*', zo kan men met Anderson en Carlos zeggen) vertegenwoordigt óók gezag in de hiervoor bedoelde zin. Het vertegenwoordigt gezag als het a. betrekking heeft op het relevante geheel, b. perspectief biedt en c. door voldoende actoren als zodanig wordt erkend.

Het definiëren van grenzen is een element dat aparte aandacht verdient. Het ligt al ten dele besloten in de probleemdefinitie die voortvloeit uit de agenda-setting. Het bepalen van grenzen is ook nauw vervlochten met de vraag wie wel, wie niet meepraat over de agenda. Hetzelfde geldt voor de overige elementen. Neem gezag: gezag is niet grenzeloos. Gezag geldt altijd met betrekking tot een min of meer afgebakend terrein. Daarbuiten geldt de opmerking: 'waar bemoei je je mee', 'wat weet jij hiervan af'. Grenzen zijn cruciaal. Ze zijn ook steeds object van strijd, onderhandeling en heronderhandeling. Grenzen markeren inclusie en exclusie. Maar opnieuw: het gaat steeds weer om exclusie en/of inclusie ten opzichte van iets. Wellicht geldt dit bij uitstek voor de gepresenteerde uitweg: die moet zich door middel van een uiteindelijk duidelijke grens als superieur afbakenen ten opzichte van andere (daarom meer inferieure) wegen.

Agenda-setting, gezag, *resources*, uitwegen en grenzen – het zijn begrippen die elkaar over en weer definiëren. Zonder de overige termen wordt elk begrip apart een geïsoleerde en daarmee zinledige notie. Tezamen verwijzen deze begrippen naar een actor-netwerk (of een socio-technisch netwerk). Binnen dit netwerk liggen agenda's, gezag, uitwegen en noem maar op in belangrijke mate in elkaars verlengde. Het is precies de essentie van een netwerk dat een belangrijke mate van congruentie wordt geproduceerd.

Typerend voor de periode van modernisatie is dat er complexe constellaties ontstaan die worden gekenmerkt door een veelheid van naast elkaar opererende, maar ook elkaar ten dele overlappende en ten dele met elkaar concurrerende netwerken. Er is, andersgezegd, sprake van *multiple structu-*

ren. En daarom van variatie én selectie. Van de opbouw dus van een sterk heterogene wereld.

Waarom? Laat me volstaan met één, twee fragmenten. Bijvoorbeeld omdat in vergelijking met de traditionele wereld, 'agenda-setting' in de moderne wereld in toenemende mate werd gedesacraliseerd. Priesters, 'oude mannen' en edelen verloren in dit opzicht hun macht en controle. Men ging in toenemende mate zélf op zoek naar uitwegen en oplossingen. Nieuwe vormen van gezag werden daarbij verworven (en opnieuw geïnstitutionaliseerd).

Een ander voorbeeld betreft de waarde van het 'beproefde' (de Jean Auel-formule). Geconfronteerd met de afnemende betekenis van lokaal gezag én met de opkomst van nieuwe, aanvankelijk dwingend lijkende parameters als markt en technologie herdefinieerden veel boeren hun uitweg op eigen en vaak oorspronkelijke wijze, waarmee een breed gamma aan bedrijfsstijlen ontstond. Ze stapten noodgedwongen over de grenzen van het beproefde heen en ontwikkelden verschillende, onderling contrasterende, soms complementaire, soms ook concurrerende uitwegen, waarbij elke uitweg, gelijk gezegd, een zoeken representeerde. In de hierna volgende, meer empirische uiteenzettingen zal ik daar uitgebreid aandacht aan besteden.

De randvoorwaarden voor zulk een ontwikkeling zijn ook duidelijk, zeker in retrospectief. Ik beperk me opnieuw tot één, twee aspecten. De eerste betreft de mate van institutionele verdichting. Of beter gezegd, de afwezigheid daarvan. Een ver doorgevoerde institutionele verdichting kan immers, zo betoogde ik hiervoor, veel zo niet alle vernieuwing in de kiem smoren. Het is in dat verband ook veelzeggend dat juist in situaties die zich kenmerken door een hoge mate van institutionele verdichting, de roep om 'protected spaces' opklinkt (Kemp, Rip en Schot 1997; Van Lente en Rip 1998; Kemp, Schot en Hoogma 1998). Een tweede essentiële randvoorwaarde betreft het noodzakelijke zelfvertrouwen. Een derde betreft het vereiste ontwerpvermogen, de kunst om nieuwe uitwegen, nieuwe ontvouwingmogelijkheden te creëren (zie verder hoofdstuk 2, 3 en 4).

1.3 Actoren, projecten, coproductie, convergentie en distantiatie

In de prachtig geschreven inleiding van 'Organizing Modernity' omschrijft John Law strategieën als 'self-reflexive strategies for patterning the network of the social' (1994:20). Daarmee worden in één adem de betekenis van *agency*, projecten, virtuele netwerken én hun onderlinge relaties geduid. Tegelijkertijd omschrijft Law deze strategieën als *modes of ordering*, als de mechanismen waarmee het sociale leven wordt gevormd tot dat wat het is. Impliciet is daarmee ook onderstreept dat deze *modes of ordering* via de toekomst werken, precies omdat ze de uitdrukking zijn van de 'reflexieve strategieën waarmee netwerken worden gevormd'.

In hoofdstuk drie van dit boek ga ik uitgebreid in op bedrijfsstijlen in de Nederlandse land- en tuinbouw als *modes of ordering*, als vormen van open uitbouw die ook een sterk strategische en daarmee reflexieve compo-

ment in zich dragen. Vooruitlopend op die discussie en mede voortbouwend op de vorige paragraaf wil ik hier één zaak expliciteren. Dat is dat uiteraard geen directe relatie, geen 1-op-1-verhouding mag worden verondersteld tussen een *mode of ordering* en de praktijk die uiteindelijk beklift³⁰. Wat doorslaggevend is, is de interactie tussen verschillende *modes of ordering*³¹.

Zoals hiervoor al is aangegeven (mede naar aanleiding van figuur 1.4), kan en zal het niet anders zijn dan dat bij de constructie van een netwerk (een virtueel netwerk zoals hiervoor bedoeld) geanticipeerd moet worden op de aanwezigheid, wisselwerking, synergie en spanningsvelden tussen uiteenlopende, soms zelfs conflicterende *modes of ordering*. De uitkomst daarbij is, althans in beginsel, onbestemd. Strategieën en projecten zullen worden aangepast, i.e. op een specifieke wijze worden op- en uitgebouwd, juist om 'interlocking' en/of 'distantiation' met andere projecten, strategieën en *modes of ordering* mogelijk te maken. Zo beschouwd is een netwerk ('for the patterning of the social') bovenal een specifiek geheel van *modes of ordering* die worden aaneengesmeed dan wel ten opzichte van elkaar worden afgebakend³².

In de constituering en ontwikkeling van dergelijke netwerken als een geheel van onderling gerelateerde projecten, zijn *interfaces* daarom cruciaal. Met dit concept, dat in belangrijke mate door collega Long is uitgewerkt, wordt in essentie verwezen naar discontinuïteiten; naar zaken en sociale verhoudingen die niet zomaar in elkaars verlengde liggen (Long 1989; Long en Long 1992).

Het idee groeide naar aanleiding van een ander concept: schakelingen. Met dat begrip poogde een andere onderzoeksgroep (uit Leiden) aan te geven hoe allerlei zaken en verhoudingen voortdurend aaneen worden geschakeld, waarbij sterk werd uitgegaan van structurele patronen die daaraan ten grondslag lagen of zouden liggen. De Wageningse reactie hierop, die het meest beeldend werd verwoord door Long, was dat niet zozeer de probleemloze schakelingen, als wel het onvermogen om allerlei combinaties te maken de aandacht behoorde te trekken.

Zo werd de interface-analyse geboren. De studie van discontinuïteiten en de bij uitstek grillige en veelal niet direct te vangen wijze waarop soms toch vertalingen op het niveau van de interface ontstaan – vertalingen die op hun beurt weer een sterk ordenende, hoewel door niemand als zodanig gewilde werking uitoefenen. 'Interface studies are essentially concerned with the analysis of discontinuities in social life. Such discontinuities are characterized by discrepancies in values, interests, knowledge and power. Interfaces typically occur at points where different, and often conflicting, 'life worlds' or social fields intersect. More concretely, they characterize social situations wherein the interactions between actors become oriented around the problems of devising ways of 'bridging', accomodating to, or struggling against each others' different social and cognitive worlds.' (Long en Long 1992:5).

De ontwikkeling van een project impliceert risico's. Die hangen in belangrijke mate samen met de vraag of de vereiste verbindingen met andere projecten kunnen worden aangebracht. Juist op en rond de *interfaces* zullen zich aanzienlijke risico's afbakenen. In het creëren van concrete overeen-

komsten (*bridging*) zal vaak aanzienlijk moeten worden geïnvesteerd. Het zich terugtrekken van de ander kan dan een enorme tegenvaller impliceren. Realisatie van tot nu toe niet benutte mogelijkheden is riskant. Voor elk van de afzonderlijke actoren die betrokken zijn bij de constructie van een nieuw netwerk, maar ook voor het totaal van de betrokkenen.

Risico's worden op uiteenlopende wijze gepercipieerd. Veronderstelt de realisatie van een bepaald project een forse inbreng van extern vermogen, dat is de verbinding met een externe financier, dan wordt daarmee een perspectief geïntroduceerd waarin de verhouding tussen mogelijkheden en risico's beslissend anders ligt dan wanneer zulks niet het geval is.

Externe financiering impliceert dat het geïnvesteerde vermogen op specifieke wijze moet worden gevaloriseerd, namelijk als waardestijging van het geïnvesteerde vermogen. Dat brengt specifieke criteria met zich mee: het dwingt de betrokken actoren ertoe hun project op specifieke wijze te ontwikkelen, dat is: bepaalde mogelijkheden verder uit te bouwen, andere mogelijkheden te beknotten of uit te sluiten, bepaalde coalities aan te gaan, andere af te houden. Van zulk een 'dwang' zal in veel mindere mate sprake zijn als voortgebouwd kan worden op eigen *resources* en als andere valorisatievormen kunnen worden gekozen.

Financieel kapitaal³³ oefent een sterk behoudende invloed uit: het 'dwingt' de ontwikkeling en benutting van nieuwe mogelijkheden als het ware naar de mainstream van gevestigde projecten en naar de daarmee verbonden belangen en visies. Het tordeert nieuwe plannen naar dominante constellaties en naar de daarmee verbonden zekerheden. Die lijken immers het 'vertrouwen', de (veronderstelde) zekerheid te bieden dat er van risico niet of in elk geval in mindere mate sprake is. Via de keten van risico-mijding, zekerheid zoeken en dominante visies, worden de daarmee verbonden belangen gereproduceerd. Het kapitaal, in de marxistische zin van het woord, vertegenwoordigt niet om intrinsieke redenen macht en dominantie. Kapitaal wordt telkenmale weer dominant *gemaakt* omdat het wordt gehanteerd als een richtinggevend kompas bij het ontwikkelen van een groot aantal projecten.

Er zijn, ik anticipeerde er al op, uiteraard ook andere manieren om een project te ontwikkelen en te realiseren.

- 1 Met *resources* die niet in de strikte zin van het woord als kapitaal (als financieel kapitaal) behoeven te worden aangewend (juist in de landbouw treffen we daar gigantisch veel voorbeelden van aan – in dit boek zullen veel voorbeelden aan de orde komen).
- 2 Met andere calculi, door andere manieren van calculeren in de brede zin van het woord te hanteren.
- 3 Door het ontvouwingsproces zelve anders te structureren (stap voor stap versus alles in één keer).

Agency is, ik beklemtoonde het al eerder, cruciaal bij het ontwikkelen en realiseren van projecten. Daarbij begrijp ik *agency* – in dit verband – als het vermogen om de vereiste interrelaties met andere projecten te creëren en te materialiseren. Als het vermogen om, met andere woorden, *discontinuïties* te onderkennen, te benutten, te overbruggen of juist te reconceptua-

liseren als essentiële demarcatielijn. Beslissend daarbij is inzicht in de interactie van voorgenomen plannen, de wisselwerking van veronderstelde posities, acties, reacties, uitkomsten, baten, kosten en hun verdeling.

Agency is daarom het vermogen om *virtuele congruentie* te creëren³⁴: congruentie waarvan nu nog geen sprake is (en ook niet hoeft te zijn), maar die beslissend is voor de toekomst van de in het geding zijnde projecten. Teneinde die toekomstige congruentie te creëren, wordt coördinatie hier-en-nu doorslaggevend: door middel van coördinatie van diverse ontwikkelingsprojecten ten opzichte van elkaar wordt de straks zozeer benodigde congruentie bewerkstelligd. Of niet. Dan is discongruentie het resultaat. *Fragiliteit* is daarom een term die in de analyse van maatschappelijke ontwikkelingen niet mag ontbreken. Het effectief construeren van congruentie en coherentie is wellicht de uitzondering. Gezien de vele discontinuïteiten, risico's en in het geding zijnde onvermogens lijkt falen meer voor de hand te liggen dan succes. Dat geldt des te sterker als het gaat om vernieuwingen, om afwijkingen van de inmiddels geïnstitutionaliseerde patronen en regelmatigheden. Het zoeken naar en uitbouwen van dergelijke 'afwijkingen', hoe noodzakelijk ook daar waar gevestigde patronen spaak lopen, is en blijft bij uitstek fragiel.

De meest zinnige discussie die daaromtrent gevoerd kan worden, is hoe met deze niet te ontkennen fragiliteit wordt omgesprongen – hoe de mate van fragiliteit kan worden gereduceerd.

Een voorbeeld

In het najaar van 1998 wordt in Drachten de FEZ, de Friese Ecologische Zuivelfabriek, geopend. Echter, niet de bouw en/of opening van deze fabriek, maar de voorafgaande herschikking van projecten ten opzichte van elkaar is de echte, de essentiële vernieuwing. De bouw en opening zijn hooguit de materialisatie, de neerslag en/of expressie van die voorafgaande herschikking.

Daarbij waren tal van projecten in het geding. Die van de vele ecologische melkveehouders (in Friesland op dat moment een 80-tal) die tot dan hun melk buiten de provinciegrenzen moesten laten verwerken. Daarnaast het, zeg maar, potentiële project van een brede groep melkveehouders die omschakeling naar ecologische productie overwogen, doch zich daarbij met een reeks van vragen wisten geconfronteerd. Vragen die allemaal betrekking hadden op het toekomstige doen en laten van andere actoren, op de ontwikkeling van andere projecten dus.

Vragen ook die evenzovele onzekerheden impliceerden: zal de consumentenvraag, bij een verdergaande uitbreiding van de ecologische zuivelproductie, voldoende groeien om de hogere opbrengstprijis-af-boerderij te blijven schragen? Zullen, op het eigen bedrijf, de kostenstijgingen die verbonden zijn met ecologisch produceren, de hogere melkprijs niet overtreffen? Zullen de baten van het ecologische circuit niet in toenemende mate worden weggevangen door degenen die de grootschalige verwerking controleren (i.e. de eigenaren van de nieuwe ecologische fabriek)? Kan men, als het voorgenomen project (de omschakeling naar ecologische

melkproductie) blijkt te falen, alsnog terugvallen op de bestaande patronen (meer specifiek: zal men dan weer opnieuw kunnen toetreden tot Friesland Coberco Dairy Foods, de grootste en inmiddels enige verwerker van melk in het noorden des lands)?

Zo ook hadden de initiatiefnemers (die bouw van de FEZ beoogden) een schier eindeloze serie vragen, die opnieuw stuk voor stuk betrekking hadden op het toekomstige handelen van andere actoren. Ik noem er enkele. Zullen er, na de bouw van een nieuwe verwerkingseenheid voor ecologische melk, voldoende melkveehouders om willen schakelen én ook willen leveren aan de nieuwe fabriek? Gebeurt dit niet, dan zal er immers sprake zijn van onderbezetting en verliezen.

Zullen de grote broers (de gevestigde zuivelconcerns) bij een eenmaal gebleken succes van de nieuw op te zetten verwerking en vermarkting, niet alsnog besluiten om zelf ook in dit nieuwe perspectief te investeren teneinde daarmee en passant de FEZ weg te concurreren? Zullen consumenten de opschaling van productie, verwerking en vermarkting accepteren? En kan er met deze opschaling (en de daarmee optredende daling van bijvoorbeeld de logistieke kosten) inderdaad een verlaging van de consumentenprijs worden gerealiseerd, zonder dat de prijs-af-boerderij moet worden verlaagd? Zullen er naast de consumenten, die nu veelal om principiële redenen ecologische producten kopen, nieuwe groepen overgaan tot aankoop en wel omdat de prijs lager (maar nog wel hoger dan die van niet-ecologische producten) is? En in welke mate zullen de supermarkketens daar aan mee willen werken? Zullen financiers (banken) mee willen werken aan de realisatie van het voorgenomen project? En in welke mate kan daarbij gebruik worden gemaakt van nieuwe overheidsprojecten, zoals de groenfinanciering, teneinde de financiers eerder over de streep te trekken en/of beter condities voor te doen stellen?

Men ziet – ook al lopen we slechts langs een deel van de betrokken actoren – tezamen spannen hun projecten en de vele vragen en onzekerheden waarmee die zijn omgeven, een schier eindeloze zee van mogelijkheden op. Als elke actor over X toekomstige handelingsmogelijkheden beschikt en er N actoren in het geding zijn, dan gaat het om X tot de N de macht. Bij acht actoren (ecologische veehouders, veehouders die denken aan omschakelen, de initiatiefnemers van de FEZ, de gangbare zuivelconcerns, de consumenten, de banken, de supermarkketens en de overheid) die in dezen elk over, zeg, vijf handelingsalternatieven beschikken, dan gaat het al om bijna 400.000 (om precies te zijn 390.625) mogelijke eindconstellaties, waarbij het overgrote deel zich zal kenmerken door een soms verre gaande mate van discongruentie: de verschillende projecten sluiten niet op elkaar aan.

Slechts in een beperkt aantal gevallen zal er sprake zijn van congruentie, van een 'werkend geheel' (Roep, binnenkort verschijnend) dat naar behoren functioneert en dat inderdaad de verwachte resultaten genereert en op zulk een wijze distribueert dat van continuering sprake zal zijn.

Om in deze zee van onzekerheden te opereren (dat is, om een daadwerkelijke vernieuwing te realiseren) is het essentieel dat alle relevante actoren hun handelingsmogelijkheden zo kiezen of ontwikkelen (hun projecten zo

doen evolueren) dat er sprake is van een daadwerkelijke verstrengeling en wederzijdse versterking. Projecten moeten worden aaneengesmeed tot het werkend geheel waarnaar ik verwees; een werkend geheel waar nu nog geen sprake van is, maar dat (alsnog) zal moeten worden gerealiseerd. Het gaat met andere woorden om een (steeds concreter wordende) verwachting die het handelen van de betrokken actoren gaat structureren (zoals wordt uitgedrukt in de licht abjecte, maar toch veelvuldige gehanteerde uitdrukking die wil 'dat de neuzen allemaal dezelfde kant op moeten wijzen').

In de creatie van deze verwachting (deze duiding van een nieuw werkend geheel) spelen integratie, afbakening (wie gaan er mee doen, op welke wijze, hoe negatieve en desintegrerende krachten op afstand te houden?) en schaal (op welk niveau van samenwerking en met hoeveel participanten wordt het 'werkend geheel' gedefinieerd?) een essentiële rol. Naarmate er met betrekking tot integratie, afbakening en schaal meer overtuigende antwoorden, oplossingen en vooruitzichten worden gegenereerd, zal de voorgestelde weg door de zee van onzekerheden meer overtuigend worden (precies omdat de onzekerheden en de daaraan gelieerde risico's stap voor stap worden geëlimineerd).

In feite komt de hiermee gegeven moeilijkheidsgraad nog minimaal tweemaal terug. Want ook al weet men een werkend geheel te concipiëren, vervolgens zal het ook daadwerkelijk moeten worden geconstrueerd. De reëel lijkende mogelijkheid zal moeten worden gerealiseerd. Dat kan alleen als de deelnemers zich ook effectief inzetten voor die realisatie. Doen ze dat niet – trekken ze zich tussentijds terug of stellen ze tussentijds hun projecten op een niet-congruente wijze bij – dan kan de boel alsnog totaal mislopen. Dan zal de moeite die andere deelnemers zich hebben getroost, vergeefs blijken: zich ontpoppen als een kostenpost waar geen opbrengsten tegenover staan. Fragiliteit is derhalve een term die noodzakelijkerwijze in de analyse moet worden geïntroduceerd.

Daarnaast zal een oplossing, welke dat dan ook is, een voldoende mate van aanvaardbaarheid in zich moeten dragen: er zal een enigszins aanvaardbare balans van voor- en nadelen, van baten en kosten moeten zijn. Blijkt tijdens de rit dat *free riders* een onevenredig deel van de baten naar zich toe kunnen halen zonder dat ze in de kosten van het geheel delen, dan zal alleen dat al reden zijn voor een meer omvattende desertie. Hetzelfde zal optreden als bepaalde partners een meer dan evenredig deel van de kosten moeten dragen.

De onzekerheden waarvan sprake is, hebben in verregaande mate betrekking op de verwachtingen van de betrokken actoren omtrent het toekomstige handelen van de andere, eveneens betrokken actoren. Wat zullen anderen gaan doen? En in hoeverre kan ik de evolutie van hun project beïnvloeden? Of beter gezegd: in welke mate kunnen de ontwikkeling van mijn project en die van de ander worden aaneengesmeed tot een co-evolutie? Hoe kan fragiliteit worden gereduceerd? Hoe kan worden gezorgd voor de zo noodzakelijke aanvaardbaarheid?

Deze vragen klemmen te meer als men beseft dat noch hiërarchie, noch de autonome ontwikkeling van de marktverhoudingen³⁵ een voor de hand

liggende uitweg en/of een soepel werkend mechanisme voor het construeren van zulk een uitweg bieden.

Waarom en hoe is, in dit specifieke geval, co-evolutie geconstrueerd? Ik kan hier slechts enkele elementen noemen (in hoofdstuk 9 ga ik in meer algemene zin op deze problematiek in). Een eerste belangrijk element was de toenemende druk van de kant van supermarktketens in de richting van de grote zuivelconcerns om naast het gangbare ook een ecologisch assortiment te bieden. Gevoegd bij de aarzelingen van de zuivelconcerns om zelfstandig een aparte lijn voor de verwerking van ecologische melk op te zetten, maakte dit een coalitie tussen de initiatiefnemers van de FEZ en de grote concerns steeds meer voor de hand liggend. De laatstgenoemden namen uiteindelijk voor 33 procent deel in de financiering van de FEZ en, belangrijker nog, ze verklaarden ook dat hun leveranciers zonder betaling van uittreeboetes mochten overgaan naar de FEZ en daarnaast gedurende drie jaar het recht zouden behouden om, bij tegenvallende resultaten van de FEZ, terug te keren naar de concerns in kwestie.

Hier is duidelijk sprake van een *package deal*: deelname in de FEZ en daarmee het kunnen beantwoorden aan de verlangens van de supermarktketens werd mogelijk door goede voorwaarden te bieden voor de potentiële leveranciers. Uiteenlopende projecten werden zo verstrengeld: gecombineerd tot de onmisbare dwarsverbindingen waarop het nieuwe werkende geheel moest worden gebaseerd. Met deze package deal, die overigens beslist niet onomstreden was, trad een aantal andere positieve effecten op. Ik verwijs hier naar de distributie en de daarmee samenhangende kosten. Door de vrachtwagens van de grote concerns langs de FEZ te laten rijden, kunnen supermarkten worden bevoorrad met een breed assortiment (inclusief ecologische producten) zonder dat daartoe telkenmale twee vrachtwagens voor hoeven te rijden.

Begin 1999 heb ik een lang gesprek gevoerd met Henk Brouwer, de initiatiefnemer en de huidige directeur van de FEZ. In een terugblik zegt hij: 'Ja, je begint inderdaad met gigantische onzekerheden en je wilt de kant van meer zekerheid uit. Maar die krijg je natuurlijk nooit [...]. Als ik terugkijk, dan is het vooral vertrouwen dat in de aanloopfase is gegroeid. Vertrouwen over en weer en ook vertrouwen in eigen kunnen, zoveel dat je ook risico's durft te nemen. Je hebt vertrouwen nodig, commitment van al degenen die mee gaan doen in zo'n keten, van de boeren, de financiers, de retailers, het hele spul. Dat vertrouwen geeft jezelf ook weer de feedback dat je op het goede spoor zit.'

Ik wil hier een aantal elementen naar voren halen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de creatie van dit vertrouwen (en daarmee in de constructie van de FEZ als nieuw socio-technisch netwerk). Ik doe dat hier met name omdat deze elementen sterk contrasteren met de wijze waarop expertsystemen gewoonlijk opereren en ook omdat precies dezelfde elementen een soms duizelingwekkende buiteling door heden, verleden en toekomst vertegenwoordigen.

Een eerste element betreft het *doel*. Daar waar expertsystemen (in ieder geval het landbouwkennisnetwerk waarop ik in hoofdstuk 6 meer gedetail-

leerd inga) meestentijds komen tot een scherpe duiding van doeleinden, teneinde die vervolgens via een project-aanpak te implementeren (en passant worden zo ook de vereiste voorschrijfbaarheid en controleerbaarheid gecreëerd; ref. Christis 1985), daar gold bij de creatie van de FEZ een geheel *andere* aanpak: 'Je moet wel weten welke kant je uit wilt, daar moet je zelfs heel erg duidelijk over zijn, maar verder is je meer concrete doel iets dat langzamerhand ontstaat als iets waar je naar toe werkt. Wat het meest belangrijke is, is dat je de kantlijnen definieert: dat je piketpaaltjes slaat. Die kantlijnen lopen als het ware V-vormig, ze brengen je steeds dichterbij [...]. Ja, natuurlijk is het zo dat je in de loop van de rit je doeleinden bijstelt. Eerst wilde ik veel meer, en andere dingen ook.'

Het is, met andere woorden, niet een scherpomlijnd doel van waaruit het noodzakelijke geheel van partners (het *virtuele netwerk*) wordt afgeleid. Het is in feite precies andersom: in een aanvankelijk los georganiseerd netwerk wordt geleidelijk aan toegewerkt naar een gezamenlijk gedeelde zoekrichting (de V-vormige kantlijnen). Daarbij vallen partners af, nieuwe partners treden toe. En ondertussen bakent de mogelijke uitweg zich steeds scherper af, wat het vertrouwen over-en-weer doet toenemen.

Netwerk en plan consolideren zich gelijk op. Het één is geen functie van het ander. En van het omgekeerde is evenmin sprake. Henk Brouwer is daar zeer uitgesproken over: 'In het begin zwem je tegen de stroom in. Ik heb wel dingen laten uitzoeken, bijvoorbeeld waar zo'n beetje het *break-even-point* zou liggen. Dat geeft je dan een beetje een idee en daarmee bepaal je dan weer verder wat de kantlijnen zijn, waar de piketpaaltjes moeten staan; en zo krijgt het einddoel langzamerhand meer gestalte [agenda-setting en vooral agenda-building verschijnen hier als sleutelfactoren]. Nee, die projectaanpak met gelijk af aan één scherpomlijnd doel van waaruit je terug kunt redeneren, zo gaat het niet. Ja zo pakken de grote instellingen het wel aan, maar die slaan op die manier dan ook alles dood. De Noordelijke Ontwikkelings Maatschappij wilde dat van me, maar dat kon natuurlijk niet. Daarmee leggen ze een dictatuur op, ze dicteren de dingen, ze leggen een dictaat op, maar de dingen werken andersom!'

Een tweede belangrijke element was, zo begrijp ik uit het verhaal van Henk Brouwer, de introductie van duidelijke *spelregels* op grond waarvan het vereiste netwerk (hoe virtueel in eerste instantie dan ook) kon worden afgekaderd en geconsolideerd: 'Boer, verwerker en handel en ook de anderen, ze moeten er allemaal voordeel bij hebben.' Daarmee werd de basis gelegd voor het pas veel later volgende daadwerkelijk ineengrijpen van de verschillende deelprojecten.

Maar er waren meer regels: 'Op een gegeven moment moet je ook duidelijk maken, met of zonder jullie, maar het gaat door.' Hier komt datgene naar voren waar ik al eerder op wees: gezag. En daarmee verbonden: het moment waarop betrokkenheid (bij de overige partners) overgaat in de keuze voor een actieve inbreng en inzet of niet³⁶.

Dan een derde element, de combinatie van *autonomie en terugvalpositie*. De belangrijkste *resources* werden in belangrijke mate door de initiatiefnemers gecontroleerd. Daarbij doel ik niet zozeer op de financiële *resources* (ten dele voortgekomen uit de verkoop van een aanzienlijk deel van het quo-

tum van het vroegere eigen melkveehouderijbedrijf), maar bovenal op immateriële *resources* als het vermogen om (naar alle waarschijnlijkheid) daadwerkelijk het vereiste socio-technische netwerk te kunnen runnen (om daadwerkelijk een kwalitatief hoogwaardig en ecologisch product aan retailers te kunnen leveren, om daadwerkelijk de retailers te binden, om daadwerkelijk een aantal producenten ecologische melk te laten leveren, etc.).

Agency, niet in abstracte maar juist in concrete zin, ontpopt zich hier dus als resource bij uitstek. Voor het verwerven van deze *agency* was de al geduide aanloopfase (waarin een netwerk ontstond, verwachtingen ten opzichte van elkaar werden afgestemd en betrokkenheid en vertrouwen ontstond) een *conditio sine qua non*. En zonder hier op details in te willen gaan, was het zo dat het kunnen beschikken over een terugvalpositie ('als het mis was gelopen, was er nog geen man overboord geweest') zonder meer van belang is geweest bij het creëren van deze onmisbare randvoorwaarde.

In Drachten staat nu een ecologische zuivelfabriek waarvan diverse expertsystemen (kantoor 'Eindhoven' van de Rabobank³⁷, de grote zuivelindustrieën zelf³⁸ en het ministerie van landbouw³⁹) aanvankelijk dachten dat het ondenkbaar en/of onuitvoerbaar was. De creatie van deze fabriek is uitzonderlijk en wel in die zin dat ze verhaalt van het realiseren van *agency* in een context die wordt gekenmerkt én ook wordt gecontroleerd door expertsystemen die een dergelijke *agency* steeds meer uitsluiten.

In hoofdstuk 9 van dit boek kom ik hier in meer algemene termen op terug: stroom en tegenstroom zijn daarbij de sleutelwoorden. Dat dit alles ten nauwste verbonden is met de vraag naar de onderlinge verhoudingen tussen verschillende ordenende principes, met de vraag ook wie en wat onder welke condities en met welke legitimiteit aan de toekomst bouwen, behoeft geen betoog.

1.4 De landbouw als empirisch object

In dit boek wil ik de consequenties onderzoeken van de omkeringen zoals weergegeven in figuur 1.1. Ik zal dat doen aan de hand van de recente ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw. Daar waar mogelijk richt ik de discussie op de Friese landbouw – niet om me nodeloos te beperken, maar om enige continuïteit en consistentie aan te kunnen brengen tussen de uiteenlopende aggregatieniveaus en verhaallijnen.

De landbouw als specifieke empirie vertegenwoordigt een complicatie, maar draagt ook een voordeel in zich. Het voordeel is snel geschetst. Het zoeken naar en creëren van congruentie en consistentie binnen projecten (tussen het natuurlijke en het sociale) maar ook tussen projecten, de daarmee gegeven complexiteit van het coördinatievraagstuk én de soms brede, dan weer ingrijpende aard van het variatie- en selectieproces doen zich nergens zozeer gevoelen als in de landbouwsector.

Het waarom laat zich snel verklaren. In de land- en tuinbouw is overal en altijd sprake van een gigantisch aantal actoren. In Nederland gaat het anno

nu om ongeveer 110.000 land- en tuinbouwbedrijven, waarbij meer dan 300.000 werkenden zijn betrokken (Overigens is het aantal land- en tuinbouwbedrijven een deel van het probleem, zoals ik aan het slot van hoofdstuk 7 uiteen zal zetten). Daarnaast is er een gigantische 'vaktribune': een geheel van ondernemingen die goederen en diensten leveren. Daar zijn nog eens een 250.000 werkenden bij betrokken.

Dit complexe en rijkgeschakeerde geheel, deze veelheid van projecten, kan en laat zich in tegenstelling tot diverse andere sectoren niet runnen als een commando-economie. Juist in en rond land- en tuinbouw is coördinatie essentieel. Daar komt bij dat juist in land- en tuinbouw heden, verleden en toekomst voortdurend op de soms meest krankzinnige wijze over elkaar heen duikelen. Precies dát maakt de hedendaagse landbouw tot zulk een vruchtbaar, maar ook moeilijk empirisch terrein voor de hier te bestuderen kwesties.

Twee kwesties moeten bij voorbaat worden opgehelderd. Die betreffen de verhouding tussen de woorden en de dingen, en die tussen de dingen onderling.

Er is een tijd geweest dat werd gemeend dat Nederland twintig jaar achterop liep bij de rest van de wereld – Duitsland fungeerde daarbij als het meest onmiddellijke referentiepunt. Binnen Nederland gold (en geldt in bepaalde opzichten nog steeds) dat landbouw en platteland op hun beurt weer twintig jaar achterop lopen bij de rest van de samenleving, i.e. de stad⁴⁰. Al met al dus weinig goeds voor landbouw en platteland. Het stigma van traagheid en traditie, van weerzin en verzet tegen datgene wat elders allang gemeengoed is geworden, is nauwelijks weg te denken. En het moet worden toegegeven: er zijn voortdurend voorvallen, discussies, beelden en gebeurtenissen die een dergelijke interpretatie (lijken te) steunen.

Laat me in dit opzicht vierkant en glashelder zijn: de landbouwsector is vaak meer en eerder modern, vooruitstrevend, dynamisch en innovatief dan de rest van de samenleving. Niet veertig jaar achter, maar in bepaalde opzichten tien, soms dertig jaar vooruit. Dat geldt overigens (laat me de feestvreugde gelijk temperen) niet alleen in positieve, maar ook in negatieve zin.

In het gangbare begrip van land- en tuinbouw geldt het platteland als intrinsiek traditioneel en conservatief. Terwijl de rest van de samenleving allang van de kluisters van het verleden was bevrijd, begint zich in land- en tuinbouw pas tegen het einde van de jaren vijftig van de 20e eeuw een modernisatieproject af te bakenen. Achterlijkheid troef, zeker als we beseffen dat tegen het einde van de 20e eeuw nog steeds geen orde op zaken is gesteld.

In dit gangbare beeld is de verhouding tussen de woorden en de dingen grondig mis, op persistente wijze mis. Want alhoewel het gaat om ingeburgerde vanzelfsprekendheden, om een geïnstitutionaliseerde visie, moet toch worden vastgesteld dat de relatie tussen de gebezigde noties en de praktijken die daarmee worden gevat en geduid, aan alle kanten mank gaat.

Uiteraard is er in de rijke en complexe agrarische geschiedenis van ons land sprake van traditie. Van absoluut traditionalisme, in de zin van behoudendheid en stagnatie, is evenwel geen sprake. Zulks is genoegzaam aangetoond in het geduldige werk van agrarisch sociologen en historici. In de schoot van de traditie sluimerden de kiemen van vooruitgang, een vooruitgang die ook daadwerkelijk werd gematerialiseerd.

Zeker in de 19e en 20e eeuw was sprake van een omvangrijke modernisering – een modernisering die werd voortgedreven en aangejaagd door de 'peasants' van toen. In hoofdstuk 2 van dit boek ga ik daar nader op in. Traditie en vooruitgang, behoudendheid en progressie vormen, zo zal ik daarbij benadrukken, geen tegenpolen: het één behoeft het ander en omgekeerd. Wat essentieel is, is de balans van beide (Terron 1984). Samenvattend: de landbouw is nimmer traditioneel geweest en als ze het was, was ze het om des te meer en beter vooruitstrevend te kunnen zijn.

Gelijk gezegd bakende zich tegen het einde van de jaren vijftig het grote modernisatieproject af. Ik zal daar in dit boek uitgebreid aandacht aan besteden. Het kardinale punt is echter dat opnieuw het woord van meet af aan verkeerd was. Het is niet zo dat pas vanaf toen de landbouw moderniseerde. Ze was al lang aan het moderniseren. Terugblikkend kan men niet anders zeggen dan dat dit zogeheten modernisatieproject beslist niet was wat toentertijd (en ook later) werd verondersteld en gesuggereerd: de definitieve afrekening met traditie, de definitieve afrekening met het rurale als het consequent achterlijke.

Het agrarische modernisatieproject van de jaren vijftig tot en met tachtig was een van eerste grote megaprojecten die in Nederland werd gerealiseerd⁴¹. Het was geen correctie op een te traag verlopen verleden, het was een alomvattende operatie waarin de toekomst dominant werkt gemaakt over verleden en heden. Het zogeheten modernisatieproject in land- en tuinbouw was (en is) goedbeschouwd een 'megaproject *undercover*'. Het was niet het begin van modernisering in land- en tuinbouw, het draaide om de geforceerde implementatie van een ánder modernisatiepad dan het pad of traject dat tot dan toe was gevolgd. Maar de specificiteit van dat modernisatiepad bleef onbesproken omdat het om modernisering *tout court* leek te gaan.

De langzamerhand duidelijk geworden puinhopen van dat undercover megaproject zouden, zo lijkt mij, moeten worden doordacht en worden meegenomen bij de opzet en beoordeling van de megaprojecten die zich thans (veertig jaar later) in de maatschappij aftekenen. Er is iets te zeggen voor de stelling dat in de hedendaagse maatschappij expertsystemen en macroprojecten vrijwel onvermijdelijk zijn – voor bepaalde problemen althans⁴². Het boeiende van de agrarische modernisatie als macroproject is evenwel dat het, zeker in comparatief opzicht, onnodig is geweest. We zouden een andere landbouw hebben gehad – wellicht een betere, misschien een slechtere. Maar dat zónder het grote modernisatieproject landbouw en platteland teloor zouden zijn gegaan, kan onmogelijk worden volgehouden. Die wetenschap noopt tot een kritisch doordenken van de wijze waarop expertsystemen opereren en ingrijpen in de organisatie van tijd, ruimte en maatschappelijke praktijken.

Tot zover de relatie tussen de woorden en de dingen, de maatschappelijke constellaties en de termen waarmee we ze duiden en begrijpen. Geldt voor de sociale wetenschappen in het algemeen, zoals ik hiervoor stelde, dat ze elke nieuwe constellatie trachten te begrijpen met het vocabulair en de regelmatigheden van de voorafgaande constellatie – voor de landbouwwereld geldt dit *a fortiori*. Alsof het een natuurwet is: de dingen, de essentialia van de onderhavige periodes, worden stevast verkeerd geduid en verstaan.

Dan de relaties tussen de dingen. Het boeiende maar ook het verwarrende van de landbouwwereld is – ik stipte het al aan – dat er geen waterscheidingen zijn tussen perioden en fasen. Weliswaar laten zich accentverschuivingen, zeer markante zelfs, noteren, maar overlap en onderlinge beïnvloeding zijn daarbij meer overheersend dan een strakke grens. In de traditionele fase of constellatie (zie figuur 1.1a) was de landbouw ondertussen al volop aan het moderniseren. En in de decennia waarin het moderniseren inmiddels dominant was (zoals weergegeven in figuur 1.1b), wordt een megaproject ontwikkeld en geïmplementeerd (verwarrend genoeg geduid als modernisatieproject) dat in feite een expressie *avant la lettre* is van het 'postmodernistische' opereren van expertsystemen (zie 1c). Nauwkeuriger gezegd: op het moment dat het verleden zijn karakter van dwingend keurslijf definitief leek te verliezen, bakenden zich twee nieuwe, ongelijke maar onderling verbonden ontwikkelingen af.

Eenzijds maakte de moderniteit, die al in de schoot van het traditionalisme lag verborgen, haar intrede. Voortbouwende op historisch overgeleverde ervaringen, praktijken en *resources* werd een meerledige ontwikkeling ingezet, die resulteert in een rijk geschakeerde morfologie: in een breed scala van bedrijfsstijlen, die elk voor zich een specifiek toekomstproject in zich dragen, een poging om de eigen praktijk (dat is het eigen bedrijf en het geheel van verhoudingen waarin het is ingevlochten) zo te ontplooien dat het het meest overeenstemt met eigen wensen, inzichten, belangen, vermogens en beperkingen. Hoewel die term pas veel later zal worden gebruikt in de sociale wetenschappen, zou men kunnen zeggen dat vanaf dit moment *agency* in toenemende mate tot ontplooiing kwam. Anderzijds tekende zich een tegenbeweging af. Want min of meer tegelijkertijd werd een expertsysteem gecreëerd van waaruit de ontwikkeling van landbouwbedrijven werd voorgesteld als een proces dat slechts op één enkele wijze kan verlopen.

De fasen die ik hiervoor kort introduceerde, kunnen – zo maakt de voorgaande uiteenzetting duidelijk – niet worden gezien als elkaar opvolgende periodes, laat staan als scherp afgrensbaare periodes. Het gaat om ordeningsprincipes, om de wijze waarop in en door maatschappelijke praktijken verleden, heden en toekomst aan elkaar worden gerelateerd. In analytisch opzicht kan men proberen bepaalde grondpatronen ten opzichte van elkaar af te bakenen – in de empirie evenwel zal men steeds verschillende en onderling conflicterende principia tegenkomen, waarbij soms het één, dan weer het ander dominant is.

Over de recente geschiedenis van de landbouw wordt meestentijds verhaald in termen van noodzakelijkheid en onafwendbaarheid. De ontwikkeling van de landbouw is, zo heet het, structureel bepaald. De landbouwontwikkeling heeft zich op bepaalde wijze voltrokken. En anders dan dat had het niet gekund. De ontwikkeling van de afgelopen decennia informeert over achterliggende krachten. Dezelfde krachten zullen ook en wellicht zelfs meer dan ooit tevoren het panorama van de toekomstige landbouw bepalen.

Het structurerende moment wordt bij verschillende 'instanties' gesitueerd: bij de dwingende krachten die zich laten onderkennen in de sfeer der markten, bij de doorgaande technologie-ontwikkeling, bij de algehele modernisatie van onze samenlevingen, die ook de landbouwsector en het platteland niet onberoerd laat, en/of bij de sfeer van de politiek – waarbij de laatstgenoemde instantie meestal wordt begrepen als een reflex, als een doorgeefluik van de onderliggende economische, technologische en culturele veranderingen.

In deze verhaaltrant verschijnt de toekomst van de landbouw als een verhaal dat zich 'alvast laat vertellen', als een verhaal dat de onafwendbare uitkomst is van het script dat als het ware ligt besloten in de grote structurerende krachten – krachten die in het verleden golden en die ook de toekomst zullen gaan bepalen.

Verderop in dit boek zal ik uitgebreid ingaan op dit (steeds evoluerende) script. Engelse collega's typeren het soms met de fraaie term '*the race to the bottom*'. Agrarische ontwikkeling figureert in dit script als een proces dat onvermijdelijk verloopt via de combinatie van schaalvergroting en sanering. Steeds minder boeren, terwijl de overblijvende bedrijven steeds groter worden. Een doorgaande industrialisatie van de omgang met de levende natuur (van 'coproductie') is daarom evenzeer onvermijdelijk.

Een blik op de '*bottom*' wordt geboden door de regelmatig geproduceerde scenario-studies. Daarin wordt gerept van een Europa waarin 75 tot 80 procent van het groene areaal overbodig wordt. Eendere cijfers gelden voor de boerenbevolking (WRR, 1992). In andere scenario-studies wordt, met betrekking tot de Nederlandse melkveehouderij, gerept van bedrijven met 1000 koeien (LEI/SC 1996). Dat zou betekenen dat er per plattelandsgemeente in Nederland nog zo'n anderhalf melkveehouderijbedrijf zou resteren.

Als spil in dit script, in al deze scenario's zou ik moeten zeggen, figureert de 'virtuele boer'. Hij (over zij wordt minder gerept) oriënteert de organisatie en ontwikkeling van zijn bedrijf op de wetmatigheden van markt en technologie. Die 'wetmatigheden', die voortdurend door het expertsysteem worden geëxpliciteerd, zouden geen andere handelsewijze toelaten dan de '*race to the bottom*'.

In dit boek probeer ik een andere verhaaltrant, een andere visie te ontwikkelen. Van een structurele ontwikkeling, van een onvermijdelijke '*race to the bottom*' is, zo zal ik betogen, geen sprake. In het verleden niet en evenmin in de toekomst. Van de '*virtuele boer*' die het kennissysteem heeft gecreëerd is evenmin sprake – en daar waar het de tovenaarsleerling wél is gelukt, daar is de ramp nauwelijks te overzien.

Dit boek is met andere woorden een poging om op een andere dan de inmiddels gangbare wijze te verhalen van boeren, landbouw en platteland. Dat gangbare verhaal wordt in sterke mate opgespannen door een aantal vanzelfsprekendheden – door, anders gezegd, een aantal geïnstitutionaliseerde cognitieve modellen. Die hebben onder meer betrekking op de boer als agrarische ondernemer en op het gedrag dat hij (of zij) uit dien hoofde behoort te vertonen. Ze hebben ook betrekking op processen die de sector als geheel typeren: op structurele ontwikkeling en afvloeiing en op de rol van het landbouwkennisnetwerk. Daarnaast gaat het om vanzelfsprekendheden die de eigenlijke aard (ook in technische zin) van de landbouwbeoefening betreffen. Bovenal ook gaat het om een aantal diepgewortelde en breedgedeelde gedachten omtrent de toekomst van de landbouw. Tezamen spannen deze vanzelfsprekendheden een wereldbeeld (een 'paradigma' zou men bijna kunnen zeggen) op dat ik hier zal typeren met de metafoor van de 'virtuele boer'⁴³. Dat wereldbeeld is bedrieglijk consistent. De geduide begrippen veronderstellen en (her-)bevestigen elkaar over-en-weer. Om de logica, de inherente waarheid van de ene vanzelfsprekendheid aan te geven volstaat een simpele doorverwijzing naar één of enkele van de andere vanzelfsprekendheden. Meestal is dat echter niet eens nodig. Vanzelfsprekendheden zijn vanzelfsprekend omdat ze

- a door vrijwel iedereen worden gedeeld⁴⁴, wat wil zeggen dat ze
- b niet of nauwelijks worden betwist en
- c ook nauwelijks door een 'dwarse empirie' worden verstoord, precies omdat dezelfde vanzelfsprekendheden het raster vormen zowel voor de perceptie als ook voor de ordening van deze empirie. Daarmee
- d spannen deze vanzelfsprekendheden zoveel op als een 'universum van het niet-bedisputeerbare': een universum van dingen die nu eenmaal zijn zoals ze zijn en wel omdat ze alleen maar kunnen zijn zoals ze zijn.

Dit alles wordt ironisch genoeg onderstreept e. door degenen die dit universum wel betwisten: zij verschijnen (ontpoppen zich) vroeg of laat als 'charlatans'⁴⁵.

De theoretische en communicatieve consistentie mogen groot zijn, het probleem is evenwel dat dit geheel van vanzelfsprekendheden niet meer correspondeert met de realiteit daarbuiten. Dat zou op zich geen probleem behoeven te zijn, ware het niet dat, in de eerste plaats, vanuit dit beeld omtrent de virtuele boer consequent de processen van beleidsvorming, –implementatie en –evaluatie worden geïnformeerd en, in de tweede plaats, dat hetzelfde beeld zich verhoudt als een loden last ten aanzien van de zo urgente zoektocht naar nieuwe alternatieven voor een landbouw die mede is vastgelopen op de geduide vanzelfsprekendheden.

De vanzelfsprekendheden, die ik in de loop van dit boek verder zal duiden en ontrafelen, hebben bovenal met elkaar gemeen dat ze de landbouw van de toekomst preciseren. Ze vertellen bovenal een verhaal over waar het heen moet met de landbouw. Dat verhaal wordt echter niet verteld in termen van mogelijkheden die besloten liggen in de werkelijkheid van nu (zie figuur 1.1b). Het gaat om één noodzakelijke en onvermijdelijke toekomst (figuur 1.1c). Dat moge onwaarschijnlijk lijken, het punt

is evenwel dat die ene toekomst wordt geschraagd door een serie ijzeren wetmatigheden die in verleden en heden liggen besloten. De vanzelfsprekendheden die ik in dit boek ga onderzoeken, refereren namelijk naar twee kanten: ze duiden de geschiedenis tot nu toe als de onvermijdelijke ontvouwing van bepaalde structurele wetmatigheden, waarna de toekomst als de perfectionering van zulk een ontvouwing wordt voorgesteld.

Het cognitieve monopolie van het expertsysteem is hierbij cruciaal. Er is maar één actor, één institutie in staat om de wetmatigheden en dientengevolge ook de toekomst te kennen: dat is het expertsysteem in en rond de landbouw. Een expertsysteem dat ook in organisatorische termen steeds meer tot een eenheid wordt gesmeed.

'Somos lo que vamos a ser', we zijn onderweg naar de toekomst. Het toekomstgerichte handelen maakt ons tot dat wat we zijn, met name ook omdat er juist bij het toewerken naar de toekomst zoveel verschillende opties, wegen, belangen en dus ook identiteiten in het geding zijn. In de landbouwsector (maar waarschijnlijk niet alleen daar) is het echter in toenemende mate zo dat de toekomst al verkaveld, ingevuld en verdeeld is door de expertsystemen die zich daar op toeleggen. En naarmate deze expertsystemen zich meer de toekomst toeëigenen, verkrijgen ze ook een grotere greep op het 'zijn' van de betrokkenen, in dit geval onder meer de Nederlandse boeren en tuinders. Hun doen en laten wordt dan in toenemende mate geconditioneerd en geordend door de toekomst welke is gemonopoliseerd door expertsystemen. De eerstgenoemden worden dan via de toekomst geregeerd door de laatstgenoemden.

Dit boek is een kritiek op het expertsysteem. Op het semi-coherente geheel gevormd door LNV, LUW, DLO en andere onderzoeksinstituten, delen van VROM, DLV, delen van provinciale apparaten, kortom, met dat geheel dat op grond van werkelijke of vermeende kennis interacteert met de landbouwsector.

Ik vorm zelf deel van dat expertsysteem en wel op een wat tegenstrijdige wijze. Ten dele zijn het plezier, nieuwsgierigheid en hartstocht die me met het grotere geheel verbinden. Anderzijds is er sprake van ongeloof, woede en heibel. Hoe het ook zij, ik denk dat er geen enkele valse plicht is om uit loyaliteit te zwijgen. Het is veeleer mijn recht én mijn plicht (in dat opzicht vat ik mijn beroep ouderwets op) om daar te kritiseren waar dat nodig is en waar anderen dat veel minder gemakkelijk of zelfs helemaal niet kunnen doen.

Laat er overigens geen misverstand bestaan. Want ook al ben ik me bewust van de gangbare classificatieschema's op de werkvloer, waarmee de componenten van het expertsysteem worden ingedeeld in categorieën als 'druijneuzen', 'stropdassen', 'oetlullen', 'baronnen' en 'onnozelo's' (een complexe wereld dus!), ik hecht er hier aan te stellen dat er over het algemeen sprake is van zeer kundige en gedreven mensen. Het failliet van het expertsysteem dat ik in dit boek ter sprake breng, gaat niet terug op de kwaliteit van de betrokkenen. Wat fundamenteel mis is, is de wijze waarop we kennis organiseren en aanwenden. Daarover gaat dit boek en over niks anders.

1.5 Verhaallijnen

Daarmee is een glasheldere afbakening gegeven. Binnen het geduide kader laten zich vijf, onderling verschillende verhaallijnen onderkennen. Hier en daar vervlechten en verknopen deze lijnen zich met elkaar. Op andere plaatsen poog ik dan de ene, dan weer de andere verhaallijn afzonderlijk te ontwikkelen.

De eerste verhaallijn betreft de landbouwbeoefening als meerledige praktijk – als een zorgvuldig gecoördineerd geheel dat 1) de mobilisatie van *resources*, 2) de conversie van *resources* in eindproducten én 3) de afzet van deze eindproducten omvat.

De mobilisatie van *resources* komt met name in hoofdstuk 2 aan de orde. In dat hoofdstuk geef ik aan hoe, door middel van een langdurig en complex emancipatieproces, de mobilisatie van *resources* (van grond, kapitaal, arbeid, kennis, water, hulpmiddelen, etc.) op actieve wijze is onttrokken aan de invloedssfeer van de markten. Met deze distantiatie ten aanzien van de markten aan de 'input-kant' van het boerenbedrijf werd de basis gelegd voor het succes van de Nederlandse landbouw. Het creëren van een zekere afstand tussen boerenbedrijf en de markten is één van de verborgen ingrediënten die dit succes verklaren. Het is ook één van de ingrediënten die systematisch worden genegeerd in de nu dominante schets van de virtuele boer. In het beeld dat het huidige landbouwkennisnetwerk voortbrengt, figureert de boer als *homo economicus*, als ondernemer die zijn bedrijf volledig integreert in de markten en daarom ook de logica van deze markten nauwkeurig volgt en implementeert: als een *puppet on a string*.

De Nederlandse boer is, zo zal ik in dit boek betogen, niet zozeer de ondernemer die hij volgens het landbouwkennisnetwerk zou moeten zijn, als wel een *peasant*: een producent die terwille van zijn eigen voortbestaan de processen van bedrijfsvoering en -ontwikkeling actief onttrekt aan de logica van de markten die zijn voortbestaan juist lijken te ontkennen.

'*We have never been modern*', aldus Latour in een recent essay. In het verlengde daarvan zou men kunnen zeggen: '*Dutch farmers never have been entrepreneurs*' (hetgeen in feite al in 1964 door Constandse naar voren werd gebracht). Het zijn *peasants* en juist omdat het *peasants* zijn, zijn ze door de eeuwen heen zo succesvol gebleken. Dat dit ook vandaag de dag bij uitstek actueel en relevant is, komt in hoofdstuk 5 aan de orde.

De omzetting of conversie van *resources* in eindproducten komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 4. In het landbouwkennisnetwerk denkt men zich deze omzetting (van bijvoorbeeld gras en koeien in melk en vlees) als gereguleerd door productiefuncties: een vastliggende, want door natuurlijke en technologische wetmatigheden bepaalde relatie tussen *inputs* (gras en koeien) in een bepaalde *output* (melk en vlees). Daarbij geldt in beginsel dat pas na technologische doorbraken nieuwe, meer productieve en/of meer duurzame productiefuncties zouden kunnen worden gecreëerd.

Tegenover deze leerstelling wil ik een ander beeld ontwikkelen. Er zijn inderdaad regelmatigheden en patronen van samenhang. Het is onmiskenbaar dat in bepaalde, tijd- en plaatsgebonden situaties de verhouding

tussen inputs en output (de I/O-relatie) zowel een bepaalde bandbreedte vertoont als ook een bepaalde, vooralsnog niet te overschrijden *frontier-function* (de meest efficiënte I/O-relatie) in zich draagt. Maar waar het om gaat, is dat deze patronen of regelmatigheden een product, een uitkomst zijn van het arbeidsproces in de landbouw. Daarbij beschouw ik het arbeidsproces als *locus* van coproductie: van de doorgaande ontmoeting en wederzijdse transformatie van het sociale en het natuurlijke. Juist omdat de uitkomsten van deze coproductie zijn geworteld in en voortspruiten uit het arbeidsproces, zal het steeds om sterk gedifferentieerde relaties en ook bij uitstek veranderlijke relaties gaan. In en door het proces van boerenarbeid worden steeds weer nieuwe productiefuncties gecreëerd: nieuwe patronen van samenhang die het meest overeenstemmen met de eigen belangen, perspectieven, inzichten en kennis.

In vroegere bedrijfsstijlenstudies hebben we ons aanvankelijk sterk geconcentreerd op de genoemde dimensies: op de mobilisatie en conversie van *resources*. Later is deze aanvankelijk beperkte aanpak aanzienlijk verbreed, vooral dankzij het onderzoek van Wiskerke (1997), Kerkhove (1994), Ventura (1994), van der Meulen (1999a en b), de Rooij *et al.* (1995) en Roep (binnenkort verschijnend): de afzet van eindproducten en daarmee ook de specifieke circuits die productie en consumptie verbinden, zijn door de genoemde studies als ordenende principes, als veelal essentiële vormen van *interlocking* en daarmee als cruciale onderdelen van socio-technische netwerken naar voren gekomen. In hoofdstuk 9, waarin nieuwe ontvouwingmogelijkheden voor de Nederlandse land- en tuinbouw aan de orde komen, grijp ik terug op deze nieuwe inzichten.

Waar het in deze eerste verhaallijn al met al om gaat, is dat de onderling verbonden domeinen van mobilisatie, conversie en afzet elk voor zich, maar vooral ook tezamen een aanzienlijke variabiliteit in zich dragen. Ze zijn kneedbaar, plooibaar en veranderbaar. De daarmee gegeven variabiliteit laat zich niet begrijpen als een 'vastliggende' bandbreedte: ze wordt bij voortduren vergroot vanuit de praktijk van de landbouwbeoefening, i.e. vanuit het daarin besloten innovatievermogen.

Evenzeer geldt dat de potentiële variabiliteit bij voortduren wordt begrensd zo niet wordt verkleind. Als er twee trefwoorden zijn om de landbouwgeschiedenis en de daarin besloten ontwikkeling van het productieve vermogen te beschrijven, dan zijn dat de al eerder geïntroduceerde noties van variatie en selectie. Enerzijds is er sprake van een voortduren zoeken naar nieuwe patronen, naar nieuwe combinaties ook, teneinde de alreeds gegeven variatie verder te vergroten. Anderzijds bewijzen sommige patronen, sommige combinaties zich als meer succesvol dan andere, terwijl weer andere patronen en combinaties ongeschikt blijken om de confrontatie met (de veranderende) maatschappelijke en ecologische condities het hoofd te bieden. Zo ontstaat selectie, waarbij geldt dat het voorlopig eindresultaat van die selectie weer het vertrekpunt is voor het zoeken naar en creëren van nieuwe variatie.

De landbouwbeoefening is als 'een dans door de tijd': variatie en selectie resulteren steeds weer in nieuwe socio-technische netwerken, in nieuwe vormen en verbindingen. En terwijl deze nieuwe expressies ontstaan,

degraderen en verdwijnen andere – soms sluipend, bijna onopgemerkt, dan weer abrupt.

Daarmee zijn we bij de tweede verhaallijn aangeland. Die betreft de heterogeniteit van de landbouwbeoefening als (tijd- en plaatsgebonden) expressie van de genoemde 'dans door de tijd'. In hoofdstuk 3 van dit boek ga ik uitgebreid in op bedrijfsstijlen die zich in de hedendaagse Friese melkveehouderij laten onderscheiden. Ik zal daarbij vooral pogen om deze stijlen als project, als *'self-reflexive strategy for patterning the network of the social'* en daarmee als deel van een meer omvattend socio-technisch netwerk te schetsen.

Daarop wordt dan verder in het boek voortgebouwd, met name in hoofdstuk 6 en 7, waarin selectie, en in hoofdstuk 9, waarin variatie aan de orde komt. Specifieker gezegd, in hoofdstuk 6 en 7 onderzoek ik de wisselwerking tussen de ontvouwingmogelijkheden die in uiteenlopende bedrijfsstijlen besloten liggen én het tot voor kort dominante landbouwpolitieke project, i.e. de 'modernisering' van land- en tuinbouw, terwijl in hoofdstuk 9 de wisselwerking met een nieuw landbouwpolitiek project, waarin *'rural development'* centraal staat, wordt onderzocht.

Hoofdstuk 8 vormt een verbinding: de omvangrijke erosie van *trust*, dat essentiële ingrediënt voor het functioneren van expertsystemen, is daar het centrale thema.

De derde verhaallijn laat zich samenvatten als een systematische kritiek op diverse vormen van determinisme. Op technologische determinisme (onder meer in hoofdstuk 4, waarin het leerstuk van de productiefuncties aan de orde komt), op economisch determinisme (onder meer in hoofdstuk 5), maar vooral ook op het zogeheten structureel determinisme, waarmee de sociale wetenschappen (en ook de rurale sociologie) zozeer overwoekerd zijn.

Hoofdstuk 6 en 7, waarin modernisatie als 'ontvouwing van structurele wetmatigheden en verhoudingen' wordt besproken, kunnen als zodanig, als kritiek op het structurele determinisme, worden begrepen. Daarbij komt uiteraard het landbouwkennissysteem, het expertstelsel dat deze structuralistische notie als geen ander vertegenwoordigt, uitdraagt en verwerkelijkt, uitgebreid aan de orde.

De vierde verhaallijn is de voor de hand liggende pendant van de derde: ze behelst een zoektocht naar een meer adequaat structuurbegrip. In dit inleidende hoofdstuk heb ik daaromtrent al een aantal opmerkingen gemaakt. De daarbij naar voren gebrachte concepten en noties zal ik in de loop van dit boek beproeven, teneinde in het afsluitende hoofdstuk (hoofdstuk 10) een afronding te betrachten. In hoofdstuk 10 vat ik ook de kritiek op het hedendaagse expertstelsel samen.

Een voorname opmaat daarvoor wordt gevormd door hoofdstuk 9. En daarmee zijn we aangeland bij de vijfde en laatste verhaallijn. Hoofdstuk 9 betreft nieuwe ontvouwingmogelijkheden die reiken voorbij de misère van nu. Bij de bespreking daarvan gebruik ik 'rurale ontwikkeling' als verbindend begrip. Hoofdstuk 9, 'de slag om de toekomst', betreft ook de maatschappelijke en politieke strijd die op dit moment, in de jaren

negentig van de 20e eeuw, wordt gevoerd rondom de realisatie van die nieuwe ontvouwingmogelijkheden.

Noten

- 1 Overigens luidt het letterlijke citaat: '*vivir es constantemente decidir lo que vamos a ser*'. Iets verderop stelt deze auteur: '*nuestra vida es ante todo toparse con el futuro [...] la vida es una actividad que se ejecuta hacia adelante, y el presente o el pasado se decubre después, en relación con ese futuro. La vida es futurición, es lo que aun no es*' (op. cit.: 1995:228). Zie voor een verdergaande uiteenzetting Remmers, 1998, hoofdstuk 7, met name pagina 313-317.
- 2 Ik ben me er scherp van bewust dat het spreken over de grote periode van modernisatie gemakkelijker is dan het markeren van diezelfde periode. Twee dingen zijn duidelijk. Dat is, in de eerste plaats, dat in de burgerlijke samenleving als geheel het tijdperk van modernisatie enkel geleidelijk werd geconstrueerd. De opkomst van het kapitalisme; eerst in de Italiaanse stadstaten, later in de Nederlanden, de daarna volgende burgerlijke revolutie in Frankrijk, de Verlichting op het niveau van het denken en de industrialisatie die in Engeland begon, duiden even zoveel in dit langdurige proces. Tegelijkertijd is duidelijk (en dat is de tweede constatering hier) dat hetzelfde proces van modernisatie zich in de landbouw beduidend veel later voordeed dan in de urbane invloedssfeer, hoewel ook weer niet precies duidelijk is waar we de omslag moeten situeren. Hofstee's werk is in dit verband illustratief. In zijn 'vroege' werk (Hofstee 1948 en 1985a) lokaliseert hij de modernisatie (de omslag van een traditioneel naar een modern-dynamisch cultuurpatroon) in de eerste helft van de 19de eeuw. Tegelijkertijd verwijst hij soms naar de vroege middeleeuwen en naar de periferie van de toenmalige feodale stelsels als bakermat van modernisatie. Ten slotte figureert in zijn 'latere' werk (zie bijvoorbeeld Hofstee 1953) de na-oorlogse periode in de 20e eeuw als omslagpunt. De markatie van de omslag is, zoals bekend, sterk omstrepen. Historici als Van Zanden (1985) en vooral Bieleman (1987) hebben erop gewezen dat ook in vroegere tijden de landbouw al opvallend 'moderne' trekken vertoonde. Hoe het ook zij, in de daarmee gegeven polemieek is vooral opvallend dat niemand het verschil tussen het 'traditionele' en het 'moderne' betwist. De grote vraag is wáár en vooral wannéér het begin van bepaalde fases moet worden gesitueerd.
- 3 Opnieuw: het is hier niet mijn bedoeling om naar scherpe grenzen in de tijd te zoeken, vandaar ook de betrekkelijk vage omschrijving die in de hoofdttekst wordt gebezigd. Het is overigens wel opmerkelijk dat deze 'volgende fase' in de landbouw, zo lijkt het, eerder is ingezet dan elders in de maatschappij het geval is. Zie verder hoofdstuk 6 waarin het functioneren van het expertsysteem in de landbouw wordt beschreven.
- 4 Zoals ik verderop duidelijk zal maken moeten we misschien zeggen: bij datgene wat onze toekomst specificiert. De hedendaagse expertsystemen zijn immers méér dan een bundeling van wetenschappers, deskundigen en experts. Juist zij zijn bij uitstek de gevangenen van de vanzelfsprekendheden die de kennisproductie reguleren.
- 5 James Scott relateert het fenomeen van mega- of macroprojecten in sterke mate aan het opereren van de hedendaagse staat. In dat verband duidt hij megaprojecten ook wel als '*state simplifications*'. Deze simplificaties (die als zodanig inherent zijn aan het opereren van bureaucratieën) '*do not succesfully represent the actual activity of the society they depict, nor are they intended to; they represent only that slice of it that interest the official observer [...]* [It are simplifications] that, when allied with state power, will enable much of the reality they depict to be remade' (1998:3). Scott geeft aan dat de ontwikkeling van mega-projecten ('*the tragic episodes of state-initiated social engineering*') voortvloeit uit de combinatie van vier elementen. Dat zijn de '*administrative ordering of nature and society*', een '*high-modernist ideology*', een autoritaire staat ('*willing and able to use the full weight of its coercive power to bring the high-modernist designs into being*') en tenslotte '*a prostrate civil society that lacks the capacity to resist these plans*' (op cit.:4-5). Met betrekking tot de cases die Scott analyseert lijken dit inderdaad de vereiste en noodzakelijke voorwaarden. Introduceren we evenwel de modernisatie van de landbouw in de analyse, dan blijken deze voorwaarden onvoldoende. De agrarische modernisatie als mega-project voltrekt zich immers (net als

- allerlei andere hedendaagse macro-projecten) onder *democratische* voorwaarden. Indirect verwijst dat naar de enorme invloed die expertsystemen hebben verworven en/of is toebedeeld.
- 6 Dit is, in algemene zin, uitvoerig beschreven door Bijker en Law 1992; Callon 1986; Latour 1994 en Lowe *et al.* 1995.
 - 7 Onderlinge communicatie tussen boeren uit verschillende regio's is hier een prachtig voorbeeld van. Van het 'andere' werd niet kennis genomen om het te imiteren, maar juist om de specificiteit van het eigene beter te doorgronden en zo mogelijk, ook te versterken. Werden er deelaspecten van elders overgenomen, dan was daarbij, typerend genoeg, de structuur van het 'eigene', dat is: het inmiddels op- en uitgebouwde, het raster van waaruit beoordeeld werd wat eventueel kon worden overgenomen en hoe dat dan zou moeten worden ingepast. Zie voor een verdergaande analyse Van der Ploeg 1987, met name pagina 35 tot 42. Overigens is het opmerkelijk dat de 'grammatica' van het vergelijken en het overnemen nu drastisch is veranderd (*ibid.* Cristovão, Oostindie en Pereira 1994). Thans geldt een duidelijke hiërarchie van 'meest ontwikkelde' landbouwstelsels en van meer of minder 'achtergebleven' landbouwstelsels. De technologien van de eerstgenoemde groep gelden nu als normatief raster waaromheen de landbouwbeoefening in de tweede groep moet worden gereorganiseerd. De binnen de EU veelvuldig gebezigde term '*areas lagging behind in development*' is daarvan een treffende uitdrukking.
 - 8 Het project van Robinson Crusoe, laten we de grootst denkbare solitair pakken, kon alleen slagen door de aanwezigheid van het gestrande schip – *resources!* – en door de komst van Vrijdag.
 - 9 Zie Long en Van der Ploeg 1994:80-81.
 - 10 Met deze term wordt bedoeld op het tegendeel van '*interlocking*'. Distantiatie staat voor het scheppen van afstand, voor het creëren van manoeuvreerruimte of autonomie.
 - 11 In postmoderne verbanden verschijnt *trust* als een van de voorname bindmiddelen. Als voertuig ook waarmee de ontwikkelingen worden geëffectueerd. *Trust* is (in tegenstelling tot vertrouwen) sterk gedepersonifieerd. Het is een geïnstitutionaliseerd vertrouwen in een systeem en in de daarbij behorende artefacten en procedures. *Trust* impliceert dat het verrichten van bepaalde handelingen zal leiden tot een vooraf gepreciseerde toekomstige situatie. Als de laatstgenoemde situatie het doel is en de te verrichten handelingen het middel, dan is *trust* datgene wat beiden aaneen smeedt. Als ik een drukke en gevaarlijke weg wil oversteken, dan is het drukken op het voetgangerslicht en wachten totdat het voetgangerslicht op groen springt, het middel om veilig aan de overkant (het doel) te komen (zie ook Giddens 1990). Als voetganger hoef ik niet de diverse automobilisten te kennen (of diep in de ogen te kijken). Ik vertrouw niet zozeer op de automobilisten als subjecten maar op het 'systeem'. Daarbij neem ik aan dat de overige verkeersdeelnemers (de automobilisten) hetzelfde doen. De wetenschap dat iedereen op grond van de indicaties van het systeem handelt, genereert derhalve *trust*, net zoals het functioneren van het systeem *trust* veronderstelt. Hetzelfde voorbeeld maakt duidelijk dat voor de bewerkstelling van *trust* een gelijktijdige coördinatie van meerdere handelingen nodig is. Automobilisten zullen moeten stoppen als hun licht op rood springt. Als zij hun doel (laten we althans hopen dat dat mede bestaat uit het vermijden van ongelukken) willen bereiken, dan is het handelen naar het stelsel van verkeersregels (stoppen bij rood, verder bij groen) een voor hen vereist middel. Wat alles aaneenbindt is *trust*. Zonder *trust* werkt het 'systeem' (het geheel van verkeerslichten en -regels) van geen kant.
 - 12 Dit systeem-vertrouwen behelst 'het vertrouwen dat een rol volgens de normen wordt vervuld *min of meer onafhankelijk van de persoon die de rol bekleedt*' (Galjart 1998:13, mijn cursivering). Galjart contrasteert dit 'systeem-vertrouwen' met datgene wat hij 'particularistisch vertrouwen' noemt, i.e. 'de verwachting dat *een ander* ons in een transactie, of een relatie, geen kwaad zal berokkenen' (*ibid.*:12). In zijn discussie gaat Galjart in op de cruciale betekenis van *trust* voor ontwikkeling.
 - 13 Als collectieve herinnering het subject is onder traditionele verbanden, net zoals agency dat is in het tijdperk van modernisatie, dan is het expertstelsel het voornaamste subject onder post-moderne verhoudingen.
 - 14 Wel op de lange duur: zie daaromtrent Groen *et al.* 1993.

- 15 Zie voor een theoretische uiteenzetting Wiskerke 1997 en voor een verdere specificatie naar de landbouw toe hoofdstuk 3 van dit boek.
- 16 Ik verwijs hier niet toevallig naar Harris. Van zijn hand is een van de meest eloquente kritieken op de benadering die wij in Wageningen hebben proberen te ontwikkelen. In de binnenkort verschijnende proceedings van het congres ter gelegenheid van het 50jarig bestaan van de Wageningse Sociologie (waar Harris zijn kritiek ontvouwde) gaan Long en Van der Ploeg dieper op de geformuleerde kritiek in.
- 17 Dat laat onverlet dat men natuurlijk wel een conceptueel kader kan hanteren waarin een 'externe structuur' als oorzakelijk complex figureert. Dan ontstaan de zogeheten structuralistische theorieën. Op het bankroet van dergelijke benaderingen is, met name door collega Long, voldoende gewezen (zie Long 1985)
- 18 Voor Booth geldt hetzelfde als voor Harris. Van zijn hand is een inspirerende kritiek, een moedgevende zoektocht naar de mogelijke zwakke punten van de Wageningse benadering afkomstig. Net als bij Harris draaien de observaties van Booth met name om de vraag of een actor-georiënteerde benaderingen het begrip van dwang (van welke aard en vorm dan ook) en van structuur wel of niet uitsluit. Zie Booth 1994.
- 19 Natuurlijk kunnen de verhoudingen die hierbij in het geding zijn (de verhoudingen tussen uiteenlopende projecten) sterk van aard verschillen. Soms zullen ze bij uitstek hiërarchisch en dwingend van aard zijn. Dat dit echter niet betekent dat men *daarom* op structuralistische benaderingen terug behoeft of zelfs moet vallen, zal ik in hoofdstuk 6 aan de hand van de zogeheten structurele ontwikkeling van en in de Nederlandse landbouw (waarbij meer dan de helft van de boeren het veld moest ruimen) proberen aan te tonen.
- 20 Voortredenerende op Giddens' werk ligt het 't meest voor de hand om een dergelijk onvermogen te lokaliseren bij 'structuur' in de Giddensiaanse zin van het woord. Structuur is namelijk niet alleen 'enabling', maar ook 'constraining'. Het sluit bepaalde actievormen, bepaalde manifestaties van *agency* uit, terwijl andere vormen juist mogelijk worden gemaakt. Theoretisch is dit een nauwelijks bevredigende oplossing – empirisch gesproken is ze, zoals in de volgende noot wordt aangetoond, onhanteerbaar.
- 21 Richt men de blik op de hedendaagse Nederlandse landbouw dan springen de complicaties in het oog. En wel omdat er geen andere interpretatie mogelijk is dan dat *agency* alomane aanwezig is. De aanwezigheid van boerenbedrijven, van welk boerenbedrijf dan ook, is sowieso ondenkbaar zonder de notie van *agency*. Als er, in de periode voorafgaande aan het nu, niet doelbewust was gestreefd naar continuering van het bedrijf en als men daar niet in was geslaagd, dan zou er sprake zijn noch van *individuele boerenbedrijven*, noch van de verzameling van boerenbedrijven als geheel. Elk boerenbedrijf getuigt van de '*capability of doing things*'. In de landbouw is geen sprake (en ik neem aan dat dat elders evenmin het geval is) van actoren die in een toestand van permanente coma rondlopen.
- Nu zou men de notie van structuur als pendant van *agency* kunnen invoeren. Nog afgezien van de uitermate moeilijke vraag wat in dit geval als structuur moet worden gedeut (verderop in dit boek ga ik daar aan de hand van het begrip 'structurele ontwikkeling' dieper op in), ontstaat ook dan een weinig bevredigende tweedeling. De structurele verhoudingen (als '*both enabling and constraining*') impliceren dat een aantal bedrijven gedoemd zijn te verdwijnen, terwijl een ander deel (voorlopig) door kan gaan. Bij de eerste groep zou dan de notie van *non-agency* passen, bij de tweede die van *agency*. Een dergelijke tweedeling is volstrekt onbevredigend. In de eerste plaats omdat ze enerzijds voorbijgaat aan het gegeven dat een aantal bedrijven doelbewust (niet alleen qua intenties, maar ook via daarmee corresponderende handelingen) wordt beëindigd, anderzijds omdat voorbij zou worden gegaan aan de omstandigheid dat heel veel bedrijven puur routinematig worden gecontinueerd (zie onder meer de Bruin 1991, die de problematische kanten van bedrijfsopvolging bespreekt). Ze is, op de tweede plaats, onbevredigend, omdat het niet goed te begrijpen is waarom en hoe 'structureel onmogelijke bedrijven' (laat me het voorlopig maar zo zeggen: ik doel hier m.n. op kleine of zelfs zeer kleine bedrijven) soms toch worden gecontinueerd en zelfs langs de klippen van de zo moeilijke bedrijfs-overname worden geloodsd. Als 'structuur' in bepaalde gevallen 'constraining' is dan is ze dat in alle gevallen, want als ze dat in sommige gevallen niet is (want gedomineerd wordt door *agency*) dan wordt de notie van actor-structuur als dualiteit wel zeer problematisch. Op de derde plaats wil ik wijzen op het feit dat bij de 'resterende'

- bedrijven sprake is van een indrukwekkende differentiatie: *agency* kan m.a.w. in tal van uiteenlopende 'things' resulteren, of er moeten verschillende vormen en gradaties van *agency* worden aangebracht. Kortom, *agency* als ongedifferentieerd begrip, als tegenpool van structuur is, zo lijkt mij, sterk onbevredigend.
- 22 Ook hier kan en moet men met andere woorden het 'symmetrie' principe van Law (1994) worden toegepast.
- 23 Daarmee is niet gezegd dat in de empirie deze noties of toekomstbeelden *altijd* fluide zijn, altijd als *veranderlijk* en als *veranderbaar* gelden. Juist hier komt de *crux* van de grote macroprojecten en van de hedendaagse expert-systems naar voren: zij *maken* toekomstbeelden star en onveranderlijk.
- 24 Want goedbeschouwd zijn cohesie, '*fabric*' en '*web*' zeer opmerkelijk. Meer voor de hand liggend zijn wellicht de desintegratie, het onvermogen tot coördineren, het onbegrip en noem maar op. In plaats van simpelweg uit te gaan van cohesie, moet dat juist worden verklaard.
- 25 In Van der Ploeg 1993 is nader uiteengezet hoe moeilijk, zo niet onwaarschijnlijk innoveren is onder de hedendaagse condities.
- 26 Bijvoorbeeld 'Adellijk bloed', van Popta 1965. Hierin treft men ook een incipiënte kritiek aan op het expertsysteem dat zich dan in de wereld van de veefokkerij begint af te bakenen.
- 27 Dit project is het omvangrijke 'modernisatieproject' zoals dat vanaf de jaren '60 van de 20ste eeuw wordt geconcipieerd en ook wordt gematerialiseerd in de Nederlandse landbouw. Zie voor meer uitgebreide beschrijvingen Frouws en Van der Ploeg 1973, Van der Ploeg 1995a en 1996. In hoofdstuk 6 van dit boek ga ik meer gedetailleerd op dit modernisatieproject in. In eerste instantie mag het verwarrend ogen dat ik dit 'modernisatieproject' presenter en analyseer als voorbeeld bij uitstek van een 'post-moderne' aanpak. Maar net zoals in de sociale wetenschappen (zie eerder in dit hoofdstuk), geldt ook hier dat men de eigen projecten tooit met de vaandels en termen van het verleden. De landbouw was, in het midden van de 20ste eeuw, natuurlijk allang modern. Zie daaromtrent het overtuigende werk van historici als Bieleman 1987. Ook het werk van Hofstee (1985a) is in dezen veelzeggend: hij toont aan hoe op de Groninger klei al in het begin van de 19de eeuw een 'modern cultuurpatroon' opkomt. Maar alsof van dit alles geen sprake was, benoemt men de geïnduceerde veranderingen in de tweede helft van de 20ste eeuw toch rustig als 'modernisatie'.
- Wie de loupe ter hand neemt en kijkt naar allerlei deelprocessen, die ziet dat de term ook binnen en na deze periode steeds weer terugkomt. Bij elke ruilverkaveling, bij elke aanpassing in de akkerbouw, bij elke introductie van nieuwe technologieën, elke keer als men adverse marktomstandigheden het hoofd moet bieden – steeds weer wordt van de 'noodzaak van modernisatie' gesproken. De kracht van het woord ligt wellicht bij de suggestie dat er met een eenmalige operatie voorgoed afstand kan worden genomen van ongewenste situaties.
- 28 Zie onder meer Van Egmond *et al.* 1996; Nijhof *et al.* 1996 en Langman *et al.* 1998.
- 29 De grootste opschudding ontstaat, zo weet ik uit eigen bestuurlijke ervaring, wanneer men andere dan de gebruikelijke deelnemers over de definitie van de 'agenda' laat meepraten. Omgekeerd zijn er in en rond landbouw en platteland tal van voorbeelden die aangeven hoe op een bijna treurig makende wijze bepaalde geluiden tot overheersende, zo niet tot alleen klinkende routine worden gemaakt.
- 30 Wat moet worden vermeden is, m.a.w., dat de uiteindelijke ordening, of de effecten, gelijk worden gesteld aan de aanvankelijke ordeningswijze/strategie als zodanig. Daar waar Law spreekt van '*imputation*' wordt een dergelijk gevaar allesbehalve denkbeeldig. Datgene wat zich op een moment T en op plaats P voordoet als 'praktijk', als stand van zaken, als materieel *effect*, zal nimmer het unilineaire effect zijn van één ordeningswijze, van één strategie, maar juist van de *encounter*, de wisselwerking, de wederzijdse beïnvloeding, conditionering en veelal ook de wederzijdse transformatie van meerdere ordeningswijzen, i.e. meerdere strategieën. Van meerdere ineengrijpende projecten. Overigens treft men bij Law wel degelijk hints in die richting aan, bijvoorbeeld daar waar over '*interordering effects*' (1994:22) wordt gesproken. Wellicht heeft de empirische setting waarbinnen Law onderzoek heeft gedaan (één groot laboratorium) minder genoopt tot een verdergaande explicitering van het hier aangestipte probleem.

- 31 In hoofdstuk vier van zijn studie komt Law met vier *modes of ordering*. *Enterprise, administration, vision and vocation*. Hij benadrukt dat ze niet in termen van personen, in termen van persoonlijke attributen kunnen worden gedefinieerd. Het gaat om strategieën. Het is het punt waar ook wij in de bedrijfsstijlengroep veel mee hebben geworsteld. Omwille van de herkenbaarheid hebben wij ordeningswijzen tot *nouns* in plaats van tot *verbs* herleid en benoemd. In Engelse teksten overigens niet: Daarin wordt bijvoorbeeld vrij consequent van *'the strategy of farming economically'* en niet zozeer van *'zuinige boeren'* gesproken.
- In Law's analyse zijn ze de vier *modes of ordering* in steeds weer wisselende combinaties aanwezig binnen het Laboratory. Het grote verschil is natuurlijk dat we in de landbouw met eemansbedrijven te maken hebben. Daarom zal er in het gezinsbedrijf veel meer sprake zijn van één stijl, van één strategie (het interessante zijn de twee- of meermansbedrijven: meerdere broers waarbij je vrijwel altijd geheid ziet dat de één de drager is van de ene, de ander van een andere strategie; daarnaast is er natuurlijk het spanningsveld tussen man en vrouw: van verschillende principia die tegen elkaar worden afgewogen (zie de Rooij *et al.* 1995).
- Law benadrukt dat *'enterprise'* en *'administration'* *antithetical* zijn. Dat komt ook bij uitstek naar voren in de diverse bedrijfsstijlen analyses. Het *'sunige'* tegenover het *'ambitieuze'* (het voortborduren op eigen *resources* dan wel zoveel mogelijk externe *resources* mobiliseren, zie Van der Ploeg *et al.* 1992). Hetzelfde geldt voor de koeienboer vs. de machineboer. En voor *skill-oriented vs. mechanical technologies* (Bray 1986) en voor intensiteit versus schaal (Van der Ploeg 1987).
- Binnen het laboratorium is dus sprake van een wederzijdse, hoewel steeds wisselende beïnvloeding van verschillende beïnvloeding van *modes of ordering* ten opzichte van elkaar. Daarnaast maakt Law duidelijk dat er ook sprake is van *'interlocking'* met de projecten (of *modes of ordering*) van opdrachtgevers, financiers, ministeries, universiteiten en ga maar door. Wat zo al met al beslissend wordt zijn de *'interactive systems'* (Booth 1994), i.e. de *'interlocking of projects'* (Long en Van der Ploeg 1994).
- 32 Om kort te gaan: het *'netwerk'* kan niet worden begrepen als een simpele aggregatie van *modes of ordering*. Temeer niet daar de *'patterning of the social'* (zeker in de huidige post-modernistische constellatie) steeds meer gaat afbakenen welke *modes of ordering*, welke strategieën wel en welke niet passen. Ook hier doemt weer de ommedraai op waar ik al eerder naar verwees.
- 33 Goedbeschouwd vertegenwoordigt financieel kapitaal niets anders dan een specifiek project. Het is het project om door middel van deelname in andere projecten te komen tot een vermeerdering van het aanvankelijke kapitaal.
- 34 Het zal ook gaan om een afbakening in termen van *'doenlijkheid'*: waar kan ik invloed op uitoefenen, wat gaan mijn macht te boven. In dat alles zit al een *'feedback'* ingebakken: bij de bepaling van dat wat voor mij relevant is (en helemaal bij de nadere specificering van dat wat ik kan beïnvloeden) zal ik rekening moeten houden met de wereld zoals die zich aan mij voordoet en/of met de wereld zoals die aan mij wordt gepresenteerd. *'Yo soy yo y mi circunstancia'* zoals Ortega y Gasset in dit verband zegt: Ik ben wat ik ben en wat mijn situatie is.
- 35 Dit zijn de termen die de neo-institutionele analyse suggereert voor de oplossing van problemen als het hier geschetste. Zie onder meer Saccomandi 1991 en 1998.
- 36 Dit ging in feite zo ver dat het fabriek al bijna afgebouwd was, voordat de derde partner, de Friesland Coberco Dairy Foods daadwerkelijk en ook formeel besloot tot deelname. Dat er derhalve aanzienlijke risico's zijn gelopen gedurende het gehele traject behoeft hier, lijkt mij, geen betoog. Daar staat tegenover dat, zoals Henk Brouwer betoogt, je *'altijd dwarsstraten achter de hand moet hebben, als het niet linksom kan, dan moet je al bedacht hebben hoe het eventueel rechtsom kan'*.
- 37 Hoewel leidinggevende denkers bij de RABO in Utrecht (het hoofdkantoor) als Wijffels en Krouwel het initiatief van harte steunden, kwam kantoor Eindhoven (waar de kredietaanvragen uiteindelijk op basis van formele criteria worden beoordeeld) tot een negatief oordeel. De redenering was zo ongeveer dat overal in Europa zuivelfabrieken werden gesloten en fuseerden en dat het derhalve waanzin was te denken dat een kleine zuivelfabriek als de FEZ ook maar enige kans maakte. Uiteindelijk werd de RABO via de omweg van RABO International alsnog bij de FEZ betrokken.

- 38 Friesland Dairy Food had jaren daarvoor zelf getracht een lijn voor ecologische producten te ontwikkelen. Dit was evenwel een grandioze flop geworden. Een nieuw initiatief van een 'kleine buitenstaander' werd dus aanvankelijk nogal pijnlijk geacht: 'Als wij het niet kunnen, dan kan niemand het'.
- 39 Het is opmerkelijk dat een directie als Industrie en Handel excelleert door pure afwezigheid bij deze vernieuwing. Zo ook is het typerend dat serieus praktijkonderzoek naar de ecologische melkveehouderij pas in de loop van 1998/99 wordt gestart binnen het expertsysteem. Dat is namelijk het moment waarop het geïnstitutionaliseerde praktijkonderzoek (in casu Aver Heino) omschakelt. Dat betekent dat de eerste resultaten pas over vijf jaar, dat is in 2003, 2004 beschikbaar zullen zijn.
- 40 De vermeende achterlijkheid werd zelfs het conceptuele vertrekpunt om het platteland te operationaliseren en daarmee van de stad af te bakenen (zie daaromtrent Van der Ploeg 1997).
- 41 Er waren natuurlijk andere grote megaprojecten. In Nederland waren dat de organisatie van de waterhuishouding, de kustverdediging en de energie-voorziening. Zoals bekend representeert elk van deze domeinen zoveel als een staat in de staat.
- 42 Immers, je kunt niet tegelijkertijd experimenteren met een Schiphol in zee, een Schiphol in Flevoland (of in de Markerwaard) en daarnaast ook nog met een uitbreiding van het bestaande Schiphol.
- 43 Als er in deze wereld namelijk iets niet of nauwelijks virtueel kan zijn dan is het de boer. De boer staat met z'n klompen in de modder, tussen z'n koeien. Of hij bekijkt op de landbouwrai de nieuwste versie van een melkrobot. Doch ook daar kijkt hij naar in de wetenschap dat er straks melk in de kolven moet stromen. In onze 'virtualiserende wereld' is de boer wellicht het laatste knooppunt van het hardnekkige tegendeel: het begint met materie, met modder en koeien, en het eindigt met materie, met melk of met pootaardappels. Van onthechting en vervluchtiging in woorden en symbolen en in niets dan dat is en kan derhalve geen sprake zijn.
- 44 Het 'old boys network' waarvan binnen het landbouwkennisnetwerk of 'expert-system' duidelijk sprake is, scharniert in belangrijke mate rond het delen van een en dezelfde set van vanzelfsprekendheden.
- 45 De recente landbouwgeschiedenis kent een pijnlijke keerzijde, die betrekking heeft op de 'ombouw' van critici en vernieuwers tot 'charlatans'. Oudere collega's hebben me daar vele verhalen over verteld. Het navertellen daarvan laat ik over aan de eerste agrarisch historicus die zich aan een werkelijk controversieel onderwerp durft te wagen.

Deel II

Distantiatie: het creëren van eigen *resources*

2 Dansen door de tijd

In het voorgaande hoofdstuk is gewezen op de sterk variabele aard van de relaties tussen het boerenbedrijf enerzijds, de markten en het vigerende technologische repertoire anderzijds. In dit hoofdstuk¹ wil ik ingaan op de historische achtergronden van deze, ook thans zozeer variabele relaties. Wat ik wil benadrukken is dat de hedendaagse manoeuvreerruimte die het platteland en de landbouw hun aantrekkelijke, want bonte morfologie verlenen, mede de uitkomst is van een langdurig en complex emancipatieproces; een proces waarin en waardoor boeren zich constitueren tot wat ze vandaag de dag zijn: zelfstandige producenten² die kunnen opereren binnen een geheel van vrijheidsgraden die gecreëerd zijn in de loop van onze agrarische geschiedenis.

De geschiedenis, ook de agrarische, wordt vaak gedacht als een unilineair proces, dat op onvermijdelijke wijze verloopt van een '*natural economy*' naar een '*fully commoditized economy*' (Bernstein 1986; Gibbon en Neocosmos 1985). In de *natural economy* zou productie gericht op zelfvoorziening domineren. Productie voor de markt zou een secundair fenomeen zijn. In de volledig gecommoditiseerde economie daarentegen is productie volledig op de markt georiënteerd. Bovendien, en dat is het cruciale punt, zouden organisatie en ontwikkeling van de productie volledig worden geregeerd door de vigerende marktverhoudingen. De boer wordt *homo economicus* of, zoals het meer profane taalgebruik wil, agrarisch ondernemer. Met een generalisatie van dit agrarisch ondernemerschap zou de ontwikkeling van de landbouw zijn voltooid. Het is alleen jammer, zo zou men kunnen opmerken, dat het er zo moeilijk van komt. Om de tien jaar wordt boeren weer voorgehouden dat ze méér en béter ondernemer moeten zijn.

In dit hoofdstuk ga ik in de eerste plaats de these toelichten dat de recente agrarische geschiedenis (van het midden van de 16e eeuw tot anno nu) zich beslist niet laat begrijpen als een doorgaande commoditizing, als een onafwendbare gang van een natuurlijke naar een volledig gecommoditiseerde economie. Het lijkt er veel meer op dat de aanvankelijke situatie van een extreem hoge afhankelijkheid van *commodity*-circuits wordt overwonnen door een soms geleidelijk, dan weer abrupt verlopend proces van de-commoditising.

In en door de landbouwgeschiedenis – in dit hoofdstuk is Friesland daarbij het voornaamste referentiepunt – distantiëren boeren de landbouwbeoefening op actieve wijze van de vaak als wurgend ervaren invloed van de vigerende marktverhoudingen. Als er in de Friese landbouwgeschiedenis van de laatste 500 jaar al een *tendance lourde*, een lange-termijn-beweging

valt te onderkennen, dan gaat die veeleer in de richting van een zekere de-commoditisatie dan in de richting van een algehele voltooiing van de markteconomie. Daarmee verkrijgt de uiteenzetting *en passant* een zekere actualiteitswaarde. In de jaren negentig immers van de 20e eeuw zijn marktgericht produceren, deregulering en liberalisatie de sleutelwoorden waarmee men de relatie tussen landbouw en markt tracht te herordenen. Maar dat voorlopig terzijde.

Het streven naar meer manoeuvreerruimte vis-à-vis de markten is niet neutraal. Ik zal in dit hoofdstuk beklemtonen hoezeer dit streven zich vervlocht met de strijd voor boerenvrijheid, als ook met de voorspoedige ontwikkeling die de Friese landbouw sinds het midden van de vorige eeuw kende. Decommoditisering, voorspoed en boerenvrijheid gingen hand-in-hand. De voltooiing van het hedendaagse gezinsbedrijf, het vrije bedrijf vormt daarvan de bekroning (NRLO 1997b).

De uitkomst van de fascinerende geschiedenis van de Friese landbouw laat zich niet alleen traceren in de vorm van objectieve vrijheidsgraden in de verhouding tussen landbouw en markten. Van groot gewicht is ook de collectieve herinnering, die resulteert uit de complexe en vaak tegenstrijdige geschiedenis waarvan ik enkele episodes wat uitvoeriger zal toelichten. Deze collectieve herinnering, die keer op keer levend wordt gehouden (zo niet weer tot leven wordt gebracht), klinkt sterk door in het culturele repertoire, in het gedachtengoed van *sunige boeren, fokkers en koweminsken* die we in de hiernavolgende hoofdstukken tegen zullen komen.

Behalve de relatie tussen boerenbedrijf en markt, komt in dit hoofdstuk ook de techniek aan de orde. De Friese boer was aanvankelijk veroordeeld tot het benutten van een uitermate moeilijk, zo niet vijandig eco-systeem. Blauwe of muisgrijze koeien, drassige landen en altijd het gevaar van veeziektes en inundaties. Helemaal zal de eerste Romeinse chroniqueur zich niet hebben vergist toen hij de Friezen als '*mangiatori di sabbia*', als 'moddervreters' typeerde.

Doch geleidelijk aan wordt de landbouwbeoefening onttrokken aan de enge kluisters van het vigerende eco-systeem. Friese boeren ontwikkelen nieuwe technieken, nieuwe conversiemethoden, die neerslaan in een geleidelijke genetische verbetering van het vee, in een geleidelijk maar onmiskenbaar doorzettende verbetering van de hooi- en weidelanden. Er ontstaat in toenemende mate een breed arsenaal aan technieken – technieken waarmee de landbouwbeoefening zich verzelfstandigt ten aanzien van het aanvankelijk zo knellende eco-systeem. De creatie van het prachtige FH-ras is hiervan een van de uitkomsten.

Er is nog een *andere* reden om hier op de geschiedenis in te gaan. Die hangt samen met de wijze waarop het succesverhaal, genaamd Nederlandse landbouw, vandaag de dag gewoonlijk wordt verteld. Daarin worden de hoge productiviteit, dynamiek en welvaart van de Nederlandse landbouw voorgesteld als de uitkomst van haar structuur: de omvang en het productiepotentieel van de bedrijven én de institutionele infrastructuur (de voorlichting, het onderzoek, de scholing, de banken, de agro-industrie, etc.) worden dan begrepen als doorslaggevend voor dit succesverhaal.

Repetitie van die factoren, dat wil zeggen een (min of meer forse) reorganisatie van de verhoudingen in onderontwikkelde en/of achtergebleven landbouwgebieden naar het Nederlandse model toe, verschijnt zo als logische hefboom (als 'trigger') van agrarische ontwikkeling.

Hoe funest een dergelijke, nog steeds volop aan te treffen benadering is, hoeft hier niet in herinnering te worden gebracht. Waar het me hier om gaat, is dat de structuur van de Nederlandse landbouw haar productiviteit, dynamiek en welvaart evenmin verklaart als dat een herstructurering naar dit Nederlandse model elders tot ontwikkeling zou leiden. Het samengaan van structuur enerzijds, welvaart, productiviteit, etc. anderzijds is namelijk cruciaal afhankelijk van de wijze waarop deze structuur is opgebouwd (en derhalve van allemaal andere interrelaties die met dat opbouwen zijn ontstaan).

Laat me ter verduidelijking verwijzen naar de voorlichtingsdienst. In Nederland beschikken we over een veelgeroemd en thans sterk gecentraliseerd en ten dele ook geprivatiseerd voorlichtingsapparaat in de landbouw. Een van de succesfactoren waarop dit voorlichtingsapparaat kan bogen, is een relatief hoge mate van vertrouwen van de kant der boeren. Dit vertrouwen is in de loop van de tijd opgebouwd, mede dankzij de eertijds sterk decentrale organisatie en het *non-private* karakter. Wie daarvan abstraheert, zal – ongeacht of het gaat om achtergebleven landbouwgebieden in Portugal of om ontwikkelingslanden als Peru – een sterk gecentraliseerde en wellicht gedeeltelijk geprivatiseerde voorlichtingsdienst opzetten als een van de 'triggers' voor ontwikkeling. Of daarmee het noodzakelijke vertrouwen tussen boeren en voorlichters wordt opgebouwd, of er, met andere woorden, van ontwikkeling sprake zal zijn, blijft een angstige vraag.

Voor een begrip van de hedendaagse Nederlandse landbouw is kennis van haar geschiedenis, van de wijze waarop ze is opgebouwd, essentieel. De kracht en de zwakte, de vermogens en onvermogens van de landbouw schuilen namelijk in belangrijke mate in *andere* verhoudingen en hulpbronnen dan die welke thans als zodanig worden gepresenteerd. Met de notie van structuur verwijzen we vandaag de dag naar een ogenschijnlijk logisch geordende wereld, waarin duidelijk afbakenbare, oorzakelijke complexen samengaan met eveneens duidelijk afgrensbare gevolgen. Dat beeld evenwel is in sterke mate *virtueel*. Weliswaar inspireert het ons handelen, maar het leidt er evenzeer toe dat uit dat handelen tal van onbedoelde consequenties voortvloeien. Men kan zich de wereld weliswaar denken zoals men wil, maar daarmee is men nog niet verzekerd van de meest adequate leidraad voor het handelen.

De verborgen (want veelal genegeerde en daarmee ogenschijnlijk irrelevant gemaakte) kracht van de Nederlandse landbouw schuilt in belangrijke mate in de relatief grote controle van de directe producenten over de hulpbronnen die noodzakelijk zijn voor de beoefening van de landbouw. Voor de landbouwbeoefening zijn *resources*, hulpbronnen, nodig: grond, water, arbeid, kapitaal, kennis, het vermogen om adequate technologieën aan te wenden, zaaizaad, koeien, mest, machines en ga zo maar door. Wat daarbij essentieel is, is de vraag in welke mate deze resources voorhanden

zijn (die vraag betreft niet alleen de kwantiteit, maar vooral ook de kwaliteit) als ook de vraag door wie ze worden beheerd.

Kenmerkend voor de Nederlandse landbouwgeschiedenis is dat de boerenstand in toenemende mate controle over de meeste *resources* heeft verworven. Evenzeer kenmerkend is dat ze tegelijkertijd het vermogen heeft ontwikkeld om deze *resources* op relatief autonome wijze verder te ontwikkelen. Ten slotte is het kenmerkend dat deze verborgen eigenschap niet alleen geldt voor de landbouw als geheel, maar ook en evenzeer voor de individuele boerenbedrijven. Wie dat alles negeert, die zal aan een werkelijk begrip van de hedendaagse landbouw niet toekomen. Wie meent dat een bedrijfsoppervlakte van bijvoorbeeld 200 hectare (een belangrijke structurele parameter in de hedendaagse discussies over de akkerbouw) ook maar iets zegt over de daarmee samenhangende kracht van zo'n bedrijf, die zou over de toekomst moeten zwijgen. Want veel essentiëler dan zo'n structurele parameter is het vermogen om het geheel van relevante *resources* daadwerkelijk te controleren en te benutten.

2.1 Hemmema's Memoriaal: terug naar de 16e eeuw

Een geschikt vertrekpunt voor een overzicht van de wisselende verhoudingen tussen markten en landbouw wordt gevormd door het Rekenboek of Memoriaal van Rienck Hemmema (een letterlijke weergave van dit Memoriaal vindt men in Gerbenzon 1958; commentaren en analyses vindt men onder meer in Slicher van Bath 1958; Fryske Akademy 1990; Hazelhoff 1991; Van der Ploeg 1995b).

Rienck Hemmema boerde op een bedrijf ten zuiden van Franeker. Het bedrijf, dat niet werd gepacht doch grotendeels tot de eigendommen van Hemmema behoorde, omvatte 25,5 hectare, waarvan 8,5 hectare bouwland en 17 hectare grasland. Voor dit bedrijf hield Hemmema gedurende de periode van 1569 tot eind 1573 een nauwkeurig Rekenboek bij. Slicher van Bath omschreef het als 'een vrijwel unieke bron voor de geschiedenis van de landbouw in de 16e eeuw', waaraan hij toevoegde dat 'de waarde van dit document nog wordt verhoogd door een grote uitvoerigheid en nauwgezetheid' (1958:72).

Het Rekenboek maakt het mogelijk het geheel van economische betrekkingen waarin het bedrijf was vervlochten, nauwkeurig te overzien en gedetailleerd te ontleden.

Een hoge mate van zelfvoorziening (van zelfverzorging aldus de term van Spahr van der Hoek 1952) is een van de elementen die in het oog springen: 'Men vindt in het rekenboek weinig over voedsel, dat gekocht werd'. 'Begrijpelijk', aldus Slicher, 'omdat het boerenbedrijf voor een belangrijk deel de levensmiddelen, die men nodig had, zelf produceerde.' (1958:118)

De zelfverzorging reikte behoorlijk ver. Zo werd in de herfstmaanden een belangrijk deel van de veestapel geslacht: twee tot drie koeien met nog wat jongvee. 'Het vlees heeft voornamelijk gediend voor het eigen gebruik.' (*ibid.*:102) De zelfverzorging speelde zich niet alleen af binnen de grenzen

van het bedrijf, maar verliep via verschillende sociale relaties. Zo gingen de huden naar de schoenmaker en 'het vet, de ongel, ging naar de kaarsenmaker om er kaarsen van te maken'. Veelal ging het om sociaal-gereguleerde ruil, om transacties waar geen geld aan te pas kwam, doch verliepen via dienst en wederdienst of via betaling in natura. Zo kregen de zwelers altijd in bier uitbetaald.

Uitzonderlijk waren dergelijke praktijken niet. Van den Akker vermeldt dat tot aan het einde van de vorige eeuw 'de boer geen rekening had bij de koopman in veevoer, bij de slager haast evenmin, de bakker beurde weinig meer. De boter ging naar de winkel en daar kreeg hij winkelwaren voor, en als we nu bedenken dat de boer vaak een heel of half varken aan ambachtslieden, als timmerman, smid en wagenmaker leverde, zodat de *neijierrekken* (nieuwjaarsrekening; JDvdP) van die mensen daarmee ook geheel of gedeeltelijk kon worden vereffend, dan kunnen we moeilijk aan de conclusie ontkomen, dat in het oude boerenbedrijf autarkie in zulk een geperfectioneerde vorm werd toegepast, dat de knapste staatsman van tegenwoordig (...) er stellig een lesje aan had kunnen nemen' (1967:140). En Spahr stelt in meer algemene termen: 'Geld was in de eerste tijden verre van algemeen; wilde men iets van een koopman betrekken, dan was het zaak ruilmateriaal mee te nemen' (1952:370).

Het belang van de geschetste zelfvoorziening of autarkie is vaak misverstaan, want geïnterpreteerd als indicatief voor het geheel of vrijwel geheel ontbreken van marktintegratie. Naarmate de zelfvoorziening belangrijker en meeromvattend zou zijn, zouden, zo wordt dan aangenomen, de markten prijsverhoudingen evenredig minder van gewicht zijn. Het idee van irrationeel economisch gedrag dringt zich dan gemakkelijk op.

Een dergelijk geheel van opvattingen stoelt sterk op het idee dat de geschiedenis in het algemeen, en de agrarische geschiedenis in het bijzonder, een unilineaire trend in zich zou dragen die gaat van een veronderstelde natuurlijke economie naar een volledig gemonetariseerde, universele markteconomie.

Die notie is kennelijk zo sterk dat de talloze indicaties die, zo ze niet duiden op het tegendeel, dan toch op z'n minst naar een aanmerkelijk meer gecompliceerde situatie verwezen, licht werden genegeerd. Voor de schrijvende boer Van den Akker lag de zaak in ieder geval aanmerkelijk gecompliceerder. Want beschrijft hij enerzijds het streven naar autarkie, hij maakt tevens duidelijk dat dezelfde boeren er als de kippen bij waren als er ergens geld uit te maken was.

Voor de nog veel vroegere geschiedenis had Marc Bloch (1939) al gewezen op het belang van de *'culture d'or'*: het gewas waarmee op boerenbedrijven die verder sterk gericht waren op zelfvoorziening, het noodzakelijke geld werd binnengehaald. En doelende op de periode waarin Hemmema moet hebben geboerd, concludeert Spahr van der Hoek dat 'zelfvoorziening in volstrekte zin (...) een onhoudbare veronderstelling is gebleken' (1952, I, 370). Zelfverzorging kan namelijk van belang zijn terwijl het boerenbedrijf tegelijkertijd bij uitstek van de markten afhankelijk is. Juist in dit opzicht biedt Hemmema's Rekenboek een schat aan relevante gegevens.

Een eerste intermezzo

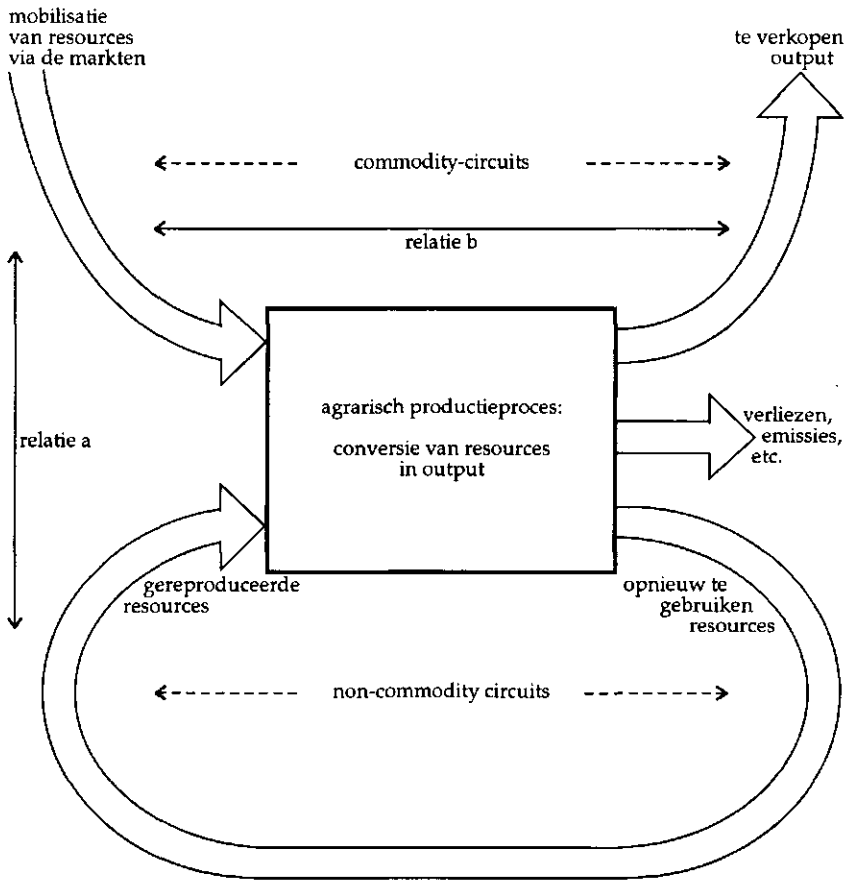
In algemene zin laat het boerenbedrijf zich verbeelden als de conversie van *resources* (als grond, water, planten, mest, dieren, arbeid, kennis, etc.) in nuttige eindproducten (als melk, vlees, boter, huiden, graan, etc.). Deze conversie (het eigenlijke productieproces) steunt op de mobilisatie van *resources* (Georgescu-Roegen 1972).

Zoals in figuur 2.1 is samengevat, kunnen de noodzakelijke *resources* via de markten worden gemobiliseerd: in dat geval domineert de '*resource flow*' die wordt verbeeld met de linkerbovenpijl uit figuur 2.1. Het is evenzeer mogelijk dat de bedrijfsvoering met name steunt op *resources* die binnen het bedrijf zelf zijn voortgebracht. Dan is de mate van zelfvoorziening of zelfverzorging hoog. Daarbij zal het duidelijk zijn dat deze noties niet exclusief betrekking hebben op de boerenhuishouding (laat staan op de voedselconsumptie alleen). Ze verwijzen naar de eenheid van bedrijf en gezin. Voor de contrasterende notie, de marktafhankelijkheid, geldt uiteraard hetzelfde.

Vruchtbare grond, goed vee, zaai- en pootgoed, arbeid en kennis, voer en het benodigde geld – het kan allemaal in het boerenbedrijf zelf worden voortgebracht; het kan ook via de respectievelijke markten worden gemobiliseerd. Domineert de mobilisatie van *resources* via de markten in sterke mate over de zelfvoorziening, dan kan worden gesproken van een sterke marktafhankelijkheid (Van der Ploeg 1990; Saccomandi 1991).

Aan de *output*kant geldt eveneens een bepaalde keuzemogelijkheid. Als mest ('goed uitgeboreide mest') een van de eindproducten is, dan geldt dat deze mest op het eigen bedrijf kan worden aangewend teneinde de bodemvruchtbaarheid te vergroten, maar het is evenzeer mogelijk om dezelfde mest te verkopen. Misschien lijkt die kwestie vandaag de dag hooguit van theoretisch belang – in de Friese landbouwgeschiedenis speelt ze evenwel een cruciale rol. Voor koeien, jongvee, hooi, voor de eigen arbeid en ga zo maar door geldt hetzelfde als voor de mest.

De mate van marktafhankelijkheid (of commoditizatiegraad) laat zich, aan de hand van figuur 2.1, op tweeërlei wijze benaderen en operationaliseren. Op de eerste plaats kan men de *resources* die gemobiliseerd worden via de markt, relateren aan de zelfge(re-)produceerde *resources*: dat is relatie a in figuur 2.1 (zie Bolhuis en Van der Ploeg 1985 voor een empirische toepassing). Maar het is ook mogelijk om de mate van marktafhankelijkheid te benaderen als de verhouding tussen aangekochte *resources* en verkochte productie: dat is relatie b in figuur 2.1. Naarmate die verhouding meer tendeert naar 1:1, zal de relatie tussen boerenbedrijf en markten knellender (benauwder) worden. Dan ontstaat er, zoals de prachtige oude Friese term wil, '*jildkrapte*' (schaarste aan geld) (Brolsma 1948:6). En omgekeerd, dan omgekeerd: dan krijgen boeren weer wat meer '*de macht yn'e hannen*' ['dan krijgen boeren', als ik me een kromme vertaling mag veroorloven, 'meer *agency*'] (*ibid.*:10).

Figuur 2.1 *Resource*-stromen op het boerenbedrijf

Bij een sterke marktafhankelijkheid komen veel *resources* het bedrijf binnen als commodity, als koopwaar. De productie en de latere vermarkting moeten dan zo worden georganiseerd dat de monetaire opbrengsten in ieder geval de gemaakte, monetaire kosten compenseren. De marktverhoudingen penetreren als het ware de bedrijfsvoering: ze worden deel van het organiserende principe.

Met de verschillende *resource-flows* worden ook verschillende circuits van belang. Het 'onderste circuit' (dat van de voortbrenging en heraanwending van zelfgeproduceerde resources) wordt door andere actoren gecontroleerd dan het *commodity-circuit* (het geheel van markten waarin het bedrijf participeert). Zo ook zullen er veelal andere normen gelden en andere belangen domineren (Long *et al.* 1986).

Met een stijgende marktafhankelijkheid verandert m.a.w. niet alleen de oorsprong van de gebruikte *resources* – ook de circuits en daarmee de '*rules of the game*' kunnen in beslissende mate veranderen. En precies dat alles kan vergaande consequenties hebben voor de landbouwbeoefening zelve.

Terug naar Hemmema: de aard en omvang van de marktafhankelijkheid

Het functioneren en voortbestaan van Hemmema's bedrijf is, zo blijkt uit het Rekenboek, in sterke mate marktafhankelijk. Weliswaar zijn er tal van elementen en mechanismen die, zoals hiervoor al werd uiteengezet, passen in de zelfverzorging – de marktafhankelijkheid is eveneens een belangrijk en structureel gegeven. Essentieel wordt dan de vraag naar de onderlinge verhouding.

Aan toevoorzijde is Hemmema's bedrijf ingevlochten in een omvangrijk scala van marktverhoudingen. Hij koopt soms mest aan (50 wagens in 1571, later vier schuiten vol, daarna 113 wagens vol), dan weer koeien, granen (waaronder rogge uit het Oostzeegebied), peulvruchten, meerdere keren hooi, hij huurt veel arbeid (via tal van mechanismen), hij huurt grond, zoals overigens ook grond wordt verpacht en of onderverhuurd. Daarnaast heeft Hemmema enkele leningen lopen en sluit hij nieuwe af. Kortom, voor een breed scala van productiefactoren en inputs (waaronder zeer veel factoren en inputs die in beginsel zeer wel in het eigen bedrijf hadden kunnen worden voortgebracht) is het bedrijf van Hemmema afhankelijk van de desbetreffende markten.

Aan de hand van bijvoorbeeld de vee-aankoop laat zich dit meer precies illustreren. In beginsel is het zeer wel denkbaar dat de eigen veestapel door middel van eigen op- en aankoop wordt vermeerderd, zodat dieren voor de verkoop (of voor de slacht en zelfverzorging) vrijkomen. De te maken monetaire kosten kunnen minimaal zijn, want beperkt blijven tot dekgeld of de incidentele aankoop van een goede stier. Daarentegen is het ook mogelijk dat vrijwel alle uitgangsmateriaal aangekocht wordt; bijvoorbeeld in de vorm van drachtige vaarzen, afmelkers en/of af te mesten koeien. Het mest- of melkvee wordt dan niet in het eigen bedrijf voortgebracht, maar via de markten verkregen. En opnieuw geldt dat in de meeste bedrijven een combinatie van beide schema's zal worden gehanteerd, waarbij dan weer de marktafhankelijke wijze van produceren domineert, dan weer de autonome, historisch gewaarborgde vorm. Beschikbare boerenboekhoudingen van vroeger tonen dat er in dit opzicht inderdaad een gigantische empirische spreiding was, net als nu trouwens.

Hemmema besteedde in sommige jaren meer dan 1000 stuivers terwille van vee-aankopen. Dat was, om een idee van de omvang te geven, meer dan aan lonen voor vast personeel werd uitgekeerd. En al gauw een achtste of meer van de totale uitgaven. Voor hooi-aankopen wordt in 1573 een bedrag van 637 stuivers genoteerd, een bedrag dat de gemiddelde jaarlijkse uitgaven voor menselijk voedsel en drank niet ver ontliiep. Nieuwe leningen omvatten een totaalbedrag van bijna 4000 stuivers.

Zo kan men doorgaan. Het zal evenwel duidelijk zijn dat het fenomeen van de al besproken zelfvoorziening hier niet mag worden verabsoluteerd in termen van een ontbrekende marktintegratie. Integendeel, de bedrijfsvoering en -ontwikkeling van Hemmema's bedrijf waren bij uitstek marktafhankelijk. Zowel de bedrijfsvoering als de bedrijfsontwikkeling verliepen via het aangaan van systematische relaties met een scala aan markten.

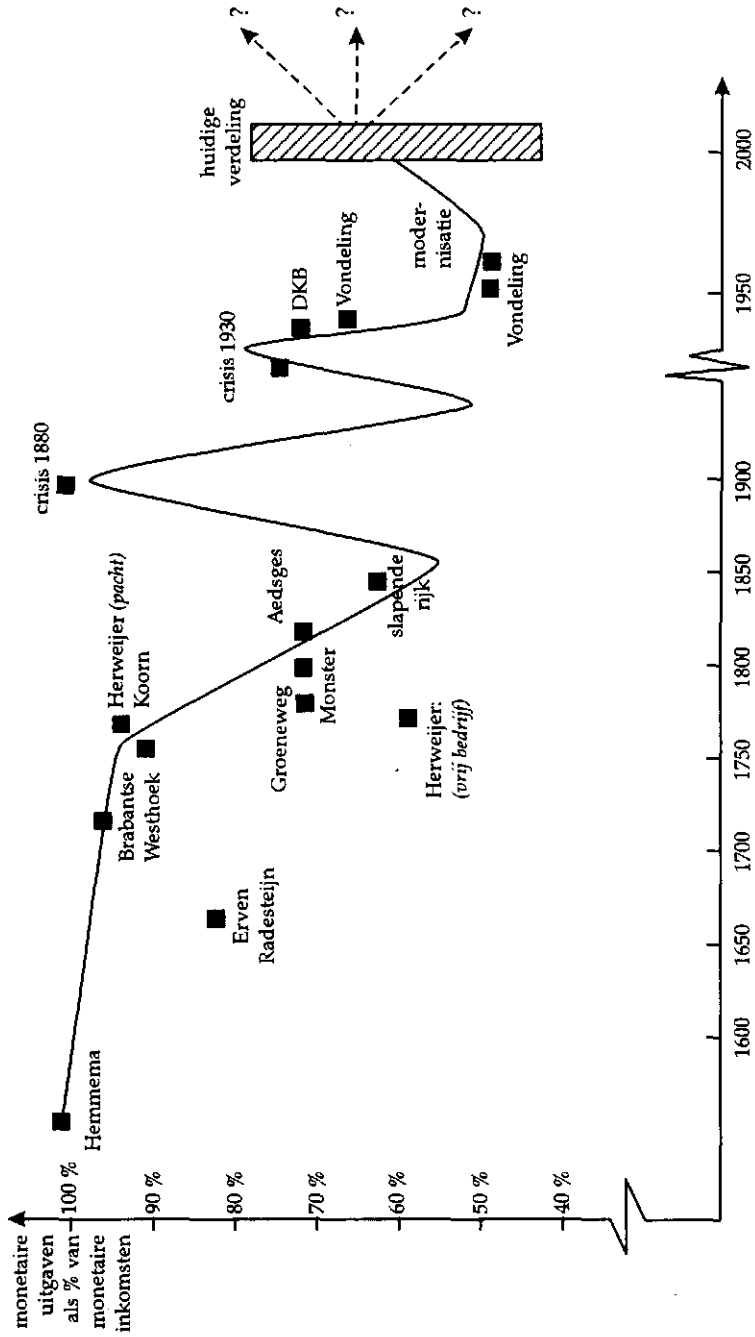
Voegen we de diverse elementen nu samen (aan de hand van figuur 2.1), dan is er geen andere conclusie mogelijk dan dat in Hemmema's bedrijf het aspect van marktafhankelijkheid domineerde boven dat van autonomie en zelfstandigheid. De omvang en aard van deze marktafhankelijkheid komen in al hun dramatiek naar voren als we de monetaire uitgaven relateren aan de monetaire inkomsten. Dit kan uiteraard op uiteenlopende wijzen worden gedaan, doch hoe men het ook wendt of keert, de resulterende balans blijkt uitermate fragiel. Zoals ook Slicher van Bath constateert: 'alleen het uitzonderlijk goede jaar 1571 heeft een behoorlijke winst opgeleverd, in 1570 is er een evenwicht tussen inkomsten en uitgaven, de overige jaren hebben een negatief saldo (..). In totaal heeft Hemmema gedurende de vijf jaren waarover het Rekenboek loopt, in geld uitgedrukt een verlies van 3.893 stuivers geleden' (1958:129). De aangekochte middelen kostten al met al meer dan de verkochte productie opleverde. Over de precieze toedracht kan worden getwist, duidelijk is evenwel dat 'de fout niet ligt in het gebrek aan kennis van de landbouw, niet te zoeken is aan de zijde van de inkomsten, maar aan de kant van de uitgaven' (*ibid.* 130). Was Hemmema's bedrijfsvoering minder op een markt-afhankelijke reproductie, anders gezegd, meer op een relatief autonome, historisch gewaarborgde reproductie gestoeld, dan zouden de uitkomsten van het Rekenboek minder precair zijn geweest.

Het suyvere deel

Het direct aan elkaar relateren van monetaire uitgaven en inkomsten belichaamt *niet* een operatie die enkel in academisch retrospectief zinvol en van belang lijkt. Het is, zo kan men uit andere rekenboeken afleiden, precies datgene wat boeren zelf deden (en nog steeds doen)³. In zijn Shultregister benoemde Jacob Koorn, een West-Friese boer, dit verschil als het 'suyvere deel' (zie Meihuizen en Kuperus 1968). Het is dat deel van de monetaire uitkomsten dat resteert na aftrek van de monetaire uitgaven. Dit suyvere deel nu, dat in Hemmema's geval door de bank genomen zeer laag, zo niet negatief was, blijkt ook in de overige gevallen uitermate laag te zijn. In Koorn's geval (dat ongunstiger was dan dat van Hemmema, daar de laatstgenoemde eigenaar was, terwijl Koorn kampte met hoge monetaire uitgaven terwille van de pacht) bedragen de monetaire uitgaven meer dan 87 procent van de inkomsten. Ook materiaal dat van later en van elders is, verwijst naar een uitermate fragiel *suyver deel*.

In grafiek 2.2 zijn de beschikbare data samengevat. Op grond van een analyse van de diverse rekenboeken en latere boekhouddata⁴ zijn de monetaire uitgaven steeds weergegeven als percentage van de monetaire inkomsten. Naarmate dit percentage hoger is, is het *suyvere deel* kleiner. De grafiek geeft enkele zaken op een in het oog springende wijze weer. Wellicht is het geval van Hemmema tot op zekere hoogte extreem, doch door de bank genomen was, zo geven de overige gevallen aan, de marge tussen monetaire inkomsten en uitgaven uitermate smal. Dit hangt onder meer samen met de sterke afhankelijkheid van het boerenbedrijf ten opzichte van degenen die de markten controleren.

Grafiek 2.2 De historische ontwikkeling van het 'suivere deel'

In het geval van de erven Jacob Herweyer (een geval dat ook in grafiek 2.2 is verwerkt) kan dit nauwkeurig worden gespecificeerd. Gaan we uit van de 'eigenerfde status', dan bedragen de totale monetaire uitgaven slechts 52 procent van de monetaire inkomsten. Zou het evenwel om een pachtbedrijf gaan, dan zou, door de bijkomende pachtlasten, dit percentage stijgen tot 87. Het *suyvere deel* is m.a.w. geringer naarmate de kostenstructuur meer een hoge mate van marktafhankelijkheid weerspiegelt. Ten slotte suggereert de grafiek dat er in de loop van de tijd een lichte verbetering optreedt⁵.

De geleidelijke opvoering van het *suyvere deel* (en daarmee de groeiende autonomie ten aanzien van de markten aan toevoorzijde) hangt wellicht ook samen met de seculaire trends die door economische historici zijn blootgelegd. Zo geeft Faber (1972:132) aan dat er van 1650 tot 1735 sprake is van een doorgaande daling in de prijzen die boeren voor hun producten ontvangen, waarna een kentering optreedt; dan zet een periode in van gestage, maar duurzame prijsstijgingen, die wellicht mede tot uitdrukking komen in de trend die in grafiek 2.2 kan worden onderkend: de meest gunstige verhouding tussen inkomsten en kosten (rond 67 procent) treft men aan in de periode van 1789 tot 1823.

Verderop in deze tekst zal ik de these uitwerken dat het hierbij gaat om een proces dat mede wordt geconstitueerd door het actieve en doelgerichte handelen van de betrokken boeren. De fluctuaties die in grafiek 2.2 zijn samengevat, zijn namelijk in de praktijk van de landbouw beslist niet neutraal.

Daaromtrent drie opmerkingen. Om te beginnen laat de essentie van boekhoudkundige activiteiten van mensen als Hemmema, Koorn en zovele anderen, zich heel precies duiden. Hun rekenboeken, shultregisters, etc. vormen instrumenten om de marktverhoudingen die vanuit het bedrijf worden aangegaan, zo nauwkeurig mogelijk te bewaken. Daarom registreerde men (monetaire) uitgaven en inkomsten, of zoals Spahr van der Hoek noteert, 'de boerendagboeken welke bewaard zijn gebleven, bestaan veelal uitsluitend uit een opsomming van uitgaven en ontvangsten...' (1952:I, 313). Men documenteert, volgt, controleert en analyseert (met het concept van het *suyvere deel*) zorgvuldig de betrekkingen tussen bedrijf en markt, juist omdat die betrekkingen zo'n extreem hoge mate van afhankelijkheid in zich dragen.

Deze specifieke vorm van boekhoudkundige controle springt met name in het oog als we haar vergelijken met hedendaagse boekhoudtechnieken (waarvan overigens mensen als Koorn reeds op de hoogte waren). Wat men thans doet, is beide circuits op één noemer brengen. De eigen productiefactoren en inputs (zie figuur 2.1) worden dan meegecalculeerd volgens de geldende prijzen, zoals ook het opnieuw in het bedrijf aan te wenden deel (de op stal staande veestapel, het geproduceerde en opgeslagen voer, de besparingen, etc.) volgens de dan geldende marktprijzen in de berekeningen worden verdisconteerd (zie onder meer LEI 1984, waarin ook een theoretische uiteenzetting omtrent deze aanpak wordt gegeven).

Door middel van deze (aan de industriële en handels sfeer ontleende) technieken kan dus nagegaan worden in welke mate het geheel aan beschikbare hulpmiddelen, arbeidsobjecten en arbeidskrachten tot waarde wordt gebracht, terwijl in de hier aangehaalde boerenrekenboeken enkel de afhankelijkheidsrelaties ten opzichte van de markten worden bewaakt. En dat is een cruciaal verschil⁶.

Op de tweede plaats zal het duidelijk zijn waarom boeren als Hemmema, Koorn en zoveel van hun navolgers konden blijven boeren. Het circuit gevormd door eigen (steeds weer gereproduceerde) productiefactoren en inputs vormt het reservoir waaruit ze kunnen putten om ook extreem moeilijke omstandigheden het hoofd te bieden (waarbij het geen betoog behoeft dat zulks beter gaat naarmate de onderlinge verhouding tussen beide circuits uit figuur 2.1 meer ten voordele is van het eigen, of autonome circuit). Juist ten aanzien van de markten is het '*non-commodity circuit*' van strategische betekenis. Het is de '*motor*'⁷ waarmee men desnoods tegen de wind in kan gaan en stuurloosheid in kan wisselen voor een eigen koers. Het belang van die eigen koers zal in de navolgende paragrafen nog worden toegelicht.

Ten slotte wil ik wijzen op een punt dat al eerder werd aangestipt. Zelfverzorging en markt oriëntatie, autonomie en afhankelijkheid vormen geen elkaar uitsluitende categorieën. Ze gaan steeds samen, ze veronderstellen elkaar. Het één is mogelijk bij de gratie van het ander en omgekeerd. Zelfverzorging van gezin en zelfvoorziening van het bedrijf gaan hand in hand met het produceren voor de markt en het aankopen op weer andere markten. Bij deze laatste constatering moet evenwel aangetekend worden dat, afgaande op de gepresenteerde gegevens, de balans tussen afhankelijkheid en autonomie in de 16e en 17e eeuw uitermate ongunstig was. De kosten waren, ik herhaal Slicher van Bath nog eenmaal, uitzonderlijk hoog, juist omdat het marktafhankelijke circuit domineerde over het autonome, door de boer zelf direct gecontroleerde circuit. Indien Hemmema meer op de op- en aankoop van eigen jongvee had kunnen bogen (en dus minder terwille van vee-aankopen had moeten uitgeven), meer bespaard had (en dus minder leningen had moeten aangaan), meer hooi van zijn land had kunnen halen, dan was hij, simpel gezegd, beter af geweest. Het *suyvere deel* was, juist door de sterke marktafhankelijkheid, te laag, waardoor Hemmema op allerlei punten karig moest zijn en de bedrijfsontwikkeling een delicate zaak werd. En dan had hij nog geluk, want was hij ook ten behoeve van de grond afhankelijk geweest van de desbetreffende markt, dan kan men zich met Slicher van Bath inderdaad afvragen, hoe het dan had gemoeten.

De Friese landbouwgeschiedenis 'na Hemmema', kan in belangrijke mate worden geïnterpreteerd als het doelbewust zoeken naar mogelijkheden om de aanvankelijk zo ongunstige balans tussen autonomie en afhankelijkheid te doen kenteren naar meer gunstige verhoudingen. Dat slaagt ten dele: het *suyvere deel* wordt daadwerkelijk vergroot, zoals ook grafiek 2.2 laat zien. Het in grafiek 2.2 gevatte tijdspad vormt bepaald geen uitsnede uit de veelal veronderstelde unilineaire trend van een natuurlijke naar een

geheel gecommoditiseerde economie. Het tegendeel lijkt het geval te zijn. Hoe deze de-commoditizatie in concreto verliep en welke drijfveren daarbij meespeelden, komt in de navolgende paragrafen aan de orde.

2.2 Over boerenvrijheid en agrarische ontwikkeling

Een hoge mate van marktafhankelijkheid werd door boeren om verschillende redenen problematisch geacht. De afhankelijkheid van markten aan toevoerszijde maakte het bedrijf om te beginnen extreem gevoelig voor fluctuaties in de aldaar geldende prijzen, een fenomeen dat men ook vandaag nog kent en dan meestal benoemt als het *'market-induced risk'*. Het behoeft geen betoog dat een dergelijk risico als knellender, als meer bedreigend ook werd ervaren naarmate de marge tussen monetaire kosten en monetaire baten geringer was.

Armoede vormt een tweede aspect dat nauw geassocieerd werd met een sterke marktafhankelijkheid. Zo schrijft Dewez (1958:57) in zijn commentaar bij boekhoudingen uit de periode 1730-1740 dat 'het netto-overschot waarvan een boerengezin in die tijd moest leven wel zeer klein (was). Kreeg men daarbij nog veel tegenslag, dan was de armoede voortdurend over de vloer en het is begrijpelijk dat heel veel boeren onder dergelijke omstandigheden de moed lieten zakken'. Overigens reikte het gevaar van armoede verder dan het moment zelf: het geleidelijk aan opeten van het eigen bedrijf was één van de soms onverbiddelijke consequenties welke verbonden waren aan een al te ongunstige balans tussen afhankelijkheid en autonomie.

Het noodgedwongen overgaan tot *'rûch arbeidzje'* [ruig boeren] was een derde, als uitermate ongunstig ervaren gevolg van extreem hoge gradaties van marktafhankelijkheid. Daar waar monetaire uitgaven en monetaire inkomsten elkaar dreigden te naderen, ging men er soms toe over sterk op deze uitgaven te bezuinigen. Er werd minder mest op het land gebracht, het aantal 'daghuren' (daglonen) dat besteed werd aan de diverse deeltaken, werd sterk gereduceerd, onderhoud werd uitgesteld en ga zo maar door. Tegelijkertijd werd ook wel getracht de monetaire inkomsten te versnellen: bijvoorbeeld door het jongvee eerder te dekken, het land minder braak te laten liggen, etc. Dit alles leidde uiteraard tot een zekere extensivering van de productie, tot rooibouw ook op grond, dier en mens, hetgeen in toenemende mate botste met de normen omtrent 'goed boeren'.

Wat op korte termijn gold, liet zich op de iets langere termijn vaak nog sterker gevoelen. Want noopte een sterke marktafhankelijkheid op korte termijn tot een extensivering, op lange termijn hield ze veelal in dat allerlei verbeteringen die mogelijk en noodzakelijk leken, noodgedwongen achterwege bleven, precies omdat men niet beschikte over de eigen middelen waarmee ze gerealiseerd zouden kunnen worden. De krappe, soms zelfs negatieve marge tussen monetaire opbrengsten en kosten sluit de vorming van eigen besparingen immers vrijwel geheel, zo niet compleet uit. Zo ook

sluit het versnellen van monetaire inkomsten het geleidelijk aan verbeteren van de kwaliteit van grond en dieren vrijwel geheel uit.

Eén van de vele indicaties die aangeven dat dit laatste een bij uitstek reëel probleem was, vinden we bij Spahr van der Hoek (1952,I:419). Het betreft het bemesten met *jarre* (gier) gedurende de vorige eeuw. Spahr citeert een verslag van de afdeling Sneek van de Friese Mij van Landbouw, waarin wordt gemeld dat 'eigenerfde boeren het begieren somtijds bovenmatig verdedigen', maar dat de 'huurboeren' daarentegen dit begieren afwijzen en wel omdat zij er geen 'voordelige uitkomsten in gezien hebben'. Het is hier uiteraard niet aan de orde wie gelijk had (hoewel de latere verspreiding van het secure 'jarjen' wat dat betreft duidelijk genoeg is). Het punt is dat de eigenerfde boeren in dezen anders aankeken tegen een methode voor de verbetering van de bodemvruchtbaarheid dan degenen die door het pachtcontract geheel of in sterke mate geïntegreerd waren in de grondmarkt. Deze specifieke vorm van marktafhankelijkheid (en het daarin besloten korte-termijnperspectief) impliceert dat 'de aan (de begiering) verbonden werkzaamheden en hindernissen en vereischte geldelijke opofferingen' als te groot, te riskant en/of te duur werden beoordeeld.

Hetzelfde geldt voor de factor kapitaal. Noodzakelijke verbeteringen werden eerder gerealiseerd indien men ze met eigen besparingen kon financieren, dan wanneer ze op geleend vermogen gestoeld moesten worden. Want ook al behoort zulks volgens de formele modellen van de neo-klassieke landbouweconomen geen verschil te maken, tot in het midden van de 20e eeuw constateert men in de praktijk dat 'maatregelen tot verbetering van het bedrijf als regel veel eerder ingevoerd worden als men beschikt over eigen geld, dan wanneer men hiervoor moet lenen' (Dijkstra en Van Riemsdijk 1952:37)⁸. Naarmate de marge tussen geldelijke inkomsten en uitgaven (waaronder ook rente voor geleend vermogen) nauwer is, neemt de mogelijkheid 'eigen geld' te creëren af: zo wordt een hoge marktafhankelijkheid een rem op verbeteringen. Zou men desondanks toch verbeteringen doorvoeren (mede met geleend geld), dan wordt de toch al krappe marge immers nog beroerder. Vooral als het gaat om verbeteringen die pas op de wat langere termijn monetaire baten afwerpen.

Kortom, een onevenwichtige balans tussen afhankelijkheid en autonomie sloot doorgaande verbeteringen (hoe gewenst wellicht ook vanuit andere gezichtspunten) uit op straffe van een verdergaande verslechtering van die balans.

Een laatste aspect van een sterke marktafhankelijkheid dat ik hier wil noemen is dat ze, in het toenmalige Friesland, samenviel met uiteenlopende vormen van politieke, culturele, sociale en economische afhankelijkheid. Wat in de rekenboeken, memorialen en shultregisters verscheen als een serie van ogenschijnlijk neutrale kostenposten, betrof in werkelijkheid een complex geheel van afhankelijkheidspatronen⁹. Grondeigenaren, geldschieters, kooplui, vervoerders, regenten en landadel vormden tezamen een arena waarvan ook boeren deel uitmaakten – de gemakkelijkste positie hadden ze bepaald niet. Temeer niet daar de diverse vormen

van marktafhankelijkheid veelal door de anderen naar hun specifieke belangen en perspectieven konden worden geordend.

In zijn magistrale opstel over boerenvrijheid onderscheidt Slicher van Bath twee componenten die samen het idee van boerenvrijheid preciseren. Dat zijn de 'vrijheid *van* iets' en de 'vrijheid *tot* iets'. 'Gebukt gaande onder de druk van bepaalde lasten en verplichtingen', wisten de 'onvrijen zich in hun handelingen beperkt' (1978:72). In dit verband verwijst Slicher van Bath onder meer naar de grondheren die de boeren aan zich onderwierpen door middel van pachtverhoudingen. Ook hofheren en gerechtsheren worden genoemd. De lasten en verplichtingen die de boer werden opgelegd, begrepsden met andere woorden niet alleen het *suyvere deel* (juist omdat ze een hoog en veelal stijgend niveau van monetaire kosten impliceerden), maar droegen eveneens een fnuikende beperking van de vrijheid *van* in zich. En naarmate deze vrijheid-van geringer was, werd ook de vrijheid-tot beperkt. Omdat het 'recht van vrije beschikkingen over (...) roerende en onroerende goederen' ontbrak of in ieder geval sterk was ingeperkt, bijvoorbeeld door de vele lasten en verplichtingen en de afhankelijkheidsverhoudingen welke daarachter schuilgaan (zie Spahr I:378), ontbrak de mogelijkheid (of vrijheid) om de productie en de ontwikkeling van het bedrijf zo te organiseren dat ze overeenstemde met eigen belangen, inzichten en perspectieven.

Boerenvrijheid is geen statisch fenomeen. Slicher stelt daaromtrent dat 'de vrijheid der boeren is bepaald door verschillende factoren, op hun beurt gevolgen van historische omstandigheden. Nergens zijn daarom de middeleeuwse vrijheden stationair, overal zijn zij onderworpen aan historische evolutie en degressie' (1978:80). Met betrekking tot Friesland benadrukt hij dat 'de boerenvrijheid in de Friese landen niet statisch was (...), zij heeft een ontwikkeling doorgemaakt welke haar hoogtepunt in de 13e eeuw bereikte, daarna volgde een achteruitgang' (*ibid.*:75). De concrete uitdrukking van die achteruitgang laat zich, zo zagen we, aflezen uit het Memoriaal van Rienck Hemmema: de nieuwe afhankelijkheidsrelaties tussen boerenbedrijf en markten, en daarmee tussen boeren en nieuwe elites zijn van dien aard dat de manoeuvreerruimte van de boer, zijn vrijheid-tot, tot een minimum werd beperkt.

In de daarna volgende eeuwen worden vrijheid-van en vrijheid-tot weer tot op zekere hoogte heroverd. Soms gaat dat, zoals bij de strijd om de 'volheid van magt' (Spahr 1952 II:38-72) op doelbewuste en vrij abrupte wijze. Soms echter verloopt hetzelfde proces op meer ongemerkte en geleidelijke wijze. Bepaalde episodes zal ik hierna wat uitvoeriger belichten. Want hoe het ook zij, de marktafhankelijkheid die ten tijde van Hemmema zozeer knelde, wordt in de loop van de daarna volgende eeuwen vervangen, zo toont ook grafiek 2.2, door een meer evenwichtige balans, door een evenwicht dat meer vrijheid-van en daarmee ook meer vrijheid tot het volgen van een eigen koers in zich droeg.

Een tweede intermezzo

Een knellende, want al te grote marktafhankelijkheid kan in analytisch opzicht door middel van verschillende mechanismen worden gecorrigeerd:

- 1 Een duurzame prijsstijging kan de monetaire inkomsten en daarmee het *suyvere deel* zozeer vergroten dat het eigen accumulatievermogen en daarmee de capaciteit om de eigen motor te versterken, structureel worden vergroot. Overigens wil daarmee niet gezegd zijn dat het één automatisch in het ander overloopt. Het doelgericht handelen van boeren blijft een essentiële tussenschakel. Een duurzame prijsstijging kan immers evenzeer leiden tot het verschijnsel van 'slapend rijk worden' (Van der Poel 1983)¹⁰. Dat geldt overigens ook nu nog: het wikken en wegen van de boer blijft cruciaal. Zo zijn de jaren van pakweg 1986 tot 1989 uitermate gunstig geweest voor melkveehouders: de melkprijs was verhoudingsgewijs hoog. Voor sommigen is dat aanleiding geweest om fors in verdere groei (onder meer in de aankoop van quota) te investeren, terwijl anderen de gunstige conjunctuur aangrepen om versneld af te lossen, teneinde meer eigen motorvermogen te verwerven. Prijsniveaus zeggen met andere woorden op zich weinig: ze spreken geen eigen taal. Het wikken en wegen van de boer blijft de essentiële tussenschakel.
- 2 De kosten van de via de markt te betrekken productiefactoren en inputs kunnen gedurende langere periode dalen. Zulks zal onder meer afhangen van de krachtsverhoudingen tussen de betrokken klassen: tussen boeren enerzijds, stedelijke en rurale elites anderzijds.

Voor beide mechanismen geldt dat ze door middel van coöperativisering sinds het einde van de 19e eeuw doelbewust nagestreefd werden (Wiersma 1959). Toch mag men noch de reikwijdte, noch de coincidentie van beide mechanismen overschatten. De seculaire trend, waarvan al eerder werd gerept, is vermoedelijk meer doorslaggevend geweest; het was dankzij de coöperativisering dat de potentiële baten ook inderdaad op het boeren erf terecht kwamen.

- 3 Een derde, belangrijker mechanisme scharniert rond het opvoeren van de technische efficiency van het arbeids- en productieproces. Deze technische efficiency is hoger naarmate met een gegeven hoeveelheid van productiefactoren en inputs een grotere productie wordt gerealiseerd (Timmer 1970; Yotopoulos 1974). Kwantiteit en kwaliteit van boerenarbeid zijn daarbij cruciale schakels. Een hoger technische efficiency (in de agrarische geschiedenis ook wel geduid als 'opbrengstfactor' (Slicher van Bath 1960) maakt het immers in beginsel mogelijk om zowel de vermarktbare productie (en daarmee het *suyvere deel*) alsook de hoeveelheid opnieuw aan te wenden productiefactoren en inputs gelijktijdig op te voeren, zodat zowel op korte als op de lange termijn (namelijk door de substitutie van aan te kopen productiefactoren en inputs door zelfgeproduceerde productiefactoren en inputs) de marktafhankelijkheid wordt gereduceerd.

- 4 Op de vierde plaats kan de structuur van het bedrijf aanzienlijk worden gewijzigd. Een in dit verband nuttig begrip uit de vroegere agronomie is etagelandbouw. Dat houdt in dat het bedrijf geordend wordt als een serie onderling verbonden subsystemen of etages. De productie van het ene subsysteem fungeert als input voor het volgende, alwaar de aange-reikte input wordt getransformeerd tot input voor de daarnavolgende fase. Etage stapelt zich op etage. Men produceert – de banale aard van de illustratie zij me vergeven – gras en hooi voor het vee, het vee produceert melk, waarna de melk de kelder ingaat voor de productie van kaas (en wei voor de voeding van varkens, teneinde vlees voort te brengen, dat omgezet wordt in hammen en worsten).

Bieleman (1987) heeft dergelijke ontwikkelingen geschetst voor Drenthe. Was de landbouwbeoefening daar aanvankelijk in zeer sterke mate gericht op de productie en verkoop van louter rogge, later ontwikkelden boeren nieuwe etages: toen ontstond het eigenlijke gemengde bedrijf, dat men zich voor dient te stellen, niet als nevenschikking, maar als ge-integreerde ordening van bedrijfsetages ten opzichte van elkaar. Een analytische consequentie van dit alles is dat van de totale jaarlijkse productie een steeds geringer deel wordt vermarkt. Een toenemend deel van de productie wordt aangewend als basis (als input) voor de hoger gelegen etages. De arbeidsobjecten en hulpmiddelen die in die volgende fases worden benut, worden met andere woorden niet of slechts in geringe mate betrokken op de markten, ze zijn het product van het autonome circuit, ze worden aangeleverd vanuit de in het bedrijf zelf gelokaliseerde, lager gelegen etages. Een Fries voorbeeld van etagelandbouw vindt men bij de 'gardeniers'¹¹.

- 5 Ten slotte moet worden gewezen op de mogelijkheid de marktafhankelijkheid als zodanig op directe wijze aan te vatten. In beginsel dienen zich daartoe twee mogelijkheden aan. Over de omvang van de in het geding zijnde lasten en verplichtingen kan worden onderhandeld en heronderhandeld. Pachtcontracten, relaties met kooplieden, met geld-schietters, met collega-boeren bij wie het vee wordt uitbesteed, al deze concrete vormen van afhankelijkheid lenen zich voor wikken en wegen, voor herzieningen en (her)onderhandelingen. De Friese landbouw-geschiedenis staat er bol van.

Daarnaast zijn ook nog andere mechanismen denkbaar. Bedrijven die sterk afhankelijk zijn van de arbeidsmarkt voor de mobilisatie van de benodigde arbeid, kunnen in beginsel worden verkleind, zodat de beschikbare familie-arbeid toereikend wordt. Vandaag de dag lijkt een dergelijke suggestie al te irreal. In de Friese landbouwgeschiedenis zijn echter uitermate reële en verreikende processen te onderkennen die enkel vanuit het aangestipte perspectief kunnen worden begrepen (Welderden 1912b; Van der Ploeg 1987; verderop in dit hoofdstuk kom ik op dit proces van bedrijfsverkleining of *re-peasantization* terug). De waan van de dag mag, kortom, nimmer de bril zijn waarmee het verleden zich laat lezen. Hoe ondenkbaar ze nu ook mogen lijken, door de geschiedenis heen heeft de Friese boerenstand een rijk arsenaal van

methoden gehanteerd teneinde de al te zeer knellende marktafhankelijkheid terug en het *suyvere deel* omhoog te brengen.

In en door de Friese landbouwgeschiedenis heen zijn vooral de onder punt 3 en 5 genoemde mechanismen benut om de landbouwbeoefening aan de knellende rasters van een hoge marktafhankelijkheid te onttrekken. In de Friese Wouden speelde daarnaast ook het onder punt 4 genoemde mechanisme een bescheiden rol (Welderens 1912a). Overigens werd het ook wel opgeworpen als oplossing voor de typische 'greidebedrijven' (Rauwerda en Van den Akker 1917).

Grafiek 2.2 geeft al met al de resultaten weer van de pogingen om de balans tussen *commodity*- en *non-commodity-circuits* zo te wijzigen dat ze zowel meer vrijheid-van als ook meer vrijheid-tot in zich droeg. Daarmee laat de grafiek zich ook anders lezen: als indicatief voor de geleidelijke vervolmaking van het gezinsbedrijf in de landbouw¹². Karakteristiek immers voor het gezins- of familiebedrijf (of in meer analytische termen: voor *simple commodity production*) is immers de inzet van eigen *resources*: eigen arbeid, eigen kapitaal, eigen grond en eigen *non-factor inputs*. De beschikbaarheid van die eigen *resources* kan geenszins worden begrepen als een restant van vroegere tijden, als een erfenis van een voorbije natuurlijke economie. Ze is 'sinds Hemmema' actief gecreëerd. Het gezinsbedrijf zoals we dat nu kennen, is de uitkomst van een complex historisch proces, van een emancipatieproces waarin de betrokken actoren actief koersten naar meer vrijheid-van en meer vrijheid-tot, dat wil zeggen naar de (relatieve) vervolmaking van de '*family-farm*'. Het gezinsbedrijf is daarom *niet* het nog resterende deel van één van de uitgangscondities van dat historische proces. Het is een actief gecreëerde uitkomst.

Over hooihandel en gegniffel, oftewel: het doelgerichte en strategische handelen van de betrokken actoren

Ik ben geboren en getogen in de Friese Wouden en heb later langere tijd op de Friese klei doorgebracht. Honderden verhalen heb ik gehoord, tientallen voorvallen meebeleefd. Het meeste ben ik, zo neem ik aan, vergeten. Maar dat wat ik heb onthouden, is voldoende om het verleden absoluut niet te romantiseren, laat staan te verheerlijken. Integendeel. Maar om het terzijde te schuiven als over en afgedaan is eveneens onjuist. Daarvoor zijn de bewaard gebleven fragmenten te intrigerend.

Een van de verhalen die me nog goed bijstaan, betreft het hooi. Het verkopen van hooi was, net als het aankopen, sterk taboe. Een boer die hooi verkocht, laadde blaam op zich: hij had zijn bedrijf niet goed uitgebalanceerd. Hij had zich in de '*hjerstmis*' verkeken en te veel vee afgestoten. Of een andere miscalculatie begaan. Zo ook de man die hooi moest bijkopen: hij wilde boven zijn macht werken, dat wil zeggen meer koeien houden dan hij met zijn eigen land kon voeren. Was dat niet het geval, dan had hij er in de '*ungetiid*' met de pet naar gegooid, waardoor ie nu met genoeg land toch te weinig hooi had. Hoe men het ook wendde of keerde: het deugde van geen kanten.

Nu werden zaken als deze natuurlijk zelden expliciet genoemd en als zodanig besproken. Er zijn specifieke voorvallen nodig naar aanleiding waarvan dergelijke noties in de onderlinge commentaren worden gereactiveerd. En dat voorval herinner ik me precies. Het betrof een schoonvader, de oude boer, die zijn elders boerende, jonge schoonzoon bijsprong met een paar karrenvrachten hooi. Maar dat kon natuurlijk niet overdag: wat moesten de mensen wel niet denken. Dus werd het transport in het aardedonker georganiseerd en, uiteraard, toch bemerkt, waarna het 'gegniiis' (het gegniffel) en de commentaren natuurlijk niet uitbleven. Commentaren waaruit zich de eerdergenoemde normen lieten destilleren. Het verhandelen van hooi danwel het taboeïseren van zulk een handel lijkt een geschikt aanknopingspunt om een essentiële kwestie aan de orde te stellen. Om te beginnen hebben we te maken met een historisch variabel gegeven (Faber 1974). Aanvankelijk was hooi een *commodity* bij uitstek. Bij Hemmema was dit ook zonneklaar het geval (Fryske Akademy 1990). Daarna volgt een periode waarin het kopen en verkopen van hooi als taboe gaat gelden. Bovenstaande anekdote verwijst er naar. Wat hiervoor in abstracto als een vijfde mechanisme werd geduid – het direct reduceren van bepaalde vormen van marktafhankelijkheid – komt zo op concrete wijze naar voren. Het verbod op hooiverkoop werd zelfs vastgelegd in pachtcontracten. Ook oudere boeren en boerinnen herinneren zich de toenmalige normen vaak nog levendig. Thans voltrekt de handel in ruwen groenvoer (en in hooi) zich opnieuw in alle openheid, waarbij het vaak om gigantische volumes gaat. Van enig taboe is niets meer te merken. Zo lijkt de golfbeweging rond.

Er zijn periodes geweest waarin elk jaar honderden schuiten vol hooi de haven van Lemmer verlieten teneinde deze input in Holland als koopwaar aan te bieden. Met mest gebeurde overigens hetzelfde, net zoals met het betere jongvee en de beste koeien en stieren. Hier voor reeds gepresenteerde termen gebruikend, kan men zeggen dat de idee van een geïntegreerde bedrijfsvoering, waarin etage op etage werd gestoeld, nog niet richtinggevend was: alles waar maar geld voor was te maken, werd verkocht. Het idee dat de beschikbare mest, het hooi en ga zo maar door, bovenal benut moeten worden terwille van een duurzame verbetering van het eigen bedrijf (in een intensivering en opvoering van de technische efficiency) moest als het ware nog rijpen¹³. De positie die boeren innemen ten aanzien van de markten, is variabel: men kan uiteenlopende posities innemen. En de geschiedenis verwijst wat dat betreft inderdaad naar enorme en bovenal intrigerende veranderingen.

Dat voert naar een tweede punt: zowel het innemen van specifieke posities ten aanzien van de markt, alsook het veranderen van die positie veronderstelt actoren die in dezen doelbewust en doelgericht handelen. Ommeslagen als die van een levendige handel in hooi naar een taboe daaromtrent veronderstellen een actieve (re-)interpretatie van de omstandigheden waaronder gewerkt wordt; ze veronderstellen overleg, onderhandelingen en heronderhandelingen, ze impliceren het verzetten van bakens en een terugblik: blijkt de gemaakte keuze de juiste? Dat proces voltrekt zich uiteraard onder steeds weer wisselende omstandigheden. Daarom is de

uitkomst van het wikken en wegen, van het bepalen van de meest gewenste positie ten aanzien van de markten, ook steeds weer een andere.

Dat deze positie telkenmale weer wordt (her)bepaald, is niet verwonderlijk. De relaties die gecreëerd worden tussen boerenbedrijf en markten, vervlechten zich ten nauwste met de manier waarop geboerd wordt en geboerd kan worden. Dewez (1958:57) haalt daaromtrent rentmeester Dingemans aan. Die maakt melding van goede oppassende boeren ('seer goede Baenders'), maar ook van anderen die 'geheele daegen uythuysig en nooyt bij hun affaires zijn, en t'elkens in de stad en in alle herbergen zitten en daer het gelt wat zij nog overig hebben verspillen. Haar Huijsvrouw is mede van natuur om wat rijkelijk huijs te houden. In den somer verkoopen sy hun hooy en strooy goede coop om maer gelt te hebben en dan in den winter moeten sij hetselve wederom ten dierste gaan inkoopen'.

Hooi verkopen is met andere woorden geen neutraal aspect dat de verdere bedrijfsvoering ongemoeid laat. De relaties die wel of niet met markten worden aangegaan, zijn juist ten nauwste verbonden met de bedrijfsvoering, de bedrijfsontwikkeling en, meer in het algemeen, het leven en de perspectieven van degenen die op het bedrijf werken.

2.3 De hoogte van de grup en andere episodes

In de 19e eeuw slagen Friese boeren er in de marktafhankelijkheid verder terug te brengen – onder meer door het taboeïseren van de handel in hooi. Daarmee voeren ze (direct of langs indirecte weg) het *suivere deel* fors op. Zonder enige volledigheid te pretenderen, zullen nog enkele episodes worden beschreven die aangeven hoe de sterke marktafhankelijkheid *de facto* werd gereduceerd. Deze episodes zijn tevens indicatief voor datgene wat hier voor al werd aangestipt, dat is het doelgerichte handelen van boeren, het actief kiezen en veranderen van posities die ten aanzien van de markten worden ingenomen.

Marx heeft indertijd betoogd dat de geschiedenis zich nimmer herhaalt. Wat zich een eerste maal als werkelijk drama voordoet, kan zich een tweede keer hooguit als parodie, erger nog als klucht ontpoppen. Wellicht gaat dit in tal van situaties op, in Friesland ligt het evenwel precies andersom. Daar komt eerst de klucht en later pas de zinvolle gebeurtenis. Het gedrag van Friese boeren tijdens periodes van hoge boterprijzen is daarvan een voorbeeld bij uitstek.

Aan het einde van de 18e en in het begin van de 19e eeuw bereiken de boterprijzen 'eene voor die tijd ongekende hoogte'. Dat leidde echter tot een merkwaardige paradox: 'over het geheel heerschte er welvaart in den landbouw', de veestapel daarentegen was onderhevig aan afname in 'aantal en deugd' (Broekema 1913:346 resp. 347). De gemiddelde hoogte van het vee (gemeten op het schoft) daalde aanzienlijk; de 'adel' (Popta 1962) leek teloor te gaan; goed jongvee werd steeds schaarser en men moest al een toevallige 'overloper' hebben, wilde de melk nog stromen – het waren stuk voor stuk en vooral tezamen genomen zeer zorgelijke

tekenen. Dankzij de hoge boterprijzen werden de boeren slapende rijk, doch de basis van die voorspoed verschrompelde als het ware onder hun vingers: het vee verloor zijn deugd.

Over de redenen werd toentertijd (net als later ook nog wel) veel gespeculeerd. Vaak werd verwezen naar de veepest, de '*quade sieckte*' die in de 18e eeuw zozeer had toegeslagen. De veestapel werd steeds tot een fractie van de oorspronkelijke omvang gereduceerd, wat onder meer tot massale import van vee noopte. De achteruitgang in het Friese vee die in het begin van de 19e eeuw optrad, werd dan ook veelal gerelateerd aan ofwel de veepest, ofwel aan de invoer van verkeerde invloeden, of aan beide. Een dergelijk verband is niet staande te houden.

Waar het in essentie om draaide gedurende deze eerste periode van hoge boterprijzen, was dat het systematisch werken aan veeverbetering – en dat is een van de concrete vormen waarlangs de hiervoor genoemde opvoering van de technische efficiency zich kan voltrekken – nog niet een integraal onderdeel van het arbeidsproces op de boerderijen was. De overstromingen, oorlogen, de daarmee samenhangende brandschattingen en de vele veeziektes hadden het, gedurende de voorgaande eeuwen, aannemelijk en logisch gemaakt kwantiteit te prefereren boven kwaliteit. Boeren hielden liever *meer* vee aan. Een kwalitatief meer hoogwaardige veestapel van geringer omvang was, onder de gegeven omstandigheden, al te riskant. Hoewel het uitgangsmateriaal daarvoor in beginsel aanwezig was, was er, gelet op de resultaten 'niet de minste reden om (...) aan te nemen dat de boeren zich in de 17e eeuw op verbetering van het veeslag toeleghden' (Spahr 1952 I:257). Die observatie is evenzeer geldig voor de 18e en het begin van de 19e eeuw.

Het gedrag naar aanleiding van de veepest is in dat opzicht illustratief. In de loop van de 18e eeuw wordt deze 'straf van God' overwonnen, met name door selectie op de boerderijen. Van iedere elf aangetaste koeien schenen twee de ziekte te overleven en verder in sterke mate immuun te zijn voor de kwaal. Zo bleek het mogelijk het vee wederom (en naar het leek voorgoed) te beteren.

Het gebeterde vee deed uiteraard hoge prijzen na een golf van veepest – ook vanuit de omringende regio's was de vraag bij vlagen enorm. Een aanzienlijk deel van het gebeterde vee werd dan ook verkocht, in plaats van aangehouden om de basis voor een geheel gebeterde stal te vormen. Gevolg: opnieuw zware sterfte bij de navolgende uitbarsting van veepest. Spahr van der Hoek trekt daaromtrent een wrange, maar juiste conclusie: 'De zucht om een bestaande welvaart *snel* te vergroten brak (...) zuur op.' (1952 I:54; cursivering JDvdP)

Dit grondpatroon vinden we terug als vanaf 1783 de boter- en kaasprijzen sterk gaan stijgen. Op die verhoging reageren de boeren op een wijze die sterk bepaald wordt door het dan vigerende korte-termijnperspectief alsook door de sterke oriëntatie op de markt. Direct gewin staat voorop. Het zal op den duur rampzalig uitpakken.

De hoge boterprijzen 'verleidden de boer tot geldmaken ten koste van de zorg voor het nauwkeurig aanfokken van best jongvee. Men hield, om veel

melk te krijgen, te veel vee op de plaats, zodat dit (...) onvoldoende gevoed werd' (Spahr 1952 I:260).

De vroegere logica (liever veel, maar minderwaardig, dan minder maar hoogwaardig vee aanhouden) werd tot in alle consequenties doorgedreven om op korte termijn over zoveel mogelijk melk terwille van de boterproductie te beschikken:

- 1 Het weideseizoen werd zoveel mogelijk verlengd, de staltijd bekort, teneinde zoveel mogelijk hooi uit te sparen en duur bijvoeren te vermijden. Daarbij kan aangetekend worden dat hooi nog steeds gold als een belangrijk exportartikel. 'Den speculatiezucht verleide de boer tot zuinigheid met dit kostbaar artikel' (Spahr:206).
- 2 Gold bovengenoemde praktijk al langer, in het laatst van de 18e eeuw wordt bovendien de veebezetting (als gevolg van de hogere boterprijs) verder opgevoerd, waarbij bedacht moet worden dat van een intensive-ring van de voederproductie nog nauwelijks sprake was.
- 3 Paulus Scheltema (door tijdgenoten Paulus Liger genoemd) was boer te Dongjum. Hij beschrijft hoe omstreeks 1744 de kalveren een overvloed aan karnemelk te drinken kregen (dus grondstof voor kaasbereiding consumeerden), terwijl de pinken bij de melkbeesten in de wei liepen (en dus hetzelfde gras aten waarmee andere dieren melk produceerden). Illustratie 2.3 spreekt daaromtrent een klare taal. Maar zoals het boeren-gezegde wil '*hwat mear tsiis, hwat minder keallen*' (meer kaas, minder kalveren). Na 1783 begint dan ook Scheltema, alias de lieger, kaas te maken. Hij voert het aantal koeien op van 12-13 naar 16-17. De kalveren kregen geen karnemelk meer, maar wei. De pinken verhuisden naar 'een afgelegen hoek' (van slechte kwaliteit: zie illustratie 2.4), en 'in het voorjaar bragt ik mijn jonge vee vroeger in 't land, dan ik gewoon was'. Na de geboorte werd het kalf onmiddellijk van de koe afgenomen en in een duistere hoek van de schuur gelegd – moedermelk was duur geworden!
- 4 Aan onkunde lag deze slechte verzorging van het jongvee niet, het was een afwijking van vroegere normen. En typerend genoeg wordt in de Friese Wouden, een gebied waar minder alert op prijsveranderingen gereageerd werd, de verzorging van de jonge kalveren in diezelfde periode als volgt beschreven: 'Is het kalf geboren, dan wordt het op eenig stroo op den middelgang achter de koeien vastgebonden (...). Het krijgt iets van de 2e biest en ongeveer eene week lang, driemaal daags van de moedermelk. Daarna krijgt het of afgeroomde melk of karnemelk. In den nazomer, omstreeks augustus, ontvangt het bij karnemelk gekookte aardappelen, vooral lijnkoek-water en eenig hooi...' (Allershof 1891:118).
- 5 De armetierige voeding en povere verzorging van het jongvee werd nog versterkt door het probleem van de huren en pachten: 'Men is genooddrongen het jong vee op lage, koude en schrale landen te weiden, wyl beste landen hier voor te veel huur of pacht doen' (Spahr 1952 I:437; zie opnieuw illustratie 2.4).

Illustratie 2.3 De kalveren tussen de koeien: wat minder kaas, wat beter kalveren

Illustratie 2.4 De kalveren verhuisden naar het onland: het vee degradeert

- 6 Leidt een verslechterde voeding en verzorging al tot een neergaande ontwikkeling in de kwaliteit van het vee, een vervroegde eerste afkalving werkt daar ongetwijfeld eveneens in sterke mate aan mee: 'Kalveren van een jaar oud laat men reeds bespringen, en wel van een eenjarigen Bulle' (Spahr I:437, zie ook 251, noot 1). Alta (Verhandeling 179, zie Spahr 1952 I:251) had de kosten berekend om een 'goed koebeest twee Jaar oud te maken'. Dat bedrag (41 Caroliese Guldens) zou uiteraard hoger geweest zijn bij het verschuiven van de afkalvdatum, wat dan weliswaar op de lange termijn in beter en robuuster vee zou

hebben geresulteerd, maar ten koste zou zijn gegaan van de direct realiseerbare monetaire opbrengsten.

- 7 Een laatste element van de 'jacht op melk', die de 'zucht naar snelle vergroting van de welvaart', elders ook wel speculatiezucht genoemd, met zich meebracht, was de praktijk drachtige koeien niet droog te zetten, doch door te melken (Spahr I:438). Ook deze handelwijze liet de kwaliteit van het jongvee en daarmee van de navolgende generaties niet onberoerd.

Om een lang verhaal kort te maken: de reproductie van het vee komt ernstig in het gedrag – ze wordt verwaarloosd, verdrongen zelfs, terwille van het onmiddellijke gewin. Het resultaat is een forse achteruitgang in de kwaliteit van het vee. Als de Friese boerenstand door de dalende boterprijzen opschrikt uit de droom van het slapende rijk worden, blijkt ze er slechter voor te staan dan ooit.

Rond 1855 zet een tweede duurzame golf van doorgaande boterprijsstijgingen in. Kennelijk heeft men van de voorgaande klucht geleerd. Mede door de voorgaande strijd om de '*volheid van magt*', waarin boeren zich ten opzichte van de heren emanciperen, is de idee ontstaan dat met eigen middelen en eigen arbeid op lange termijn vooruitgang kan worden geboekt. De georganiseerde fokkerij, die vanaf 1860 duidelijke vormen aan begint te nemen, is daar een duidelijke uitdrukking van (Strikwerda 1979). Zo ook de eertijds massale exporten van hooi, mest en van de beste dieren. De beste dieren, het hooi en de mest verliezen hun betekenis als koopwaar: ze worden in toenemende mate gepercipieerd als hulpmiddelen en arbeidsobjecten, welke dienen om goed te boeren en op den duur, door een systematisch bewerkstelligde verbetering, de basis te vormen voor vooruitgang. Dan ontstaat de norm dat 'een goede boer geen hooi verkoopt' – dan wordt de ervaringskennis dat 'een andere boer nooit zijn beste kalveren verkoopt' langzaam realiteit.

Zonder er hier uitgebreid op in te willen gaan, verwijs ik naar de opkomst van de veeverbetering, naar het door meerdere boeren gedeelde project waarin en waardoor de veestapel geleidelijk aan wordt omgebouwd naar de koe die men ideaal acht (zie illustratie 2.5). Deze veeverbetering, die later mede beklijft in de vorming van het Fries Rundvee Stamboek (Strikwerda 1979), scharniert met twee andere projecten: het terugdringen van een al te zeer knellende marktafhankelijkheid en het geleidelijk aan bekliven van een zeker *zelfvertrouwen*: van het idee dat men zelf op de lange termijn vooruitgang kan bewerkstelligen.

De opkomst van de fokkerij (die het Friese vee uiteindelijk wereldberoemd en daarmee tot hoog gewaardeerde *commodity* maakte), wordt ook wel gerelateerd aan de toentertijd sterk stijgende boterprijzen. Het leggen van zo'n rechtstreeks verband is echter onjuist. Eerst was de klucht die aan dit alles voorafging noodzakelijk. Op grond van die ervaring werden beslissende lessen geleerd. En pas nadat het kortetermijnperspectief voor een langetermijnvisie was ingewisseld en pas nadat een zekere afstand ten opzichte van de markt was gecreëerd, kon de nieuwe stijging van de

boterprijzen in combinatie met de nu bedreven veeveredeling uitmonden in een duurzame voorspoed voor de Friese veehouder. Daarbij kan de veeveredeling in zekere zin worden begrepen als een extra etage die aan de Friese melkveehouderij werd toegevoegd¹⁴.

Illustratie 2.5 'Daar sta je, vol belofte'

In eerste instantie klinkt de hier gebruikte uitdrukking, afstand nemen van de markt teneinde beter voor de markt te kunnen produceren, wellicht paradoxaal. Aan de hand van de eerder gebezigde stelling dat het boerenbedrijf twee economische circuits in zich draagt (zie figuur 2.1), is de specifieke ratio van deze structurele verandering preciezer te duiden. Wat tussen de eerste en de tweede periode van boterprijsstijging verandert, is de verhouding tussen beide circuits. Mest, hooi, melkvee en vooral ook jongvee worden onttrokken aan het circuit waarin de monetaire waarde domineert. Ze figureren in de ogen van de boeren minder als koopwaar, doch worden in toenemende mate gezien als deel van het tweede circuit – dat van *eigen* productiefactoren en inputs, waarop de logica van de markt niet meer direct wordt toegepast.

In dit tweede circuit (waarin niet de *ruilwaarde* maar de *gebruikswaarde* domineert) geldt een andere logica, die draait rond de vraag hoe er zo geboerd kan worden dat ook op lange termijn voldoende producten met een hoge toegevoegde waarde aan de desbetreffende markt kunnen worden geleverd. De blik wordt als het ware naar binnen gericht. Niet om afscheid van de markt te nemen, maar om op de meest geëigende wijze

op bepaalde markten in te kunnen spelen. De creatie van een etagelandbouw is hiermee intrinsiek verbonden. Mest is geen koopwaar meer maar een hulpmiddel om de landerijen zo te bemesten dat de grasproductie stijgt. Het verkregen hooi wordt evenmin verkocht: het wordt aan het eigen vee gevoederd. Het zelf gefokte vee (waar men graag het overschot van verkoopt), heeft als hoofdfunctie het leveren van goede melk voor de uiteindelijke boterproductie. Daarnaast heeft het zelfgefokte vee zo mogelijk een nog belangrijker functie: het wordt de belofte voor de toekomst (zie illustratie 2.5). Door de *resources* nu te verbeteren, i.c. door veeveredeling ter hand te nemen, wordt een solide basis gelegd voor de verdere uitbouw van het bedrijf: beter vee en daarnaast ook uiteindelijk de mogelijkheid om goed fokvee te verkopen. De vrijheid-*van* wordt effectief gebruikt als vrijheid-*tot* het verder verbeteren van het eigen bedrijf. Daarbij stapelt zich etage op etage: het bedrijf wordt gevormd tot een goed gestructureerd geheel van onderling op elkaar afgestemde cycli dat pas aan het einde (via de bovenste etage) aan de markt wordt gerelateerd. In de onderliggende etages geldt niet meer direct een marktlogica: er wordt zo geboerd dat de onderlinge afstemming optimaal is. Dat impliceert ook dat de betekenis van de markt zelf drastisch verandert: was ze aanvankelijk *het ordenende principe bij uitstek*, dat de bedrijfsvoering tot in alle details doordrong en bepaalde (bijvoorbeeld door het jongvee naar de meest schrale hoeken van het land te verschuiven), de markt wordt nu veel meer een 'outlet': onmisbaar terwille van de afzet, en essentieel omdat een aantrekkende markt stimulerend is voor bedrijfsvoering en ontwikkeling, doch niet meer het allesbepalende kompas.

Teruggrijpend op figuur 2.1 kan men stellen dat de zelfvoorziening in toenemende mate belangrijker werd: een relatief autonome, historisch gewaarborgde reproductie nam geleidelijk aan de plaats in van een markt-afhankelijke reproductie (Bolhuis en Van der Ploeg 1985 en Van der Ploeg 1990). Ten opzichte van de markt als ordenend principe hebben de Friese boeren tussen de eerste en tweede periode van boterprijsstijging inderdaad afstand genomen, juist om beter op de meest interessante markt (die voor boter) in te kunnen spelen. Ook al zijn een betere verzorging en voeding van melk- en jongvee duurder, ook al betekent het taboe op de verkoop van hooi, mest en het meest veelbelovende jongvee het afzien van onmiddellijk gewin – toch gaan Friese veehouders daar nu toe over. 'Kreas buorkje' (zo goed mogelijk, i.e. op een verantwoorde en esthetische manier boeren) wordt nu de norm om het bedrijf te ordenen alsook om de meer afstandelijke relatie tot de markt te definiëren en vorm te geven.

Een fascinerende illustratie van deze verandering vindt men in de aanvankelijk stijgende, later weer dalende stalhoogte der koeien. In de loop van de 18e eeuw wordt bij nieuw- en verbouw deze hoogte tot 70 centimeter vanaf de bodem van de grup omhooggebracht¹⁵. Praktisch gesproken creëerde men daarmee een bijkans onmogelijke situatie: 'De enorme hoogte van de stallen was zeer lastig. Niet alleen voor de verzorgers bij het voeren en drenken, maar ook voor de dieren zelf, wanneer er eens een met de achterbenen in de groeppe schoot. Afgezien van de pijn en schaafwonden (...) was de ellende niet te overzien. Want het getakel en gesjor

om de koe weer uit de lage grup op de hoge stal te krijgen kwelde haar nog meer dan de glijpartij. Om maar te zwijgen van een niet zelden voorkomende dodelijke afloop.' (Spahr van der Hoek 1952 I:446)

Over de redenen achter dit merkwaardige gebruik zijn veel theorieën bedacht. De conclusie van Spahr van de Hoek is evenwel de meest doortimmerde: 'Van de zeer hoge stallen moet aanvaard worden, dat zij dienden als middel tot het etaleren van het rundvee.' (*ibid.* I:449) Dit etaleren typeert de mate waarin de koe indertijd nog als koopwaar gold: terwille van de 'keaplju' [de kooplieden] die in het voorjaar langs de stallen trokken werd het 'fe to pronk' [op hun voordeligst geëtaleerd] gezet. Alles werd daar op ingericht. Het welzijn en de gezondheid van het vee en de efficiency en het gemak van het arbeidsproces werden ondergeschikt gemaakt aan de koe als koopwaar. Later kentert dit weer. Dan wordt meer afstand tot de markt genomen en daalt de stalhoogte weer tot werkbare proporties. 'Kreas buorkje' is dan inmiddels toonaangevend. Het zo hoog mogelijk zetten van de koeien, teneinde ze groter en dus als beter te tonen, is dan een tweede klucht die definitief voorbij is.

Niet alleen in subjectieve zin nemen boeren meer afstand tot de markt, ook de daadwerkelijke afhankelijkheid ten aanzien van de markten aan toevorzijde tracht men te verlagen. Dit neemt twee vormen aan. Enerzijds is er de strijd de condities waaronder zulk een afhankelijkheid wordt aangegaan door gezamenlijke druk te veranderen, anderzijds wordt de materiële afhankelijkheid daar waar mogelijk teruggebracht. Daar worden mechanismen voor gebruikt die thans perplexiteit veroorzaken, maar toentertijd als 'geheel volgens de logica' werden begrepen. Een van de overigens vele voorbeelden betreft het verkleinen van het eigen bedrijf.

In het rapport van de Staatscommissie voor den Landbouw (1912:477, 492) wordt melding gemaakt van 'eene neiging de oppervlakte van de boerderijen te verkleinen'. Deze constatering betreft de Friese melkveehouderijbedrijven en met name die der veenstreken. Daarbij wordt opgemerkt dat 'de verklaring dezer neiging' vooral daarin gezocht moet worden, 'dat velen ernaar streven een bedrijf te verkrijgen, waarin men zoo weinig mogelijk afhankelijk is van vreemde arbeidskracht'. Door het 'zorgvuldiger schoonhouden van greppels en slooten' (*idem*:467), door een 'wat intensiever uitvoering van den voederwinning' (*idem*:468) en door de 'aanvoer van terpmoeder en kunstmest' (*idem*:477) kon de voerproductie per hectare grasland aanzienlijk opgevoerd worden. Dit opende, theoretisch gesproken een tweetal mogelijkheden: opvoeren van de veestapel (hetgeen genoopt zou hebben tot meer afhankelijkheid van de arbeidsmarkt, zowel voor het hooien als voor het melken), ofwel het afstoten van nu overtollig geworden land. Er wordt gekozen voor het laatste, om 'zoo nu en dan een stuk bij de boerderij weg te nemen' (*idem*:477). Zo werden de landerijen doelbewust verkleind, teneinde de feitelijke afhankelijkheid daadwerkelijk te reduceren. Dit opmerkelijke proces speelde zich overigens niet alleen in Friesland af. Van Zanden (1985:333-337) geeft aan dat een dergelijke ontwikkeling zich in grote delen van Nederland voltrok¹⁶.

Een laatste episode heeft betrekking op kleine boerenbedrijven in de Wouden. Het afhankelijkheidsvraagstuk knelde natuurlijk bij uitstek op de

kleine bedrijven. Daar werden dan vaak ook eerder dan elders nieuwe oplossingen gevonden. Overigens is de navolgende episode ook interessant, omdat ze toont dat de boeren in hun streven naar een evenwichtige balans van autonomie en afhankelijkheid, ook terzijde werden gestaan door anderen.

In de jaren dertig van deze eeuw opereerde in Nederland een Dienst Kleine Boerenbedrijven. Het was een speciale tak binnen onderzoek en voorlichting welke ten doel had het kleine boerenbedrijf te helpen door specifieke maatregelen en innovaties te ontwerpen en te realiseren. In een van de vele, toentertijd uitgevoerde onderzoeken werd onderkend dat het kleine boerenbedrijf in de Wouden kampte met het voortdurend bij moeten pachten van kleine stukjes grond om over voldoende ruwvoer te beschikken. Daarbij kwam dat 'als men de pachtprizen vergelijkt die grote en kleine boeren betalen, de kleine boer voor gelijksoortig land aanmerkelijk meer (veelal 20 tot 30 procent) geeft' (Witteveen s.a.:1). Tegelijkertijd kwam als probleem naar voren dat er in de stal 'al te veel krachtvoer' bijgevoerd moest worden. De kleine boer zat zo tussen twee vuren (twee afhankelijkheidsrelaties) gevangen. Om de productie zoveel mogelijk te intensiveren (teneinde uit het kleine bedrijfje voldoende inkomen te halen), moest hij ofwel bij de duivel (de meelhandelaar) ofwel bij satan (de grondverpachter die te hoge pachtprizen vroeg) ten rade gaan. Binnen deze specifieke situatie werd een nieuwe oplossing gezocht en uitgetest.

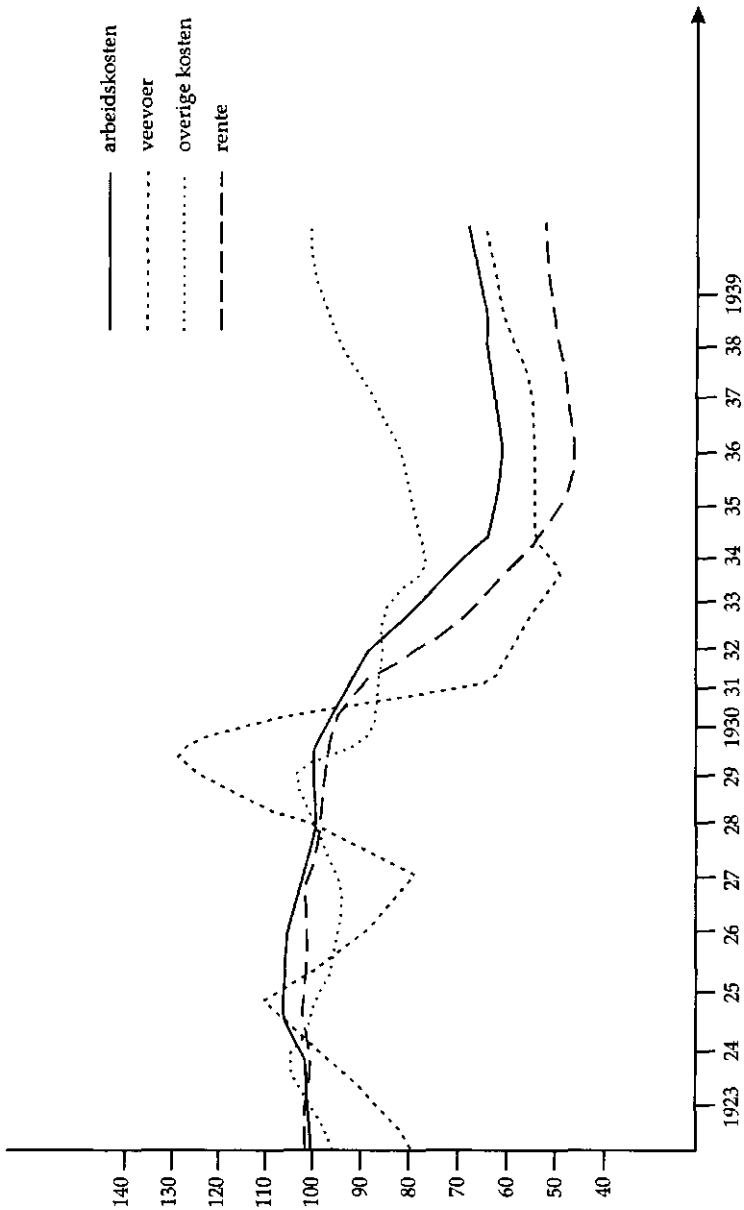
Centraal daarbij stond het inbouwen van een groter zelfvoorziening in de boerenbedrijven. Preciezer gezegd: door een aantal innovaties zou de zelfvoorzieningsgraad van deze kleinere bedrijven moeten stijgen. Want 'een ieder die de grote bezwaren kent van bijpachten van los land, die gevoelt ook welk groot belang speciaal het kleine bedrijf heeft bij een grotere zelfvoorziening' (Witteveen: 7). Door de toentertijd in de Wouden gebruikelijke zomerstalvoeding te vervangen door een vernieuwd beweidingssysteem, door het gangbare kuilen te vervangen door het 'Finse kuilen' (dat minder verliezen en betere kwaliteit gaf) en/of door aardappelen, voederbieten e.d. in het rotatieschema op te nemen teneinde krachtvoer te vervangen, kon inderdaad de zelfvoorziening drastisch verbeterd worden en werden bijpachten en krachtvoeraankopen overbodig. Anderhalf kilogram 'meel' en 25 kilogram Friese kuil konden zo vervangen worden door '25 kilogram Finse silage en acht kg aardappelen'. Witteveen tekent daarbij uitdrukkelijk aan: 'beiden in eigen bedrijf gewonnen'.

Zo werd met andere woorden de balans van autonomie en afhankelijkheid daadwerkelijk verder verschoven en het *suyvere deel* vergroot. Mede daardoor kon op meer *krease* manier worden geoerd.

De jaren dertig markeren nog een tweede episode die in dit verband van belang is. Het zijn de jaren van de grote crisis. De prijzen dalen abrupt, waardoor het *suyvere deel* weer naar nul of zelfs tot negatief tendeert. De reactie van Friese boeren (die we kunnen aflezen uit de dan al volop beschikbare boerenboekhoudingen, die later door Vondeling (1948) zullen worden geanalyseerd)¹⁷ is typerend. Zij passen de bedrijfsvoering op zulk een wijze aan dat de monetaire kosten daadwerkelijk worden verlaagd

zodat het suyvere deel weer stijgt (zie grafiek 2.6). Zo wordt het bouwplan bijvoorbeeld zo aangepast dat men minder of geen loonarbeid meer hoeft te contracteren. Bovendien wordt loonarbeid in sterke mate gesubstitueerd door eigen familiearbeid. Vondeling laat ook zien dat er minder voer wordt aangekocht, zonder dat dit zich wreekte in een drastische daling van de melkgift. Naar de mening van Vondeling weerspiegelde dit bovenal het meer efficiënte gebruik van het interne circuit: van de gras- en hooilanden (1948:103).

Grafiek 2.6 De-commoditisatie in de jaren '30

2.4 'Kreas of rûch': de 'Nijboer' van de Lycklemastate

Tot in de jaren vijftig van deze eeuw was intensief boeren een ondubbelzinnig begrip – onder boeren en ook binnen de landbouwwetenschap. 'Good farming', schreef de Engelse landbouwwetenschapper Graham Brade-Birks (1950:XVI), 'means farming so carried out as to produce the maximum economic output from the land.' Hij omschrijft het 'goede boeren' ook als 'intensive farming', waarmee verwezen wordt naar 'those practices designed to produce a very high output'.

Hiertegenover staat extensief boeren: 'The practice of using the minimum amounts of labour, cultivation and manure.' Brade-Birks verwijst naar dit extensieve boeren als 'a low standard of farming'. In de toenmalige uiteenzettingen van Nederlandse landbouwwetenschappers treft men eenzelfde grondpatroon aan. Intensief boeren steunt op een hoge aanwending van kapitaal, arbeid en inputs per eenheid grond en per grootvee-eenheid. Door zorgvuldig te werken bereikt men daarboven op een hoge technische efficiency. Het gevolg zijn hoge productieve resultaten per arbeidsobject: per dier en/of per eenheid grond.

Dit grondpatroon werd ook op het Friese platteland onderkend. De inmiddels verworven 'vrijheid-tot' wordt aangewend voor een doorgaande intensivering, die scharniert rond kwantiteit en kwaliteit van arbeid. De 'vrijheid-van' al te knellende marktverhoudingen en afhankelijkheidspatronen is daartoe een van de onmisbare voorwaarden.

Ik benadruk deze specifieke inhoud van het toen vigerende begrip intensivering met name omdat vanaf de jaren zestig van deze eeuw achter dezelfde term geleidelijk een nieuwe betekenis ontstaat. Intensiteit wordt dan steeds meer begrepen als functie van daartoe speciaal ontworpen technologieën. De intensiteit steunt dan minder op de inzet van kwalitatief hoogwaardige arbeid, maar wordt een resultaat van de aanwending op de boerderij van die nieuwe technologieën. De ligboxenstal, een sterk stijgende veebezetting, graslandverbetering, een sterk verhoogde aanwending van krachtvoer en kunstmest, automatisering van de veevoeding, reorganisatie van de mestopslag en distributie, een reorganisatie van het fokken ook, de vervanging van hooi door kuil, en ga zo maar door, vormen enkele van de treffende en welbekende aspecten van een nieuw technologisch model dat zijn intrede doet. De melkgift per koe en per hectare stijgt mede daardoor zeer sterk terwijl – en dat benadrukt de breuk met het verleden en de tot dan gebezigde technieken – de arbeidsinzet sterk teruggebracht kan worden (van der Ploeg 1987; de Bruin 1997a; Roep binnenkort verschijnend).

Toenmalig LEI-directeur De Veer constateerde met betrekking tot de laatste decennia dat inderdaad 'de opbrengstverhoging per hectare gewas of per melkkoe in het algemeen kon worden bereikt zonder dat daarvoor per hectare of per koe meer arbeid moest worden ingezet. Het is juist een kenmerk van de moderne agrarische ontwikkeling dat de verhoging van de opbrengstniveaus niet meer verbonden is met arbeidsintensieve productiemethoden, maar berust op toepassing van resultaten van wetenschappelijk onderzoek en gebruik van opbrengstverhogende methoden en midde-

len, die weinig of geen extra arbeid vragen of soms zelfs arbeid besparen' (1986:23).

Deze trendbreuk heeft vergaande consequenties voor het begrip van intensiteit en intensivering. In de periode die ik hier behandel, verwijzen deze termen nog niet zozeer naar het aanwenden van daartoe ontworpen technologische modellen – intensivering wordt bovenal gezien als resultaat van een gelijktijdige opvoering van kwantiteit en verbetering van kwaliteit van boerenarbeid.

In het denken van de Friese boeren is dit grondpatroon duidelijk aanwezig. Zo noteren Rauwerda en de schrijvende boer Van den Akker dat 'men zegt dat het bedrijf intensiever wordt, wanneer zijn oppervlakte gelijk blijft en de hoeveelheid arbeid en kapitaal, welke de eigenaar er op doelmatige wijze aan besteedt, telkens vermeerderd' (1917:6). Daar voegen zij aan toe 'dat de intensieve bedrijfsvorm voor de gehele samenleving van zóó groot belang is' (*ibid.*:7). Bij hen vertegenwoordigt intensief boeren een duidelijke, onomstreden norm. Tevens verwijzen ze indirect naar de noodzaak van een zekere autonomie, een zekere mate van vrijheid-van, want de 'intensiever bedrijfsvorm gaat (...) gepaard met groter risico' (*idem*:9).

Tegen het einde van de 19e eeuw organiseerde de toenmalige Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt een onderzoek rondom de vraag 'Waardoor werkeloosheid in Friesland'. Afdeling na afdeling beschrijft welke de talloze mogelijkheden zijn om de landbouwbeoefening te intensiveren door meer arbeid in te zetten en daardoor de werkeloosheid te verminderen.

Het doornemen van de rapportages is een lust. De conclusies die uiteindelijk worden getrokken, zijn tekenend. Enerzijds is 'er arbeid, productieve arbeid te over, die onder alle omstandigheden voordeel aanbrengt, niet het minst aan den eigenaar' (1892:81). Anderzijds wordt ook in alle scherpste onderkend dat deze arbeid thans 'niet wordt uitgevoerd (hetgeen) is te betreuren en aan verschillende oorzaken (is) te wijten' (*idem*).

Verwijzende naar de periode dat boeren slapende rijk werden, wordt vastgesteld dat 'Friesland nog (steeds) lijdt aan de gevolgen van den 'gouden' tijd (...). Die tijd is ook op den boer niet geheel buiten invloed gebleven'. En met termen die verrassend veel lijken op die welke Miedema bijna een eeuw later zal gebruiken, stelde de toenmalige Friese Mij vast dat 'zijn weerstandsvermogen (dat is van de boer, JDvdP) tegen den kwaden dag is verzwakt, zoodat, toen oogstmislukking en lagere prijzen volgden, de bezuinigingen zich ook bij velen moest uitstrekken in het nalaten van productieve uitgaven voor grondbewerking'.

Het gebrek aan voldoende eigen vermogen en eigen arbeid sloot autonoom georganiseerde verbeteringen uit. Het (opnieuw) aangaan van afhankelijkheidsrelaties (geld lenen) werd afgewezen. De noodzaak om de vrijheid-van te handhaven en te vergroten was deel geworden van een collectieve memorie. Zo wordt ook het inmiddels toch al wel verzachte pachtmechanisme gekapitteld: 'Ofschoon de thans loopende huurprijzen niet overdreven zijn, zoo kunnen ook deze nog door velen (...) niet worden gemaakt, omdat het voortbrengingsvermogen van den grond is achteruitgegaan,

tengevolgen nagelaten grondbewerking en bemesting, uit gebrek aan bedrijfskapitaal achterwege gebleven.' (idem)

De strijd voor een meer intensieve landbouwbeoefening is niet alleen terug te traceren in tal van meer officiële documenten, ze doordeesemt ook de vele uitingen van Friese volkscultuur uit die tijd. Juist daarvoor geldt dat verteld wordt wat de oren willen horen. In de Nijboer van Lyklemastate, in Groun en Minsken van Brolsma, in het Frysk Boerenkwartetspul, kortom in tal van tijdsdocumenten zijn de sporen van die strijd, die ten dele dwars door de boerenstand heengaat, terug te vinden.

Het indertijd zeer populaire toneelstuk *De Nijboer fen Lyklemastate* laat zich lezen als een heftige botsing van twee normatieve modellen die elk, doch op onderling sterk verschillende wijze aangeven hoe er geboerd behoort te worden¹⁸. Daarmee is tegelijkertijd een conflict tussen en over mensen gegeven. Elk model behelst immers een specifieke code omtrent de wijze waarop de mensen met elkaar moeten omgaan.

De tegenpolen worden belichaamd door Lyklema, de boer van de gelijknamige state, en Hedzer, een nieuwkomer (*Nijboer*), die door Lyklema aan zijn dochter wordt gekoppeld.

De positie van de oude boer Lyklema wordt in heldere termen geschetst, en wel door hem het volgende te laten zeggen:

'De Lyklema's hawwe fen steach op steach ljeafde hawn for fé en bedriuw, hja hawwe jimmer yn 't spier west om alles syn gerak te jaen en dêrtroch hawwe hja in goede namme krigen yn Fryslân... ik bin (...) net fen plan om de boel (...) forrinnewearje to litten, dêr is alles to goed for!' (Brouwer 1943:39)

[De Lyklema's hebben van generatie op generatie liefde voor hun vee en hun bedrijf betracht, ze zijn altijd druk doende geweest om aan alles dat te geven wat nodig was en daardoor hebben ze een goede naam in Friesland verworven... ik ben niet van plan om nu alles naar de sode-mieter te laten gaan, daar is het me te goed voor!]

'*Alles syn gerak te jaen*' [alles naar behoefte verzorgen]. Het is een typerende uitdrukking, die verwijst naar het zo intensief mogelijk boeren: Die tijd, die aandacht en die verzorging worden aan velden en vee gegeven, welke nodig zijn om ze te laten floreren. Het is een redenering die past in het autonome circuit dat elke boerderij in zich draagt: dat van de gebruikswaardes (dat van het *eigen* vermogen en *eigen* arbeid) – het circuit waarin niet direct de logica van de markt geldt, maar waarin de boer zijn eigen koers uit kan zetten. Uit de overige uiteenzettingen komt naar voren hoezeer dit zich verbindt met een zorgzame omgang met andere mensen, met het vee en de grond ook.

De opvattingen van de oude Lyklema botsen sterk met die van Hedzer. Als de oude Lyklema de norm vertegenwoordigt, dan is Hedzer het *contrapunt* (Wertheim 1972). De laatste zegt omtrent de eerstgenoemde:

'Hy is fiersten to mâl mei it spul! It scil my iiskâld litte, ho myn fé der úsjocht (...). Jimme heit leit it der ek wolris hwat al to tsjok op.' (idem:30)

[(de oude Lyklema) lijkt wel bezeten van zijn bedrijf, het zal mij een worst zijn hoe het vee erbij staat... Je vader wil het allemaal te mooi, hij legt het er te dik op.]

Het is Hedzer, die – getuige het hele verhaal – vooral in het snelle gewin is geïnteresseerd, een doorn in het oog hoe met de arbeiders wordt omgegaan. Daar waar hij neigt naar de kille logica van de markt (de oude arbeiders er uit), stelt hij vast dat de oude Lyklema in dezen volstrekt anders handelt:

'Dy omgong mei de arbeiders ek, dêr binne de arbeider en 't wiif by de boer op bisite, ho is 't gods mûglik...' (31)

[zo'n omgang met de arbeiders, nu zijn de arbeider en zijn vrouw nota bene bij de boer op visite, hoe is het in hemelsnaam mogelijk...]

De uitbarsting komt mede omdat de jonge Hedzer overgaat tot een behandeling van het vee die in de ogen van de anderen beneden de maat is. Een praktijk waarmee hij zichzelf tot 'beest'¹⁹ reduceert:

'Kouweûren mei brânnettels wriuwe? Det stomme bist!!' (36)

[de uiers met brandnetels inwrijven ...wat n' béést!!]

Hedzer staat in dit, verder wat simplistische stuk volkstoneel, voor een extensieve stijl: voor *'rûch buorkje'*, waarbij het zoeken naar gewin op korte termijn in de plaats komt van een langetermijnzorg voor vee, land en mensen. Daarmee staat Hedzer tegenover de oude boer Lyklema, die het intensieve boeren en de daartoe noodzakelijke sociale productieverhoudingen representeert. Waarom beiden dan tegenover elkaar komen te staan? De verklaring is voor de hand liggend. De oude boer dacht zijn dochter aan Hedzer te koppelen. Het commentaar achteraf, het zelfverwijt van de oude boer is sprekend:

'As de earste de bêste keapman haw ik hjar forkoft oan dy keardel...'

[als de eerste de beste handelaar heb ik haar verkocht aan die kerel...]²⁰

Het productie- en reproductieproces in de landbouw laat zich niet verstaan in termen van een meer of minder uitgebreid scala van louter technische deelhandelingen: in en door de arbeid worden relaties met *anderen* aangegaan. Zo ook zijn de relaties met de arbeidsobjecten (de grond, het vee) en met de hulpmiddelen (de gereedschappen, de meststoffen, het veevoer, etc.) in essentie sociale relaties: ze zijn doelbewust geconstrueerd, met het oog op bepaalde doeleinden, als reactie op bepaalde mogelijkheden en beperkingen. Dat impliceert ook dat een reductie van deze relaties tot louter monetaire aspecten onmogelijk is. *'The commodity fiction'*, aldus Polanyi (1957), *'disregard[s] the fact the leaving the fate of soil and people to the market would be tantamount to annihilating them.'*

Men kan inderdaad niet, zo laat de voorgaande schets van de Friese landbouwgeschiedenis zich samenvatten, als de *'earste de beste keapman'* opereren. Mededogen voor medemens, grond, dieren en toekomst sluiten uit dat alles als koopwaar (als *commodities*) wordt gepercipieerd en behandeld. Zelfrespect, eigen belang (zoals dat binnen een specifiek cultureel

repertoire wordt opgevat) én de wil om met eigen krachten een duurzame vooruitgang te realiseren, sluiten dat evenzeer uit.

2.5 Daniël fan Kuken: 'rûch buorkje'

Het spanningsveld tussen 'kreas' en 'rûch arbeidzje' staat, gelijk gezegd, centraal in tal van vroegere uitingen van lokale cultuur. Overigens is dat niet uniek voor Friesland, noch voor de beschreven periode. Op één van die uitingen wil ik hier meer uitgebreid ingaan. Dat is de roman *Groun en Minsken* van Brolsma (1979).

Deze indertijd veel gelezen Friese roman is in allerlei opzichten van belang. Ook de schrijver zelf was een opmerkelijk man, die het culturele repertoire van het Friese platteland door en door kende²¹. *Groun en Minsken* draait niet enkel om het geduide spanningsveld tussen *kreas* en *rûch arbeidzje*. De uiteenzetting gaat veel verder. In de roman wordt een beslissend verband gelegd tussen 'rûch arbeidzje' (iets waarvoor de hoofdpersoon Daniël fan Kuken exposeert) én de wens (de dwang zou men bijna zeggen als men het boek heeft uitgelezen) tot bedrijfsvergroting.

Een dergelijke vergroting behelst beslist niet, zoals op tal van plaatsen duidelijk wordt gemaakt, een simpele vermenigvuldiging van het bedrijf zoals het, in al z'n aspecten, is. Via de beoogde bedrijfsvergroting wordt gemikt op een structurele verandering in het bedrijf: op een opvoering van de schaal. Door het bedrijf te vergroten kan de hoeveelheid werk per arbeidsobject (per eenheid grond, per koe) worden verlaagd. Bedrijfsvergroting en 'rûch arbeidzje' gaan zo systematisch samenvallen: het één veronderstelt het ander en omgekeerd.

In zijn roman maakt Brolsma duidelijk dat het hier niet om een louter technische samenhang gaat: de creatie van een grootschalige, relatief extensieve landbouwbeoefening, waarin het arbeidsproces in vergaande mate gestandaardiseerd is, kenmerkt zich door een reeks van gevolgen. Omdat het gaat om een expliciete breuk met de dominante normen in de omringende boerengemeenschap (waar de plicht geldt *kreas* te boeren), ontstaan reeksen van conflicten. Bovenal belangwekkend zijn echter de implicaties voor de man-vrouw-verhouding. Ik zal daar in de hierna volgende selectie van fragmenten ruime aandacht aan schenken.

Het meest intrigerende evenwel is dat in *Groun en Minsken* het sociale drama lijkt te preluderen dat zich enkele decennia later zal voltrekken. Ik doel op het modernisatieproject dat vanaf het midden van de jaren vijftig van deze eeuw zijn beslag krijgt. Een opnieuw sterk stijgende commoditisatiegraad (zie ook grafiek 2.2) en daarmee nieuwe afhankelijkheidspatronen, als ook ingrijpende veranderingen in het werk en in de man-vrouw-verhoudingen zijn enkele van de intrinsieke consequenties die nauw verbonden zijn met de schaalvergroting in de Nederlandse landbouw die dan versneld wordt doorgezet (zie daaromtrent ook hoofdstuk 6).

Waar aanvankelijk de slinger bewoog naar het 'kreas buorkje', naar een intensieve, relatief kleinschalige landbouwbeoefening, die in sterke mate steunt op de kwantiteit en kwaliteit van boerenarbeid, daar representeert

de modernisatieperiode, die later zal volgen, een omgekeerde beweging: naar een grootschalige landbouwbeoefening die in bepaalde mate het 'rûch buorkje' leek te vertegenwoordigen²².

Overigens geldt daarbij op z'n minst één cruciaal verschil. In de modernisatieperiode – die globaal gesproken de periode vanaf het midden der jaren vijftig tot aan het midden der jaren negentig omvat – wordt de intensiteit van de landbouwbeoefening steeds minder afhankelijk van de kwantiteit en kwaliteit der arbeid. Door middel van de dan dominante technologie-ontwikkeling worden intensiteit en arbeid steeds meer ontkoppeld (zie voor een verdergaande analyse Van der Ploeg 1987; en Bray 1986). De intensiteit van de landbouwbeoefening wordt dan vooral een functie van de aangewende technologieën en van de productiviteit die besloten ligt in aan te kopen *resources* en *inputs*.

Dat alles neemt niet weg dat het modernisatieproject in eerste instantie als een sociaal drama wordt beleefd: als een *breuk* in alles wat was opgebouwd, in alles ook wat men goed meende te zijn.

De hoofdpersoon uit Groun en Minsken, Daniël fan Kuken, boert op een wijze die weinig waardering oogst bij de hem omringende gemeenschap:

'Syn striefruchten binne mei fan de lichtste, en syn ierdappellân, it stik dat oan de dyk leit, dêr giet sa simmerdeis wolris in wizende earm hinne, en dan wurd der frege: 'Hwa syn lân is dat, dêr sit gâns smoargens yn' (blz. 184).

[Zijn graangewas is niet erg vol en zijn aardappelland, vooral het stuk dat aan de dijk ligt, dat wordt op zomerdagen nogal eens aangewezen, dan vraagt men: 'Van wie is dat land, dat zit vol vuiligheid' (vol onkruid en vol slecht opkomende planten.)]

Hij heeft veel land, zo veel dat hij het niet even intensief kan bewerken als in de omgeving gebruikelijk is. Daniël boert op een extensieve wijze:

... hy had dochs tofolle om it skiklich syn gerak to jaen (blz. 214).

[hij heeft te veel land, hij kan de grond niet geven wat haar toekomst.]

Vandaar dan ook de kritiek, soms spottend, soms fel oplaaierend, waarvan de sociale omgeving Daniël het mikpunt maakt. Want:

as de groun sprekt oer minskene wurk, dan is Daniël foroardiele. (220)

[als de grond je vertelt over de arbeid van de mensen, dan is Daniël veroordeeld.]

Daniël brengt een andere stijl van landbouwbeoefening in praktijk dan die welke tot dan toe de norm was in de buurt. Hij belichaamt nieuwe waarden, die afwijken van de geldende normen. De stand van zijn gewassen (een extensieve bodembenutting) en de vele grond die hij zich toeëigent (schaalvergroting) zijn de concrete en bekritiseerde uitingen. Een 'vuil aardappelland' en een 'leeg graangewas' verwijzen in het geval van Daniël niet naar tegenvallers die door grillen van de natuur veroorzaakt zijn. Ze zijn een uitdrukkelijke uitkomst van Daniël's extensieve stijl van boeren. Men heeft dan ook geen mededogen met Daniël, terwijl normaliter

een buur met pech zoveel mogelijk geholpen wordt (zie voor een paar ontroerende illustraties Mak 1996).

'Der is mei sa'n ien net to forkearren, sizze de Hegeweisters (...) Hy sizze hja, docht net mei fordrach. Hoe sille hja nou bigien wêze op de frucht, dy't sa'n man bout?' (307)

[Met zo iemand valt niet om te gaan vinden de bewoners van de Hegewei. Hij, zo zeggen ze, werkt niet op de goede manier. Waarom zouden ze dan meeleven met de oogst van een man die zó arbeidt?]

De afwijkende waardenoriëntatie van Daniël – die afwijking die zo sprekend blijkt uit zijn extensieve stijl van boeren – komt in de loop van het verhaal op meerdere plaatsen expliciet naar voren. Typerend genoeg is Daniël's vader een migrant: hij is een nieuwkomer in de buurt, hij deelt niet van oudsher de daar geldende normen. Van Lammert, de vader van Daniël, werd al gezegd dat:

... dizze fan Kuken net fan doel is om op syn lytse buorkerijke te tidigjen. (10)
[deze van Kuken niet van plan is om altijd op dit kleine bedrijfje te blijven boeren.]

De zoon aardt naar zijn vader. Daniël wordt beheerst door:

... de ûnforwoestbare twang om it eigen bisit út to wreidzjen. (68)
[de niet te verwoesten dwang het eigen bezit te vergroten.]

Geld verdienen, zo veel mogelijk. Daniël stort zich in allerlei nevenverdiensten. Als vrachtrijder, als *makadamrider* (puin rijden voor het wegenonderhoud, een werkzaamheid die in de herfst verricht werd), als paardenhandelaar. Daniël probeert het zelfs in de aardappelhandel. Geld verdienen. Doch niet zozeer geld om der wille van het geld:

Sinten, seit heit, sinten torane jin yn'e hannen, mar lân dêr hoecht men net op to passen, dat bliuwt. (235)

[Geld, zegt vader Daniël in gesprek met zijn zoon, geld glipt je toch door de vingers, maar land, daar hoef je niet op te passen, land dat blijft.]

In Daniël's waardenpatroon heeft land, zoals men ziet, een nieuwe functie gekregen. Land is niet meer zozeer een gebruikswaar, een middel om goed te kunnen boeren ('land, daar hoef je niet op te passen!'), maar land representeert bovenal een *ruilwaarde*, of, zo men wil, kapitaal.

Logisch dat het zo aantrekkelijk wordt om zoveel mogelijk land te verwerven. Dat het meer is dan hij goed kan bewerken, is geen probleem. De jacht naar meer grond brengt Daniël meermalen in rechtstreeks conflict met de andere boeren uit de buurt. Dat begint bij de dood van zijn vader, dat is: als Daniël boer wordt.

Daniël's vader (Lammert) was namelijk een soort loonwerker *avant la lettre* (*fourmanderij*): hij maakte regelmatig de grond zaaiklaar voor andere boeren. Veel rekeningen blijken nog niet betaald te zijn. Het is alsof de buurt de armoede deelt. Daniël nu maakt daar drastisch een einde aan. Hij eist onmiddellijke betaling van de achterstallige gelden, hij haalt zelfs de

deurwaarder de gemeenschap in. Dat is een daad die zijn moeder doet geloven dat er een boze geest²³ in Daniël is gevaren:

Hja leaut oan in kweageast, oan Satanswurk dat de jonge oermastere had. (84)
[zij denkt dat er een boze geest in hem gevaren is; de satan heeft zich meester gemaakt van haar jongen.]

Maar Daniël zet door: waarom zou ik doorgaan de grond van anderen te bewerken, zo vraagt hij zich af. Ik kan haar beter in eigendom verwerven, zelfs als dat via *Satanswurk* (dat is: de deurwaarder op de burens afsturen) moet. Typerend is dat de buurt alles op alles zet om de dominee tussenbeide te laten komen:

Yn dizze dingen wurdt der ûntsettend folle fan in doarpsdûmny forwachte (...) hwant it gie ommers lang net goed hjirre (...) hy sette it op haren en snaren mei lytse lju om him hinne. (99)

[Juist bij zaken als deze wordt er erg veel van de dorpsdominee verwacht... het ging immers helemaal verkeerd hier ... hij (Daniël) zette de zaak op scherp met de kleine lieden om hem heen.]

De dominee als degene die de onderlinge relaties in het veld sanctioneert (*hja easken it fan dûmny dat er it jaen soe*, ze eisten van de dominee dat hij Daniël terecht zou wijzen); maar Daniël legt de verwijten naast zich neer. Daarmee is het conflict tussen Daniël en zijn sociale omgeving een feit: Daniël's 'onverwoestbare dwang zijn eigendom te vergroten' doet hem volop botsen met de overige boeren²⁴.

Daniël verwerft veel grond in eigendom. Toch wordt hij niet een *greatboer* (een grote boer). Een *greatboer* (zoals buurman Sinia) is namelijk niet zomaar een boer die veel grond heeft, doch evenzeer iemand die de (vele) grond goed kan bewerken (*it lân syn gerak jean*). Dat kan alleen door bij bedrijfsvergroting ook meer landarbeiders te werk te stellen. En precies dan kan en wil Daniël niet. Hij wil het niet omdat hij het als een overbodige uitgave ziet:

In ûnforstoanige wrotter, dy't alles op haren en snaren set om alle fremde help bûten to kearen, dy't wol rekkenje kin oer in deihier, mar net oer it gewin fan in pounsmiet lân, ien, dy't by need de dong forhannelje soe en de groun ûntkeare, hwat him takomt om it gewin op'e foarhân (271, 272).

[Een onverstandige wroeter, die alles op alles zet om vreemde arbeid buiten de deur te houden; hij kan wel rekenen als het over een dagloon gaat, maar niet als het over de opbrengst van een pondemaat land gaat²⁵; hij is iemand die als de nood aan de man komt de mest zal verkopen²⁶ en zijn land laat verkommeren terwille van de gemakkelijke winst].

De extensieve (of *rûche*) wijze van grondbewerking is niet het resultaat van een zekere gemakzucht van Daniël fan Kuken. Integendeel, de relatief omvangrijke schaal van zijn bedrijf noopt hem tot zeer lange arbeidstijden. Ook al werkt hij per hectare relatief weinig en vooral minder degelijk – het totale areaal is ten opzichte van de beschikbare arbeid zo omvangrijk

dat niet alleen een verlenging van de arbeidsdag, maar ook het werken op zondag noodzakelijk worden:

Hy makket de dagen jimmer langer as oare, ek warbere ierdewrotters; hy skammet him soms net om Sneins mei ark de lannen yn to reizgjen, hwat men de gleonste nijljochters net iennis neijaen kin. (307)

[Hij maakt dagen die langer zijn dan die van anderen, hoewel dat evenzeer nijvere wroeters in de grond zijn; hij schaamt zich zelfs niet eens om op zondag met zijn werktuigen het land in te gaan, en dat is niets wat je zelfs de meest vurige nieuwlichters niet eens kunt verwijten.]

Inmiddels is het maaien, kuilen etc. op zondag een normale praktijk in het Friesland vanaf de jaren tachtig van de 20ste eeuw. De verlenging van de arbeidsdag is iets om wat langer bij stil te staan, en wel omdat ze precies het resultaat is van de combinatie van schaalvergroting en extensivering. De overige boeren, die bij een relatief geringe schaal intensief arbeiden, maken namelijk kortere dagen dan Daniël fan Kuken:

It is wier, hy kin in part mear wurk dwaen as in oar, mar hy wol jit folle mear as dêr't ek hy ta yn staet is. (187)

[Het is waar, hij kan meer werk verzetten dan anderen (lees: hij maakt langere dagen dan anderen), maar hij wil veel meer dan datgene waar hij toe in staat is (lees: hij wil te veel grond bewerken.)]

Daardoor komt *het geduldich en ûneinich tafoarsjoch* (het nodige toezicht en vooral: de nodige zorg tijdens het werk) in de verdrukking. Bij de andere, intensief werkende boeren ligt dat anders: ze werken met meer zorg (ze werken met *fordrach*, ze geven het land *syn gerak*), doch de schaal van landbouwbeoefening is (relatief) zo beperkt dat ze niet de lange dagen van Daniël hoeven te maken. Als ze naar huis lopen, roepen ze Daniël, die nog steeds staat te zweten, dan ook toe:

Navend fan Kuken, it moat swier helle wurde net? (308)

[Goeienavond Fan Kuken, het gaat je niet gemakkelijk af hè?]

2.6 De ondergang van Daniël: man-vrouw-verhoudingen in de landbouw

In Groun en Minsken gaat Daniël, als concrete drager van dat wat historisch gezien veel later zal gaan domineren in de landbouw, namelijk de tendens tot schaalvergroting, nog ten onder. Die ondergang van Daniël als boer kent specifieke oorzaken, die in feite de belangrijkste thema's van de roman vormen. Een onderzoek van deze specifieke oorzaken – uiteraard op het niveau van de roman in kwestie²⁷ – lijkt me van belang: juist omdat de ondergang van Daniël een inzicht kan verschaffen in de voorwaarden waarop de latere veralgemenisering van een grootschalige landbouwbeoefening steunt.

Op het eerste gezicht is Daniël's ondergang als boer nogal verwarrend. Er lijken als het ware twee oorzaken door elkaar heen te lopen. Het gezin van Daniël desintegreert (eerst lopen de kinderen weg, voorzover ze

tenminste niet doodgaan, daarna gaat ook zijn vrouw, de boerin, er van-door) en daarnaast levert de extensieve landbouwbeoefening toch niet het verwachte gewin op²⁸. In de buurt speculeren de overige sociale actoren ook voortdurend over de eigenlijke reden van Daniël's ondergang. Het een wordt tegen het ander afgewogen.

Wat ontbreekt in de dialogen en bespiegelingen is precies de samenhang tussen beide verschijnselen. Juist omdat Daniël's gezin desintegreert, is hij niet in staat de grootschalige landbouwbeoefening te continueren. En het gezin desintegreert omdat moeder en kinderen zich niet willen en/of niet kunnen aanpassen aan de harde eisen die het model van grootschalige landbouwbeoefening aan hen stelt. Daniël slaagt er niet in vrouw en kinderen te disciplineren op het kompas van de door hem in praktijk gebrachte landbouwbeoefening.

Met behulp van de nodige citaten zal ik dat conflict wat uitvoeriger beschrijven. Het is het conflict tussen de disciplinerende en onderschikking van vrouwen- en kinderarbeid, dat inherent lijkt aan de grootschalige landbouw enerzijds en de drang naar vrijheid en zelfstandigheid van vrouw en kinderen anderzijds. Datzelfde conflict maakt Daniël tot de patriarch die tegenover zijn vrouw en kinderen komt te staan.

Zo afkerig als Daniël van loonarbeid is, zo gretig begeert hij de arbeid van vrouw en kinderen. Immers, familiearbeid:

... giet bûten it rekkenjen om, hy buorke nou mei eigen (...) hy hoegde nea wer in deihier út to kearen oan in frjemd. (196)

[valt buiten de rekening, hij boerde nu met eigen krachten, hij hoefde nooit weer een dagloon uit te keren.]

Maar de arbeid van vrouw en kinderen is niet enkel onbetaalde arbeid, hoe belangrijk dat aspect dan ook is. Er is meer. Het is ook maximaal 'kneedbare' arbeid. We zagen reeds dat Daniël zijn eigen arbeidsdag sterk verlengt. Doch ook uit vrouw en kinderen probeert hij het maximale te persen. Daniël wordt, zoals de buurt constateert, een *boal* (beul) voor vrouw en kinderen.

Ten slotte is er nog een laatste, doch zeker niet onbelangrijk aspect: het definiëren van wie er moet werken, wat er gedaan moet worden, hoe er gewerkt moet worden, hoe lang en op welke wijze – dat alles ligt in Daniël's handen. Hij is letterlijk de baas. Hij wordt een patriarch (Ledda 1978). Hij *wordt* het – want zowel uit de verontwaardigde commentaren van buurtbewoners en medeboeren, als uit de ontknoping van het familiedrama kan men afleiden dat een dergelijke centralisatie van de beslissingsmacht over gezamenlijke arbeid bij de man bepaald (nog) geen gemeengoed was (zie verder De Rooij 1992)²⁹.

Frouk, de latere echtgenote van Daniël, komt op de boerderij als hulp in de huishouding. Het sterven van Daniël's vader en de ziekte van zijn moeder maken een dergelijke hulp noodzakelijk. Gelukkig is Daniël er overigens niet mee. Knarsetandend vraagt hij zich eerst af of dit nu wel weer een verantwoorde uitgave is. Hoe dan ook, de nood dwingt. Daniël gaat naar de moeder van Frouk en vraagt in de allereerste plaats:

Kin hja melke? Dat bitingst haw ik. (87)

[Kan ze melken? Die voorwaarde stel ik.]

Na de begrafenis van de vader van Daniël blijft Frouk (inmiddels is er in het geheim een vrijerij tussen beiden begonnen) op de boerderij werken. Vooral ook in de velden:

Har knibbels binne iepen fan it sûnt lang ûntwende krûpen. Hja is rea, brún forband, de hannen ek en hwat hja oan stedskens opdien hawwe mocht yn har fammejierren yn'e herberch, dat forfljocht yn ien simmer lânwurk wer. Men kin net fan beiden wêze. (107)

[Haar knieën zijn opengehaald door het rondkruipen op de akkers dat ze al zo lange tijd ontwend was. Ze is rood, bruinverbrand, haar handen ook. En dat wat ze nog van de stadsdame over had van haar jaren in de herberg (Frouk heeft als meisje enkele jaren bediend in een herberg op de veemarkt in Leeuwarden), dat vervluchtigt in één zomer vol werk op het land. Maar je kunt ook niet stadsdame en boerin tegelijk zijn.]

Soms monstert Daniël Frouk met de ogen van de boer die hulp nodig heeft:

Soest wol opstekke kinne ju? Ja ik tink better as mennich keardel. Dou hast der lea foar. (109)

[Zou je wel hooi kunnen laden? Ja, vast wel, ik denk dat het je nog beter af zal gaan dan menige kerel. Je hebt er het geschikte stevige lijf voor (sic).]

Het meewerken van Frouk bevalt Daniël uitstekend. Hij begint in haar een boerin te zien:

Dou bigrypst wol, hwat better as wy ús mei eigen folk rêdde kinnen, nammerstomear lân kinne wy oanhelje. Der komt by't hjerst in geadlik stik los. (110).

[Je begrijpt het wel, naarmate we meer met eigen mensen kunnen werken (geen daglonen behoeven uit te keren), kunnen we meer grond aantrekken. Deze herfst komt er een geschikt stuk vrij.]

Tot haar aanvankelijke verrassing, maar vooral ook tot haar vreugd bemerkt Frouk zo dat ze al min of meer tot *eigen folk* gerekend wordt. Daniël's moeder sputtert – veelzeggend genoeg – eerst nog tegen. Ze heeft weinig vertrouwen in het dubbelproject van Daniël: meer grond én een boerin erbij.

Doe bygelyks, sei Lea tsjin Daniël, dou soest miskien noch mear oanhelje en oer dit jong frouminske de boal spylje. Mar hja sil wol wizer wêze. (111)

[Jij, zegt Daniël's moeder tegen Daniël, jij wilt misschien nog meer land aantrekken en over dit jonge vrouwmens de beul spelen. Maar zij zal wel verstandiger zijn.]

Maar nee, voorlopig is Frouk *net wizer*. De jonge liefde verblindt haar kennelijk voldoende. Ze trouwt met Daniël en werkt tot aan de eerste bevalling hard mee op de velden. Dat en de omstandigheid dat de traditio-

nele arbeidsdeling doorbroken wordt, maken opnieuw het nodige commentaar los.

Een buurman griffelt naar aanleiding van Frouk:

Hja kaem as faem en die fammewurk, nou is hja frou en docht mânljuswurk ... haha, is dat net nûver. (125)

[Ze kwam als dienstmeid en deed meidenwerk; nu is ze de vrouw en doet ze mannenwerk ... haha, is dat niet gek?]

Een tweede exponent van de sociale omgeving waartegen de handeling van het nieuwe paar weerkaatst, weet onmiddellijk de verklaring:

It is in hûs fan de Mammon wurden. (126)

[Het is een huis van Mammon geworden.]

Echt menens wordt het echter pas als Frouk's moeder op bezoek komt. De hoogzwangere Frouk is niet thuis maar in de velden; ze moet schoven binden. Als ze met Daniël afgepeigerd thuiskomt, richt haar moeder het woord tot haar schoonzoon³⁰:

Wie der oars gjin help to bisetten? Né, mar dat hoecht ek net, sei har skoansoan, wy kinne it nou mei eigen folk rêdde. En dat past ús, en Dousen (schoonmoeder van Daniël) rjochtut tsjin Frouk: Past it dy ek, fanke, der wurdt net nei frege hê? Daniël sei neat (...) mar syn forhearde troanje pleite sa tsjin him (130).

[Kun je niet ergens anders hulp vinden? Nee, maar dat hoeft toch ook niet, zei haar schoonzoon, wij kunnen ons nu toch met onszelf redden. Dat komt ons (sic: het gebruik van ons i.p.v. mij) veel beter uit.

Waarna Daniël's schoonmoeder zich rechtstreeks tot Frouk, haar dochter richt: Komt het jou ook beter uit, meisje, daar wordt geloof ik heel niet naar gevraagd hê? Daniël zegt niets (...) maar zijn verstoorde gezicht pleit niet bepaald voor hem].

Na de geboorte van het eerste kind veranderen de verhoudingen. Frouk wordt na de bevalling ernstig ziek. Of dit nu komt omdat ze daarvoor te veel van haar eigen lichaam heeft geëist, of omdat ze het kind niet willen laten dopen – daarover laat de roman ons in het ongewisse. Hoe dan ook, na op de rand van leven en dood gezweefd te hebben, herstelt ze. Maar de oude is ze niet meer. In toenemende mate begint ze te weigeren nog even hard mee te werken (en mee te bezuinigen in het huishouden) als voorheen.

Let wel, meewerken doet Frouk nog wel degelijk. Ze beperkt zich echter vooral tot het traditionele takenpakket van de boerin; het harde zware mannenwerk, zoals Daniël zich dat zelf oplegt, weigert ze. Ze beschikt over een effectief wapen:

Hja sei it him planút en sûnder opmakkerij: as hja deis mei yn 't fjild moast, bigearde hja nachts de rêst en net de ûnstjurenens (...) Gjinn bern mear, as hja syn ploechhynder wêze moast (161).

[Ze zei het hem recht in zijn gezicht: als ze overdag mee het veld in moest, dan wenste ze 's nachts haar rust te hebben, dan niet 's nachts

ook nog es rollebollen (...) Geen kinderen meer als ze overdag zijn werkezel moest zijn].

Daniël raakt er behoorlijk ontredderd van. Hij begint zich in stilzwijgen terug te trekken. Al zijn plannen worden zo doorkruist:

En wankte der jit wol aventûr om mear te bisitten, hie Frouk al niet drige him de hulde op to sizzen mei it lânwurk.

Ja, der barden wûndere dingen, sa'n wiif mei de kreft fan in keardel, en dy groude him ôf – troude men dêr foar? Hwat in treli deis mei biskie en nachts mei ôfkearigens (161).

[Zat er nog wel muziek in het nastreven van een groter bezit? Had Frouk al niet gedreigd alle landwerk verder te vertikken. Ja, er gebeuren vreemde dingen, zo'n vrouw, met de kracht van een kerel, en die snauwde hem af, trouwde je daar nu voor (sic). Wat een ellende: overdag tegenspreken en 's nachts tegenspartelen].

Na enkel jaren begint de *net to kearen delgong yn it bidriuw* (185) [de niet te stuiten ondergang van het bedrijf] zich af te tekenen. Daniël wijt dat in sterke mate aan Frouk. En terecht. Het onbetaalde meewerken van Frouk als arbeidster die mannenwerk verzet, was innumers onmisbaar in de relatief extensieve en grootschalige stijl van boeren die Daniël in praktijk bracht. De desertie van Frouk (die eerst het zware werk weigert, later daadwerkelijk wegloopt, net zoals later de kinderen) komt dan ook hard aan:

It jildwinnen, nettsjinsteande syn gebealch, giet stadich. Dat is in forspiele ideal. En Frouk, dêr't er alles van forwachte hie om him by to stean, dat is ek in forspile ideal. Frouk is gjin frou wurden lyk as er tocht hie, gjin boerinne – neat fan torjochte kommen. (189)

[Ondanks zijn eigen gezwoeg, gaat het maken van een geldelijk gewin langzaam. Dat is een verloren ideaal. En Frouk, van wie hij alles verwacht had, dat is eveneens een verloren gegaan ideaal. Frouk is geen vrouw, geen boerin geworden zoals hij had verwacht.]³¹

Daniël is in dit hele conflict de grote verliezer. Er blijft aan het slot van de roman slechts een trieste, zwijgzame man over, niet in staat de eigen gevoelens te onderzoeken en te begrijpen. In retrospectief merkt de schrijver op:

Daniël (...) syn libben wurdt bihearske fan twa machten dy't him beide likefolle twinge en beide ek neelottich wurde kinne. De twang nei jild en de twang nei in gnep hynder, itsij dat er it yn it wurk brek hat of om der yn to hanneljen (296).

[Daniël's leven wordt beheerst door twee machten die hem allebei evenzeer dwingen en die hem ook allebei noodlottig kunnen worden. De zucht naar geld en de zucht naar een goed paard, hetzij omdat hij het nodig heeft bij zijn werk, hetzij om er mee te handelen].

De zucht naar geld. We kwamen deze spil van Daniël's waardepatroon reeds eerder tegen: geld om meer grond te kunnen kopen – desnoods over

de ruggen van de buren. Desnoods ook over de ruggen van vrouw en kinderen.

Daarnaast de 'zucht naar een knap paard'. Het lijkt alsof het knappe paard hier figureert als voorbode van de dan nog niet ingetreden mechanisatie, een andere onmisbare voorwaarde voor de veralgemenisering van een grootschalige landbouwbeoefening. Maar dat terzijde.

De dwang naar geld wordt Daniël dus inderdaad noodlottig. Een man die zijn land *forsmoarge*, die op harde wijze vrouw en kinderen trachtte te disciplineren en vervolgens verspeelde; een man die de *outcast* van de buurt werd, het mikpunt van spottende kooplui op de veemarkt; een man ten slotte die ook voor zichzelf genadeloos was: werken, almaar hard werken.

In de slotzin van de roman vraagt Daniël, terwijl hij zijn mislukte leven overziet, zich dan ook af:

Hwat haw ik west: in wyld of in minske? (338)

[Wat ben ik geweest: een wild (beest)³² of een mens?]

2.7 Collectieve memorie als onderdeel van cultureel repertoire

De hiervoor besproken verhalen van de Nijboer van Lyklemastate en van Daniël fan Kuken uit Groun en Minsken maken tezamen genoegzaam duidelijk dat de landbouwbeoefening zich afspeelt binnen een duidelijk normatief kader – een kader dat geactiveerd wordt zodra het wordt overtreden. Met een dergelijk kader, of cultureel repertoire, wordt de wijze waarop men behoort te boeren gespecificeerd (Hofstee 1985a). De relaties tussen mensen, grond en vee worden nauwkeurig geduid binnen een geheel van onderling samenhangende normen.

Hetzelfde geldt voor de wijze waarop men behoort te werken. Bij het spitten bijvoorbeeld geldt dat '*der djip hakke wurde moat, de blauwmodder moat boppe komme*' [er diep gegraven moet worden, zover dat de blauwe modder boven komt]. De mening dat '*it mar lichtjes hoecht, net sa djip*' [dat het wel wat gemakkelijker kan, dat het niet zo diep hoeft] (Brolsma, *op. cit.* 232 e.v.) wordt afgewezen. Zo zijn er naar aanleiding van alle deeltaken precieze codes. Die worden samengevat in de algehele stellingname dat men *kreas* en niet *rûch* dient te werken.

Met dat alles worden uiteraard ook de relaties tussen de mensen onderling geduid, ook en vooral de economische aspecten van die relaties. En ten slotte wordt in het algemeen de verhouding tussen bedrijf en markt gespecificeerd. De economie van het boerenbedrijf laat zich niet op willekeurig welke wijze organiseren. Hoewel het hier, ontdaan van de context en sfeer van Groun en Minsken, wellicht al te pathetisch klinkt, gold in sterke mate dat *Mammon* (de geldende marktverhoudingen en een kortetermijn wijstverwachting die zich daarin laat inspireren) niet de alleenheerser kon zijn. Een organisatie van de landbouwbeoefening die zich direct liet inspireren in en door geldelijke overwegingen, een organisatie die louter draaide om winstmaximalisatie, werd afgewezen. Precies omdat de daaruit voortvloeiende praktijk vernietigend voor grond, vee, mens en gemeen-

schap zou zijn (Polanyi 1957). Ze zou resulteren in alles ontwrichtende conflicten tussen boeren onderling, in deserterende boerinnen en kinderen, in vee dat zijn 'adel' verliest en in grond die wordt vernield.

Met een cultureel repertoire evenwel dat betrekking heeft op 'kreas buorkje', konden dergelijke gevaren en de daarmee gegeven verlokkingen worden voorkomen en weerstaan. Let wel, het opereren volgens dit culturele repertoire impliceerde niet dat er minder zou worden verdiend, dat er sprake zou zijn van een irrationeel economisch gedrag. Integendeel, de langetermijnverdiensten en een doorgaande ontwikkeling werden er juist door geschraagd. De Friese landbouw kon welvarend worden, juist doordat *Mammon* als onmiddellijk richtsnoer was uitgebannen! Opereren in toen ook al sterk geglobaliseerde markten slaagde juist dankzij het bij uitstek lokale repertoire.

De mate waarin de hier besproken elementen zich inderdaad vervlechten tot een cultureel repertoire, tot een geheel van door verschillende boeren gedeelde opvattingen omtrent de wijze waarop geboerd behoort te worden, wordt op verrassende wijze geïllustreerd in een bron die in eerste instantie moeilijk lijkt in te passen in een wetenschappelijke analyse. Ik doel op het 'Frysk Boerenkwartet Spul' (zie ook Van der Ploeg 1996a).

Dit kwartetspel, dat in de jaren vijftig werd uitgegeven, bevat een aantal beelden die tezamen diverse aspecten van de Friese landbouw beschrijven. Bij elk beeld is een Friestalig rijmpje opgenomen, dat kort en bondig de essentie van de getoonde handeling samenvat en toelicht.

Een kwartetspel is eindig, het kan niet een eindeloos voortkabbelende serie beelden bevatten. Men mag aannemen dat er voor de belangrijkste en meest in het oog springende aspecten is gekozen. Bij elkaar genomen geven de geselecteerde beelden en rijmpjes een pregnante en fascinerende samenvatting van het culturele repertoire zoals dat in het midden van de jaren vijftig in de Friese melkveehouderij gold.

In die samenvatting komt men ook weer tal van elementen tegen die hier voor aan de orde zijn geweest. Dat is een eerste reden om er even bij stil te staan. De tweede reden is dat dit (aldus samengevatte) culturele repertoire in sterke mate de Friese landbouw van de jaren vijftig inspireerde. In de beelden en woorden van dit kwartetspel laat zich de melkveehouderij van toen feilloos herkennen. Tegelijkertijd zal evenwel duidelijk zijn hoezeer dat beeld inmiddels gedateerd is. Alsof de daarna volgende modernisatiegolf inderdaad alles, zowel de beelden als de woorden, heeft weggevaagd.

In de eerste illustratie (figuur 2.7) wordt rechttoe-rechtaan het voorgaande zwalken omtrent de hooiverkoop samengevat. De vroegere verwarring én de opgedane lessen worden samengevat in een essentieel element van datgene wat men de 'collectieve memorie' kan noemen: 'genoeg ruwvoer te hebben dat is essentieel voor de boer'. Zo ook de beelden en de verhalen uit illustratie 2.8 (het jongvee) en 2.9 (het melkvee): ze onderstrepen het belang van het vee als *resource*. Niet de monetaire waarde (niet het vee als *commodity*) is wat telt. Waar het om gaat is het vee (het zelf gereproduceerde vee: *syn jongfé*, in illustratie 2.8) als onderdeel (als *etage*) van

een complex geheel dat verdienste biedt (de *jeft*) en ook zicht biedt op de toekomst (in *moedjaend amerijke*). In dat opzicht is de ironie van kaart 2.10 (de stal) wellicht het meest veelzeggend: 'alsóf er morgen een veiling zou zijn'!

Het is alsof de hele landbouwgeschiedenis zich in deze beelden samenbalt. Door een lang en complex emancipatieproces is de landbouwbeoefening actief gedistantieerd ten aanzien van de markten. Juist daardoor beschikt men over een *resource-base* (over een geheel van hulpbronnen), die naar het inzicht van de boer verder kan worden ontvouwd en uitgebouwd. Juist deze *resource-base*, die ten opzichte van de markten is verzelfstandigd, biedt zicht op en vertrouwen in de toekomst. Natuurlijk kan er niet naar willekeur met de verschillende hulpbronnen worden omgesprongen: het moet met '*fodrach*' (een term die we in dit hoofdstuk al meermalen tegenkwamen) – het moet op een verantwoorde, beproefde wijze gebeuren (zie illustratie 2.11)³³.

Daarmee is tegelijkertijd naar de centraliteit van arbeid verwezen. Bij de realisatie van de aanwezige *resource-base* wás arbeid als concrete activiteit essentieel, net zoals ook bij de verdere uitbouw arbeid essentieel is (zie illustratie 2.12). De houding ten aanzien van arbeid is gemoedelijk (dat er wel eens iets misgaat, is als het ware ingecalculeerd: illustratie 2.13), maar ook duidelijk: er moet zo gewerkt worden dat de mogelijkheden die vee, grond, mest, planten en ga zo maar door in zich dragen, optimaal worden benut en uitgebouwd. Er moet '*kreas*' gewerkt worden.

De tijden van sterk verhoogde grupstallen en het behandelen van uierontstekingen met brandnetels zijn voorbij. Arbeid is het verrichten van datgene wat de hulpbronnen behoeven: '*it lan moet sines ha*' (illustratie 2.14). De concrete arbeid wordt, met andere woorden, geïnformeerd door en vanuit de interactie met de arbeidsobjecten of resources, en niet in onmiddellijke zin door en vanuit de vigerende marktverhoudingen.

Op grond van de voorgaande beschouwing kan natuurlijk niet een 'moraliteit' worden geconstrueerd die op Hegeliaanse wijze boven de geschiedenis zou staan. Wat wél duidelijk is, is dat intentionaliteit, subjectiviteit en moraal steeds een intrinsiek deel van de concrete geschiedenis vormen. Sterker nog, intentionaliteit, subjectiviteit, moraal en voorgaande ervaringen inspireren nieuwe projecten die beklijven in concrete handelingen en in nieuwe praktijken. Mede zo worden uiteenlopende relaties tussen landbouw, markten en technologie gecreëerd.

De werking van markten en technologie laat zich daarom niet denken los van het culturele repertoire, met name niet daar waar dit culturele repertoire gematerialiseerd is, niet meer zozeer als hoge of lage grup (daar gaat het allang niet meer om), maar als specifieke ordening van de vele honderden bedrijfsaspecten ten opzichte van elkaar én als vermogen (als kennis) om die specifieke ordening ook daadwerkelijk te benutten.

Illustratie 2.7 Zelfvoorziening als norm Illustratie 2.8 Het jongvee

IV. MAITIID OP 'E PLEATS

Rúchfoer genôch to hawwen
dat is hwar foar de boer,
'i mei earstwons wêze of earlâns
s'n kûlbult hallet oer.

3. Ynkûlje
1. Kij útlitte
2. Búthússkrobje
4. Skieppeknippe

I. IT FOLK OP 'E PLEATS

Sa lynchjend op 'e hikke
skôgjend syn jongte oer;
in moedjaend amerijke
in oantrest foar de boer.

1. de Boer
2. de Boerinne
3. de Arbeider
4. de Faem

Illustratie 2.9 Het melkvee

VII. IT MELKEN

Hast kroadjend oer de jaren
dû't steane tol en prús,
bringt moarns en jouns de keppel
har jette stil nei hús.

1. Kij ophelje
2. Yn 'e jister
3. Molkleege
4. Keallebarne

Illustratie 2.10 De stal

II. DE BOERE-HUZINGE

De bisten stean der foar,
gléd, skjin en tsjok yn 'e strie,
net liker oft it moarn
op dit sté boelguod wie.

1. it Búthús
2. de Skuorre
3. de Heasouder
4. it Keallehok

Illustratie 2.11 Zorgvuldig werken

V. DE UNGETIJD

Goed en hurd operjen
is handichheit en slach,
kin 'i hea net daliks droech
dan moat it mei fordrach.

3. Operje
1. Meane
2. Swylje
4. Weidloeije

Illustratie 2.12 Het verrijken van het land

VI. LANWURK

Hoe fynder men it jager,
moai útspraet, glêd en sljocht,
hoe gauwer as it wei wurdt
en hoe mear frucht it docht.

2. Eidzje
1. Dongje
3. Greppelje
4. Heakkelje

Illustratie 2.13 Iedereen maakt wel eens een fout

VII. IT MELKEN

Oppasse man! hwant ek
de alderrûkste boer,
jit wol in ink'le kear
syn eigen bussen oer.

3. Molkleegje
1. Kij ophelje
2. Yn 'e jister
4. Kealleboarne

Illustratie 2.14 Het land geven wat het nodig heeft

VI. LANWURK

As jo lân hâlde wolle
dan moat it sinas ha
en mei oars net as kûnstdong
kin it net earlik ta.

1. Dongje
2. Eidzje
3. Greppelje
4. Heakkelje

2.8 Door naar de toekomst

Het gezins- of familiebedrijf in de landbouw vormt één van de punten waar *commodity-circuits* en *non-commodity-circuits* zich op structurele wijze met elkaar verknopen. De wijze waarop die afstemming tot stand komt is, net als de specifieke uitkomst van die steeds weer actief gecreëerde combinatie, bij uitstek historisch variabel. Doch door alle fluctuaties heen laat zich in de Friese landbouwgeschiedenis een onmiskenbare *tendance lourde* onderkennen, die ik in grafiek 2.2 heb proberen te duiden.

Als we, conform de heersende gedachtengang, de agrarische ondernemer of *farmer* begrijpen als tegenpool van de '*peasant*', dan kunnen we niet dan concluderen dat de Nederlandse boer door de geschiedenis heen steeds meer *peasant* is geworden – én dat mede daarin de kracht van de Nederlandse landbouw schuilt.

Dit grondpatroon is, zo heb ik duidelijk proberen te maken, méde de uitkomst van de wijze waarop boeren door de eeuwen heen hun projecten ontwikkelden – van de wijze waarop ze actief de landbouwbeoefening hebben gedistantieerd van een al te zeer knellende marktafhankelijkheid. Daarmee werd ook een '*collective memory*' gevormd: een goede boer is méér dan de '*earste de beste keapman*'. Sterker nog, hij weet de verleiding te weerstaan om *als keapman* te opereren³⁴.

Een goede boer organiseert de marktrelaties (of *commodity-relaties*) die hij aangaat, op zo'n wijze dat ze passen in een breder raamwerk van normatieve noties en *non-commodity-relaties*. Uiteenlopende contrapunten houden deze noties levend – waarbij het er niet toe doet of deze contrapunten imaginair zijn (zoals het geval is in de veelgelezen boerenromans, volkstoneelstukjes en verhalen), dan wel reëel (zich voordoen in de vorm van de lotgevallen van anderen met wie het slecht afloopt).

De geschetste collectieve herinnering leeft voort in de hedendaagse landbouw – ironisch genoeg nu op haar beurt als contrapunt, als kritiek op het dominante discours vanuit landbouwwetenschap en landbouwbeleid. In bepaalde bedrijfsstijlen (waarbij een bedrijfsstijl een geheel van specifieke noties omtrent het '*kreas buorkje*' is) leven het zoeken naar een zo hoog mogelijke technische *efficiency* (naar '*tuk buorkje*') en het zoeken naar een zo gering mogelijke afhankelijkheid van markten aan toevloerzijde (naar '*sunich buorkje*') in sterke mate voort.

Gezien de nieuwe uitdagingen, waarvoor ook de Friese landbouw staat, vormen dergelijke noties – en bovenal de praktijkervaringen waarin ze beklijven – waardevolle springplanken voor de toekomst (LUW/AVM/IKC 1993). Gezien de geschiedenis zal het niet de eerste keer zijn dat gevestigde vanzelfsprekendheden plaatsmaken voor datgene wat aanvankelijk onnozel, onlogisch en ongebruikelijk leek.

De representatie van de Nederlandse landbouw is nu in sterke mate in het expert-systeem, dat is in Wageningen en Den Haag gecentraliseerd. Ik verwees al naar het Landbouw-Economisch Instituut, waar een representatiemethode wordt gehanteerd die elke regionale specificiteit bij voorbaat opheft. Tegelijkertijd heb ik in de loop van dit hoofdstuk meermalen een

metafoor gebruikt die in Friesland de ronde doet. Friesland kent van oudsher de CCLB, nu onderdeel van AVM/CCLB. Hoewel men daarmee onrecht doet aan het huidige dienstenpakket dat deze organisatie aan Friese boeren verleent, kan men terwille van de duidelijkheid aanstippen dat het hier van oudsher gaat om de 'boekhouder van de Friese boer'. Deze boekhouders nu verkeren door de aard van hun werk in een direct gesprek met de Friese boeren. Het gaat, als men wil, om 'organische intellectuelen'.

In zijn commentaar naar aanleiding van bedrijfsresultaten van Friese melkveehouderijbedrijven in het boekjaar 1990/91, gebruikt Miedema (1991) een fraai beeld. Onder buitenstaanders zal dat beeld ('de eigen motor') wellicht enige verwarring veroorzaken, onder boeren daarentegen wordt het onmiddellijk herkend.

In zijn uiteenzetting verschijnt de veehouder als schipper; daarnaast komen het schip, de zeilen, de wind en het beschikbare motorvermogen aan de orde. Verwijzend naar de prijsdaling die toen plaats vond, merkt Miedema op 'dat we vorig jaar lekker de wind in de zeilen hadden, maar nu merken dat de vaart er uit is'. Hij voegt daaraan toe:

'We zijn net door de wind en het is de vraag of we nu voldoende ruimte krijgen om zeilend in de wind op te komen. Een minimale snelheid is sowieso vereist om het schip bestuurbaar te houden. Een schip dat nagenoeg stil ligt, luistert geheel niet naar het roer.' (1991:1)

De marktverhoudingen figureren hier duidelijk als de wind. Is de wind gunstig, dan is het niet moeilijk het schip op koers te houden. Valt de wind evenwel tegen, of geheel weg, dan wordt het schip stuurloos, dan dreigt men aan lager wal te geraken. Kortom, in perioden van een gunstige conjunctuur is het koersen op de logica van de markt (Friedmann 1980) aantrekkelijk en gemakkelijk. Kentert de conjunctuur dan

'zal de schipper zich moeten vergewissen van het motorvermogen'. (ibid.)

Want indien nodig: *'schakelen we desnoods de motor in'.*

De betekenis van het voorgaande is, in de uiteenzetting van Miedema, zonneklaar. Zelf specificeert hij de motor als 'het eigen vermogen en de eigen arbeid' (1991:5; cursivering JDvdP). Dit wordt geplaatst tegenover een situatie waarin bedrijfsvoering en -ontwikkeling voornamelijk stoelen op geleend vermogen en vreemde arbeid – een situatie, kortom, waarin sprake is van een sterke marktafhankelijkheid, en waarin arbeid en kapitaal directe kostenposten vertegenwoordigen.

Het concrete verschil tussen beide situaties wordt geïllustreerd aan de hand van een denkbeeldig bedrijf, dat indicatief is voor het gemiddelde Friese veehouderijbedrijf. Indien dit bedrijf sterk marktafhankelijk zou zijn, dan zou onder de huidige condities (de wegvallende wind) sprake zijn van een negatief bedrijfsresultaat: -42.000 gulden. Indien hetzelfde bedrijf meer autonoom zou zijn, zou beschikken over de motor van eigen vermogen en eigen arbeid, dan resulteert een positief bedrijfsinkomen: +72.000 gulden op jaarbasis.

Op grond hiervan concludeert Miedema:

'...met uitsluitend zeilen zou het schip afdrijven, maar dank zij de binnenboordmotor komt het tegen de stroom op'. (1991:6)

Noten

- 1 Belangrijke delen van dit hoofdstuk werden eerder in het Fries gepubliceerd in van der Ploeg 1995b. Ik heb veel te danken aan commentaren van Slicher van Bath, Spahr van der Hoek, Jan Bieleman, Henri Bernstein en Lammert Jansma op eerdere versies van dit hoofdstuk.
- 2 De meest precieze term treft met aan in de Marxistische theorie. Kleine zelfstandigen gelden binnen dit theoretisch kader als eenvoudige warenproducenten. Het beslissende verschil tussen eenvoudige warenproductie (*simple commodity production* oftewel SCP) en kapitalistische warenproductie (*capitalist commodity production* oftewel CCP) is dat de laatstgenoemde productiewijze bovenal is georiënteerd op de voortbrenging van meerwaarde. In SCP geldt dit niet. SCP is het aanwenden van *commodities* (waren) teneinde andere ruilwaren te produceren. De essentiële uitzondering daarbij is dat arbeid binnen SCP niet functioneert als *commodity*. Daarnaast onderscheidt men de zogeheten *petty commodity production* (PCP). Kenmerkend daarbij is dat behalve arbeid ook de overige *resources* niet of nauwelijks als *commodities* functioneren. Het gaat om middelen die in en door het productieproces zelve (dus binnen de boerderij) worden gereproduceerd en/of door middel van sociaal gereguleerde ruil worden verworven. PCP constitueert de *peasantry*. In de loop van dit hoofdstuk zal ik duidelijk maken dat in de agrarische geschiedenis van Nederland een verschuiving van SCP naar PCP (en ook van CCP naar PCP: zie Van Zanden 1985) verscholen ligt en dat het precies PCP is (i.e. een zekere distantiatie ten aanzien van de markten) waarin de kracht van de Nederlandse landbouw wortelt. Nederlandse boeren zijn veel meer dan tal van hun collega's in de Derde Wereld *peasants* (zie voor een vergelijkende analyse Bolhuis en Van der Ploeg 1985 en ook van der Ploeg 1990 met name hoofdstuk 5) en juist omdat ze zo zeer *peasant* zijn, zijn de zo succesvol.
- 3 Het is veelzeggend dat op tal van plaatsen in de wereld boeren nog steeds met een dergelijk begrip rekenen en calculeren. In grote delen van Italië bijvoorbeeld spreekt men van *la parte pulita* [het schone deel] (zie Bolhuis en Van der Ploeg 1985, hoofdstuk 4). In Nederland verwijzen veel boeren ernaar door te zeggen: 'het gaat erom wat ik aan het einde van het jaar op de rekening overhoudt' (Van der Ploeg *et al.* 1992). Men ziet: de technieken en circuits veranderen (het gaat hier om de lopende rekening bij de bank), maar de notie blijft in essentie dezelfde. In Wiskerke 1992 vindt men een voorbeeld uit het Zeeuwse. Centraal bij al deze begrippen is steeds weer het bewaken van de verhouding tussen het *commodity*- en het *non-commodity circuit*.
- 4 Zie onder meer Gerbenzon 1958; Dewez 1958; Kuperus 1964; Meihuizen en Kuperus 1968; Vondeling 1948; Wiskerke 1992; Dijkstra en de Winter 1952; DKB 1937; Baars 1975; van der Ploeg, *et al.* 1992.
- 5 Overigens constateerde Slicher van Bath indertijd eenzelfde tendens voor Overijssel: 'Van de vijftiende tot de zeventiende eeuw heeft dus de Naturalwirtschaft het verloren terrein heroverd, een teruggang welke in tegenspraak is met de ontwikkeling, zoals men die wellicht verwacht zou hebben'(1950:11). De termen die Slicher hier gebruikt, zijn duidelijk die van het debat uit de jaren vijftig. De conclusie is daarom echter niet minder interessant. Zoals Slicher elders zegt: 'De overgang van *Naturalwirtschaft* naar *Geldwirtschaft* (is) niet (...) een rechtlijnige ontwikkeling'(ibid.). De neerwaartse trend in grafiek 2.2 is daaromtrent een duidelijke indicatie.
- 6 In de agrarisch-historische literatuur (zie onder meer Slicher van Bath 1958) valt een sterke tendens te onderkennen om uit het gegeven van de *calculerende boer* (zoals belichaamd door Hemmema, Koorn en zovele anderen), af te leiden dat we hier in feite al met '*capitalist entrepreneurs*' van doen zouden hebben. Dat lijkt me een fundamentele fout: een kapitalistische ondernemer (CCP: zie noot 2 van dit hoofdstuk) zou de productie immers onmiddellijk gestaakt hebben, precies omdat het onmogelijk was om meerwaarde

- te realiseren. Waar het hier om gaat is om SCP die zich emanciperen door zich in de richting van PCP te ontwikkelen: juist daarom bewaken ze zozeer de marktverhoudingen. Conform de sterk neo-klassieke fixatie voerden Slicher en anderen in hun calculaties ook berekende rente op als kostenpost.
- 7 Ik gebruik hier een metafoor die veel later (dat is: in de 20e eeuw) zal worden geïntroduceerd door Miedema van AVM/CCLB. In het slot van dit hoofdstuk ga ik daar nader op in. Hier volsta ik met de opmerking dat de 'motor' verwijst naar zoveel als het autonome vermogen (naar de *non-commoditized resources*) van een boerenbedrijf.
 - 8 In de latere discussie over de verdere ontwikkeling van de Friese landbouw komt dat punt opnieuw als centraal naar voren. Zie daaromtrent Friese Mij. van Landbouw 1892.
 - 9 Vandaar ook de toenmalige voorkeur om transacties en marktrelaties zoveel mogelijk te situeren binnen het domein van familie- en verwantschapsverhoudingen (een fenomeen dat men in delen van Afrika nog volop aantreft en dat daar veelal met de term van *veniality* wordt geanalyseerd). De diverse Rekenboeken bevatten ook steeds nauwkeurige aantekeningen omtrent de namen en personen die bij transacties zijn betrokken: van een anonieme markt is geen sprake -bewaken is opnieuw het motto.
 - 10 Overigens loopt onder de agrarisch historici een debat, gestart door Van der Woude over de vraag in hoeverre dit nu een reëel fenomeen was dan wel later in retrospectief aan de landbouwers van een bepaalde periode is toegeschreven. Dat neemt overigens niet weg dat het *gevaar* van zulk een reactie wel degelijk in de overwegingen van toen kan hebben meegespeeld.
 - 11 De kenner van de Friese landbouw bij uitstek, de heer van Wijngaarden uit Wageningen, maakte me hierop attent.
 - 12 Ik ben veel dank verschuldigd aan prof. Michele de Benedictis en zijn medewerkers die me tijdens een seminar over '*mercificazione e rapporti sociali di produzione*' (Rome, *La Sapienza* juli 1991), attent maakten op deze 'lezing'. Het gezinsbedrijf (SCP) is geen restant van het verleden. En evenmin het gevolg van de ondergang van CCP in de landbouw (Koning 1982). Het is de uitkomst van een complex maar persistent emancipatieproces van de betrokken boerenbevoling zelf.
 - 13 En daarnaast was men, zoals Faber (1974) stelt, door de 'nood' gedwongen tot deze meer 'inferieure' vormen van boeren, waarin 'koopmanschap' domineerde over 'goed boeren'.
 - 14 En wel omdat ze enkel kon bestaan en voortduren bij een verder geperfectioneerde bedrijfsvoering. Pas als de melkveehouderij als zodanig perfect was, kon daarop de veredeling worden gestoeld. Zie daaromtrent het indrukwekkende verhaal over de Fokstal Knol waarin ook uitdrukkelijk op de bedrijfsstijl van dit bedrijf wordt ingegaan (Bottenburg 1965).
 - 15 Dit is duidelijk waarneembaar in de stal van het Friese greidebedrijf in het Openlucht Museum te Arnhem.
 - 16 In dit verband wordt veelvuldig van *re-peasantization* gesproken (ook het absolute aantal boerenbedrijven steeg zeer sterk). Overigens ben ik van mening dat met dit begrip het hele arsenaal van aanpassingen waarmee PCP dominant werd over SCP kan worden beschreven en samengevat.
 - 17 Het proefschrift van Vondeling is gebaseerd op een longitudinale analyse (van 1923 tot 1940) die betrekking heeft op 117 melkveehouderijbedrijven.
 - 18 Ik ben veel dank verschuldigd aan Lammert Jansma, de directeur van de Fryske Akademy, die me attent maakte op deze uitgave.
 - 19 Dit is een metafoor die veel voorkomt in dit soort literatuur en meer in het algemeen: in de alledaagse taal van het Friese platteland. Handelen als een 'beest' is mensionwaardig. Zelfs een 'dier' verlaagt zich niet tot fat wat een 'beest' doet. Verderop in dit hoofdstuk komt dit thema meerdere keren terug.
 - 20 Wat typerend is in dit citaat is dat de notie van *keapman* zozeer wordt geconfronteerd met die van de *boer* (zie ook Van der Ploeg 1995b). De hierna te bespreken notie van *Mammon* als leidraad bij het praktische boerenhandelen, versterkt deze tegenstelling nog meer. Het behoeft geen betoog dat deze noties zich rechtsstreeks relateren aan het normatieve spanningsveld dat samenhangt met de uiteenlopende *resource flows* die in figuur 2.1. zijn geschetst.

- 21 Er zijn meer elementen die me sterken in de gedachte dat *Groun en Minsken* een toentertijd reëel drama weerspiegelt. Dat zijn de opinies van de belangrijkste Friese literatuurkritici. Dr Douwe Kalma noemt hem een *forhjelend skriuwer*, een verhalend schrijver, die mede door de wijze waarop hij in het leven stond rechtstreeks kon vertellen over het Friese volksleven. Daarbij geldt Brolsma, nog steeds volgens Kalma, niet enkel als een scherp waarnemer (*in tûke opmerker*), doch ook als iemand die dieper in de gebeurtenissen wist door te dringen; hij is *sa'n fiene fielder* (iemand die de zaken erg goed aanvoelt), *it djippere forstean* is hem niet vreemd. Want *hwat seit it feitlike kennen, as it djippere forstean en it meifielende hert net meiwurkje om fan it materiaal dat it libben biedt, hwat kostbers to meitsjen, dat duorret fier oer de eigen generaesje hinne?* (Want wat betekent het kennen van de feiten al met al als een scherp inzicht en een meevoelend hart niet helpen om van het materiaal dat het leven biedt iets kostbaars te maken, iets dat reikt voorbij de eigen generatie).
- Piebenga noemt het werk van Brolsma *in spegel fan Frysk folklibben*. Net als Wadman wijst Piebenga op de scherpe grens tussen het werk van Brolsma en dat van de 19e eeuwse *folksskriuwerij*. Gaat het laatste zwanger van moralisme, van speculeren op de veronderstelde 'volksaard' en van een sterke hang naar een terugkeer naar beter (i.e. vroegere) tijden, bij Brolsma vindt men eerder het tegendeel: hij is *ien dy't objektif bisjocht en biskriuwt* (iemand die objectief waarneemt en beschrijft). Een milde humor is een andere trek van Brolsma's werk: *kâld synisme* is hem vreemd, ook al schrijft hij het liefst over de verworpenen der aard, over degenen waarvan er zovelen zijn in het Friesland van die jaren. *Hy koe it lân en hy koe de minsken* (Hij kende het land en de mensen), hij schreef niet over een *imaginair Fryslân, mar oer Friezen lyk as wy dy allegearre koene of dêr't wy alteast fan oannimme koene dat hja der wiene* (hij schreef niet over een denkbeeldig Friesland, maar over Friezen zoals wij die allemaal kenden of waarvan we op z'n minst voor konden stellen dat ze er waren), schreef een andere criticus, S. v.d. Schaaf.
- De Friezen lazen hem op hun beurt dan ook graag. Brolsma moet tussen de jaren 20 en 40 van deze eeuw de meest gelezen Friese schrijver geweest zijn. Lazen ze hem om zichzelf beter te herkennen? Wie zal het zeggen...
- Wat me tenslotte misschien nog wel het meest overtuigt is dat toen Brolsma één van de weinige keren over eigen werk sprak, hij vertelde dat men hem zo vaak vroeg nu eens over de 'echte, de vooruitstrevende Friese boer te schrijven, de man met al dat mooie stamboekvee en met de talloze bestuursbaantjes'. Brolsma moet toen gezegd hebben dat ie dat vertikte; dat zijn geweten hem dwong te schrijven over de *iensume, fan nimmen bigrepene, rûge wrotter* (de eenzame, door niemand begrepen, ruige wroeter).
- Dat boek is *Groun en Minsken* geworden. Zijn beste boek volgens de meeste critici. Een triest en tragisch epos, aldus Piebenga. Over een door niemand begrepen boer, Daniël fan Kuken.
- Inderdaad, als pionier van een stijl van landbouwbeoefening die pas veel later dominant zou worden, werd Daniël door zijn toenmalige omgeving niet begrepen.
- 22 Er zijn diverse bronnen, met name uit de jaren '69, die daarnaar verwijzen.
- 23 Dit is een veel voorkomend thema in boerenromans. Zie onder meer A.M. de Jong die het verbond met de duivel op grote welvarende boerderijen bespreekt. Overigens komt ook hier de onderdrukking van vrouwen en seksualiteit op pregnante wijze naar voren.
- 24 Later, bij de kapper, gaan Daniël en zijn burens bijna op de vuist. Opnieuw omdat de grond die Daniël verwerft en vervolgens zo slecht bebouwt (want het is met name dat wat steekt) ter sprake komt. Maar dergelijke gemakkelijke episodes laat ik aan degenen die de roman zelf (willen) lezen.
- 25 Het is fascinerend hoe hier een calculus wordt geschetst, die men later in mathematische vorm ($Y/T \cdot T/L = Y/L$) terugvindt in een standaardwerk als dat van Hayami en Ruttan 1985.
- 26 Dit is een directe reflex van een van de episodiers uit de Friese agrarische geschiedenis die eerder in dit hoofdstuk werd besproken.
- 27 De grootste beperking van 'Groun en Minsken' is, in dit opzicht, dat een 'project' dat later essentieel wordt, ontbreekt. Dat is de technologie-ontwikkeling die culmineert in de combinatie van ligboxenstal, nieuwe melktechnieken, holsteinisatie, verhoogde krachtvoergiften en graslandintensivering. Daarmee wordt een gelijktijdige schaalvergroting en intensivering mogelijk, zonder dat de arbeidsdruk proportioneel toeneemt. De

- potentiele spanning tussen man en vrouw die in Groun en Minsken wordt geschetst, zal later sterk worden gemedieerd door de nieuwe technologieën. Voor de boerin betekent dit bovenal een herstructurering van de aard en inhoud van haar werk. Zie daaromtrent de Rooij 1992.
- 28 Met name niet door de 'desertie' van vrouw en kinderen. Daarnaast speelt natuurlijk ook mee dat er nog geen adequate technologieën zijn om een project als dat van Daniël op adequate wijze te bestendigen.
- 29 Op grond van een vergelijkend onderzoek maakt de Rooij aannemelijk dat op grootschalige, gespecialiseerde bedrijven de invloed en medezeggenschap van de boerin sterk gereduceerd is ten opzicht van die op de meer kleinschalige, gemengde boerenbedrijven.
- 30 Het portret dat citaatsgewijs geschilderd is van Daniël als huisvader, als de man die zijn gezin tracht te plooiën naar de specifieke behoeftes van de extensieve, grootschalige stijl van boeren die hij in praktijk brengt, moge cynisch lijken. En sterk gechargeerd. Als dat zo is dan komt dat toch voornamelijk door de selectie zelf. Ik heb me in de bovenstaande selectie immers op de conflicten in het gezin geconcentreerd. Daarbij wil ik nog eens in herinnering roepen dat volgens de Friese literatuurkritici (Kalma, Piebenga, Wadman, Riemersma, etc.) *cynisme* een karakteristiek is die ten ene male in het werk van Brolsma ontbreekt. Hun oordelen samenvattend rijst er een beeld van een hele scherpe waarnemer (*in tûke opmerker en sa'n fiene fielder, die it folkslibben út'e pin koe*), die zijn observaties veel eerder met een *milde humor* overgiet.
- Als ik de roman in historisch perspectief tracht te plaatsen, als een opname die in een langere serie thuishoort, dan dringt zich toch de gedachte op dat het conflict dat met Daniël ontstaat in het boerengezin en dat bij hem ook nog ontploft in de vorm van een desintegrerend gezin later, met de veralgemenisering van de extensieve, grootschalige landbouw, structureel wordt.
- Hoewel de schrijven in *Groun en Minsken* nog in *trysk en tragysk epos* (Piebenga 218) *blootlegt*, merkt hij toch al op dat het door hem beschreven familiedrama, dat gegenereerd wordt door de veranderende stijl van boeren, wellicht onopgemerkt zou blijven bij buitenstaanders: *In frjemd sjocht dat sa net!*
- 31 Het lijkt me goed nog eens te benadrukken dat het indelen van de boerin in het 'mannenwerk', het verwachten dat de boerin evenzeer als de boer buitensporige werktijden maakt en de verhouding van de boer t.o.v. de boerin als 'beul' t.o.v. *ploechhynder* (werkezel), niet inherent is aan de agrarische productie (en het gezinsbedrijf) als zodanig, doch heel precies resultaten zijn van de relatief extensieve en grootschalige productie zoals Daniël die, bijna als pionier, in praktijk brengt.
- Afgaande op de roman horen deze verschijnselen, die we kunnen samenvatten als onderdrukking van de boerin, niet of in veel mindere mate bij een intensieve landbouwbeoefening.
- 32 Op het eerste gezicht is het opvallend dat de verwijzing naar 'een wild beest' zowel in het toneelstuk over de 'Nijboer' als in de roman over 'Daniël' naar voren komt. Bij nadere beschouwing is dat minder toevallig. Beide uitingen van lokale boerencultuur behandelen immers het grensvlak tussen het normatief gebodene en datgene wat er buiten ligt. In dit laatstgenoemde domein gaat men, volgens de hier besproken percepties, 'te keer als een beest'. Typerend genoeg niet als een 'dier'. Dieren hebben immers ook een 'ingebouwde code' (zie verderop): hen is geleerd hoe ze zich moeten gedragen. 'Beest' is in de Friese taal één van de ergste verwensingen die men een ander toe kan voegen. In geschreven teksten wordt het dan ook vaak met aangeduid. Het is een woord als een vloek, het mocht niet worden geschreven.
- 33 Werken met '*fordrach*' geeft op haar beurt ook weer '*nacht*', dat is plezier in het werk, zoals blijkt uit diverse andere kaarten die hier niet zijn gereproduceerd.
- 34 Er zijn opmerkelijke parallelen. Zie bijvoorbeeld de studie van Michael Moerman (1968) over '*sons of bitches*' in de Thaise landbouw.

3 Bedrijfsstijlen als socio-technische netwerken

De Friese melkveehouderij wordt aan het eind van de 20e eeuw gekarakteriseerd door een grote verscheidenheid. Voor welke variabele of welk aspect dan ook, steeds geldt dat er een aanzienlijke variabiliteit valt te onderkennen. Veelal is de spreiding *hoger* dan die van vier decennia geleden. De variatie neemt niet af, maar stijgt juist.

Deze variatie is niet van toevallige aard. Ze is de uitdrukking van (en informeert over) onderliggende *patronen van samenhang*, patronen die we hier in termen van bedrijfsstijlen zullen analyseren.

Een bedrijfsstijl is, in het algemeen gesproken, een *mode of ordering*: een systematische en doorgaande poging om *congruentie* te creëren in al die domeinen waarbinnen de boer en zijn gezin moeten opereren.

Boer, boerin en andere betrokkenen zijn niet de enigen die in de bedoelde domeinen opereren. Op directe of indirecte wijze zijn daar ook anderen bij betrokken – andere actoren, andere instituties, andere entiteiten, die elk voor zich ook een *mode of ordering*, een orderingswijze representeren.

Zo ontstaat een *socio-technisch netwerk*: een specifieke constellatie van diverse orderingswijzen die op specifieke wijze ineengrijpen en tezamen de voor de hand liggende handelingswijzen en ontvouwingmogelijkheden definiëren. Een bedrijfsstijl laat zich daarom ook duiden als een socio-technisch netwerk. 'Socio-technisch' omdat de stijl wordt gecomponeerd door sociale elementen, materiële elementen (waaronder delen van de 'levende natuur') en bovenal ook door de onderlinge betrekkingen tussen beide.

Boerenarbeid omvat een brede serie deeltaken. Als illustratie hiervan verwijst ik naar enkele deeltaken die in het domein van productie zijn gesitueerd: veevoeding, veeverzorging, melken, melkbewaring (en eventueel melkverwerking), grasmaaien, hooien, kuilen, en ga zo maar door. Bij een meer gedetailleerde benadering laten zich uiteraard eindeloos veel meer deeltaken onderscheiden. Zo onderkent men in de relatief simpele graanteelt al meer dan 200 deeltaken. Dan het domein van reproductie: oudere koeien moeten worden vervangen door nieuwe. De bodemvruchtbaarheid moet op peil worden gehouden, zo niet worden opgevoerd, wat niet alleen verwijst naar het bemesten, maar ook naar het waterbeheer, naar grondbewerking, naar de selectie van graslandvariëteiten en ga zo maar door.

Daarnaast kunnen hier deeltaken worden gesitueerd als het 'opleiden', het socialiseren van nieuwe arbeidskrachten (meestal een zoon of dochter), het creëren van besparingen, het onderhouden van gebouwen en machi-

nes, etc. Immers, zonder dergelijke deeltaken is de reproductie van het bedrijf op de lange termijn ondenkbaar. Zo ook is het domein van economische en administratieve betrekkingen essentieel: vanuit het boerenbedrijf moeten relaties worden aangegaan met leveranciers, met banken, met veekooplieden, met de zuivelfabriek. Daarmee laten zich opnieuw allerlei deeltaken afbakenen.

En ten slotte het domein van sociale relaties, waarmee ik duid op het gezin, de familie en de bredere gemeenschap waarin men is opgenomen en waarmee opnieuw naar een waaier van deeltaken is verwezen (Marsden *et al.* 1992).

Dit brede en qua tijd en ruimte bij uitstek variabele geheel aan deeltaken vraagt om een zorgvuldige *coördinatie*. Bemesting, graslandproductie en veevoeding moeten ten opzichte van elkaar worden gecoördineerd, ze moeten actief op elkaar worden afgestemd. Maar het daarmee gecreëerde patroon moet ook passen bij het soort vee dat op stal staat en daarmee, op de langere termijn, bij de veeveredeling. En evenzeer bij de hoeveelheid arbeid die binnen het gezin, in de buurt en/of op de arbeidsmarkt kan worden gemobiliseerd.

Boerenarbeid is bovenal een kwestie van coördineren: van het steeds weer zorgvuldig op elkaar afstemmen van de vele deeltaken ten opzichte van elkaar. Door dit coördineren van deeltaken worden ook tijd en ruimte op specifieke wijze gestructureerd (Mendras 1970). Wordt dit coördineren nagelaten of op minder adequate wijze gedaan, dan ontstaat een geheel dat minder goed of zelfs helemaal niet werkt. Kosten zullen buitensporig hoog zijn, opbrengsten veel te laag, en ook in 'technisch opzicht' zal het bedrijf rammelen. Het creëren van congruentie, van samenhang, is daarom cruciaal.

Bij het aanbrengen van congruentie, bij het actief creëren van samenhang worden verschillende ontvouwingmogelijkheden gevolgd, waarmee sterk verschillende bedrijfsstijlen kunnen ontstaan. De bedoelde ontvouwingmogelijkheden zijn intrinsiek aan de aard van het agrarische arbeids- en productieproces en aan de wijze waarop beide zich verbinden met de ruimere omgeving. Of de verschillende ontvouwingmogelijkheden daadwerkelijk worden benut en, zo ja, op welke wijze blijft uiteraard steeds een kwestie die slechts in empirisch onderzoek kan worden beslecht.

In analytisch opzicht laten zich in boerenarbeid, net als in elk arbeidsproces, drie centrale elementen onderkennen. Dat zijn de arbeidsobjecten oftewel datgene wat tot waarde wordt gebracht: het vee, de gewassen, de vruchtbomen, etc. Kenmerkend voor de landbouw is dat de arbeidsobjecten deel vormen van (ontleend zijn aan) de 'levende natuur' (zie Toledo 1992 en Sevilla Guzman *et al.* 1990 voor een meer uitgebreide uiteenzetting). Daarnaast kunnen we de hulpmiddelen of instrumenten onderscheiden: dat zijn die elementen die worden vervaardigd en gebruikt om het arbeidsproces te verlichten en te verbeteren. Men denke aan tractoren, aan kunstmest, aan krachtvoer en aan gebouwen. Ten slotte het derde

element: de arbeidskracht. Samen componeren deze drie elementen het arbeids- of productieproces.

De concrete structuur (de onderlinge relaties tussen de constituerende elementen) zal mede afhangen van de sociale productieverhoudingen (Poulantzas 1974; Meillasoux 1975). In de organisatie en verdere ontwikkeling van dit productieproces kunnen de accenten op uiteenlopende wijze worden gelegd (wat mede van de al genoemde sociale productieverhoudingen zal afhangen). Daarmee ontstaan, in beginsel, verschillende ontvouwingmogelijkheden.

Organisatie en ontwikkeling kunnen in sterke mate gecentreerd zijn rond het behalen van hoge en stijgende resultaten per arbeidsobject. Kwantiteit en kwaliteit van de arbeid worden dan van strategische betekenis. De hulpmiddelen zijn *'skill-oriented'* (Bray 1986).

Omgekeerd kan het accent ook in sterke mate bij de hulpmiddelen worden gelegd. Die worden zo ontwikkeld dat ze de bewerking van een zo hoog mogelijk aantal arbeidsobjecten per eenheid arbeid mogelijk maken: er wordt een zo hoog mogelijke schaal nagestreefd. Dit noopt veelal tot een *'mechanical technology'*. De aard van de arbeidsobjecten en de te realiseren waarde per arbeidsobject zijn dan een afgeleide van de gekozen schaal. Ziedaar een eerste dimensie, een eerste spanningsveld dat wordt opgespannen door twee tegengestelde ontvouwingmogelijkheden – twee mogelijkheden die we in het voorgaande hoofdstuk al via twee concrete en onderling sterk contrasterende expressies tegenkwamen: als *kreas* versus *rûch buorkje*. Het daarmee geduide spanningsveld wordt in vrijwel alle landbouwstelsels op enigerlei wijze onderkend en benoemd (Bolhuis en Van der Ploeg 1985; Cristovão *et al.* 1994; Howden 1998; Hughes 1988; Leeuwis 1989; Manolescu 1987; Maso 1986; Van der Ploeg 1991a; Robertson Scott 1912; Zuiderwijk 1998).

In meer algemene termen gaat het steeds om uiteenlopende *modes of ordering*, om twee contrasterende stijlen van landbouwbeoefening¹: de ene pool kenmerkt zich door de centraliteit van het arbeidsobject en een daarbij behorende handelings- of ordeningswijze die hier geduid kan worden met de term *fijnregulering*. Door middel van fijnregulering wordt een intensieve productie nagestreefd: hoge opbrengsten per arbeidsobject vormen leidraad en norm. De andere pool wordt gekarakteriseerd door de centraliteit van de hulpmiddelen en een daarbij behorend streven naar een zo hoog mogelijke arbeidsproductiviteit. Hier vormt een hoog aantal arbeidsobjecten per arbeidskracht (de schaal van de productie) norm en leidraad. Daarmee is een eerste belangrijke dimensie geschetst (zie ook figuur 3.1).

Een tweede dimensie laat zich afbakenen als we de reproductie van de landbouwbeoefening door de tijd heen ('de dans door de tijd') in ogenschouw nemen. De reproductie kan een functie zijn van het productieproces als zodanig, ze kan echter ook in belangrijke mate *buiten* het in de boerderij gelokaliseerde productieproces om verlopen. Dan worden relaties met andere bedrijven aangegaan, met andere instellingen: arbeidsobjecten en hulpmiddelen worden dan via de markten gemobiliseerd (zie verder Van der Ploeg 1990:12-26 en Saccomandi 1991:491).

Zo ontstaat een tweede as (zie figuur 3.1), een as die opnieuw wordt opgespannen door twee tegengestelde ontvouwingmogelijkheden. In het eerste geval is er sprake van een *autonome* manier van boeren (waarbij reproductie een functie is van de eigenlijke productie), terwijl de tweede pool wordt gekenschetst door een *marktafhankelijke* reproductie: reproductie (of ontwikkeling) verloopt dan via het mobiliseren van resources van buiten het bedrijf, wat niet alleen hoger kosten maar veelal ook sterk verhoogde transactiekosten met zich meebrengt. In het hedendaagse plattelandsrepertoire van Friesland wordt naar dit spanningsveld (onder meer) verwezen met het begrippenpaar *sunig* versus *ambisjeus*.

3.1 Bedrijfstijlen in de hedendaagse Friese melkveehouderij: een eerste kennismaking

Figuur 3.1 is 'gevuld' met een aantal lokale Friese termen die betrekking hebben op uiteenlopende, weliswaar niet exact afbakenbare maar wel degelijk onderscheidbare bedrijfstijlen, die in de loop van dit hoofdstuk verder zullen worden belicht (zie voor een soortgelijk voorbeeld van elders: Bennett 1981).

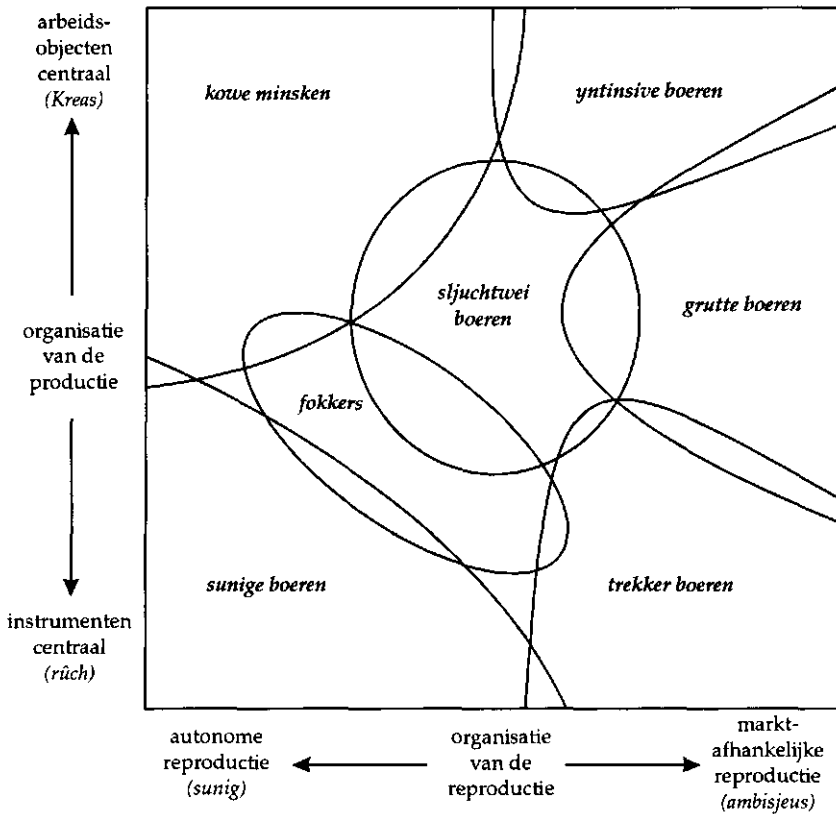
Aanvankelijk gold in Friesland in sterke mate één regionale stijl (zie in algemene zin Hofstee, 146 en Maris *et al.* 1951 en met betrekking tot Friesland Swierstra 1971). Met name de eerstgenoemde ontvouwingmogelijkheid werd benut. *Kreas*² boeren was de norm. Tegelijkertijd diende men *sunig* te boeren. Het laatste was, zo leerde de collectieve memorie, de voorwaarde voor het eerste – en omgekeerd. Zo ontstond de stijl van de *koweminsken* (die uiteraard allerlei subregionale nuances kende). De mate waarin dit ideaal kon worden gerealiseerd varieerde sterk – het ideaal als zodanig (onder meer beschreven in de beelden en woorden opgenomen in illustraties 2.8 tot en met 2.14) stond echter niet of nauwelijks ter discussie. Vandaag de dag laat zich, zoals is weergegeven in figuur 3.1, een veelheid van onderling contrasterende bedrijfstijlen onderscheiden. Nieuwe ontvouwingmogelijkheden zijn binnen bereik gekomen. Daarbij is het correcter om ontvouwingmogelijkheden minder als 'intrinsiek' (zoals hiervoor werd gedaan), maar vooral als 'historisch bemiddeld' te duiden.

Nog eenmaal Daniël fan Kuken (zie hoofdstuk 2 van dit boek): hij probeerde meer grond te bewerken, meer koeien te verzorgen dan de toentertijd beschikbare hulpmiddelen toestonden.³ Sindsdien heeft de landbouwmechanisatie zich gigantisch ontwikkeld. Om 'met zo weinig mogelijk arbeid een zo hoog mogelijke productie rond te zetten'⁴ was een project dat toentertijd (in de dagen van Daniël fan Kuken) duidelijke limieten kende. Thans is het bepaald niet meer utopisch. De historisch gecreëerde ontvouwingmogelijkheden (een uitkomst van de specifieke integratie van bepaalde projecten) omvatten nu uitdrukkelijk het perspectief van een doorgaande arbeidsproductiviteitsverhoging.

Waar Daniël nog ten onder ging, daar bakent zich nu in Nederland het onmiskkenbaar en solide patroon af van de machineboeren. In Friesland spreekt men meestal, om een reden die ik niet kan achterhalen, van

trekkerboeren. Hoe dan ook, de 'machine' of de 'trekker' is hier een heldere metafoor voor de strategie die ik al samenvatte: 'met zo weinig mogelijk arbeid zoveel mogelijk productie rondzetten'. De noodzakelijke verbinding is hier inderdaad de 'machine' of de 'trekker'. *En passant* is daarmee ook de oriëntatie op de hulpmiddelen onderstreept.

Figuur 3.1 Bedrijfsstijlen in de hedendaagse Friese melkveehouderij

Bij wijze van introductie zal ik kort langs de andere stijlen lopen waarnaar in figuur 3.1 wordt verwezen. Om misverstanden te voorkomen eerst evenwel één algemene opmerking. Want anders dan de gebruikte '*folk-concepts*' op het eerste gezicht suggereren, gaat het niet om personen maar om strategieën (*modes of ordering*). Daarbij wordt een bepaalde strategie door bepaalde boeren natuurlijk markanter en meer herkenbaar in praktijk gebracht dan door anderen. In zo'n geval wordt dan van bijvoorbeeld een zuinige boer gesproken. Dat mag niet verhullen dat het uiteraard gaat om de achterliggende aanpak: om de wijze van zuinig boeren. Hetzelfde geldt, *mutatis mutandis*, voor de overige termen uit figuur 3.1.

Aanvankelijk gold in de Nederlandse melkveehouderij een zeker, hoewel uiteraard flexibel evenwicht in de verhouding tussen vee en grasland.

Voor de Friese melkveehouderij gold dat *a fortiori*. Niet voor niets was er een langdurige strijd gevoerd waaruit uiteindelijk zelfvoorziening als normatief gebod voortvloeide. Tussen de meest relevante arbeidsobjecten, melkkoeien en graslanden, bestond met andere woorden een min of meer vaste verhouding.

Met de internationalisatie van voerproductie en -handel, zoals die zich met name vanaf de jaren zestig heeft ontwikkeld (en waarvoor het 'gat van Rotterdam' eertijds exponeerde), is het evenwel mogelijk geworden om deze eertijds redelijk stabiele relatie vrijwel geheel uiteen te leggen. Daarmee ontstond een nieuwe ontvouwingmogelijkheid: een ontkoppeling van de aanvankelijk organische en sterk lokale eenheid van voederproductie en dierlijke productie. De daarmee gegeven mogelijkheid treft men het meest markant aan in de werkwijze van de *yntinsive boeren*, een werkwijze die ze zelf vaak samenvatten met het adagium: 'er moet zoveel mogelijk in, dan komt er ook het meeste uit.'

Een verhoudingsgewijs hoge veebezetting (het aantal stuks vee per hectare) is een van de kenmerkende aspecten van de manier waarop deze *yntinsive boeren* werken. Met deze aanpak gaan hoge aankopen van ruw- en krachtvoer (en ook hoge krachtvoergiften per koe) als ook hoge productieniveaus per hectare samen. Daarom is ook het saldo per hectare (een belangrijk kengetal dat verwijst naar het verschil tussen monetaire baten en monetaire kosten per hectare) hoog.

Ook andere, betrekkelijk nieuwe ontvouwingmogelijkheden worden door de *yntinsive boeren* in sterke mate (i.e. meer dan in andere stijlen) benut. Daarbij kan worden verwezen naar de reorganisatie van de tijd, met name in de veefokkerij en in de vervanging van melkkoeien, naar zomerstalvoeding en naar een sterke opvoering van de graslandproductie (door regelmatige 'graslandvernieuwing', door hoge kunstmestgiften, door diepontwatering en irrigatie, door zomerstalvoeding en ook door een opvoering van het zogeheten 'maaipercentage'). Elders in dit boek ga ik op verschillende van de hier genoemde aspecten in – waar het nu om draait is dat al deze veranderingen (al deze veranderende deeltaken) in de intensieve manier van boeren worden aaneengesmeed tot een nieuw en op zich congruent geheel.

Dan de *grutte boeren*. Cruciaal is hier dat de middelen die via een markafhankelijke reproductie kunnen worden verworven (met name leningen), worden aangewend niet zozeer voor de productie in onmiddellijke zin, maar met name voor een versnelde expansie. *Grutte boeren* menen veel meer dan anderen verwickeld te zijn in een 'slag om de toekomst', een slag die wordt geordend door de gedachte dat in de toekomst slechts enkele, zeer grote boerenbedrijven zullen 'overleven' (in hoofdstuk 6 en 8 ga ik hier nader op in).

Dit houdt in dat de eigenlijke productie in feite ondergeschikt is aan het beoogde groeiproces, wat markant contrasteert met de overige stijlen waarin groei (de reproductie van het bedrijf als geheel door de tijd heen) veel meer een afgeleide is van het productieproces als zodanig. Die gangbare verhouding wordt in de strategie van de *grutte boeren* radicaal omge-

draaid: het bedrijf zoals dat hier en nu is, geldt met name als onderpand voor en als opstap naar het 'grote bedrijf van de toekomst'.

Ook hier geldt weer dat er gebruik wordt gemaakt van een relatief nieuwe ontvouwingsmogelijkheid, dat is de sterk versnelde bedrijfsvergroting die steunt op nieuwe technologische mogelijkheden, op het vigerende fiscale regime, op royale kredietmogelijkheden en op een onmiskenbare culturele patroonverandering: was het 'melken boven je macht', het veel groter proberen te zijn dan anderen vroeger sterk taboe⁵, thans wordt het sterk gestimuleerd door het expertsysteem, door de voorlichting, de agro-industrie en ook door de belangenorganisaties. Voor een deel van de boerenstand is versneld doorgroeien een waarde op zich geworden, een deel van hun identiteit.

Portret 3.2 Een 'grutte boer'

Een conceptuele overweging is hier op z'n plaats. Tot nu toe heb ik de ontvouwingsmogelijkheden die worden benut in de verschillende bedrijfsstijlen, voorgesteld als 'extern' aan het boerenbedrijf. Goedbeschouwd is dat een verkeerde voorstelling. In abstracto laten de geduide ontvouwingsmogelijkheden (en ook de overige, hierna te bespreken mogelijkheden) zich zeer wel denken los van de concrete landbouw. Voorzover het echter om concrete ontvouwingsmogelijkheden gaat, hebben we steeds te maken met ontvouwingsmogelijkheden die er zijn mede omdat ze vanuit de landbouwsector worden gerealiseerd en verder worden uitgebouwd.

Weliswaar geldt voor elke specifieke ontvouwingsmogelijkheid dat er een historische samenloop van omstandigheden en ontwikkelingen nodig was: juist de *verolechting* van de projecten van groepen boeren met die van anderen (internationale handelsconcerns, banken, overheden, technologieproducenten, belangenorganisaties, andere boeren, etc.), dat is: het *socio-*

technische netwerk – juist dat is beslissend voor de constituerende van ontvouwingmogelijkheden (zie ook figuur 1b in hoofdstuk 1 en de daarbij behorende discussie). Hier is daarom geen sprake van 'intern', noch van 'extern': juist de samenvloeiing van verschillende mogelijkheden, belangen en ratio's in één socio-technisch netwerk is beslissend. (Iacoponi *et al.* 1995; Lowe *et al.* 1995)

We gaan verder met de *trekkerboeren*. Dat zijn degenen waarvoor bij uitstek geldt dat 'je per man een zo hoog mogelijke productie moet wegzetten'. Daar hoort een specifieke kijk op de bedrijfsvoering bij, een specifiek kengetal ook. Controleren en sturen koeienboeren hun bedrijfsvoering en -ontwikkeling met name met behulp van het 'saldo/koe', de intensieve boeren met het 'saldo/hectare' en de groeiers met de te verwachten kostprijs – de trekkerboeren letten met name op de verhouding BPW/VAK (dat is: de bruto-productiewaarde per volwaardige arbeidskracht).

Rûch, de vroeger zo belangrijke notie, is niet of nauwelijks meer van toepassing. Hoewel koeienboeren bij het kijken naar snelle groeiers en naar trekkerboeren stevast zullen vaststellen 'dat daar het nodige blijft liggen' (i.e. er wordt niet zorgvuldig, niet naar behoren gewerkt), daar zullen de trekkerboeren de vaak lagere intensiteitsniveaus die ze per koe en per hectare grasland realiseren (net als de lagere *input/output-efficiency*, waar ik in hoofdstuk 4 op inga), bepaald niet problematisch vinden. Integendeel, ze vinden van zichzelf dat ze bij uitstek 'efficiënt' werken (wat mede kan door de technologie die ze aanwenden). Ze zullen, omgekeerd, juist van mening zijn dat een 'koeienboer' zijn tijd staat te verdoen door een overmaat aan aandacht voor de koeien. Daarmee is *en passant* verwezen naar de classificatiestrijd die op het hedendaagse platteland woedt en die in essentie draait om de vraag wat een goede en verantwoorde manier van boeren is.

De 'zuinige boeren' ('*sunige boeren*' op z'n Fries). Het allesoverheersende motief hier is het zo laag mogelijk houden van de monetaire kosten. Dat heeft zowel betrekking op de aard van het groeiproces als op het eigenlijke productieproces. Men probeert de balans van vreemd en eigen vermogen zo zorgvuldig mogelijk te bewaken, teneinde de financieringslasten die op het bedrijf drukken, tot een minimum te beperken. Daartoe wordt 'voorzichtig aan' geïnvesteerd. Bij het bouwen van nieuwe gebouwen valt men bij voorkeur terug op circuits van sociaal gereguleerde ruil, waarbij tevens zoveel mogelijk gebruik wordt gemaakt van de al bestaande gebouwen (zie ook portret 3.3).

Als het om machines gaat, koopt men ze bij voorkeur tweedehands (wat uiteraard veronderstelt dat er andere boeren zijn die ze willen verkopen). Daarnaast wordt de afschrijvingstermijn zoveel mogelijk verlengd: onderhoud wordt daarom een belangrijk punt. Daar waar het om de jaarlijkse cyclus gaat, om het eigenlijke productieproces, streven *sunige boeren* opnieuw naar de realisatie van zo laag mogelijke monetaire kosten.

In internationaal verband zou hun aanpak worden geduid als '*low external input agriculture*' (Reijntjes, Haverkort en Waters-Bay 1992): kosten voor

energie, kunstmest, krachtvoer, vee en allerlei diensten worden zo laag mogelijk gehouden. In samenhang daarmee wordt binnen deze aanpak dan ook meestal voor wat lagere melkgiften/koe gekozen; dat correspondeert met een lager krachtvoergebruik.

Daar waar sprake is van een substitutiemogelijkheid van arbeid en *inputs*, wordt gekozen voor eigen arbeidsinzet (zie ook hoofdstuk 5 van dit boek). Meestal is de arbeidsinzet hoger dan op andere, qua productievolume vergelijkbare bedrijven. De oriëntatie op hulpmiddelen (zie figuur 3.1) vindt hier dus een opvallende vertaling: alles is erop gericht de (monetaire kosten verbonden met de) inzet van hulpmiddelen te minimaliseren. Tegelijkertijd is bij deze boeren sprake van een hoge efficiency waar het gaat om het gebruik van de eigen resources. In dat opzicht zijn het *tûke* [uitgekiende/uitkienende] boeren: goede graslandboeren bijvoorbeeld, zoals men op het platteland al sinds jaar en dag weet en zoals sinds kort ook in wetenschappelijk onderzoek is vastgesteld (Rougeoor 1999).

Net zoals de aanpak van koeienboeren bij uitstek contrasteert met die van de trekkerboeren, zo contrasteert de aanpak van zuinige boeren sterk met die van de intensieve boeren (met name voorzover het om de korte termijn, dat is om de bedrijfsvoering gaat) en ook met die van de snelle groeiers (i.e. de *grutte boeren*). Waar laatstgenoemden de groei versnellen (mede door het aangaan van hoge financieringslasten), daar ontwikkelen de zuinige boeren hun bedrijf stap voor stap, en wel op grond van de besparingen die ze in de sfeer van de productie realiseren.

Een interessante en waarschijnlijk typisch Friese aanpak komen we tegen bij de *fokkers*. Hun aanpak vertoont sterke overeenkomsten met die van de zuinige boeren. Het verschil zit 'm precies in het aanhouden van veel jongvee, teneinde vaarzen voor de export te kunnen leveren. Dat is een nogal riskante markt, met soms zeer goede prijzen maar ook met de spreekwoordelijke magere jaren (soms inderdaad tot en met zeven jaar). Het gaat niet om de zogeheten 'topfokkers' (dat is een groep apart, een zeer kleine groep ook), maar om degenen die robuust fokvee produceren dat bij uitstek gewild is in Noord-Afrika, in het Verre Oosten en in Oost-Europa. Een karakteristiek kengetal hier is de O&A/100 liter⁶: de extra verdiensten door onder meer veeverkoop bij een gegeven productie-omvang. Juist in dit opzicht excelleren de fokkers.

In feite belichamen ze daarmee een ander ontvouwingsprincipe: dat is het gebruik maken van meer en andere markten dan de markt voor melk (en worstkoeien)⁷ alleen. Daarmee komen we ook op een van de tekortkomingen van figuur 3.1: het sterk tijdsgebonden karakter. Figuur 3.1 is gebaseerd op data (van allerlei aard) die in 1990 werden verzameld. Op het moment dat ik deze passage schrijf, begin 1999, weet ik zeker dat het beeld er anders uit zou zien. Inmiddels zijn namelijk tal van andere ontvouwingsmogelijkheden tot werkelijkheid gemaakt.

Portret 3.3 'Sunige boeren'

Het opwaarderen van de kwaliteit van de melk (en daarmee van de opbrengstprijis) is inmiddels een solide en een zich snel uitbreidende praktijk geworden: de ecologische melkveehouderij, het voortbrengen van kwaliteitsproducten en/of van streekproducten en ook de directe vermarkting zijn daar evenzovele expressies van. In hoofdstuk 9 van dit boek ga ik daar verder op in.

Ook andere ontvouwingsprincipes zijn inmiddels beklijft. Ik hoef hier slechts te verwijzen naar het beheer en de ontwikkeling van natuur- en landschapswaardes, naar de opkomst van agrotourisme. En naar de uiteindelijk ook in Friesland plaatsvindende combinatie van boerderij en werk elders. Nogmaals, op dit alles ga ik verderop in. Waar het nu om gaat is dat de landbouwbeoefening zich ontplooit volgens uiteenlopende sporen, soms meer dan weer minder, om dan weer, op momenten van 'kearpunt' (zie Van der Ploeg *et al.* 1993) te exploderen in een plotseling sterk verbrede waaier van ontvouwingsmogelijkheden die misschien al wel sluimerend aanwezig waren, maar nu, mede uit nood geboren, worden geactiveerd. Of en in hoeverre de nieuwe mogelijkheden vruchtbaar zijn, zal moeten blijken: de complexe uitkomst van variatie en selectie laat zich moeilijk bij voorbaat bevroeden.

Ten slotte de laatste groep uit figuur 3.1: de '*sjluchtwei boeren*'.⁸ Het is een begrip dat zich weliswaar gemakkelijk naar de letter, maar veel moeilijker naar de geest laat vertalen. In een letterlijke vertaling zou je misschien moeten spreken van 'gewoonweg boeren'. Ze zijn niet markant. Meer in het algemeen (dus los van de letterlijke vertaling) gaat het om boeren die voornamelijk op routine varen – *sjluchtwei*.

Misschien ben ik door mijn beroep al te zeer gedefformeerd, maar ik ben geneigd om te zeggen dat bij deze groep *agency* slechts in geringe mate is ontwikkeld. Het zijn boeren die niet durven kiezen. Ze proberen een beetje te opereren als de een, een beetje als de ander, en ook nog een beetje als de derde en de vierde. Alsof er sprake is van een onvermogen om een duidelijk project te concipiëren en na te streven. Ze steken de kop niet uit, maar trekken 'm tussen de schouders (en dat is gelukkig weer een zin die geen socioloog zich zou permitteren). Zoals in hoofdstuk 1 is gesteld: als we naar *agency* zoeken, moeten we ook accepteren dat er zoiets als *non-agency* is.

Hoe het ook zij, het opvallende is (ik loop enigszins vooruit op uiteenzettingen die hierna volgen) dat degenen die zich het meest volgens een bepaalde stijl profileren (welke dan ook), onder verder gelijke voorwaarden betere inkomens realiseren dan degenen die zich in de ogenschijnlijke veiligheid van het onuitgesprokene schuil houden. Bij gelijke productievolumes (en ook anderszins onder *ceterus paribus*-verhoudingen) weten de 'extremen' in figuur 3.1 betere inkomens en langetermijnperspectieven te realiseren dan de *sjluchtwei-boeren*.

Naar aanleiding van figuur 3.1 zij uitdrukkelijk aangetekend dat er 'overlap' is. Sommige boeren zullen twee of zelfs drie *modes of ordering* combineren. Dat weten we uit de praktijk; het bleek ook bij toepassing van

'fuzzy logic' in de analysemodellen, die normaal gesproken discrete oplossingen genereren.⁹ Een tweede punt dat voor zichzelf zou moeten spreken, maar dat gezien de veelvuldige verwarring en misperceptie (Volker 1993 en 1994) kennelijk toch beklemtoning verdient, is dat met een bedrijfsstijl – als een door meer boeren gedeeld en betracht ordeningsprincipe – natuurlijk niet is gezegd dat de daaruit voortvloeiende praktijken volkomen identiek zouden moeten zijn. Verre van dat: de strategie van het zuinige boeren zal qua uitkomst sterk variëren al naar het om een groter of een kleiner bedrijf gaat; en ook variëren met de daadwerkelijke beschikbaarheid van gezinsarbeid. Enzovoorts.

Er kan met andere woorden wel degelijk sprake zijn van een *stijl*, maar de uiteenlopende condities zullen tegelijkertijd steeds weer tot *variëties binnen die stijl* leiden. Het is als met muziek: een thema leidt tot variaties op dat thema, maar met al die variaties gaat het thema niet teloor – het profileert zich juist des sterker (Remmers 1998). In analytische termen betekent dit dat de variatie *binnen* een groep in vergelijking met de variatie *tussen* groepen (i.e. cluster-analyse) bij uitstek van belang is.

3.2 Naar een precisering van bedrijfsstijl als constructie van congruentie

Wat is een bedrijfsstijl? Voortbouwende op wat hiervoor al is gesteld, laat een bedrijfsstijl zich definiëren (en onderzoeken) op drie onderling samenhangende niveaus:

- 1 Een bedrijfsstijl is om te beginnen een coherent geheel van strategische noties over de wijze waarop geboerd behoort te worden. Een bedrijfsstijl is daarom een specifiek cultureel repertoire. Een bedrijfsstijl is een *mode of ordering*: een samenhangend geheel strategische noties dat het praktische handelen aanstuurt. Een geheel waarmee kan worden 'gewikt en gewogen' (Roep en Roex 1992). In dit opzicht is een bedrijfsstijl een besluitvormingsmodel; er kan mee worden gecalculeerd: het is een *calculus* (Van der Ploeg 1990; Roep *et al.* 1991). Daarbij gaat het uitdrukkelijk om strategische noties die door meer boeren worden gedeeld. Daarom kan men ook verwijzen naar de netwerken waarin deze noties circuleren en worden besproken (in de Franstalige onderzoekstraditie wordt daar naar verwezen met de term '*groupement professionnel locale*'; ref. Beaudeau 1994) als ook naar de uitdrukkelijke vergelijkingen die worden gemaakt met andere stijlen.
- 2 In de tweede plaats komt een bedrijfsstijl naar voren als een specifieke praktijk: als een intern consistente, een congruente manier van boeren. De opbouw en de interne samenhang van deze praktijk worden geïnformeerd ('gestructureerd') door het onder 1. vermelde culturele repertoire. De praktijk is ten dele een expressie van het strategische handelen (van de *mode of ordering*) van de direct betrokken actoren. En omgekeerd gaat van deze praktijk ook weer de benodigde feedback uit. De praktijk herbevestigt en/of modificeert het culturele repertoire. De specifieke ordening van de praktijk laat zich overigens ook duiden als een specifiek model voor het verwerven van een inkomen. Elke

ontvouwingsmogelijkheid die hier voor is genoemd, draagt een specifieke strategie (en daarom een geheel van daarnaar geplooid empirische kosten-batenrelaties) in zich waarmee en waarlangs een inkomen wordt gerealiseerd. En in dynamische zin ontpopt een bedrijfsstijl zich, op dit niveau, als een specifiek ontwikkelingspatroon.

- 3 Ten slotte is het zo dat de aangegeven praktijk moet worden gerealiseerd via integratie met (of door distantiatie ten opzichte van) andere projecten: andere *modes of ordering*. Niet alleen de 'interne relaties' (binnen de eigen praktijk zoals bedoeld onder 2), maar ook en vooral de 'externe relaties' die hier in het geding zijn, kleuren en beïnvloeden het uiteindelijke resultaat. In dat opzicht kunnen we van een bedrijfsstijl als socio-technisch netwerk, als specifieke vervlechting van uiteenlopende projecten spreken. In meer abstracte termen laat een bedrijfsstijl zich daarom ook definiëren als een geheel van specifieke relaties tussen markten en technologie-aanbod enerzijds, de landbouwbeoefening anderzijds. En daar waar marktordening en technologiebeleid uitdrukkelijk deel vormen van het landbouwbeleid van de overheden, daar kunnen we bedrijfsstijlen ook conceptualiseren als strategische posities *vis-à-vis* het overheidsbeleid.

Nogmaals, dwars door dat alles heen is een bedrijfsstijl een systematische en doorgaande poging om congruentie te creëren. Op elk niveau afzonderlijk, maar bovenal ook tussen de verschillende niveaus. Op een *intensive* wijze willen boeren zonder de daartoe vereiste relaties met diverse markten aan te willen (of kunnen gaan), is een illusie: elke poging daartoe zou op *discongruentie* stranden. Zo ook is *sunig buorkje* met koeien die meer dan 10.000 liter moeten geven, niet goed denkbaar. Congruentie is onmisbaar. En dan doel ik op congruentie die gaat van denken naar doen en omgekeerd en van het de eigen praktijk naar het netwerk waarin die praktijk is ingebed. Een congruentie, kortom, die gaat van *mode of ordering* of strategisch repertoire naar praktijk en socio-technisch netwerk. En omgekeerd: van socio-technisch netwerk naar (bijstelling) van ordeningswijze en praktijk. En soms ook vanuit nieuwe praktijk-potenties naar repertoire en netwerk. Of en in hoeverre dat slaagt, is steeds een kwestie van *agency* (en wat de theorievorming betreft een kwestie van empirisch onderzoek).

Hoe worden uiteenlopende stijlen ontwikkeld en *waarom* ontstaan verschillende stijlen?

Bedrijfsstijlen ontstaan omdat de landbouwbeoefening overal en altijd in balans moet worden gebracht met de omgeving waarin wordt geboerd. Voorheen waren bijvoorbeeld het lokale ecosysteem, de rechtsregels, de stad-platteland-relaties, de geschiedenis (en de daarin besloten collectieve memorie) voornaam referentiepunten: niet te negeren ordeningswijzen waarmee de concrete landbouwbeoefening als project tot één 'werkend geheel' (Roep binnenkort verschijnend), tot één socio-technisch netwerk moest worden gesmeed. Met de variatie in lokale ecosystemen, stad-platteland-relaties, etc., ontstond dan ook een indrukwekkend scala aan regionale bedrijfsstijlen¹⁰, een variatie die zich herhaalde in allerlei onder-

delen van bedrijf en bedrijfsvoering: de architectuur van de stallen verschilde van gebied tot gebied evenzeer als de 'wijze van aanspanning der paarden' (Hofstee 1985a) en de vorm van de bietensnijders.¹¹ De sterk lokale aard van de markten¹² en van de beschikbare technologische repertoires als ook de 'afstandelijke aard' van het landbouwbeleid¹³ onderstreepten en versterkten de veelvormigheid eens te meer.

De naoorlogse periode wordt, met name vanaf het midden van de jaren vijftig, gekenschetst door een toenemende staatsinterventie in de landbouw: de landbouw diende te worden gemoderniseerd. Tegelijkertijd was er, zeker vanaf het einde van de jaren zestig, sprake van een toenemende uniformering van markten en technologie-ontwikkeling (zowel als gevolg van de toenemende invloed van de toenmalige EEG als ook als gevolg van de toenemende concentratie van de agribusiness). Marktordening, technologie-ontwikkeling en ook de wijze waarop de landbouwbeoefening aan beide moest worden gerelateerd, werden in toenemende mate object van overheidsingrijpen: van een *mode of ordering* die gericht was op een alomvattende transformatie van de landbouw. In hoofdstuk 6 ga ik verder in op dit 'modernisatieproject'.

De bedrijfsstijlen die zich vandaag de dag (dat is tegen het eind van de 20e eeuw) laten onderscheiden in de Nederlandse land- en tuinbouw, zijn bovenal antwoorden op dit nieuwe, dominant geworden referentiepunt, i.e. het modernisatieproject van aanvankelijk de Nederlandse overheid, later van de Europese Unie.

Het 'lokale' verdween in toenemende mate als referentiepunt (ongeacht of het nu ging om lokale ecosystemen, lokale markten, lokale rechtsregels, etc.) – nieuwe, meer 'globale' referentiepunten kwamen daarvoor in de plaats (zie verder Swierstra 1971 en Van der Ploeg 1992).

Bedrijfsstijlen zijn daarom in toenemende mate *intra-regionaal* geworden: ze doorsnijden de regio's, waarbij het steeds weer gaat om uiteenlopende antwoorden op de nu dominante *modes of ordering*. Het modernisatieproject introduceerde nieuwe ontvouwingmogelijkheden, het noopte op zijn beurt ook weer tot de ontwikkeling van contrasterende ontvouwingmogelijkheden, precies omdat modernisatie als nieuwe, vrij nauwkeurig afgebakende en gepreciseerde ontvouwingmogelijkheid lang niet overal realiseerbaar was – niet in lijn was te brengen met andere, veelal lokale *modes of ordering* die hoe dan ook niet waren te negeren.

Een op zich simpel verhaal moge hier volstaan om het daarmee gegeven spanningsveld te illustreren. In aanzienlijke delen van Nederland kende men de zogenaamde 'vaargebieden', waar tal van 'vaarbedrijven' waren gesitueerd. Het transport binnen deze bedrijven en ook van en naar deze bedrijven moest per boot, meestal per platbodem, gebeuren. Met de introductie van nieuwe technologische modellen, die veelal de kern vormden van modernisatie als materieel proces (ligboxenstallen, vergroot huiskavel, melktank, RMO, een verhoogde veebezetting, diepontwatering ten einde de draagkracht van de bodem te vergroten, etc.; zie De Bruin 1997a), werd de situatie van deze vaarbedrijven in toenemende mate problematisch.

Het *moment suprême* daarbij werd veelal gevormd door de verplichte introductie van de melktank en de daarmee samenhangende noodzaak de boerderij bereikbaar te maken voor een RMO (Rijdende Melk Ontvangst, een grote tankwagen voor het melktransport). Gesteld dat zulks in fysiek opzicht al mogelijk zou zijn, de kosten van bruggen en/of zware veren waren *sowieso* prohibitief.

De nieuwe ontvouwingmogelijkheid (het modernisatieproject van het ministerie van Landbouw en van de zuivelindustrie) bleek simpelweg niet realiseerbaar. In veel gevallen leidde dit tot bedrijfsbeëindiging. In andere gevallen werden evenwel nieuwe ontvouwingmogelijkheden ontwikkeld. Bijvoorbeeld door het zelfkazen (weer) ter hand te nemen (illustratie 3.4).

Illustratie 3.4 Zelfkazen als nieuwe ontvouwingmogelijkheid

Dat maakte niet alleen de (onmogelijke) rit van de RMO tot aan de melkstal overbodig, het noopte ook tot de ontwikkeling van een geheel nieuw project. Een nieuwe *mode of ordering* die opeens vroeg om de ontwikkeling van dat wat binnen het toen heersende socio-technische netwerk onnodig en overbodig was: om een nieuw vakmanschap en nieuwe apparatuur ook voor de productie van kaas op kleine schaal, om nieuwe relaties met handelaren en consumenten, om nieuwe vormen van kwaliteitsbewaking, om een gericht streven ook om deze nieuwe activiteit rendabel te maken, om een herordening van allerlei bedrijfsinterne relaties en ga zo maar door. Zo werden nieuwe kundes ontwikkeld, nieuwe relaties gesmeed, nieuwe perspectieven geconcipeerd en geconsolideerd, die uiteindelijk

resulteerden in een nieuwe bedrijfsstijl¹⁴, in een nieuw patroon van congruentie.¹⁵

De bedrijfsstijlen zoals we die thans min of meer in kaart kunnen brengen (zie nogmaals figuur 3.1), zijn op te vatten als evenzoveel antwoorden op het modernisatieproject dat van de jaren zestig tot en met negentig van de twintigste eeuw dominant was. Sommige stijlen representeren bij uitstek een *internalisatie* van dit modernisatieproject (ze zijn ook meer dan andere stijlen materieel afhankelijk van de continuatie van datzelfde modernisatieproject).¹⁶ Andere stijlen daarentegen vertegenwoordigen bovenal een *distantiatie* en een *deconstructie* van dit alomvattende en allesoverheersende modernisatieproject. Vanuit deze laatstgenoemde stijlen zijn socio-technische netwerken ontwikkeld die, in overigens variërende mate, contrasteren met de netwerken waarin de eerstgenoemde stijlen zijn gefundeerd. In de volgende paragrafen (en hoofdstukken) ga ik daar verder op in.

Tot zover het *waarom*. Over het *hoe* kan ik korter zijn. Het draait om drie punten. Het eerste punt betreft datgene wat ik – in navolging van het internationaal gebruikelijke woordgebruik – zal duiden als het '*resistentievermogen*' van de boerenstand (Antonello 1987; Pernet 1982; Scott 1985; ten onzent spreekt Kuypers 1996, van de 'cultuur van het overleven').

Al decennia lang wordt de '*demise of the peasantry*' (Gudeman 1975; zie ook Mendras 1970), de ondergang van de boerenstand, gepredikt. Ook vanuit het expertsysteem in en rond de Nederlandse landbouw verschijnt de boerenstand als een bij uitstek vluchtig fenomeen: de boerenstand is voortdurend onderweg naar de volgende halvering. Tegenover dit verlamende beeld zal ik (met name in hoofdstuk 7 van dit boek) een andere kijk ontwikkelen: ook in de Nederlandse landbouw van hier en nu domineert het '*resistentievermogen*', misschien zelfs meer dan ooit tevoren. Resistentie is belangrijker dan vluchtigheid. En wie de verhouding tussen beide niet nauwkeurig weet te bepalen, zoals over het algemeen het geval is in het expertsysteem, die kan over de landbouw niets anders dan onzin verkopen. Maar dat voorlopig terzijde.

Punt twee betreft het zoeken naar en het uitbouwen van nieuwe, contrasterende ontvouwingmogelijkheden. Uitgaande van het resistentievermogen worden nieuwe uitwegen, nieuwe perspectieven en ook de daarmee samenhangende praktijken zó geplooid dat er opnieuw 'werkende gehele', congruente patronen van samenhang ontstaan (Bagnasco 1988 en met betrekking tot marginale landbouwgebieden Bowler *et al.* 1995). De controle over het arbeids- en productieproces en de principiële en historisch bestendigde plooibaarheid van de landbouwbeoefening *tout court* (zie verder hoofdstuk 4) bieden daartoe de mogelijkheid. Het creëren van een nieuwe congruentie (de ontwikkeling van een nieuw socio-technisch netwerk) kan lukken of mislukken. Variatie en selectie zijn inherent aan de dans door de tijd. Sommige pogingen zijn evenwel gelukt – vaak zelfs op overtuigende wijze gelukt. De huidige rijkdom aan stijlen (zie nogmaals figuur 3.1) is daarvan het niet te negeren bewijs.

Ten slotte punt drie. Dat betreft de *relatie* tussen het boerenbedrijf en de nu dominante ordeningsprincipes: de (globaliserende) markten en het (eveneens sterk geglobaliseerde) technologie-aanbod. De landbouwbeoefening kan in sterke mate worden geïntegreerd in de diverse markten (aan input-zijde van het bedrijf), ze kan er ook in belangrijke mate van worden gedistantieerd (zie Bolhuis en Van der Ploeg 1985; Van der Ploeg 1990; Saccomandi 1991; Saccomandi en Van der Ploeg 1995). Daarmee zijn, zoals met name Saccomandi duidelijk heeft gemaakt, uiteenlopende transactiekosten¹⁷ in het geding. De kernvraag uit de neo-institutionele economie – *make or buy* – komt hier in al zijn omvattendheid en met al zijn repercussies naar voren. Hetzelfde geldt met betrekking tot het vigerende technologie-aanbod. Dat kan integraal worden overgenomen en worden gemaakt tot 'ordenend beginsel' bij de verdere bedrijfsvoering en -ontwikkeling; daar kunnen aanzienlijke transitiekosten mee zijn gemoeid. Hetzelfde technologie-aanbod kan evenwel ook worden gedeconstrueerd, uiteen worden gelegd in separate onderdelen, waarna een kritische keuze volgt om bepaalde elementen over te nemen en zo om te bouwen dat ze passen in de vigerende stijl. De daarmee samenhangende 'government costs' kunnen op hun beurt ook weer aanzienlijk zijn.¹⁸

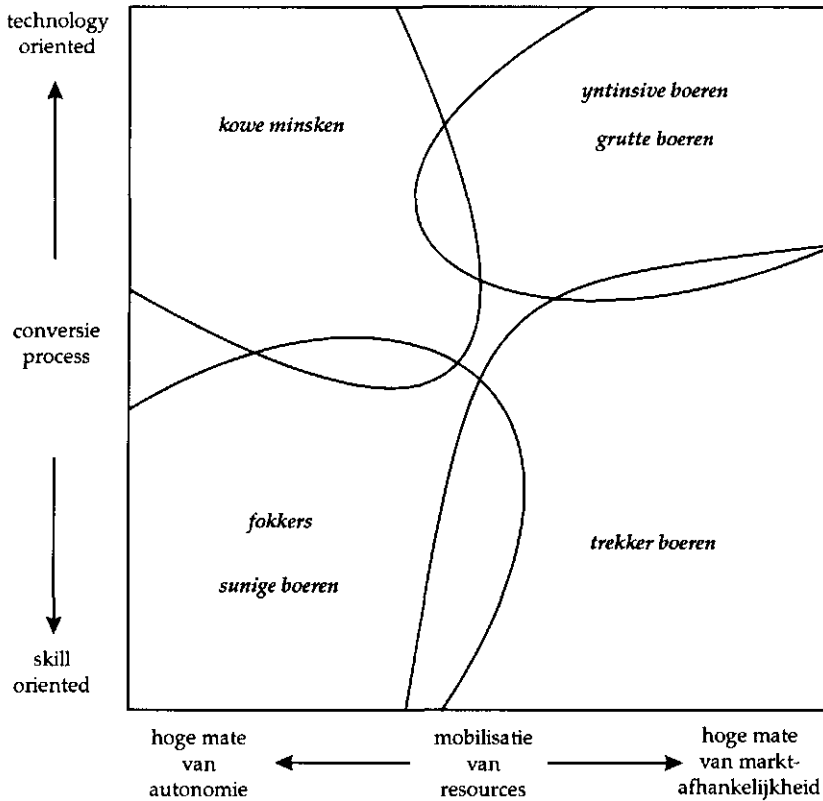
Hoe het ook zij, markten en technologie determineren niet op unilineaire wijze de aard en ontwikkeling van de landbouwbeoefening. Markten en technologie componeren een handelingsruimte waarbinnen verschillende posities, verschillende bedrijfsstijlen mogelijk zijn, en wel omdat de landbouwbeoefening op uiteenlopende wijze aan markt en technologie wordt gerelateerd. In figuur 3.5 (die is gebaseerd op een canonieke discriminantanalyse waarbij uiteenlopende bedrijfsstijlen werden gerelateerd aan de mate waarin ze afhankelijk dan wel relatief autonoom zijn ten aanzien van markten en technologie)¹⁹ is dit wellicht ten overvloede geïllustreerd. Vanuit verschillende bedrijfsstijlen worden sterk uiteenlopende relaties gecreëerd ten aanzien van markt en technologie, ten aanzien van de aldaar geldende *modes of ordering*. Dat betekent dat bedrijfsstijlen telkenmale weer unieke socio-technische netwerken (begrepen als specifieke combinaties van meerdere ordeningswijzen) representeren.

Samengevat: door uit te gaan van het resistentievermogen dat in de landbouw ligt besloten, door gebruik te maken van de speelruimte die in markt en technologie liggen besloten en door zorgvuldige constructie van nieuwe vormen van congruentie, ontstonden nieuwe ontvouwingsmogelijkheden, nieuwe bedrijfsstijlen, die op hun beurt kunnen worden begrepen als evenzoveel actief geconstrueerde antwoorden op het eertijds dominante modernisatieproject.

Bij uitstek boeiend zijn de interrelaties tussen enerzijds het expertsysteem van waaruit dit modernisatieproject werd geconcipieerd en gematerialiseerd enerzijds en anderzijds de veelheid van antwoorden die als gevolg daarvan in de praktijk ontstonden. Een lange discussie (die in de navolgende hoofdstukken ten dele aan de orde komt) samenvattend kan men niet anders dan concluderen dat dit expertsysteem ziende blind en horen-de doof is geweest wat betreft de verscheidenheid. De empirie van de

Nederlandse land- en tuinbouw werd begrepen volgens de logica van het inmiddels geïnstitutionaliseerde modernisatieproject.

Figuur 3.5 Markt en technologie als manoeuvreerruimte

Naar aanleiding van een onderzoek naar de percepties van verschillende stijlen op het niveau van de instellingen rond de landbouw werd vanuit het ministerie van Landbouw en het kennisstelsel geantwoord dat er 'slechts twee soorten ondernemers zijn: echte ondernemers en hobby-boeren' (Soldaat 1991).

Vanuit het expertsysteem was de landbouw als empirie enkel interessant voorzover ze informeerde over de mate waarin het modernisatieproject al was gerealiseerd. De empirie in de landbouw informeerde hooguit over de mate waarin 'impositie' (het opleggen van perspectieven en maatregelen) was geslaagd. Ontvouwingsmogelijkheden zoals besloten in de praktijk (of als geactiveerd door de eigen impositie), werden genegeerd, want niet gekend. Precies die kijk leverde later een gigantische reeks problemen op.

Over relevantie en reikwijdte

De praktijken zoals die in uiteenlopende bedrijfsstijlen worden ontwikkeld (zie niveau 2 van de voorgaande definitie), laten zich projecteren op en onderzoeken vanuit tal van verschillende dimensies. Aanvankelijk werd vooral gekeken naar intensiteit, schaal en specialisatiegraad, later werd de aandacht verlegd naar andere dimensies zoals: de uiteenlopende vormen van ondernemerschap (Van der Ploeg *et al.* 1992; LEI 1996), het sterk variërende gebruik van de groene ruimte (De Bruin *et al.* 1992 en Renting *et al.* 1994), de mogelijkheden voor lokale zelfregulering (Hees *et al.* 1994; Hees, binnenkort verschijnend; Horlings 1996; NRLO 1997c), de sterk differentiële aard van agrarische milieudruk en van daarmee samenhangende oplossingsrichtingen (Roep en Roex 1992; Schuthof *et al.* 1994), werkgelegenheidseffecten (Van der Ploeg 1994b), de wijze waarop de 'natuur' of, meer *in concreto*, de wijze waarop koeien, tarwerassen, irrigatiesystemen en mest worden geplooid naar bijzondere, stijlspecifieke entiteiten (resp. Groen *et al.* 1993; Wiskerke 1997; Van den Dries en Portela 1995 en Eshuis, binnenkort verschijnend), de wijze waarop met dieren wordt omgegaan (Commandeur 1998; internationale referenties vindt men bij Seabrook 1997), de wijze waarop uiteenlopende input-output-relaties worden gecreëerd (NRLO 1994 en Ventura 1995), de wijze waarop relaties tussen producenten en consumenten op stijlspecifieke wijze worden geplooid (Ventura en Van der Meulen 1994; Kerkhove 1994; Roep, binnenkort verschijnend), de interrelaties tussen voorlichting en meer algemeen, bedrijfsmanagementondersteuning enerzijds, boeren anderzijds (Leeuwis 1993; LEI 1996), de rol, positie en invloed van agrarische vrouwen (De Rooij *et al.* 1995; Bock 1998), de uiteenlopende aard en impact van agrarisch natuurbeheer (Oostindie *et al.* 1998), de mogelijkheden voor agrotourisme (De Bruin 1993; Oostindie en Peters 1994) en meer in het algemeen de mogelijkheden en vertrekpunten voor nieuwe vormen van plattelandsontwikkeling (Broekhuizen en Renting 1994; Broekhuizen *et al.* 1997; Broekhuizen en Van der Ploeg 1997; De Bruin *et al.* 1997; Ettema *et al.* 1994).

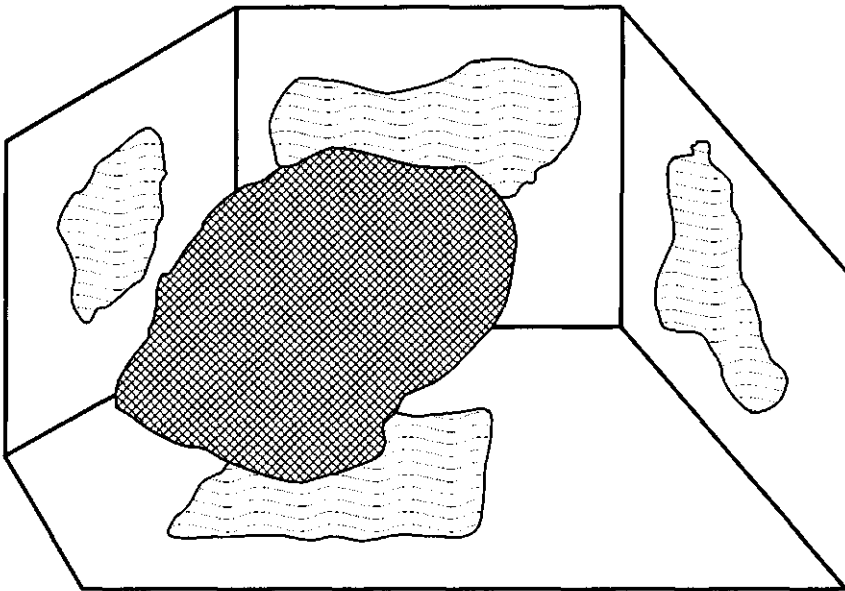
In figuur 3.6 wordt verwezen naar de heterogene ordening van de socio-materiële werkelijkheid. Om die 'werkelijkheid' heen kan men steeds weer twee- of meerdimensionale vlakken plaatsen waarop zich een *deel* van de heterogeen geordende wereld laat projecteren; en met het aanbrennen van nieuwe vlakken kunnen weer nieuwe aspecten worden blootgelegd. Precies dat werd gedaan in de hiervoor genoemde reeks studies.

De ondertoon van deze brede waaier studies, die werd aangevuld met soortgelijke onderzoeken elders in Europa²⁰ en in de Derde Wereld²¹, laat zich in drie punten samenvatten:

- a Naar welke dimensie ook werd gekeken, steeds weer kon een relevante *range* aan variatie worden blootgelegd – een soms bredere, dan weer smallere bandbreedte van gradaties die niet alleen samenging met, maar ook te verklaren was vanuit de achterliggende stijlverschillen.

- b De daarmee gegeven variatie verhoudt zich ten opzichte van de problemen die op en langs de verschillende dimensies worden gearticuleerd, als een potentieel reservoir van oplossingen. Sommige stijlen zijn in bijvoorbeeld milieukundig opzicht 'schoner' dan andere. Dat biedt in beginsel al niet onaanzienlijke sturingsmogelijkheden. Daarnaast is het zo dat de meest voor de hand liggende route om schoner te produceren ook per stijl varieert. Dat biedt een tweede reeks sturingsmogelijkheden. Althans, in beginsel.
- c Ten slotte kan worden opgemerkt dat de reikwijdte van de potentiële oplossingen gaat *voorbij* de thans onderkenbare variatie. Dat geldt in 'rekenkundig opzicht'²², maar ook in meer substantiële zin: als er gunstiger voorwaarden worden gecreëerd voor bepaalde ontvouwingmogelijkheden, dan kunnen veelal nieuwe, aanvankelijk onbevroede antwoorden op uiteenlopende problemen worden gecreëerd. In hoofdstuk 9 van dit boek ga ik daar dieper op in.

Figuur 3.6 Het projecteren van een heterogeen geordende socio-materiële werkelijkheid op uiteenlopende vlakken

Bedrijfsstijlenstudies verwijzen zo bovenal naar *endogene* ontwikkelingsmogelijkheden (Van der Ploeg 1994c): naar antwoorden, naar nieuwe ontvouwingmogelijkheden die reeds in de kiem in het bestaande besloten liggen, naar antwoorden die benut en verder ontvouwd kunnen worden.

In de land- en tuinbouw van het eind van de 20e eeuw liggen de zaken evenwel anders. Beide sectoren worden geconfronteerd met een 'technologisch regime' (een semi-coherent geheel van artefacten, regels, procedures, visies, belangen, kundes en onwetendheden, vermogens en onvermo-

gens; van Lente en Rip, 1998), met een stelsel van opvattingen en regels dat betrekking heeft op de landbouw zoals ze in de toekomst behoort te zijn en dat in toenemende mate op onmiddellijke en dwingende wijze wordt opgelegd aan de land- en tuinbouw zoals hier en nu aanwezig. Ontwikkeling wordt niet meer begrepen als de geconditioneerde²³ ontvouwing vanuit het bestaande, nee, ontwikkeling is in toenemende mate de 'impositie' van een toekomstbeeld dat zich verhoudt als een *ruptuur* ten opzichte van de huidige, differentiële ontwikkelingstendenties. De verbindende schakel is evident; het is het expertsysteem in en rond de landbouw. Dit expertsysteem excelleert in twee ogenschijnlijk botsende, maar bij nader beschouwing vrijwel naadloos zwaluwstaartende aspecten: onkunde en onwetendheid omtrent de stand van zaken nu, en de daarin vervatte ontvouwingmogelijkheden, expertise omtrent de wijze waarop land- en tuinbouw, los van alle hedendaagse perikelen, zouden moeten worden georganiseerd.

Met bedrijfsstijlenstudies wordt voortdurend gezocht naar en gewezen op de productie, circulatie en potenties van '*novelties*', nieuwe en potentieel veelbelovende praktijken waarmee zich, in beginsel althans, een deel van de vele problemen rond land- en tuinbouw laat aanpakken. Die *novelties* betreffen willekeurig welke van de hiervoor beschreven dimensies en meestal zelfs meer dimensies.

Het punt is echter dat deze vernieuwende praktijken onder het heersende 'technologische regime' gedoemd zijn *hidden novelties* te blijven, onopgemerkt en bij voorbaat gekortwiekt. Wellicht komt hier de meest wezenlijke bijdrage van bedrijfsstijlenstudies naar voren: in een aantal situaties heeft deze benadering ertoe bijgedragen dat het 'verborgene' zichtbaar werd gemaakt en soms zelfs dat er voor het ogenschijnlijk 'dwarse' (datgene wat niet past bij het overheersende regime) toch enige bewegingsruimte (een beschermde ruimte) werd gecreëerd.

Vooralsnog geldt evenwel dat bij de huidige generieke aanpak, waarbij de impositie van toekomstbeelden dominant is aan de ontvouwingmogelijkheden zoals besloten in het hier en nu, de bedrijfsstijlenbenadering niet meer dan een *contrapunt* kan zijn. Maar dat kan op zich al belangrijk genoeg zijn.

3.3 Het exploreren van bedrijfsstijlen (een voorbeeld)

De afgelopen tien, twaalf jaar zijn veel bedrijfsstijlenstudies verricht. Samen spannen ze een programma op. Voor elke studie afzonderlijk en vooral ook voor het geheel geldt dat er sprake is van een *retour naar de empirie*. Dat moge in de ogen van buitenstaanders verbazingwekkend lijken – in de concrete wereld gevormd door landbouw en expertsysteem is het wel degelijk uitzonderlijk. De kernvraag is wie of wat het ordenend principe in de landbouw vertegenwoordigt en waar dat is gesitueerd. In de toekomst of in het heden? Bij boeren, tuinders en al die anderen die in

de praktijk doende zijn? Of bij de deskundigen die achter hun beeldschermen bepalen waarnaartoe we onderweg zijn?

De terugkeer naar de empirie kan op tal van wijzen worden georganiseerd en ondernomen. Sterker nog, methodologisch pluralisme vormt mijns inziens bij uitstek de kracht van een onderzoekstraditie. Op de veelvormigheid van de gehanteerde methoden en technieken wil ik hier niet ingaan, noch op de vele conceptuele en methodologische nuances en debatten. Ik zal hier één bedrijfsstijlenstudie uit Friesland (van de acht à tien die in Friesland werden gerealiseerd)²⁴ samenvatten en daarbij via voetnoten ingaan op de mogelijk alternatieve benaderingen.

In tabel 3.7 is een principale componenten-analyse (PCA) samengevat, die is uitgevoerd op driehonderd Friese melkveehouderijbedrijven (jaar: 1990).²⁵ Deze bedrijven zijn ontleend aan het databestand van de AVM/CCLB, de 'coöperatieve boekhoudersorganisatie van de Friese boer'. Met een PCA wordt gezocht naar onderliggende patronen van samenhang. Zoals tabel 3.7 aangeeft, laten zich (voor dat jaar en met deze methode) zes patronen van samenhang onderscheiden, die goed corresponderen met de globale schets die al in figuur 3.1 is gegeven.

Een onderzoekstechniek die we in bepaalde gevallen hebben toegepast (zie voor een uitgebreide beschrijving Van der Ploeg *et al.* 1992), bestaat uit het herformuleren van deze patronen van samenhang (zoals besloten in tabel 3.7) in alledaagse taal, waarna deze 'geverbaliseerde' patronen aan een groep respondenten wordt voorgelegd²⁶ (altijd aan respondenten wier bedrijven deel uitmaakten van de dataverzameling waarop de analyse was gebaseerd). Aan hen wordt gevraagd

- a of ze de verschillende patronen herkennen;
- b of er in hun omgeving bedrijven zijn die een typisch voorbeeld voor de ene, danwel voor de andere aanpak zijn;
- c of men kan uitleggen waarom sommige boeren zus, andere zo boeren;
- d of men de mensen op de desbetreffende bedrijven nader kan typeren;
- e wat met het oog op verschillende gezichtspunten (toekomstkansen, inkomens, duurzaamheid, etc.) de meest veelbelovende aanpak lijkt en ten slotte
- f op welk patroon het eigen bedrijf het meest lijkt.²⁷

Precies deze aanpak stelt de onderzoekers in staat de verschillende patronen te begrijpen. Dat wil zeggen, te laden met de zingeving die aan de basis ligt van de daadwerkelijke op- en uitbouw van deze patronen in de praktijk. Deze aanpak leidt tot duidelijke portretten van strategieën, bedrijven en boeren. De hiervoor gegeven schets van de verschillende stijlen is daar als het ware een samenvatting van. Overigens ontbreken de complicaties evenmin.²⁸

Tabel 3.7 Patronen van samenhang

	grutte boeren	yntinsive boeren	trekkerboeren	sunige boeren	koweminsken	fokkers
Standaard bedr. eenheden (SBE)	.95					
Melkkoeien	.93					
Volw. Arbeidskrachten (VAK)	.92		-33			
Totaal voederoppervlakte kilogram melkquotum (x 1000)	.92					
opbr. minus toeger. kn/ha	.90	.90				
kosten voer/ha	.89	.89				
melkkoeien per ha voederopp.	.83	.83				
opbr. rundvee + voedergew./ha	.81	.81			.38	
kn werktuigen/ha	.68	.68				
kn grond + gebouwen/ha	.66	.66				
aantal SBE per VAK			.97			
melkkoeien per VAK			.94			
aantal ha per VAK		-36	.91			
bedrijfsprod. per VAK			.88			
fabrieksprijs (excl.superheffing)				.90		
eiwitgehalte				.80		
vetgehalte				.75		
saldo/100 kilogram melk		-43		.67		
kilogram melk per melkcoe					.92	
opbr. min bijk. voerkosten/koe					.89	
fokkerij en melkcontrole					.63	
omzet & aanwas/100 kilogram melk						.82
jongvee < 1 jaar						.81
jongvee > 1 jaar						.72

In tabel 3.8 en 3.9 heb ik een aantal bedrijfskarakteristieken en kengetallen samengevat. De data zijn steeds per stijl gespecificeerd.

In de ogen van buitenstaanders zullen de gegevens uit tabel 3.8 waarschijnlijk bovenal onbeduidendheid en/of verwarring vertegenwoordigen. Meestal immers lijkt het om minuscule verschillen te gaan. Wat immers kan de relevantie zijn van een gemiddelde leeftijd van de melkkoeien²⁹ van 4,07 of van 4,77? Inderdaad, op zich is dat verschil futiel. Echter, gecombineerd met een serie andere, op zich ook weer futiele verschillen, kan al met al het essentiële verschil ontstaan. Of zich dat voordoet en zo ja hoe, hangt af van die ene doorslaggevende factor, i.e. van de vraag hoe allerlei deelaspecten en deeltaken ten opzichte van elkaar worden gecoördineerd. Aan de hand van een korte uiteenzetting wil ik dat verduidelijken. Een gemiddelde leeftijd van 4,07 betekent dat gemiddeld gesproken de koeien na twee lactatieperiodes worden afgestoten. Ze hebben dus net drie kalveren kunnen krijgen: anderhalf stierkalf en anderhalf koekalf. In reële termen is anderhalf koekalf natuurlijk een gedrocht, maar als we in statistische termen doorredeneren en we houden er vervolgens rekening mee dat van die anderhalf hoe dan ook een deel zal worden afgevoerd door ziekte of door andere gebreken, dan komen we in de buurt van één vaars³⁰ die klaarstaat om de af te voeren koe te vervangen. Andere gegevens ondersteunen dit.

Bij de *yntinsive boeren* zijn er bij 100 melkkoeien 40 vaarzen aanwezig om oudere koeien te vervangen. Tegelijkertijd worden er per jaar van de aanwezige melkkoeien 32 per 100 verkocht (meestal als 'worstvlees'). De

marge om uit de aanwezige vaarzen de beste te selecteren (een klassiek mechanisme om vooruitgang te bewerkstelligen), is hier dus miniem (8 op de 100).

Vergelijken we dit met de situatie bij de *koweminsken*, dan komt er al een interessant verschil naar voren. Hoewel de 'gemiddelde leeftijd van de koeien' slechts een fractie hoger is (4,48 versus 4,39 i.e. 4,3 procent), komt er *in combinatie met* het aanhouden van meer jongvee (43 versus 40 vaarzen per 100 melkkoeien, i.e. een verschil van 7,5 procent) een ratio van vaarzen en af te voeren koeien naar voren die aanzienlijk beter is: 43/31 ofwel 1,39 versus 40/32 ofwel 1,25. Dat is een verschil van 11,2 procent. Zo maken twee elk voor zich bijna microscopische verschillen tezamen al een wat groter verschil. En zo zouden we door kunnen gaan, het ene verschil op het andere stapelend.

Liever verwijfs ik evenwel naar een totaal andere manier van 'stapelning'. Die ligt besloten in de strategie en praktijk van de *fokkers*. Op het eerste gezicht (dat is bij het geïsoleerd beschouwen van de verschillende variabelen uit tabel 3.8) doen ze zo ongeveer alles wat God en de wetenschap hebben verboden. Vaarzen kalven 'te vroeg' af (al na 1,93 jaar tegen bijvoorbeeld 2,15 jaar bij de *sunige boeren*. De periode tussen twee geboortes is 'te kort' (de tussenkalftijd is slechts 255 dagen!). Koeien gaan snel weg (gemiddelde leeftijd 4,18) en het aantal vaarzen per 100 melkkoeien lijkt schrikbarend hoog: 53 per 100.³¹

Achter dit alles zit natuurlijk een evidente ratio: *fokkers* mikken op een hoge productie van goed en robuust fokvee, op melkkoeien maar vooral op vaarzen die ze voor de export kunnen verkopen. Beschouwd vanuit dat perspectief vallen alle elementen die op zich niet dan verbazing kunnen wekken, op hun plaats. En samen resulteren ze in een omzet en aanwas (O&A) per melkkoe die beduidend boven die van de andere stijlen ligt (971 gulden per melkkoe tegen bijvoorbeeld 625 bij intensieve boeren, i.e. een verschil van zo'n 50 procent). Zou men de O&A per 100 kilogram melk berekenen, dan zou het verschil nog groter zijn.³² Zo worden allerlei ogenschijnlijk negatieve elementen gesmeed tot één samenhangend patroon dat de kracht van althans deze bedrijfsstijl vormt.

Zo kan men doorgaan. Met dezelfde variabelen zou het verhaal kunnen worden verteld over zuinige boeren die met name 'robuuste' koeien (zo noemen ze dat zelf) creëren. Koeien die het op hun beurt mogelijk maken om allerlei andere kosten laag te houden (zie bijvoorbeeld de krachtvoer-aankopen per melkkoe). En met weer andere variabelen zouden we wederom door tabel 3.8 heen kunnen schieten. Van links naar rechts en van onder naar boven. Ik zal dat hier niet doen – elders is dat op minutieuze wijze gedaan.

Het punt dat ik hier wil maken, is dat het 'lezen' van de diverse praktijkgegevens (zoals ik dat hiervoor heb geïllustreerd) pas op enigszins zinvolle wijze kan worden verricht als men over een 'sleutel' beschikt; en die sleutel ligt in het doelgerichte handelen van de betrokken actoren, i.e. het geheel van strategische noties waarmee allerlei deelpraktijken en -processen actief op elkaar worden afgestemd en ten opzichte van elkaar

worden gecoördineerd. Zonder een uitdrukkelijke kennis van 'niveau 1' (uit de eerder gegeven definitie van bedrijfsstijlen) is een adequaat begrip van 'niveau 2', dat is van de bedrijfspraktijk, onmogelijk.

Dat neemt niet weg dat men andere invalshoeken kan construeren – in het landbouwkundig onderzoek is dat juist bij uitstek gebruikelijk. Men kan landbouweconomische en/of agronomische optima construeren om van daaruit de diverse praktijken te beschouwen. Dat informeert vervolgens over de (variërende) mate waarin deze praktijken wel of niet optimaal zijn (meestal is er vooral sprake van het laatste). Waarin een dergelijke aanpak echter *blind* blijft, is het begrip van de genoemde praktijken als zodanig: er wordt niet geïnformeerd over de vraag *waarom* er sprake is van een bepaalde 'inefficiëntie', 'irrationaliteit' en/of van 'sub-optimale niveaus'. Deze 'blindheid' neemt zelfs exponentieel toe daar waar de veronderstelde 'optimaliteit' gedefinieerd wordt volgens een reductionistische methode waarin hogere aggregatieniveaus (bijvoorbeeld het boerenbedrijf of, erger nog, een geheel landbouwgebied) begrepen en voorgesteld worden via de simpele additie van 'wetmatigheden' die op lagere niveaus zouden gelden. In de navolgende hoofdstukken kom ik hier op terug.

In tabel 3.9 heb ik een kort overzicht van verschillende *optimalisatiecriteria* toegevoegd. Optimalisatiecriteria zijn de maatstaven waarmee boeren de eigen *bedrijfsorganisatie en -ontwikkeling* percipiëren, evalueren, bewaken en bijsturen. Het gaat om begrippen zoals we die in de hiervoor geschetste geschiedenis al tegenkwamen, namelijk toen het *suyvere deel* aan de orde kwam. Bij optimalisatiecriteria horen ook 'kengetallen': grootheden en/of ratio's die een nauwkeurige kwantificering mogelijk maken. Kengetallen zijn zoveel als de operationalisatie van optimalisatiecriteria.

Kengetallen en de achterliggende optimalisatiecriteria zijn in belangrijke mate *stijlspecifiek*. In elke bedrijfsstijl worden een aantal preferente kengetallen gehanteerd om de ontwikkeling van het eigen bedrijf te bewaken en ook om vergelijkingen met andere bedrijven te kunnen maken: 'om te kijken of we nog mee kunnen komen.'

Koweminsken bijvoorbeeld zullen met name het saldo per melkkoe in de gaten houden. Dat doen ze niet alleen om het eigen streven naar zo hoog mogelijke melkgiften per melkkoe kritisch te bewaken ('je moet voorkómen dat je doorslaat'), maar ook en vooral omdat ze ervan overtuigd zijn dat een goed saldo per melkkoe de voornaamste pijler is voor de realisatie van een goed inkomen – wat in hun situatie ook zo is. Hun bedrijven zijn bij uitstek geordend (opgebouwd) rond precies die relatie. In andere stijlen liggen de zaken weer anders, zonder dat dit inhoudt dat er daarmee sprake is van inferioriteit. Neem de *fokkers*. Zij zullen juist naar iets lagere melkgiften streven, precies omdat dat meer ruimte geeft voor het fokken. Zij ordenen allerlei bedrijfsinterne relaties en ook de daarbij inbegrepen 'materie' (in casu de koeien) op een andere wijze. Namelijk zo dat bij hen juist een ander kengetal wordt geoptimaliseerd, dat is de Omzet & Aanwas (O&A) per melkkoe (of per 100 liter). Daarmee schragen juist zij weer hun inkomens.

Tabel 3.8 Bedrijfskarakteristieken

	ha voe- dergewas	veebezetting (omger. koe- eenh. per ha)	melkkoelien (per ha)	melkprod. per koe	krachtvoer per melkcoe (Hfl)	ruwvoer aanlopen per melkcoe	totaal bijko- mende voer- kosten per ha	stuks jongvee > 1 jaar per 100 koeien	opbrengst- prijs per melkcoe	verkochte melkcoe- en per 100	gem. leeftijd afkalven vaarzen
grutte boeren	75,8	2,48	1,81	6956	668	67	892	37	1222	26	2,15
yntinsive boeren	37,4	2,76	2,03	6795	816	124	1129	40	1246	32	2,03
trekkerboeren	53,4	2,30	1,72	6511	698	71	868	37	1153	28	1,89
sunige boeren	44,9	2,38	1,72	6310	646	60	811	39	1258	28	2,15
koweminsken	45,1	2,24	1,58	7542	754	56	926	43	1278	31	2,07
fokkers	47,5	2,54	1,58	6699	724	76	1017	53	1303	31	1,93
sjluchtweiboeren	40,2	2,23	1,61	6327	631	53	793	39	1248	30	2,04

	gem. russenkalf- tijd (dagen)	gem. leeftijd koeien	kgN/ha	saldo per 100 kilo- gram melk	VAK	melkkoelien per VAK	aanaal melkkoelien	opbrengst per ha (Hfl)	kosten grond en gebouwen per ha	AO per VAK
grutte boeren	352	4,76	350	64,20	2,8	48,8	137	10790	1800	110.000
yntinsive boeren	303	4,39	415	58,43	1,8	43,1	76	11800	2360	51.200
trekkerboeren	300	4,07	363	62,17	1,4	66,0	92	9590	1950	88.400
sunige boeren	337	4,77	315	67,33	1,6	47,6	77	9890	2060	66.300
koweminsken	300	4,58	334	64,79	1,7	42,9	71	10440	1980	67.500
fokkers	255	4,18	336	67,71	1,7	44,6	77	9820	2010	65.600
sjluchtweiboeren	330	4,51	323	63,52	1,6	41,4	65	8850	1800	49.500

Tabel 3.9 Optimalisatiecriteria

	totale quotum (kg/bedrijf)	jaarlijkse fir. lasten gemoeid met quotum aankopen (gulden/bedrijf)	saldo per ha	BPW/VAK	monetaire kosten/ha voer	monetaire kosten/ha kunstmest	loonwerker	prijs per kg melk	saldo per koe	O&A
grutte boeren	944.800	47880	8092	339.000	1589	477	303	76,81	4716	633
ymniasive boeren	507.400	14880	<u>8023</u>	292.500	2260	574	457	77,10	4252	625
trekkerboeren	598.800	26780	6949	429.700	1522	478	499	77,02	4314	562
sunige boeren	492.600	22640	7310	298.700	1399	<u>442</u>	<u>433</u>	80,59	4493	596
kowermnsken	533.400	34660	<u>7727</u>	323.400	<u>1457</u>	461	518	<u>77,56</u>	5153	706
fokkers	508.700	14970	6782	300.200	1637	479	429	77,09	4575	971
sjluchtwelboeren	407.900	15040	6402	262.100	1279	454	417	76,35	4242	<u>605</u>

Zo kunnen we de verschillende stijlen die eerder werden onderscheiden (zie figuur 3.1. en tabel 3.7) langslopen. Bij *grutte boeren* gelden vooral de bedrijfsomvang en de jaarlijks gerealiseerde expansie (zoals onder meer weerspiegeld in de financieringslasten die samenhangen met quotumaankoop).³³ *Sunige boeren* zullen de kosten zo laag mogelijk proberen te houden (en verder met eigen middelen een zo hoog mogelijke technische efficiency proberen te realiseren). *Trekkerboeren* zullen streven naar een zo hoog mogelijke BPW/VAK ratio. En bij *yntinsive boeren* ten slotte draait het allemaal om het saldo dat per hectare kan worden gerealiseerd.

Verschillende kengetallen en optimalisatiecriteria dus. En het intrigerende, maar tegelijkertijd ook het veelzeggende element is dat men binnen elke stijl de socio-materiële werkelijkheid ofwel de eigen praktijk zó weet te kneden dat elke stijl ook daadwerkelijk de beste resultaten vertoont op het eigen, preferent en maatgevend geachte kengetal.

3.4 Bedrijfstijlen als socio-technische netwerken

In figuur 3.10 is een schets gegeven van althans een deel van het socio-technische netwerk waarin de stijl van het zuinige boeren uitmondt en waarop de stijl ook berust. Zoals ik in de figuur heb proberen aan te geven, is het ineenklikken van uiteenlopende projecten essentieel. Dat geldt voor *elk* socio-technisch netwerk. Wat vervolgens een netwerk tot iets bijzonders maakt, is het aantal en de aard van de betrekkingen tussen uiteenlopende projecten. Samen componeren deze betrekkingen de soliditeit maar ook de fragiliteit van het project in het 'hart' van het netwerk, i.c. het project van de zuinige boeren.

Soliditeit en fragiliteit gaan *samen*. Gewoonlijk wordt in de sociale wetenschappen aangenomen dat het om een tegenstelling gaat. Niets is minder waar, zo kan men hier betogen. Dat wat vandaag de kracht is, kan morgen de achilleshiel zijn.

Laat me dat aan de hand van figuur 3.10 toelichten voor één specifieke betrekking, namelijk die tussen de zuinige boeren en anderen die nieuw aangeschafte machines verkopen zodra de afschrijvingsperiode is afgelopen (met name *grutte boeren* en *yntinsive boeren* doen dat). Laatstgenoemden kunnen dan nieuwe machines kopen, terwijl ze voor de inmiddels afgedankte machines nog een aantrekkelijke restwaarde kunnen verwerken. Voor de *sunige boeren* ontstaat zo een aantrekkelijk aanbod van niet al te oude tweedehands machines, waarmee ze een goedkoop en redelijk compleet machinepark kunnen opbouwen.

Zo vormt zich een concrete verbindingsas tussen de projecten van *grutte* en *yntinsive boeren* aan de ene kant en *sunige boeren* aan de andere (waarbij geldt dat een specifiek project van de overheid, i.e. het fiscale regime mede verantwoordelijk is voor de totstandkoming van deze verbindingsas). Zonder de specifieke aard van deze betrekking (van deze verbinding) zou het project van de *sunige boeren* veel moeilijker te realiseren zijn. Vooralsnog is het echter een solide basis, hoewel veranderingen langs deze verbindingsas het project van de *sunige boeren* ook op abrupte wijze een

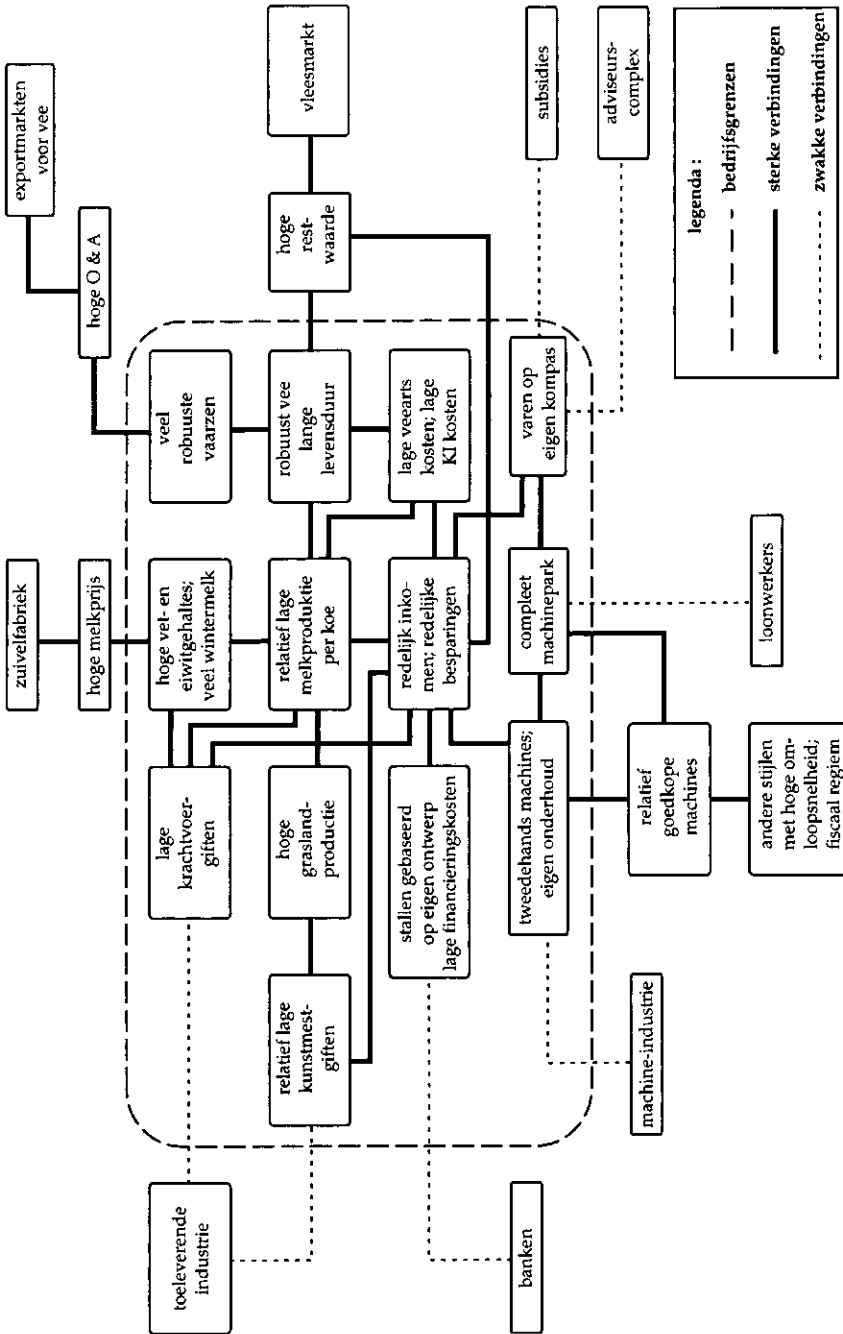
stuk fragieler kunnen maken (zie voor andere voorbeelden en een meer uitgebreide discussie: van Broekhuizen en Schakel 1991).

Kortom, de stijl van het zuinige boeren staat niet op zich, maar wortelt in een specifiek socio-technisch netwerk, in een geheel van bijzondere relaties met andere boeren, met de zuivelindustrie, met banken en toeleverende industrie (waarbij de geringe afhankelijkheid het sleutelwoord is), met subsidiestromen van de kant van de overheid (en wel in die zin dat subsidies niet of nauwelijks werden benut; overigens is er thans sprake van een zekere kentering), een kritische relatie ten aanzien van het 'adviseurscomplex', etc.

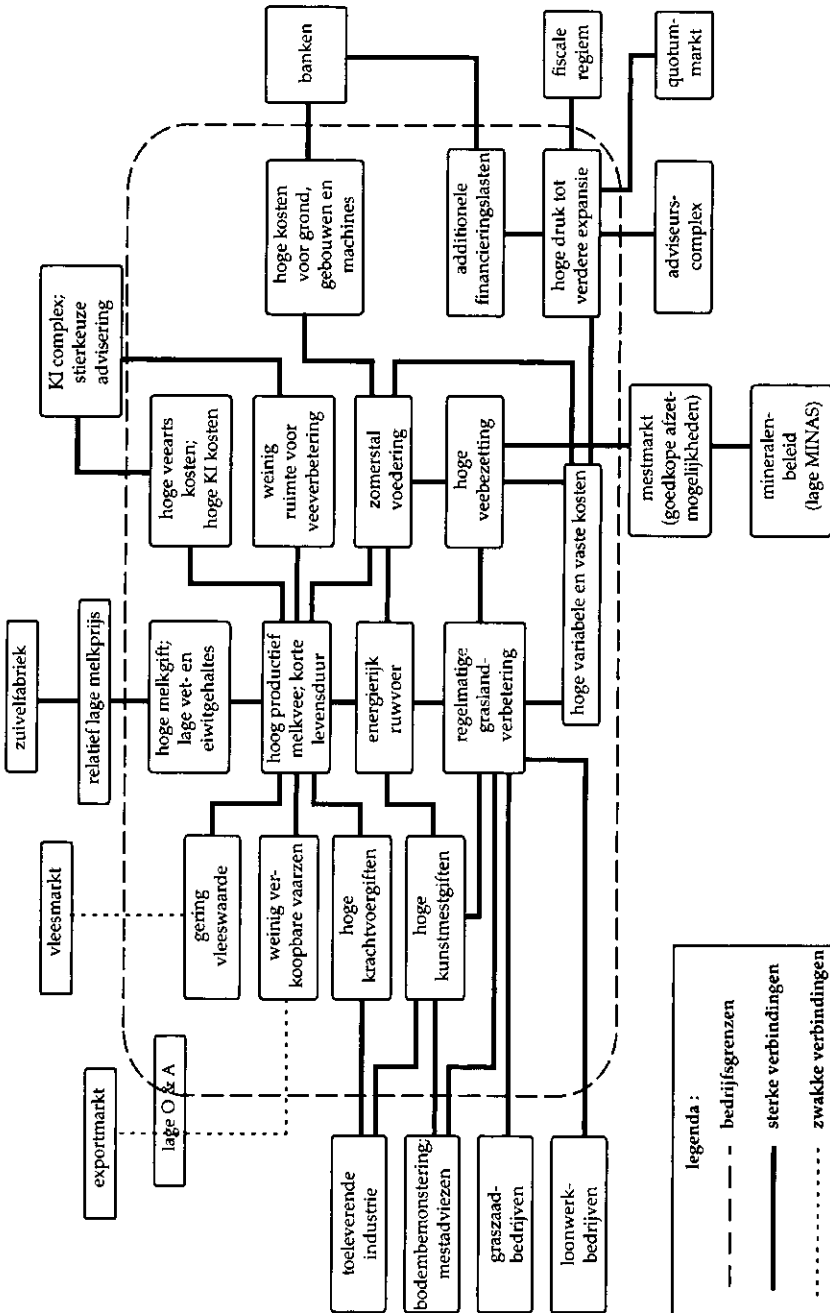
Het socio-technisch netwerk dat daarmee wordt gecomponeerd, omvat niet alleen mens-mens-relaties, maar verloopt ook in belangrijke mate via artefacten: via tweedehands tractoren en machines, via formulieren, koeien, rekeningen en overboekingen. Veelal gaat het om relaties die een aanzienlijke tijdsruimte omspannen. De velden, de besparingen, het vermogen om machines te onderhouden, gebouwen die (kunnen) worden aangepast – steeds gaat het om *resources* die historisch zijn overgeleverd en die in het hier en nu worden benut en uitgebouwd. Het socio-technische netwerk verbindt, kortom, ook heden, verleden en toekomst op een specifieke wijze – een wijze die sterk contrasteert met die welke in andere netwerken ligt besloten. Zo ook de ruimte in socio-geografische zin: ook al is er veelal geen sprake van *face-to-face* relaties, veel zuinige boeren kennen realiteiten en referentiepunten die tientallen, zo niet honderden kilometers ver weg kunnen liggen (in hoofdstuk 4 komen daarvan de nodige voorbeelden aan de orde). Daarnaast ontstaan er, mede door de interne socio-politieke en institutionele strijd, nieuwe referentiepunten: nieuwe koeien, nieuwe stallen, nieuwe documenten en nieuwe contacten. Omgekeerd geldt dat via eenzelfde socio-technische netwerk (maar dan geredeneerd van 'buiten naar binnen') *control at a distance* kan worden geëffectueerd. Dat gebeurt bijvoorbeeld door het fiscale regime, door de mineralenwetgeving, door de vooruitzichten voor de toekomst zoals gearticuleerd door het expertsysteem in de landbouw, door de specifieke technologieën die worden ontworpen (en andere potentiële technologieën die *niet* worden ontworpen en/of 'marktfähig' worden gemaakt; zie Staudenmaier 1985), enzovoorts.

Naast het socio-technische netwerk waarin het zuinige boeren is gesitueerd, heb ik in figuur 3.11 een schets gegeven van het socio-technische netwerk dat zich in en rond het intensieve boeren afbakt. Men ziet dat er sprake is van opvallende contrasten. Los van de onmiddellijke empirische inhoud komen die onder meer op de volgende verschillen neer. In het eerste geval is sprake van een aantal relaties die elk voor zich als 'zwakke verbanden' kunnen worden getypeerd, wat overigens niet wegneemt dat het *geheel* van al deze op zich 'zwakke' relaties wel degelijk een sterk en solide geheel kan vormen.

Figuur 3.10 Zuinig boeren als socio-technisch netwerk

Figuur 3.11 Intensief boeren als socio-technisch netwerk

In het tweede geval (het intensieve boeren als socio-technisch netwerk) is sprake van een aantal stuk voor stuk 'sterke' verbindingen. Als men ze in termen van afhankelijkheidsverhoudingen zou willen typeren, gaat het evident om een veel sterker mate van afhankelijkheid (zie ook Bolhuis en Van der Ploeg 1985:170-171).

Deze 'aard' van de samenstellende relaties gaat terug, zo lijkt mij, op twee fundamentele kwesties. De eerste heeft te maken met de verhoudingen tussen verleden, heden en toekomst. De aanschaf van nieuwe machines en een daarop volgende aanwending die wordt geordend (wordt 'gereguleerd') door afschrijvingstermijnen en restwaardes zoals gedefinieerd in het vigerende fiscale regime, impliceert dat er een zekere 'claim' wordt gelegd op de daarna volgende bedrijfsontwikkeling. Die moet zo zijn dat ze correspondeert met de inmiddels gemaakte keuzes: de aanschaf en aanwending definiëren althans ten dele de agenda en de kalender voor de komende jaren. De bedrijfsontwikkeling wordt tot op zekere hoogte gerigidiseerd – wat in beduidend mindere mate het geval is bij de *sunige boeren*. Voor de kredietlijn (of meer in het algemeen gesproken: de balans van vreemd en eigen vermogen) geldt dit uiteraard in nog sterker mate: daar waar hoge financieringslasten drukken op hectares, op koeien, op machines, daar is sprake van veelal ontornbare agenda's en kalenders. Daar waar hoge financieringsverplichtingen zijn aangegaan, laat de intensiteit van de productie bijvoorbeeld zich niet of nauwelijks reduceren, hoezeer zulks met het oog op andere overwegingen ook gewent moge zijn (Van der Ploeg 1985).

Een tweede belangrijke punt is dat in sommige netwerken (zoals in die van de *sunige boeren*) een bijna principiële 'balanceervermogen' is ingebouwd, terwijl dat in andere netwerken (zoals die van de *intensive boeren*) bij uitstek ontbreekt, juist omdat er een zeer hoge mate van functionele integratie en specialisatie is nagestreefd. De eerstgenoemden kunnen tot op zekere hoogte 'spelen' met hun relaties ten aanzien van de afzetmarkt, onder meer omdat er sprake is van verschillende producten en verschillende afzetmogelijkheden: naast melk goede vleeskoeien en bij tijd en wijle vaarzen voor de exportmarkt en daarnaast (maar dat is een meer recent verhaal) wellicht van (beloonde) bijdragen aan natuurbeheer en natuurontwikkeling.

Eenmaal aangegane relaties (met name de 'sterke') beklijven vaak als binnen het bedrijf gesitueerde constellaties die op hun beurt ook weer als ontornbaar, als niet-meer-plooibaar (ik loop enigszins vooruit op hoofdstuk 4) verschijnen. Neem de intensieve boeren uit figuur 3.11. Hoge kunstmestgiften zijn een kenmerkend, maar bovenal ook onwrikbaar gegeven. Waarom?

In de eerste plaats omdat het grasland regelmatig 'gebeterd' wordt, dat wil zeggen: 'gescheurd' en heringezaaid wordt met hoogproductieve, sterk stikstof-sensitieve grasvariëteiten. Maar, en dat is punt twee, ook het inzaaien van andere grassoorten is niet goed mogelijk. De bodembiologie (3) is inmiddels zo veranderd dat dit op korte termijn slechts tot schrale resultaten zou leiden en belangrijker nog (4) is dat het aanwezige vee

gebouwd en geselecteerd is op ruwvoer met een zeer hoge energetische waarde, wat een zware bemesting met kunstmest veronderstelt. Vervolgens (5) is het zo de (drijf-)mest van dit hoogproductieve vee van dien aard is dat het niet zomaar (of zelfs helemaal niet) kan worden aangewend als substituut voor kunstmest. En ten slotte (6) zal er sprake zijn van machines voor zomerstalvoeding die niet op korte termijn als nutteloos kunnen worden geparkeerd en (7) van hoge financieringslasten per hectare en per koe waardoor een reductie van opbrengstniveaus ook *de facto* tot het utopische, tot het ondoenlijke, tot het domein van het niet bediscussieerbare gaat behoren.

Reproductie van het geheel van verhoudingen zoals geschetst in figuur 3.11 (i.e. een verdere ontwikkeling van het technologisch regime dat er door gedragen wordt) geldt met andere woorden als een 'materieële noodzaak' binnen de stijl en het netwerk van de *yntinsive* boeren. Stijl en netwerk laten zich niet ontkoppelen en/of los van elkaar denken. Het één ordent en reproduceert het ander en omgekeerd.

3.5 De aansturing van uiteenlopende socio-technische netwerken

Waarom zijn er uiteenlopende stijlen? Waarom worden uiteenlopende ontvouwingmogelijkheden gezocht, geconstrueerd en benut? Waarom prevaleert in sommige situaties de ene stijl, in andere weer een andere? Waarom ontvouwt en reproduceert zich soms het ene socio-technische netwerk, vervolgens weer een ander?

In theoretische zin is het antwoord eenvoudig; in eerste instantie althans. De ontwikkeling, consolidatie en reproductie van bedrijfsstijlen hangen ten nauwste samen met wat in de Engelstalige literatuur wordt geduid als '*social relations of production*'. In het Nederlands kunnen we spreken van sociale productieverhoudingen (waarbij het verwarrende is dat het 'sociale' in het Nederlands een veel beperkter reikwijdte heeft dan de Engelse term).

Productieverhoudingen zijn, ik volg Poulantzas, 'die verhoudingen die het arbeids- en productieproces constitueren'. Het zijn die verhoudingen die een arbeids- en productieproces (zie niveau 2 van de eerder gegeven definitie) een concrete, onderscheidbare vorm geven. Productieverhoudingen reguleren de verhoudingen tussen mensen onderling als ook tussen de mensen en de 'dingen', aldus Poulantzas. Ten slotte zijn productieverhoudingen ook die set van relaties die de verdeling van de geproduceerde waarde reguleren.

Ik wil daar nog een belangrijk onderscheid aan toevoegen dat, voorzover ik weet, voor het eerst door Burawoy (1985) is geïntroduceerd en dat vervolgens volop is toegepast in de rurale sociologie. Dat is het onderscheid tussen '*social relations of production*' en '*social relations in production*'. Situeert de eerste groep van verhoudingen zich rond of, zo men wil, óp de *interface* tussen landbouwbeoefening en politiek-economische omgeving, de tweede groep betreft met name de relaties die *binnen* de boerderij

en *binnen* het eigenlijke arbeids- en productieproces gelden. Van dit onderscheid is volop gebruikgemaakt om bijvoorbeeld een scherper duiding van *gender*-verhoudingen in de landbouw te ontwikkelen.

Wat als sociale productieverhouding functioneert, valt niet bij voorbaat aan te geven. 'Praten over productieverhoudingen', zo kan men met Meilla-soux (1975) zeggen, 'is zoveel als het schetsen van een onderzoeksprogramma.' Steeds weer moet door middel van geduldig empirisch onderzoek worden uitgezocht welk geheel van concrete relaties (in welke onderlinge verhouding) die 'constituerende' (knedende) werking op de landbouw uitoefent.

In deze paragraaf ga ik een drietal complexen onderzoeken in termen van productieverhoudingen. Het gaat om complexen die in de traditionele literatuur over productieverhoudingen meestal worden gemist, waarschijnlijk zelfs met achterdocht zullen worden beschouwd. Toch denk ik dat ze onmisbaar zijn om een idee te verwerven van wat de landbouw doet bewegen. Ik zal nader ingaan op man/vrouw-verhoudingen, op landschappen, en op cultuur. Die zal ik steeds bespreken *als* sociale productieverhouding.

Man-vrouw-verhoudingen

Het was tijdens een lezing in Oranjewoud, in het prachtige kasteeltje waar vroeger het Instituut voor Coöperatieve Vorming zijn cursussen gaf. Volgens de overlevering is het ook het kasteeltje waar mijn grootvader indertijd is gesnapt bij het stropen. Maar daar gaat het nu niet om.

Ik gaf een lezing voor een grote groep agrarische vrouwen. Het was in de beginperiode van het bedrijfsstijlenonderzoek en er waren voorsnog meer vragen dan antwoorden. Op dat moment, ik weet niet meer precies waarom, dacht ik: ach laat ik de stoute schoenen maar aantrekken. En dus vroeg ik: 'Leggen jullie me nu maar eens uit waarom de stijl van de *sunige boeren* zo wijd verbreid is.'

Ik zal het rumoer en het plezier niet gauw vergeten. Uiteindelijk sprak een van de dames: '*Sjoch, wy witte dat wol, mar oer sokke dingen praat men eins net.*' [Kijk, wij weten dat wel, maar dit zijn van die dingen waar maar beter niet al te veel over gepraat kan worden/waar men nu eenmaal niet zoveel over praat.] Een dubbelzinnige opmerking. Toch was de boodschap duidelijk: dat ligt aan ons, aan de boerinnen.

Veel meer dan de meeste mannen, vertegenwoordigen vrouwen in het agrarische bedrijf een concrete as die het sociale en het economische verbindt. Precies dat brengt ze ertoe de bedrijfsontwikkeling te 'bewaken': het mag niet ten koste gaan van de gezondheid van man en kinderen, al te veel *stress* moet worden vermeden. Het bedrijf zelf op het spel zetten, bijvoorbeeld door hoge leningen en daarmee samenhangende risico's aan te gaan, is voor veel vrouwen taboe.

In een recent onderzoek (De Rooij *et al.* 1995) werd de volgende vraag aan boerinnen voorgelegd: 'Als een man 100 wil groeien, hoeveel wil dan de

vrouw groeien?' De onderzoeksters stellen daarbij: 'Het getal dat in de vraag wordt genoemd, is natuurlijk maar een willekeurig symbool. Waar het om gaat is vast te stellen of mannen en vrouwen gelijk of verschillend aankijken tegen een doorgaande groei.' (1995:30)

De uitkomst was verrassend: '73 procent van de agrarische vrouwen zegt dat in het algemeen gesproken vrouwen kiezen voor minder groei dan de mannen; 56 procent geeft zelfs aan dat vrouwen voor 50 kiezen als de man 100 wil' (*ibid*:30).

Met andere vragenseries (zie tabel 2.9 bij De Rooij *et al.* 1995) wordt deze conclusie verder gestaafd.³⁴ Daarbij is het van belang aan te tekenen dat vrouwen meer meebeslissen, naarmate ze meer meewerken. Op de verhoudingsgewijs wat kleinere en meer gemengde bedrijven is daar meer sprake van, op de grootschalige, sterk gespecialiseerde bedrijven veel minder (zie ook De Rooij 1992): in de laatstgenoemde categorie zijn vrouwen tot op zekere hoogte 'onteigend' – als sturende factor zijn ze veel minder aanwezig.

Landschappen

In de eerste helft van de 19e eeuw wordt in de Friese Wouden een landschap gecreëerd ('geconstrueerd') dat veel later, pas tegen het eind van de 20e eeuw, als een groot cultuurgoed en als drager van tal van bijzondere natuurwaardes (Van der Ploeg 1999) zal worden ervaren. Kenmerkend voor dit landschap zijn de talrijke boomwallen (ofwel '*dykswâlen*') en elzensingels die de vaak minuscule kavels omzomen. Het daarmee gevormde 'gesloten coulissenlandschap' wordt afgewisseld door de lager gelegen en open '*mieden*' ofwel de hooilanden van eertijds. De afwisseling van hoog en laag, van open en gesloten, van nat en droog ook, vormt een van de parels onder de Nederlandse landschappen.³⁵

De boomwallen werden aanvankelijk (vooral in de eerste helft van de 19e eeuw) aangelegd om perceelsscheidingen te creëren – om te voorkomen dat het vee doorbreekt van het ene veld naar het andere. Prikkeldraad is nog niet voorhanden en sloten hebben geen zin, want die staan 's zomers droog. Daarnaast zijn de boomwallen ook bij uitstek nuttig als windsingel (de teelt van rogge, voederbieten, aardappels en haver vormt dan nog een belangrijk onderdeel van de bedrijfsvoering). En ten slotte leveren ze het zo broodnodige boerengeriefhout en het brandhout voor de kachels thuis en bij de bakkers. Een boer die meer boomwallen heeft dan hij zelf behoeft, verpacht ze dan ook. Meer recent worden de *dykswâlen* en elzensingels geherwaardeerd als locatie voor nuttige predatoren.

In figuur 3.12 is een fragment weergegeven van de topografische kaart van het midden van de 19e eeuw: het geeft aan hoezeer er dan al sprake is van een uitermate fijnmazig geheel van boomwallen en elzensingels. De daarna volgende kaartbeelden, die steeds betrekking hebben op hetzelfde gebied, geven aan hoe in de daarna volgende 150 jaar de basisstructuur van dit patroon constant blijft (zie figuur 3.13 en 3.14). Weliswaar verdwijnen er boomwallen en singels, maar het meest opvallende (ook en vooral in comparatief opzicht) is toch dat er ongelooflijk veel landschappelijke en

natuurlijke rijkdom wordt gehandhaafd – vooral ook als men bedenkt dat er eigenlijk pas vanaf het midden van de jaren tachtig van de 20e eeuw vanuit de diverse overheden een beleid wordt geformuleerd dat gericht is handhaving en bescherming van deze landschappelijke en natuurlijke elementen (een beleid dat, ironisch genoeg, aanvankelijk sterk averechts werkt).

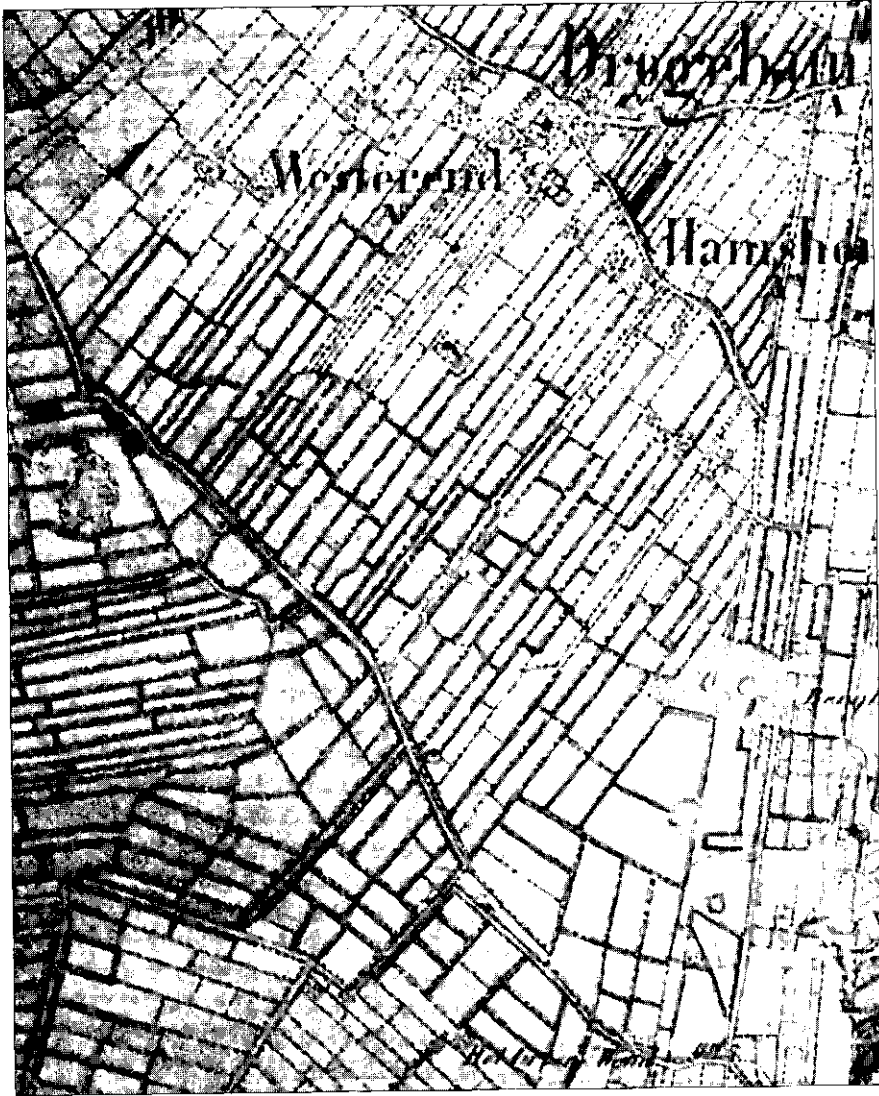
Het landschap dat in het midden van de 19e eeuw is gevormd (zie figuur 3.12), laat zich beschouwen als 'geobjectiveerde arbeid': het is de uitkomst van coproductie die daarvoor had plaatsgevonden. Arbeid objecteert met andere woorden niet alleen in de vorm van kapitaal, ze objecteert of materialiseert hier in de vorm van een concreet geheel van productieomstandigheden (i.e. in de vorm van een concreet landschap), dat vervolgens op zijn beurt mede de 'levende arbeid' (i.e. de daarna volgende arbeids- en productieprocessen) gaat constitueren (Meeus *et al.* 1988).³⁶ In de Friese Wouden werd en wordt zó geboerd dat de manier van boeren inpasbaar is in het landschap. Aanvankelijk omdat men de boomwallen nodig had, later omdat de verwijdering van boomwallen op hoge en voortdurend stijgende kosten gaat stuiten (en ten slotte omdat aan het eind van de 20e eeuw beseft wordt dat de boomwallen cultureel en ecologisch kapitaal vertegenwoordigen – maar daarover pas later).

In figuur 3.1 schetste ik een aantal bedrijfstijlen die zich laten onderkennen in de Friese landbouw. De *trekkerboeren* vormen een belangrijk element van het daarmee gegeven palet. Typerend evenwel is dat deze stijl in de Wouden sterk ondervertegenwoordigd is: de stijl heeft zich niet kunnen ontvouwen, precies omdat hij stuk zou lopen op het landschap-als-geobjectiveerde-arbeid.³⁷ Verleden, heden en toekomst verbonden (en verbinden) zich hier onder meer door het landschap, door het landschap als de neerslag van vroeger verrichte arbeid, die nu weer 'ordenend' werkt ten aanzien van de straks te ondernemen activiteiten.

Natuurlijk gaat de continuïteit van het landschap niet alleen terug op tijden-plaats gebonden *benefit/cost analyses*. De *culturele* component is minstens zo zwaarwegend. 'Mocht ik hier doodgaan', zo zeiden kleine boeren uit de Friese Wouden tegen elkaar als ze in de zomer werkten op de kale en open Friese *greidegebieden*, 'begrAAF me dan in Godsnaam thuis in de *smûkens* [in de beschermde en warme ruimte tussen de bomen], want hier [in de open en koude vlaktes] zou ik stervenslang koude voeten houden.' (zie De Bruin *et al.* 1992)

Voor de velen die opgroeiden en groot werden in het historisch gecreëerde coulissenlandschap, vertegenwoordigde ditzelfde landschap zoveel als 'thuis', als identiteit, als het gevoel ergens toe te behoren.³⁸ Dat gevoel bestond, zoals het aangehaalde citaat duidelijk maakt, *niet* bij de gratie van isolement en onwetendheid, maar juist door de kennis van het andere en de daaruit voortvloeiende herwaardering van het eigene. De transactiekosten verbonden aan het eventuele rooien van de boomwallen laten zich met andere woorden enkel binnen een culturele matrix definiëren en begrijpen.

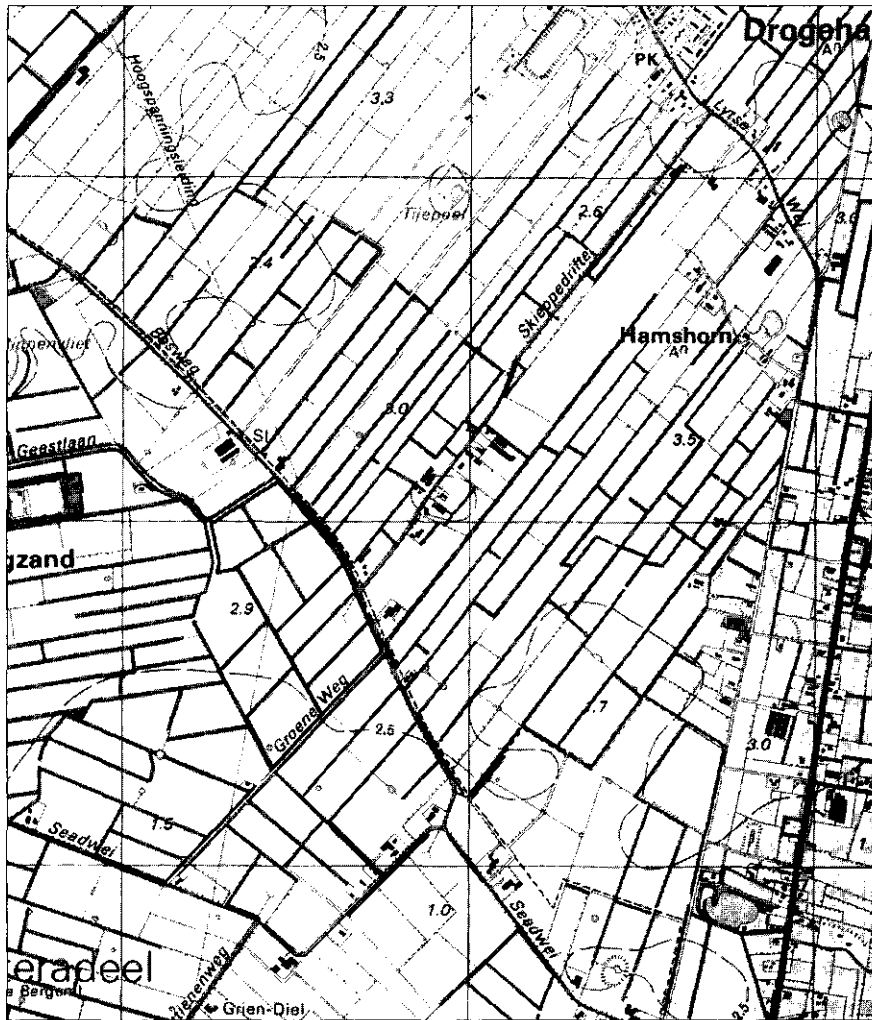
Figuur 3.12 Het coulissenlandschap rond 1850

Figuur 3.13 Het coulissenlandschap rond 1910

Figuur 3.14 Het coulissenlandschap rond 1990

In elke bedrijfsstijl hanteren boeren een soms expliciteerbaar beeld omtrent de ideaal geachte 'groene' of productieruimte. Zo'n beeld zal betrekking hebben op uiteenlopende schaalniveaus: op de graslandcompositie, de percelen en hun aankleding, op de architectuur van gebouwen en de aankleding van het erf en op de totale *lay-out* van het bedrijf. Daarmee zijn impliciet tal van landschappelijke elementen en structuren (en daarmee ook dragers van biodiversiteit: zie Gerritsen, binnenkort verschijnend en ook Renting, binnenkort verschijnend) gedefinieerd. In het onderzoek van De Bruin *et al.* (1992) werd daar op voortgebouwd door voor de verschillende schaalniveaus steeds contrasterende beelden voor te leggen en te vragen welk beeld werd geprefereerd (hiertoe werd gebruik gemaakt van een methodologie die eerder door Ruiz en Ruiz 1984 en Ruiz en Gonzalez-Bernaldez 1982 was ontwikkeld). De resultaten werden in kaartbeelden geïntegreerd: elke stijl draagt inderdaad een 'subproject' in zich met betrekking tot de ruimte waarin hij zich ontvouwt.

In concreto komt dat er in de Friese Wouden op neer dat de meeste bedrijfsstijlen functioneren als actieve dragers van de aanwezige landschappelijke en natuurlijke waarden. Ze vervlechten verleden (de indertijd verrichte en gematerialiseerde arbeid), heden (de nu aanwezige landschappen en de erin besloten natuurwaarden) en toekomst (de reproductie en verdere ontvouwing en verrijking van landschappelijke en natuurlijke waarden) op een bijna naadloze en tegelijkertijd dynamische wijze. Net zoals *dykswâlen*, elzensingels, percelen, een relatief lage veebezetting, ideeën over de toekomstige inrichting, kortom boeren en bomen zich aaneen vlechten tot een hecht socio-technisch netwerk. Die bevindingen (die met name geactiveerd worden³⁹ als de overheid poogt het beheer van natuur en landschap *over te nemen*⁴⁰) zullen later leiden tot de oprichting van de eerste milieucoöperaties. In hoofdstuk 9 ga ik daar dieper op in.

Cultuur

Nederlandse boeren en tuinders, hun vrouwen en kinderen staan niet *buiten* de samenleving. Zelfs de meest extreme expressies van het ogenschijnlijke tegendeel, de contestaties van de jaren tachtig en negentig, bevestigen dat; juist de harde en vaak brute afwijzing van maatschappelijke verlangens onderstreept hoezeer deze verlangens doordrongen tot in het hart van de boerenwereld. Maar op de contestatie wil ik pas in hoofdstuk 8 ingaan.

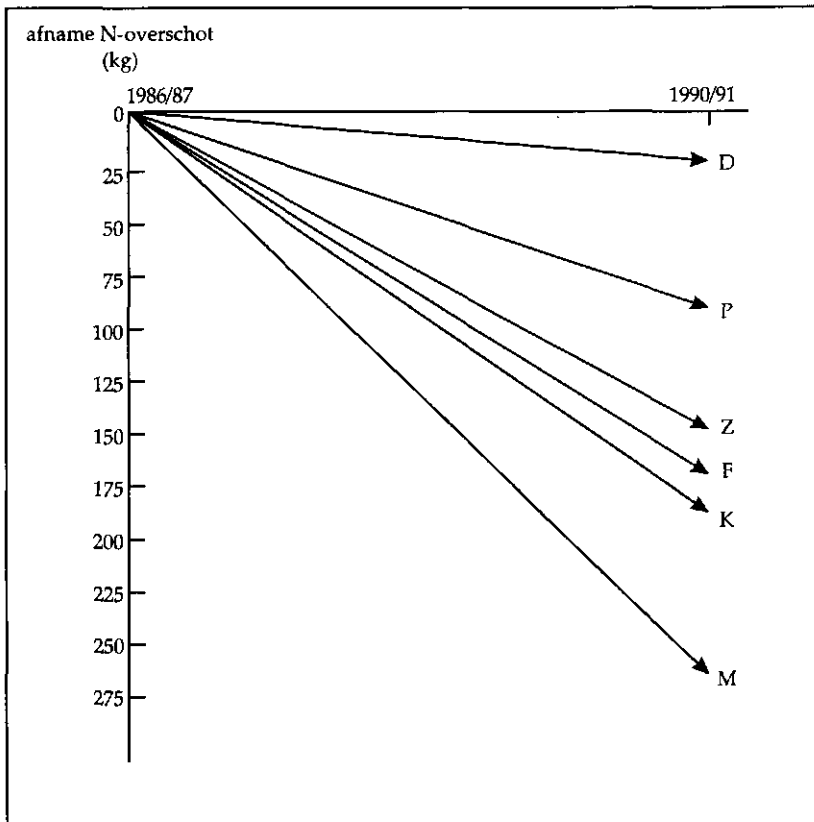
Waar het me nu om gaat is hoe de grote culturele bewegingen in de samenleving als geheel zich doorvertalen in de microcosmos van het boerenbedrijf (overigens komt ook dat thema in meer algemene zin aan de orde in de hiernavolgende hoofdstukken, met name in hoofdstuk 7 over de werkelijke of vermeende 'afvloeiing'). Hoe het ook zij, vanaf het einde van de jaren zeventig is er ook in de boerenwereld sprake van een toenemende onrust over de ecologische effecten van de gebezigde werkwijzen. Typerend is bijvoorbeeld dat steeds meer akkerbouwers de aardappels voor eigen consumptie niet meer van de 'grote hoop' halen, maar in toenemende mate van een apart perceel dat niet of veel minder wordt

bespoten. Vaak was de boerin hierbij de cruciale tussenschakel. Dergelijke trends zijn natuurlijk nergens vastgelegd (dat kon ook onmogelijk), maar ik heb lang genoeg in die wereld rondgedoold om te weten hoe het zit. Er zijn overigens andere, wel enigszins documenteerbare trends die in dit verband evenzeer boekdelen spreken.

Figuur 3.15 brengt voor een aantal bedrijfsstijlen de ontwikkeling van N-overschotten per hectare in beeld. De onderzochte periode loopt van 1986 tot 1991 – een periode waarin nog geen dwingende voorschriften golden. Zoals men ziet was toen al sprake van soms bescheiden, soms aanzienlijk dalingen. Qua drijvende kracht gingen die dalingen toen op niets anders terug dan op de factor *cultuur*, op het inzicht onder boeren dat de emissie-niveaus omlaag moesten en konden.

Daarmee is niet gezegd dat een overheidsbeleid in dezen overbodig zou zijn. Integendeel. Wat echter cruciaal is, is de vraag hoe het overheidsbeleid en het culturele repertoire van boeren en hun partners zich tot elkaar verhouden: of er sprake is van vervlechting en wederzijdse versterking of van een toenemend antagonisme.

Figuur 3.15 De ontwikkeling van de milieudruk (1986-1991)

3.6 Differentiële ontwikkelingen door de tijd heen

Elke bedrijfstijl draagt een *calculus* in zich: een min of meer geëxpliciteerd schema van onderling samenhangende begrippen, waarmee de relevante empirie (in dit geval de boerderij en de relaties waarin ze is ingebed) wordt 'gelezen' en 'vertaald' in nieuwe acties. Een *calculus* is als het ware de neerslag van een specifieke strategie. Het is ook zoveel als de 'ruggengraat' van het besluitvormingsproces. Een *calculus*, ten slotte, representeert de wijze waarop een boer wikt en weegt, de wijze ook waarop hij rekt (zie Van der Ploeg 1990: 59 en 69 en Roep *et al.* 1991:43-94).

De aanwezigheid van uiteenlopende *calculi* maakt het aannemelijk dat er op uiteenlopende wijze zal worden gereageerd op *algemene* veranderingen. Dat zal zich niet altijd voordoen. Veelal echter zullen de antwoorden en reacties *differentieel* van aard zijn (zie voor een algemene uiteenzetting hieromtrent Long 1985; Long en Van der Ploeg 1990 en Long en Van der Ploeg 1994). Sterker nog, de aangetroffen situatie (en de daarin besloten verscheidenheid) zal vrijwel altijd de uitkomst zijn van differentiële ontwikkelingen zoals die zich tot nu toe hebben voorgedaan.

Bij wijze van introductie wil ik dat illustreren door de gegevens die in dit hoofdstuk centraal stonden (de data van 1990: zie tabel 3.7, 3.8 en 3.9), neer te zetten als uitkomst van dergelijke uiteenlopende ontwikkelingen. Ik zal dat doen aan de hand van de figuren 3.16 en 3.17. Beide figuren hebben betrekking op de periode 1987 tot 1990.

Men ziet, in de onderhavige periode is sprake van uiteenlopende, van differentiële ontwikkelingen. *Grutte boeren* vergrootten hun bedrijf het meest (van 397 SBE naar 446: een stijging van 49 SBE/bedrijf). In de overige stijlen is de kwantitatieve groei veel geringer. Ze fluctueert van + 23 SBE/bedrijf bij de *yntinsive boeren* en de *koweminsken*, + 15 SBE/bedrijf bij de *fokkers* tot een minimum van + 2 SBE/bedrijf bij de *sunige boeren*. Daarmee is tegelijkertijd aangegeven hoe weinig zeggend het gemiddelde is: gemiddeld gesproken groeien de bedrijven met 22 SBE/bedrijf, maar de spreiding daaromheen is gigantisch. *Grutte boeren* realiseerden (in de hier besproken periode) meer dan het dubbele, de *sunige boeren* maar een fractie.

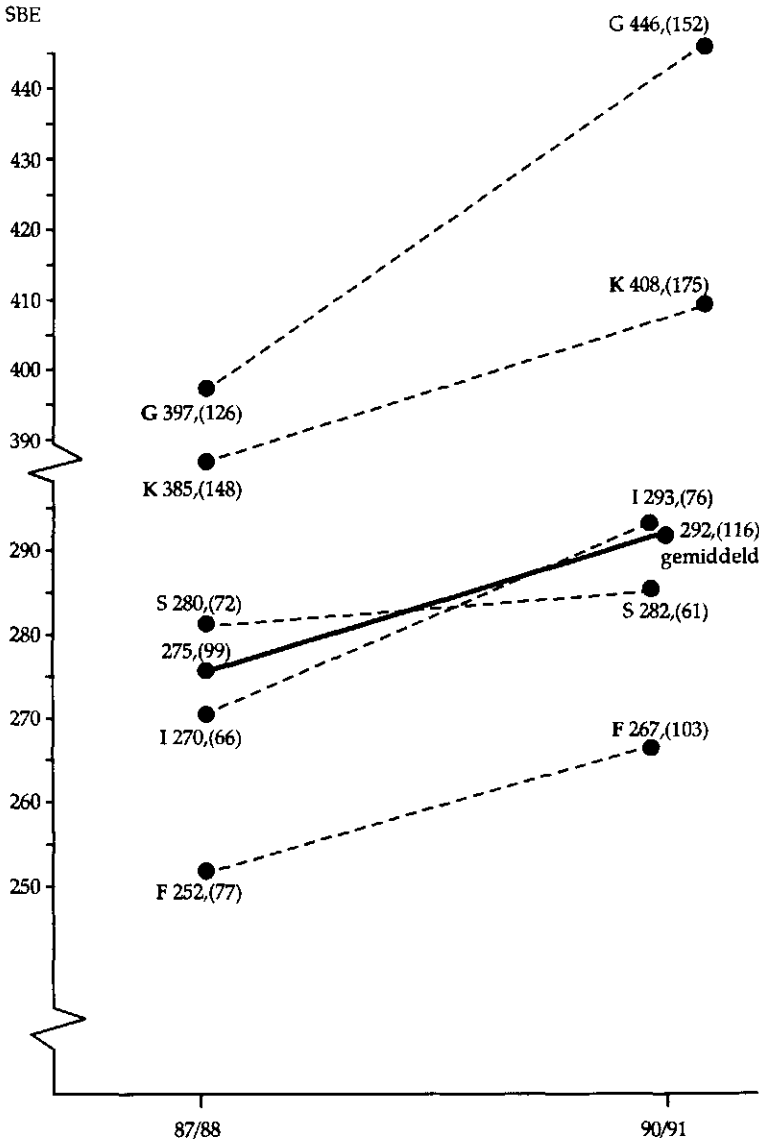
Betekent dat nu dat daar een pas op de plaats werd gemaakt? Nee, want zoals figuur 3.17 duidelijk maakt, slaagden deze *sunige boeren* er in de onderhavige periode in het saldo per melkkoe drastisch op te voeren (met zo'n 250 gulden per melkkoe per jaar). Dat lukte hen door de kosten per koe (die al de laagste waren) ietwat verder terug te dringen, terwijl ze tegelijkertijd de opbrengsten per melkkoe sterk wisten op te voeren.

In de andere stijlen ziet men een andere ontwikkeling: weliswaar verlaagden ze de kosten per melkkoe (zonder overigens de kostenniveaus die *sunige boeren* realiseren, te benaderen), maar ook de opbrengsten per melkkoe daalden (in overigens variërende mate).

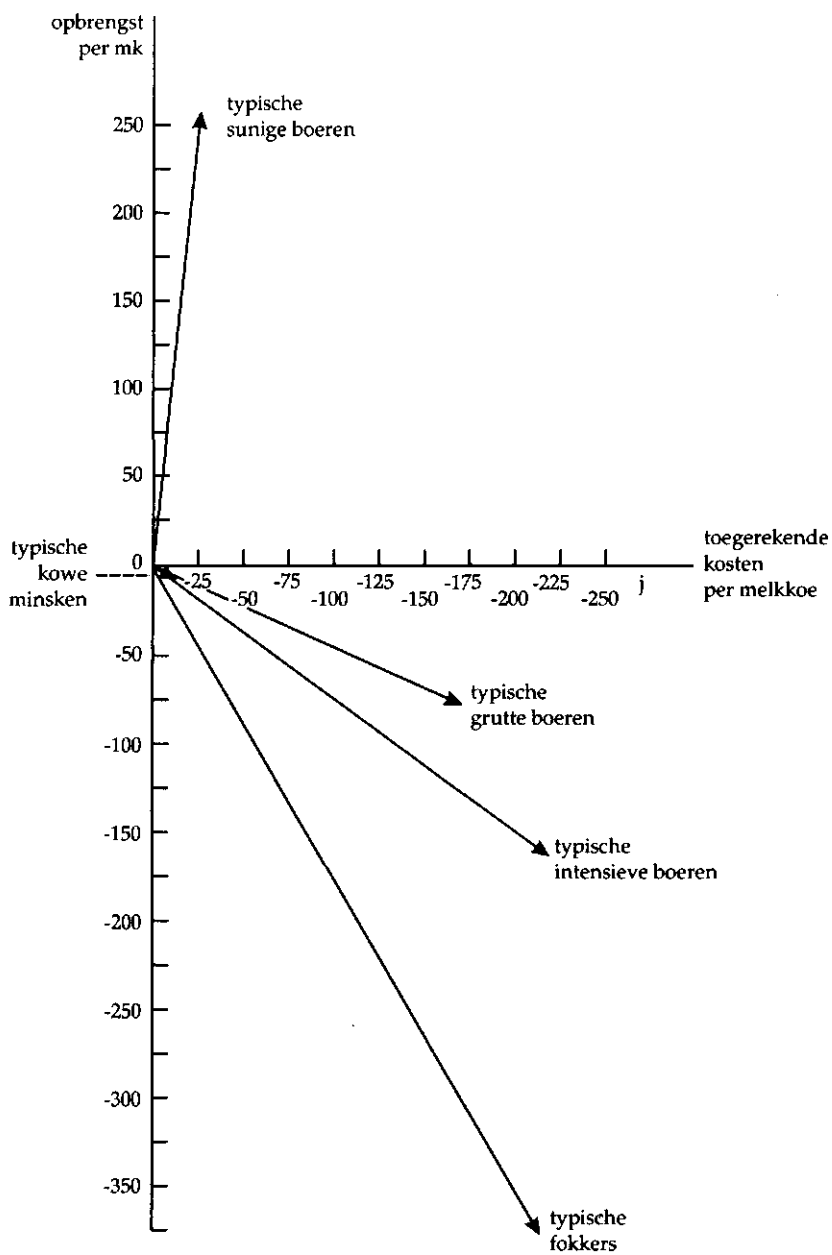
Misschien is het goed om in herinnering te brengen dat de hier genoemde boeren niet opereren op verschillende planeten en evenmin in ver uiteen

gelegen regio's: ze opereren allemaal in één en dezelfde regio (de Friese klei), waar voor allen dezelfde economische, ecologische, technologische en politieke randvoorwaarden gelden. Toch is differentiatie de regel. In hoofdstuk 5 ga ik daar dieper op in.

Figuur 3.16 De ontwikkeling van de bedrijfsgrootte (Friese kleigebied; n=100)

Figuur 3.17. De ontwikkeling van opbrengsten en kosten per melkkoe

Noten

- 1 Met deze term wordt verwezen naar abstracte ontvouwingmogelijkheden en -principes: ze zijn ontdaan van de specificiteit van tijd en plaats. Een bedrijfsstijl daarentegen is een specifieke tijd- en plaatsafhankelijke expressie van een meer algemene stijl van landbouwbeoefening.
- 2 Kreas betekent mooi, esthetisch verantwoord en ook 'op orde', goed georganiseerd. De term verwijst naar iets dat goed voor elkaar en daarom mooi is. In het Fries kun je naar een meisje verwijzen als een 'kreas ding'. Verwijs je naar een boerderij ('it leit er kreas hinne') dan geldt de dubbele inhoud: het is mooi, esthetisch verantwoord en aantrekkelijk omdat het zo is gemaakt, zo is ontvouwd.
- 3 Natuurlijk was er toen al een bepaalde spreiding, zie Louwes en Van der Giessen 1926 en ook Van der Ploeg 1987, hoofdstuk 3 voor een meer algemene discussie). Het probleem dat in 'Groun en Minsken' wordt geschetst is dat Daniël over de daarmee gegeven grenzen heen probeerde te springen.
- 4 Dit is het adagium van de 'trekkerboeren' uit figuur 3.1. Verderop in deze tekst ga ik daar verder op in.
- 5 Zie bijvoorbeeld A.M. de Jong 1979, waarin geschetst wordt hoe grote boeren een verbond met de duivel waren aangegaan teneinde het bedrijf inderdaad zo groot mogelijk te laten zijn en te laten blijven. Typerend is dat daarbij opnieuw (net als bij Daniël fan Kuken) de vrouwen het slachtoffer worden. In Stiefmoeder Aarde schetst Theun de Vries in meerdere episodes dat rond boeren die groter willen zijn dan behoort, de doem hangt dat hoogmoed voor de val komt (en net als bij Brolsma spelen hier opnieuw vaak de raspaarden de rol van verlokker en verleider!)
- 6 O&A staat voor 'omzet en aanwas', dat is de waardevermeerdering van de veestapel plus de waarde van de verkochte dieren.
- 7 Deze term verwijst naar de slachtbestemming en slachtwaarde van afgedankte melkkoeien (met name van het HF ras). Dit contrasteert sterk met de vleeskwiteit van echte vleeskoeien en dubbeldoelkoeien.
- 8 Ook hier gaat het weer om een 'folkconcept' dat naar voren kwam in een reeks van kwalitatieve interviews en daarin ook weer bij voortduren werd gecheckt. In De Bruin 1993 en in Spaan *et al.* 1992, wordt de gevolgde werkwijze toegelicht.
- 9 Een toepassing hiervan treft men aan in Dijk *et al.* 1998 en in Hennen 1995. Overigens zijn de vormen van overlap die ontstaan veelzeggend. Ze situeren zich langs de randen die in figuur 3.1. zijn geschetst. Tussen de werkelijke tegenpolen (koeienboer en machineboer; zuinige boer en intensieve boer; etc) werd geen overlap gevonden.
- 10 Het werk van Hofstee heeft bij uitstek betrekking op dergelijke regionale, of als men wil: lokaal gewortelde bedrijfsstijlen.
- 11 Tegen het eind van de 19e eeuw strandt een Engels vrachtschip ter hoogte van Lemmer. Uit het wrak wordt een apparaat gehaald dat na jaren van onoplettendheid door een attente jongeman wordt 'herontdekt' als zijnde bijzonder geschikt voor het snijden van voederbieten. Al gauw vragen burens de dorpsmid om ook zo'n bietensnijder te maken. Daarna begint er een grote beweging, eerst door Friesland, later door de rest van Nederland, waarbij telkenmale weer de bietensnijder wordt aangepast aan de lokale condities (de dikte en zwaarte van de bieten als gevolg van de grondsoort) de hoeveelheid bieten die moet worden verwerkt (wat samenhangt met de bedrijfsgrootte), de mate waarin de bieten in kleinere dan wel grotere stukken moeten worden gesneden (wat samenhangt met het veeslag), etc. Binnen 20 jaar kent Nederland tientallen verschillende varianten van de bietensnijder.
- 12 Voor lonen maar bijvoorbeeld ook voor de opbrengstprijs van melk golden tot aan het einde van de jaren '50 aanzienlijke verschillen binnen Nederland. Elders duurde dat nog langer. Zo werden de 'zone blanche' rond de grote steden in Italië (die berustten op onderhandelingen tussen boerenbonden en vakbonden) en die aanzienlijke verschillen in melk- en andere prijzen met zich meebrachten, pas in de loop van de jaren '60 als gevolg van de Europese wetgeving geëlimineerd. Ook het technologisch repertoire varieerde aanvankelijk sterk van gebied tot gebied. Dit weerspiegelde zich tot in de jaren '60 in de aanwezigheid van lokale veerassen.

- 13 Van een directe prescriptie (zie Benvenuti 1982 en 1990) zoals we die nu kennen was nog geen sprake.
- 14 Zie bedrijfsstijlenstudie over de Zuidhollandse Veenweidegebieden, waarin naar deze stijl wordt verwezen met de term van 'pioniers' (Van der Ploeg en Roep 1990).
- 15 Later verder uitgebouwd in de vorm van een coöperatief project, de productie van Veenweidekaas. Zie daaromtrent Roep, binnenkort verschijnend.
- 16 Dit blijkt niet alleen uit het sterk differentiële gebruik dat van subsidiemogelijkheden werd gemaakt (zie daaromtrent De Bruin 1997a) – een fenomeen dat nog steeds doorklinkt in de term 'subsidiejaegers' die op het platteland nog frequent wordt gehanteerd – maar ook uit de politiek-economische randvoorwaarden die nodig zijn voor de reproductie van deze stijlen (zie Tracy 1997 en Van der Ploeg, Werry, Blom en Silvis 1998).
- 17 Transactiekosten zijn alle directe en indirecte, al gemaakte en nog te maken kosten en risico's die verbonden zijn aan het verrichten van een transactie. Zie verder Saccomandi 1998.
- 18 Meer in het algemeen gesproken kan men zeggen dat elke bedrijfsstijl een specifieke duiding van 'government' of beheersingskosten, van transactiekosten en van transitiekosten in zich houdt. Bovenal geldt evenwel dat elke stijl een specifieke balans van deze kosten ten opzichte van elkaar in zich draagt.
- 19 Gebaseerd op LEI 1996. Terwille van de hier gevolgde uiteenzetting zijn enkele modificaties aangebracht.
- 20 Een bundeling treft men aan in Van der Ploeg en Long 1994 en Van der Ploeg en Van Dijk 1995. Zie verder Jurjus 1996; Kerkhove 1994; Van der Meulen, binnenkort verschijnend; Olsson 1990; Ventura en Van der Meulen 1994 en Remmers 1998.
- 21 Zie voor Afrika onder meer Hebinck 1990 en Van der Ploeg 1991. Zie voor Latijns Amerika onder meer Bolhuis en Van der Ploeg 1985, hoofdstuk 6 en 7.
- 22 Door per stijl niet alleen het gemiddelde per variabele te vergelijken met het gemiddelde van andere stijlen, maar door ook uitdrukkelijk de standaardafwijking die geldt binnen één en dezelfde stijl in de analyse te betrekken, kan de reikwijdte van bepaalde endogene oplossingen verder worden geëxploreerd.
- 23 In die zin dat er duidelijke randvoorwaarden op milieukundig, planologisch en kwalitatief gebied gelden.
- 24 De Bruin *et al.* 1992 (in de Friese Wouden); Van der Ploeg *et al.* 1992 (Friese kleigebied); De Bruin 1993 (het lage midden); Van der Ploeg *et al.* 1993 (toekomstverkenning Friese landbouw); Antuma *et al.* 1993 (LP Friese melkveehouderij); Wossink *et al.* (LP Friese akkerbouw); Hidding *et al.* 1993 (ruimtelijke perspectieven); Broekhuizen *et al.* 1994 (bedrijfsstijlen in Zuid Oost Friesland); Renting *et al.* 1994 (ontwikkeling milieucoöperaties in Friesland).
- 25 Terwille van de overzichtelijkheid is een varimax rotatie toegepast op de uitkomsten van de PCA. De 'geroteerde' resultaten zijn in tabel 3.7 weergegeven. Daarnaast kunnen ook methoden als cluster-analyse, canonieke correlatie-analyse en canonieke discriminant analyse (zie hiervoor bij figuur 3.5) worden toegepast.
- 26 Wellicht ten overvloede: de in gangbare woorden samengevatte beschrijving betrof alleen bedrijfskarakteristieken en hun onderlinge samenhang. Elke referentie naar een mogelijke stijl (zoals in de kop van tabel 3.7) ontbrak. De benoeming van deze stijlen in termen van 'grutte boeren' e.d. werd juist op grond van de interviews ontwikkeld. Behalve met het voorleggen van dergelijke geverbaliseerde uitkomsten van een PCA, is in andere onderzoeken ook veelvuldig gewerkt met het voorleggen van 'portretten' en/of versimpelde bedrijfsmodellen. Bovendien is het mogelijk om uit te gaan van de belangrijkste dimensies waarop de bedrijven in een gebied zich (volgens streekkeners) onderscheiden en dan naar de situering (en het waarom daarvan) te vragen.
- 27 Dit is m.a.w. een meer uitgebreide en verdergravende exploratie (en bovenal een exploratie gebaseerd op meer 'reële' en herkenbare vertrekpunten) dan de eerste pogingen zoals die ondernomen werden door Bolhuis en Van der Ploeg (1985) in Italië en Leeuwis (1989) in Ierland.
- 28 Gemakkelijk is dat natuurlijk niet: Het vraagt in de eerste plaats om interviewers die ook in de ogen van de betrokken boeren als serieuze gesprekspartners gelden; om interviewers, kortom, die van velden, koeien, bedrijfseconomie en hooischudden weten. Op de tweede plaats is er de eeuwige twijfel. Het is steevast zo'n 70 a 80 procent van de boeren

- die de eigen aanpak duidt in termen die congruent zijn met de eerdere verrichte analyses: bij 20 à 30 procent blijft het knagen en wrikken. Op de derde plaats komt er meestal een breed boeket van duidingen naar aanleiding van de onder d. geduide vraag (zie voor een schets daarvan De Bruin 1993 en Spaan *et al.* 1992). De kunst is om daar de meest sprekende en minst ambigue termen uit te distilleren (hoewel ambigüiteit nimmer wordt opgeheven). Ten dele hebben we deze problemen proberen te ondervangen door de concept-tekst van het onderzoeksverslag eerst met alle respondenten individueel en daarna ook in gezamenlijke vergaderingen met alle respondenten door te praten.
- 29 Dat is het gemiddelde aantal jaren dat ze in de stal doorbrengen voordat ze worden verkocht – waarbij men moet bedenken dat koeien meestal pas in het derde levensjaar beginnen met de melkproductie.
- 30 Dat is een jonge koe van minder dan twee jaar die voor de eerste keer is gedekt en die bij de aanvang van het derde jaar zal beginnen met de eerste lactatieperiode.
- 31 Het zijn stuk voor stuk 'foutmeldingen' in de 'managementssystemen' zoals die vandaag de dag worden ontworpen en geïmplementeerd.
- 32 Dit laatste kengetal is, na de invoering van de quotering, het meest relevante.
- 33 Ook de kostprijs per 100 kg. melk is een belangrijk kengetal. Daarbij gaat het echter niet om de kostprijs van nu, maar om de toekomstige kostprijs. Om straks een lage kostprijs te kunnen realiseren moeten er nu, zo denken de 'grutte boeren', vaak forse kosten worden gemaakt. Zie Van der Ploeg *et al.* 1992.
- 34 Bovendien werd vrouwen gevraagd hoe een en ander in de eigen situatie lag: 'In het algemeen willen mannen sneller groeien, meer investeren en lenen dan vrouwen – is dat in uw situatie ook zo?' Van de agrarische vrouwen zegt 52 procent dat dit niet zo is, 48 procent dat dit wel zo is. 'In bijna de helft van het aantal gevallen denkt de boerin of tuindersvrouw dus anders over de noodzaak van doorgaande groei dan de man' (De Rooij *et al.* 1995:31).
- 35 Juist de genoemde gradiënten, tussen hoog en laag, nat en droog, water en land, struweel en open land zijn als dragers van specifieke natuurwaarden uitzonderlijk waardevol.
- 36 Het woordgebruik lijkt hier wellicht nodeloos omslachtig. Degenen die vertrouwd zijn met de marxistische analyse zullen evenwel de porté van de gebruikte termen en van de redenering-als-geheel kunnen plaatsen.
- 37 De trekkerboeren die er zijn komen vrijwel allemaal van elders. In weerwil van de lokaal aanwezige wrevel reorganiseerden zij vaak abrupt en op massale wijze het geheel van ruimtelijke productievoorwaarden.
- 38 De 'sense of belonging' is misschien wel een van de meest sterke menselijke drijfveren en veelal ook een van de sterk ordenende principes. Wat ik hier probeer te onderstrepen is dat de essentiële symbolen die daarmee verbonden zijn, zoals in dit geval een landschap, alleen daardoor al in sterke mate zullen worden verdedigd. In hoofdstuk 9 van dit boek kom ik er op terug.
- 39 En wel op heel directe wijze. Namelijk als de stellingname: 'wij en onze vaders hebben hier dit gebied zo mooi gemaakt als het is en daar willen we mee doorgaan: we verdommen het om aan de kant te worden gezet'.
- 40 De aanvankelijk beoogde implementatie van de Interimwet Ammoniak en Veehouderij (IAV) en ook de beoogde realisatie van de Ecologische hoofd Structuur (EHS) zijn de *triggers* die dit losmaken. Later komen daar andere episodes bij: zie verder hoofdstuk 9.

Deel III

Ontvouwing:
de benutting en ontwikkeling van *resources*

4 Het ketenen van het ongrijpbare

Vanuit een strikt agronomisch oogpunt kan de landbouwbeoefening worden beschouwd als een *conversieproces*: *resources* worden geconverteerd in intermediaire en/of eindproducten. Anders gezegd, inputs worden omgezet in een bepaalde output. Daarbij is meestal sprake van een combinatie van uiteenlopende inputs. Bovendien kan het productieproces verschillende, onderling verbonden omzettingsprocessen omvatten. De melkveehouderij bijvoorbeeld is gebaseerd op de conversie van meststoffen in veevoer en op de daarna volgende conversie van voer in dierlijke productie (melk, vlees, jongvee, etc.).

Voor elk conversieproces in de landbouw geldt dat het ingebed is in en tegelijkertijd object is van het arbeidsproces. Er is geen universeel, dat wil zeggen geen altijd en overal geldend verband tussen bijvoorbeeld bemesting (als *input*) en graslandproductie (*output*). Er is sprake van steeds weer variërende *interrelaties* – interrelaties die bij uitstek afhankelijk zijn van de wijze waarop de landbouwbeoefening als praktijk wordt geordend. In en door het arbeidsproces wordt een specifieke samenhang tussen inputs en outputs gecreëerd.

In en door het arbeids- of productieproces in de landbouw worden niet alleen eindproducten als melk en aardappelen voortgebracht; in en door boerenarbeid wordt ook telkenmale een specifieke sociale praktijk, dat is een *stijl* van landbouwbeoefening gecreëerd en instandgehouden. Deze praktijk is meerdimensionaal. Ze omvat tal van aspecten, relaties en uitdrukkingen. Zo omvat onder meer¹ een specifieke wijze (een geheel van actief gecreëerde technische interrelaties) om eindproducten voort te brengen. Het technische subsysteem – de conversie van *resources* in eindproducten – laat zich weliswaar *onderscheiden*, maar beslist niet *scheiden* van het geheel. Het productieproces in de engere zin van het woord is deel van de landbouwbeoefening als sociale praktijk. Het technische subsysteem wordt geconstitueerd door het geheel waar het deel van uitmaakt.

De landbouwbeoefening als sociale praktijk kenmerkt zich door een indrukwekkende verscheidenheid. Dit geldt in het algemeen. Het geldt ook als we de aandacht strikt richten op de technische of agronomische deelprocessen of deelsystemen (Almekinders, Fresco en Struik 1995; Bolhuis en Van der Ploeg 1985; Hebinck 1990; Jollivet 1988; Jongerden en Ruivenkamp 1996; Steenhuijsen Piters 1995). Analytisch beschouwd is de veelvormigheid die men in het technische deelsysteem aantreft, de uitdrukking van een meerledige plooibaarheid. Door het benutten van deze plooibaarheid ontstaan uiteenlopende ontvouwingmogelijkheden (zie

hoofdstuk 1 en 3). *Plooien en ontvouwen* vormen daarmee de kern van de landbouwbeoefening als coproductie (zie hoofdstuk 1).

4.1 De meerledige plooibaarheid van de landbouwbeoefening

De plooibaarheid (*malleability*) van agrarische conversieprocessen is terug te voeren op diverse mechanismen. Die zal ik hier kort duiden en samenvatten. In het vervolg van het hoofdstuk zal ik bepaalde punten verdiepen en empirisch illustreren.

1 Om te beginnen kan worden gewezen op de enorme variatie in lokale ecologische condities. Aangezien de landbouwbeoefening mede bestaat uit het benutten van de omringende natuur (Toledo 1992; Altieri 1990), varieert het eerste met het tweede. Belangrijker evenwel is dat de omringende natuur op haar beurt vanuit de landbouw wordt beïnvloed, verrijkt en verder wordt gedifferentieerd, en wel doordat (bijvoorbeeld) de onderdelen die tezamen deze omringende natuur componeren in termen van tijd² en ruimte³ worden uiteengelegd, worden verbijzonderd om opnieuw te worden gecombineerd in een nieuw geheel dat rijker en productiever is.

Via het plooiën van de omringende natuur verbijzondert de landbouw-als-praktijk zichzelf. Waar aanvankelijk sprake was van betrekkelijk ongedifferentieerde ecosystemen, daar werd door de landbouwbeoefening verbijzondering en verrijking van de diversiteit bewerkstelligd – zowel in de omringende natuur als in de landbouwbeoefening zelve (Gerritsen, binnenkort verschijnend).

2 Zoals in het vorige hoofdstuk al is aangegeven, laat de landbouwbeoefening zich in meer technische zin typeren als de wisselwerking tussen arbeidsobjecten, hulpmiddelen en arbeidskrachten. Karakteristiek voor de landbouwbeoefening is dat arbeidsobjecten, hulpmiddelen en arbeidskrachten in en door het arbeids- en productieproces worden gereproduceerd⁴. Via deze, zich steeds weer herhalende reproductie kunnen deze elementen worden verbijzonderd en verbeterd. Ze worden geplooid en gevormd naar de inzichten, behoeften en belangen van degenen die de landbouwbeoefening controleren. De velden (Bouma 1993; vooral: Droogers en Bouma 1996; Droogers, Fermont en Bouma 1996; Droogers en Bouma 1997), de koeien (van Bruchem en Tamminga 1997; Felijs 1996; Groen *et al.* 1993; Groen en van Bruchem 1995; Ventura 1995), de instrumenten en machines (Bray 1986; van Bentum 1995; van den Dries en Portela 1995; Frouws *et al.* 1998), de kunde, vaardigheden en kennis van degenen die werken (van Kessel 1990; Murdoch *et al.* 1994; Van der Ploeg 1993; Wynne 1996) – het wordt allemaal voortdurend verder ontwikkeld, verder geplooid; en daarmee wordt ook de landbouwbeoefening als zodanig in uiteenlopende richtingen verbijzonderd.

3 Het in beweging zetten van de samenstellende delen – daarmee doel ik op de bedrijfsorganisatie en bedrijfsvoering – kan vervolgens weer op tal van uiteenlopende manieren worden geplooid. Een bepaalde hoe-

veelheid arbeidsobjecten kan met meer of met minder arbeidskrachten worden gecombineerd. Het arbeidsproces kan zich meer in de richting van een 'skill-oriented', danwel in de richting van een 'mechanical solution' ontwikkelen (Bray 1986). Men kan, denkende aan de termen die in hoofdstuk 2 werden geïntroduceerd, *kreas* dan wel *rûch* werken. Schaal en intensiteit kunnen daarom sterk variëren. De meest fascinerende schets daarvan treft men aan in 'Fatale Kust' van Hughes (1988). Ook de keuze van hulpmiddelen kan sterk variëren, wat opnieuw consequenties heeft zowel voor de schaal en de intensiteit van de landbouwbeoefening als voor de aard van het arbeidsproces.

- 4 Een vierde vorm van plooibaarheid komt naar voren als we meer in detail naar het arbeidsproces kijken. Het arbeidsproces in de landbouw kenmerkt zich door een zeer hoog aantal deeltaken waarmee direct of indirect tal van aspecten van het conversieproces worden beïnvloed zo niet aangestuurd. De deeltaken vormen geen amorf geheel; ze worden op doelbewuste wijze op elkaar afgestemd. En daarmee wordt het conversieproces verder geplooid naar de inzichten, behoeften en belangen van de betrokken actoren.
- 5 Een vijfde vorm van plooibaarheid vloeit voort uit de *caprichos*, de grilligheid van de tot nu toe beschreven mechanismen. De natuur immers, waarmee de landbouw interacteert, is als de roze panter: 'it always strikes back'. Aanvankelijk resistente rassen worden 'overwonnen' door aanpassingen in de moleculaire structuur van ziekteverwekkers. Omgekeerd ontwikkelen zich, juist door de interactie van landbouwbeoefening en natuur, voortdurend nieuwe variëteiten⁵ (nieuwe resistenties ook). En ten slotte leidt de attente observatie van de veelvormigheid, die eigen is aan de landbouw, voortdurend tot de identificatie van tot dan toe onbekende groeifactoren en/of tot boeiende en vaak verreikende vormen van product- en procesinnovatie (Remmers 1998). Het behoeft geen betoog dat een gedegen kennis van de veelvormigheid, van het bestaande en het nieuwe, een essentiële voorwaarde is voor het benutten van dit vijfde mechanisme. En omgekeerd geldt dat 'diversity is a way of coping with the possible. It acts as a kind of insurance for the future (...). Selection from preexisting diversity appears as the means most frequently used in the living world to face an unknown future' (Jacob 1982:66).

De landbouwbeoefening kenmerkt zich, samenvattend, door een *meerledige plooibaarheid*. De natuurlijke omgeving waarmee de landbouw interacteert, de samenstellende delen van het productieproces en het arbeids- en productieproces als zodanig kunnen worden beïnvloed, gemodelleerd en geremodelleerd; in algemene zin en ook wat de relevante details betreft. En ten slotte draagt ook de grilligheid die inherent is aan de interactie tussen landbouw en natuur, op vaak onverwachte wijze bij aan de vergroting van de geduide plooibaarheid. Precies deze plooibaarheid is door de eeuwen heen aangegrepen om op gestage wijze vooruitgang te boeken⁶; in hetzelfde proces verbijzonderden de uiteenlopende praktijken zich tot even zoveel unieke landbouwsystemen (Grigg 1974; Dumont 1970).

Uiteraard verliep de benutting van deze plooibaarheid niet op ongerichte of grillige wijze. De maatschappelijke verhoudingen waaronder men leefde of werkte, drukten een krachtig stempel op de mate waarin deze principiële plooibaarheid werd onderkend, benut en uitgebouwd. Bepaalde maatschappelijke verhoudingen, zoals een al te zeer knellende marktafhankelijkheid (zie hoofdstuk 2), konden, evenals de onvrijheid zoals besloten in feodale systemen⁷, het zoeken naar en realiseren van allerlei praktische verbeteringen vrijwel uitsluiten. Andere verhoudingen konden een dergelijk zoeken daarentegen bij uitstek stimuleren en bespoedigen (zie ook hoofdstuk 2). Hoe het ook was, op willekeurige wijze verliep het benutten van de plooibaarheid, het daadwerkelijke plooiën, nimmer. De risico's die inherent zijn aan verandering, werden al te zeer onderkend. Verandering werd daarom uitermate voorzichtig gedoseerd en in eerste instantie verwacht van degenen die zich de luxe konden permitteren.

Belangrijker evenwel is dat een eenmaal ingezette zoekrichting (die zoekrichting die het meest correspondeerde met het lokale culturele repertoire) het daarna volgende zoekproces steeds meer ging bepalen. Ontwikkelt men de velden op bepaalde wijze, fokt men de koeien in een specifieke richting, ontwerpt men bepaalde instrumenten, dan bouwt men in de desbetreffende arbeidsobjecten en hulpmiddelen als het ware een *code* (Van der Ploeg 1991: hoofdstuk 6) in, een specifieke combinatie van mogelijkheden en beperkingen.

Een koe die is ontwikkeld (is geplooid) tot melkkoe, verschilt in allerlei opzichten van een koe die is uitgebouwd tot een vleeskoe. Een veld dat geleidelijk aan is ontwikkeld tot een klaverkamp, verschilt van een veld dat is ontwikkeld tot een hooiland. Zo ook zijn er evidente verschillen tussen een dorsrol en een vlegel, tussen de architectuur van een Friese kop-hals-romp-boerderij en een los hoes uit Twente.

In het zoeken naar nieuwe vormen van ontplooiing oefende het inmiddels afgelegde traject (de tot dan toe gerealiseerde ontplooiing van de landbouwbeoefening) een onmiskenbare invloed uit. Het verleden drukte als het ware zijn stempel op het heden en daarmee op de toekomst. Niets stuurt zozeer als datgene wat inmiddels is opgebouwd. Daar waar melkkoeien 'met adel' waren gefokt (Popta 1962), hooilanden waren gecreëerd en de bijpassende architectuur was gematerialiseerd in stallen, huizen en bijgebouwen, daar werd op vrijwel vanzelfsprekende wijze op dit inmiddels opgebouwde socio-technische netwerk voortgebouwd. Introductie van een ander veeslag zou zowel de inmiddels gecreëerde velden als ook de maat en lay-out van de stallen zinloos en overbodig maken. De inmiddels gevestigde praktijken werden de matrix waarbinnen werd gezocht naar vernieuwingen. Dezelfde praktijken werden ook, zeker als ze beproefd waren, de maatstaf of norm om zin van onzin, om het kaf van het koren te scheiden.

Het simpele gegeven dat het benutten van de meerledige plooibaarheid niet langs lijnen van willekeur verliep, maar de verbijzondering van het (inmiddels gecreëerde) *eigene* volgde, impliceerde dat de verscheidenheid in de landbouw voortdurend verder werd vergroot. Boeren waren zich daar ook scherp van bewust. Zoals Robertson Scott, een Engelse boer,

noteerde: 'Every year that I live in the country, and every year that I know more of what the people who work the land of the United Kingdom are doing, I realise more fully the profound agricultural truth underlying the remark of a skilled Dutch farmer to an English landowner: if you should come to Holland to farm, you would imitate me, but if I were to go to farm in England I would imitate you.' (1912:ix)

De klassieke agronomie, de voorloper van de hedendaagse technologische landbouwwetenschappen, droeg aanvankelijk in belangrijke mate bij aan de verdere vergroting van de verscheidenheid. De klassieke agronomie was bij uitstek de geaccumuleerde kennis omtrent de veelheid van manieren waarop werd geboerd. Daarmee werd de klassieke agronomie ook een belangrijk communicatiekanaal tussen verschillende gebieden en culturen. Via dit kanaal werd het bewustzijn omtrent de eigen stijl vergroot. Tegelijkertijd nam het inzicht in de kennisarsenalen van elders toe, wat een selectieve overname van bepaalde elementen en een inpassing in en daarmee een verdere versterking van de eigen stijl mogelijk maakte.

4.2 'The uncaptured peasantry'

De plooibaarheid van de landbouwbeoefening is door de eeuwen heen aangegrepen door boeren om het arbeids- of productieproces waarbij ze betrokken waren (en dat ze in meer of mindere mate controleerden), te kneden en te vormen naar eigen inzichten, ervaringen, behoeften en vooruitzichten. Dit plooiën vond onder uiteenlopende condities plaats; het bewerkstelligde en ging vervolgens ook verlopen via uiteenlopende stijlen. Daarmee werd een gigantische verscheidenheid bewerkstelligd. Een verscheidenheid die zich onder meer uit in (en zich daarom herhaalt op het niveau van) het eigenlijke productieproces. Ook als men het agrarische productieproces in strikt technische termen beschouwt (bijvoorbeeld als conversie van inputs in outputs), treft men een indrukwekkende variatie aan. Bijvoorbeeld in *I/O-relaties* (input/output-relaties). Die variatie is de uitkomst van de principiële en meerledige plooibaarheid van de landbouwbeoefening én van het feit dat in de landbouwbeoefening-als-sociale-praktijk precies die plooibaarheid op steeds weer variërende wijze is benut. In dit hoofdstuk zal ik daar, aan de hand van analyses van de contemporaine landbouw, dieper op in gaan.

De veelvormigheid, complexiteit, dynamiek en soms ook stagnatie die uit de meerledige benutting van de plooibaarheid-als-zodanig voortvloeien, hebben de landbouwbeoefening tot een schier *ongrijpbaar* fenomeen gemaakt. Dat geldt in theoretische zin, het geldt ook in praktisch opzicht. Weliswaar laten afzonderlijke landbouwstelsels zich door middel van grondige studie wel begrijpen – zeker als men mede uitgaat van de kennis, inzichten en concepten van de betrokken actoren – maar meer omvattende theorieën die pretenderen de landbouwbeoefening te verklaren *los* van de specificiteit die elke sociale praktijk kenmerkt, lijken gedoemd te stranden.

In de hedendaagse landbouwwetenschap is dit opgelost door een *adieu* ten aanzien van de empirie te proclameren: de manier waarop daadwerkelijk wordt geoerd, wordt minder of zelfs helemaal niet meer relevant geacht. Ik zal proberen aan te tonen dat dit gezichtspunt niet goed staande is te houden.

Ook in praktisch opzicht is er sprake van *ongrijpbaarheid*. Boeren doen het steeds weer anders dan men verwacht of zou willen. Goran Hyden heeft dit verschijnsel treffend geduid in de titel van zijn boek over de landbouw in Tanzania. Die titel verwijst naar de '*uncaptured peasantry*', de ongrijpbare boerenstand (of meer letterlijk: de niet gegrepen boerenstand).

Empirische illustraties om de notie van een ongrijpbare boerenstand te staven zijn er volop, niet alleen uit de geschiedenis, maar evenzeer, zoniet vooral uit het leven van nu. Zo ook geldt dat er tal van voorbeelden omtrent de 'ongrijpbare boer' zijn gedocumenteerd met betrekking tot de Derde Wereld, maar dat er minstens evenzovele episodes zijn te vertellen over boeren in de kern van de geïndustrialiseerde wereld. Weliswaar gaat het om verhalen die men liever niet vertelt – ze verstoren immers steeds weer de illusie van ordening, de idee van een zekere greep op de gebeurtenissen die men in de sfeer van wetenschap en beleid zo zeer koestert.

Toch zijn er in de recente Nederlandse landbouwgeschiedenis legio van dergelijke verhalen. Het begon met de 'kleine boer' die maar niet wilde verdwijnen. Vervolgens is er het niet te beteugelen vraagstuk van de overproductie⁸. Dan dient zich het thema van de duurzaamheid aan. Ongrijpbaar lijkt de landbouw dan weer⁹.

Wellicht het meest krasse voorbeeld is dat van de varkenshouderijsector. Als in het midden van de jaren tachtig van de 20e eeuw wordt besloten dat er geen varken meer bij kan, dan groeit de varkensstapel met een ritme dat nog nooit eerder is vertoond. De ongrijpbaarheid is overigens allerwegen. Ze betreft niet enkel de relatie tussen staat en landbouw, ook de landbouworganisaties zien hun greep op de gebeurtenissen afkalven. Dat betreft de inschatting van nieuwe ontwikkelingen (de quotering die in het midden van de jaren tachtig werd geïntroduceerd werd faliekant fout ingeschat). Het betreft ook de greep op de achterban (Frouws 1995). Ironisch genoeg¹⁰ geldt in het midden van de jaren negentig wederom dat het sturingsvraagstuk alom wordt onderkend als het kardinale probleem in de sector. Daarmee is de ongrijpbare boer weer volop terug op de agenda.

4.3 Het Cartesiaanse theater

Om greep te krijgen op het ongrijpbare heeft men in de landbouwwetenschappen lange tijd geworsteld met wat men de *object-definitie* noemt: wat is het eigenlijke object van de landbouwwetenschappen? Is dat de verwarrende, complexe en bij uitstek heterogene benutting die boeren maken van de essentiële plooibaarheid die eigen is aan de landbouwbeoefening? Of is het iets anders?

Het antwoord dat in de jaren dertig werd geconcipieerd, is toentertijd het meest treffend samengevat door Bordewijk, die stelde dat de landbouwwetenschap 'zich bezig houdt met het stelselmatig en kritisch ordenen van de ervaringen der landbouwpraktijk van alle tijden en alle landen, waarbij zij die ervaringen zoekt te verklaren aan de hand van wat enerzijds door de natuurwetenschappen en anderzijds door de sociale wetenschappen omtrent de wetten der natuur en die der samenleving wordt blootgelegd. Zij stelt zich daarbij tot taak, om uit dit alles en door toepassing van die wetten, de stelregels af te leiden en op te sporen volgens welke het landbouwbedrijf als onderneming moet worden ingericht en geëxploiteerd, en de landbouw als tak van volksvlucht moet worden bedreven' (Bordewijk 1936:2).

In deze objectdefinitie treffen we een dubbele abstractie aan. In het begrijpen van 'de ervaringen der landbouwpraktijk' wordt om te beginnen geabstraheerd van de ervaringen, inzichten en kennis van de actoren die deze praktijk plooiën tot wat ze is. De landbouwpraktijk wordt in essentie gereduceerd tot een ontvouwing van de wetten der natuur en die der samenleving. Daarbij spreekt het voor zich dat het bij uitstek wetenschappers zijn die een dergelijke ontvouwing kunnen doorgronden en verbeelden.

Vervolgens de tweede abstractie: de wijze waarop geboerd moet worden wordt niet bepaald vanuit de landbouw als sociale handelingspraktijk, maar afgeleid uit de wetten en hun toepassing. Tussen het verklaren en het definiëren van stelregels ligt op het eerste gezicht een logische schakel. Dat is het vermogen om de onderkende wetten 'om te bouwen' (de term is van Mertens en Koningsveld 1986) tot een technologie. Als dit en dat gedaan wordt, onder die en die randvoorwaarden, dan zal dit het eindresultaat zijn. Of zoals Koningsveld stelt: 'Een landbouwwetenschap verricht systematisch onderzoek van de voor de landbouw relevante natuurprocessen in hun afhankelijkheid van condities die door technische ingrepen gerealiseerd kunnen worden.' (1986:46)

Een opvallende trek van de aangehaalde definitie is het *prescriptieve* element. Zijn de wetten eenmaal onderkend, dan laten zich daar de stelregels uit afleiden op grond waarvan de landbouw moet worden ingericht. De formulering lijkt gebaseerd op de aanname dat er een spanningsveld is tussen de landbouwbeoefening als praktijk en de wijze waarop ze zou moeten worden bedreven. Theoretisch gesproken zou men de stelregels waarvan Bordewijk sprak, nog op kunnen vatten als een serie handelingsmogelijkheden. Naarmate echter het wetenschappelijk ontwerp (het geheel van stelregels) alomvattender en systematischer van aard wordt, verkrijgen ze een meer dwingend karakter: het worden expliciete handelingsvoorschriften.

Aanvankelijk is de objectdefinitie van Bordewijk omstreden. Onder meer De Vries en Timmer nemen op niet mis te verstane wijze stelling. 'Landbouw [...] is geen toegepaste natuurwetenschap en economie.' (De Vries 1931, stelling 1) Timmer rept op een wat meer dichterlijke wijze van 'een voor de wereld zeer belangrijk [toneel]stuk; dit stuk heet landbouw en de boer speelt daarin de hoofdrol'. (1949:22)

Of zoals Koningsveld later op meer precieze wijze zal zeggen: 'Landbouw als handelingsdomein is het resultaat van een specifieke sociale coördinatie van al die (technische) handelingen.' (1986:45) Een stellingname als die van Bordewijk wordt geheeld: '[Zij zijn] nog niet toe aan het totale begrip landbouw; zij wagen zich niet buiten de grenzen van het begrip bodemproductie; waar de factor mens ter sprake wordt gebracht, gebeurt dat hoogstens in zijn functie van economisch subject.' (Timmer 1949:11)

Alle vroegere en hedendaagse kritiek ten spijt is een object-definitie als die van Bordewijk thans dominant in de landbouwwetenschappen. Landbouw is, aldus Zadoks (1985), 'een vorm van toegepaste oecologie, onderworpen aan de wetmatigheden van fysica, chemie en biologie'. En Sansavini, de voorzitter van de International Society for Horticultural Science, stelt dat *'today, horticulture is the 'sum' of inputs from various disciplines that range from the basic sciences of biology, physiology, biochemistry and above all genetics to the 'applied' fields of engineering, information science, and economics and management which are skills needed to run a viable enterprise'*.

Geen wonder dat dezelfde Sansavini stelt (de overeenkomst met de redering van Bordewijk is verbluffend) dat *'horticulture can only continue developing with the aid of high-technology resources in areas such as computerised irrigation, fertilisation, harvesting, storage and marketing schedules, integrated pest management and production, farm management and market organisation'*. (1995)

Land- en tuinbouw gelden in toenemende mate als toepassingsbieden van wetenschappelijke inzichten (waarbij hiërarchische en unilineaire relaties tussen wetenschappelijke en lokale kennis worden verondersteld); als een *Cartesiaans theater*¹¹ waarin de wetenschappelijke wetten zich ontvouwen. In dit theater verschijnt vooruitgang daarom steeds meer (en noodzakelijkerwijze) als functie van een verdergaande verwetenschappelijking (Van der Ploeg 1987).

Door de landbouw te representeren als een Cartesiaans theater, dat wil zeggen als een ontvouwing van natuurwetenschappelijke en economische wetmatigheden, werd de beoefening ervan (althans potentieel) tot een beheersbaar fenomeen gemaakt (zie voor een meer algemene discussie Christis 1985).

De dubbele abstractie én de poging tot beheersing ballen zich onder meer samen in de notie van de *productiefunctie*. Binnen de landbouwwetenschappen vormt de productiefunctie een essentiële (hoewel meermalen gemodificeerde) hoeksteen. Een productiefunctie specificeert, in het algemeen gesproken, een exacte relatie tussen inputs en output. Een productiefunctie is een I/O-relatie gebaseerd op natuurwetenschappelijke (of landbouwwetenschappelijke) kennis. Een productiefunctie wordt meestal gebaseerd op proefveld-data of, zoals thans in toenemende mate het geval is, op simulaties.

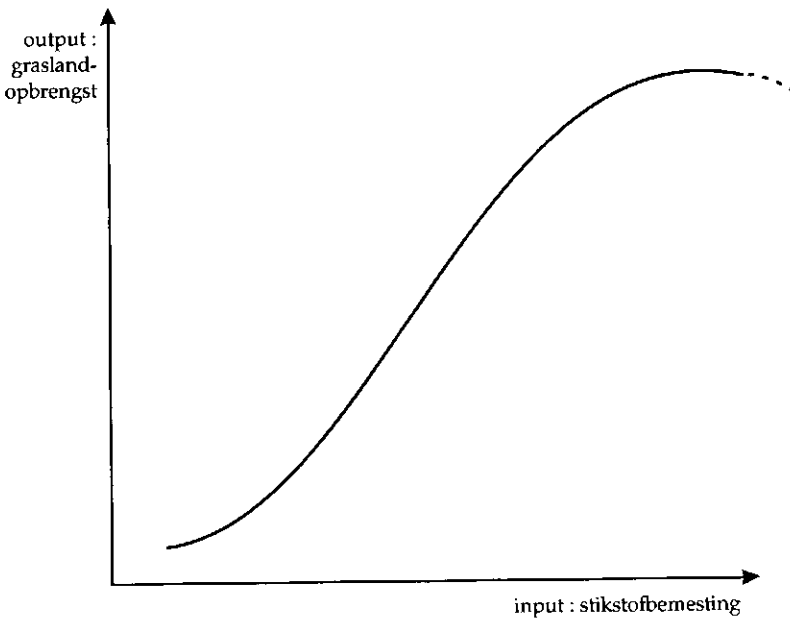
Uit de combinatie van een productiefunctie en de heersende of de te verwachten economische verhoudingen (dat is: uit een combinatie van de wetten der natuur en die der samenleving) laat zich vervolgens een

optimum afleiden (Saccomandi 1990, stelt dat in de neo-klassieke landbouw-economie het boerenbedrijf in essentie als een productiefunctie wordt begrepen en voorgesteld). Daarmee krijgt een *technologisch determinisme* zijn beslag, waarmee vervolgens uiteenlopende praktijken kunnen worden beoordeeld als achterlijk, inefficiënt of – ik doe maar een greep – als *'too intensive'* (Galetti *et al.* 1956).

Prescriptie ligt dan voor de hand: boeren moeten zich naar het optimum toe bewegen. Dan gaan allerlei kundes floreren. Want, zoals Roling enigszins bijtend opmerkt, de vraag werd immers: *'How do I get them where I want them'* (1985).

In de constructie van productiefuncties vervult de abstractie van de meerledige plooibaarheid en van het meerdimensionale en veelomvattende karakter van het arbeidsproces in de landbouw een cruciale rol. Er kan enkel en alleen een vast verband tussen inputs en output worden geconstrueerd door voorbij te gaan aan deze fundamentele plooibaarheid en de manier waarop ze benut wordt in het arbeidsproces. Daarnaast geldt dat de eenmaal geconstrueerde productiefunctie enkel in prescriptieve (en daarmee ook in normatieve) zin kan worden gehanteerd, door opnieuw voorbij te gaan aan de veelvormigheid van de landbouw en de actieve en innoverende rol van boeren.

Grafiek 4.1 Een productiefunctie (het verband tussen stikstofbemesting en graslandproductie)

Productiefuncties zijn *constructies*. Ik wil dat hier nader toelichten door in te gaan op welhaast een van de meest banale onderwerpen uit de landbouwwetenschappen, te weten de graslandproductie¹². Er zijn talloze productiefuncties geconstrueerd voor de graslandproductie. Daarin wordt meestal het verband tussen de bemesting en de totale productie van een hectare grasland gedurende een jaar geduid. In figuur 4.1 treft men een klassiek voorbeeld aan. Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat een dergelijk verband in allerlei opzichten een abstractie, zo niet een fictie is. In de praktijk wordt grasland gebruikt per snede. Daarbij doet het er niet toe of het gaat om een praktijk die gelokaliseerd is in een proefveld, danwel om een praktijk die gesitueerd is in een boerenbedrijf. Gras groeit nu eenmaal niet zoals weergegeven in grafiek 4.1. In de loop van een jaar kan en moet gras meermalen begraasd danwel gemaaid worden. Grafiek 4.2 geeft dan ook een meer realistisch beeld.

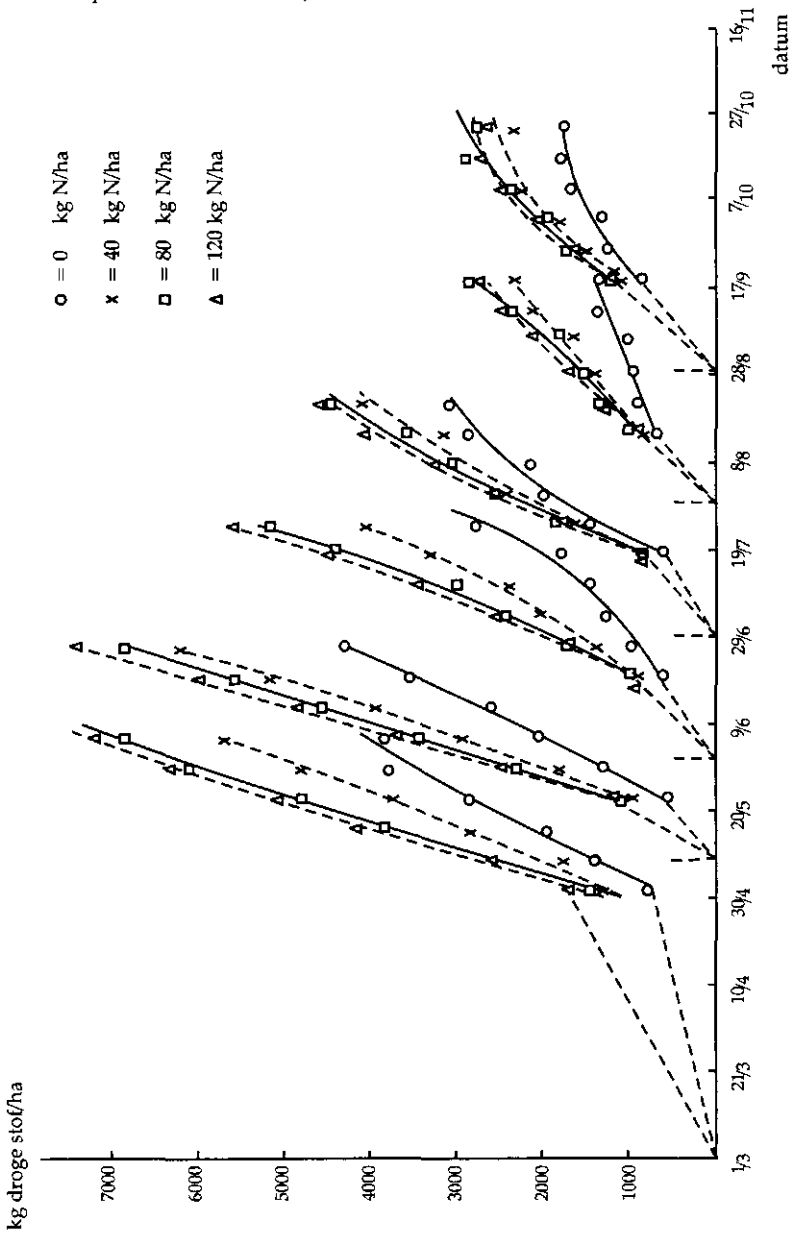
Grafiek 4.2 laat zien dat er verschillende snedes kunnen worden onderscheiden. Het groeiverloop varieert per snede. In het voorjaar groeit gras sneller en meer dan in het najaar. Bovendien is het groeiverloop onder meer afhankelijk van de bemesting – ook dit is in grafiek 4.2 weergegeven. Het moment waarop een snede wordt benut, is bij uitstek afhankelijk van de beslissingen van de boer. In die beslissingen spelen tal van overwegingen een rol. In de eerste plaats gaat het om de vraag of men een zware of lichte snede wil hebben. Een zware snede is gras dat flink is doorgegroeid, het is lang, veelal donkerder van kleur en draagt een specifieke verhouding tussen energie en eiwit in zich. Dergelijk gras verkrijgt men door de maaidatum wat naar achteren te verschuiven.

Door diezelfde maaidatum te vervroegen, verkrijgt men lichter gras, dat zich onder meer kenmerkt door een hoger aandeel eiwit en verhoudingsgewijs dus minder energie. Dergelijke overwegingen gelden ook met betrekking tot het beweiden. Daar komt bij dat er uiteenlopende beweidingssystemen zijn (sommige meer geschikt voor zwaar gras, andere bij uitstek geschikt voor een licht gewas). Ook de verhouding tussen beweiden en maaien kan sterk variëren. In sommige bedrijfsstijlen ligt het zwaartepunt bij het beweiden, in andere bij het maaien.

De benutting van de snedes is tot op zekere hoogte interdependent. Laat men het gras lang doorgroeien (naar een zwaar gewas toe), dan zal het etgras, zoals dan gezegd wordt, wat bleker zijn. Dan duurt het wat langer voordat de volgende snede weer begint te groeien. Maait men eerder (onderbreekt men de groeicurve per snede eerder), dan zal de volgende snede eerder beginnen te groeien. Bovendien is het zo dat men bij snel maaien steeds het eerste deel van de curve, dat is het deel van de snelle groei, benut.

Dit alles betekent dat de totale graslandproductie per hectare per jaar (de gesommeerde snedes) mede, zonet bij uitstek afhankelijk is van de organisatie van de tijd, van de verhouding tussen maaien en weiden, van het gekozen beweidingssysteem en tal van andere, hier niet verder uit te werken deeltaken uit het arbeidsproces¹³.

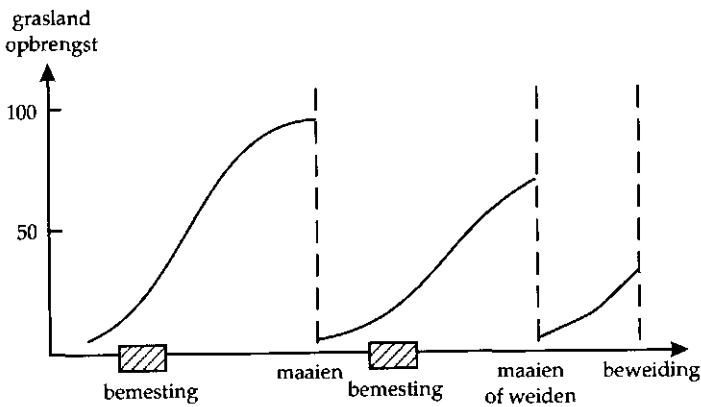
Grafiek 4.2. De interrelaties tussen grasgroei, bemesting en graslandbenutting (groeiverlooponderzoek PR 205)

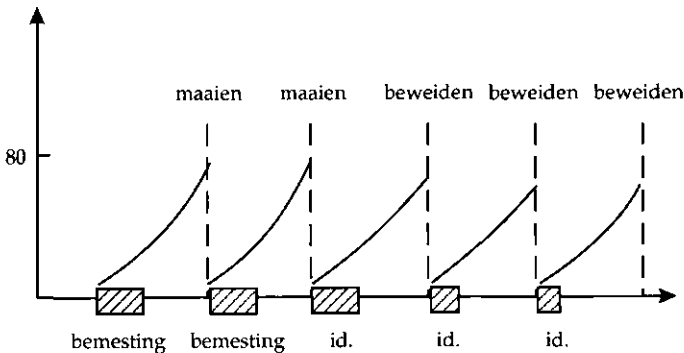
Beperken we ons enkel tot de organisatie van de tijd, dan laat het effect daarvan zich met enkele simpele grafieken illustreren. In grafiek 4.3 is op sterk geschematiseerde wijze aangegeven welk patroon zal optreden in een bedrijf waar een boer een zwaar gewas prefereert. Grafiek 4.4 verwijst naar de omgekeerde situatie: er wordt snel en veel gemaaid. De grote variatie in het zogeheten maaipercentage geeft aan dat deze voorbeelden absoluut niet denkbeeldig zijn.

In grafiek 4.5 worden deze onderling contrasterende praktijken samengevat. Men ziet dat met het variëren van de concrete organisatie van de tijd ook de interrelatie tussen bemesting en totale (i.e. gesommeerde) grasland-productie varieert.

Grafiek 4.3 De creatie en benutting van zware snedes

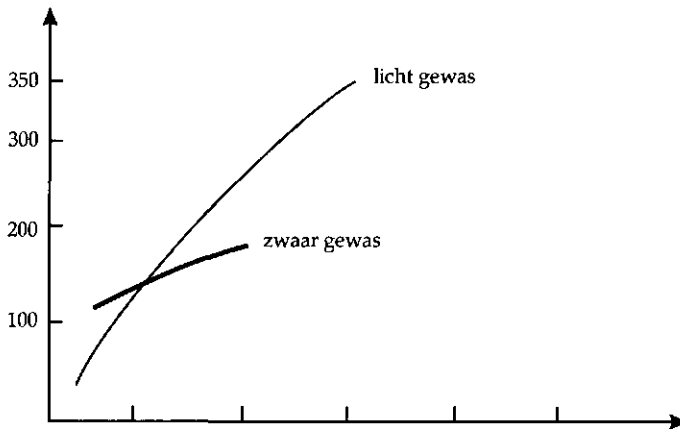
Grafiek 4.4 De creatie en benutting van lichte snedes

De relatie tussen bepaalde inputs en de daarmee gerealiseerde output is altijd afhankelijk van een gigantische serie randvoorwaarden (de concrete organisatie van tijd en ruimte is slechts één van die randvoorwaarden). Boerenarbeid heeft, als alomvattende praktijk, in beginsel betrekking op zoveel mogelijk van dergelijke randvoorwaarden (waarbij de mogelijkheid om randvoorwaarden te kennen én te beïnvloeden historisch sterk variabel is). Door bepaalde randvoorwaarden te beïnvloeden, kunnen de relaties tussen bepaalde inputs (de bemesting bijvoorbeeld) en bepaalde outputs

(de graslandproductie) in sterke mate worden beïnvloed. Grafiek 4.5 vormt daaromtrent een duidelijke illustratie.

Grafiek 4.5 Het ontstaan van verschillende 'productiefuncties'

Omgekeerd maakt de voorgaande uiteenzetting duidelijk dat een productiefunctie, zoals vervat in grafiek 4.1, in allerlei opzichten een constructie is. Het gaat om een constructie voorzover wordt gesuggereerd dat er een eenduidig verband is tussen één bepaalde *input* en de daarmee gerealiseerde *output*. Een dergelijk verband geldt slechts onder een uitputtende serie van randvoorwaarden (die gewoonlijk niet worden beschreven). Productiefuncties kunnen enkel worden geconstrueerd door de randvoorwaarden, die in belangrijke mate samenvallen met de vele deeltaken die vervat liggen in het arbeidsproces, weg te denken. Samengevat: een productiefunctie is de negatie van boerenarbeid, als veelomvattende, doelgericht georganiseerde en sterk gedifferentieerde praktijk¹⁴.

In de hedendaagse agronomie wordt de omvangrijke reeks van condities en variabelen die de uiteindelijke opbrengst bepalen, veelal samengevat met de term *groefactoren*. De hoeveelheid nutriënten in de bodem, de compositie ervan, de bereikbaarheid van deze nutriënten voor de wortel-systemen, de opname, de beschikbare hoeveelheid water, etc. etc. vertegenwoordigen allemaal groefactoren. Voor dit geheel van groefactoren geldt dat de meest beperkende groefactor het opbrengstniveau determineert. Wordt deze beperkende groefactor gecorrigeerd, dan stijgt de opbrengst totdat een volgende factor als beperkend verschijnt. Grafisch stelt men dit alles wel voor als een vat gemaakt van duigen: de kortste duig bepaalt het 'waterniveau', i.e. het opbrengstniveau (zie voor een goed toegankelijke samenvatting De Wit 1992a en b).

Uit deze benadering vloeien enkele interessante conclusies voort. Om te beginnen wordt de wet van de afnemende meeropbrengsten sterk gerelativeerd. Ze betreft een uitzonderingssituatie, want ze geldt alleen daar waar de volgende beperkende groefactor nog niet is geïdentificeerd.

In de tweede plaats wordt het schier eindeloze veld van oplossingen zo beter voorstelbaar gemaakt. Gaat men uit van tien groeifactoren, die elk een vijftal partiële oplossingen kennen, dan ontstaan er, theoretisch gesproken¹⁵, al vijf tot de macht tien mogelijke totaaloplossingen, die elk hun eigen I/O-relatie zullen kennen. Nu wordt deze bijna ontembare complexiteit in de agronomie bezworen door de aandacht te fixeren op de hoogst gelegen oplossing, dat is die uiteindelijke oplossing (die combinatie van partiële oplossingen) die de meest optimale I/O-relatie in zich draagt (een goed voorbeeld van zulk een benadering vindt men in De Wit en van Heemst 1976 en De Wit 1983). Dat een dergelijke benadering minder adequaat is, wil men althans de praktijk van de landbouwbeoefening begrijpen, zal ik verderop in dit hoofdstuk trachten aan te tonen.

In de derde plaats wil ik wijzen op het feit dat de meeste groeifactoren niet kunnen worden beschouwd als door de natuur gedetermineerde gegevens. De beschikbare hoeveelheid nutriënten in de bodem is niet een gegeven dat met Genesis definitief is verankerd in de natuur. Het is door de eeuwen heen object geweest van boerenarbeid. Meer in het algemeen gesproken: dat wat in de theoretische agronomie geldt als groeifactor, is, binnen het perspectief van de sociale wetenschappen, een deeltaak uit het totale arbeidsproces. Wat dat betreft vormen de groeifactoren en het vat met duigen een perfect ontmoetingspunt tussen de technische en de sociale landbouwwetenschappen. In en door het arbeidsproces reguleren boeren actief het gekende en relevant geachte geheel aan groeifactoren.

Dat geldt temeer als we beseffen dat een a priori-duiding van de beperkende groeifactor onmogelijk is. In de praktijk (dat is in het arbeidsproces) zal steeds weer onderzocht moeten worden welke factor dat is. Daarmee komt het belang van de interactie tussen hoofd- en handarbeid, die besloten ligt in boerenarbeid, andermaal naar voren. In het arbeidsproces reguleert men niet alleen de groeifactoren – er wordt ook een overzicht van en inzicht in het relevante geheel van groeifactoren gevormd, zodat in een doorgaand proces van experimenteren, observeren, interpreteren, corrigeren en evalueren de beperkende groeifactoren *de facto* kunnen worden bijgesteld.

In en door boerenarbeid wordt het geheel van relevante groeifactoren gereguleerd, gekend en verder ontwikkeld. De interactie met het wetenschappelijke kennisstelsel kan daarbij als deel van het arbeidsproces in de bredere zin van het woord worden begrepen. Daarmee is opnieuw onderstreept hoezeer door het bedrijven van de landbouw (dat is door de landbouwbeoefening) de landbouw als zodanig – ook en vooral de landbouw als conversieproces – wordt geplooid tot een bij uitstek gedifferentieerd geheel.

Betekent dit nu '*that anything goes*'? Nee, natuurlijk niet. Het betekent simpelweg dat landbouw niet gelijk is te stellen aan de vermeende 'ontvouwing van wetenschappelijke wetmatigheden die in de natuur besloten liggen'. De landbouwbeoefening is een actieve en doelgerichte interactie met de natuur. Landbouwbeoefening is *coproductie*, waarbij het natuurlijke en het sociale allebei onmisbaar zijn. Het denken van een hiërarchie is daarbij evident zinloos. Uit de interactie, vervlechting en wederzijdse

transformatie van het natuurlijke en het sociale vloeien bepaalde landbouwstelsels, bepaalde conversieprocessen ook, voort. Die stelsels en processen kenmerken zich door regelmatigheden en door bepaalde patronen. Die regelmatigheden (gesymboliseerd en gerepresenteerd en dus vaak misverstaan als een productiefunctie) informeren over de wijze waarop het betreffende conversieproces is geplooid. Daarmee is ook aangegeven dat men vaker wel dan niet *verschillende* van dergelijke regelmatigheden (verschillende productiefuncties) naast elkaar zal aantreffen – precies omdat de landbouw steeds weer op uiteenlopende wijze wordt geplooid.

Misschien zijn de natuur en de daarin besloten wetmatigheden (de fotosynthese bijvoorbeeld) wel te beschouwen als de ultieme limieten waarbinnen de landbouwbeoefening zich hoe dan ook moet bewegen. Als de natuur staat voor klei en de landbouwbeoefening voor kneden, dan geldt inderdaad dat de landbouw (en het daarin besloten conversieproces) kneedbaar is als klei. Maar daarmee is eveneens gezegd dat het kneden en de geknede eindresultaten getekend blijven door het uitgangsmateriaal. Klei is gas noch water. Van klei een luchtballon boetseren (die ook daadwerkelijk omhoog gaat) blijft vooralsnog moeilijk voorstelbaar – en dus onmogelijk. Nee, het 'anything goes' moet, als principiële claim van het postmoderne constructivisme, met de nodige scepsis, zo niet met een fundamentele verwerping worden benaderd.

Dat neemt echter niet weg dat onze kennis omtrent datgene wat kan en wat niet kan bij uitstek een tijdsgebonden product is. Telkenmale rijzen er nieuwe, tot dan toe onbevroede mogelijkheden. De geschiedenis van de landbouwwetenschappen vormt daaromtrent wellicht de meest overtuigende encyclopedie. Daar komt bij dat kennisontwikkeling ondanks alles een progressief proces is.

Een fascinerend voorbeeld is de relatie tussen stikstofbemesting van grasland en de totale graslandopbrengst (meestal uitgedrukt in Kvem per hectare). Nieuwe inzichten (Van Bruchem 1997a en b en 1998; zie ook Van Bruchem, Schiere en Van Keulen, binnenkort verschijnend) lijken ertoe toe te leiden dat deze relatie, die eens als ondubbelzinnige en onwrikbare productiefunctie werd begrepen, op korte termijn uiteengerfeld en daarmee opgeheven zal worden. Waarom? Precies omdat een tot dan toe onbekende of genegeerde verbindende schakel (of intermediaire variabele) in beeld komt. Zowel in de theorie als in de praktijk. Dat is het *ruweiwitpercentage* in gras.

In sommige grassoorten en bij sommige praktijken leidt een opvoering van de stikstofbemesting met name tot een stijging van dit gehalte aan ruw eiwit (een sterk contraproductief proces), terwijl in andere praktijken de stikstofbemesting zich vooral vertaalt in een toename van de Kvem-productie. Naarmate nu de betekenis van deze intermediaire variabele beter bekend wordt, zal de graslandproductie, potentieel gesproken, méér op een nieuwe, meer duurzame basis kunnen worden georganiseerd. Op een basis die sterk afwijkt van het beeld dat inherent was aan de vroegere productiefuncties. De vroegere productiefuncties worden als het ware

opgeblazen. Gevestigde routines maken plaats voor nieuwe regelmatigheden.

Vooralsnog zijn we, zagezegd, nog volop bezig de gebruiksmogelijkheden van de 'klei' te leren kennen. Sterker nog, via de ontwikkeling van nieuwe gebruiksmogelijkheden leren we de klei als zodanig ook beter kennen. Ook al weten we dat er ergens limieten zijn, vooralsnog geldt dat er méér mogelijk is dan datgene wat tot nu toe in kaart is gebracht. De plooiingsmogelijkheden reiken véél verder dan de tot nu toe gerealiseerde plooiing.

Een productiefunctie is een poging om de (feitelijk, maar vooral de potentiële) resultaten van boerenarbeid te herleiden tot een meer of minder complexe set van oorzaak-gevolg-relaties. De variabelen waarmee dit model is opgebouwd, verwijzen niet naar deeltaken uit het arbeidsproces. Ze zijn opgebouwd als ding-ding-relaties. Daarbij geldt dat ze standaardiseerbaar, kwantificeerbaar en controleerbaar moeten zijn. Een typerend gevolg is dat bemestingsmodellen nimmer gebouwd zijn op (ook niet ten dele) bijvoorbeeld goed uitgebroeide stalmest¹⁶, maar enkel op kunstmest. Maar dat voorlopig terzijde.

De bedoeling van deze modellen (denk ook aan de tweede stap van Bordewijk, aan de stelregels) is dat ze handelingsvoorschriften opleveren. Dat ze met andere woorden mede gebruikt kunnen worden om de *uncaptured peasantry* te sturen (of, zoals men vaak denkt: te ontwikkelen, te helpen) en te controleren, kortom te beheersen. En precies dat is ook volop gebeurd. Daartoe hoeft men zich maar de bemestingsadviezen van de voorgaande decennia voor ogen te halen en/of kennis te nemen van de gigantische toename van kunstmestgebruik en de daaruit resulterende milieuproblematiek.

Toch blijft de intrigerende vraag *waarom* boeren zich zozeer hebben laten leiden door de adviezen en voorschriften die werden afgeleid uit de productiefuncties die in de landbouwwetenschap¹⁷ werden geconstrueerd. Uiteindelijk – dat is zonder acht te slaan op allerlei op zich wel degelijk relevante details – is daar maar één afdoend antwoord op. Wetenschap creëert kennis en daarmee tegelijkertijd *onwetendheid* (Hobart 1993). Precies daardoor verwerft wetenschap, i.c. de landbouwwetenschap, haar sterk sturende en prescriptieve rol. Mede door een brede communicatie van productiefuncties als de hiervoor besproken relatie tussen bemesting en grasland, is de kennis omtrent graslandproductie in toenemende gefocust op de hoeveelheid, samenstelling, timing en dosering van kunstmest. Binnen dat bereik is ontegenzegglijk zeer veel kennis, ook zeer veel relevante kennis ontwikkeld.

Tegelijkertijd werd daarmee echter ook een grens gemarkeerd. Want *buiten* dat precies afgebakende bereik werd eigenlijk nauwelijks meer onderzoek verricht. Dat leek ook niet relevant. De graslandproductie uitgedrukt in Kvem per hectare (het gevolg) leek immers vooral zoniet bovenal afhankelijk van het kunstmestgebruik (de oorzaak). Om buiten de oorzaak om naar andere interventiemogelijkheden te zoeken, lijkt nauwelijks zinvol. Het gebeurde dus ook steeds minder. Zo werd, buiten het bereik van de

gedefinieerde oorzaak-gevolg-relatie om, in toenemende mate onwetendheid gecreëerd. Voor boeren, voor wie een goede graslandopbrengst uiteraard van belang is, werd (uitzonderingen die verderop in dit hoofdstuk aan het woord komen, daargelaten) de N-bemesting zo de voornaamste hefboom bij het zogeheten grasland-management¹⁸.

Het menselijk handelen (ik zal die conclusie in dit boek nog enkele malen trekken) wordt met name beïnvloed door de specifieke distributie van kennis én onwetendheid¹⁹. Kennis immers 'wijst de weg'²⁰, kennis biedt vertrouwen (of trust; zie verder hoofdstuk 6 van dit boek). Het veld van de onwetendheid daarentegen is bedreigend en moet zoveel mogelijk worden vermeden. Met de ontwikkeling van een specifieke kennis en daarmee samenhangende handelingspraktijken wordt het *andere* in toenemende mate getaboeiseerd. De lange en moeilijke aanloopfase waardoor ecologische en biologisch-dynamische boeren heen moesten, is daaromtrent een illustratie *par excellence*.

De enorme invloed van een specifieke distributie van kennis en onwetendheid komt, ironisch genoeg, ook naar voren als we kijken naar de mate waarin de landbouwwetenschappers zelf gevangen zijn van de productiefuncties die ze construeerden. In de tweede helft van de jaren negentig woedt in en rond de landbouw een heftig milieudebat. De noodzaak van een verlaagd mineralengebruik is evident. Maar vertaald naar de dan beschikbare productiefuncties leidt een lagere bemesting tot een dalende graslandopbrengst. Boeren moeten dan immers langs de functie schuiven. In diverse studies uit die tijd wordt dat beklemtoond. Zo wordt vanuit de landbouwwetenschap (meer specifiek vanuit bepaalde instituties) een uiterst contraproductief element in de maatschappelijke discussie geïntroduceerd. Boeren immers willen hun graslandopbrengsten behouden. Maar gevoed door de gedachte dat minder kunstmest noodzakelijkerwijs minder graslandopbrengst betekent, gaan ze volop in de aanval. Dat er dan inmiddels al zeer veel boeren (tien tot twintig procent in elk geval) zijn die met zeer lage bemestingsniveaus en ook met zeer lage mineralenverliezen toch volkomen aanvaardbare graslandopbrengsten halen, is en blijft in dat hele debat een non-feit (een ijskast-anomalie, zo zou men met Koningsveld 1976 kunnen zeggen). Het op dat moment meest relevante deel van de empirie behoorde kennelijk ook al tot het domein der onwetendheid. Via een productiefunctie gaat de theorie domineren. De praktijk wordt irrelevant, zeker als ze een afwijking van de theorie representeert.

De landbouwwetenschap had een rol van formaat kunnen spelen in het landbouwmilieudebat als men op tijd de inmiddels relevant geworden afwijkingen had onderzocht. Maar verder dan schuiven langs de inmiddels geconstrueerde functies kwam men niet.

4.4 De 'farming system'-benadering

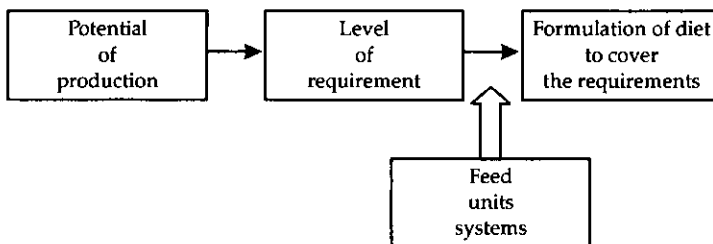
In de jaren zeventig en tachtig is getracht de vele tekortkomingen van de productiefunctie-benadering te pareren met datgene wat later bekend werd als de 'farming system analysis' (Gibbon 1994). Daarin wordt een boeren-

bedrijf voorgesteld als een systeem dat interacteert met een bepaalde omgeving en dat intern is geleed volgens diverse subsystemen. Water, grond, gewas, dieren, arbeid, gezin en ga zo maar door componeren dan als het ware een geheel waarin allerlei deelrelaties kunnen worden geaggregeerd. In een aantal opzichten is deze aanpak verfrissend en nuttig gebleken – de fundamentele problemen zijn er niet mee opgelost (Brouwer en Jansen 1989). Met name niet omdat men in het systeem geen *agency*, geen actief ordenend subject heeft ingebouwd. Op conceptueel niveau is geen plaats ingeruimd voor het vermogen om actief en van binnenuit te reguleren, dat is te reageren, te ontvouwen, verder uit te bouwen en daarmee te (her)ordenen. Precies daarom laten dynamiek en differentiatie zich nauwelijks in de *farmling system*-modellen integreren.

Laat me dit duidelijk maken met behulp van een korte excursie naar de zoötechnische wetenschappen. Een koe kan worden gemodelleerd (i.e. worden gerepresenteerd en begrepen) als de combinatie van twee subsystemen: het *digestieve* subsysteem, waarin veevoeder (gras, kuil, hooi, maïs, etc.) wordt omgezet in voedingsstoffen (aminozuren, vluchtige vetzuren e.d.) die in het tweede, het *metabolische* subsysteem kunnen worden benut voor de omzetting in reserves, melkproductie, etc. Daaromtrent merkt Sauvart (1996) op dat *'research in animal nutrition has been basically sustained by laboratory experiments and has progressed in parallel with the improvements of the methodologies of investigation of biological events occurring within the organism. Therefore this [...] area was principally the support of cartesian or reductionistic approaches'*.

Dit houdt bijvoorbeeld in (zie ook figuur 4.6) dat de eigenlijke veevoeding uiteindelijk figureert als een afgeleide van de wetten der natuur (want wordt afgeleid van de *'potential of production'* zoals in de koe besloten). Zo'n benadering wordt echter, aldus Sauvart, *'more and more obsolete'*.

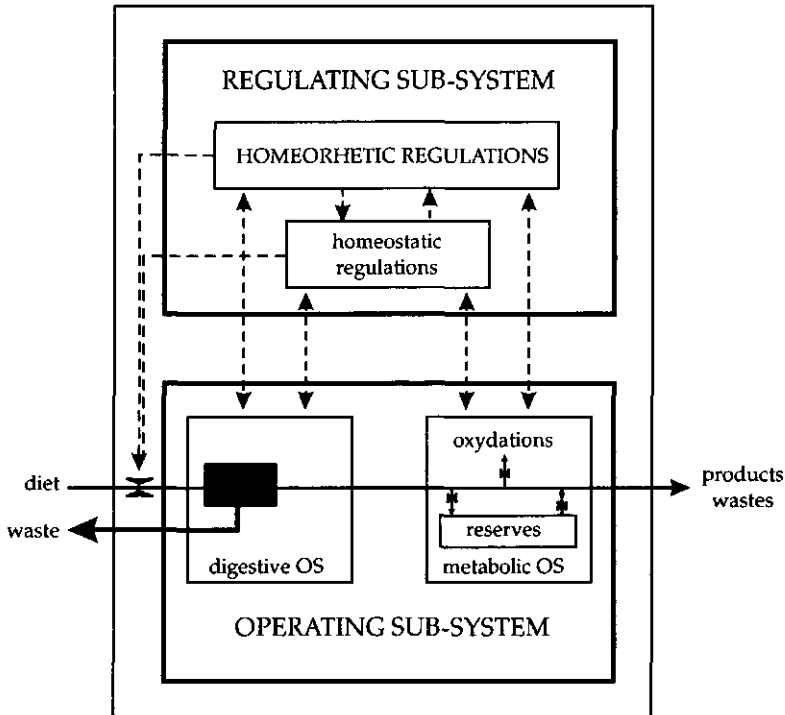
Figuur 4.6 De gangbare kijk op veevoeding

Tegenover deze reductionistische benadering stelt Sauvart om te beginnen een model (zie figuur 4.7) waarin de *'operating subsystems'* (OS) worden aangestuurd door een *'regulating subsystem'* dat in de koe zelf is gesitueerd: *'The regulating subsystem (RS) mainly corresponds to a part of the endocrine system of the organism. The RS receives informations relating to the status of the OS (size of the compartment, flux passing...).* These informations are interpreted and treated by the RS which in turn responds 'orders' resulting in alteration of the value of one of the several flows. In fact, the regulating system

is also subdivided into at least two subsystems to allow the organisms [de koeien, JDvdP] to achieve their 'two major life purposes': the survival of the live organism and the perennity of its species. The homeostatic regulations (HS) deal with the first target, they are directed at maintaining life despite external perturbations among which is the meal (and the nutrient input) pattern. The homeorhetic regulations (HR) [...] are involved in the second purpose: they control metabolic events which support growth, pregnancy, lactation... A better comprehension of the homeorhetic regulations is of utmost importance since they sustain the bio-synthesis of animal products.²¹

Figuur 4.7 The live organism as a regulated system (ontleend aan Sauvart 1996)

Moge dit alles voor buitenstaanders enigszins cryptisch ogen, waar het in essentie op neerkomt, is het volgende: verandert in een ecosysteem in sterke mate de beschikbare hoeveelheid (of kwaliteit) van het voer, dan reageert een dier daarop door bijvoorbeeld minder vaak drachtig te worden²². Op haar beurt beïnvloedt zo'n aanpassing uiteraard ook de regelmatigheden die gelden op het niveau van de stofwisseling. In de hiervoor gebezigde termen: RS beïnvloedt de verhoudingen binnen OS. Het regulatory system beïnvloedt de conversieverhoudingen (de I/O-relaties) die gelden binnen het *operating subsystem*. Vanuit het RS worden steeds de meest adequate I/O-verhoudingen gecreëerd.

Een productief systeem – of het nu om een koe gaat of om een bedrijf als geheel – laat zich niet simpelweg verbeelden als een aantal aan elkaar

gekoppelde *operating systems*. Juist de aanwezigheid en werking van één of meer *regulatory systems* is essentieel. De aard en werking van de operationele subsystemen wordt aangestuurd vanuit het regulerend subsysteem. Vanuit dat laatstgenoemde subsysteem worden ook de koppelingen tussen de diverse operationele stelsels aangebracht, bijgesteld en/of ingrijpend veranderd. Daarbij is de wisselwerking (binnen meer complexe gehelen) tussen verschillende regulerende instanties wellicht een van de meest boeiende, maar ook meest complexe zaken.

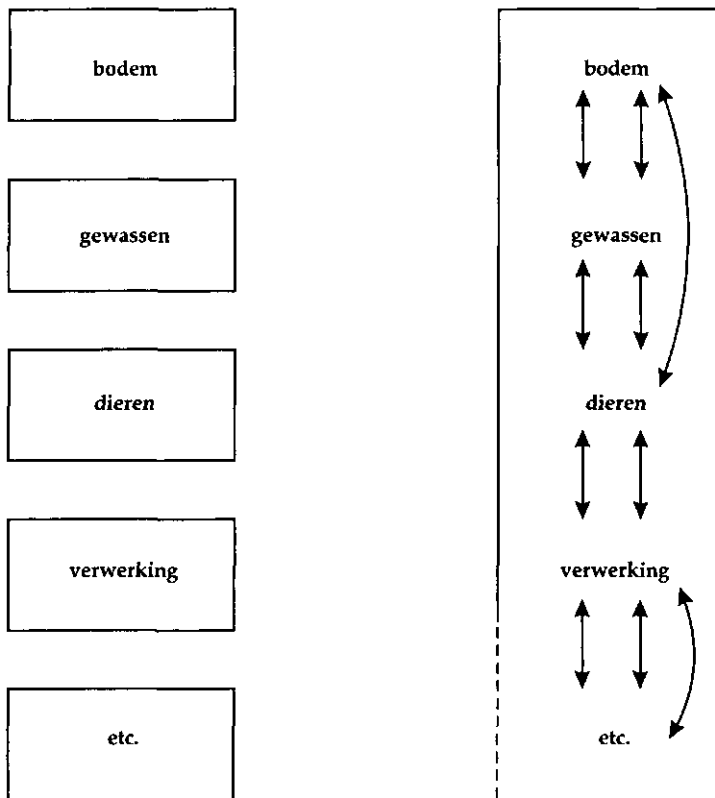
Neem opnieuw de koe. De koe kent een *RSk* (waarbij de *k* verwijst naar de koe). In de Nederlandse literatuur is terecht de vraag opgeworpen: 'Wat wil de koe?' (Van Zomeren 1995). Wat doet *RSk*, zo laat die vraag zich vertalen. Tegelijkertijd is de koe opgenomen in een bedrijf, alwaar de boer springlevend aanwezig is als *regulatory subsystem*. In dit verband kunnen we van *RSb* spreken (waarbij de *b* verwijst naar de boer). In de dagelijkse praktijk van het boeren is er, zogezegd, een voortdurende interactie tussen *RSk* en *RSb* (zie daaromtrent het fascinerende, maar helaas al te zeer veronachtzaamde onderzoek van Seabrook 1977 en 1994). Daarbij geldt niet alleen dat een boer *RSk* probeert te kennen en op zijn manier probeert te doorgronden (om een optimaal gebruik te maken van zijn dieren, op korte als ook op lange termijn). *RSk* wordt ook in belangrijke mate geconditioneerd, zo niet geremodelleerd door de boer. De boer (*RSb*) maakt van zijn koeien, zoals verderop aan de orde komt, typische melkkoeien of typische '*dual purpose animals*'. De boer maakt er, zoals de taal van het platteland wil, 'gemakkelijke koeien' of 'racewagens' van. Vooruitlopende op paragrafen verderop in dit hoofdstuk: door zijn fokke-rijbeslissingen kan een boer actief de vreetlust en het karakter van zijn koeien beïnvloeden. *RSk* wordt met andere woorden actief veranderd. Dat gebeurt door een doelgerichte selectie en door het creëren van specifieke omstandigheden. Zo ook de velden: een boer creëert die velden (die *operating subsystems*) die passen bij zijn koeien en bij zijn overall-doelstellingen.

Dat impliceert om te beginnen dat géén van de subsystemen (of het nu water, grond, gewas of dier is) valt te begrijpen als een directe ontvouwing van natuurwetenschappelijke wetmatigheden – ze worden steeds op specifieke wijze gemodelleerd vanuit de strategische noties en ervaringen van de betrokken ondernemer. Daarbij vormen de mogelijkheden én onmogelijkheden die inherent zijn aan het modifieren van de verschillende *regulatory systems* (als *RSk*), de vanzelfsprekende grenzen waarbinnen zulk een modellering zich voltrekt.

In de tweede plaats houdt dit alles in dat de verschillende subsystemen niet kunnen worden gedacht in termen van simpele nevenschikking – de actief en doelbewust bewerkstelligde integratie maakt van het geheel inderdaad méér dan een simpele som der delen. Agrarische productie is daarom niet te begrijpen als een min of meer complexe additie van 'basiselementen' die elk voor zich door een productiefunctie worden gereguleerd – juist de interacties op hogere aggregatieniveaus beïnvloeden het gedrag (en ook de regelmatigheden) op lagere niveaus.

In de derde plaats geldt dat het integratieve moment moet worden herdacht: waar in de landbouwwetenschap de kennis van elk der subsystemen bij uitstek is gesegmenteerd, daar geldt in lokale kennisstelsels interactie als kennis-organiserend moment bij uitstek (zie figuur 4.8). In lokale kennisstelsels kent men de mest door de effecten ervan op het bodemleven en op de graslandproductie. Gras en andere voedingscomponenten worden gekend mede of zelfs voornamelijk via hun effecten op de te voeden dieren. De dieren kent men mede door de wijze waarop ze op een bepaald rantsoen reageren en door de eigenaardigheden van de afgescheiden mest (sommige koeien bijvoorbeeld 'zijn dun aan de mest', wat alles vertelt over het soort voer dat ze hebben gehad). Verderop ga ik hier nader op in.

Figuur 4.8 Scientific Knowledge Systems versus Local Knowledge Systems

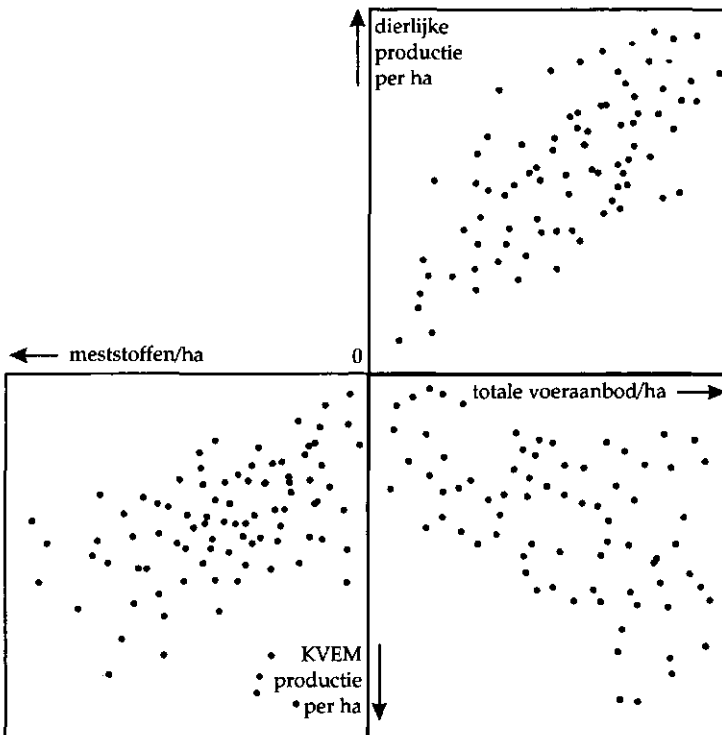

Terug naar de kern. Productieve subsystemen laten zich niet begrijpen met behulp van een simpel *stimulus-response model*. Op verschillende niveaus is sprake van integratieve én interactieve *regulatory subsystems*. Vanuit deze ordenende of regulerende subsystemen kunnen uiteenlopende antwoorden worden ontwikkeld op veranderingen in de omgeving. Dat houdt in dat er geen unilineaire relaties zijn tussen stimulus (i.e. veranderingen in de

omgeving) en response. Dit alles leidt tot een ogenschijnlijk simpele, maar qua consequenties v erreichende conclusie: 'Een meer omvattend systeem waarvan de samenstellende delen worden gerepresenteerd door een aantal deterministische vergelijkingen [...] kent geen algebraische oplossing.' (Sauvant 1996) Met name niet als de factor tijd in de vergelijkingen wordt geïntroduceerd. Sauvant illustreert dit op overtuigende wijze met betrekking tot de diervoeding. Zijn conclusie geldt natuurlijk *a fortiori* voor meer complexe systemen als een veehouderijbedrijf als geheel.

Een mechanistische modellering leidt, aldus Sauvant, tot niets. 'During the last years such [...] models have been fairly criticized due to their inability to be applied out of their specific context of elaboration and calculation.' Het alternatief dat Sauvant voorstelt is 'the elaboration of empirical models of multiple response'. Daarmee is, denk ik, de kern van coproductie geuid.

Figuur 4.9 Conversieprocessen en I/O-verhoudingen in de Friese melkveehouderij

4.5 De empirische variatie in I/O-relaties

Figuur 4.9 omvat een driekwadranten-structuur waarin de essentiële conversieprocessen in de melkveehouderij kunnen worden gesitueerd. Het linker-onder kwadrant betreft de graslandproductie, dat is de conversie van stikstof in gras, kuil en/of hooi. Daarbij is de output geoperationali-

seerd in termen van de energetische waarde van de graslandproductie (uitgedrukt in Kvem). De eigenlijke conversie, dat is de verhouding tussen aangewende meststoffen en de gerealiseerde graslandproductie, is sterk variabel. In de eerste plaats omdat deze conversie is ingepast in een steeds weer op specifieke wijze gestructureerd arbeidsproces (waarmee allerlei conditionerende groeifactoren als de bodemstructuur, de waterhuishouding, etc. sterk variëren) en op de tweede plaats omdat de eigen graslandproductie steeds weer een uiteenlopend belang vertegenwoordigt. In sommige bedrijfsstijlen zal men streven naar een zo hoog mogelijke graslandproductie, in andere stijlen naar een zo efficiënt mogelijke graslandproductie, terwijl ook andere doelstellingen als kostenminimalisatie en arbeidsreductie een rol van betekenis kunnen spelen. Daarmee worden de betekenis en de aansturing van graslandproductie steeds weer een andere.

In het hedendaagse melkveehouderijbedrijf wordt de eigen voerproductie gecomplementeerd met aangekocht voer (zie het tweede, i.e. het rechter-onder-kwadrant uit figuur 4.9). Meestal gaat het om krachtvoer, het kan evenwel ook om aangekocht ruwvoer gaan. Daarbij is de onderlinge verhouding tussen zelfgeproduceerd en aangekocht voer opnieuw bij uitstek variabel. In sommige vormen van landbouwbeoefening (of bedrijfsstijlen) zal de eigen productie de basis vormen, in andere vormen zal het zwaartepunt liggen bij het aangekochte voer (zie hoofdstuk 2 en 3). Zo ook kan de onderlinge verhouding sterk variëren: soms zal er sprake zijn van complementariteit (van wederzijdse aanvulling), dan weer van een substitieverhouding.

Tezamen genomen leiden graslandproductie en voeraankopen tot een bepaalde beschikbaarheid van voer (uitgedrukt in Kvem) per hectare. Deze totale hoeveelheid beschikbaar voer is de basis (de input) voor het tweede conversieproces: dat is de omzetting van voer in melk, vlees en vee (in figuur 4.9 gelokaliseerd in het derde, i.e. het rechter-bovenkwadrant).

Opnieuw geldt hier dat dit conversieproces bij uitstek afhankelijk is van (want is ingebed in) het arbeidsproces en tegelijkertijd ook expliciet object is van dat arbeidsproces. Deeltaken die hier in het oog springen, betreffen de op- en aanfok van jongvee en daarmee de genetische verbetering van de veestapel, de aard van de veestapel, de organisatie van de veevoeding, het melken, de verhouding tussen jongvee en productief vee, de dagelijkse verzorging van het vee, de stalcondities, etc. etc.

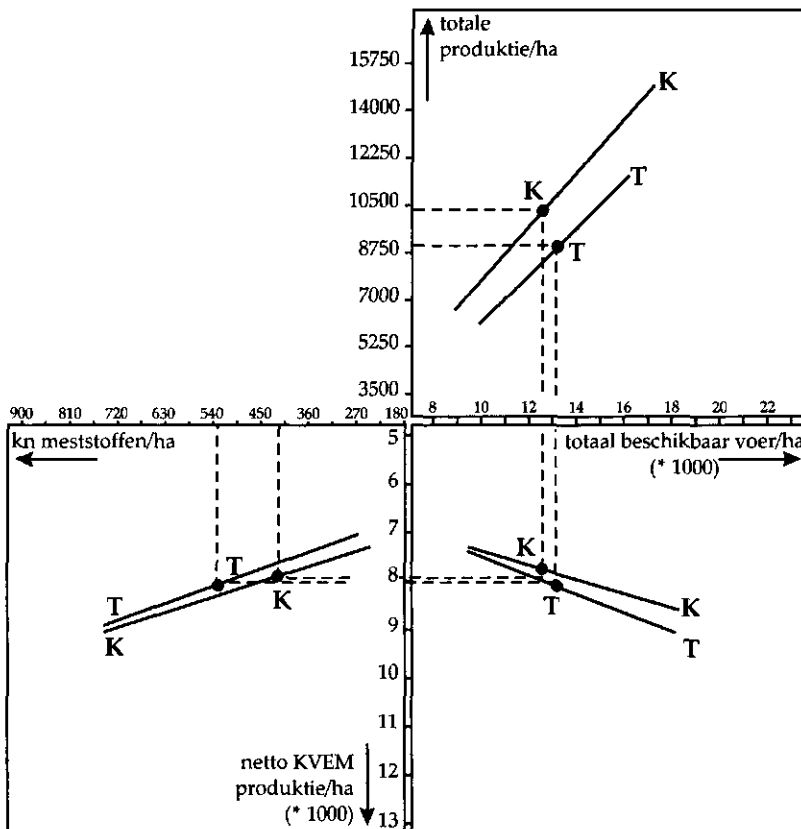
Figuur 4.9 is gevuld met data van driehonderd Friese melkveehouderijbedrijven, die gelijk zijn verdeeld over klei, veen en zand. De gegevens zijn gebaseerd op boekhouddata die zijn verzameld door het AVM/CCLB en hebben betrekking op het jaar 1990/91. Een meer uitgebreide analyse van deze dataset treft men aan in Van der Ploeg, Renting en Roex 1994 (zie met name hoofdstuk 3).

Figuur 4.9 verwijst naar een niet onaanzienlijke spreiding in de (samengevatte) I/O-relaties in het eerste en derde kwadrant. Deze spreiding laat zich niet begrijpen als een *at random*-fenomeen. Ze hangt in belangrijke mate samen met de steeds weer variërende wijze waarop het arbeids- en

productieproces als geheel wordt geordend. In elke bedrijfsstijl worden bepaalde regelmatigheden gecreëerd.

Ik wil dat hier adstrueren door twee tegenvoeters, koeienboeren en machineboeren, nader te onderzoeken. Leidraad bij die bespreking is figuur 4.10, waarin de I/O-relaties zoals die per kwadrant gelden, zijn weergegeven voor beide stijlen.

Figuur 4.10 Driekwadrantendiagram met 'regelmatigheden'

In het eerste kwadrant (het linker-onder-kwadrant) is aangegeven dat machineboeren door de bank genomen méér voer per hectare (de gebruikte maat is hier Kvem productie/ha) produceren dan koeienboeren²³. Daar hebben ze overigens aanzienlijk meer meststoffen voor nodig dan hun tegenvoeters. De regressielijnen geven aan dat machineboeren in de velden afstandelijk beschouwd minder efficiënt zijn dan koeienboeren.

Na veel minutieus onderzoek is, zo lijkt me, de technische explicatie inmiddels wel duidelijk (en al met al ook erg voor de hand liggend): machineboeren maaien graag²⁴. Koeienboeren laten hun koeien bij voorkeur zoveel mogelijk het werk zelf doen. Bij hen ligt het accent op beweiding. Machineboeren organiseren de benutting van de grasgroei (zie figuur 4.2) anders dan koeienboeren doen. Opteren de laatsten veelal voor een

wat zwaarder gewas, de eerstgenoemden kiezen voor veelvuldig maaien en kuilen. Zij prefereren daarom het lichte gewas²⁵.

Misschien is prefereren in dit verband een ongelukkige term. Machineboeren maken een licht gewas, net zoals koeienboeren een zwaar gewas maken. De doelbewust gecreëerde verhouding tussen weiden en maaien, de gekozen beweidingssystemen, de bemesting, de bepaling van het juist geachte tijdstip voor het maaien, de verliezen die voor lief worden genomen en ga zo maar door – het zijn allemaal randvoorwaarden die in dit verband relevant zijn en die er toe bijdragen dat de uiteenlopende samenhangen zoals weergegeven in het eerste kwadrant van figuur 4.10 inderdaad gemáákt worden. Door de doelgerichte aansturing (daarover straks meer) van de uiteenlopende deeltaken, dat wil zeggen: door de strategische organisatie van de landbouwbeoefening-als-praktijk worden bepaalde regelmatigheden gecreëerd. Zo ontstaan uiteenlopende I/O-verhoudingen. I/O-verhoudingen worden op specifieke wijze gemodelleerd en wel volgens de praktijk waar ze deel van vormen.

Het tweede kwadrant betreft de mate waarin het zelfgeproduceerde voer wordt aangevuld met aangekocht voer. De verhouding tussen zelfgeproduceerd en aangekocht voer kan enorm variëren. De bepaling van deze verhouding is voor veel boeren een voornaam aandachtsveld, een kwestie van strategisch wikken en wegen. Door de geschiedenis heen is de aard van dit wikken en wegen ook sterk veranderd, juist met betrekking tot dit punt (zie hoofdstuk 2).

Figuur 4.10 maakt duidelijk dat er ook hier weer uiteenlopende regelmatigheden gelden. Machineboeren kopen gemiddeld meer additioneel voer aan (ruw- maar vooral krachtvoer), maar bij een gelijke Kvem-productie per hectare kopen koeienboeren meer aan.

De regelmatigheden zoals gecreëerd in het eerste en tweede kwadrant, impliceren dat er per hectare sprake is van een bepaalde hoeveelheid voer. Dat is de basis van het derde (rechter-boven) kwadrant. In dit kwadrant wordt de omzetting (de conversie) van voer in dierlijke productie weergegeven en nader onderzocht. Zoals aangegeven in figuur 4.10 gelden hier opnieuw uiteenlopende, onderling sterk contrasterende regelmatigheden. Deze sterk verschillende regelmatigheden zijn in belangrijke mate de uitkomst van uiteenlopende fokstrategieën. Zowel de koeienboeren, als de machineboeren maken koeien die niet alleen onderling in allerlei opzichten verschillen – het gaat ook steeds om koeien die zo goed mogelijk bij de gecreëerde context als geheel passen.

De koeien die de Nederlandse weilanden bevolken, zijn bij uitstek *sociale constructies*. Dat geldt in het algemeen: elke koe is de uitkomst van voorafgaande ketens van onderling samenhangende beslissingen. Die betreffen de stierkeuze, de vervanging van melkkoeien, de selectie van moederdieren, de opfok van kalveren, de eerste afkalfleeftijd van vaarzen, de verzorging en voeding van het jongvee, de verhouding tussen jongvee en melkvee en ga zo maar door.

De koe van nu is de uitkomst van beslissingen die in het verleden werden genomen, net zoals de beslissingen van nu de koe van de toekomst in zich

dragen. Verleden, heden en toekomst vlechten zich zo langs verschillende sporen, langs verschillende ketens aaneen.

Meer in het bijzonder geldt dat de genoemde beslissingen onderling steeds weer tot een samenhangend geheel moeten worden gesmeed (zie onder meer Beaudeau 1994), waarbij dat geheel steeds in sterke mate *stijlspecifiek* is (zie ook Barkema 1998). Dat leidt ertoe dat er uiteenlopende koeien worden gemaakt.

Groen *et al.* (1993) hebben in een uitgebreid onderzoek (dat betrekking had op een 10.000 koeien van zo'n 260 bedrijven uit drie gebieden) onderzocht in welke mate de fokwaardeschattingen (die informeren over de kwaliteit en de aard van de koeien) en de stierkeuzes variëren van stijl tot stijl. Koeienboeren creëren, het zal niet verbazen, melkkoeien bij uitstek. De fokwaardeschattingen voor INET (een maat voor de genetische vooruitgang ten opzichte van de moederdieren), de geproduceerde hoeveelheid eiwit, etc. zijn significant en substantieel hoger dan bijvoorbeeld die van de machineboeren.

Ook wat het exterieur betreft vindt men tekenende verschillen. De melkkoeien die door koeienboeren worden gemaakt, zijn – om het zo maar te zeggen – mooier, 'meer melkkoe' dan de koeien die door andere boeren worden gefokt. Qua ontwikkeling, maar vooral wat betreft het type en de uier zijn er opnieuw significante verschillen.

Omgekeerd springen de koeien van machineboeren eruit qua *beenwerk*. Dat correspondeert op opvallende wijze met de manier waarop machineboeren met hun vee omgaan. Ze definiëren het zelf vaak als gebruiksvee, als vee 'dat in de stal z'n eigen voer moet kunnen halen'. Daarvoor is, zo begrijpt men, inderdaad beenwerk nodig. Een koeienboer daarentegen geeft individuele aandacht en zorg aan het vee; hij zal z'n koeien bij wijze van spreken het voer brengen.

Zo weerspiegelt elke stijl zich in de koeien die worden gemaakt, in de koeien die passen in de *desbetreffende* stijl. Goedbeschouwd vormt de koe een *pars pro toto* voor de bedrijfsstijl.

Koeien zijn, zo kan men concluderen, sociale constructies. De natuur (in casu de koe) wordt geplooid in en door het arbeids- en productieproces, en wel op zulk een wijze dat ze optimaal gaat passen bij de ratio die in die specifieke praktijk wordt gevolgd. Op sprekende wijze wordt dat door Groen *et al.* aangetoond daar waar ze het onderzochte vee onderscheiden in melktypisch vee (FH en HF) en in dubbeldoel vee (voornamelijk MRIJ), waarbij deze laatste uitdrukking staat voor vee dat behalve melk ook vlees levert. Deze twee, van nature sterk verschillende veeslagen werden in het onderzoek van Groen *et al.* gerelateerd aan de stijl van de verschillende bedrijven²⁶.

Ik beperk me hier tot koeienboeren en de zogeheten dubbeldoelboeren (een *folk-concept* uit de Achterhoek, de Rivierengebieden en Zuid-Holland, waarmee wordt geduid op boeren die zich toeleggen zowel op de melk- als op de vleesproductie; zie daaromtrent Roep *et al.* 1991; Maso 1986 en Van der Ploeg *et al.* 1990 en Van der Ploeg 1996b).

In tabel 4.11 zijn enkele resultaten samengevat:

Tabel 4.11 De plooibaarheid van veeslagen (fokwaarden voor exterieurkenmerken: ontwikkeling en bespiering) de waarden voor bespiering zijn tussen []

<i>stijlen</i>	<i>koeienboeren</i>	<i>dubbeldoelboeren</i>
veeslagen:		
melktypisch vee	98,9 [102,1]	96,1 [104,4]
dubbeldoelvee	99,7 [101,2]	98,6 [103,2]

(de geduide fokwaardeschattingen zijn onderling allemaal significant verschillend)

Bespiering is een indicatie voor het vleesproducerende vermogen. Wat tabel 4.11 toont, is dat ongeacht het veeslag, de zogeheten dubbeldoelboeren hun vee ontwikkelen tot dieren die behalve melk ook veel vlees produceren. Gebruiken ze het roodbonte MRIJ-vee (dubbeldoelvee), dan ligt zulks voor de hand. Werken ze echter om bepaalde redenen ('*rouge ou noir*', is, zo kan men met Maso 1986 zeggen, een diepingrijpende kwestie op het platteland) met zwart-bont of, scherper gezegd, met melktypisch vee, dan 'bouwen' deze dubbeldoelboeren hun vee op zulk een wijze 'om' dat er uiteindelijk opnieuw uitstekende vleesproducenten op stal komen te staan.

Hetzelfde gebeurt in omgekeerde zin. Als koeienboeren met MRIJ-vee werken (van nature een dubbeldoeldier dat daarom minder excelleert in de melkproductie als zodanig), dan ontwikkelen ze hun vee, in de loop der tijd, toch weer tot vee dat zich onderscheidt qua melkproductie en dat qua bespiering nauwelijks meer opvalt. In en door de landbouwbeoefening wordt de natuur geplooid. Koeien worden (net als velden overigens) gemaakt tot iets bijzonders²⁷.

Terug naar de koeienboeren en de machineboeren uit Friesland. In het derde kwadrant (het rechter-boven-kwadrant dat betrekking heeft op de stal, i.e. op de conversie van voer in de totale dierlijke productie) realiseren koeienboeren een aanzienlijk hogere I/O-efficiency dan de machineboeren. Op het waarom hoeven we hier, na de uitgebreide schets van beide stijlen in hoofdstuk 3, niet meer uitgebreid in te gaan. Koeienboeren hebben, samengevat, betere koeien (althans in dit opzicht) gefokt; ze voeren en verzorgen de dieren ook anders. Dat alles (en nog veel meer) leidt ertoe dat onderscheidbare regelmatigheden ontstaan zoals die in het derde kwadrant zijn weergegeven.

Ik prefereer in dit verband de term *regelmatigheden* boven het ingeburgerde begrip productiefuncties. Weliswaar zou men kunnen zeggen dat koeienboeren een andere productiefunctie realiseren dan machineboeren. Daarmee zou weliswaar al op impliciete wijze worden geduid dat een bepaald verband tussen inputs en outputs niet zozeer door de natuur of door de beschikbare technologie wordt gedetermineerd, maar veeleer de uitkomst is van specifieke sociale praktijken waarin natuur en technologie op specifieke wijze worden gemodelleerd en geplooid.

Maar aan de notie van productiefunctie blijft hoe dan ook een zweem van determinisme kleven. Dan wordt bijvoorbeeld verondersteld dat koeien-

boeren (of welke andere groep dan ook) langs hun functie zouden kunnen schuiven. Bovendien wordt dan stevast signaleerd dat er ook 'rond de productiefunctie van bijvoorbeeld koeienboeren heel veel variantie is' (wat, zo meent men, zou duiden op een probleem).

Tegenover dat alles is, lijkt me, maar één positie mogelijk: productiefuncties bestaan niet²⁸. Het zijn artificiële verbanden die door wetenschappers werden en worden gecreëerd en op grond waarvan men meent de landbouwbeoefening te kunnen vatten en voor te kunnen schrijven. De productiefunctie is essentieel voor externe prescriptie – want gras produceren en koeien melken kan men ook zeer wel zónder dergelijke functies. In en door hun werk, in en door het plooiën van de natuur (meer specifiek: in en door het maken van, bijvoorbeeld, hun koeien) creëren boeren bepaalde patronen, bepaalde regelmatigheden. Die patronen of regelmatigheden variëren van stijl tot stijl. Ze variëren ook *binnen* elke stijl.

Precies die variatie wordt door boeren aangegrepen (in doorgaande cycli van observeren, vergelijken, interpreteren, adapteren en opnieuw observeren) om vooruitgang te produceren. Dat gebeurt door voort te bouwen op de variatie binnen het eigen bedrijf (verderop ga ik daar dieper op in), het gebeurt vooral ook door voortdurend en veelal op systematische wijze bedrijven onderling te vergelijken.

Daarnaast moet worden opgemerkt dat boeren hun bedrijf beslist niet langs een (verder imaginaire) productiefunctie verschuiven – door en in hun werk maken ze juist nieuwe functies. Dat houdt tegelijkertijd in dat de verhouding tussen landbouwbeoefening als praktijk en de geïnstitutionaliseerde vormen van technologie-ontwikkeling anders moet worden geconceptualiseerd. Vooruitgang, ook als die in strikt technische en/of agronomische termen wordt gedefinieerd, bijvoorbeeld als een verbetering van I/O-verhoudingen, komt dan in essentie naar voren als een *endogeen* proces, waarbij *exogene* elementen een belangrijke aanvullende betekenis kunnen vervullen. Maar dat terzijde.

4.6 Een methodologisch intermezzo

De hiervoor gepresenteerde bevindingen werden weldra object van interessante discussies. Beschouwd vanuit de Cartesiaanse visie is de samenhang tussen stijlen en I/O-relaties immers licht bevreemdend. Als ik terugblik, kan ik twee fases onderscheiden in dat debat, dat met name tussen collega-onderzoekers werd gevoerd. Ik wil in dit intermezzo iets dieper op de gebruikte argumenten en tegenargumenten ingaan. Ik denk dat zulks vooral interessant is met het oog op de diverse analysetechnieken die over en weer werden gehanteerd en soms zelfs werden ontwikkeld ten behoeve van dat debat (zie Dijk *et al.* 1998 voor een samenvatting). Daarmee is de argeloze lezer die niet geïnteresseerd en/of geschoold is in multivariate analysetechnieken, gewaarschuwd. Hij of zij kan deze paragraaf beter overslaan.

In eerste instantie werd tegengeworpen dat de verschillende regelmatigheden zoals geïllustreerd in figuur 4.10 hooguit een statistische ruis rondom een algemeen geldende serie van I/O-verhoudingen vertegenwoordigen. Waar wij van mening waren dat een dergelijk algemeen verband (een universeel geldende productiefunctie) niets anders dan een hybride was, daar werd de ruis opgevoerd als alternatieve verklaring. Daarmee wil ik dat argument beslist niet ridiculiseren. In beginsel is het natuurlijk mogelijk dat er enkel van ruis sprake is – het is zelfs mogelijk dat die ruis iets met stijlen heeft te maken. Sommige boeren boeren nu eenmaal beter dan anderen.

Het was, zo zeiden onze gesprekspartners, hooguit aannemelijk dat vanuit de diverse stijlen uiteenlopende posities zouden worden ingenomen op het verder algemeen geldende verband. Langs (of op) de algemeen geldende productiefunctie zijn dan uiteenlopende posities onderkenbaar. Een zuinige boer zal een positie lager op de functie kiezen, een intensieve boer een hoger gelegen positie.

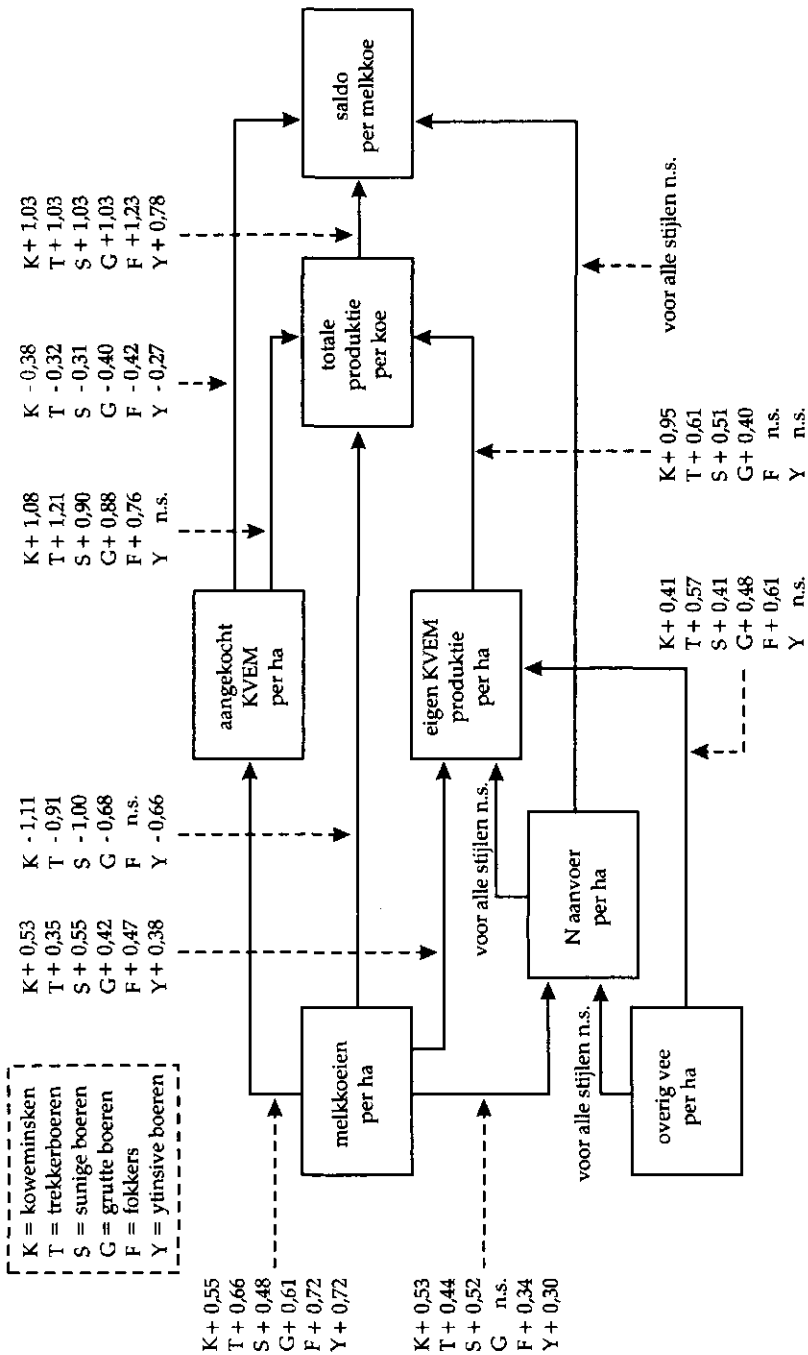
Spelende met termen die inmiddels in zwang zijn, zou men kunnen zeggen dat klimmende alpinisten natuurlijk niet de Mont Blanc maken. Die 'ligt er', ongeacht het feit of er geklommen wordt. De Mont Blanc is een objectief gegeven (net als een productiefunctie). Het enige feit dat mogelijkerwijs van belang is, is dat sommige alpinisten de top halen, andere komen slechts halverwege.

Als empirisch onderzoeker kun je niets anders dan stellen dat een productiefunctie wellicht moet worden beschouwd als de Mont Blanc²⁹. Sommige boeren weten hoger te klimmen, andere slagen daar minder goed in. Het zou zo kunnen zijn, maar misschien is het ook *niet* zo³⁰.

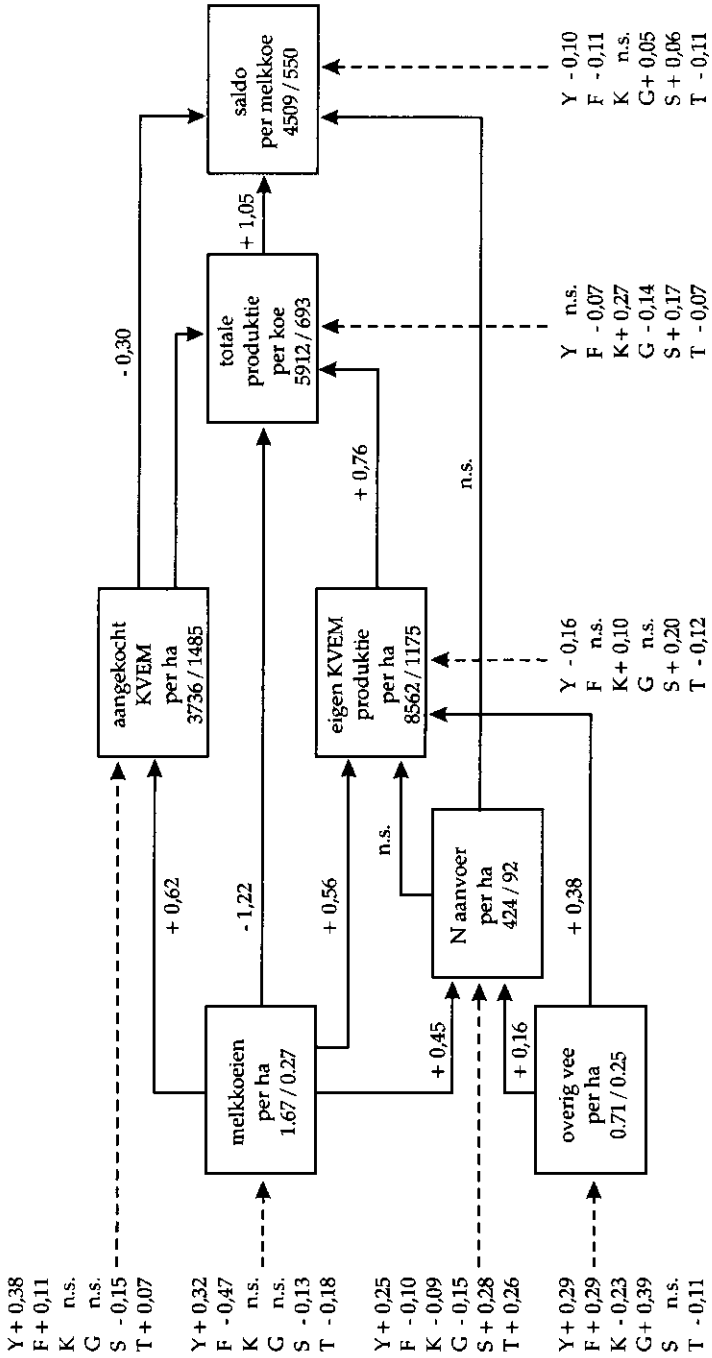
In figuur 4.12 is een algemeen pad-model³¹ weergegeven dat (indirect) een reeks van I/O-relaties binnen de melkveehouderij beschrijft. Per deelrelatie is weergegeven wat de *stijlspecifieke* β (een maat voor het effect van de ene variabele op de andere en daarmee dus een indicatie voor de aard van de I/O-relatie) is³². Men ziet dat er ook zo belangrijke verschillen naar voren komen. Een variatie in de veebezetting (melkkoeien per hectare) vertaalt zich in de stijl van koeienboeren (K) niet in de melkgift ($\Sigma K = -0,01$), terwijl eenzelfde wijziging in de stijl van bijvoorbeeld de intensieve boeren (Y) een sterk negatief effect heeft ($\Sigma Y = -0,66$). Zou men dit alles in grafische termen verbeelden, dan is er sprake van (partiële) productiefuncties met variërende hellingshoeken.

Uiteraard kan men dezelfde kwestie op verschillende wijze benaderen. In figuur 4.13 is een alternatieve benadering samengevat. Het gaat om hetzelfde model, maar in tegenstelling tot de benadering zoals samengevat in de voorgaande figuur 4.12, zijn ten behoeve van figuur 4.13 in eerste instantie algemene verbanden gecalculeerd. Daarna zijn de additionele effecten van de bedrijfsstijl berekend.

Figuur 4.12 Stijlspecifieke input/output-relaties (Friesland; n=300)

Figuur 4.13 De additionele effecten van stijl

Men ziet in figuur 4.13 dat stijl de veronderstelde algemene verbanden op een aantal beslissende plaatsen als het ware verwringt. Kijken we bijvoorbeeld naar de samenhang tussen aangekocht voer en totale productie per koe. Benaderen we die samenhang als een algemene relatie, dan vinden we een β van +0,71. Echter, dat algemene verband valt weer uiteen in specifieke relaties. Bij zuinige boeren is de inzet van aangekocht voer systematisch lager (additionele $\beta = -0,15$), terwijl het deelresultaat, i.e. de totale productie per koe systematisch hoger ($\beta S = +0,17$) is. Het algemene verband wordt als het ware bijgebogen ('geplooid' zoals we hiervoor zeiden). Bij machineboeren (T) en intensieve boeren (Y) ligt dat precies andersom: ook hier wordt bijgebogen maar in een andere richting. Zo komen we weer tot eenzelfde conclusie: in en door het arbeidsproces worden, afhankelijk van de bedrijfsstijl, steeds weer (stijl)specifieke I/O-relaties gecreëerd.

Een tweede ronde in de discussie draaide, in essentie, om een herintroductie van het gangbare structuurbegrip. Er lijken op het eerste gezicht – zo kan ik deze stellingname die vooral van collega's van het LEI kwam, samenvatten – inderdaad variaties te zijn rond de algemeen geldende I/O-relaties. Echter, zo gaat de redenering, die variaties vloeien voort uit structurele verschillen. Sommige bedrijven kampen bijvoorbeeld met een hoog quotum per hectare, andere hebben daarentegen een lage melkproductie per hectare. Dergelijke structurele verschillen vertalen zich, zo wordt dan vervolgd, op logische wijze door in allerlei andere aspecten van de bedrijfsvoering. Bij een hoge, structureel bepaalde melkproductie per hectare is het voor de hand liggend dat er bijvoorbeeld sprake is van hoge krachtvoergiften. En van hoge ruwvoeraankopen. En van een streven van de ondernemer om ruw- en krachtvoeraankopen te beperken door de melkgift per koe zoveel mogelijk te verhogen. Enzovoorts en zo verder. De strategische en intern consistente ordening van het bedrijf als geheel wordt in deze redenering geaccepteerd. Tegelijkertijd wordt die doelbewuste ordening echter geduid als een reflex van structurele kenmerken. Daarmee is de *uncaptured peasant*, zogezegd, alsnog gepakt en geplaatst.

Bedrijfsstijlen zouden, polemisch samengevat, niets anders zijn dan evenzovele uitdrukkingen van *structurele gradaties* die men in de hedendaagse landbouw aantreft. In methodisch opzicht ging het hier om een elegante 'aanval'. Met behulp van multiple variatie technieken werd voor allerlei I/O-relaties een maatstaf gecalculleerd. Voorbijgaande aan allerlei technische complicaties, komt die maatstaf neer op het volgende. Wat is bij een gegeven set aan structurele proposities (bijvoorbeeld de melkproductie per hectare, de melkgift der koeien, etc.) het te verwachten niveau van (bijvoorbeeld) de ruwvoeraankopen. En wat is, als het niveau van ruwvoeraankoop bekend is, de te verwachten krachtvoeraankoop.

In essentie gaat men daarmee terug op de vraag naar de *factor-endowments*. Wat zijn de beschikbare productiefactoren en hun onderlinge combinatie? Deze factor-combinatie wordt begrepen als structureel bepaald. Op haar beurt bepaalt de structureel bepaalde factorcombinatie op structurele wijze

de bedrijfsvoering. Wat aanvankelijk ongrijpbaar leek, komt zo alsnog naar voren als logische ontvouwing van structurele wetmatigheden. Met diverse, overigens niet altijd even transparante methoden werd dit geadstrueerd.

Ons³³ antwoord was tweeledig. De geduide structurele verschillen kunnen uiteraard niet los van het strategische handelen van de betrokken boeren, i.e. los van bedrijfsstijlen, worden begrepen. Een intensieve boer zal voornamelijk quota aankopen en geen grond, en daarmee zal hij de 'intensiteit van het grondgebruik' (het quotum per hectare) in aanmerkelijke mate beïnvloeden. Eenzelfde verhaal valt voor andere stijlen te vertellen.

Een bepaalde bedrijfsstructuur laat zich, kortom, niet als een *a priori*-gegeven, als een 'Mont Blanc die er nu eenmaal ligt', begrijpen. Een dergelijke structuur is mede, zo niet vooral, de uitkomst van de reeks van onderling samenhangende beslissingen die de betrokken ondernemer nam. Dat neemt niet weg dat die structuur (het inmiddels gecreëerde socio-technische netwerk) haar eigen inmanente ordening of dwang gaat uitoefenen. In hoofdstuk 3 is daar al expliciet op gewezen.

Is het verhaal daarmee af?

De berekening van een maatstaf (zoals verricht door de collega's van het LEI) verwijst naar een *ceteris paribus*-situatie. Als alle structurele kenmerken verdisconteerd zijn, hoe behoort dit bedrijf dan te scoren? De aldus geoperationaliseerde en zogezegd bedrijfsspecifieke maatstaf kan vervolgens worden vergeleken met de feitelijke resultaten. Daarbij is het typerend voor de Cartesiaanse benadering dat er in dit verband wordt gesproken van *afwijkingen* ten opzichte van de maatstaf. Herbergt de empirie meer variatie dan op grond van structuralistische benaderingen is te verwachten, dan gaat het om afwijkingen van de maatstaf³⁴.

Hoe het ook zij, we hebben deze afwijkingen van de maatstaf onderworpen aan een nadere (statistische) analyse. De achterliggende redenering is in beginsel simpel. Een bedrijfsstijl beïnvloedt de bedrijfsorganisatie (de *factor-endowment*) én de bedrijfsvoering: het gebruik dat van de gegeven productiefactoren wordt gemaakt. Met de berekening van de maatstaf wordt het eerste effect van de strategische aansturing weggehaald. Maar daarnaast moet stijl ook merkbaar zijn in de specifieke benutting van de productiefactoren. Ook voorbij de *ceteris paribus*-veronderstelling moet stijl, zo ze bestaat, relevant en dus aantoonbaar zijn.

In tabel 4.14 is een aantal afwijkingen ten opzichte van de maatstaf weergegeven. Het empirisch materiaal heeft betrekking op 259 melkveehouderijbedrijven op de zandgronden in Nederland (voornamelijk Friese Wouden, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg). De gegevens zijn ontleend aan het LEI-databestand³⁵.

Tabel 4.14 Afwijkingen ten opzichte van de 'maatstaf', onderscheiden voor diverse bedrijfsstijlen (melkveehouderij op de Nederlandse zandgronden, n=259, jaar=1994)

	alle bedrijven	zuinig	zuinig/ koeien	koeien	intensief	intensief/ machine	groot	groot/ zuinig
<i>aantal bedrijven</i>	245	16	26	18	26	5	14	9
voerkosten (f/koe)	2	-120	-31	-76	67	256	-54	-122
boven maatstaf (%)	19	46	33	62	80	36	33	
krachtvoer (kVEM/koe)	-55	-198	-252	-142	118	439	-196	-306
boven maatstaf (%)	37	35	22	54	80	36	22	
saldo (f/koe)	-68	-107	-63	33	-234	-882	-25	148
boven maatstaf (%)	50	39	72	35	0	43	78	
melkgift (kg/koe)	-53	-150	-88	-27	-55	-253	-34	-8
boven maatstaf (%)		12	27	44	19	0	43	47
saldo (f/ha)	-123	-130	-94	59	-583	-2.442	-114	252
boven maatstaf (%)		50	50	72	35	0	43	89
saldo (f100,- kg melk)	-0,97	-0,31	-0,7	0,59	-3,09	-14,01	-0,47	2,17
boven maatstaf (%)		56	46	72	35	80	43	78
Nettoresultaat (f100 kg)	5,15	-0,21	-1,23	1,41	4,75	23,24	3,17	8,81
boven maatstaf (%)		44	35	33	39	40	64	78

Op conceptueel niveau lijkt 'de afwijking ten aanzien van de maatstaf' te verwijzen naar strikt toevallige en/of naar strikt individuele aberraties. Beschouwing van tabel 4.14 leert evenwel dat deze afwijkingen ten opzichte van de maatstaf sterk stijlspecifiek zijn. Ook al zouden zuinige boeren (Z) en intensieve boeren (I) op volstrekt gelijke bedrijven opereren (denk aan de *ceteris paribus*-conditie), dan zouden de eerstgenoemden toch beduidend lagere voerkosten realiseren dan de laatstgenoemden. Zo ook de koeienboeren: ook al zou de bedrijfsorganisatie exact dezelfde zijn als die welke men bij andere stijlen aantreft, door de specifieke manier waarop zij de bedrijfsvoering organiseren, slagen ze erin een hoger saldo per melkkoel te realiseren.

Ook al zijn, met andere woorden, de productie-intensiteit, het beschikbare areaal, de arbeidsinzet en alle andere zogeheten structurele variabelen gelijk, dan leiden de verschillende bedrijfsstijlen, getuige tabel 4.14, toch tot niet onaanzienlijke verschillen in de uiteindelijke uitkomsten. Bedrijfsstijlen beïnvloeden niet alleen (via allerlei langetermijnbeslissingen) de bedrijfsopzet en -organisatie, ze beïnvloeden ook de bedrijfsvoering. In meer specifieke zin: ook als men verschillen in veebezetting en in melkgift verdisconteert, dan nog realiseren zuinige boeren (Z in tabel 4.14) met een lager krachtvoergebruik en met lagere totale voerkosten een saldo per koe dat verhoudingsgewijs hoger is dan het saldo dat intensieve boeren (I) realiseren met veel hoger krachtvoergiften en totale voerkosten per koe. Dat geeft opnieuw aan hoe men in het concrete arbeidsproces allerlei partiële I/O-relaties herordent en remodelleert.

Keren we terug naar het driekwadrantendiagram (zie figuur 4.10), dan kunnen we al met al vaststellen dat er inderdaad sprake is van uiteenlopende regelmatigheden – van, zo zou men met Sauvant kunnen zeggen, van *multiple response*-modellen. De vraag is natuurlijk waarom. Weliswaar heb ik in de voorgaande uiteenzetting naar een aantal aspecten verwezen (er worden andere koeien gefokt, er wordt anders gemaaid, etc.). Maar ook naar aanleiding daarvan laat zich vragen: waarom en hoe? Waarom en hoe worden deze uiteenlopende patronen of regelmatigheden gecreëerd en gereproduceerd?

4.7 Het vierde kwadrant: de strategische aansturing en ordening van het arbeids- en productieproces

Systemen laten zich vrijwel altijd in subsystemen uiteenleggen. Wat we hier voor gedaan hebben, is zoveel als het uiteenleggen van het melkveehouderijsysteem in drie subsystemen (gesymboliseerd door drie kwadranten). Subsystemen voegen zich echter zelden zomaar tezamen tot een goed werkend geheel (tot een systeem). Cruciaal daartoe is de aanwezigheid van een *regulatory subsystem*, een regulerende of ordenende instantie, vanwaaruit onder meer de exacte afstemming van de subsystemen ten opzichte van elkaar wordt gereguleerd.

Het regulerende subsysteem laat zich hier eenvoudig gelijkstellen aan de strategie, aan de stijl van de boer. In elke stijl gelden daarbij specifieke oogmerken, specifieke kengetallen ook. In hoofdstuk 3 is dat al aangegeven (verder zij de geïnteresseerde lezer verwezen naar Van der Ploeg, Roex en Koolen 1996). Vanuit deze specifieke oogmerken worden de activiteiten in de uiteenlopende kwadranten (in velden, voermarkt, en stal) op specifieke wijze georganiseerd.

In de praktijk van de koeienboeren is het saldo per melkkoe (opbrengsten minus kosten per melkkoe) een centraal kengetal. Het saldo per melkkoe wordt aangegrepen om de ontwikkelingen in het bedrijf te volgen en te evalueren. Hetzelfde kengetal wordt ook gehanteerd om kennis te nemen van andersoortige situaties, om kaf van koren te scheiden en te bepalen waar iets interessants aan de hand is wat mogelijkerwijs navolging zou kunnen verdienen.

In figuur 4.15 is de specifieke organisatie van de *operational subsystems* (het 1e, 2e en 3e kwadrant) gekoppeld aan het *regulating subsystem* (hier opgenomen als het vierde, het linker-boven-kwadrant). Bij koeienboeren staat het bereiken van een zo hoog mogelijk saldo/koe centraal. Van daaruit organiseren zij de diverse operationele systemen en de daarin besloten I/O-relaties.

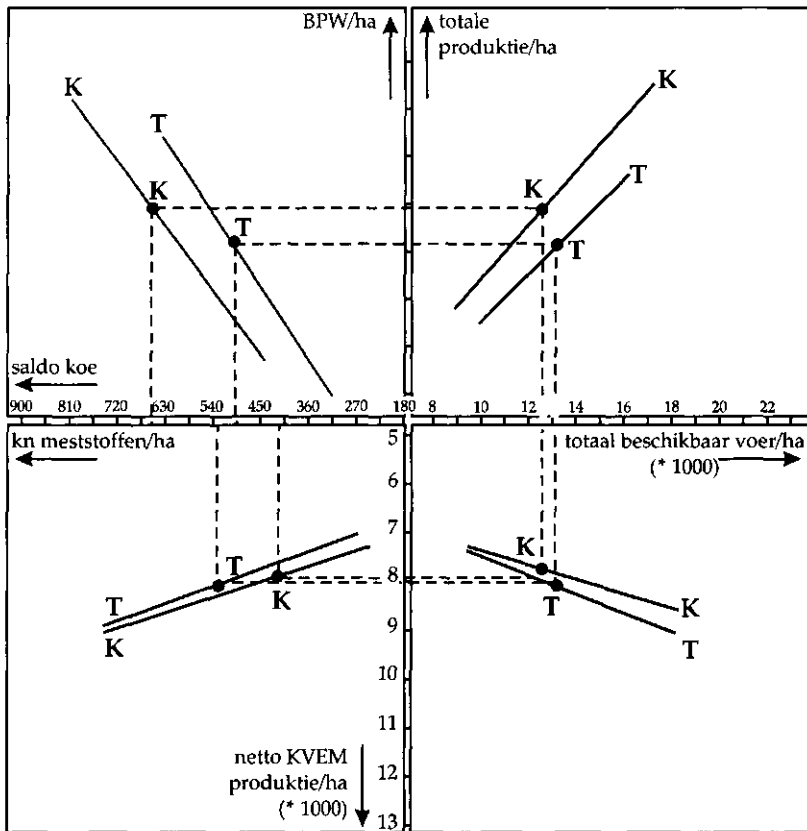
Figuur 4.15 maakt als het ware in één oogopslag de ratio van deze specifieke organisatie duidelijk. Door hun specifieke organisatie van het werk in de velden, in de stal en van hun activiteiten op de voermarkt weten de koeienboeren daadwerkelijk een hoog saldo/koe te realiseren. Zouden ze de werkzaamheden in de velden, de stal en op de voermarkt organiseren zoals machineboeren dat doen, dan zouden ze (zo toont figuur 4.15) genoeg moeten nemen met een lager score op dit voor hen zo essentiële kengetal.

Betekent dit nu omgekeerd dat machineboeren (of 'trekkerboeren' zoals ze in Friesland vaak worden genoemd) 'inferieure' ondernemers zijn? Nee, natuurlijk niet. Ze organiseren hun praktijk niet vanuit het streven naar een zo hoog mogelijk saldo/koe. Wat voor hen doorslaggevend is, is 'een zo hoog mogelijk volume weg te zetten met zo weinig mogelijk arbeid'. Vandaar ook de machine of trekker als trefzekere metafoor voor deze stijl. Mechanisering is essentieel in deze strategie. Het daarmee corresponderende kengetal is ondubbelzinnig: dat is de BPW/VAK (het totale productievolume per arbeidskracht).

Introduceert men nu dit kengetal (BPW/VAK) in het vierde kwadrant, dan blijkt (zie ook figuur 4.16) dat er in het vierde kwadrant een significante relatie naar voren komt tussen BPW/ha en BPW/VAK in het geval van de machineboeren. Bij de koeienboeren ontbreekt zulk een verband; bij hen is de relatie tussen BPW/ha en BPW/VAK niet-significant. Afgaande op de relatie die er is in het geval van de machineboeren, wordt hun organisatie van het werk nu echter bij uitstek aannemelijk. Weliswaar is de efficiency van het graslandgebruik, geïsoleerd beschouwd, minder hoog; net zoals de efficiency in de stal, abstract beschouwd, minder hoog is. Maar die lagere efficiency in velden en stal (de weerzin tegen het 'verdoen van mijn tijd op de vierkante meter', de weerzin ook tegen het

'om pankoecken met die koeien') levert de machineboeren precies datgene op wat ze nastreven: een hoge BPW/VAK.

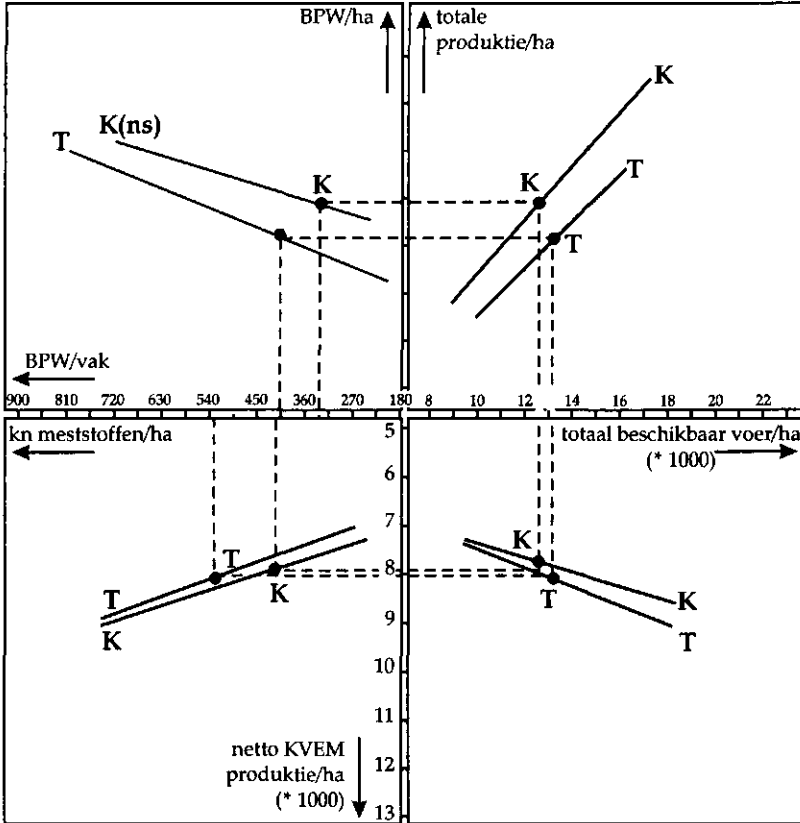
Figuur 4.15 De aansturing van de werkwijze van de koeienboeren vanuit het vierde kwadrant

Beschouwd vanuit de eigen strategie (het eigen, specifieke *regulatory system*) vertegenwoordigen de machineboeren een rationele aanpak. De verhoudingsgewijs *lage* efficiency in velden en stal (uitgedrukt in I/O-termen) ofwel de verhoudingsgewijs *lage* arbeidsinzet in deze kwadranten is essentieel om de nagestreefde *hoge* BPW/VAK-verhouding te realiseren. De specifieke ratio in het *regulating subsystem* verklaart de ogenschijnlijk geringe 'efficiency' in de *operating subsystems*. Het eerste impliceert zelfs het tweede. Naarmate de machineboer 'rûcher' is in veld en stal, opereert hij *béter* als machineboer. En in die mate zal ook zijn inkomen beter zijn. Eenzelfde verhaal zou zijn te vertellen voor alle bedrijfsstijlen. Steeds weer wordt de organisatie van I/O-verhoudingen (van *operatory subsystems*) op specifieke wijze strategisch aangestuurd. In elke stijl creëert men zijn eigen gelijk. In elke stijl worden de *operational subsystems* (hier verbeeld als velden, stal en relatie met de voerkoopman) geordend vanuit de strategi-

sche overwegingen die domineren in het *regulatory subsystem*. Dat betekent dat de verschillende stijlen inderdaad evenzoveel *multiple response*-modellen' vertegenwoordigen.

Figuur 4.16 De aansturing van de werkwijze van de machineboeren beschouwd vanuit het vierde kwadrant

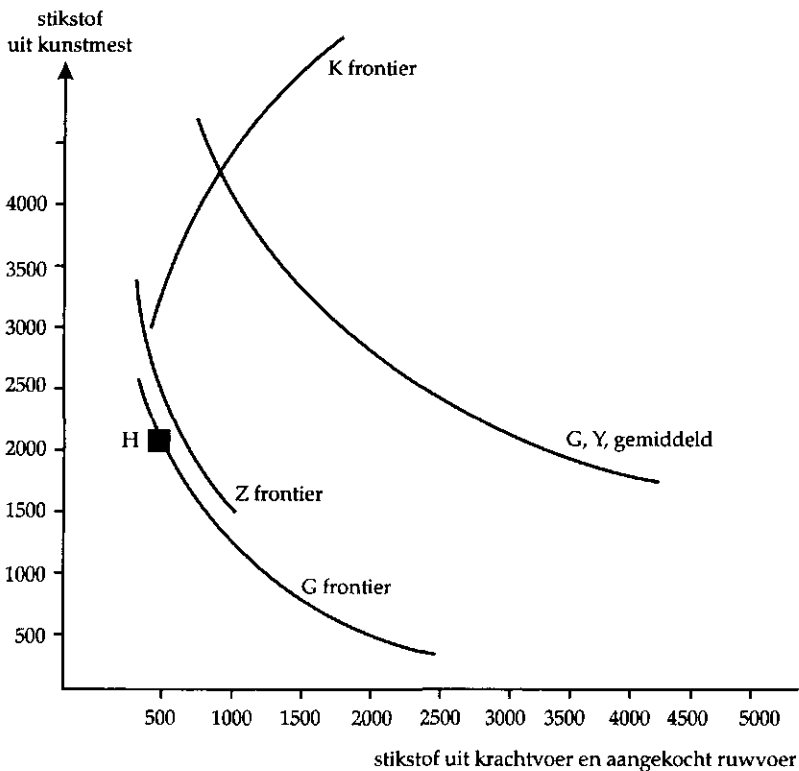

Er is een tweede belangrijke gevolgtrekking mogelijk naar aanleiding van de voorgaande exercitie. Dat is dat aan de locatie van een partiële I/O-relatie geen enkele normatieve betekenis kan worden verbonden die losstaat van de overwegingen die gelden in het vierde kwadrant (die met andere woorden gelden in de strategie van de betrokken actoren). Afstandelijk beschouwd mogen de I/O-verhoudingen die machineboeren realiseren in het eerste en derde kwadrant als 'minder efficiënt' verschijnen – beschouwd vanuit de eigen strategie gaat het om een bij uitstek rationele werkwijze. Dat nu betekent dat de oplossing die in de hedendaagse agronomie wordt gehanteerd, dat is het toekennen van een extra waarde aan de 'hoogst gelegen' I/O-verhouding, niet goed handhaafbaar is (zoals in WRR 1992). Precies omdat ze abstraheert van de uiteenlopende strategieën die in het geding zijn.

4.8 Strategisch opereren in het eerste kwadrant

Het bedrijf van T. Hoeksma, gelegen in de noordelijke Friese Wouden, is meermalen doorgerekend met behulp van diverse modellen. Om de berekeningen rond te krijgen (dat wil zeggen om het bedrijf enigszins adequaat te representeren), bleken steeds vrij ingrijpende correcties op de voornaamste parameters nodig. Het bedrijf van Hoeksma draagt een hoge I/O-efficiency in zich – die efficiency is in belangrijke mate in het graslandgebruik gelokaliseerd. Bij het gebruik van standaardparameters zou Hoeksma aanzienlijke hoeveelheden extra ruwvoer of veel meer krachtvoer moeten aankopen. Daarvan was over de jaren heen evenwel geen sprake. Het bedrijf was en is efficiënter dan de modellen toestaan³⁶.

Figuur 4.17 De interrelaties tussen melkproductie en totale stikstofaanwending, gespecificeerd naar kunstmestgebruik en ruw- en krachtvoeraankopen

Hoeksma is een van die veehouders die in de loop der jaren uitermate nauwkeurig het gehele bedrijfsgebeuren registreerden³⁷. De data over graslandgebruik, over krachtvoergiften en ga zo maar door zijn per perceel en per dier aanwezig. Vaak over een periode van meer dan vijftien jaar. Om de bijzondere positie van Hoeksma's bedrijf te onderstrepen, verwijst ik naar figuur 4.17. In figuur 4.17 is de hoeveelheid stikstof uit kunstmest en de hoeveelheid stikstof uit krachtvoer en aangekocht ruwvoer aangegeven die nodig zijn om 100.000 kilogram melk te produceren. De diverse

curves verwijzen naar de 'frontier functions' die wat dit betreft in de verschillende bedrijfsstijlen liggen besloten. Ook de positie van Hoeksma's bedrijf (H) is geduid. Men ziet zo in één oogopslag dat zijn bedrijf tot de zeer efficiënte bedrijven behoort, daar waar het om benutting van stikstof gaat.

Waar ligt dat aan? Hoe wordt dat gerealiseerd? Hoe worden de 'afwijkingen' gecreëerd die reiken voorbij de praktijk die in de beschikbare wetenschappelijke modellen kunnen worden gevat? Daarover voeren mijn collega Rudolf van Broekhuizen en ik in de loop der tijd enkele uitvoerige gesprekken met Hoeksma.

Wat Hoeksma voortdurend benadrukt, is 'dat er evenwicht moet zijn in het bedrijf, er moet een goede balans zijn tussen hectares, koeien, quotum en voer. Mist het benodigde evenwicht, dan gaan ergens in het bedrijf opeens de kosten omhoog, dan blijkt dat je over de schreef gaat. Dan is het de kunst om het evenwicht weer terug te vinden'.

Overigens omkleedt Hoeksma deze stellingname met een aantal randvoorwaarden. Punt één is dat zo'n evenwicht niet statisch is, 'je kunt niet stilstaan'. Tegelijkertijd geldt dat abrupte wijzigingen uit den boze zijn: 'dan loopt het altijd wel ergens hartstikke vast of verkeerd, het moet geleidelijk'.

Een tweede punt dat meespeelt, is 'dat je er wel een beetje de omvang voor moet hebben, de ruimte moet er wel zijn'. Meer specifiek: je moet wel zelf genoeg voer hebben. 'Ons streven is altijd geweest, zo zelfvoorzienend mogelijk zijn qua voer. Maar dat hangt met allerlei dingen samen, ook hoe je het land gebruikt, hoeveel je beweidt, of ze 's nachts op stal gaan, wat je met het jongvee doet, en ga zo maar door. Bovendien geldt dat je ook genoeg koeien per man moet hebben. Heb je te weinig koeien per man, dan gaat het ook mis'.

Hoeksma onderstreept dat ook een intensieve boer naar een bepaald evenwicht zal streven, maar dat is toch een heel ander evenwicht, zegt hij, 'dan het mijne'.

In het algemeen gesproken zijn de implicaties van de quotering erg belangrijk geweest. 'Die superheffing is toch heel belangrijk geweest, daarvoor zaten wij toch ook wel een beetje op die intensiveringsgedachte. Maar na '85 werd het een spul van zoeken en terugkrijgen wat je eerst had moeten inleveren.' Met dit laatste wordt verwezen naar de strategie om steeds zuiniger te gaan boeren: 'Ik ben toch wel het meest een zuinige boer, dat is de hoek waar ik thuishoor.'

Als we na één van de gesprekken met Hoeksma op de terugweg de zaak nog eens doornemen, dan is een van de dingen die naar boven komen, toch dat de uniciteit van de eigen *resources* de impliciete ondertoon van de uiteenzetting vormt. Ook al noemt Hoeksma dat niet zo, het bijzondere staat centraal en is ook strategisch. Het eigen grasland is niet zomaar uitwisselbaar met willekeurig welk land, maar tot iets bijzonders gemaakt (enkele relevante details zijn in dat verband de lage kunstmestgiften, het gebruik van Euromestmix – een toevoegmiddel dat bij de drijfmest wordt

gedaan – de voederwaarde van het zelfgeproduceerde gras, en het lage gehalte aan onbestendige eiwitten in het voer).

Zo ook de mest. Daar wordt zo mee gewerkt dat het dat wordt wat het beste past in het eigen bedrijf. Bijzonder land dus, bijzondere mest, bijzonder vee ook. Of beter gezegd: vee, mest, land, etc. dat bijzonder is gemaakt. Daar waar dus het 'evenwicht' als belangrijk regulerend principe wordt benadrukt, daar moet worden beseft dat dit niet betrekking heeft op abstracte, maar op *verbijzonderde resources*. Het evenwicht is alleen daardoor al steeds weer een bijzonder evenwicht. Met dat al is ook aangegeven hoe bijzonder de factor arbeid in dit verband is: het is door de factor arbeid (en de daarmee gegeven kennis, inzichten, ervaringen, vermogens, etc.) dat het bijzondere van het eigen vee, grond, voer, mest, etc. is gecreëerd.

We spreken uitgebreid met Hoeksma over het materiaal dat is vervat in figuur 4.17. In de zoektocht naar de mogelijke verklaring van de eigen positie (zie H in figuur 4.17) komen de uniciteit van de eigen *resources* én het bijzondere evenwicht dat daarmee kon worden geconstrueerd voortdurend terug. Overigens blijkt bij die zoektocht dat ook Hoeksma op allerlei punten zegt dat hij niet weet waarom de dingen precies zus en zo samenhangen. Onwetendheid op diverse punten is niet afwezig bij boeren; het intrigerende is hoe ze er mee om springen.

De eerste schakel die Hoeksma aan de orde stelt bij de bespreking van figuur 4.17, betreft de relatie tussen de productie van 100.000 kilogram melk en het aantal daarvoor benodigde melkkoeien. Hieromtrent is Hoeksma heel beslist. 'Met zoveel mogelijk koeien en met zo laag mogelijke kosten die 100.000 kilogram bijelkaar melken.' Dat is 'het evenwicht dat je moet zoeken'.

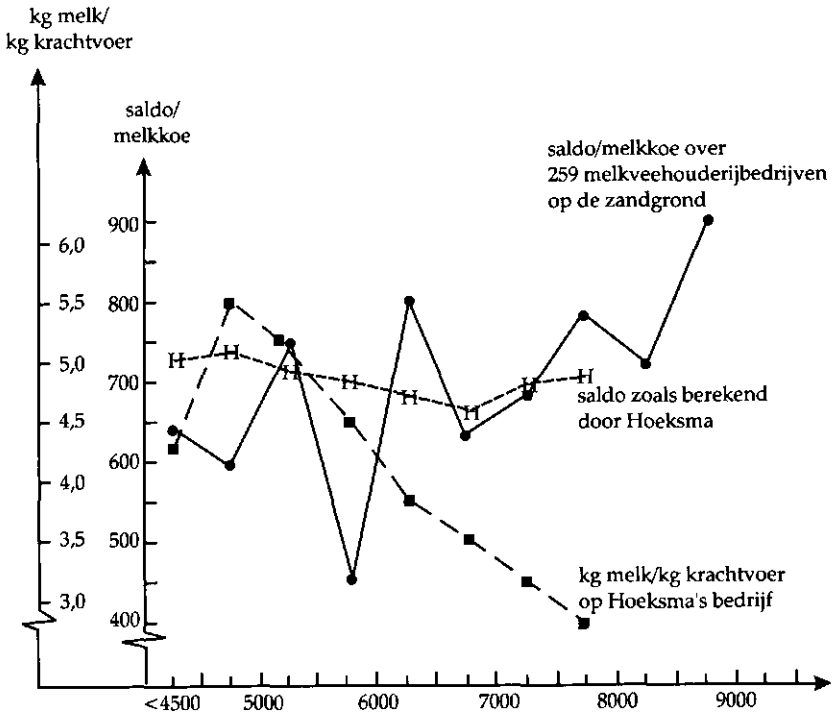
Hoeksma heeft een FH-veestapel. Hij beschouwt het FH-vee als een essentiële schakel in de hiervoor genoemde verbanden. Daar komt bij, zo merkt Hoeksma op, dat 'je op deze manier ook meer omzet en aanwas krijgt. Vooral de drachtige vaarzen hebben op dit moment een mooie exportprijs'.

Hoeksma licht ook toe hoe hij aan de voorgaande stelling is gekomen. Daartoe is namelijk systematisch gebruikgemaakt van de variatie binnen het bedrijf. De krachtvoergiften zijn door Hoeksma aan de melkgift gerelateerd (zie tabel 4.18) en dat verband is per seizoen en ook per koe (en per groep koeien) nagetrokken. Daarbij bleek dat de minder productieve koeien (tussen 4500 en 5000 kg) per kilogram krachtvoer de meeste melk produceren en ook tot het hoogste saldo per koe (melkgeld minus krachtvoerkosten) leiden.

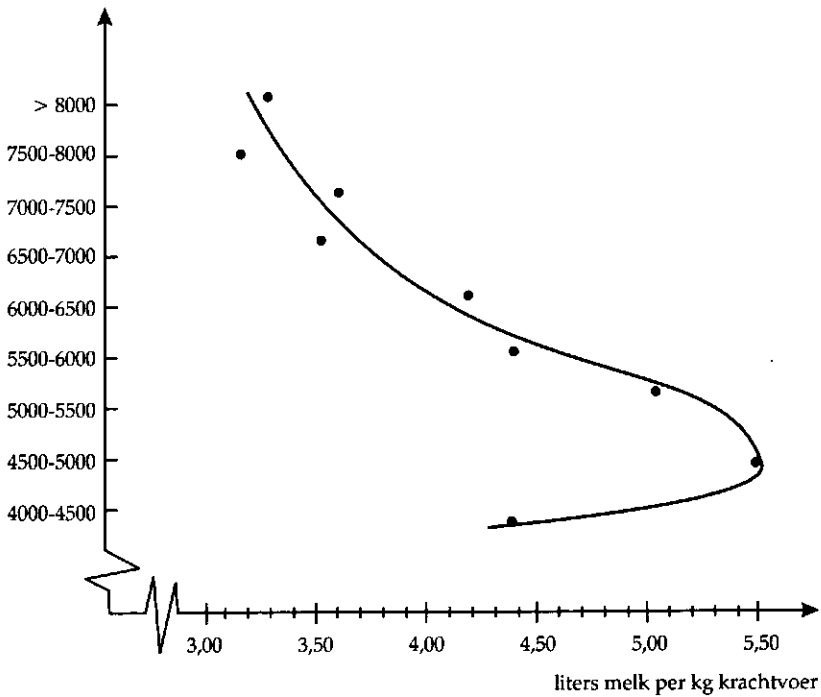
Hetzelfde is gedaan voor de seizoenen. Dan blijkt dat in het eerste en tweede kwartaal een kilo krachtvoer aanzienlijk meer melk geeft (7,1 resp. 6,1 liter) dan in het derde en vierde kwartaal (2,5 resp. 2,4). Maar omdat de melkprijs in de winter hoger is, komt het saldo per 1000 kilogram melk vrijwel op hetzelfde neer over de vier seizoenen heen. 'Vanuit milieuoogpunt deugt dat natuurlijk niet.' Verder bevroedt Hoeksma een samenhang

met het afkalven. Maar dat heeft hij, met de manier waarop hij rekent, onvoldoende duidelijk voor ogen kunnen krijgen.

Tabel 4.18 De aantekeningen van Hoeksma plus een aanvullende grafiek

productie-niveau	aantal	lt melk per kg krvoer	kg kr.voer per 1000 kg melk	kracht-voer-kosten	melk-prijs	saldo per 1000 kg melk
>7500	10	3.27	306	132	80.40	672
7000-7500	15	3.40	294	126	80.40	678
7000-6500	8	3.60	277	119	80.40	685
6500-6000	18	3.94	254	109	80.40	695
6000-5500	18	4.45	224	97	80.40	707
5500-5000	9	5.11	196	84	80.40	720
5000-4500	6	5.47	183	78	80.40	726
4500-4000	3	4.35	230	99	80.40	705

Hoe dan ook: een lage melkgift per koe en dus veel melkkoeien om die 100.000 kilogram vol te krijgen. De melkgift zit nu laag in de 6000. Dat maakt de keuze om door te fokken met de 'oude' FH-koeien voor de hand liggend: 'Persoonlijk denk ik dat de FH heel efficiënt zijn, ze willen ook wel groeien, ze zijn goed in melk én vlees. Bij die Amerikanen moet er veel meer in en er komt meer stront uit denk ik.'

Op dit punt wil ik andermaal de uiteenzetting van Hoeksma onderbreken en wel om opnieuw te wijzen op het belang van kennis, de organisatie van kennis en de *relevantiehorizon*. Hoeksma organiseert zijn kennis vanuit zijn eigen bedrijf. Ervaringen die elders worden opgedaan, zijn voor hem beslist niet irrelevant. Maar als het gaat om de aansturing van het eigen bedrijf (om de organisatie van relaties als veebezetting, melkproductie per koe, krachtvoergiften), dan spant het eigen bedrijf (de eigen praktijk) als het ware de horizon op waarbinnen opgedane ervaringen relevant zijn. Zoals blijkt uit Hoeksma's tabel (in 4.18) gaat hij bij de bepaling van de te ontwikkelen relaties uit van de variatie binnen zijn eigen bedrijf. Op grond daarvan wordt de koers bepaald. Dit moge allemaal voor de hand liggend lijken – de betekenis komt naar voren zodra we kijken naar een andere vergelijkingsmogelijkheid. Dat is die waarin de aandacht vooral wordt gericht op de variatie *tussen* bedrijven, waarbij elk bedrijf één waarneming presenteert (dat wil zeggen dat wordt geabstraheerd van de variatie *binnen* het bedrijf).

Bedrijfsvergelijking is, zoals bekend, één van de voornaamste methodes die gebruikt wordt in voorlichting en management-ondersteuning. In de grafiek die in tabel 4.18 is opgenomen, is terwille van de vergelijking een lijn weergegeven die het saldo per melkkoe bij verschillende niveaus van melkproductie/koe weergeeft (bij bedrijfsvergelijking is het saldo/koe een veelgebruikte maatstaf). Men ziet dat er nu opeens een volstrekt ander beeld naar voren komt: juist de hoogproductieve koeien leiden (gemiddeld gesproken) tot het hoogste saldo per koe.

Zou Hoeksma zich hierop baseren, dan zou hij de interne relaties in zijn bedrijf volstrekt anders organiseren. Maar uitgaande van zijn eigen kijk (de variatie in het eigen bedrijf is het meest relevant) en van z'n eigen maatstaf (kilogrammen melk/kg krachtvoer) komt Hoeksma tot de constatering dat een lage melkgift en een hoog aantal koeien om het quotum vol te melken de meest adequate oplossing is.

De gehanteerde relevantiehorizon én ook de eigen specifieke maatstaf (kortom: de specifieke structuur van de kennis en ook de daarmee afgebakende onwetendheid) zijn beslissend bij de organisatie van een specifieke praktijk. Het zijn structurerende elementen bij uitstek.

Dat het hier niet om een uitzonderlijk geval gaat, wordt onderstreept door de studie van Leeuwis (1993). Hij heeft verschillende methoden voor de organisatie van kennis (bedrijfsinterne vergelijkingen, met name die van jaar tot jaar; vergelijkingen tussen bedrijven, dus met andere bedrijven; en vergelijkingen tussen het eigen bedrijf en de normen) gerelateerd aan diverse bedrijfsstijlen in de Achterhoek. In tabel 4.19 zijn de resultaten samengevat. Men ziet dat elke stijl z'n eigen *relevantiehorizon* in zich draagt. 'Fanatieke boeren' (een ingeburgerde term in de Achterhoek die verwijst naar de snel expanderende, intensieve en grootschalige bedrijven) bijvoorbeeld achten vergelijking met voorgaande jaren betrekkelijk irrelevant. Bedrijfsontwikkeling is immers een voortdurende breuk met het verleden. Vergelijking met andere bedrijven achten ze zelfs totaal irrelevant. Daar valt niets te leren. Het bedrijf van een 'fanatieke boer' is immers per definitie beter dan andere bedrijven. Enkel de normen gelden als een relevant referentie.

Tabel 4.19 Het relatieve belang dat wordt gehecht aan verschillende vergelijkmogelijkheden in DELAR

vergelijken met:	dubbel- doelboer	zuinige boer	praktische boer	koeien- boer	machine boer	fanatieke boer
voorgaande jaren	+	-	+	++	--	0
andere bedrijven	0	+	+	--	+	--
de normen	-/+	0	-	0	0	++

-	=	relatief minder belangrijk
--	=	relatief veel minder belangrijk
+	=	relatief belangrijk
++	=	relatief veel belangrijker
+/-	=	sterke spreiding in vergelijking met anderen
0	=	gemiddeld t.o.v. anderen

Het gaat hier om de al eerder genoemde normen die aangeven wat er uit het bedrijf gehaald kan worden als er optimaal zou worden geboerd. Het zijn referentiepunten ontleend aan wetenschappelijke modellen. Bij koeienboeren daarentegen vindt men een volstrekt ander beeld: zij vergelijken met name met voorgaande jaren³⁸.

Terug naar het verhaal van Hoeksma. Hoeksma heeft de drogestofproductie per perceel gedurende vele jaren bijgehouden. Dat combineert hij met de resultaten van grondbemonstering en met een registratie van de bemesting. Van elke keer maaien en inkuilen wordt ingeschat hoeveel droge stof (ds) dat oplevert. 'Dat kunnen we zo langzamerhand wel.' Met het beweiden gebeurt hetzelfde. 'Daarbij ga ik ervan uit dat een koe per dag 15,5 kilogram droge stof vreet ('sommige misschien wat meer, andere wat minder, maar dat zal het wel zo'n beetje zijn'). Dat keer het aantal dagen levert ook weer de ds-opbrengst op. En dat alles over het hele jaar leidt tot de totale ds-productie per perceel.

De ds-opbrengst per hectare is van een opvallend niveau en wel meer dan 11.000 kilogram ds/ha. Ook berekeningen die werden uitgevoerd door het LEI, leidden tot eenzelfde getal.

'Interessant is dat het LEI aanvankelijk de boel niet 'kloppend' kon krijgen. Het LEI berekende altijd een voertekort bij ons. Maar er zijn hier twee mensen van hun geweest en we hebben alles doorgenomen, maar ze kwamen er niet uit... Het is opgelost door er bij ons gewoon 10 procent bij op te doen.'

Waarom komt er zoveel van het eigen grasland? Hoeksma legt onder meer een verband (zonder helemaal zeker te zijn) met het gebruik van Euroestmix, een toevoegmiddel dat bij de drijfmest wordt gedaan. Dat is begonnen 'omdat we de kwaliteit van grond en graszode erg achteruit zagen gaan, de greide werd steeds holler'.

Na het gebruik van Euromestmix kwam er weer meer humus in de grond, de zode werd weer dichter. 'Er zit natuurlijk nogal wat gif³⁹ in de drijfmest en dat komt de wortelvorming niet ten goede en misschien is het zo dat die Euromestmix dat gif neutraliseert... In ieder geval zit er zo in de mest meer organische stof en ook meer magnesium. En we zijn ook weer wat meer gaan weiden, wellicht scheelt dat ook.' Hoeksma is fel gekant tegen graslandverbetering (*it lan oer de kop*): 'Het is bij ons ook wel eens op een hoekje gebeurt, maar ik zie de resultaten niet, je haalt de mindere grond naar boven, maar je moet juist de bovenste laag hebben, want daar zit het leven in...'

'Natuurlijk zijn er van jaar tot jaar verschillen in de ds-opbrengst per hectare, maar dat hangt vooral met het weer samen... Of ik nog profiteer van de N-voorraad in de bodem? Nee, ik denk niet dat dat zo belangrijk is, het humusgehalte speelt naar mijn gevoel sterker, maar ik geef toe *ik kin it net rjocht verklearje*.'

'In de ogen van velen is ons gras verre van optimaal, het is niet allemaal raai, er zit van alles tussen, ook wat beemd... de akker hier voor huis is al honderd jaar oud...'

Dan gaan we naar de volgende relatie: het krachtvoer. 'Als de kwaliteit van het eigen ruwvoer slechter is, bijvoorbeeld omdat je vanwege de nattigheid later moet maaien, dan moet je dus wat meer krachtvoer gebruiken. Dat speelde vorig jaar. Ja, je doet dat omdat je je quotum toch vol wilt krijgen. Was dat quotum er niet, dan zou ik rustig wat minder melken. Tot 1985 gebruikten we steeds zo'n 230.000 kilogram krachtvoer per jaar. Dat is daarna gedaald tot 123.000 kilogram in 1991 en 1992. Daarna komt er wat extra melk bij (+25.000 liter) en toen is de krachtvoer weer gestegen naar 160.000 kg. Eigenlijk zint me dat niet. In de melkstal geven we een individuele krachtvoergift, die is sterk afhankelijk van de melkgift en dan krijgen ze aan het voerrek ook nog een keer, maar dat is voor allemaal gelijk. Ja, ik let wel op het verdringingseffect, maar het hangt met zoveel samen, in de winter is met meer krachtvoer het vetgehalte hoger, maar als het te hoog is moet je weer kilogrammen inleveren, je moet steeds weer naar het evenwicht zoeken. Op dit moment geven we in de winter wat te veel krachtvoer naar mijn zin.

Ja, in principe zit er ook een verschuivingsmogelijkheid tussen kunstmest en krachtvoer... Maar daar moet je toch niet te veel op gaan gokken, denk ik. Nee het is niet zo dat ik denk 'nu maar wat minder kunstmest en dan wat meer voer', zo gaat dat niet. Wat ik wil is de kunstmest verder naar beneden en het krachtvoer gelijk houden. Bij dit alles speelt een stukje economie mee en je eigen stramien, dat is natuurlijk ook heel belangrijk. En zomaar minder krachtvoer geven, nee dan raakt alles in de war, dan is het evenwicht weg, dat kan niet zomaar opeens, wel heel langzaam...'

Met deze laatste constatering zijn we bij een belangrijk punt beland. In kringen van landbouwwetenschappers wordt, zoals hiervoor al aan de orde is geweest, vaak verondersteld dat boeren bij het zoeken naar een optimum (vooral als ze daartoe worden genoopt door veranderende marktverhoudingen) gaan schuiven *langs* de veronderstelde productiefunctie. Veel discussies over het milieubeleid stonden ook in dat teken: wat doen boeren bijvoorbeeld als kunstmest veel duurder wordt? Of als krachtvoer zwaarder wordt belast?

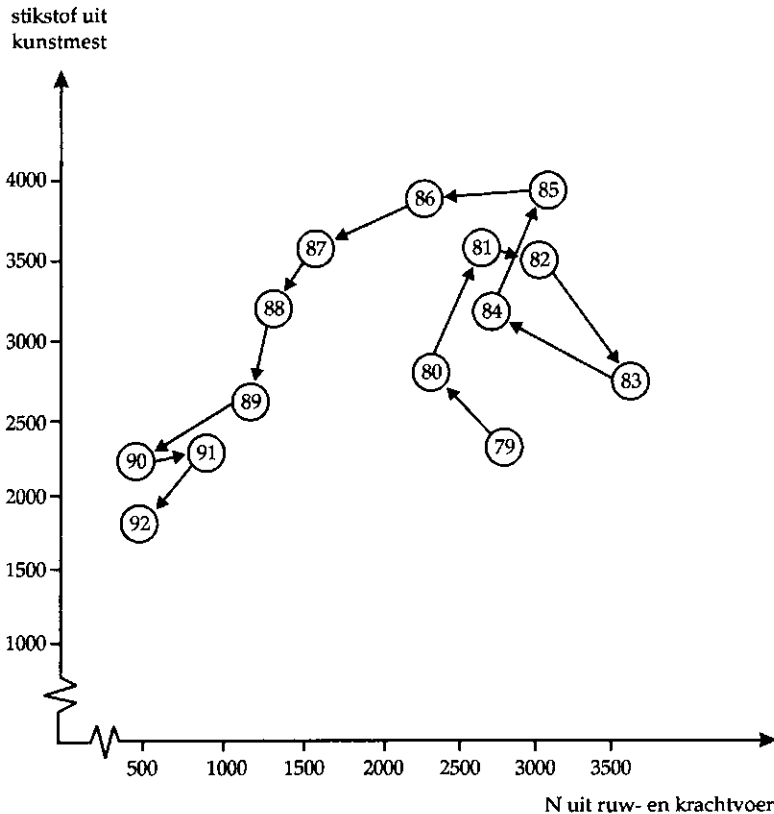
Het 'schuiven langs de functie' is een gedachte die boeren niet erg aannemelijk in de oren klinkt. In de eerste plaats omdat zulk een partiële wijziging botst met het specifieke evenwicht dat ze in het bedrijf *als geheel* aanbrengen. In de tweede plaats is het maar de vraag of deelrelaties op grond van economische overwegingen en calculaties worden geordend en – zonodig – gehérordeerd. Kunstmestgiften en krachtvoerniveaus vloeien veeleer voort uit overwegingen die bijvoorbeeld de minimalisatie van risico's betreffen. Of ze zijn afgeleid uit de voerbehoefte van het eigen vee.

Belangrijker wellicht nog is een derde punt: boeren zijn niet zozeer geïnteresseerd in het schuiven langs een functie. Waar ze voortdurend mee doende zijn, is de creatie van nieuwe functies. In figuur 4.20 hebben we (op grond van analyses gebaseerd op de beschikbare boekhoudingen) de positie van Hoeksma's bedrijf voor meerdere jaren aangegeven in de ruimte die in figuur 4.17 werd gedefinieerd. Hier ziet men zonneklaar dat

er niet of nauwelijks sprake is van schuiven langs een denkbeeldige functie.

Wat op een bedrijf als dat van Hoeksma gebeurt, is dat er voortdurend, dat is van jaar tot jaar en van perceel tot perceel, wordt geïnnoveerd. In en door die innovaties worden nieuwe samenhangen gecreëerd, nieuwe regelmatigheden geschapen en daarmee worden ook steeds weer nieuwe, aanvankelijk onzichtbare horizonten binnen bereik gebracht.

Figuur 4.20 Stikstofstromen noodzakelijk voor de productie van 100.000 kilogram melk, gespecificeerd voor meerdere jaren voor het bedrijf van Hoeksma

Daarmee komen we terecht bij de laatste schakel in Hoeksma's bedrijf. Die betreft de kwaliteit van het ruwvoer: 'Ik denk dat er in ons voer minder OEB zit, minder onbestendige eiwitten en *sokke dingen*. Dat komt omdat we minder N strooien en daardoor krijg je dus ander voer en dat leidt ertoe (door die lagere OEB) dat er minder ammoniakuitstoot is. Onze OEB is ook berekend, die is ook lager, ja over dit soort dingen denk ik graag na. Gewoonlijk rekent men in Nederland met een ammoniak-uitstoot van 8,8 kilogram per koe in de stal. In een Groen-Labelstal zou dat 4,4 zijn. Nu heeft de GD (de Gezondheidsdienst) hier gemeten en voorin onze stal is het 4,4 en achterin 4,7! Ook de verhouding tussen ammoniakale N

en organische N in de mest ligt bij ons anders dan gemiddeld over Nederland (2,3 tegen 2,8). Ook dat betekent weer dat de ammoniakemissie lager zal zijn.'

Het gesprek waarin dit aan de orde kwam, voerden we op 2 februari 1995. Meer dan een jaar later breekt collega Van Bruchem de ban in de wereld der landbouwwetenschappers door te wijzen op de tot dan toe onvoldoende onderkende betekenis van het ruweiwitpercentage in het ruwvoer. Door hoge stikstofgiften wordt de Kvem-productie van een hectare grasland opgevoerd. Bovenal wordt echter het percentage ruw eiwit in gras opgevoerd. En wel zozeer dat er met name onbestendig eiwit ontstaat dat nauwelijks enige voederwaarde heeft. De verhouding eiwit/energie zoals besloten in het gras, correspondeert dan niet meer met de nutriëntenbehoefte van het melkvee. Het teveel aan eiwit in het gras (mede geproduceerd met de hoge stikstofgiften) gaat teloor in de vorm van ammoniak of wat dan ook. De koe kan het niet opnemen. Volgens Van Bruchem lijkt een ruweiwitpercentage tussen de 12 en 14 het meest optimaal.

Daarna bel ik Hoeksma. Ik moet even wachten, maar als de papieren van het kuilonderzoek onder handbereik zijn, leest hij ze me voor. Onder, boven, achter en voor in de kuilbult. Over meer dan vijf jaar. De gegevens fluctueren steeds tussen de 12 en de 14 procent. Ik ben licht verbijsterd. Dat het geïnstitutionaliseerde onderzoek en het praktijklaboratorium genaamd landbouw al te zeer ontkoppeld zijn, heb ik al meermalen gesignaleerd (onder meer in Van der Ploeg 1987 en 1993). Dat die ont koppeling tot zulke tijdsverliezen kan leiden op zulk een cruciaal punt, onthutst me echter opnieuw. Wat me later nog meer zal onthutsen is dat het rondzetten van onderzoek (met Van Bruchem, Brussaard en anderen van de LUW en ook met diverse collega's van het PR te Lelystad) naar de *novelties* die verscholen liggen in bedrijven als die van Hoeksma, op alle mogelijke manieren door het expertsysteem worden gefrustreerd. Maar daarover verderop meer.

4.9 Strategisch opereren in het derde kwadrant

Vlak voor de zomer van 1995 heb ik een lang gesprek met Alfred Oostindie. Hij boert in het noorden van Drenthe. Henk Oostindie, een collega uit ons onderzoeksteam, vergezelt me. Alfred is zijn broer.

Als Taeke Hoeksma vooral, hoewel niet exclusief, opereert in het eerste kwadrant, dan is Alfred Oostindie een boer die zich vooral toelegt op het derde kwadrant, op de conversie van voer in melk. Over zijn bedrijf vertelt hij: 'Samen met mijn neef heb ik een maatschap met 60 hectare grond, 48 hectare grasland en 12 hectare maïs. We melken zo'n 100 koeien en hebben in totaal zo'n 200 stuks vee. Het melkquotum is zo'n 800.000 kg. We hebben de afgelopen jaren wat melkquotum bijgekocht, al zou ik niet weten hoeveel precies. Ik denk dat we met zo'n 750.000 liter zijn begonnen. We streven naar een melkquotum van zo'n miljoen. Dan hebben we de stal mooi vol. Dan moet de tijd wel meezitten, de vraag is natuurlijk: wat doet het quotum? Daar lopen de meningen nogal over

uiteen. We werken hier met zijn tweeën volledig, daarnaast zijn er twee jongens die regelmatig helpen. We laten ook nogal wat doen. De loonwerker doet ook vrij veel op het bedrijf. Volgens mij kunnen we een miljoen liter wel aan. Wanneer je veehouder bent, moet je je concentreren op de koeien. Het andere werk moet je eigenlijk allemaal uitbesteden [...] Als de loonwerker het doet is het misschien allemaal wat minder onder controle te houden hoe je je ruwvoer wint. Dat is het prijskaartje dat er aan hangt. Maar die 60 hectare kunnen we toch niet alleen doen [...] Het kuilvoer, het winterrantsoen draait in feite om de eerste snee, daar moeten de hoogproductieve koeien het van doen. De andere kuil is eigenlijk bijzaak. Je probeert de eerste snee goed te winnen, dan kun je goed melken, daarna ga je maaien in dienst van de beweiding, dus wat lossen van het weer. Als je trapsgewijs maait heb je trapsgewijs weide. Anders heb je maar een paar dagen hele mooie weide voor de koeien, is het alweer te lang of nog te kort. Met trapsgewijs maaien heb je constant dezelfde weide. Dat het ruwvoer dan soms wat minder is, is niet zo belangrijk, dat voer je dan aan de pinken en de oudmelkte koeien.'

'Andere boeren doen het misschien anders. Elk bedrijf heeft zo zijn eigen beleid, je kunt boeren slecht vergelijken. De één doet meer met de koeien, de ander kijkt meer naar het grasland, een derde naar de machines, of doet weer meer met akkerbouw. Als je het allemaal optelt, kom je aan het einde van de rit misschien wel gelijk uit.'⁴⁰

'Elk bedrijf heeft zo zijn eigen beleid' – die uitspraak wil ik onderstrepen⁴¹. Het 'beleid' van Oostindie betreft het derde kwadrant. Als fokker bij uitstek is Alfred in staat een aantal van de daar gelokaliseerde mysteries toe te lichten, zo niet te ontrafelen. We zullen die avond ook een aantal onderzoeksresultaten aan hem voorleggen die op dat moment een belangrijke rol in lopend onderzoek spelen. Die betreffen opnieuw de essentiële vraag naar het waarom van empirische verschillen in input/output-relaties. Van het gesprek herinner ik me levendig de *aha-Erlebnis* die ik meermalen kreeg. Tussen twee haakjes vermeld ik hier dat dat precies hetgene is wat zo leuk is aan mijn vak: je bent eindeloos op zoek naar een begrip van essentiële verschillen en dan opeens, meestal op totaal onverwachte momenten, krijg je de sleutel in de schoot geworpen.

Ik zal Oostindie hier uitgebreid citeren. Dat kan ook niet anders in een boek waarin de stemmen uit het verleden, die van Hemmema en Koorn, en imaginaire stemmen, als die van de Nijboer van Lycklemastate en Daniël van Kuken al zoveel aandacht hebben gekregen. Nu dus een verhaal van hier en nu. Alvorens dat verhaal te presenteren, lijkt het me echter goed als ik bij wijze van introductie wijs op enkele essentiële overeenkomsten tussen het verhaal van Hoeksma en dat van Oostindie.

Geleidelijkheid is een thema dat in beide uiteenzettingen naar voren komt. Was Hoeksma daaromtrent zeer duidelijk, ook Oostindie benadrukt dat 'de dingen wel hun tijd moeten hebben'. Zo ook het specifieke *evenwicht* dat in elk bedrijf moet worden gecreëerd. Nogmaals: 'elk bedrijf heeft zo zijn eigen beleid'. In de navolgende passages zal dit voor het bedrijf van

Oostindie uitgebreid worden geïllustreerd. De *specificiteit* van de eigen *resources* komt als derde, samenbindende thema naar voren. Gaat het daarbij in het geval van Hoeksma vooral om het grasland, het voer en de mest (en ook om de koeien uiteraard), bij Oostindie gaat het in de allereerste plaats om de koeien en om het daarmee corresponderende fokkerijbeleid. De specificiteit van de eigen koeien wordt daarbij benadrukt. Er wordt ook aangegeven waarop de constructie van die specificiteit berust. Dat is de *kennis* van de (bloedlijnen van de) moederdieren en het daarmee samenhangende vermogen om passende bloedlijnen aan vaderlijke kant te selecteren.

Precies dat is iets wat ontsnapt aan de reikwijdte van de wetenschap. Net zoals de greide van Hoeksma ontsnapt aan wetenschappelijke modellen, zo ontsnapt ook de ontmoeting van de moeder- en de vaderlijn aan de fokkerijwetenschap; de fokkerij als wetenschap baseert zich immers exclusief op de invloed van de stier en bedient zich daartoe van de wet van de grote getallen. Daarmee ontstaat de ruimte voor boeren als Alfred Oostindie om op hun eigen wijze te opereren.

Een vierde punt van overeenkomst is dat de specificiteit van de eigen *resources* vooral wordt onderkend en verder wordt benut op grond van een minutieuze inschatting en evaluatie van de *relevante variatie*. Ging het bij Hoeksma om de variatie tussen koeien (vooral daar waar het de relatie tussen krachtvoeropname en melkgift betreft) en om de variatie tussen percelen, bij Oostindie gaat het om de variatie in stierenkeuze (die de grenzen van het eigen bedrijf ruim overschrijdt: het gaat *de facto* om een mondiale inschatting) en om de betekenis daarvan voor de bloedlijnen zoals die in het eigen bedrijf aanwezig zijn. Een stier wordt niet in algemene zin beoordeeld. Waar de discussie over gaat is 'welke stier het in *ons* bedrijf goed doet'. De horizon globaliseert, het ijkpunt voor evaluatie blijft strikt lokaal. Of misschien moet ik wel zeggen: de ijkpunten voor besluitvorming en evaluatie worden bij uitstek gelokaliseerd (zie voor een meer algemene uiteenzetting hieromtrent: Long 1996).

Het zoeken naar relevante variatie om die zo optimaal mogelijk te *benutten*, is een vijfde punt van overeenkomst.

Een zesde punt betreft, hoezeer daaromtrent ook inhoudelijke verschillen bij zijn aan te wijzen, de duidelijke identificatie van *doeleinden*. Zowel Hoeksma als Oostindie weten ontzettend goed wat ze na streven. Dat hebben ze gemeen met veel andere boeren en tuinders in Nederland.

Net als het zevende punt dat ik hier wil aanstippen. En dat is dat de daarmee samenhangende koersbepaling wordt verricht in een zee van *onzekerheden*. Hoewel Hoeksma en Oostindie met recht meesters kunnen worden genoemd als het gaat om graslandproductie of om vee fokkerij, voor beiden geldt dat ze opereren in een gebied dat wordt bepaald door tal van onzekerheden, vraagtekens en mysteries. Misschien ligt hun meesterschap wel precies daarin, namelijk dat ze in zo'n zee van onzekerheden en onwetendheid toch bakens weten te definiëren en een daadwerkelijke koers voorwaarts weten te realiseren.

Ten slotte een achtste punt. Dat betreft de *taal* waarin dit 'meesterschap' neerslaat. Ook in het verhaal van Oostindie staan allerlei ogenschijnlijk

vage en deels overlappende termen centraal die tezamen een intrigerende *art de la localité* componeren (Mendras 1970; Van der Ploeg 1993 en voor een kritische discussie daarvan Wynne 1996).

'In de fokkerij gaat het om de stierenkeuze. Dan kijk je niet alleen naar INET, maar ook naar bloedlijnen. Je hebt heel veel bloedlijnen [...]. De stier waar ik mee fok, moet het beeld geven van Ivanhoe. Je hebt stieren die maar 20 procent Ivanhoe-bloed in zich hebben, maar wel het beeld van Ivanhoe vererven. Andersom heb je stieren met 80 procent Ivanhoe-bloed in zich, terwijl het beeld van Ivanhoe niet boven komt. Die bloedlijn van Ivanhoe doet het op ons bedrijf altijd goed, in ieder geval gemiddeld genomen beter dan andere bloedlijnen. Ik heb vrij veel stieren gebruikt, je bent jong en je zoekt dan wat. Je gebruikt stieren die het bij andere boeren hartstikke goed doen, maar dan krijg je er niks van.

Toen kwam ik bij Starbuck, de beste stiervader op het ogenblik, daar worden de meeste stieren van verkocht. Zijn dochters zouden het niet zo goed doen, maar dat geloofde ik niet, en ik heb hem toch maar ingezet. We kregen van Starbuck hele beste koeien. Daarna hebben we hem massaal ingezet en het is zonder uitzondering allemaal goed hier, terwijl anderen erover klagen. Wij fokken op levensduur, dat houdt in: een koe die lang mee gaat en veel wil produceren en een hoge productie aan het einde van de rit. Dat kun je verschillend indelen.

De K.I. baseert zich op de INET. Dat wil zeggen de productie in de eerste lactatie. Hoe meer melk een vaars geeft, hoe hoger de INET van de stier. Dezelfde vaars kan het misschien in de tweede lactatie helemaal niet meer aan, heeft zich helemaal kapot gegeven. Veel boeren gebruiken zo'n stier met een hoge INET, terwijl wij denken: daar klopt geen flikker van. Een vaars moet zich kunnen ontwikkelen, die moet niet alle voer in melk omzetten. Een vaars moet de kans hebben om uit te groeien tot een koe, een vaars weegt tot 200 kilogram minder dan een volwassen koe. Als een vaars geweldig melk geeft, blijft het maar een klein dingetje. Het jaar erna krijg je de problemen. Het moet zo zijn dat een vaars 8000 liter geeft, als tweede kalfskoe 9000, als derde kalfskoe moeten ze pas beginnen te geven: 10, 11, 12.000 liter. Veel vaarzen die beginnen met 9000 liter produceren daarna misschien nog een lijst van 9000 liter en daarna hoor je er niks meer van. Dan zijn ze er niet meer.'

'Sinds er in Nederland met de INET wordt gewerkt, is de gemiddelde leeftijd van de koeien ook hard naar beneden gegaan, daar ben ik van overtuigd. Koeien moeten zich geleidelijk ontwikkelen, ze moeten langzaam naar de top toe groeien. Ze moeten wel goed beginnen natuurlijk, want als ze met 6000 beginnen, dan weet je ook dat ze er niet komen. Of ze moeten bepaalde problemen hebben gehad. Vaarzen hebben heel vaak problemen. Op tweejarige leeftijd wisselen ze, dan laten de meeste boeren een vaars ook kalveren, een vaars kalft in doorsnee moeilijker dan oudere koeien. Ze kunnen verschrikkelijk veel trammelant hebben met smeren of met het uitscheuren van de schede of noem maar op. En als je een hard milieu op het bedrijf hebt en de koeien dus zelf het vreten moeten halen aan het voerhek, dan staat een vaars altijd achteraan. Als je dan gaat selecteren op vaarzen, kun je wel eens de verkeerde verkopen. Je moet

geduld hebben met een koe, zeker als je op levensduur fokt, zoals wij hier doen. Wij nemen ook de tijd om te wachten op die derde kalfskoe. Er zijn boeren die zeggen dat ze op levensduur fokken, maar ze gunnen een vaars niet de tijd om dat ook werkelijk waar te maken. De manier waarop je fokt en je beleid op het bedrijf moeten parallel lopen.⁴²

'Een mooie koe is voor mij een koe die oud wil worden en een boel melk geeft. Oud willen worden heeft betrekking op het exterieur. Dát in combinatie met productie, daar gaat het om. Al vloeken die twee nog wel eens. Ik fok op een koe die oud wil worden met een hoge productie.'

'Wij hebben op ons bedrijf dus verschillende soorten bloedlijnen gebruikt, en elke keer valt je dus op: de stieren die het beeld van Ivanhoe laten zien, komen op ons bedrijf het beste eruit. Dan ga je steeds meer op die bloedlijn letten en steeds meer op die bloedlijn fokken, en dan ga je hard in de fokkerij. Want we hebben gewoon een tijd stil gestaan, omdat we moesten zoeken. Sinds we het gevonden hebben gaat het hard; zowel met exterieur als productie.'

'We praten nu over achterkleinzonen van Ivanhoe, Starbuck is Elevation X Astronaut, en de moedersvader van Astronaut was Hellton Apollo Ivanhoe, diens vader was Ivanhoe, de vader van Starbuck was Elevation, moedersvader ook Ivanhoe. Dus Starbuck is een inteeltproduct van Ivanhoe, terwijl je al generaties verder zit, kun je op die manier via inteelt een stier krijgen die dicht bij Ivanhoe zit, en die liefst op bepaalde andere kenmerken, de zwakke punten van Ivanhoe dus, nog iets beter is. Ivanhoe was dus voor ons bedrijf de beste stier. In alles, je hebt meer koe en je hebt meer melk. De koeien werden zwaarder, betere uiers, beter totaal exterieur en de melkerij ging vooruit, de koeien gaven makkelijker. Dat was de bloedlijn waar wij dus mee verder wilden.

Op een gegeven moment, als we met Ivanhoe uitgefokt zijn, zo'n tijd komt natuurlijk een keer, dat moet je een andere bloedlijn zoeken. Het kan zijn dat je dan weer een sprong maakt. Die bloedlijn moet je dan nog natuurlijk wel weten te vinden, al heb ik al een bloedlijn op het oog om weer verder te gaan na Starbuck. Mijn ouders hadden een koe, Aleida 54, daar stamt deze hele stal vanaf. Direct, via de moederlijn of indirect via een zoon. Alle koeien hebben dat bloed in zich. Daarna hebben wij nieuwe stieren gezocht, het bleek dus dat stieren met Astronaut-bloed het hier goed deden, met name Tops. Toen hebben wij Tops het meeste gebruikt. Een heel groot gedeelte van de stal, misschien wel driekwart, heeft ook Tops-bloed. Tops-bloed x Aleida 54, dat is dus zuiver bloed in de stal. Wij hebben daarom een uniforme stal met koeien. De koeien zijn onderling nog een keer gemixed via een eigen stier.'

'Nu komt Starbuck als een stier die op ons bedrijf past. Over twee jaar hebben alle dieren op het bedrijf Starbuck-bloed in zich. De oude koeien hebben dat nu nog niet. Of Starbuck zelf, of zonen van Starbuck worden hier gebruikt, verder haast niks. Ik kruis niet dubbel, ik doe niet Starbuck zoon x Starbuck zelf, dat wordt me te gek. Daarom zoek ik nu een nieuwe lijn met Starbuck bloed en dan kom ik bij Chairman. Chairman is Middle Betty zoon, met moedersvader Ivanhoe. Dus daarmee ben ik weer terug bij Ivanhoe. Van Chairman hebben wij al afstammelingen, de eersten die

we daar van hebben zijn ook weer besten. Dan durf je daar weer mee verder te gaan.

Chairman is interessant voor onze stal omdat we nu van Starbuck af moeten stappen. Alles is Starbuck, je moet een nieuwe lijn zoeken. Chairman laat weer van zichzelf het meeste Ivanhoe-beeld zien, daarom kiezen we voor Chairman. We hebben wel een paar andere stieren geprobeerd, maar die kwamen er niet zo goed uit als de Chairmans. Die geeft het beeld dat het dichtst bij Ivanhoe staat.'

'Misschien 1 procent van de Nederlandse boeren stelt de bloedlijnen net zo centraal als wij hier doen op het bedrijf. Nog niet eens 1 procent. Misschien eentiende procent doet het net zo. Endedijk op de Veluwe, dat is ook iemand die puur op bloedlijnen fokt. Maar de stieren van dat bedrijf doen het op een ander bedrijf dus niet. Omdat die bloedlijnen wel op zijn bloedlijnen passen, maar niet op andere bloedlijnen. Op ons bedrijf is het zo dat de bloedlijn van Ivanhoe op de bloedlijn van Aleida 54 past, daar zitten wij hier mee. Er zijn stieren die het overal doen, maar niet op ons bedrijf. Wij zijn natuurlijk ook het enige bedrijf met zoveel Aleida 54 bloed. Aleida 54 was de creatie van mijn vader, dat was allemaal Knolbloed, een inteeltproduct van de fokstal Knol, de beste fokstal van Friesland.⁴³ Mijn vader fokte alleen maar met Knolbloed, Adema 469, en al dat andere spul.'

'Ik ben er absoluut van overtuigd dat je met dat wat wij als fokkers weten verder komt dan wat de wetenschappers zeggen. Dat komt omdat wij ook naar de moederlijn kijken. Zij kijken alleen naar de vaderlijn en rekenen met gemiddelden. Als je één ding niet kunt doen bij koeien, dan is het met gemiddeldes werken. Dat kan niet.'

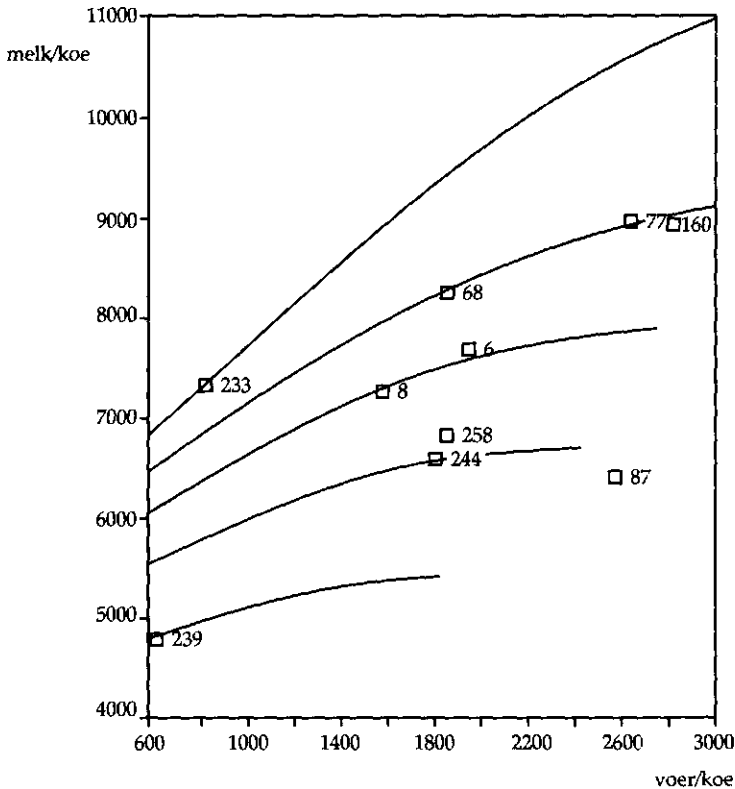
Ook aan Alfred Oostindie leggen we onderzoeksresultaten voor. Die hebben betrekking op de sterk variabele aard van I/O-verhoudingen die, om het zo te zeggen, zijn belichaamd in de koe. In figuur 4.21 treft men een schets aan die ontleend is aan een gezamenlijke studie van LEI, AB en mijn vakgroep.

'Op welke lijn een koe zit, hangt af van wat een koe uit het voer kan halen. Dan heb je het dus over genetische aanleg. Vergelijk het met varkens. Het ene varken groeit sneller met hetzelfde voer dan een ander. Het heeft niks te maken met de inhoud van een koe of wat dan ook, het gaat erom wat koeien uit hetzelfde voer aan melk kunnen maken. Het heeft niks met het exterieur te maken, alleen met hoe de pens werkt. Op een andere manier kan ik het niet verklaren. Als dat optimaal is, en je kunt er een hoop voer in stoppen, en de koe kan het ook allemaal nog aan, dan kom je steeds dichterbij het optimum natuurlijk. Alleen als je het hebt over het vergroten van de voerhoeveelheid, dan ga je dus *langs zo'n* lijn van jullie (ref. 4.21), dan kom je bij het exterieur van een koe. Dus bij de inhoud van de koe.'

'Hoe het komt dat de ene koe meer uit het voer weet te halen dan een ander, dus op een hogere lijn zit, daar heb ik weinig weet van. Dat heeft te maken met voederconversie⁴⁴. Wij hebben koeien die op alle lijnen zitten. Dat weet je van je koeien. Een koe die zwaar en ruim gebouwd is

en weinig melk geeft, zit op de lage lijn. Die heeft de inhoud wel en vreet dus wel, maar produceert niet. De Gamblers zitten op een hoge lijn. Dat zijn koetjes van niks, maar die geven als een trein, dat is Chairman-bloed. Het zijn wat zwakke koeien, moeilijk om oud te worden. Die kruisen wij met Starbuck, dan krijg je de inhoud erbij. Wat je wil is dat een koe de inhoud krijgt van de Starbuck en de efficiënte van de Gamblers.'

Figuur 4.21 De differentiële aard van I/O-relaties in het derde kwadrant: de verhoudingen tussen krachtvoeropname en melkproductie

'Maar er komt nog wat bij. De Gamblers hebben het vermogen om van weinig voer veel melk te geven, maar het zijn wel mietjes. Ze durven niks. Ze konden nog meer geven als ze harder waren. Je hebt koeien die kunnen het wel, maar die hebben geen eetlust. Zoals de ene mens veel meer vreet dan de ander. De een groeit er dan ook nog van, terwijl de ander geen gram aankomt. Tops' koeien vreten altijd. Dus ook vreetlust en karakter zijn twee heel belangrijke punten. Een koe moet karakter hebben, een koe moet willen vreten. Wij hadden een Tops, die was gewoon de baas van de stal, die gaf ook machtig veel melk. Die nakomelingen geven allemaal ook veel melk, die hebben hetzelfde karakter. Dat zijn koeien die als een andere koe de krachtvoerbox in gaat er snel aankomen om zo'n koe te verdrijven wanneer het krachtvoer naar beneden komt. Dat zijn koeien die

meer produceren dan een mietje die uit de krachtvoerbox loopt, bijvoorbeeld de Gamblers.'

Vreetlust en karakter – ziedaar twee sleutelbegrippen waarmee Oostindie het *regulatory system* van zijn koeien mee inschat en beoordeelt. Het zijn ook begrippen waarmee hij daadwerkelijk *aanstuurt*. Door een specifieke stierkeuze (preciezer gezegd: door de combinatie van bloedlijnen) beïnvloedt en modelleert hij het RSk op zulk een wijze dat de door hem gewenste I/O-verhouding ontstaat. In de loop van het gesprek wordt dit steeds duidelijker.

'Bij alle lijnen [uit figuur 4.21] kan ik wel een stier noemen die er bij past. De Tops, met zijn enorme inhoud vermogen, eetlust en productie, zit op een hoge lijn. Bij de lage lijnen, dus veel inhoud en vreetvermogen en toch weinig melk, denk ik bijvoorbeeld aan Berend 4. Kasten van koeien waar weinig melk uitkomt. Koeien die alles wel hebben, alleen ze zetten het niet om in melk, het zijn koeien die het weer uitschijten, dus aan de verkeerde kant.'

'Gambler had een lage INET, terwijl zo'n efficiëntie natuurlijk een geweldig iets is. Samen met Royalty stak ie wat dat betreft ver boven de anderen stieren uit. Gambler had slechte benen, hele slechte benen, dus dat vermogen kwam nooit naar voren. Die koeien werden van het voerhek verstoten, óf ze konden het voerhek niet eens halen, want ze kwamen de box niet uit vanwege zere voeten. Daarom hebben wij die stier gepaard met koeien met enorme beste poten en een rot karakter. Daar kwamen wij later achter, want Gambler is een stier van jaren terug. Ik heb er nog kalfjes van lopen. Die hebben wel beste poten en hebben wel karakter. Dat kun je ook direct zien, dat zijn goede kalveren.'

'Iedereen heeft het altijd maar over het gebruik van nieuwe stieren, want dat is snelheid en vooruitgang. De juiste compenseringsparing, dat is volgens ons vooruitgang en daarom hebben we Gambler weer gebruikt. Die Gamblers die wij nu hebben zijn hartstikke beste koeien. Zijn INET was misschien niet zo hoog, maar als je hem in de juiste paring gebruikt heeft ie waarschijnlijk een hele hoge INET. Als je hem paart met een koe met hele beste benen, dan heeft zo'n stier misschien wel een INET van 1000. Paar je hem met een koe met slechte benen, dan heeft zo'n nakomeling misschien een INET van 100, of misschien wel een negatieve INET, want die koeien halen het voerhek niet.'

'Iedereen heeft dus koeien op hogere en lagere lijnen. Je haalt de koeien er zo uit op welke lijnen ze zitten. In het totaalpakket waarom een koe al dan niet blijft, is dat vermogen een onderdeel. Het is trouwens wel een van de belangrijkste punten van koeien. Als een koe op een hoge lijn slechte poten heeft, niet te melken is in de melkstal, met een slecht karakter, of het is een mietje van een koe, dan kan ie wel op een hoge lijn zitten, maar dan gaat ie toch weg. Koeien op de lage lijn gaan waarschijnlijk ook weg, omdat die onderaan staan. Met koeien op de middelste lijn, als die verder redelijk goed zijn, moet je zorgen dat je ze op een hoger niveau krijgt en het ander meeneemt. Koeien op een hoge lijn hebben natuurlijk

wel het nodige voor. Dan moeten ze op andere onderdelen wel heel wat minder zijn voordat ze eruit gaan.'

'Het vermogen om voer om te zetten in melk hangt dus sterk samen met bloedlijnen van zowel vaders- als moederskant. Dat weet elke fokker. Iemand die echt nadenkt over de paring, die iets bewezen heeft in de fokkerij, iemand die weet waarover ie praat. Die kan er ook direct stieren bij noemen. Daar heb je dus die verschillende lijnen uit jullie figuur mee te pakken. En als het er nou om gaat of je op zo'n lijn meer naar links of meer naar rechts gaat, dus méér gaat voeren, ja dan kom je weer meer bij het exterieurverhaal terecht. Dan moet je een koe hebben met inhoud, een koe die allemachtig kan vreten. Maar het is dus niet zo dat je kunt zeggen: een koe met een ruime inhoud, lange levensduur, met een goede productie zit op een hoge lijn. Een efficiënte omzetting van voer in melk vind je op geen enkele manier terug in het exterieur. Maar de top-INET-stieren zitten allemaal op een hoge lijn. Dat kan niet anders. Die hebben én vermogen om voer makkelijk om te zetten in melk én inhoud, dus vreetvermogen, én goede benen. Die kunnen niet te veel dochters hebben die falen bij de boer, want dan gaat hun gemiddelde onderuit.'

'Het vermogen om voer makkelijk in melk om te zetten hangt van de pens af, als daar inderdaad de voederconversie wordt bepaald, dat weet ik niet precies. We fokken er allemaal op om dat vermogen te verbeteren, maar niet via het exterieur natuurlijk. Daarbij gaat het om stieren die dochters voortbrengen die makkelijk veel melk geven. En makkelijk veel melk geven wil zeggen dat er geen karrevracht krachtvoer voor moet, maar dat ze met ruwvoer lekker aan de melk komen. Je hebt koeien, dan ben je aan het voeren, en het wil maar niet. En je hebt koeien, daar doe je niks aan en er zit een plomp melk in. Dat merk je aan de dochters van een bepaalde stier en van bepaalde families. We hebben een moederlijn, welke stier je er ook op zet, ze geven gewoon melk. Die hebben dat vermogen heel sterk. Je hebt aan de andere kant moederlijnen, welke productiestier je er ook opzet, de nakomelingen geven geen melk. Als je zo'n moederlijn, die dus andere kwaliteiten moet hebben, anders was ie er al lang uit, op een hogere lijn wilt brengen, dan moet je minimaal tweemaal een paring geven met een productiestier. De eerst keer bijvoorbeeld Gambler en de tweede keer voor mijn part Valliant Royalty. Dan krijg je dat er wel uit. Dat zit je met je voederconversie waarschijnlijk hoger, maar doe je met het exterieur waarschijnlijk een stapje terug. Als die koe wat betreft het exterieur maar iets extra heeft, dan is dat niet zo erg. Het draait natuurlijk in de eerste plaats om de melkerij.'

'Het verhaal hangt deels samen met de krachtvoergift. Je kunt altijd naar 0 kilogram krachtvoer. Dat doet een koe niks. Je kunt aan de andere kant niet boven een bepaalde krachtvoergift uitgaan. Dan bepaalt de koe het, want die wordt ziek. Dat de éne koe meer krachtvoer gebruikt dan een ander om bijvoorbeeld een productie van 9500 te halen is puur de fokkerij. Dat is de genetische aanleg, die krijg je er alleen in met de fokkerij. Dus om een hoge voederconversie te halen, moet je dus stieren kiezen met dochters die makkelijker melk geven dan anderen, én inhoud hebben, én

voldoende vreetlust hebben. Zo'n koe moet veel zin hebben om aan het voerhek te staan om het mooiste er tussen weg te vreten.'

'Er zijn koeien die willen gewoon niet vreten, die willen alleen maar krachtvoer en zo weinig mogelijk ruwvoer. Dat zijn van die kieskauwers. We hebben een koei die zich net zo lang in de maïs stort tot ze lucht moet halen, anders gaat ze dood. Dan gaat ze malen, malen, malen, en stort zich er opnieuw in. Dat hebben de dochters van die koe ook allemaal. Je hebt ook koeien die altijd bij de buurvrouw op zoek gaan om te kijken of het daar niet lekkerder is, en maar zoeken en zoeken. Dat is puur een verschil in vreetlust. De ene koe vindt vreten nu eenmaal lekkerder dan de andere. Sommige koeien vreten echt altijd, dat zijn de ruwvoerverwerkers.'

4.10 Conclusies

Ik heb dit hoofdstuk geschreven vanuit de behoefte het technologisch determinisme dat de landbouwwetenschap in zo sterke mate kleurt en doortrekt, te relativiseren. De kern van technologisch determinisme laat zich duiden met de eerder besproken definitie van Bordewijk: door de landbouw voor te stellen als een 'ontvouwing van natuurwetenschappelijke wetmatigheden' (wetmatigheden die onder meer worden gesymboliseerd in de vorm van productiefuncties) en door diezelfde wetmatigheden vervolgens 'om te bouwen' tot nieuwe artefacten en nieuwe handelingspatronen, kortom: tot nieuwe technologieën (die superieure, want hoger gelegen productiefuncties in zich dragen), verschijnt de landbouwbeoefening als een bereik waarin goedbeschouwd slechts één mogelijkheid voorhanden is: het toepassen van nieuwe wetenschappelijke vindingen en inzichten (nieuwe technologieën) en wel op een wijze die is gespecificeerd vanuit de wetenschap. Een boer die dat nalaat, zal genadeloos worden getroffen door de zweepslag der concurrentie. Hem (of haar) resten kosten en opbrengsten die hoger respectievelijk lager zijn dan bij degenen die wél op adequate wijze de nieuwe technologieën toepassen. In dit verband wordt op treffende wijze gesproken van een '*technological treadmill*' (Owen 1966; Marsden 1998a).

In dit hoofdstuk heb ik aangegeven dat de constructie van productiefuncties énkél mogelijk is door te abstraheren van boerenarbeid als doelgerichte, meerdimensionale en reflexieve activiteit; door te abstraheren ook van de landbouwbeoefening als een bij uitstek gedifferentieerde activiteit. Stapt men voorbij die abstracties, dan blijkt dat niet alleen wetenschappers, maar ook boeren doende zijn de landbouwbeoefening als praktijk te begrijpen en te (her)ordenen.

In en door de landbouwbeoefening als strategisch aangestuurde praktijk worden niet alleen uiteenlopende, maar ook steeds weer nieuwe regelmatigheden gecreëerd. Het conversieproces wordt steeds geplooid naar de inzichten en belangen van degenen die er mee doende zijn. Daarbij blijkt het niet goed doenlijk om één criterium voor de ordening van het bonte geheel dat zo ontstaat, te hanteren. Wat vanuit een abstract standpunt als

(bijvoorbeeld) minder efficiënt verschijnt, kan vanuit de specifieke ratio van waaruit een dergelijke praktijk is gecreëerd, zeer wel gewettigd zijn. De empirisch aan te treffen regelmatigigheden (ook en vooral de empirische I/O-verhoudingen) informeren *niet* zozeer over de ontvouwing van natuurwetten – ze verwijzen bovenal naar de uiteenlopende wijzen waarop de landbouwbeoefening als sociale praktijk wordt bedreven en geordend. Ze verwijzen daarmee mede naar de mate waarin de natuur wordt geplooid en getransformeerd – naar de mate waarin ze, ik gebruik de termen uit hoofdstuk 1 van dit boek, wordt op- en uitgebouwd.

In een landbouwsector als de Nederlandse is de invloed van de landbouw-wetenschap gigantisch. Als ik teruggrijp op de inleidende opmerkingen uit dit hoofdstuk, dan laat zich stellen dat, mede zo niet vooral op grond van wetenschappelijke inzichten, de ecologie in Nederland ingrijpend is veranderd en gestandaardiseerd⁴⁵. Zo ook geldt dat arbeidsobjecten en hulpmiddelen in toenemende mate worden geproduceerd volgens wetenschappelijke ontwerpen.

Ook de factor arbeid is, via een uitgebreid systeem van scholing en voorlichting, geschoold in, zeg maar, de wetenschappelijke kijk. Het eigenlijke arbeidsproces wordt in sterke mate aangestuurd door handelingsvoorschriften die evenzeer voortvloeien uit de wetenschap. De ongelukkige notie van *best farming practice* is daarbij een voornaam vehikel. De mogelijkheid, ten slotte, dat er afwijkingen optreden – zo vaak het vertrekpunt van endogene vooruitgang – is sterk gereduceerd, juist door de bewerkstelligde standaardisatie. In de Nederlandse land- en tuinbouw geldt dat de landbouwwetenschap zich bij uitstek heeft gemanifesteerd als een globaliserende factor.

Dat gezegd hebbende, moet tegelijkertijd vastgesteld worden dat de landbouw-beoefening als zodanig zich niet anders laat begrijpen (zeker in Nederland) dan als een ontmoetingsplaats van globale én lokale factoren. In die ontmoeting van het globale en het lokale wordt vanuit het lokale een specifieke selectie gemaakt van globale elementen, om die in te bouwen in het geheel van relevante lokale parameters. Een dergelijke selectie en inpassing impliceren veelal een transformatie: een deconstructie en recompositie die soms een ontmanteling, maar ook vaak een verrijking inhouden. Van Broekhuizen (1989 en binnenkort verschijnend) heeft dat mijns inziens op overtuigende wijze aangetoond met betrekking tot het inmiddels sterk geglobaliseerde aanbod van 'stieren'⁴⁶.

In de praktische aanwending van globale noties, artefacten en procedures weet men veelvuldig een meerwaarde (ook in I/O-termen) te realiseren die uitgaat boven de limieten zoals landbouwwetenschappers die aanvankelijk dachten. De voorgaande uiteenzettingen van Oostindie en Hoeksma zijn wat dat betreft illustraties *par excellence*. Zij verbijzonderen (relokaliseren) hun *resources* en kennis zozeer dat er nieuwe combinaties en patronen ontstaan die bij uitstek het vertrekpunt en het object zouden moeten zijn van nieuw, multidisciplinair landbouwwetenschappelijk onderzoek.

Overigens geldt hetzelfde met betrekking tot uitzonderlijke landbouwwetenschappers als Marcel Dicke, Ab Groen, Johan Bouma, Jaap van Bru-

chem, Pieter Vereijken, Niels Roling en Eric Goewie. Ook zij verbijzonderen, goedbeschouwd, bepaalde *resources* (als de 'natuurlijke vijanden' van Marcel Dicke) en/of ontwikkelen visies waardoor en waarbinnen de verbijzondering van *resources* en/of van *resource-combinaties* percipieerbaar, begrijpbaar en ontwikkelbaar worden gemaakt. Ook hun onderzoek zou veel meer moeten worden aangewend als vertrekpunt voor nieuw, multidisciplinair onderzoek. Dergelijke koppelingen (dat is: tussen landbouwwetenschappelijk onderzoek en praktijk en ook binnen de landbouwwetenschap en wel tussen nieuwe inzichten en de mainstream-routine) komen echter veel te weinig tot stand. In hoofdstuk 9 kom ik daar op terug.

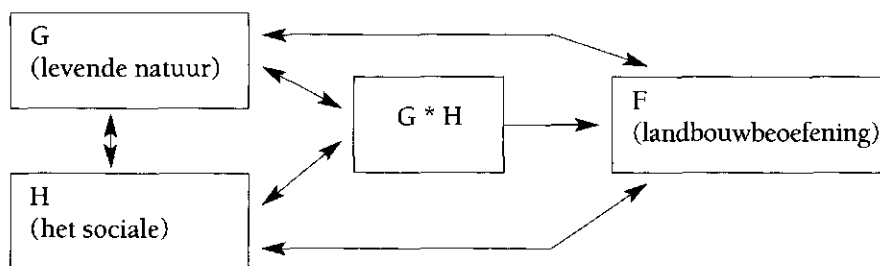
Ik rond dit hoofdstuk af met enkele methodologische noties aan de hand van figuur 4.22. Gewoonlijk wordt de materiële expressie van technische subsystemen begrepen met behulp van de volgende basisformule:

$$G + E + G * E = F$$

waarbij G (het genotypische) staat voor de natuur (voor de immanente wetmatigheden waarnaar Bordewijk *e tutti quanti* verwezen en verwijzen), E (van environment) voor het geobjectiveerde geheel van groeifactoren, en F (het fenotypische) voor de uiteindelijke uitkomst: voor koeien en velden en de erin besloten productiefuncties.

Om te beginnen moet E worden vervangen door H (waarbij H verwijst naar 'human agency') teneinde a. te onderstrepen dat landbouw in essentie coproductie, dat is de interactie, vervlechting en wederzijdse transformatie van het natuurlijke en het sociale is (Van der Ploeg 1997; NRLO 1997b); en om b. duidelijk te maken dat E geen statische (of unilineair optimaliseerbare) categorie is, maar staat voor dynamiek en differentiatie. Daarnaast is het essentieel om G (de levende natuur) te begrijpen als een geheel dat voortdurend verder kan worden ontwikkeld, verrijkt, verbijzonderd (maar ook kan worden gedegradeerd) door het ingrijpen van de mens: vandaar de pijl (in figuur 4.22) die direct loopt van H naar G. De verhalen van Hoeksma en Oostindie spreken daaromtrent boekdelen.

Figuur 4.22 De kern van coproductie

De directe invloed van H op G impliceert, evenals de indirecte invloed die via de interactieterm $G \cdot H$ verloopt, dat het uiteindelijke resultaat (F ofwel de landbouwbeoefening, de koeien, de velden en daarmee de landschappen, de natuurwaarden, het voedsel, etc.) niet kan worden gedacht *buiten* de normatieve orde om die geldt in H (en die ook uitdrukkelijk de omgang met G omvat: zie de notie van *kreas buorkje* die in hoofdstuk 2 naar voren kwam).

Zowel de coproductie zelf als de uitkomsten ervan vallen uitdrukkelijk *binnen* die normatieve orde – simpelweg omdat ze deel zijn van de maatschappelijke praxis, van de beschaving. Met het gangbare denken binnen de landbouwwetenschap ($G + E + G \cdot E = F$) wordt die normatieve orde weggedacht. Met de benadering zoals samengevat in figuur 4.22, wordt ze weer gereïntroduceerd. In hoofdstuk 9 kom ik hier op terug.

Het resultaat van coproductie (de tijd- en plaatsgebonden landbouwbeoefening in al haar diversiteit) valt ook uitdrukkelijk onder de aangegeven normatieve orde (welke dat ook moge zijn). Dat impliceert dat er vanuit F *feedback* zal optreden naar G, H, en $G \cdot H$. Vandaar de teruglopende pijlen, die *en passant* verwijzen naar zowel het optreden als ook naar de aard van *multiple response*.

Met de aanzet zoals gegeven in figuur 4.22 komen enkele gevolgtrekkingen op logische wijze naar voren. Omdat H met name ook de direct betrokkenen omvat (boeren, boerinnen, landarbeiders, loonwerkers, herders en weet ik wie), zij van meet af aan de centraliteit en het belang van endogene dynamiek, van de *innovatività contadina* (Osti 1991) onderstreept. Landbouwwetenschappelijk onderzoek komt als een bijzondere (hoewel daarom niet minder belangrijke) vorm van de productie van innovaties naar voren.

Met de centraliteit van het vernieuwend vermogen van boeren en van praktijkinnovaties laten zich óók enkele essentiële verbindingssassen construeren tussen praktijk en geïnstitutionaliseerd onderzoek. Voor dit laatstgenoemde onderzoek geldt dat a. aan het opsporen van relevante heterogeniteit steeds een groot belang moet worden toegekend. Vervolgens b. kan deze heterogeniteit (of een deel daarvan) als ontwerpprincipe worden gehanteerd. Daarbij is c. beslissend dat het onbekende (het tot nu toe nog niet gekende) niet wordt begrepen als niet bestaand, maar juist wordt betreden en geëxploreerd.

Voor zulk een exploratie en bovenal voor de verdere uitbouw van mogelijke *novelties* die in het onbekende liggen besloten, is d. de ontwikkeling van *protected spaces* (Van Lente en Rip 1998) ten slotte van het hoogste belang. Thans zitten we al te vaak met de, goedbeschouwd absurde situatie dat het heersende technologische regiem (zie verder hoofdstuk 9) zulk onderzoek uitsluit.

Noten

- 1 De landbouwbeoefening als praktijk omvat eveneens de onderlinge verhoudingen tussen en de identiteiten van de mensen die bij de landbouwbeoefening zijn betrokken. De landbouwbeoefening als praktijk drukt zich ook uit in een specifieke wisselwerking met de omringende ecologie. Specifieke cultuurlandschappen (en de daarin besloten natuurwaarden) zijn daar een expressie van. Het aangaan van betrekkingen met anderen, kortom: de *wisselwerking* met andere sociale praktijken (bijv. die van industrie, handel en banken, maar ook die van planners, bestuurders en dergelijke) is een ander belangrijk onderdeel van datgene wat omschreven kan worden als de landbouwbeoefening-als-sociale-praktijk.
- 2 Dit gebeurt onder meer door middel van rotatieschema's, door shifting cultivation, door sommige vormen van transhumance en bovenal ook door velden geleidelijk aan op specifieke wijze te ontwikkelen.
- 3 Vormen van ruimtelijke differentiatie vloeiden bijvoorbeeld voort uit het bestemmen van bepaalde gebieden tot hooilanden, wat o.m. leidde tot de creatie van karakteristieke elementen als blauwgraslanden, dotterlanden en dergelijke. Het ruimtelijke transport van nutriënten, en daarmee de combinatie van verschraling en verrijking, hing veelal nauw samen met dergelijke vormen van ruimtelijke uiteenlegging. Dergelijke vormen van ruimtelijke uiteenlegging (men denke ook aan de verhoudingen tussen heidevelden en essen) kwamen overal in Europa voor. De relatie tussen deze ruimtelijke differentiatie en de vergroting van biodiversiteit wordt geanalyseerd in Gerritsen, binnenkort verschijnend.
- 4 Waarbij overigens wel geldt dat deze reproductie in toenemende hoewel ongelijke mate wordt geëxternaliseerd. Zie daaromtrent Van der Ploeg 1990: hoofdstuk 1 en 2.
- 5 Een van de meest boeiende en wellicht ook best gedocumenteerde voorbeelden blijft de genetische dynamiek van de aardappelteelt in het klassieke Vasilov-centrum, de Andes regio. Zie daaromtrent Brush, Heath en Huaman 1981; Van Kessel 1990; Salas 1996 en Mayer 1995 voor een meer economische analyse die het waarom van deze praktijken begrijpelijk maakt. Dezelfde dynamiek werd indertijd ook volop benut in de Nederlandse aardappelteelt, maar behoort inmiddels tot het verleden. Zie daaromtrent Van der Ploeg 1987.
- 6 De door Slicher van Bath (1960) gedocumenteerde ontwikkeling van de oogstfactor (de verhouding tussen gebruikt zaaizaad en geogoste productie) is een monumentale expressie van de wijze waarop boeren inderdaad de plooibaarheid van het productieproces benutten om vooruitgang te boeken.
- 7 Hayami en Ruttan (1985) geven een treffende schets ontleend aan de Japanse geschiedenis: onder strakke feodale verhoudingen was communicatie van boeren over wat groter afstanden (en daarmee de communicatie van vernieuwingen) vrijwel geheel uitgesloten. Een versoepeling in deze verhoudingen leidde dan ook prompt tot een snelle *boom* in de agrarische groei: het tot dan toe geblokkeerde ontwikkelingspotentieel kon opeens worden vrijgemaakt en benut. Soortgelijke voorbeelden (maar dan van veel recenter datum vindt men bij de voor- en naoorlogse *mezzadri* in Noord- en Midden Italië. Zelfs de wijze van ploegen veranderde van vrijwel de ene dag op de andere na de *liberazione* van deze deelpachters. Overigens relateert ook Hofstee de vroege bloei van de landbouw in het noorden van de Nederlanden aan haar perifere positie binnen het toenmalige feodale rijk.
- 8 Wellicht één van de meest intrigerende episodes voltrekt zich aan het einde van de jaren '60. Dan wordt algemeen gedacht dat de grotere bedrijven nog steeds de meest extensieve zijn. Eliminatie van de kleine ('te intensieve') bedrijven en een gelijktijdige expansie van de grote, extensieve bedrijven zou dan als het ware een rem op de overproductie impliceren. Het Plan Mansholt was in belangrijke mate gebaseerd op deze assumptie die later op dramatische wijze foutief bleek te zijn. Het koploperbedrijf (zie Van der Ploeg 1987), i.e. het grootschalige en sterk geïntensiveerde bedrijf, is tegen het einde der jaren '60, begin jaren '70 al een incipiente werkelijkheid, die door de daarna volgende 'structuurpolitiek' zal worden bestendigd. Het gevolg is dat de politiek die gericht was op beheersing van de overproductie juist tot een enorme acceleratie van die overproductie leidt.

- 9 Een duurzame landbouw, zo laat zich een lang debat samenvatten, kan enkel worden gerealiseerd door adequate aanpassingen in de bedrijfsvoering, dat wil zeggen: in die extreem gedecentraliseerde praktijk, gevormd door meer dan 100.000 bedrijven, waarin de mening en beslissingen van tienduizenden actoren hoe dan ook doorslaggevend is. Een aansturing door middel van generieke middelenvoorschriften blijkt nauwelijks adequaat. Maar ingrijpen in de bedrijfsvoering roept levensgroot het probleem van de 'uncaptured peasant' op.
- 10 Juist in Nederland werd immers gedacht dat het 'agrarisches vraagstuk', en dat is in belangrijke mate een sturingsvraagstuk (zie Van der Ploeg 1991: hoofdstuk 4) overwonnen was.
- 11 Met deze term wordt verwezen naar een sterk mechanistische wereld, een wereld die werkt als een machine. Elke beweging, elke verandering in deze wereld gaat op unilineaire wijze terug op afbakenbare oorzaken. Het Cartesiaanse theater staat voor een wereld die wordt geregeerd door natuurwetten. De menselijke factor, i.e. *agency*, ontbreekt, is irrelevant of gaat -hooguit- terug op het begrijpen en benutten van deze wetmatigheden.
- 12 Ik ben zeer veel dank verschuldigd aan Harm Wieling van het IKC en aan Ton van Scheppingen en Frits Mandersloot van het PR voor de geduldige wijze waarop ze me met een aantal details van het graslandgebruik vertrouwd proberen hebben te maken. Dat neemt niet weg dat alle vergissingen in de tekst voor mijn rekening komen.
- 13 In dat verband noem ik nog de waterbeheersing, de selectie van grasvariëteiten, de onkruidbestrijding, de timing van de bemesting, het wel of niet beheersen van verliezen, de wijze van maaien en schudden, het wel of niet voorkomen van ontijdigheidsverliezen, de frequentie van rollen en slepen, etc.
- 14 Als we alleen al de organisatie van de tijd variëren, dan ontstaan er al meerdere verbanden. Zou men ook nog de beïnvloeding van andere variabelen invoeren (de vochttoestand in de bodem, de bemesting, de verhouding tussen maaien en weiden, de graslandvariëteiten, het voorkomen van onkruiden, etc. etc) dan ontstaat een schier onoverzienbaar speelveld waarin een indrukwekkend aantal interrelaties en interacties tal van oplossingen mogelijk maken.
- 15 Theoretisch gesproken, want een aantal oplossingen zullen intern tegenstrijdig zijn.
- 16 'Goed uitgebroeide stalmest' is een actor-afhankelijke definitie. Wat 'goed uitgebroeide stalmest' is laat zich niet exact kwantificeren. Bovendien is het begrip sterk contextafhankelijk. In het noorden van Portugal (zie Portela 1994 en Cristovao *et al.* 1994) betekent het iets anders dan op Drentse zandgronden van Harm Tiesing (zie Edelman 1918). Het begrip is dus ook niet goed kwantificeerbaar. Men kan het gebruik van 'goed uitgebroeide stalmest' dus ook niet exact voorschrijven, laat staan controleren. Overigens geldt goedbeschouwd hetzelfde probleem bij kunstmest. Ook 'goed kunstmestgebruik' is bijv. bij uitstek contextafhankelijk (het is zelfs sterk afhankelijk van de variaties binnen een perceel; later wordt dit het uitgangspunt van de precisielandbouw)). Maar deze kwestie is min of meer aan het blikveld onttrokken door het gebruik strikt op het niveau van 'het ding' te operationaliseren. Van die en die kunstmestsoort moet zoveel kilo worden gebruikt.
- 17 Men zou kunnen toevoegen dat zeer veel van dit onderzoek, zowel nationaal als internationaal door de kunstmestindustrie is uitgevoerd (in Nederland de laatste decennia via het NMI). Dat maakt de verwijzing naar de landbouwwetenschap hier niet minder relevant. De kunstmestindustrie gebruikte landbouwwetenschappelijke modellen en representaties en huurde daartoe ook landbouwwetenschappers in. Bovendien heeft de landbouwwetenschap als zelfstandige institutie in dit opzicht absoluut niet als 'countervailing power' geopereerd.
- 18 Het klinkt ironisch, maar door de boeren een specifiek instrument te geven voor graslandmanagement, konden boeren op hun beurt weer gemanaged worden vanuit het expert-systeem.
- 19 Zo gezien wordt het ook begrijpelijk dat de kwestie van kennisontwikkeling, i.e. de agenda van landbouwwetenschappelijk onderzoek, steeds meer het object van sociopolitieke strijd in en ook rond de sector wordt. Men denke aan het debat over het wel of niet verrichten van onderzoek ten behoeve van de teelt in de grond. Ook kan worden verwezen naar het debat over bio-technologie, het debat over stier Herman, etc., etc.

- 20 Vooral ook omdat kennis-overdracht (de landbouwscholen, de cursussen, de voorlichting, etc.) een hecht verankerde, goed opererende en alom aanwezige institutie is geworden.
- 21 Sauvants voegt toe: *'Conceptually live organisms are largely similar to other tightly controlled systems in which OS and RS can be distinguished and where structures, functions and possibilities of control are more or less segregated between the short term adaptation to environmental perturbations (tactics=homeostasis) and the achievement of longer term targets (strategy=homeorhesis)' (.....)*
- 22 Dit is een verschijnsel dat zeer wel bekend is binnen tropische veehouderij systemen, bijv. het 'veld-systeem' van Zuid Afrika.
- 23 Dergelijke berekeningen zijn verre van eenvoudig. Nog afgezien van alle technische complicaties is het grootste probleem waar de onderzoeker zich mee geconfronteerd weet dat van 'vele onbekenden en enkele vergelijkingen' (zie daaromtrent NRLO 1994). De Kvem productie van het eigen grasland wordt gewoonlijk ingeschat, want afgeleid van de ingeschatte voerbehoefte van het vee. Dat leidt er veelal toe dat efficiëntieverschillen die in de stal, of tussen stal en veld, *automatisch* worden toegerekend aan het 'veld'. In Van der Ploeg, Roex en Koolen 1996 wordt aangegeven op welke wijze deze ogenschijnlijk Gordiaanse knoop kan worden ontward.
- 24 Zoals in andere empirische studies is aangegeven (ref. Roep *et al.* 1991) trof men tot voor kort de praktijk van zomerstalvoeding vooral aan bij machineboeren. Door de quotering is hier evenwel een verschuiving in opgetreden. Ook het milieubeleid heeft, in de jaren '90, voor belangrijke verschuivingen gezorgd. Juist machineboeren zijn degenen die het meest grond zonder quotum hebben bijgekocht (zie Roep en Roex 1992).
- 25 Dit gaat zelfs zover dat machineboeren in de zomerperiode aantoonbaar 'boven de norm' voeren daar waar het om krachtvoer gaat. Ze maaien en kuilen zoveel dat de voeding in de zomer (door middel van beweiding) in het gedrang lijkt te komen.
- 26 De koeien waarop het onderzoek betrekking had stonden op boerenbedrijven die eerder object waren geweest van bedrijfsstijlenonderzoek.
- 27 Ecologische boeren zijn in dit kader ook zeer interessant. Zoals een latere studie leerde creëren ecologische boeren zich koeien Pn een bedrijfssysteem rond die koeien die ertoe leiden dat in de stal een relatief zeer hoge I/O-efficiency (hoger zelfs dan die der koeienboeren) wordt gerealiseerd. Zie daaromtrent Van der Ploeg *et al.* 1993.
- 28 Dat wil zeggen: ze 'bestaan' niet als een objectief gegeven dat onafhankelijk van menselijk ingrijpen in de natuur besloten ligt.
- 29 Op grond van theoretische overwegingen valt er natuurlijk wel iets meer over één en ander te zeggen. De Mont Blanc is, zo kan men gemakshalve zeggen, met 'genesis' gegeven. Alle menselijke nijverheid heeft er bitter weinig van afgekrabbeld. Het is al helemaal moeilijk voorstelbaar dat de Mont Blanc hoger wordt of drastisch anders verlopende hellingen zal verkrijgen door doelbewust menselijk ingrijpen. Indirect kunnen we in de loop van enkele decennia de zeespiegel iets laten stijgen, waardoor de Mont Blanc rekendkundig iets lager wordt. Geheel anders is dat uiteraard met I/O-relaties. Ze zijn object van doelgericht menselijk handelen en hun hoogte, ligging en helling blijkt daar ook daadwerkelijk van afhankelijk te zijn. Door haar te beklimmen creëren (en/of herordenen) we inderdaad niet de Mont Blanc. Maar door de landbouw te beoefenen, herordent men voortdurend diezelfde landbouw.
- 30 Preciezer gezegd: Uiteraard varieert de gemiddelde input vaak met de bedrijfsstijl (om welke input/output relatie het dan ook moge gaan). De vraag is of er daarnaast ook uiteenlopende I/O-relaties in het geding zijn.
- 31 Een pad-model is gebaseerd op een aantal causale deel-relaties (zie voor een voortreffelijke schets van de theoretische assumpties Nooy 1982). De diverse verbanden, uitgedrukt als bèta's, zijn berekend met een serie *stepwise*-procedures.
- 32 De berekeningen zijn opnieuw gebaseerd op 300 Friese melkveehouderijbedrijven ontleend aan het databestand van AVM/CCLB. Een meer gedetailleerde beschrijving vindt men in Van der Ploeg, Renting en Roex 1994 en in NRLO 1994. Een engelstalige samenvatting van althans bepaalde bevindingen vindt men in Van der Ploeg 1994a en 1996b.
- 33 Ik moet hier zeggen dat het hier niet gaat om een pretentieuze 'pluralis majestatis'. 'Ons' verwijst hier naar Rudolf van Broekhuizen, Henk Renting, Dirk Roep, Rene de Bruin, Boudewijn Koolen, Joek Roex, Flaminia Ventura, Hielke van der Meulen, Georg

- Beers, Bruno Benvenuti, Ab Groen en vele anderen, binnen en buiten het bedrijfsstijlenteam.
- 34 Het gevaar is natuurlijk dat een dergelijke 'maatstaf' de prescriptie en de norm van de toekomst wordt. In de notie van '*best agricultural practices*', die via de *cross-compliance* vrij dwingend aan boeren kan worden opgelegd, laat zich dat al onderkennen. Dat is ook de reden waarom ik er hier vrij uitvoerig op in ga.
- 35 Een belangrijke methodische innovatie werd gerealiseerd door Wil Hennen. Tot dan toe hadden we bedrijfsstijlen -althans in kwantitatief onderzoek- vooral geïdentificeerd met behulp van de Principale Componenten Analyse, waarna bepaalde 'groepen' werden afgebakend met behulp van de factorscores. Dit is in zoverre onbevredigend dat dan scherpe en dus arbitraire grenzen moeten worden ingevoerd. Wil Hennen ontwikkelde een '*fuzzy model*', waarin de waarschijnlijkheid dat een bepaald bedrijf tot een bepaalde stijl zou zijn te rekenen centraal stond. De navolgende tabel 4.14 is mede gebaseerd op deze benadering. Zie verder Hennen 1995.
- Een interessante bijkomstigheid van deze methode is dat de combinatie van verschillende strategische elementen (of, zeg maar, de mogelijkheid van 'mengvormen') zo veel beter naar voren komt. In de tabel zijn deze mengvormen (zoals ZK, GZ, IM etc) ook meegenomen.
- 36 Nu is 'inbreken in modellen' in onderzoek een vrij gebruikelijke procedure. Ik herinner me dat we bijv. het percentage onkruid in het grasland van machineboeren fors moesten 'opvoeren' om het minder efficiënte graslandgebruik te kunnen 'benaderen'. Ook op proefboerderijen gebeurt zulks veelvuldig. Om een meer adequate krachtvoergif te realiseren, wordt de krachtvoercomputer bijvoorbeeld, met opzet misleid. De grote vraag is natuurlijk of een dergelijk gebruik buiten specialisten om, mogelijk is. Vermoedelijk verkrijgen de (vooralsnog onbeholpen) modellen daar een veel meer sturende en normerende werking - met name ook omdat de kennis omtrent de eigenlijke parameters en dus de mogelijkheid om 'in te breken' en te corrigeren in de praktijk veel minder aanwezig zijn.
- 37 '*Boeren schrijven lang niet genoeg, en er zijn veel te weinig die schrijven*' aldus Hoeksma. Hij heeft een verbazingwekkende serie gegevens bijgehouden sinds 1958. Hij grijpt daar ook regelmatig op terug. Hij zegt ook: 'als ik wat nieuws bepraktiseer dan ga ik toch eerst es terug en kijk ik hoe ik dat vroeger heb gehad'. De eigen bedrijfsvoering door de loop van de tijd heen is, met alle daarin besloten en goed gedocumenteerde variatie, als het ware de schatkist waar hij zo niet uit put dan toch wel bij voortduren op terugvalt om zaken naar hun eventuele waarde te beoordelen.
- 38 Vergelijking met anderen ligt koeienboeren minder, ze zijn overtuigd van de uniciteit van de eigen *resources*. Vergelijking met de norm wantrouwen ze. Vergelijken met data van voorgaande jaren die betrekking hebben op het *eigen* bedrijf worden daarentegen als uitermate zinvol ervaren: ze geven aan in welke mate men zelf vooruitgang boekt.
- 39 Dit heeft met rotingsprocessen in de mest te maken, als ook met biogene aminen en met een tekort aan anti-oxidanten. De kunst is om mest in plaats van te laten rotten, te doen composteren.
- 40 Oostindie voegt daar aan toe: 'Het verschil tussen een goede boer en een slechte boer is dat een goede boer de portemonnee voller heeft. Een goede boer past goed op zijn vee. Goed voor je vee zijn, dat is nummer 1. Of het hoe groter hoe beter is, dat weet ik niet. Het is moeilijk te zeggen wat een goede boer is. Als een boer tevreden is, is het een goede boer. Ik denk dat ik in mijn eentje met 3 ton melk net zoveel schik in mijn werk zou kunnen hebben. Mijn schik in het werk ligt toch het meest bij de fokkerij. De rest vind ik ook mooi, maar de fokkerij is het allermooist. Ik denk ook dat ik op een bedrijf met 3-ton ongeveer hetzelfde zou kunnen verdienen als nu. Dan moet je bij de bank natuurlijk wel in dezelfde verhouding zitten. Dat is natuurlijk belangrijk, maar als dat zo is denk ik wel dat ik het zou redden. Ik ben niet iemand die kost wat kost melkquotum bij wil kopen. Boeren die dat doen zitten in een vicieuze cirkel. Het aankopen van melkquotum is puur een belastingtechnisch iets. Als je kwotum koopt, en je hebt er alles verder voor, dan verdien je weer meer. Hoe meer je verdient, hoe meer belasting je moet betalen, dus moet je opnieuw melkkwotum aankopen. Als je daar eenmaal inzit kom je er niet meer uit. Dat is een soort verslaving voor die boeren. Die boeren zijn trouwens ook niet goed geïnformeerd. Er zijn meer manieren om je geld te beleggen'.

- 41 Daarbij treft me de overeenkomst met een soortgelijk gezegde uit de Povlakte: *ogni contadino a la sua linea*. Zie Bolhuis en Van der Ploeg 1981
- 42 Een prachtige uitdrukking die verwijst naar het construeren van congruentie (zie hoofdstuk 1 en 3 van dit boek).
- 43 Zie Bottenburg 1965, waarin de rijke geschiedenis van fokstal Knol wordt beschreven.
- 44 Later in het gesprek komt onze gesprekspartner nog terug op de voerconversie: 'Een andere omschrijving voor voederconversie is; wat haalt een koe uit het voer. Hoeveel gebruikt ie van het voer. De ene koe schijt gewoon heel veel bruikbaar materiaal uit, waar een andere koe nog een paar liter melk uit weet te halen. Als er nog melk van valt te maken zit er nog stikstof in, want stikstof is eiwit. De stront van een koe vertelt je alles, over de gezondheid en de productie van de koe. Als een koe dun schijt met veel maispitjes, dan krijgt een koe te weinig eiwit. Als een koe dun schijt zonder pitjes, dan krijgt ie of te weinig eiwit of de voersnelheid is niet goed. Of allebei. Het rantsoen gaat te snel door het lichaam heen. Dat kun je ruiken en zie je aan de kleur van de stront. Als de stront te dik is dan is de voersnelheid te traag, dan zit er te veel ruwe celstof in het voer. Dan moet je ook meer eiwit geven. Voor een bepaald gedeelte wordt eiwit gebruikt voor de bacteriën die het voer moeten omzetten. Die komt dus indirect ten goede aan de melk. Die bacteriën hebben eiwit nodig om te leven en om het andere voer om te zetten. Voeren, dat is een verhaal. Als de voederspecialist hier komt en die moet het even uitrekenen, dan heb je wel vier A4-tjes vol met uitleg. Over snelheid, verteerbare en onverteerbare eiwitten, verteerbare en onverteerbare vetten. Ze hebben het tegenwoordig ook over bepaalde snelheden die het voer moet hebben. Daar werken zij naar toe. Daarom laat je eerst het ruwvoer onderzoeken en bekijk je waaruit het voer bestaat. Daar zoek je dan een brok bij. Als je ruwvoer traag is, voer je er een snelle brok bij. Is je ruwvoer snel, dan moet je een trage brok geven. Is je ruwvoer eiwitrijk, dan hoeft je niet zo'n dure brok te geven. Want het eiwit is duur. Is het ruwvoer eiwitarm, dan moet je wel een eiwitrijke brok hebben. Daar heb je ook nog allerlei combinaties in. Dan heb ik het nog niet eens gehad over de koolhydraten en zetmeel. Die hebben ook een bepaalde invloed op en het eiwitgehalte en de melk. Het komt er dus op neer dat je uitgaande van je ruwvoer, aangevuld met wat krachtvoer, zoveel mogelijk melk probeert te produceren. Dat betekent automatisch dat je de verliezen, of dat nu ammoniak of iets ander is, zo laag mogelijk probeert te houden. Je wilt natuurlijk een zo'n optimale benutting van je voer. Dat is allemaal winst'.
- 45 In het begin van dit hoofdstuk besprak ik vijf mechanismen, waarmee in de loop der tijd de landbouwbeoefening werd geplooid tot dat wat ze is. Men ontkomt er natuurlijk niet aan om ook te refereren aan een 'zesde mechanisme'. Dat is de 'plooibaarheid' tout-court zoals ze in toenemende mate wordt geclaimd vanuit de landbouwwetenschappen. Vanuit het inzicht dat inmiddels een groot aantal groeifactoren beheersbaar is (en dat, waar zulks niet het geval is, de landbouwbeoefening elimineerbaar zou zijn), laten zich op uiteenlopende niveaus vormen van 'optimale landbouw' preciseren. Men zou hier van een 'mega-plooibaarheid' kunnen spreken, die uitgaat van globale parameters en uitmondt in een radicale doorsnijding van datgene wat de landbouwbeoefening tot nu toe is: een combinatie van globale en lokale verhoudingen en referentiepunten. Onder welke lokale verhoudingen zulk een 'geglobaliseerde' (of 'geoptimaliseerde') landbouw zou moeten worden bedreven is vooralsnog een onbeantwoorde vraag. De vraag wordt goedgebeschouwd - niet eens gesteld. Misschien is dat niet helemaal verbazingwekkend.
- 46 Ik zet 'stieren' hier tussen aanhalingstekens omdat het natuurlijk allang niet meer om stieren gaat, maar om artefacten en symbolen, dat is om 'rietjes' en om noties waarmee gedefinieerd wordt waarom een bepaalde 'stier' beter is dan andere.

5 Economie als geheel van differentieerbare betrekkingen

In dit hoofdstuk ga ik nader in op de economische aspecten van de hedendaagse landbouw. Het oogmerk is daarbij tweeledig. In de eerste plaats zal ik proberen aan te geven dat het determinisme dat de gangbare landbouweconomische discipline doordeseemt, niet alleen slecht houdbaar is, maar ook het zicht op nieuwe vraagstukken en nieuwe oplossingen blokkeert. In de tweede plaats wil ik het theoretisch kader dat nodig is om bedrijfsstijlen als ontvouwingmogelijkheden én als socio-technische netwerken adequaat te kunnen onderbouwen, verder ontwikkelen. In het voorgaande hoofdstuk is de plooibaarheid van agronomische en zoötechnische interrelaties aan de orde geweest. De daarmee ingezette discussie wil ik hier doortrekken naar de sfeer van economische relaties. Want ook economische relaties zijn bij uitstek plooibaar.

In een al wat oudere tekst heeft de econoom Yotopoulos de kern van het determinisme treffend samengevat: *'It is well known that all firms would have the same quantities of inputs and outputs (and as a result only one point would be observable on the production surface) if a. all firms had the same production function [...], b. all firms faced the same prices [...] and c. all firms would maximize profits perfectly and instantaneously.'* (1974:265-266)

Van één (technologisch gedetermineerde) productiefunctie is geen sprake, zo werd in hoofdstuk 4 benadrukt. Zoals in de uiteenzettingen van Yotopoulos producenten steeds nieuwe functies creëren (waaronder nieuwe *frontier functions* die zich kenmerken door de hoogste technische *efficiency*), zo creëren boeren uiteenlopende en ook steeds weer nieuwe productiefuncties. Er zijn, om het scherp te stellen, geen productiefuncties die de praktijk van boerenarbeid determineren. Het is juist andersom: in en door hun arbeid creëren boeren bepaalde regelmatigheden en samenhangen, bepaalde I/O-verhoudingen, kortom bepaalde productiefuncties. (In hun praktijk H ontwikkelen ze G én verbijzonderen ze G via coproductie [G*H] tot een heterogene en dynamische F). Alleen daardoor al is er inderdaad geen sprake van *'one point on the production surface'*: we ontmoeten steeds weer een enorme variatie.

Zo ook kan men stellen dat er *geen* economische wetmatigheden zijn die onafhankelijk zijn van specifieke praktijken. Er zijn geen exogene wetmatigheden die de bedoelde praktijken als het ware van buitenaf determineren. Er vallen uiteraard tal van regelmatigheden in de sfeer van de (landbouw-)economie te onderkennen. Deze regelmatigheden echter zijn niets anders dan een weerspiegeling van de (heterogene en voortdurend wisselende) praktijken en socio-technische netwerken én van het abstractie-

niveau dat wordt gekozen om deze praktijk te representeren. Ontdaan van haar deterministische visie kan de landbouweconomie als discipline tal van instrumenten en begrippen leveren om de heterogene en dynamische praktijk te ontleden en beter te begrijpen. Van een aantal van die instrumenten zal ik in dit hoofdstuk dankbaar gebruik maken.

De landbouwbeoefening kan vanuit verschillende invalshoeken worden geanalyseerd. Men kan uiteenlopende sociologische theorieën gebruiken; of de landbouwbeoefening met name vanuit 'technische' disciplines als de agronomie en de zoötechniek doorgronden. Men kan ook vanuit een economische optiek naar de landbouw kijken.

Vanuit elke invalshoek wordt een bepaald deel van het eigenlijke object, de landbouwbeoefening, waargenomen en gerepresenteerd. Maar elke 'afbeelding', elke representatie is, bijna per definitie, partieel. Ze toont bepaalde aspecten en laat andere onbelicht. Elke visie creëert haar eigen preferente feiten en daarmee ook haar 'zwarte zwanen' (in hoofdstuk 6 kom ik daar op terug).

Daarnaast is het zo dat zich in de landbouwbeoefening verschillende domeinen laten onderkennen. In het domein van, zeg maar, de productie (de conversie van *inputs* in *outputs*) gelden met name agronomische en zoötechnische regelmatigheden. In het domein van de economische betrekkingen (het aangaan van economische relaties, het verrichten van transacties, het controleren van de verhoudingen tussen monetaire opbrengsten en monetaire kosten) gelden vooral economische regelmatigheden. In het domein van familie en gemeenschap gelden vooral sociale en culturele relaties, die veelal geïnstitutionaliseerd zijn tot regelmatigheden. Enzo voorts.

Het punt nu is dat in de landbouwbeoefening deze domeinen op analytisch niveau weliswaar onderscheidbaar zijn, maar beslist niet scheidbaar. De essentie van de landbouwbeoefening is juist het *samenval*len van deze domeinen.

Het zoötechnische handelen van boeren (zoals het fokken van Oostindie) laat zich zeer wel (hoewel niet uitputtend) vanuit een economische invalshoek analyseren. Zo ook kunnen delen van het economisch handelen enkel worden begrepen vanuit het zoötechnische: een veelbelovende koe zal ondanks haar geschatte monetaire waarde niet worden verkocht. Behalve als het om een arme boer uit het begin van de 20e eeuw gaat (van Welderen 1912b). Om dit te begrijpen zijn politieke economie en inzicht in uiteenlopende *calculi* noodzakelijk.

In de praktijk van samenvallende domeinen is steeds sprake van transfereentie van betekenissen: het sociale wordt naar het technische vertaald, het technische naar het economische, het economische vervolgens weer naar het sociale en ga zo maar door. De al eerder genoemde varkenshouder die niet van zins is 'zich helemaal in de stress te werken', vertaalt deze stellingname door naar het technische domein. Ogenschijnlijk sub-optimale technische resultaten (minder biggen per zeug per jaar) zijn het resultaat. Voor de betrokken varkenshouder gaat het echter beslist niet om 'sub-optimale resultaten'. Het zijn de resultaten die horen bij zijn oogmerken en die zich vanuit die oogmerken ook heel goed laten rechtvaardigen (zie

ook Commandeur 1998 en de in hoofdstuk 4 gevoerde discussie omtrent het vierde kwadrant). Daar komt wellicht bij dat de kosten door deze werkwijze ook lager zullen zijn (waarmee we in het domein van het economische zijn aangeland).

In de praktijk van de landbouwbeoefening vervlechten en verknopen de verschillende domeinen zich. Weliswaar zullen de zwaartepunten daarbij van stijl tot stijl variëren, maar de genoemde transferentie en daarmee het zoeken naar en creëren van coherentie zullen steeds de spil vormen.

Waar in de praktijk van de landbouwbeoefening sprake is van integreren, daar tenderen de hedendaagse landbouwwetenschappen naar het tegendeel: het object van studie wordt systematisch gesegmenteerd en beschouwd vanuit de wetmatigheden die *per segment* zouden gelden¹ (en/of vanuit de relevantiehorizon die geldt binnen de internationale tijdschriften). Dat alleen al maakt zowel multidisciplinair onderzoek als ook de introductie van het begrip 'toepasbaarheid' uitermate moeilijk, hoewel niet onmogelijk.

De echte moeilijkheid ontstaat pas bij en door de volgende stap. Een stap die binnen vrijwel elke discipline op bijkans schier Bordewijkiaanse wijze wordt gezet. In bijna elke discipline wordt het eigen preferente segment of domein begrepen als een *regulatory system* (zie hoofdstuk 4), als een *mode of ordering* van waaruit kan worden verklaard wat de stand van zaken is in land- en tuinbouw, wat de problemen zijn en welke de oplossingen behoren te zijn.

De agronomie is al lang niet meer de kennis van de landbouwbeoefening in al haar verscheidenheid. Via de theoretische productie-ecologie is ze omgebouwd tot een *regulatory system*, van waaruit zou kunnen worden gespecificeerd wat de ideale ordening van de toekomstige landbouw is. De welbekende WRR-studie 'Grond voor Keuzen' is daarvan een treffende expressie.

Zo ook de agrarische economie, die in dit hoofdstuk centraal staat. Deze discipline betreft allang niet meer de analyse en het begrip van het *feitelijke* reilen en zeilen van de landbouw als economische sector. Uitzonderingen daargelaten (ik verwijs in dit verband naar het werk van Jan Renkema en de zijnen en naar dat van Jerry de Hoogh), behelst de agrarische economie bovenal een claim. Namelijk de claim dat het geheel van economische verhoudingen waarin de landbouw is ingebed, moet worden beschouwd als *regulatory system* en dat, voorzover dat niet het geval is, er sprake is van *distorties*, van onevenwichtigheden die zo snel mogelijk moeten worden gecorrigeerd. In dit perspectief vertegenwoordigt de re-organisatie van de landbouwbeoefening volgens de verhoudingen en ratio zoals besloten in het geheel van (niet verstoorde) markten, de superieure oplossing.²

Het geheel van economische betrekkingen in en rond de land- en tuinbouw is van groot belang, laat ik dat voorop stellen. Dat betekent echter nog niet dat daarmee de economie (het geheel van markten en de daarin vervatte relaties, instituties en verwachtingen) kan worden begrepen als *regulatory system*: als een geheel van verhoudingen dat op min of meer dwingende wijze de ontwikkeling van de landbouw determineert. Ik wil

dat duidelijk maken aan de hand van een kernthema uit de landbouweconomie.

5.1 Substitutiecurves, expansiepaden en bedrijfsstijlen

In het agrarische productieproces moeten uiteenlopende *resources* (grond, arbeid, machines, gebouwen, veevoer, meststoffen, kennis, water, enz.) worden gecombineerd om het arbeids- en productieproces op gewenste wijze te laten verlopen.³ Vaak zullen de onderlinge verhoudingen tussen de in te zetten *resources* aan wijziging onderhevig zijn. Dat zal bijvoorbeeld gebeuren als arbeid duurder wordt en grond goedkoper (Hayami en Ruttan 1985), als energie (een van de zogeheten *non-factor inputs*)⁴ duurder wordt ten opzichte van arbeid (de Wit 1975 en 1977)⁵ en/of wanneer er wordt gemechaniseerd (dan vervangt kapitaal arbeid).

In de agrarische economie verbeeldt men dergelijke verschuivingen met behulp van zogeheten substitutiecurves (zie figuur 5.1 voor een voorbeeld). Daarbij gaat men er meestal vanuit dat de *resources* in kwestie (in het voorbeeld uit figuur 5.1 gaat het om arbeid en machines) volgens vaste, technisch gedetermineerde verhoudingen kunnen worden gesubstitueerd.

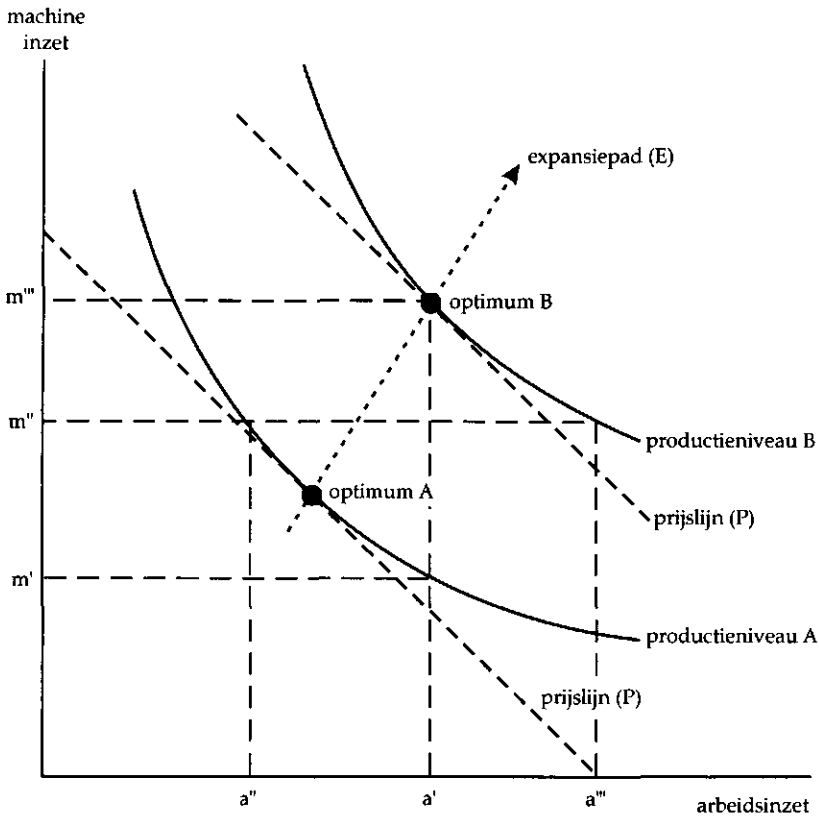
Wil men bijvoorbeeld een productie van A realiseren, dan volstaat daartoe een hoeveelheid arbeid van a' en een mechanisatiegraad van m' . Het is ook mogelijk om 'langs' curve A arbeid te substitueren door een verhoogde machine-inzet: dan gaan we (zie figuur 5.1) naar a'' en m'' . Bedrijven die 'boven' deze curve liggen (ze zetten bijvoorbeeld a' arbeid in en m'' machines), zijn technisch inefficiënt. Ze gebruiken te veel middelen (arbeid en/of machines) om een productie te realiseren die ook zou kunnen worden gestoeld op een veel efficiënter gebruik (zoals weergegeven door curve A).

Wil men een hoger productie realiseren (bijvoorbeeld zoals aangegeven door curve B), dan zijn daartoe uiteraard meer middelen nodig.

Ten slotte kunnen we de economische kant van de vergelijking introduceren. Als de curves A en B de technische interrelaties (en mogelijkheden) in het productieproces weergeven, dan resteert immers nog de vraag wat het 'optimale' punt op deze curves is. Het antwoord is in beginsel simpel (althans in de neo-klassieke analyse). Dit 'optimum' wordt gedefinieerd door de prijsverhoudingen (in dit geval de verhouding tussen arbeidskosten en mechanisatiekosten). De agrarische productie immers wordt 'gedetermineerd', zo wil de canonieke lezing, door markt en technologie⁶.

De prijsrelatie kan in figuur 5.1 worden ingevoerd als lijn P. Waar lijn P raakt aan de substitutiecurve, daar is sprake van economische efficiency. In de figuur zou m''/a' dus een economische efficiënte combinatie zijn (bij productieniveau B), terwijl de combinatie van m'' en a''' in economisch opzicht inefficiënt zou zijn.

Figuur 5.1 Substitutiecurve, prijslijn en expansiepad, een voorbeeld

In figuur 5.1 is ook het zogeheten 'expansiepad' (lijn E) geïntroduceerd. Veronderstel dat de productie op een bepaald bedrijf toeneemt van niveau A tot niveau B, dan moet een nieuw optimum worden gevonden. De route die de diverse optima verbindt, is het expansiepad (zie Dosi *et al.* 1993). In beginsel biedt het neo-klassieke model (zoals samengevat in figuur 5.1) de mogelijkheid van een aantal correcties, verbijzonderingen en verfijningen, die samen een zekere spreiding rond het exclusieve optimum zoals besloten in de voorgaande redenering mogelijk maken. Om te beginnen kunnen subjectieve waarderings worden ingevoerd: het is mogelijk dat – om welke reden dan ook – arbeid en mechanisatie worden gewaardeerd op een wijze die afwijkt van de zogeheten objectieve prijsverhouding. Men spreekt dan van schaduwpreizen. Men kan, om welke reden dan ook, mechanisatie beschouwen als 'duurder' en arbeid als 'goedkoper': in dat geval 'kantelt' als het ware de raaklijn P en wordt een andere positie ingenomen.

In de tweede plaats kan de positie van de substitutiecurves (van A en B) variëren; door leerprocessen ('*disembodied technical change*' aldus Salter 1967 en '*learning by doing*', Dosi 1988; zie ook Roling en Somers 1993) verschuiven: door middel van een betere beheersing van het productieproces kan de substitutiecurve verschuiven in de richting van een hoger

efficiëntie. Overigens is het evenzeer denkbaar dat om andere redenen de substitutiecurve verschuift naar 'rechtsboven', dat is in de richting van een (partiële) inefficiency. Dan treedt contraproductiviteit op.

In de derde plaats, ten slotte, is het denkbaar dat de expansiepaden aan een specifieke dynamiek (en aan specifieke beperkingen) onderhevig zijn.⁷

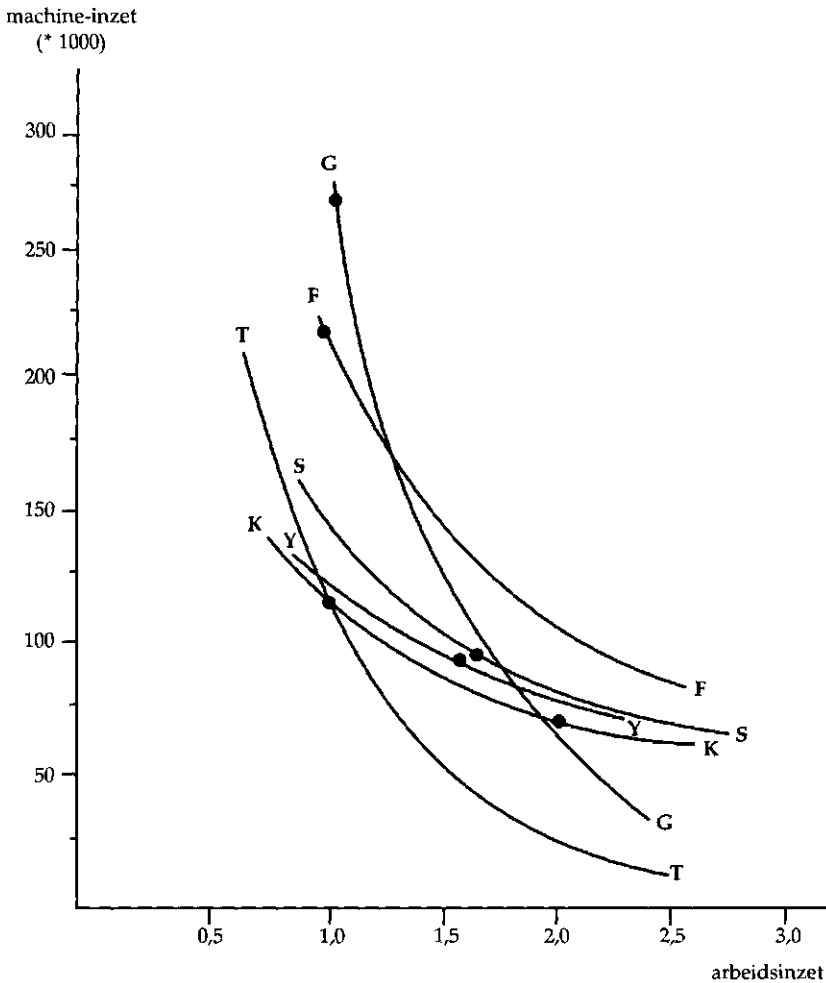
De voorgaande overwegingen brengen me tot de volgende hypothesen.

- 1 Waar systematische verschillen in sociale regulering worden gevonden (daar waar van uiteenlopende bedrijfstijlen sprake is), daar zal men uiteenlopende substitutiecurves aantreffen.
- 2 De subjectieve waardering van prijsverhoudingen is niet grillig (niet *at random*) verdeeld. Evenmin laat deze subjectieve waardering zich simpelweg ordenen en begrijpen in termen van grotere dan wel kleinere afstand ten opzichte van de 'objectieve' prijsverhoudingen. Elke sociale reguleringspraktijk, i.e. elke bedrijfstijl, draagt een systematisch patroon in zich van stijlspecifieke waarderingen van schaarste- en van prijsverhoudingen. Dit temeer daar elke specifieke praktijk (of stijl) een specifieke ordening in zich draagt van relaties ten aanzien van de markt. Er zal daarom sprake zijn van systematisch verschillende posities op de uiteenlopende substitutiecurves.
- 3 Ten slotte draagt elke sociaal gereguleerde praktijk een specifiek leerproces, i.e. een specifieke kennisaccumulatie in zich. Dat houdt in dat zich in de loop van de tijd uiteenlopende empirische expansiepaden zullen manifesteren. Dit moet in een *cross-sectie-analyse* onderkenbaar zijn in de vorm van uiteenlopende interrelaties tussen diverse productiefactoren en *non-factor-inputs* bij uiteenlopende productievolumes.

De interrelaties tussen en onderlinge substitutiemogelijkheden van arbeid, inputs, mechanisatie⁸ en grond componeren samen een meerdimensionale ruimte die op verschillende manieren uiteengelegd kan worden⁹. In figuur 5.2 zijn de stijlspecifieke substitieverhoudingen tussen arbeid en machines weergegeven zoals die gelden bij een productievolume van 500.000 kilogram melk. Het gaat om significant verschillende relaties¹⁰, waarbij vooral het verschil in hellingshoek opvallend is: bij een dalende arbeidsinzet neemt de mechanisatiegraad bij *grutte* en *trekkerboeren* veel sneller toe dan in de overige stijlen.

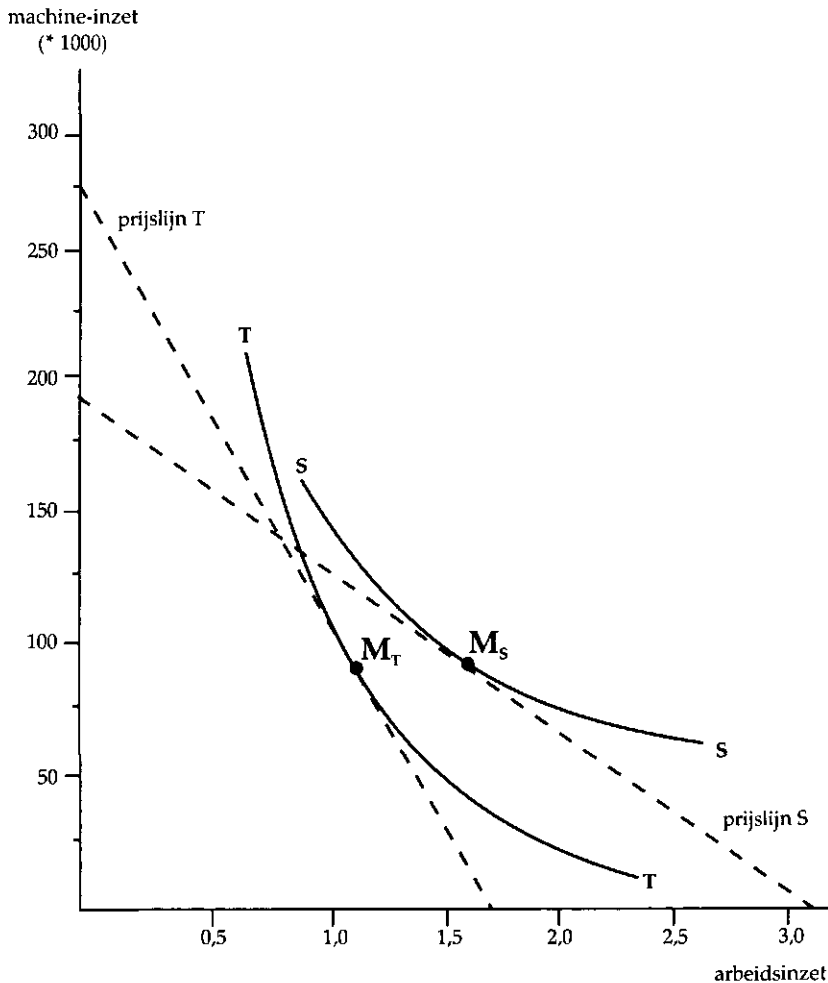
In figuur 5.3, die terwille van de overzichtelijkheid beperkt is tot twee stijlen, zijn vervolgens de prijsverhoudingslijnen geschetst. Men ziet dat arbeid en machines ten opzichte van elkaar op sterk verschillende wijze worden gewaardeerd. Omgerekend vertegenwoordigt in de stijl van *sunige boeren* één volwaardige arbeidskracht een 'mechanisatiewaarde' van 58.500 gulden per jaar, terwijl dat bij de *trekkerboeren* 155.000 gulden is. Dit correspondeert geheel met de al eerder beschreven ratio's van beide stijlen. Het maakt ook aannemelijk waarom (bij verder gelijke omstandigheden) de *trekkerboeren* de arbeidsinzet veel verder terugbrengen dan de *sunige boeren* – of waarom bij een min of meer gelijke mechanisatiegraad de laatstgenoemden meer arbeid aanwenden dan de eersten.

Figuur 5.2 Stijlspecifieke substitutiecurves bij een quotum van 500.000 kilogram

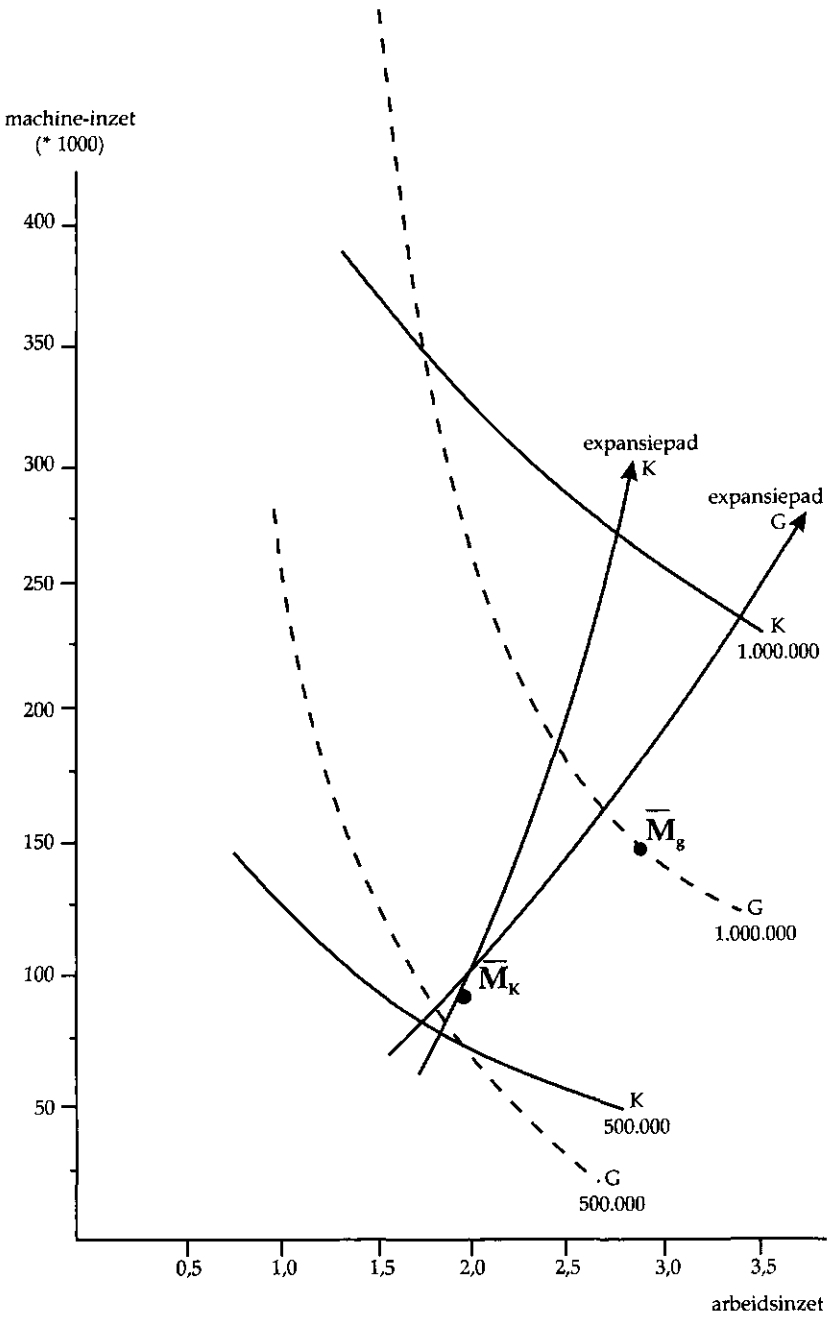
In figuur 5.4 zijn enkele expansiepaden aangegeven (i.c. voor *koweminsken* en *grutte boeren*). Opvallend is overigens dat bij hoge productievolumes (hier bij een quotum van 1.000.000 kilogram melk/bedrijf) de substitutiecurve van de *grutte boeren* onder die van de *koweminsken* ligt (althans in het meer gangbare bereik, dat is boven de twee VAK). Hier komt duidelijk de specifieke efficiency naar voren van de grootschalige aanpak. Wat de expansiepaden betreft ziet men dat de *koweminsken* nadrukkelijker binnen de limieten van het gezinsbedrijf proberen te blijven (i.e. de inzet van vreemde arbeid proberen te vermijden door relatief sneller en meer te mechaniseren). *Grutte boeren* zetten gemakkelijker meer vreemde arbeid in. Dit alles vindt men terug in de expansiepaden. Gaande van een productie van 500.000 naar 1.000.000 kilogram voeren de *grutte boeren* de mechanisatiegraad met 106 procent op, de *koweminsken* met 171 procent.

Figuur 5.3 Substitutiecurves en prijsverhoudingslijnen

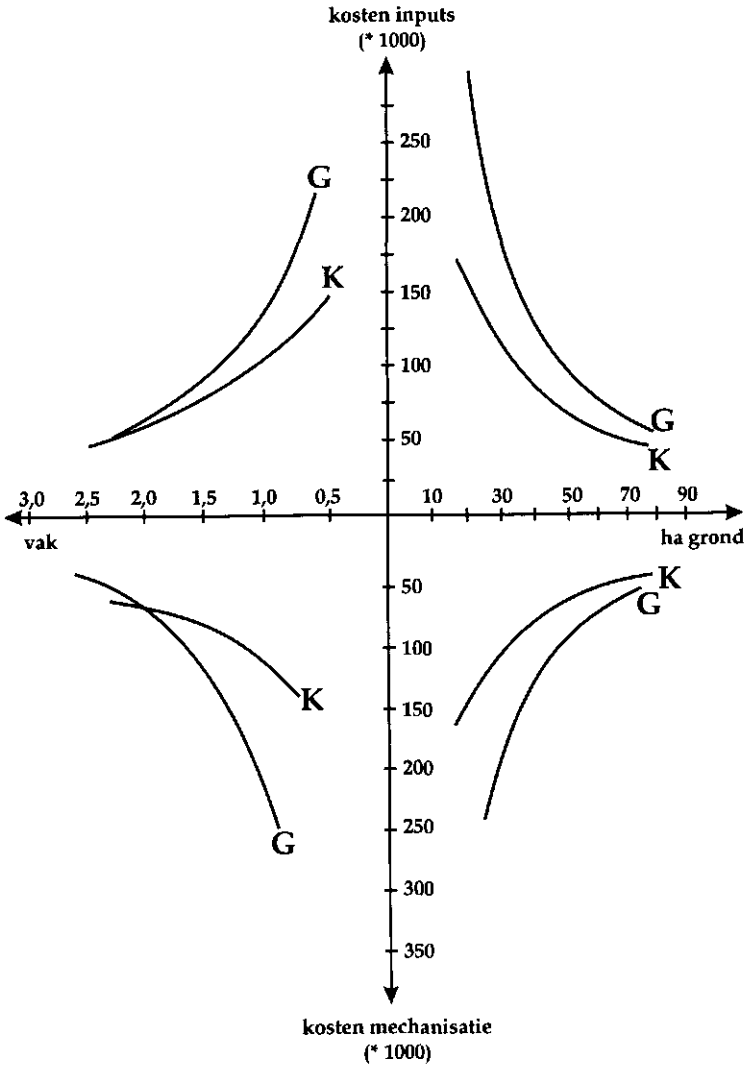
Ter afronding biedt figuur 5.5 een samenvattend overzicht van de inzet van arbeid, inputs, machines en grond om een productie van een half miljoen kilogram melk te realiseren. Terwille van de overzichtelijkheid beperk ik me opnieuw tot twee stijlen. Gaan we uit van een areaal van 50 hectare dan blijkt dat in de stijl van de *koweminsken* voor 70.000 gulden per jaar aan inputs (aangekocht voer en meststoffen) en in die van de *grutte boeren* 130.000 gulden voor inputs worden ingezet. De arbeidsinzet gaat van 2,0 VAK (bij de *koweminsken*) naar 1,5 bij de *grutte boeren*, terwijl de laatstgenoemden aan mechanisatie 120.000 gulden besteden versus 70.000 bij de koeienboeren. Meer in het algemeen gesproken: In elk kwadrant laten zich aanzienlijke en significante verschillen onderscheiden.

Figuur 5.4 Substitutiecurves en expansiepaden

In elke stijl, i.e. in elke specifieke organisatievorm van de melkveehouderij, worden specifieke substitutiecurves gecreëerd. Bovendien hangen de verschillende curves (in de onderscheiden kwadranten) op coherente wijze samen. Het gaat niet om *a priori* (technologisch gedetermineerde) verbanden, maar om sociaal geconstrueerde en gereproduceerde relaties.

Figuur 5.5 Een samenvattend overzicht (productie is 500.000 kg)

De Wit wees al in de jaren zeventig (in de nadagen van de eerste oliecrisis) op de substitutieverhoudingen tussen, zeg maar, 'externe energie' (verbonden met inputaanwending, mechanisatie, enz.) en 'interne energie' (met name arbeid) (De Wit 1975). Dat deze verhouding beslissend is voor het vraagstuk van duurzaamheid behoeft geen betoog. Figuur 5.5 laat zich, met enige verbeelding, in dergelijke termen lezen. Het linkerboven en het linkeronderkwadrant geven weer hoe 'interne energie' (arbeid) zich relateert aan de twee meest voorkomende vormen waarin 'externe energie' is belichaamd: inputaanwending en mechanisatie. Met een dergelijke interpretatie komen we tot de conclusie dat de verhouding tussen 'interne' en 'externe' energie inderdaad niet een *a priori*- of ontornbaar gegeven is. Die verhouding is bij uitstek variabel (en dus plooibaar) en wel omdat ze (mede)bepaald wordt door de concrete organisatie van het arbeids- en productieproces.

Bij wijze van tussentijdse conclusie

In de voorgaande analyse heb ik een aantal methodes uit de neo-klassieke benadering gehanteerd om te tonen dat een aantal postulaten waarop de neoklassieke theorie is gebaseerd, inadequaat zijn, want niet te verzoenen zijn met de verscheidenheid die we in de empirie aantreffen. De aanname (of het postulaat) van een optimale vorm van landbouwbeoefening, waarin tegelijkertijd de hoogst mogelijke technische en de hoogst mogelijke economische efficiëntie wordt gerealiseerd, zodat *sui generis* de hoogste inkomens en daarom de beste concurrentievoorwaarden worden verworven, lijkt niet houdbaar.

Omdat landbouwbeoefening een sociaal gereguleerde praktijk is, manifesteren zich uiteenlopende bedrijfsstijlen. Elke bedrijfsstijl kenmerkt zich door

- a specifieke substitutierelaties,
- b door een specifieke set van niet-toevallige schaduw prijzen,
- c door complexe interrelaties tussen economische en technische efficiency (zie ook Rougoor 1999 die aangeeft dat beiden niet noodzakelijkerwijs in elkaars verlengde liggen) en
- d door een specifieke ontwikkeling door de tijd heen.

Dit alles steunt op en wordt herbevestigd door specifieke interrelaties ten aanzien van markt, technologie-aanbod en beleid.

De daarmee geduide veelvormigheid impliceert dat de neo-klassieke analyse een hardnekkige vertekening oplevert van de feitelijke dynamiek van de agrarische sector. Omgekeerd laat zich uit deze problematische verhouding de grote intellectuele uitdaging afleiden. Dat is hoe meer adequate '*middle-range*' modellen kunnen worden ontwikkeld waarmee een beter begrip van de specifieke dynamiek, mogelijkheden en beperkingen van de uiteenlopende bedrijfsstijlen mogelijk is (Renkema 1998).

5.2 Nogmaals: dansen door de tijd oftewel het onbestemde karakter van bedrijfsontwikkeling

In hoofdstuk 3 heb ik een voorbeeld gegeven van een bedrijfsstijlenanalyse. De basisgegevens hadden betrekking op 300 gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven uit Friesland en op het boekhoudkundige jaar 1990/91. Met behulp van AVM/CCLB konden van 200 van deze bedrijven de bedrijfseconomische gegevens voor 1997/98 worden verzameld.¹¹ Dit maakt een analyse mogelijk van differentiële bedrijfsontwikkelingspatronen over middellange termijn. Het bijzondere daarvan is dat het, technisch gesproken, om een *constante steekproef* gaat: de bedrijven die worden vergeleken zijn, in het begin- en het eindjaar, exact dezelfde.

Met de navolgende analyse wordt niet een herhaling beoogd van het onderzoek waarmee hoofdstuk 3 werd afgesloten en dat kan worden samengevat met de conclusie dat vanuit verschillende bedrijfsstijlen veelal op sterk verschillende manier wordt gereageerd op algemene veranderingen in markt, maatschappij en technologie.

Waar het me nu om gaat is iets anders. Dat is, in de eerste plaats, dat bedrijfsontwikkeling telkenmale weer een *avontuur* representeert: een beweging voorwaarts naar een toekomst die grotendeels onzeker is. Toekomstige condities, van welke aard dan ook (economische, culturele, milieukundige, technologische, enz.) kunnen en zullen doorslaggevend zijn in het doorgaande proces van variatie en selectie – waarbij geldt dat de condities die sterk limitatief, zo niet prohibitief zijn voor de ene stijl, indifferent zo niet gunstig zullen zijn voor de andere.

In die zin is bedrijfsontwikkeling (of meer in het algemeen: het ontvouwen van toekomstprojecten) zoveel als een 'gokken' op de toekomst. Dat kan weloverwogen gebeuren, voorzichtig, gedurfd of *sljuchtwei*. Maar hoe het ook gebeurt, nergens kan van tevoren een pasklaar antwoord worden ontwikkeld op onzekerheid en turbulentie. Pas in de loop van de rit blijkt wat indertijd de goede beslissingen waren. Elke bedrijfsstijl is, met andere woorden, een ontvouwingmogelijkheid die met voortdurend wisselende, ten dele nog onbekende condities wordt geconfronteerd.

In de tweede plaats geldt dat niet vanuit *alle* bedrijfsstijlen de onzekere toekomst op eenzelfde wijze tegemoet wordt getreden. In sommige stijlen is de verdere ontwikkeling in belangrijke mate historisch geschraagd. De *resources* waarmee men werkt en waarop de toekomst wordt gestoeld, zijn *eigen resources*: er drukken geen toekomstige verplichtingen meer op. De agenda en de kalender zijn open en flexibel.

Daartegenover staan andere stijlen waarbinnen geldt dat verdere ontwikkeling bij uitstek toekomstafhankelijk is. De *resources* zijn via de markten gemobiliseerd en moeten in de komende cycli alsnog worden gevaloriseerd. Waar in het eerste geval geldt dat men de toekomst als het ware onbezwaard tegemoet kan treden, geldt in het tweede geval dat de toekomst tot op zekere hoogte verhypothekerd is.

Het behoeft geen betoog dat in dit laatste geval de ontmoeting tussen project en toekomstige condities veel knellender zal worden, minder vrijheidsgraden en correctiemogelijkheden in zich zal dragen dan in de

eerstgenoemde situatie het geval zal zijn. Variatie en selectie vormen, met andere woorden, niet enkel een proces waarbij externe gegevens de scheidslijnen markeren – de interne verhoudingen, i.e. de wijze waarop men zich voorbereidt op en indekt tegen toekomstig *malheur*, zijn minstens even belangrijk.

Weliswaar vertegenwoordigt elke bedrijfsstijl een specifieke ontvouwingsmogelijkheid, maar onderling variëren deze mogelijkheden sterk – met name daar waar het gaat om het *resistentievermogen*, om de mogelijkheid adverse en/of niet voorziene omstandigheden het hoofd te bieden. De mate waarin bedrijven marktafhankelijk danwel zelfvoorzienend zijn, zowel wat betreft de voornaamste grondstoffen als ook wat betreft de financiering, is daarbij doorslaggevend. In dat opzicht vloeien de oude boerenwijsheden uit hoofdstuk 2 en de nieuwste inzichten uit de neo-institutionele economie naadloos ineen.

Ten slotte een derde opmerking. In de gangbare landbouw-economische analyse wordt meestal een visie omtrent de noodzakelijk geachte bedrijfsontwikkeling gegenereerd die een stelligheid in zich draagt van een welhaast archimedische aard. Bij nadere beschouwing blijkt dat terug te gaan op drie elementen: in de analyse figureren de verwachte toekomstcondities als vaste en onbemiddelde referentiepunten. Daarnaast gaat men voorbij aan de zo cruciale balans tussen eigen en externe *resources*. En ten slotte wordt meestal slechts één ontvouwingsmogelijkheid in de analyse betrokken: groeien. Dan hoeft het geen verbazing te wekken dat meer groeien excelleert boven minder groeien – zeker als de kosten zoals verbonden met dat groeien (bijvoorbeeld sterk toenemende financieringslasten) buiten de analyse blijven vallen.

Dat neemt niet weg dat sommigen in de sector blind varen op dergelijke analyses en de voorspellingen (of 'beloftes') die er inherent aan zijn. In meer algemene zin kom ik daar in de hiernavolgende hoofdstukken op terug. Met name als de *institutional reliability* van het expertsysteem aan de orde komt. Dat verhaal zal uitmonden in een discussie van groeiende *distrust*: dat is het diepgewortelde wantrouwen dat zich veralgemeniseert als blijkt dat de toekomstige condities die vanuit het expertsysteem werden verondersteld en daarom voorspeld, niet kunnen worden waar gemaakt.

De dans naar de toekomst is daarom geen eenvoudige zaak (en soms zelfs verre van esthetisch); en al helemaal niet rechtlijnig. In de navolgende analyse kies ik voor de ogenschijnlijk meest onmogelijke invalshoek (niet in technische zin, maar vanuit het oogpunt van een kritische analyse). Ik zal de ontwikkeling van de kostprijs per 100 kilogram melk in de loop der tijd centraal stellen (dat is in zoverre een 'onmogelijke' invalshoek daar waar over het algemeen wordt aangenomen dat het sterke punt van de grote, snel expanderende bedrijven juist bij die kostprijs ligt en dat, daarom, een wat zinniger discussie de introductie van meer en bovenal andere criteria veronderstelt).

In tabel 5.6 is een aantal gegevens samengevat dat in dit opzicht van belang is. De gegevens zijn onderscheiden voor de verschillende bedrijfsstijlen die in hoofdstuk 3 werden besproken. Ze hebben betrekking op het uitgangsjaar 1990.

Om te beginnen ziet men dat er opmerkelijke verschillen zijn in de totale opbrengsten die per 100 kilogram melk worden gerealiseerd. Deze totale opbrengsten per 100 kilogram melk omvatten uiteraard de opbrengst van de melk (die mede afhankelijk is van vet- en eiwitgehalten en van de verdeling van de melkproductie over zomer en winter), de omzet en aanwas en daarnaast nog enkele minuscule posten.

De *sunige boeren* en de *fokkers* realiseren de hoogste opbrengsten per 100 kilogram melk, wat direct samenhangt met een hogere omzet en aanwas, met hogere gehalten en ook met een hoger aandeel wintermelk. Deze aspecten zijn niet zomaar 'toevoegbaar'.¹² Ze zijn verankerd in de specifieke organisatie van het productieproces – in dat verband kan ik, wat de *sunige boeren* betreft, verwijzen naar de wat lagere melkgift per koe, naar de wat langere productieve levensduur, naar de wat eiwitarmere voederantsoenen, terwijl de *fokkers* op hun beurt veel extra jongvee aanhouden. Ook de koeien zoals die in beide stijlen zijn 'gemaakt' (zie hoofdstuk 4), zijn net wat anders dan die welke men in de overige stijlen aantreft (wat meer FH in plaats van HF, wat lichter, wat lager, wat betere groenvoerverters, enz.).

Uiteraard dragen deze, wat hogere opbrengsten per 100 kilogram melk een zekere fragiliteit in zich. Niemand kan tenslotte de ontwikkeling van de markt voor drachtige vaarzen en stevig exportvee voorspellen. Omgekeerd geldt dat de *grutte boeren* hun bedrijfsvoering (en daarmee ook de economie van hun bedrijven) mede laten scharnieren rond een ander punt: dat zijn de kwantumtoeslagen die vanuit de zuivelindustrie worden toegekend aan de grotere producenten. Gemiddeld genomen zullen de *grutte boeren* per kilogram melk zo'n twee cent meer ontvangen dan de *sunige boeren*.

Er doen zich ook interessante verschillen voor in de variabele kosten (hier een optelsom van aangekocht ruw- en krachtvoer, aangekochte meststoffen, werk door derden en overige kosten). Hoewel het op het eerste gezicht opnieuw om ogenschijnlijk minimale gradaties lijkt te gaan, zijn er toch veelzeggende verschillen. De *yntinsieve boeren* realiseren de hoogste kostenniveaus (wat niet verbazingwekkend is, het hangt op logische wijze samen met hun stijl), terwijl de *grutte* en *sunige boeren* de laagste niveaus bewerkstelligen.

In het geval van de *grutte boeren* hangt dat onder meer samen met relatief lage uitgaven voor de loonwerker en met kwantumkortingen die kunnen worden bedongen bij de aankoop van krachtvoer en meststoffen, terwijl de algemene kosten over een veel groter productievolume kunnen worden 'uitgesmeerd'. In het geval van de *sunige boeren* gaan de lage kosten vooral terug op relatief lage uitgaven voor voer en mest.

Samen leiden de totale opbrengsten en variabele kosten tot wat ik hier saldo1 zal noemen. Het is zoveel als datgene wat men per 100 kilogram

melk overhoudt teneinde, zoals dat heet, de ingezette productiefactoren (arbeid, kapitaal en grond) te kunnen belonen. Saldo1 is datgene wat de boer 'armslag' geeft. Tabel 5.6 maakt duidelijk dat er in dit opzicht systematische (en, afgaande op de standaardafwijkingen, ook significante) stijlverschillen zijn.

Gaande van de *sunige* naar de *yntinsieve boeren* vindt men een verschil van bijna 12 gulden per 100 kilogram melk (dat is zoveel als het beroemde 'dubbeltje in de melk' waar boeren graag over praten). De hoogste saldi vindt men bij de *grutte* en de *sunige boeren*. Ik zal de rest van de discussie op deze twee stijlen concentreren.

Tabel 5.6 Opbrengsten, kosten en saldi per 100 kilogram melk

bedrijfstijl	totopb 90	varkost 90	saldo1	vastkost 90	saldo2
sljucht	87,3	28,0	59,3	41,8	17,5
grut	88,1	25,7	62,4	37,9	24,5
yntinsief	86,3	33,7	52,6	41,1	11,6
trekker	87,2	28,6	58,6	42,7	15,9
sunig	92,4	27,9	64,5	43,1	21,4
koweminsken	87,8	30,4	57,4	40,7	16,7
fokker	93,6	31,5	62,1	46,5	15,6

In tabel 5.6 wordt ook een samenvatting gegeven van een aantal vaste en algemene kosten, namelijk van de kosten die samenhangen met werktuigen en installaties, de kosten die verbonden zijn met het aankopen van additionele quota (in de afgelopen periode), de kosten die samenhangen met grond en gebouwen¹³ en (voorzover het om algemene kosten gaat) de uitgaven voor elektriciteit, bodemonderzoek, boekhouding, vervoer en noem maar op.

Men ziet dat de *grutte boeren* in dit opzicht excelleren: ze realiseren de laagste vaste kosten per 100 kilogram melk, wat bovenal samenhangt met het veel grotere productievolume. *Grutte boeren* molken in 1990 gemiddeld een quotum van 972.840 kilogram melk vol – bij de *sunige boeren* was dit beduidend minder: 507.880 kilogram melk. Net zoals bij de al eerder genoemde algemene kosten het geval was, kunnen deze vaste kosten zo over een groter volume worden 'uitgesmeerd'.

Overigens moet wel worden opgemerkt dat er een vertekening kan zitten in de 'vaste kosten' zoals die in tabel 5.6 zijn opgevoerd. Immers, bij de standaardberekeningen die ten grondslag liggen aan de gepresenteerde cijfers, wordt uitgegaan van eendere afschrijvingstermijnen. Bovendien wordt overal standaard een berekende rente in de calculaties opgevoerd. Er wordt met andere woorden geabstraheerd van mogelijke verschillen in de vermogenspositie (dat wil zeggen: er wordt voorbijgegaan aan mogelijke verschillen in de verhouding tussen vreemd en eigen vermogen). Verderop kom ik daar op terug.

Trekt men de uitgaven die gemoeid zijn met de 'vaste kosten' uit tabel 5.6 af van saldo 1, dan ontstaat saldo 2. Dat is, globaal gesproken, het

bedrag dat beschikbaar is om de ingezette arbeid te belonen en het bedrijf verder te ontwikkelen.

In tabel 5.7 is de ontwikkeling op middellange termijn (van 1990/91 naar 1997/98) weergegeven.

Tabel 5.7 Ontwikkeling van opbrengsten, kosten en saldi per 100 kilogram melk tussen 1990 en 1997

bedrijfs- stijl	opbrengst per 100 kg			variabele kosten per 100 kg			saldo 1		
	1990	1997	delta	1990	1997	delta	1990	1997	delta
sljuchtw.	87,3	83,0	-4,3	28,0	26,2	-1,8	59,3	56,8	-2,5
grut	88,1	84,0	-4,1	25,7	24,1	-1,6	62,4	60,0	-2,4
yntin.	86,3	83,3	-3,0	33,7	30,9	-2,8	52,6	52,3	-0,3
trekker	87,2	81,6	-5,6	28,6	26,2	-2,4	58,6	55,5	-3,1
sunig	92,4	83,6	-8,8	27,9	24,8	-3,1	64,5	58,5	-5,7
kowe	87,8	83,7	-4,1	30,4	27,8	-2,6	57,4	55,9	-1,5
fokker	93,6	85,5	-8,1	31,5	26,8	-4,7	62,1	58,7	-3,4

bedrijfs- stijl	opbrengst per 100 kg			vaste kosten per 100 kg			saldo 2		
	1990	1997	delta	1990	1997	delta	1990	1997	delta
sljuchtw.	87,3	83,0	-4,3	41,8	41,0	-0,8	17,5	15,8	-1,7
grut	88,1	84,0	-4,1	37,9	37,3	-0,6	24,5	22,7	-1,8
yntin.	86,3	83,3	-3,0	41,1	38,7	-2,4	11,6	13,7	-1,9
trekker	87,2	81,6	-5,6	42,7	41,0	-1,7	15,9	14,5	-1,4
sunig	92,4	83,6	-8,8	43,1	39,4	-3,7	21,4	19,4	-2,0
kowe	87,8	83,7	-4,1	40,7	39,6	-1,1	16,7	16,4	-0,3
fokker	93,6	85,5	-8,1	46,5	43,4	-3,1	15,6	15,3	-0,3

Men ziet, om te beginnen, dat zich sterk ongelijke ontwikkelingen hebben voorgedaan bij de totale opbrengsten per 100 kilogram melk. Vooral bij de *sunige boeren* en de *fokkers* is sprake van een sterke daling, die teruggaat op de uitbraak van BSE (gekkedkozienziekte) in Nederland en, ietwat later, op het ineensstorten van de Russische markt. Beide ontwikkelingen hadden dramatische gevolgen voor de prijs van exportvee en voor de vleesprijs. Daarom daalde de omzet en aanwas/100 kilogram melk juist in de stijlen die daar het meest op hadden ingestoken.

Tegelijkertijd is het opmerkelijk dat in de desbetreffende stijlen ook het meest flexibel op deze tegenvallers kon worden gereageerd. Getuige tabel 5.7 konden de *fokkers* en de *sunige boeren* de variabele kosten het meest terugbrengen, in elk geval meer dan in de overige stijlen.

Opmerkelijker wellicht nog is dat zij ook de vaste kosten het meest terug weten te brengen (met 3,10 resp. 4,70 gulden per 100 kilogram melk). Vergelijk ik de stijlen van de *grutte* en de *sunige boeren* in dit opzicht met elkaar, dan blijkt dat de tweede groep de vaste en variabele kosten wist te verlagen met in totaal 6,80 gulden per 100 kilogram melk, terwijl dit bij de eerste groep slechts 2,20 gulden was. Dat verwijst opnieuw naar een niet onbelangrijk verschil in het vermogen om op adverse omstandigheden te reageren (waarbij zij aangetekend dat iedereen gedurende deze periode

wist dat er zich ook melkprijzdalingen voor zouden gaan doen; tegen het einde van de jaren negentig deden zich die ook daadwerkelijk, op bijna dramatische wijze voor – verderop ga ik daar nader op in).

Zowel in 1990 als in 1997 realiseren *grutte* en *sunige boeren* het hoogste saldo 2, waarbij de eerstgenoemde stijl steeds wat beter scoort dan de tweede. Saldo 2 kan worden beschouwd als de uiteindelijke 'armslag' waarover de boer beschikt – althans, als wordt aangenomen dat de vaste kosten waarmee is gerekend ook daadwerkelijk onvermijdelijke ('onwrikbare', niet 'plooibare') kosten zijn. En precies die veronderstelling gaat, althans in haar algemeenheid, niet op.

Bij *grutte boeren* zijn de vaste kosten veel meer dan bij de *sunige boeren* gefinancierd met vreemd vermogen. Er drukken dus vaste financieringslasten (rentebetalingen en afschrijvingen) op (zie tabel 5.8).

Tabel 5.8 Vreemd vermogen per bedrijf, gespecificeerd voor verschillende bedrijfsstijlen (1990)

bedrijfsstijl	lange termijn schulden	korte termijn schulden	quotum	rentelasten 100 kg
sljuchtwei	643.200	75.600	464.050	9,00
grutte	1.473.000	164.100	972.840	10,40
yintinsive	737.200	95.500	517.370	10,00
trekker	732.800	188.400	561.920	10,50
sunige	598.500	72.700	507.880	8,00
kowe	885.000	68.100	583.170	10,10
fokkers	707.400	88.900	386.700	12,80

Verdisconteert men het verschil in te betalen rente in het eerder berekende saldo 2, dan worden de uiteindelijke verschillen tussen *grutte* en *sunige boeren* minimaal. Dat is zeker het geval als ook de aflossingen in de berekeningen zouden worden betrokken. Hetzelfde blijkt als we een andere weg volgen. Dat is door alle feitelijke monetaire uitgaven gedurende een jaar te sommeren en daar de te betalen rente bij op te tellen. Bij de *grutte boeren* leidt dat tot een bedrag van 41,80 plus 10,40 = 52,20 gulden per 100 kilogram melk, zodat (bij een opbrengstniveau van 88,10 per 100 kilogram) een bedrag van 35,90 gulden/100 kilogram resteert voor aflossingen, betaling van eigen arbeid en herinvesteringen.

Voor de *sunige boeren* geldt: 43,60 + 8,00 = 51,60, zodat bij opbrengsten (in 1990) van 92,40 een bedrag voor arbeid, aflossingen en herinvesteringen resteert van 40,80 gulden per 100 kilogram melk. Dat is meer dan resteert bij de *grutte boeren*.

Wat ik in de voorgaande alinea's heb gedaan, is simpelweg gaan van de gangbare neo-klassieke analyse (waarin het bedrijf geldt als ontmoetingspunt van markten en waarin daarom voor het eigen vermogen eenzelfde rentevoet wordt berekend als die welke geldt voor vreemd vermogen; LEI 1992) naar dat wat internationaal wordt geduid als de *Chayanovian approach*

(zie Chayanov 1966; Van den Broek 1988a; en voor een hedendaagse toepassing in de sfeer van het boekhouden de aanpak van Alfa/CBTB die onder meer is samengevat in De Bruin *et al.* 1997:108 e.v.). Met deze verwisseling van blik (die beter aansluit bij de kijk die veel boeren hantieren en ook bij de vroeger gebruikelijke notie van het *suyvere deel*), verschuiven de uitkomsten dus in belangrijke mate.

Overigens is het hier niet mijn bedoeling om de stijlen van de *grutte* en de *sunige boeren* te vergelijken in termen van beter of slechter. Het punt dat ik hier wil maken is een ander. En dat is opnieuw dat de verdere ontvouwing van een bedrijfsstijl (de ontwikkeling ervan langs stijlspecifieke lijnen) steeds weer een ontmoeting in zich draagt met aanvankelijk wellicht niet bevroede, maar in elk geval onzekere condities. De markt voor exportvee kan ineens storten. De rentevoet kan onverwacht stijgen (of dalen). De melkprijs kan zich op een misschien wel niet geheel onverwachte, maar in elk geval op ongewenste wijze ontwikkelen. De prijzen van productiemiddelen kunnen gaan variëren. Enzovoorts.

Daarbij geldt steeds dat deze, algemeen geldende veranderingen *differentiële gevolgen* zullen hebben. Het ineens storten van de exportmarkten voor vee (ten tijde van de BSE-crisis werden de grenzen gesloten) zal met name de *fokkers* en in iets mindere mate de *sunige boeren* treffen. Een stijging van de rentevoet zal met name de *grutte boeren* en de *fokkers* raken. Een scherpe daling van de melkprijs zal degenen met hoge monetaire kosten en hoge financieringslasten (bijvoorbeeld de *grutte boeren*) aanzienlijk zwaarder treffen dan degenen die, zoals de taal van het platteland wil, 'minder zwaar' zitten (die een 'vrij bedrijf' hebben, zoals de *sunige boeren*). En een aanscherping van het milieubeleid zal bijvoorbeeld (afhankelijk van de concrete vorm) ofwel de *yntinsive boeren* ofwel de *sunige boeren* en *fokkers* onevenredig scherp kunnen treffen.¹⁴

Daarmee is het verhaal nog niet af. Want ook al is elk bedrijf verwickeld in de eigen 'dans door de tijd', in sommige bedrijfsstijlen slaagt men er zogezegd beter in om onverwachte omstandigheden op de dansvloer het hoofd te bieden. Op het gevaar van rentevoetverhogingen en/of melkprijsdalingen kan worden geanticipeerd door middel van versneld aflossen, of door het verbreden van de *output* (dat is naast melk, vlees en vee ook andere producten en diensten voort te brengen), of door de *technische efficiency* (Yotopoulos 1974) tijdig op te voeren, of door het bedrijf zó veel te vergroten dat dalingen in de saldi worden opgevangen door een grotere schaal. Of door gebruik te maken van de substitutiemogelijkheden die in de eigen stijl liggen besloten. Zo ook zal het uitmaken of de leningen in kwestie voornamelijk binnen de familie zijn aangegaan of bij de bank. En of de verbreding van de output verloopt via geïnstitutionaliseerde verbanden of via anonieme markten.

Kortom, elke bedrijfsstijl zal een specifiek arsenaal van anticipatiemogelijkheden in zich dragen (bovendien kunnen niet alle hierboven genoemde mogelijkheden tegelijkertijd worden aangewend: het een sluit het ander immers tot op zekere hoogte uit) en elk socio-technisch netwerk (het geheel van concrete verbindingen tussen een bedrijfsstijl en andere actoren,

instituties en artefacten) zal specifieke mogelijkheden en beperkingen in zich dragen.

Dat impliceert ook, zoals hier voor al in algemene zin werd gesteld, dat een *a priori*-duiding van de meest gewenste (of 'superieure') dans goed-beschouwd onmogelijk is. Dat kan enkel door te abstraheren van a. de grote verscheidenheid aan stijlen en de daarin besloten differentiële reactiemogelijkheden, door b. voorbij te gaan aan het speelveld dat gevormd wordt door de verhouding tussen eigen en vreemde *resources* en door ten slotte c. in de zee van onzekerheden een aantal aannames te doen omtrent toekomstige condities, die vervolgens als vaste bakens in de analyse worden ingevoerd.

In het expertsysteem in en rond de Nederlandse landbouw is dat alles merkwaardig genoeg, de vaste routine. Met die routine worden virtuele patronen geschetst (bijvoorbeeld dat de enige weg voorwaarts via een versnelde bedrijfsvergroting verloopt) waarover men, op de echte dansvloer, zeer wel kan struikelen.

Waar het buiten dergelijke virtuele beelden om echt op aankomt, is steeds weer het strategisch anticiperen en reageren op de feitelijke en verwachte ontwikkelingen in markt, technologie en beleid. De verhoudingen en ontwikkelingen in markt, technologie en beleid bepalen niet als zodanig de gang van zaken in de landbouw. Het is steeds de combinatie van dergelijke verhoudingen en ontwikkelingen én het strategische handelen van de betrokken actoren, waardoor het (steeds wisselende) beeld van land- en tuinbouw wordt gecreëerd.

5.3 Van plooibaarheid naar disciplinerend

In dit en in het voorgaande hoofdstuk heb ik geschetst hoezeer allerlei bedrijfsinterne verhoudingen (de technische en de economische) kneedbaar zijn. Ik heb steeds benadrukt dat daarmee ook de 'externe' relaties geplooid en verbijzonderd kunnen worden. Temeer daar, zoals betoogd in hoofdstuk 2 en 3, de zo essentiële balans tussen vreemde en eigen *resources* zowel op den langere duur, als ook in contemporain opzicht kan worden gewijzigd.

Daaraan afgemeten doen zich in de tweede helft van de 20e eeuw een aantal opmerkelijke processen voor. Aanvankelijk is er sprake van een alomvattend macroproject: het modernisatieproject in de land- en tuinbouw. Daarin oriënteert het expertsysteem de land- en tuinbouwbedrijven op nieuwe bakens: op de te verwachten ontwikkelingen in de diverse markten en op nieuwe technologische (en professionele) modellen om op die ontwikkelingen in te spelen. De meerledige plooibaarheid wordt vanuit het expertsysteem als het ware vervangen door één nieuwe, preferent verklaarde ontvouwingmogelijkheid.

Essentieel daarbij is dat daadwerkelijk *institutional reliability* (North 1990 en ook De Hoogh 1987) kan worden geboden. Door middel van markt-ordering (De Hoogh en Silvis 1988), corporatistische arrangementen (Frouws 1993) en een specifieke technologie-ontwikkeling (Van der Ploeg

1987 en ook Frouws en Van der Ploeg 1988) worden die toekomstige condities gecreëerd die aanvankelijk werden verondersteld en ook aan boeren werden voorgespiegeld. In hoofdstuk 6 ga ik daar verder op in. Aan het einde van de 20e eeuw komen de grenzen van dit modernisatieproject duidelijk naar voren. Waar aanvankelijk de benodigde *institutional reliability* kon worden geschraagd, neemt vanaf de jaren tachtig de turbulentie in en rond de landbouw sterk toe. Om te beginnen noopt de toenemende vervuiling van het milieu tot steeds ingrijpender maatregelen. Daarnaast is er sprake van een geleidelijke liberalisering, die aanvankelijk inzet met de eerste Uruguay-ronde uit het GATT-overleg en die ongetwijfeld door zal zetten bij de volgende WTO-ronde. Het effect daarvan is tweeledig: de prijzen komen onder druk te staan en bovenal erodeert de aanvankelijke lange-termijnzekerheid omtrent de prijzen. Prijsfluctuaties worden een steeds frequenter fenomeen. Daarmee wordt als het ware een al eerder ingezette trend versterkt.

Ten tijde van het modernisatieproject werd de Nederlandse landbouw steeds meer georiënteerd op export naar de wereldmarkt. Daarmee ontstond tegelijkertijd een groter afhankelijkheid van economische (deel)ontwikkelingen die zich elders voordoen: in Rusland, in het Verre Oosten, in Latijns-Amerika en ga zo maar door. Onverwachte prijsfluctuaties deden daarmee hun intrede. Zo manifesteerde zich in 1999 een forse daling van de melkprijs.

De turbulentie nam ook sterk toe door de *modus operandi* van de voedselindustrie (Van der Ploeg en Ettema 1990). Naarmate de rij voedselschandalen langer en ingrijpender werd, werden de schokgolven op de consumentenmarkten groter en daarmee de turbulentie voor de boeren hoger. Aan de 'kostenzijde' van het bedrijf laat zich evenzeer een toename van turbulentie noteren. De bijna ongrijpbare ontwikkelingen op de grondmarkt (en de daardoor sterk stijgende grondprijs), de introductie van vrij verhandelbare quota en de mede daardoor gegeneerde prijsstijgingen zorgen al met al ook voor veelal onverwachte, althans niet bij voorbaat calculeerbare fluctuaties.

Met die toenemende turbulentie tekent zich aan het eind van de 20e eeuw ook een nieuwe tegenstelling af. Want enerzijds neemt de turbulentie alom toe, anderzijds wordt boeren vanuit het expertsysteem met steeds meer klem aangeraden om zo scherp mogelijk in te spelen op de grote commodity-markten waarin die turbulentie zich het meest manifesteert: om de wereldmarkt te hanteren als ordenend beginsel. Daarmee ontstaat een tegenstelling die op den duur onhoudbaar zal blijken: ze zal de landbouw letterlijk en figuurlijk opblazen.

De reactie is ondertussen drieërlei. Een deel van de boeren die door de toenemende turbulentie in de knoei raken, reageert door met veel wrok, verongelijkheid en soms ook geweld een *herstel* van de institutionele betrouwbaarheid van voorheen te eisen. Een manifeste expressie daarvan wordt gevormd door de bond van varkenshouders, de NVV, en in mindere mate door de vakbondsorganisatie van de melkveehouders, de NVM. Dezelfde reactie treft men ook elders aan. De '*guerra da latte*', de melk-

oorlog in het noorden van Italië is daarvan een treffende uitdrukking (Bussi binnenkort verschijnend). Naast dergelijke, uiteindelijk onmogelijke stuip trekkingen, kan men, aan het einde van de 20e eeuw, een tweede en veel omvangrijker reactie noteren. Een groot aantal boeren oriënteert het bedrijf op nieuwe bakens die reiken voorbij de grote *commodity*-markten: ze distantieren (opnieuw!) de bedrijfsvoering en -ontwikkeling van de direct geldende markt- en prijsverhoudingen en de daarin gesitueerde turbulentie. Daarmee ontstaat een nieuwe stroom, die ik in hoofdstuk 9 zal bespreken onder de noemer van plattelandsontwikkeling.

En ten slotte is er een derde reactie: een relatief klein deel van de agrarische producenten weet zich met succes te oriënteren op inderdaad de wereldmarkt. Maar dat doet zich niet voor in de van oudsher grote productietakken, maar in de *niches* zoals gevormd door de snijbloemenproductie, de teelt van plantaardig uitgangsmateriaal en dergelijke.

Ten slotte resteert nog één opmerking. Die heeft betrekking op de bedrijfs-economische gevolgen van de omslag van *institutional reliability* naar turbulentie. Ik ga daar op in door nog eenmaal terug te keren naar de vergelijking tussen de stijl van het *sunige buorkjen* en de stijl van de *grutte boeren*. Gold de laatstgenoemde stijl aan het begin van de jaren negentig nog als dé belofte voor de toekomst (zie ook de volgende hoofdstukken), terwijl die van de zuinige boeren over het algemeen als 'te klein' en 'niet modern genoeg' werd beoordeeld¹⁵ – daar lagen, getuige tabel 5.9 de zaken in 1997/98 al in belangrijke mate anders. Trekt men de analyse door naar 1999, het jaar waarin de melkprijzen abrupt daalden, en naar de daarnavolgende periode, dan blijkt dat zelfs een vergaande omslag mogelijk is (in tabel 5.10 is uitgegaan van een totale opbrengst per 100 kg melk van 60 gulden). Op het grensvlak van de indertijd geboden zekerheid en de toekomstige turbulentie verkreukelen virtuele zekerheden razendsnel.

Tabel 5.9 Berekende inkomenssituatie voor *grutte boeren* en *sunige boeren* in 1997

bedrijfsstijl	grutte boeren	sunige boeren
saldo 1 1997/1998	60,00	58,80
minus betaalde rente ¹	10,40	8,00
minus gedifferentieerde afschrijvingen ²	21,80	13,50
resultaat beschikbaar voor arbeid, alg. kosten en groei	27,80	37,30
resultaat op bedrijfsniveau	270.400 gld	189.500 gld
aantal VAK	2,34	1,63
resultaat/VAK	115.556 gld	116.258 gld
beloning arbeid (VAK * 80.000)	187.200 gld	130.400 gld
restant voor algemene kosten en groei	83.200 gld	69.100 gld

¹ Verondersteld is dat de vermogenspositie in 1997/98 identiek is aan die in 1990/91.

² De precieze afschrijvingen zijn bekend. Hier zijn, met het oog op de uiteenlopende tijdshorizonten, de afschrijvingen per jaar van de *grutte boeren* met 25 procent verhoogd, die van de *sunige boeren* met 25 procent verlaagd. Dat betekent dus dat de afschrijvingsperiode waarmee de *sunige boeren* calculeren 50 procent langer is dan die van de *grutte boeren*.

Tabel 5.10 Resultaat van *grutte boeren* en *sunige boeren* na een forse daling van de melkprijs

bedrijfsstijl	grutte boeren	sunige boeren
variabele kosten/100 kg	24,10	24,80
rentelasten	10,40	8,00
afschrijvingen	21,80	13,50
totale niet manipuleerbare kosten	56,30	46,30
opbrengst/100 kg melk	60,00	60,00
resultaat/100 kg melk	3,70	13,70
resultaat op bedrijfsniveau	36.000 gld	70.000 gld

Noten

- 1 Met deze segmentatie wordt H als het ware weggedacht (zie figuur 4.23) zodat alleen nog de immanente 'wetmatigheden' van G (ongeacht of dat nu koeien, gewassen, bodems, boeren, markten, of wat dan ook is) als het ware automatisch in het centrum van de aandacht komen te staan.
- 2 De chronische misverstanden tussen de landbouweconomie en de theoretische agronomie wortelen dan ook niet zomaar in conceptuele en/of methodologische details. Waar de schoen echt wringt is dat er twee uiteenlopende claims op hegemonie worden gepresenteerd. De vraag is uiteindelijk of het agronomisch productiepotentieel of het geheel van (geliberaliseerde) marktverhoudingen als *regulatory system* moet worden beschouwd. Dat neemt overigens niet weg dat er om conjuncturele redenen bij tijd en wijle sprake kan zijn van coalities. Die draaien stevast om het punt van kostprijsverlagingen. Die zijn, aldus de theoretische agronomen, zeer wel mogelijk terwijl de economen vinden dat ze noodzakelijk zijn. Ziedaar de tijdelijke convergentie.
- 3 De centrale resource is uiteraard arbeid. Arbeid speelt een cruciale rol in het agrarische productieproces. Tegelijkertijd zijn zowel de inzet van arbeid als ook de betekenis van arbeid onderhevig aan complexe processen.
Om natuurlijke hulpbronnen te kunnen converteren in eindproducten is arbeid nodig. Arbeid is een essentiële productiefactor, bovendien is arbeid in het hedendaagse gezinsbedrijf de 'drager' van kennis (kennis waarvan het vermogen tot 'ondernemen' en ook vakmanschap essentiële onderdelen vormen). Tenslotte verloopt de beloning van boer, boerin en eventueel anderen voornamelijk via dezelfde factor arbeid.
- 4 De analyses van de onderlinge verhoudingen tussen de ingezette en/of in te zetten *resources* beperken zich meestal tot het onderscheid tussen de drie voornaamste productiefactoren (arbeid, kapitaal en grond) en de zogeheten *non-factor inputs* (als veevoer, meststoffen, energie, zaaigoed, etc). *Non-factor inputs* zijn alle *resources* die niet tot de zogeheten productiefactoren kunnen worden gerekend; het zijn de *resources* die in één cyclus geheel worden geconsumeerd en die dus bij het begin van een nieuwe cyclus steeds weer op enigerlei wijze moeten worden gemobiliseerd (via de markten of door ze zelf te produceren).
- 5 In diverse studies is deze vorm van substitutie geanalyseerd als onderdeel van een algeheel proces van externalisatie. Dat wil zeggen dat allerlei specifieke taken (gericht op de productie van bepaalde goederen en diensten binnen het bedrijf zelf) worden geëxternaliseerd naar, i.e. worden overgenomen door externe instellingen. De primaire productie wordt, zagezegd, ingevlochten in een uitdijende arbeidsdeling. Van belang is te noteren dat de mate van externalisatie ook in het hier-en-nu bij uitstek variabel is (Long *et al.* 1986; Van der Ploeg 1990 en Leeuwis 1989).
- 6 Degenen die produceren op een punt dat buiten het optimum ligt zoals gedefinieerd door markt en technologie zijn immers inefficiënt in technisch en/of in economisch opzicht. Dat houdt in dat de 'zweepslag der concurrentie' tot lagere inkomens en uiteindelijk tot bedrijfsbeëindiging zal leiden.

- 7 In meer algemene zin wordt daarop gepreludeerd in de theorievorming over 'technological trajectories' (zie onder meer Dosi *et al.* 1993; Hodgson 1988 en Rutten 1992).
- 8 Waarbij inbegrepen de loonwerkerkosten.
- 9 De navolgende berekeningen en representaties zijn gebaseerd op de bedrijven als geheel. Ze zijn eveneens uitgevoerd door uit te gaan van de input-, arbeids- en machineaanwending per hectare. Dat levert eendere resultaten op.
- 10 Het gaat om de volgende vergelijkingen:
- koweminsken:*
quotum =	-3.401.100 + 774.700logmach + 497.300logvak (r2 = 0,87)		
std.err	[502.700]	[104.300]	[119.000]
sign.	(0,000)	(0,000)	(0,000)
- sunige boeren*
quotum =	-2.160.200 + 445.700logvak + 517.100logmach (r2=0,59)		
std.err	[849.200]	[202.900]	[178.500]
sig.	(0,016)	(0,036)	(0,007)
- trekkerboeren*
quotum =	-2.245.900 + 1.128.600logvak + 542.600logmach (r2=0,78)		
std.err	[950.900]	[186.700]	[191.600]
sign.	(0,026)	(0,000)	(0,009)
- yntinsive boeren*
quotum =	-3.770.900 + 840.400logmach + 562.900logvak (r2=0,74)		
std.err	[707.900]	[147.200]	[185.400]
sign.	(0,000)	(0,000)	(0,004)
- fokkers*
quotum =	-1.868.300 + 444.500logmach + 467.000logvak (r2=0,57)		
std. err	[674.500]	[143.700]	[220.600]
sign.	(0,011)	(0,005)	(0,045)
- grutte boeren*
quotum =	-3.678.100 + 1.588.300logvak + 770.100logmach (r2=0,73)		
std.err	[1.614.600]	[410.400]	[332.700]
sign.	(0,034)	(0,001)	(0,031)
- 11 Van de aanvankelijke 300 bedrijven beëindigden 93 de bedrijfseconomische boekhouding in de onderhavige periode. In 29 gevallen had dit te maken met bedrijfsbeëindiging (24) of migratie (5). In 64 gevallen ging het om andere oorzaken (ander boekhoudsysteem; andere activiteiten; omstandigheden; bezuinigingen; ander boekhoudbureau, etc.). Hoewel hier verder geen betekenis aan mag worden verbonden is het intrigerend dat 2/3 van de beëindigde bedrijven komt uit de hoek van de *sljuchtwei boeren*. Over het algemeen komt de beëindiging van bedrijven neer op één procent per jaar (dat is voor de gehele aanvankelijke groep van 300). Bekijkt men de gegevens gedetailleerder dan blijkt de bedrijfsbeëindiging relatief het meest voor te komen bij de al genoemde *sljuchtwei boeren* en bij de *fokkers*. Met het oog op de problematiek op de markt voor fokvee in deze jaren, is dat laatste niet verbazingwekkend. Emigratie treft men exclusief aan bij de *yntinsive* en *grutte boeren*.
- 12 Dat wil zeggen dat vanuit andere stijlen niet zomaar een soortgelijke omzet en aanwas kan worden gerealiseerd.
- 13 Een complicatie hierbij is, althans voor de hier te maken analyse, is dat onder deze en ook onder de navolgende posten de berekende rente is meegenomen. In hiernavolgende tekst zal ik ook data presenteren die louter betrekking hebben op de feitelijke monetaire uitgaven. Daarnaast zal ook worden ingegaan op de schuldenpositie en op de feitelijk betaalde rente.
- 14 Dat laatste zal zich voordoen als er een GVE norm wordt geïntroduceerd. Dan ontstaat de absurde situatie dat *sunige boeren* en *fokkers* die duurzaam produceren juist omdat ze een lage melkgift per koe realiseren, worden afgestraft in het kader van het milieubeleid. Eind 1999 zal blijken dat dit gevaar verre van denkbeeldig is.
- 15 Ik ben me ervan bewust dat de *sunige boeren* waarmee ik in dit hoofdstuk heb gerekend nog altijd 60 procent meer melken dan op het gemiddelde bedrijf het geval is. In hoofdstuk 9 ga ik verder in op de situatie en perspectieven van de bedrijven die kleiner dan het gemiddelde zijn.

Deel IV

Disciplinering: de dominantie van de toekomst

6 Kennissysteem en modernisatieproject: het beheersen van de toekomst

In dit hoofdstuk ga ik in op de positie en rol van het ministerie van Landbouw, waarbij ik het geheel van kennisinstellingen uitdrukkelijk begrijp als deel van dit ministerie. Aanvankelijk vormden deze instellingen (de vroegere Landbouwniversiteit, de vele DLO-instellingen, het praktijkonderzoek, de landbouwvoorlichting, etc.)¹ evenzovele onderdelen van het ministerie. In de jaren negentig werden ze grotendeels verzelfstandigd en in nieuwe verbanden gehergroepeerd.

Toch blijft er sprake van één organisch geheel en wel omdat dwars door alle hedendaagse vormen van arbeidsdeling heen een aantal vanzelfsprekendheden wordt gehanteerd waarvoor de *virtuele boer* exponeert. Daarnaast is en blijft er een duidelijke kern; dat is het ministerie als zodanig (en daarbinnen afdelingen als DWK, BSB, DL en MKG²). Het ministerie is als het ware de *cupola* waar relevant geachte kennis wordt bijeengebracht, gecombineerd en omgezet in diverse beleidsmaatregelen. Bovendien wordt vanuit deze 'koepel' de kennisproductie elders in belangrijke mate aangestuurd.

Het landbouwministerie is met andere woorden een *obligatory passage point*.

In dit hoofdstuk zal ik het landbouwministerie (en daarmee het landbouwkennisnetwerk) analyseren als een expertsysteem, dat is '*a system of technical accomplishment [and] profesional expertise that organizes large areas of the material and social environments in which we live today*'. (Giddens 1990:27) Dit omvangrijke expertsysteem³ vertegenwoordigt een specifieke praktijk van waaruit de ontwikkeling van de landbouwsector wordt gestuurd.

Kennis speelt een cruciale rol in het landbouwministerie als expertsysteem. Maar de kennis die wordt voortgebracht en aangewend, betreft niet zozeer de landbouw van hier-en-nu, laat staan de (recente) landbouwgeschiedenis. De expertise betreft de landbouw zoals men *meent* dat die er in de *toekomst* uitziet. Daarnaast gaat het om het traject dat tussen nu en straks moet worden afgelegd, om de wijze waarop dat moet gebeuren én om de middelen waarmee. Ten slotte betreft deze professionele expertise ook de regels die de 'deelnemers' duiden, autoriseren én afbakenen van degenen die, zagezegd, in de weg staan. Het gaat kortom om kennis en expertise waarmee *agency* wordt gedefinieerd: regels, deelnemers en middelen waarmee 'iets' (wat dat dan ook zij) kan worden bewerkstelligd.

De kennis van de landbouw is een afgeleide kennis: ze betreft de hedendaagse landbouw voorzover die relevant is voor het af te leggen traject. De

landbouw wordt daarom gedefinieerd in termen van vertrekpunten en hinderpalen. Het heden wordt nadrukkelijk beschouwd vanuit de eisen die men uit de toekomst meent te kunnen afleiden. Het classificatieschema waarmee men boerenbedrijven indeelt naar categorieën als 'blijvers' en 'wijkers' (levensvatbare en niet-levensvatbare bedrijven), is daarvan niet alleen een markante uitdrukking (van der Ploeg 1985), het is ook het voertuig bij uitstek voor dit handelen dat gericht is op het beheersen van de toekomst.

Het landbouwministerie als expertsysteem oriënteert zich op de voortgaande reorganisatie van de landbouw volgens een nauwkeurig gespecificeerd traject. Het trefwoord daarbij is *structurele ontwikkeling*. Door middel van structurele ontwikkeling worden inderdaad 'aanzienlijke delen van onze materiële en sociale omgeving' ge(re)organiseerd.

Uiteraard omvat het landbouwministerie méér. Het is niet louter en alleen een expertsysteem, het is tevens een stelsel dat is gericht op het genereren en redistribueren van *resources*. En het is bovendien een apparaat dat regelgeving genereert, implementeert en bijstelt. Maar het hedendaagse ministerie wordt verondersteld dat alles op een rationele, dat is op gefundeerde en doelgerichte wijze te doen.

Het expertsysteem is met andere woorden niet zomaar een element dat in een meer omvattende nevenschikking past. Het vormt de kern, het kloppend hart en de alomvattende legitimatie van het ministerie. Het ministerie is als geheel een expertsysteem. Het mobiliseren en (re)distribueren van *resources* als ook het ontwerpen, toepassen en bijstellen van regelgeving (de 'ordenende' activiteiten) kunnen enkel verlopen voorzover ze onderdeel zijn van en gelegitimeerd worden door het expertsysteem. Het ministerie als *mode of ordering* (Law 1994: hoofdstuk 1) is daarom een integraal deel van het ministerie als expertsysteem.

Een expertsysteem kan enkel functioneren bij de gratie van *trust*, van het vertrouwen in de werking van een gedepersonifieerd systeem (Giddens 1990:33 en verder; zie ook de discussie in hoofdstuk 1 van dit boek). Via een expertsysteem wordt niet zozeer de *eigen* organisatie aangestuurd; een expertsysteem heeft bovenal betrekking op *anderen*, op anderen (de Nederlandse boeren en tuinders, maar ook de agro-industrie, de banken, de consumenten, etc.) die de indicaties, inzichten en aanwijzingen zoals gegenereerd door het expertsysteem als richtinggevend, zonet als normatief opvatten bij het eigen handelen⁴.

Trust is daarbij een sleutelwoord dat verwijst naar een specifieke koppeling tussen enerzijds het toekomstproject van het ministerie van Landbouw en anderzijds de ontwikkelingsprojecten van boeren en anderen. Systemervertrouwen, het gevoel dat men blind kan varen op de gegeven indicaties, is daarbij een onmisbaar ingrediënt. Een expertsysteem functioneert immers niet volgens een commandostructuur. Bij een organisatie als het ministerie van Landbouw is geen sprake van een directe afhankelijkheid van de vele duizenden boeren en tuinders van datzelfde ministerie. In dit opzicht is de BV Nederlandse Landbouw – om een veelgebruikte uitdrukking te parafaseren – beslist géén onderneming.

Hoewel het ministerie bepaalde taken kan voorschrijven en de allocatie van bepaalde *resources* controleert, schuilt de (potentiële) kracht en invloed toch vooral in het vermogen om het gedrag (van anderen) te autoriseren⁵: te duiden als rationeel en daarom als wenselijk, waarmee tegelijkertijd alternatieven als minder rationeel, zonet als irrationeel naar voren komen.

Wellicht is het goed om van meet af aan de theoretische betekenis van deze exercitie te duiden. In de voorgaande hoofdstukken heb ik, soms *en passant* soms meer expliciet, een kritiek geformuleerd op het economisch en technologisch determinisme, waarmee de hedendaagse landbouwwetenschappen zijn doordeesemd. '[Farmers] are greatly subject to the powerful forces of nature, the market and the state', aldus Shanin in zijn studie over de Russische boerenstand (1972:112). In dit hoofdstuk zal ik afstand nemen van de gangbare structuralistische en evolutionistische opvattingen.

Daarmee komt evenwel een nieuwe vraag naar voren: hoe laten de min of meer constante verbanden en vooral ook de veelal ongelijke aard van de relaties die diverse actoren aangaan, zich dan wél duiden en begrijpen? Hoe is het mogelijk dat uit de ogenschijnlijk open en onbestemde (ofwel niet-gedetermineerde) interactie tussen vele actoren toch bepaalde regelmatigheden en ook ongelijke verdelingen van macht voortvloeien? Constantes en machtsongelijkheden die tezamen toch weer lijken te verwijzen naar, zonet identiek zijn aan een min of meer dwingende 'structuur'? Naar een geheel van min of meer ontornbare verhoudingen, van waaruit de ontwikkeling van de sector zich zou laten verklaren. Met een dergelijke operatie zouden het technologisch en economisch determinisme simpelweg zijn vervangen door een structureel determinisme (Buttel & Goodman 1989; Buttel 1994). Een dergelijke valkuil zal ik trachten te vermijden.

Eén van de alternatieven voor een structureel determinisme draait om een onderverdeling van actoren in termen van *macro*-actoren en *micro*-actoren (zie Mouzelis 1991). Hiërarchische en asymmetrische verhoudingen in maatschappelijke constellaties staan centraal in Mouzelis' analyse: '*In complex differentiated societies it is impossible to understand how micro-situations are linked with macro-structures and actors, unless the analysis centres on the notion of social hierarchy*' (1991:67). Hoewel ik een dergelijke conceptualisatie niet deel, kan niet worden ontkend dat ze een bepaalde charme in zich draagt. Immers, denkt men zich het ministerie als macro-actor (als '*powerful force*') en boeren als micro-actoren, dan is van meet af duidelijk waarom er zozeer sprake is van ongelijke machtsverhoudingen in de sector⁶. Het ministerie kan, zo lijkt het, opleggen wat het wil. De micro-actoren kunnen tegensputteren, maar zullen uiteindelijk toch aan het kortste eind trekken⁷.

Het ministerie van Landbouw neemt in het gehele krachtenspel binnen en rond de landbouw een unieke positie in. Zozeer zelfs dat het soms lijkt alsof het inderdaad om een macro-actor gaat, om een actor die per definitie over meer *agency* beschikt dan andere actoren. Het zou inderdaad van een niet te verteren naïviteit getuigen als het ministerie van Landbouw en

boeren (en de agro-industrie en het Landbouwschap en ga zo maar door) als verder niet differentieerbare actoren zouden worden opgevoerd. De omgekeerde positie, dat is die van Mouzelis, is echter evenmin bevredigend. Door *a priori* meer macht of *agency* toe te schrijven aan bepaalde actoren, i.e. de macro-actoren, blijft volstrekt onduidelijk hoe ze deze macht verwerven en in stand houden. Bovendien wordt het analytisch vrijwel ondoenlijk om inzichtelijk te maken hoe de micro-actoren bij tijd en wijle de macht van het ministerie van Landbouw kunnen conditioneren zonet volstrekt ongedaan kunnen maken. Voorbeelden van dat laatste verschijnsel zullen in de volgende hoofdstukken nog volop aan de orde komen.

In de volgende analyse zal ik in de eerste plaats proberen aan te tonen dat de invloedrijke positie (de 'macht') van het ministerie wordt gecreëerd en gereproduceerd via het doen convergeren van uiteenlopende projecten. Door de ontwikkelingsprojecten van boeren, agro-industrie, overheid, boerenorganisaties en landbouwwetenschap actief te doen convergeren en aldus een niet onbelangrijke synergie te bewerkstelligen, *verwerft* het ministerie een besluitvormings- en mobilisatievermogen dat niet alleen ver reikt in tijd en ruimte, maar ook een niet te miskennen impact in zich draagt.

In de tweede plaats zal ik betogen dat het bewerkstelligen van *trust* cruciaal is bij de hiervoor genoemde convergentie van deelbelangen en -perspectieven. Juist voor het creëren van die *trust* is het ministerie als expertsysteem een onmisbare, maar somtijds ook zeer zwakke schakel. Ten slotte zal ik ingaan op een kwestie die uiteraard nauw met de voorgaande punten is verbonden, maar omwille van de theoretische discussie een aparte behandeling verdiend. Die kwestie betreft de reïficatie van de structuurnotie terwille van de zo noodzakelijke bestending van *trust*. Is structuur analytisch beschouwd weinig meer (maar ook niet minder) dan een somtijds veelzeggende samenloop van omstandigheden, in en door het expertsysteem wordt structuur gemaakt tot een determinerende notie.

Al bij al laten genoemde punten zich in één stelling samenballen: het ministerie heeft zich kunnen manifesteren als macro-actor; niet omdat zulks (à la Mouzelis) inherent is aan zijn positie, maar omdat het ministerie gedurende langere tijd als een succesvol expertsysteem heeft kunnen opereren. Dat heeft een synergie van uiteenlopende projecten bewerkstelligd: de notie van structurele ontwikkeling werd er, zo leek het, daadwerkelijk door onderbouwd.

Bovendien ontstond zo hiërarchie. Niet als *a priori* of als structureel bepaald gegeven, maar als sociaal geproduceerd fenomeen. Omdat het leek alsof het ministerie als expertsysteem over het meest adequate zicht op de toekomst beschikte en omdat de inmiddels optredende structurele ontwikkeling de visie van het ministerie leek te onderbouwen, kon het ministerie ook daadwerkelijk verschijnen als instelling die in een hiërarchische, want sturende verhouding ten opzichte van de overige instellingen en actoren was geplaatst.

Met dat alles is echter tegelijkertijd de vergankelijkheid van de kolos geschetst. Op het moment dat de uiteenlopende projecten gingen divergeren en botsen, bleken de fundamenten van leem.

Box 6.1 Aanvullende methodologische notities

Ik wil deze inleidende opmerkingen afronden door uitdrukkelijk te wijzen op de beperkingen van de volgende analyse. Het bieden van een integrale schets van de naoorlogse landbouwpolitiek en van de wijze waarop landbouw en overheid interacteren, gaat mijn vermogens ver te boven. Ik concentreer me op die episodes, op die aspecten die mij relevant lijken voor een herdefinitie van het structuurbegrip. De methodologische eis van symmetrie, zo eloquent verwoord door Law (1994), is daarbij mijn richtsnoer.

In essentie komt deze eis neer op de volgende drie punten: 1 de wijze waarop we verhoudingen en ontwikkelingen op micro-niveau verklaren, moet overeenstemmen met de wijze waarop we (bijvoorbeeld) het macro-niveau analyseren; 2 de uitleg van het verleden kan niet drastisch verschillen van de wijze waarop toekomstige mogelijkheden worden geschetst; 3 voor de interpretatie van 'succes' kunnen niet totaal andere termen worden gehanteerd dan die welke gebruikt worden voor de verklaring van 'mislukkingen'.

Eén van deze vereisten wil ik nader expliciteren. In de voorgaande hoofdstukken is steeds weer de kneedbaarheid, de *malleability* benadrukt – zowel van techniek en economie als ook van de manier van boeren in meer integrale zin. Tegelijkertijd hebben we, zeker sinds het midden van de jaren vijftig, ontwikkelingen meegemaakt ('structurele ontwikkelingen') die deze plooibaarheid lijken te logenstraffen. Schaalvergroting lijkt een onstuitbaar proces te zijn. In synchroon opzicht lijkt een discussie over variatie en selectie nog gewettigd, in diachroon opzicht (rekening houdend met langetermijnprocessen en 'structurele' verhoudingen) lijkt zo'n analyse futiel. De balans lijkt hoe dan ook door te slaan naar selectie, en de mogelijke ruimte voor het herscheppen van variatie lijkt 'structureel' af te nemen (of tot spreekwoordelijke niche-proporties te worden beperkt).

In de vele discussies over het bedrijfsstijlenonderzoek zijn we bij voortduren geconfronteerd met dit dilemma. De daarbij behorende scepsis kwam niet alleen van de kant van collega-wetenschappers, maar ook vanuit de sector zelf: 'Is de variatie aan bedrijfsstijlen niet een uitkomst van de betrekkelijke *luxe* die we hebben gekend in de periode van een beschermende landbouwpolitiek? Gaat straks niet alles voor de bijl als er wordt geliberaliseerd?'

Deze vraag, die in theoretische maar vooral ook in praktische zin uitermate relevant is, kan hier niet (en waarschijnlijk in geen enkele wetenschappelijke studie) uitputtend en voldoende worden beantwoord.⁸ Mijn oogmerk hier is meer bescheiden. Ik zal pogen de naoorlogse landbouwgeschiedenis (althans fragmenten daarvan) opnieuw te vertellen met behulp van dezelfde termen waarmee we het verschijnsel van heterogeniteit, dat is: van uiteenlopende bedrijfsstijlen aannemelijk hebben gemaakt.

Ik zal kortom het ogenschijnlijk onmogelijke nastreven. Ik zal proberen these en antithese, variatie en selectie, de veelvormigheid en de kneedbaarheid én de onmiskenbare ontwikkelingstrend naar groter, meer gestandaardiseerde en meer gespecialiseerde bedrijven op één noemer te brengen. Dat zoiets verre van eenvoudig is, behoeft hier geen toelichting. Dat een dergelijke poging nodig is om meer consistentie te brengen in het begrip en daarmee ook in de mogelijkheden van agrarische ontwikkelingsprocessen, zal vermoedelijk evenzeer voor zich spreken.

6.1 De noodzaak van vertrouwen: de betekenis van lokale culturele repertoires

Het beoefenen van de landbouw is een activiteit die zich beweegt in een permanent spanningsveld van mogelijkheid en werkelijkheid. Wat ook de feitelijke landbouwpraktijk is, het is elke keer weer de realisatie van slechts één van de vele mogelijkheden die er zijn. Dat geldt in het groot én in het klein. Elke keer als er een koe moet worden vervangen, komt de vraag naar voren of dit echt het juiste moment is. Had het al niet veel eerder gemoeten? Of is enig uitstel (misschien nog een kalf afwachten) toch beter?

Een bijkomende complicatie is dat de vragen (i.e. het kiezen uit vele mogelijkheden) zich vervlechten.

In de landbouwbeoefening staat een keuze nooit op zich. Elke keuze gaat via een keten van consequenties door het bedrijf als geheel.⁹ Want welke vaars kan de af te danken koe vervangen? Wellicht moet er uit meer vaarzen worden gekozen: het kiezen voor de één houdt dan de afvoer van andere in. Was het aanhouden van zoveel kalveren (de vaarzen van nu) achteraf wel verstandig? Omgekeerd kan het ontbreken van goede vaarzen ook weer de aanleiding zijn om de beslissing over de te vervangen koe alsnog te herzien. En zo kan doorgeredeneerd worden: van voren naar achteren, van koeien naar vaarzen, van het heden naar de toekomst en vanuit de toekomst weer door naar het verleden (Vincent 1977).

Daarbij is het, zoals in hoofdstuk 2 al werd benadrukt, bovenal van belang om consistentie te creëren. De vele keuzes moeten op coherente wijze samenhangen. Via het kiezen moet een samenhang worden gecreëerd. Uit de zich steeds weer aandienende waaier van mogelijkheden moet bij voorkeur die mogelijkheid worden gerealiseerd die past bij eerder genomen beslissingen, bij de nog te nemen beslissingen en dus ook bij de concrete bedrijfsopzet als gematerialiseerde uitkomst van vroeger en ook recent genomen beslissingen.¹⁰

De volgende laag van complicaties ontstaat als we het raakvlak (de *interface*) tussen bedrijf en omgeving in de analyse betrekken. Want hoe simpel en eenvoudig het afstoten van een dier ook moge lijken, de beslissing beperkt zich qua consequenties en soms ook qua intenties beslist niet tot het bedrijf als geïsoleerde eenheid.

Om dat te illustreren moet ik een wat ongemakkelijke combinatie maken: tussen Lenin, partij-ideoloog van de communisten, en Van Aartsen, oud-minister van Landbouw. Tijdens de uitvoering van de eerste landhervorming in Sovjet-Rusland was een indeling nodig om een onderscheid te maken tussen landlozen, kleine boeren en rijke boeren. De laatstgenoemden dienden onteigend te worden om de landlozen toegang tot de grond te geven. De kleine boeren daarentegen moesten worden ontzien (toen althans) teneinde de grote coalitie ('arbeiders, boeren en soldaten één front') niet in gevaar te brengen. Het criterium was snel gevonden: nul of één koe stond voor een landloze; twee koeien voor een kleine boer; drie of meer voor een rijke boer.

Men begrijpt dat er nimmer zoveel boeren hebben gekermd. Vooral degenen die eigenlijk maar twee koeien hadden, maar omwille van de grote liefde voor het dier nimmer hadden kunnen besluiten om de derde, die al lang geen melk meer gaf en ook niet meer drachtig werd, daadwerkelijk af te stoten.¹¹ De proletarische revolutie was evenwel meedogenloos (al te veel begrip is er nooit geweest tussen radicaal links en de boeren). Nederlandse boeren gebruiken een opmerkelijke uitdrukking, het tegendeel van een eufemisme, om de gang van de af te stoten koe te beschrijven. In de taal van het platteland heet het 'dat ze weggaat voor de dood'. In Rusland waren het dus de boeren zelf die 'weggingen voor de dood' – juist omdat ze dat ene koebeest niet hadden willen afstoten.

Tachtig jaar later: in Nederland barsten de stallen bijna uit hun voegen. Boeren stoten juist géén vee meer af. Op een bepaald moment was het zelfs zo dat de kalverprijs op ogenschijnlijk onverklaarbare wijze tot aan de sterren schoot omdat geen ene boer nog kalveren kwijt wilde. Het is de periode waarin de mestwetgeving wordt voorbereid, en tal van boeren speculeren erop dat er een generieke korting zal plaatsvinden op het aantal stuks vee en/of op de totale hoeveelheid geproduceerde mest. Met de ervaring van de superheffing (of quoterings) in het achterhoofd voeren velen het aantal stuks vee zo hoog mogelijk op. Er gaat gezegd geen koe meer weg 'voor de dood'.

Daarnaast bevolken boeren hun landerijen met mestvee, ook al levert het bedrijfseconomisch geen cent op. En ten slotte overdrijven ze nog eens flink bij de jaarlijkse mei-telling, waarbij alle stuks vee per bedrijf worden opgegeven (met als gevolg dat niemand nu nog weet hoeveel dieren er echt zijn in Nederland).

Wel of niet vee afstoten is kortom geen eenvoudige beslissing. En dan te bedenken dat het maar één van de werkelijk duizenden beslissingen is die een boer moet nemen. Weliswaar worden tal van beslissingen geroutiniseerd, maar, zoals de voorbeelden van Lenin, Van Aartsen en hun relaties met boeren duidelijk maken: soms worden ze ook weer aan het routinematige ontrukkt.

In een recente studie heeft Gerrie van der Ven (1996) het graslandgebruik en de productie van maïs op melkveehouderijbedrijven nader onderzocht. Uitgaande van een op zich simpel (wellicht zelfs simplistisch)¹² model komt zij tot 320 handelingsmogelijkheden aangaande het graslandgebruik en tot een 500-tal mogelijkheden met betrekking tot de maïsproductie. Zoals al uitvoerig is beschreven in hoofdstuk 4 zijn er in de graslandproductie diverse teeltmaatregelen nodig. Omdat voor elke teeltmaatregel bepaalde alternatieven gelden, ontstaat zo een gigantische matrix die tal van mogelijke vormen van 'graslandmanagement' duidt. Haalt men de intern inconsistente combinaties eruit dan resteren 320 elk voor zich valide vormen. Hetzelfde geldt voor de maïsteelt.

Combineert men graslandproductie en maïsteelt (zeker op de zandgronden is dat het geval), dan ontstaan er mathematisch gesproken dus al 320×500 concrete handelingsmogelijkheden. Daarbij moet worden bedacht dat de analyse van Van der Ven, gelijk gezegd, betrekkelijk grofmazig is. Boven-

dien gaat het hier slechts om twee onderdelen uit bedrijven die nog veel meer onderdelen omvatten. (Trouwens, als je moet kiezen is het verschil tussen 16.000 of 16.000.000 alternatieven slechts gradueel).

In deze verwarrende hoeveelheid van mogelijkheden – die niet vreemd is aan boeren: ze zien het letterlijk om zich heen, ze maken er ook veelvuldig gebruik van¹³ – in deze schier onafzienbare zee van mogelijkheden dus, zal moeten worden gekozen. Je kunt in je bedrijf maar één specifieke mogelijkheid (één combinatie van alternatieven) realiseren. Daar komt bij dat de keuze van nu enorme consequenties kan hebben voor de situatie en de kansen van morgen.

Hoe te manoeuvreren in deze zee van onzekerheid? Hoe een concrete werkwijze te kiezen uit het ontzaglijke arsenaal van handelingsmogelijkheden?

Alvorens deze vragen te beantwoorden, lijkt het me goed enkele aanvullende argumenten te presenteren. Om te beginnen wil ik beklemtonen dat er geen strikt 'technische blauwdrukken' zijn waarmee het geschetste probleem zich laat beslechten. Afgezien van het feit dat alle pogingen daartoe telkenmale weer futiel en loos bleken, is het zo dat de ambachtelijke aard van het agrarische productieproces en het feit dat de arbeidsobjecten tot de 'levende natuur' (en vooralsnog lang niet ontrafelde natuur) behoren, elk standaardprocédé uitsluiten. Standaardisatie kan slechts verruwing betekenen. Daarnaast is het zo dat de hedendaagse zoektocht naar een meer duurzame landbouw hoe dan ook een meer precieze afstemming tussen lokale ecologie en landbouwbeoefening impliceert. Per definitie sluit dat welke blauwdruk dan ook uit (Bouma 1977a en 1977b; Bruchem *et al.* 1966, 1997a en 1997b; Dicke 1988; Van Lenteren *et al.* 1995; Mansvelt *et al.* 1999; Van der Ploeg 1994a).

Wat dat betreft wil ik nog één keer refereren aan het afstoten van koeien. Juist de duurzaamheidsdiscussie impliceert een herziening van 'culling strategies' en dus ook van fokbeleid en selectiepraktijken (Beaudeau 1994). De 'duurzame koe', een koe die minimaal vijf maar liever meer lactatieperiodes meegaat (zie ook hoofdstuk 4), is een nieuw begrip geworden. Vroegere vanzelfsprekendheden worden herzien. De doelstellingen waarop de productie wordt georiënteerd veranderen.

De coördinatie van de productie – de afstemming van het geheel van technische handelingen op elkaar én op doeleinden die relevant zijn voor de betrokken actoren – kan met andere woorden niet dan een *sociale* coördinatie zijn (zie daaromtrent ook Koningsveld 1987). Dit is temeer het geval aangezien datgene wat in een strikt agronomische analyse als 'teeltmaatregel' verschijnt, in de praktijk van de landbouwbeoefening deel is van het arbeidsproces of, ruimer gezegd, deel is van het leven en werken van boer, boerin, buren, medewerkers en ga zo maar door.

Een teeltmaatregel heeft niet alleen zin en betekenis binnen het strikte domein van de productie, ze is evenzeer betekenisvol daar waar het gaat om het domein van familie en gemeenschap, om het domein van economische en institutionele betrekkingen en om het domein van de reproductie.¹⁴

Een teeltmaatregel (en hetzelfde geldt voor ogenschijnlijk strikt technische deelhandelingen in de stal) kan zinnig lijken binnen een strikt technisch kader, maar ongewenst (want onzinnig) omdat hij om meer arbeid vraagt dan binnen de familie en/of via burens kan worden gemobiliseerd. Ook kan het zijn dat men van oordeel is dat een bepaalde werkwijze te veel *stress* met zich meebrengt (zie Mok en Van den Tillaert 1987) of botst met de eigen identiteit (bijvoorbeeld akkerbouwers die 'niet op de knieën willen'; Wiskerke *et al.* 1994), of op de lange duur de bodemvruchtbaarheid te zeer bedreigt, of – naar de mening van de betrokkenen – in economisch opzicht niet verstandig is. Boerenarbeid manifesteert zich in verschillende domeinen, waarbij sprake is van een doorgaande *transfer of meaning*. Het technische is, zeker in de landbouw, een integraal onderdeel van het sociale. En omgekeerd.

Ten slotte is het van belang aan te tekenen dat met een groeiende kennis het keuzeprobleem niet geringer, maar juist groter wordt. De balans van mogelijkheden en realiteit is historisch gezien aan forse wijzigingen onderhevig: vertegenwoordigden de lokale ecologie, het klimaat, de planten en de dieren vroeger bij uitstek bronnen van onzekerheid – de sterk toegenomen beheersbaarheid van althans de meeste 'groeifactoren' heeft het arsenaal van handelingsmogelijkheden niet verkleind maar juist vergroot. Dit wordt onderstreept door het feit dat de variabiliteit in 'moderne' landbouwsystemen verhoudingsgewijs beduidend groter is dan die in 'traditionele' landbouwstelsels (Steenhuizen de Piters 1995; Bolhuis en Van der Ploeg 1985; Jollivet 1988 en Jongerden en Ruivenkamp 1996).

Het beoefenen van de landbouw was en is zoveel als het koersen in een zee van onzekerheden. Met het vorderen van de landbouwontwikkeling neemt het aantal onzekerheden zelfs toe, want het aantal mogelijkheden waaruit moet worden gekozen, groeit met de toename van de beschikbare kennis.

Het koersen in een zee vol onzekerheden vraagt om bakens; en daar waar bakens ontbreken, is een beproefde handelingswijze nodig. Dergelijke handelingswijzen zijn gecreëerd. In de loop der tijd ontstonden lokale *bedrijfsstijlen*, culturele repertoires waarin nauwkeurig werd bepaald hoe er geboerd behoorde te worden. In hoofdstuk 2 (over de geschiedenis van de Friese melkveehouderij) schetste ik zo'n repertoire.

In meer algemene termen omschreef Hofstee een bedrijfsstijl als 'een binnen een min of meer samenhangende groep van boeren algemeen aanvaarde wijze waarop men zijn bedrijf inricht en voert'. Hij vervolgt: 'Deze bedrijfsstijl kan op allerlei onderdelen van de bedrijfsvoering betrekking hebben, zoals op de aard en de vorm van de werktuigen, op de wijze van aanspanning van de paarden, op de vorm en inrichting van de schuur en stallen, op de vorm van de boerenwagens en eindeloos veel andere meer of minder belangrijke details van de bedrijfsvoering, maar evenzeer [...] op de algemene structuur van de bedrijven.' (1985:227)

Net als het werk van Hofstee laten tal van klassiekers uit de agronomie, zoals de *Columella* (1977), het werk van Zacaria (1802), Barigazzo (1980), Cupari (1869) en Marengi (1923) maar bijvoorbeeld ook de beschrijvingen

van een vroegere Staatscommissie (1912), zich begrijpen als nauwkeurige en uitermate gedetailleerde descripties van lokale bedrijfsstijlen.¹⁵

Waarom ontstonden bedrijfsstijlen? Hofstee, maar ook de andere hiervoor genoemde klassiekers geven daaromtrent een duidelijk antwoord: 'Een bedrijfsstijl heeft – als elke werkelijke stijl – een sociaal-dwingend karakter [...] De gewoonte verkrijgt, als ze eenmaal is gevestigd, een min of meer vanzelfsprekend, een normatief karakter. Het gebeurt niet alleen zo, het behoort zo te gebeuren.' (Hofstee 1985:229) Een bedrijfsstijl bood houvast. Voorbij de grenzen van de 'algemeen aanvaarde' en beproefde wijze golden immers onzekerheden. Hofstee spreekt in dit verband van 'de vrees voor de onzekerheid die door verandering zou ontstaan'. (o.c. 271) Ook Herrera (1984) is in dit opzicht zonneklaar. Vertaald en samengevat komt zijn stellingname hier op neer: 'kleine veranderingen, zelfs kleine afwijkingen van de beproefde weg konden een extreem ontwrichtende en bedreigende werking hebben. De stijl van boeren sloot verandering niet uit, maar doseerde haar zeer voorzichtig'.

De vroegere (sterk gelokaliseerde) bedrijfsstijlen waren geïnstitutionaliseerde codes (en daarmee nauwkeurig afgebakende handelingspatronen) waarmee men door de zee van onzekerheden (door, zo zouden we nu zeggen, de schier onafzienbare matrix van handelingsmogelijkheden) kon koersen. Een stijl gaf een beproefde route aan, een stijl bood ook de gelegenheid om de afwijkingen te interpreteren, te evalueren¹⁶ en te beheersen.

Een stijl maakte verandering daarmee tot een controleerbaar, beheersbaar en niet-bedreigend proces. Tot een progressief verlopend proces ook. Zonder stijl zou verandering telkenmale weer een potentieel bedreigende sprong in het duister zijn. Lokale bedrijfsstijlen boden, met andere woorden, vertrouwen. Dat is de zekerheid dat een bepaalde aanpak meer kans op continuïteit én op sociale erkenning bood dan een andere, afwijkende aanpak.

Een bedrijfsstijl is in essentie de institutionalisering van een aantal, onderling samenhangende keuzes. De te maken keuzes worden tot iets vanzelfsprekends gemaakt: 'dat gebeurt nu eenmaal zo'. Zo wordt vermeden dat elke keuze een eindeloze deliberatie vereist (dankzij een bedrijfsstijl worden anders gezegd de transactiekosten sterk teruggedrukt). Bovendien wordt zo het risico vermeden dat er allerlei inconsistenties in de bedrijfsvoering sluipen. Verder is een bedrijfsstijl (als geheel van geïnstitutionaliseerde keuzes) ook het raamwerk om de opgedane ervaringen te ordenen, te interpreteren en te evalueren. Onderlinge communicatie wordt dankzij de bedrijfsstijl mogelijk én tegelijkertijd geordend. Zo worden afbakening en accumulatie van kennis gestructureerd.

Boerenarbeid is door de eeuwen heen gericht op het zoeken naar en het verzekeren van continuïteit. 'Keeping the name on the land'¹⁷ mag, in dat opzicht, worden opgevat als een treffende metafoor¹⁸. Men zocht de toekomst door de 'inmediacies of context' (Giddens 1990:28), de vele onmiddellijke gevaren en onzekerheden het hoofd te bieden¹⁹. Zo vertegenwoordigden de markten en ook de stad-platteland-verhouding waarin

ze waren ingebed een breed scala aan mogelijke bedreigingen. Met noties als het 'vrije bedrijf' en het '*suyvere deel*' beschikten boeren over de instrumenten om hun posities in deze arena's te bepalen. Van de norm van zelfvoorziening ('*rûchfoer genôch te hawwen...*': zie illustratie 2.8 in hoofdstuk 2) ging eenzelfde werking uit. Goed beschouwd kunnen de lokale bedrijfsstijlen van indertijd worden begrepen als een handleiding (als normatief geworden ervaringskennis)²⁰ waarmee een bedrijf langs de vele klippen naar de toekomst kon worden geloodsd.

Cruciale elementen die in het oog springen, zijn het doorslaggevende belang dat aan een eigen *resource*-basis wordt toegekend, de mate waarin de eigen *resources* worden begrepen als de vrucht van eigen werk en de zekerheid dat met een voldoende ontwikkeld geheel van *resources* de toekomst tegemoet kan worden getreden.

Resources werden gewaardeerd op grond van hun *gebruikswaarde*: dat is hun waarde voor het verzekeren van een toekomst. Keren we nog eenmaal terug naar het culturele repertoire van de Friese kleiboeren (zie de illustraties 2.7 tot en met 2.14 in hoofdstuk 2), dan springt niet alleen de centrale positie van de koe in het oog. Wat met name intrigeert is de ondertoon: 'als je over goed vee beschikt, dan komt de rest ook wel goed'. Bij de melkkoe wordt benadrukt dat ze daar staat '*fol fan bilofte*' [vol belofte]. '*Lân en folk binne seinige mei dy*' [land en volk zijn gezegend met jou] (illustratie 2.6). Dat goede vee immers ('*hast kroadzjend oer de jaren*') brengt 'haar gift 's ochtends en 's avonds naar huis' (illustratie 2.10). Voorwaarde is wel dat er goed wordt gewerkt ('*oppasse man*': illustratie 2.11 en 2.13).

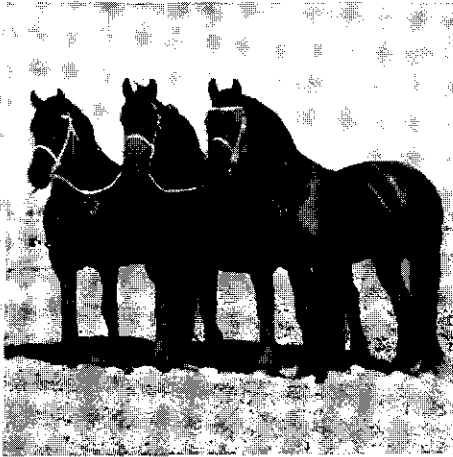
Een andere voorwaarde is dat het vee zo 'gemaakt' wordt dat het ook daadwerkelijk een belofte kan zijn en daadwerkelijk zijn gift kan geven. In illustratie 6.2 wordt dat onderstreept naar aanleiding van de paarden: ze zijn precies datgene waard wat ze 'bijgebracht' werd (de letterlijke Friese uitdrukking is mooier maar nauwelijks vertaalbaar, ze luidt zoveel als 'wat ze ingebouwd kregen').

Zo ontvouwt zich het vertrouwen dat lag besloten in de vroegere culturele repertoires die de concrete boerenarbeid inspireerden: door gestaag aan een *resource*-basis van een hoge kwaliteit te werken, kon een toekomst worden opgebouwd. Daarmee verbonden verleden, heden en toekomst zich in een vloeiende beweging, tot een '*organized flow of activities through time*'. (Vincent 1977) Vanuit lokale bedrijfsstijlen werd een eigen toekomst gedacht én gemaakt. Elke stijl droeg, ook in materieel opzicht, zijn eigen toekomstproject in zich. Precies dat eigen toekomstproject²¹, i.e. de lokaal gedefinieerde wijze waarop geboerd behoorde te worden, gaf het vaak harde en meedogenloze wroeten zin en betekenis.

Vanaf de jaren vijftig zou dat eigen toekomstproject echter in toenemende mate worden onteigend. Sterker nog, de verhouding tussen nu en straks, tussen heden en toekomst zal drastisch worden omgedraaid.

Illustratie 6.2. Het ombouwen van *resources* tot belofte: het creëren van vertrouwen

III. IT FE

Net inkeld dat se kinne
mar dat se lûke wòlle,
hwat har ynskepen waerd
dat seit jin doch safolle.

2. it Hynsder
1. de Kou
3. it Skiep
4. de Baerch

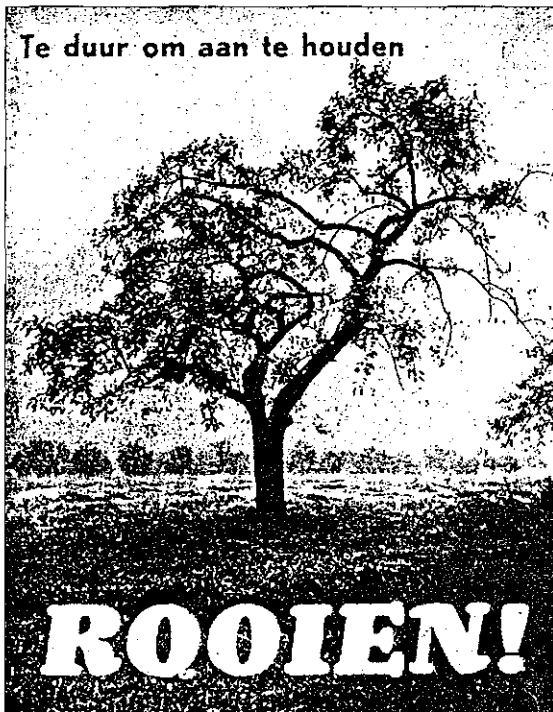
6.2 Van vertrouwen naar *trust*: de opkomst van het Ministerie van Landbouw als expertsysteem

In de loop van de jaren vijftig ontstaat een nieuw project, dat in de navolgende decennia het Nederlandse platteland en de landbouwsector ingrijpend zal veranderen: het modernisatieproject. Een van de essentiële veranderingen is de geleidelijke delegitimatie en marginalisatie van de vroegere bedrijfsstijlen en de opkomst van een nieuw expertsysteem. Beproefde werkwijzen en de inmiddels opgebouwde *resource*-basis werden overbodig geacht (zie illustratie 6.3). Ze moesten plaats maken voor nieuwe praktijken. Ook het zo noodzakelijke bindmiddel verandert ingrijpend: vertrouwen maakt plaats voor *trust*.

Het modernisatieproject behelst in essentie een ingrijpende, veelomvattende en vergaande herstructurering van de landbouw. De landbouwbeoefening dient te worden ontkoppeld van de lokale parameters (van de '*inmediacies of context*') teneinde haar te kunnen richten op nieuwe, meer universele bakens als markt en technologie; bakens die dan al (en later in versterkte mate) het lokale overstijgen (Van der Ploeg 1992).

Dit modernisatieproject veronderstelt bij uitstek de ontwikkeling en institutionalisering van een nieuw expertsysteem. In de woorden van Giddens: *'Expert-systems are disembedding mechanisms because [...] they remove social relations from the immediacies of context.'* (1990:28) Tegelijkertijd geldt dat een expertsysteem de opgeroepen *'expectations across distanced time-space locations'* (ibid.) moet garanderen: *'Institutional reliability is essential, because it means that even as the network of interdependence caused by the growth of specialization widens, we can have confidence in outcomes that are necessarily increasingly remote from our personal knowledge.'* (North 1989) Samengevat: aan de ene kant wordt de landbouwbeoefening ontkoppeld van de eertijds richtinggevende bakens, aan de andere kant worden nieuwe bakens, nieuwe richtpunten geïntroduceerd en geïnstitutionaliseerd.

Illustratie 6.3 Het opgebouwde werd overbodig

In sociologische zin laat het ministerie van Landbouw als expertsysteem zich begrijpen als een relativering, zo niet als ontkenning (en als daarop volgende marginalisering) van de praktijkkennis en van het innovatieve vermogen van boeren en tuinders. Daarmee is de constituerende van dit nieuwe expertsysteem als het ware de voltooiing van een ander project dat enkele decennia daarvoor was geïnitieerd in de sfeer van de landbouwwetenschappen.

In hoofdstuk 4 ben ik al ingegaan op die paradigma-wisseling waardoor de landbouwbeoefening verscheen als deel van het Cartesiaanse theater.

Landbouw werd vanaf toen begrepen als de (meer of minder volmaakte) ontvouwing van uiteenlopende wetmatigheden – wetmatigheden van waaruit de 'stelregels' konden worden afgeleid volgens welke de sector kan worden gereorganiseerd. Ziedaar de historische en kentheoretische basis voor het Ministerie van Landbouw als expertsysteem.

Modernisatie wordt van meet af aan begrepen als een rationalisering, als een reorganisatie van de sector naar modellen en procedures die zijn ontwikkeld in de sfeer van de (landbouw)wetenschap. Daarmee worden op bijna vanzelfsprekende wijze nieuwe elementen en verhoudingen ingevoerd.

In dat verband verwijs ik naar predictie, prescriptie en interventie. Waar in de vroegere bedrijfsstijlen de toekomst werd begrepen als een vervolmaking van het bestaande (waarbij een verdere kwantificering overbodig was), daar wordt voorspellen (predictie) een cruciaal element in het nieuwe expertsysteem.

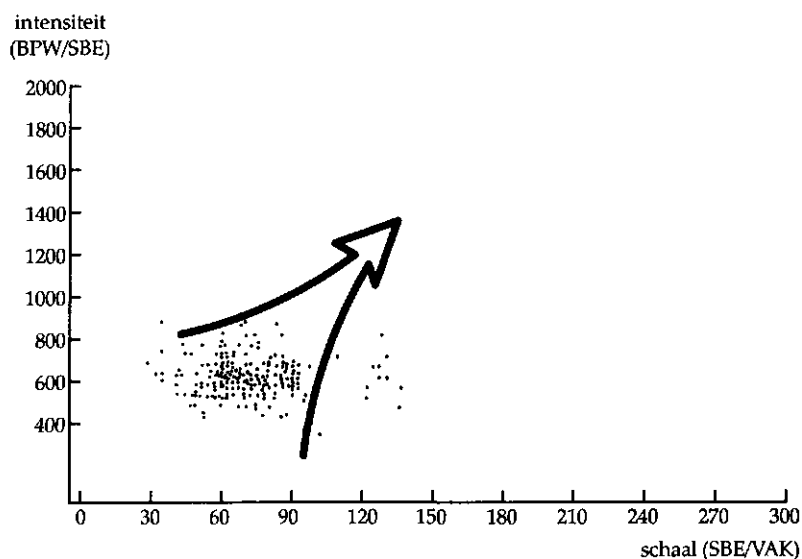
Hetzelfde geldt voor prescriptie: werden de vroegere regels in sterke mate geïnternaliseerd (en als actor-afhankelijk begrepen)²², nu wordt het vereiste gedrag geëxpliciteerd en ook in sterke mate geobjectiveerd. Ten slotte de interventie: om de voorspelde situatie 'waar' (dat is: realiseerbaar, aannemelijk, voor de hand liggend, het meest effectief) te kunnen maken, is een aantal instrumenten nodig om de verhoudingen waaronder geboerd wordt zo bij te stellen dat de voorspelling ook daadwerkelijk wordt gerealiseerd.

In technische zin laat het modernisatieproject zich verbeelden als de omvorming van de landbouwbeoefening naar een nieuw, wetenschappelijk gedefinieerd optimum. Karakteristiek voor dit optimum is dat de nieuw gedachte landbouw aanzienlijk grootschaliger én veel intensiever zou zijn dan de landbouw van dat moment. Sterker nog, twee tot dan toe gescheiden ontwikkelingsrichtingen (Van der Ploeg 1987) – schaalvergroting en intensivering – zouden in het bedrijf van de toekomst op systematische wijze tot een eenheid worden gesmeed.

Dit alles is verbeeld in figuur 6.4. Daarin wordt tevens getoond dat de aanvankelijke verscheidenheid (die mede tot uitdrukking kwam in schalen en intensiteitsverschillen) plaats zou maken, zo werd althans verondersteld, voor een meer homogene landbouw.

Is het beeld zoals geschetst in figuur 6.4 aanvankelijk zoveel als een voorspelling, later wordt het steeds meer voorgesteld als een *onvermijdelijk* proces; als een ontvouwing inderdaad van de wetmatigheden die in de technologie-ontwikkeling (ref. de wetten der natuur) én in de marktverhoudingen en -ontwikkelingen ('de wetten der samenleving') liggen besloten en die bij uitstek worden '*gekend*' door het expertsysteem. De toekomst is als het ware gedetermineerd en de wetenschap die wordt benut in en door het expertsysteem, ontpopt zich in toenemende mate als '*legitimating rhetoric*' (Szczyszynski *et al.* 1996:8).

Figuur 6.4 De contouren van het modernisatieproject

Waarom de sprong zoals verbeeld in figuur 6.4? Op welke wijze en waarin werd dit toekomstbeeld gefundeerd? De gehanteerde vertrekpunten werden in essentie gevormd door de markt en technologie. *Niet* door de marktverhoudingen en technologie van dat moment, maar veeleer in de *verwachte* marktontwikkeling en in de te *verwachten* technologie-ontwikkeling. Aangenomen werd dat in de te verwachten technologie-ontwikkeling betere conversiemogelijkheden (van *inputs* in *outputs*) en daarom meer efficiënte productiefuncties lagen besloten. De toekomstige marktverhoudingen zouden dan het optimale punt op die functies bepalen. Door op deze wijze de toekomst te 'lezen', kon men komen tot een nauwkeurige specificatie van het toekomstige bedrijf.

De situatie waarin dit nieuwe modernisatieproject voor het eerst werd geformuleerd, droeg een aantal opvallende kenmerken in zich. Voor het eerst na de tweede wereldoorlog en de daarna volgende wederopbouw was er weer sprake van een aanzienlijke productie, zoniet van een begin van overproductie. De Europese markt, een verder weg liggende markt, begon aantrekkelijk te worden. Maar dat was een markt waarin men enkel kon opereren indien er sprake was van een competitief voordeel.

Tijdens de wederopbouw werd alle arbeid nog bitter hard nodig geacht voor het bewerkstelligen van verdere groei. De technologie-ontwikkeling van die jaren was dan ook gebaseerd op de premisse dat de aanwezige arbeid zo goed én zo volledig mogelijk moest worden aangewend.²³

Vanaf het midden van de jaren vijftig doet zich evenwel steeds meer de stedelijke arbeidsbehoefte gevoelen die voortvloeide uit de toenmalige industrialisatie. Zo komt de vraag naar voren of de landbouw met minder arbeidskrachten toe zou kunnen. Het zo vertrouwde, want tot dan toe gevolgd technologische traject (van een doorgaande intensivering die

steunt op kwantiteit en kwaliteit van boerenarbeid), wordt vergeleken met andere, alternatieve trajecten, met name die welke zijn gebaseerd op een volstrekt andere schaal: op een andere relatie tussen de hoeveelheid arbeidsobjecten en de in te zetten arbeid. De Amerikaanse landbouw wordt dan een belangrijk referentiepunt, eerst voor degenen die het modernisatieproject ontwerpen, later in toenemende mate ook voor boeren zelf.

Vanaf het midden van de jaren vijftig wordt het modernisatieproject gepresenteerd en in toenemende mate ook geaccepteerd als een nieuwe verwachting, die betrekking had op verschillende maatschappelijke ontwikkelingen en projecten en vooral op de mogelijkheid die projecten op nieuwe en solide wijze te combineren. Door de landbouw te moderniseren zou een competitief voordeel op nieuwe markten kunnen worden verworven. Op die wijze zou ook een belangrijke bijdrage kunnen worden geleverd aan het goedkoop houden van het levensmiddelenpakket in Nederland zelf.

Bovendien zou de 'verborgen werkloosheid' in de sector ongedaan kunnen worden gemaakt, zodat de expanderende industrie de arbeidskrachten zou kunnen verwerven die ze zozeer behoefde. En ten slotte zouden de inkomens van de resterende boeren verhoogd kunnen worden. Een sterk stijgend productievolume per bedrijf was daartoe een essentiële voorwaarde. Net zoals een fors stijgend investeringsritme, het aangaan van leningen en het specialiseren – kortom een toenemende marktintegratie – daartoe weer essentieel waren. Door dergelijke bedrijfsaanpassingen (door bedrijfsmodernisatie) zou het stijgende inkomen kunnen worden geschraagd.

Klinkt dit alles zeer plausibel in de oren van degenen die getuige zijn geweest van het relatieve succes van het toentertijd geformuleerde modernisatieproject en wellicht zelfs als onafwendbaar zonet als noodzakelijk voor degenen die getraind zijn in welke vorm van technologisch en/of economisch determinisme dan ook – voor de tijdgenoten was dit alles veel minder voor de hand liggend. Zeker voor de betrokken boeren en tuinders (en hun vrouwen: zie De Rooij 1992 en De Rooij *et al.* 1995) impliceerde het modernisatieproject een ingrijpende omslag: niet alleen wat de richtinggevende bakens betreft, maar ook aangaande het concrete arbeidsproces zelf. Het modernisatieproject zou pas veel later zijn aureool van *van-zelfsprekendheid* verwerven. Toen, dat is in het midden van de jaren vijftig, gold immers dat een landbouw die zich al te zeer oriënteerde op (zichzelf 'functionaliseerde' naar) de vigerende marktverhoudingen en -ontwikkelingen, gemakkelijk slachtoffer kon worden van die oriëntatie. Enige afstand ten aanzien van de markten kon, zo leerde de collectieve memorie van toen, bepaald geen kwaad.

Hetzelfde gold ten aanzien van de technologie-ontwikkeling. 'Het nieuwste is niet altijd het beste' – jaren voordat agrarisch historicus Slicher van Bath een lezing onder die titel uitsprak, was een daarmee corresponderende sceptis al gemeengoed op het Nederlandse platteland. De qua tijd en ruimte sterk gedifferentieerde overname van het nieuwe technologische

model (waarvoor de ligboxenstal exponeert) is daarvan een illustratie bij uitstek: daar waar melkveehouders het meest overtuigd waren van eigen kunnen en eigen toekomstmogelijkheden, i.e. in het noorden en westen des lands, daar werd deze innovatie pas het laatst overgenomen.

De creatie van *trust* zou kortom nog veel tijd vergen. Een van de belangrijkste voorwaarden daarvoor was dat modernisatie *in de praktijk* een werkbaar, succesvol en betrouwbaar spoor zou blijken te zijn. Interventie werd daartoe, zoals hiervoor al uiteen is gezet, essentieel. Daarmee komen we terecht bij de actieve interventie van de staat in het geheel van economische verhoudingen.

6.3 Staat en markt: het aanjagen van structurele ontwikkeling

Ondanks of wellicht juist vanwege de nodige scepsis werd de realisatie van het modernisatieproject op voortvarende wijze ter hand genomen.²⁴ Vanaf het midden van de jaren vijftig werd het landbouwbeleid in toenemende mate en op steeds meer systematische wijze gericht op het realiseren van een gemoderniseerde landbouw.²⁵ Realisatie van een sprong zoals verbeeld in figuur 6.4 werd doel, bestaansrecht en legitimatie van het (nieuwe) landbouwbeleid en, belangrijker wellicht nog, het ontwerpprincipe waarop allerlei specifieke interventies werden gebaseerd.

Ruilverkavelingen, rentesubsidies, borgstellingsfonds, 'zwemvestregeling', voorlichting, toegepast onderzoek, 'counter-insurgency' (zie daaromtrent de kolommen van Spil in 1973 en '74), productiebeheersing en later het natuurbeleid (verweving of scheiding?), het mestbeleid en het kwaliteitsbeleid – al deze beleidsonderdelen werden afzonderlijk maar vooral tezamen (zie onder meer Van den Brink 1990 en in meer specifieke zin Frouws en Van der Ploeg 1973) gericht op het realiseren van de geduide sprong. Daarmee werd het beleid van het ministerie van Landbouw in belangrijke mate een *self-fulfilling prophecy*.

Door de ontwikkeling van een instrumentarium dat gericht was op de realisatie van het veronderstelde optimum, werd modernisatie ook als zodanig waargemaakt. Temeer daar de voorspelde toekomst (zie nogmaals figuur 6.4) slechts voor een deel van de bedrijven zou zijn weggelegd. Daarmee werd, ironisch genoeg, de *image of the limited good*²⁶ één van de structurerende elementen bij uitstek in de praktijk van de Nederlandse land- en tuinbouw: de toekomst immers werd gerepresenteerd als een schaars goed. Men kon, zo leek het, beter *eerder* dan iemand anders (eerder dan de buurman, bij wijze van spreken) zich van een deel verzekeren: groeien werd zo een slag om de toekomst.

Alvorens ik op deze meer fabelachtige aspecten van de hedendaagse landbouwgeschiedenis in kan gaan, moet ik een aantal meer profane kwesties aan de orde stellen. De eerste kwestie ligt voor de hand. Ik heb er eindeloos met een aantal vrienden, onder wie de eminente landbouw-

econoom Jerry de Hoogh over gedebatteerd. Soms onderling, soms op fora en seminars.

De stelling van De Hoogh komt in essentie op het volgende neer: de modernisatie van de Nederlandse landbouw vertegenwoordigt niet zozeer een socio-politiek project, maar moet bovenal worden gezien als de logische ontvouwing van de economische verhoudingen (van de markten en de daarin besloten verhoudingen en ontwikkelingen) zoals die toentertijd en sindsdien golden. Arbeid werd steeds duurder (mede door de *pull* vanuit de industrie), kapitaal en energie werden goedkoper. Gevoegd bij de nieuwe technologische mogelijkheden²⁷ leek er geen andere ontvouwing mogelijk – hoe pijnlijk in sommige opzichten dan ook²⁸ – dan die welke we sindsdien hebben gadeslagen. Het lag allemaal besloten in de economische wetmatigheden.

De Hoogh voegt daaraan toe dat het niet eens zozeer het ministerie van Landbouw is geweest dat deze onvermijdelijke ontknoping initieerde; in zijn visie zijn het vooral de agrarische ondernemers die de veranderingen in de relatieve factorprijzen het meest gevoelden en daarom op hun beurt een *push-factor* bij uitstek werden van wat zich later als modernisering begon af te tekenen. Het ministerie zou dat door boeren geïnitieerd proces min of meer noodgedwongen hebben moeten volgen. Sterker nog, in analyses zoals ik die hier ontwikkel, doe ik boeren onrecht aan. Alsof ze gedweeë marionetten waren van een centralistisch aangestuurde regie.

Vanaf 1957 is er sprake van een markante daling van de agrarische werkgelegenheid. Tegelijkertijd is er sprake van drastische en doorgaande veranderingen in de verhoudingen tussen kapitaal en arbeid. Arbeid wordt duurder, kapitaal relatief goedkoper. Deze verandering in de relatieve factorprijzen veroorzaakt, zo wordt aangenomen, de afname van de agrarische werkgelegenheid. De verandering in de relatieve factorprijzen (een algemene maatschappelijke trend) kan worden begrepen als het oorzakelijke complex; de daling van de agrarische werkgelegenheid als het structurele gevolg.

In de term *structurele ontwikkeling* worden beide aspecten (oorzaak én gevolg) op elkaar betrokken. Structurele ontwikkeling is dan ook een begrip met een dubbele inhoud: het verwijst naar de veranderingen in de structuur (i.c. de relatieve factorprijzen) die als allesbepalend wordt gedacht. Het begrip verwijst tevens naar de effecten: naar de aanpassing van de verhoudingen binnen de landbouw (de schaal van de bedrijven, de omvang, het aantal bedrijven, de agrarische werkgelegenheid, etc.) aan deze economische wetmatigheden.

Overigens moet worden opgemerkt dat de koppeling tussen de daling van de agrarische werkgelegenheid (een vaak schrijnend en ook vele malen omstreden proces) én de economische wetmatigheden niet pas achteraf is gelegd. Weliswaar heb ik deze uiteenzetting geopend met een verwijzing naar Jerry de Hoogh (mede om aan te geven dat het niet de minsten zijn die deze visie delen), maar ook tijdens het geschetste proces vormt dezelfde redenering in toenemende mate de rechtvaardiging, de legitimatie en ook het kompas voor het definiëren van aanvullend beleid.

Tegen het einde van de jaren zeventig formuleert het NAJK (de bond van jonge boeren) een scherpe kritiek op het vigerende landbouwbeleid. De titel daarvan is veelzeggend: 'Boer blijven'. Daarmee wordt afstand genomen van een landbouwbeleid dat als al te selectief wordt ervaren: als te zeer gericht op de expansie van de grote bedrijven, zodat de belangen van anderen, met name die van (jonge) boeren op zogeheten middenbedrijven worden verwaarloosd. Dat alles gaat, zo stelt het NAJK, ten koste van de werkgelegenheid. In dat verband wordt dan ook van een 'falend landbouwbeleid' gesproken.

De reactie van de kant van het expertsysteem is typerend. 'Niet wij', zo kan men de stellingname van het ministerie samenvatten, 'veroorzaken die daling van het aantal bedrijven en daarmee van de werkgelegenheid – die daling is inherent aan de economische wetmatigheden.' Door de 'structurele ontwikkeling volledig toe te schrijven aan het 'falend landbouwbeleid' gaat het NAJK', aldus het ministerie, 'geheel voorbij aan andere belangrijke factoren die deze ontwikkeling hebben bevorderd en die *buiten* [cursivering van mij, JDvdP] de landbouw en het landbouwbeleid hebben gelegen.'²⁹ In dat verband wordt verwezen naar 'de technologische ontwikkeling' en naar het 'belangrijke feit dat de economische groei aan de kostenzijde een snelle optrekking van de lonen met zich mee heeft gebracht onder invloed van de algemene stijging van de arbeidsproductiviteit'.³⁰

Arbeid werd duurder. Er moest daarom met minder arbeid méér worden geproduceerd. In de NAJK-kritiek 'wordt de landbouw volledig geïsoleerd behandeld alsof zij geen onderdeel uitmaakt van de nationale, resp. internationale economie'. Om datgene wat er gebeurt 'uitsluitend [toe te schrijven] aan een falend landbouwbeleid' is, zo wordt geconcludeerd, 'onjuist'. Want, zo wordt verderop opgemerkt, 'ook al zouden grote bedrijven geen enkele ondersteuning van de overheid meer krijgen, [dan zouden ze] toch uit eigen kracht verder kunnen groeien'. (ministerie van Landbouw, persbericht 382 1979)

De creatie van synergy

Het modernisatieproject dat in de loop van de jaren vijftig wordt geïnitieerd, is in tal van opzichten een bewonderenswaardig project. Met name de synergy die geleidelijk aan wordt bewerkstelligd tussen het project van de overheid én de diverse ontwikkelingsprojecten van het georganiseerde bedrijfsleven, de agro-industrie, de handel, de wetenschap en die van een toenemend aantal boeren, is opmerkelijk.³¹ In de taal van vandaag de dag: het is en blijft verbazingwekkend hoezeer men een toenemend aantal *stake-holders* in het modernisatieproject heeft weten te integreren.³² In een artikel dat ik met Long schreef (1995), hebben we daar ook nog eens op gewezen. Overeenstemming, dat is synergy tussen ontwikkelingsprojecten, is cruciaal voor welk ontwikkelingsproces dan ook. Het opvallende is dat zo'n overeenstemming meestal utopisch is, zeker als men ontwikkelingsprocessen op mondiaal niveau, dus inclusief de derde wereld beschouwd.

De modernisatie van de Nederlandse landbouw vormt in dat verder toch vrij somber stemmende panorama een opvallende uitzondering.

In hedendaagse analyses van land- en tuinbouw wordt in toenemende mate gebruik gemaakt van het begrip *centrumfunctie* (of, in de internationale literatuur, van de term *district*). Het Zuid-Hollandse glastuinbouwgebied, de Chianina-productie in Italië of welk 'stelsel' dan ook worden in die analyses begrepen als een *economic district*, een district met een duidelijke centrumfunctie. Daarmee wordt bedoeld dat de clustering van soortgelijke en elkaar aanvullende activiteiten binnen een duidelijk afbakenbare sociale ruimte een onmiskenbaar economisch voordeel aan de betrokkenen verschaft (Porter 1985).

Dat voordeel laat zich niet zozeer in de fysieke nabijheid situeren, maar hangt bovenal samen met de gedeelde kennisontwikkeling, met de onderlinge samenwerking en ook met vertrouwen. Een zaadleverancier in het Westland kan het zich niet veroorloven kwalitatief laagwaardig en/of relatief duur materiaal te leveren aan een tuinder. De laatstgenoemde zal dit immers ongetwijfeld laten weten aan collega's, waarna de leverancier een groot deel van zijn markt bedreigd zal weten.

Voor andere illustraties (met name ook op het gebied van technologieontwikkeling) verwijs ik naar het proefschrift van Aad Vijverberg (1996). Waar het me hier om gaat is dat een district en de daaruit voortvloeiende centrumfunctie bij uitstek de betekenis van *convergentie* en *synergie* onderstrepen. Daar waar de projecten van (bijvoorbeeld) tuinders, toeleveranciers, verkopers, onderzoekers en voorlichters convergeren, daar ontstaat als het ware een extra capaciteit, een extra 'vermogen' (ook omdat, analytisch gesproken, transactie- en transformatiekosten sterk worden verlaagd, mede door het gecreëerde vertrouwen).

Zoals dat gebeurde in de typische centra die de tuinbouw kent, zo gebeurde het ook rond het modernisatieproject van het ministerie van Landbouw. Rond de notie van modernisatie werd convergentie, later ook synergie gecreëerd. Naarmate dit meer en beter slaagde, verwierven de deelnemers een reeks aanvullende voordelen, terwijl het project als geheel zich ontpopte als beter, als meer voor de hand liggend dan andere ontwikkelingsroutes.

De bewerkstelligde convergentie laat zich ook *anders* lezen. Concentreren we ons op de betrokken actoren (en wat minder, zoals hierboven, op hun projecten), dan kunnen we met Szerszynski zeggen dat vanuit het expert-systeem '*actor-networks [are] constituted of which they [i.e. the experts] are the key members, but which stretch far beyond science to materially order society*'. (1996:8)

Aanhakend bij deze laatste observatie wil ik benadrukken dat deze 'materiële ordening' met de uitdijende convergentie van projecten en expansie van de bedoelde 'actor-netwerken' in toenemende mate een imposante en ook steeds meer irreversibele co-constructie van het materiele en het sociale ging omvatten. De integratie van toegepast landbouwkundig onderzoek in het alomvattende modernisatieproject impliceerde

bijvoorbeeld dat die koeien werden gemaakt, die criteria voor stierkeuze werden geïntroduceerd die pasten bij het nieuw gedachte optimum (en die nauwelijks een ander gebruik mogelijk maakten).

Zo ook de groene ruimte: door ruilverkavelingen, door diepontwatering, door ruimtelijke scheiding van agrarische en niet-agrarische functies ontstond precies die ruimte die zich leende voor de realisatie van het voorspelde optimum, terwijl andere vormen van landbouwbeoefening vrijwel automatisch sub-optimaal werden – simpelweg omdat ze niet die hoge graad van onderlinge afstemming tussen ruimte, koeien en landbouwbeoefening in zich droegen die zo kenmerkend ging worden voor de volledig gemoderniseerde *pool*.

Aanvankelijk was het modernisatieproject een gedurfd want ook onzeker project. 'Voor ons was het werkelijk een avontuur, [...] of het zou lukken, daarop konden we alleen maar hopen', aldus Mansholt omtrent de creatie van de EG die zo essentieel was voor het modernisatieproject dat in Nederland werd ondernomen (Mansholt 1995:76). Of structurele ontwikkeling zou slagen, was een voortdurende bron van zorg. 'Technocraten willen altijd alles weten, maar ik ... ik was er niet zeker van', aldus opnieuw Mansholt (Delaunay 1974). Aan het begin van de jaren zestig vroeg men zich nog in alle ernst af of het niet de slimsten en de meest ondernemenden zouden zijn die de landbouw zouden verlaten, zodat in de landbouw slechts een reservoir van minderbegaafden zou resulteren.³³ Hoezeer aanvankelijk ook gedurfd en onzeker (beide aspecten gaan vaak samen), in retrospectief worden het modernisatieproject en de structurele ontwikkeling waarin het resulteerde, vrijwel altijd (en consequent) gelezen als een logische en onafwendbare ontvouwing van de structurele wetmatigheden die de sector regeren. De inmiddels gecreëerde geschiedenis fungeert nu als 'bewijs' voor de juistheid van de indertijd gehanteerde opvattingen. En vooral ook als bewijs van de noodzaak om het eenmaal ingezette spoor te blijven bewandelen. Zulks is immers inherent aan 'belangrijke factoren [...] die buiten de landbouw en het landbouwbeleid hebben gelegen'. Bovendien, als het ministerie van Landbouw een dergelijke ontwikkeling niet zou initiëren, dan zouden boeren dat 'toch uit eigen kracht [doen]'

In het debat over de verhouding tussen staat en markt worden uiteenlopende posities ingenomen. Tegenover de verschillende argumenten staan tegenargumenten. Op enkele daarvan wil ik hier iets dieper ingaan. In de eerste plaats kan worden opgemerkt dat markten nimmer een 'taal' uit zichzelf spreken. Markten zijn geen gedepersonifieerde entiteiten. Het zijn, zoals de Engelstalige uitdrukking wil, bepaald geen '*disembodied entities*'. Want afgezien nog van het feit dat markten altijd institutioneel zijn ingebed, is het zo dat markten functioneren via economische instituties, via '*market-agencies*' (Saccomandi 1998). Via instellingen, van welke aard dan ook, die niet alleen deelbelangen vertegenwoordigen, maar ook actief doende zijn om de veronderstelde ratio van de markt te articuleren naar andere belanghebbenden.

Het is moeilijk voorstelbaar hoe een markt kan worden ontdaan van de instituties die haar mede componeren. Om vervolgens die geabstraheerde markt te presenteren als archimedisch ijkpunt van waaruit de optimale ontwikkelingen en verhoudingen zouden zijn af te leiden, komt me voor als een salto mortale. Dit geldt temeer daar waar gezaghebbende landbouweconomen (als De Hoogh) oordelen dat agrarische markten heden ten dage onmogelijk zijn zonder een interveniërende en regulerende overheid. Een tweede argument raakt veel meer aan de specifieke betekenis die de 'markt' kreeg toegekend in het modernisatievertoog. Het ging niet zozeer om de markt zoals ze zich op dat moment manifesteerde, maar veeleer om de economische ontwikkelingen die men *verwachtte*, om de markt van de toekomst. Op grond van die verwachtingen werden daadwerkelijk stappen gezet om de verwachte markt ook inderdaad te creëren; om er op te anticiperen, zoals in het jargon van toen werd gezegd. Zo ontstaan projecten, of meer specifiek: zo ontstond het modernisatieproject. Het punt is evenwel dat een dergelijk project na een bepaald moment 'dwingend' wordt, niet zozeer omdat zulks in het verleden besloten ligt, maar juist omdat er, met het oog op de toekomst, in is geïnvesteerd. Het project wordt dan een belang.

Als eenmaal de overtuiging beklijft dat een doorgaande verovering van buitenlandse markten een aantrekkelijk, zonet het meest veelbelovende perspectief is voor de Nederlandse landbouw, dan wordt conform deze overtuiging een aantal praktijken gereorganiseerd. Teneinde het competitieve voordeel daadwerkelijk te realiseren, te benutten en verder uit te bouwen, worden fusies en schaalvergroting op het niveau van de verwerkende industrie van essentieel belang.

Zo ook de ontwikkelingen in de melkveehouderij zelf. Een omvangrijke melkstroom van grote, gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven naar de zuivelfabrieken wordt noodzakelijk³⁴. Omdat de opbrengstprijs op boerderijniveau identiek is aan de kostprijs van de fabrieken, komen kostprijsverlaging en schaalvergroting op de boerderij, zeker op de langere duur, naar voren als essentiële voorwaarden voor en als onmisbare ingrediënten van het project als geheel.

Maar daarmee is slechts het begin geschetst. Want is de sector eenmaal in bepaalde mate afhankelijk van de exportmarkten, dan is doorgaan volgens de ingezette route geboden. Bovendien is het zo dat die eenmaal ingezette route inhoudt dat andere ontwikkelingsrichtingen in toenemende mate hun relevantie verliezen, zonet *de facto* worden geblokkeerd. De infrastructuur die dan is opgebouwd, is zozeer toegesneden op grootschalige bulkproductie, dat mogelijke alternatieven nauwelijks of niet meer inpasbaar zijn.

Toekomstgericht handelen is niet neutraal. Het is evenmin een logische afwikkeling van de verhoudingen zoals die gelden op het moment waarop tot dat handelen wordt besloten. Projecten zijn met andere woorden geen unilineaire expressie van de 'structuur' van dat moment, noch van de in die structuur besloten '*opportunities and limitations*'³⁵. Dergelijke moge-

lijkheden en beperkingen vloeien veeleer voort uit het project als zodanig, uit de ontwikkeling ervan en bovenal ook uit de interactie tussen het project in kwestie en andere projecten. Voorzover er sprake is van een 'structuur' (een geheel van proposities dat het handelen normeert en conditioneert), gaat het bij uitstek om 'emergent properties', om mogelijkheden en beperkingen die, zogezegd, in de loop van de rit ontstaan.

Het modernisatieproject laat zich kortom niet begrijpen als een logische ontvouwing van structurele verhoudingen en tendenties die in de markten van toen lagen besloten. Het modernisatieproject was veeleer een poging om stappen te zetten *voorbij* de toentertijd geldende verhoudingen. De rol van instituties was daarbij doorslaggevend. Zonder uitdrukkelijke interventies van onder meer het landbouwministerie was het nooit gekomen tot het modernisatieproject zoals zich dat heeft voltrokken vanaf het midden van de jaren vijftig.

Iets heel anders is uiteraard het feit dat het modernisatieproject in de loop van de tijd is *gemaakt* tot (want in toenemende mate werd begrepen en gerepresenteerd als) de logische, zonet 'wetmatige' ontvouwing van de structurele verhoudingen waarin de landbouw was ingebed. Vooral de fundering van deze ogenschijnlijk 'onvermijdelijke ontknoping' in een wetenschappelijk vertoog heeft daar in belangrijke mate aan bijgedragen. De aanvankelijke voorspelling verkreeg, juist door deze specifieke fundering, een aura van onbetwistbaarheid.

In retrospectief kan men niet anders dan zich verwonderen over de aard van de toentertijd bedreven wetenschap: een qua tijd en ruimte beperkte empirie (het zich in Noordwest-Europa afbakenende modernisatieproject), werd veralgemeniseerd tot een universele en a-historische wetmatigheid. In hoofdstuk 7 ga ik daar verder op in.

Overigens liet de straf op de zonde niet lang op zich wachten: juist de fundering in (vermeende) wetenschappelijke wetmatigheden zal leiden – in de jaren negentig wordt dit manifest – tot een sterke rigidisering van het expertsysteem. Dan verschuiven de reële verhoudingen in de praktijk en worden nieuwe vormen van ontwikkeling, nieuwe interventies ook, noodzakelijk. Het expertsysteem is evenwel niet bij machte zulks te onderkennen, laat staan in staat om er adequaat op te reageren. Wie zijn kennis fundeert in a-historische wetmatigheden, plaatst zich bij het veranderen der tijden *de facto* buiten de geschiedenis. Maar voordat we ons in de woelige jaren negentig gaan verdiepen, is het goed om nog even bij de zozeer geordende jaren zeventig stil te staan.

In de jaren zeventig breidt het daadwerkelijke ingrijpen van de overheid in de diverse markten, bedoeld om het modernisatieproject zo snel en zo effectief mogelijk te laten verlopen, zich sterk uit. Dit overheidsingrijpen betrof aanvankelijk de grondmarkt (onder meer door middel van ruilverkavelingen), de arbeidsmarkt (de sociaal-economische voorlichting) en de technologiemarkt (eerst via de technische voorlichting later ook steeds meer via een doelgericht technologiebeleid).

In de jaren zeventig evenwel wordt ook rechtstreeks geïntervenieerd in de kapitaalmarkt. Het oogmerk is dan het goedkoper maken van de produc-

tiefactor kapitaal. Door middel van een omvangrijk rentesubsidieprogramma (later aangevuld, uitgebreid en gecontinueerd met respectievelijk door het borgstellingsfonds, de zogeheten zwemvest-regeling, de WIR en de fiscale wetgeving) wordt de prijs van kapitaal op directe en indirecte wijze naar beneden gebracht (De Bruin 1997a). Gevoegd bij de hoge sociale lasten die op de factor arbeid drukken, betekent dit dat de relatieve factorprijzen (de prijzen van kapitaal en arbeid ten opzichte van elkaar) in niet onaanzienlijke mate worden verschoven ten gunste van de factor kapitaal. Omvangrijke investeringen en de substitutie van arbeid door kapitaal worden zo *gemaakt* tot voor de hand liggende operaties.

Stellen Hayami en Ruttan (1985) in hun inmiddels klassieke werk dat landbouwontwikkeling een functie is van de relatieve factorprijzen (ook De Hoogh 1987 valt hierop terug), de recente Nederlandse landbouwgeschiedenis geeft aan dat het juist de *overheid* is die de relatieve factorprijzen op zulk een wijze organiseert dat het beoogde ontwikkelingsproject daadwerkelijk wordt geschraagd. Een dergelijke stellingname kan verder worden geadstrueerd met behulp van het 'gat van Rotterdam' (een politieke beslissing genomen in het kader van de totstandkoming van de EG), het energiebeleid, het 'aanjaagbeleid' in het kader van de automatisering (Frouws en Van der Ploeg 1988) en de eerste proeven van het milieubeleid (Frouws 1996).

Steeds weer verschijnt de overheid of, meer in concreto, het ministerie van Landbouw als *macro-actor*, als alomane instelling die daadwerkelijk ingrijpt in de ontwikkeling van markten en technologie. Kapitaal, energie, krachtvoer en bepaalde technologieën worden doelbewust goedkoper gemaakt. Kansen om arbeid relatief 'goedkoper' te maken, worden genegeerd, soms op scandaleuze wijze. Met dat al worden bakens gecreëerd die in de vele micro-situaties weliswaar zelden dwingend, maar vaak wel in sterke mate richtinggevend zijn.

6.4 Doorgaande afvloeiing als structurele uitkomst van structurele ontwikkeling

Ietwat losjes gedefinieerd is structuur (in sociologische zin) zoveel als dat wat richtinggevend is bij en voor het menselijke handelen. Daarbij gaat het om het menselijk handelen in de breedste zin van het woord: het handelen omvat hier dus onder meer het technische, het economische, het culturele en het politieke handelen. Structuur is dan datgene wat dit complexe en meerledige handelen structureert. Vertoont dit handelen bepaalde regelmatigheden, dan is de verleiding groot om dit te relateren aan, zoniet te herleiden tot een dwingend, structureel patroon.

De hamvraag van de sociale wetenschappen is a. waar we structuren, voorzover ze er zijn, aan hebben te danken, en b. waarin dergelijke structuren zijn gelokaliseerd. In het geheel van waarden en normen (in bijvoorbeeld de culturele repertoires die eerder in dit boek werden besproken), in de heersende machtsverhoudingen (zoals gesuggereerd wordt met de termen micro- en macro-actoren en zoals meer systematisch wordt uitge-

werkt in de politieke economie) of in het keurslijf van economische en technologische verhoudingen?

Wat de eerste vraag betreft, ook daaromtrent was en is er een reeks van mogelijke antwoorden. Wat ik omwille van de betooglijn de voorgaande uiteenzettingen samen, dan concludeer ik dat structuur (datgene wat richtinggevend is voor het menselijke handelen) bovenal *contingent* is: structuur is soms de min of meer toevallige, dan weer de doelbewust aangestuurde *samenloop der dingen*. Daar waar 'de dingen' samenlopen (bijvoorbeeld het project van ministerie van Landbouw en het ontwikkelingsproject van een aantal boeren), precies daar ontstaat datgene wat we doorgaans structuur noemen. Iets wat een eigen immanente overtuigingskracht lijkt te krijgen. Waarin dat dan precies wortelt (in de normen, in de inmiddels gecreëerde praktijken, in de machtsverhoudingen die eruit voortvloeien of er door worden bevestigd, etc.), dat zal steeds in empirisch onderzoek moeten worden achterhaald.

Naast de rol van de staat bij het beïnvloeden, zoniet actief wijzigen van de relatieve factorprijzen, is er een tweede *cause célèbre* die het landbouwwetenschappelijke debat, zeker in Nederland, doortrekt. Het ijkpunt daarbij is de doorgaande afvloeiing van arbeidskrachten uit de landbouw die sinds 1957 is opgetreden. Stijgt de absolute hoeveelheid arbeidskrachten in de Nederlandse landbouw tussen 1850 en 1957 van plusminus 300.000 tot plusminus 570.000 in 1957³⁶, na 1957 begint een absolute daling. In 1995 bedraagt het totale aantal arbeidskrachten in land- en tuinbouw plusminus 250.000. Hoewel op dit laatstgenoemde getal veel is af te dingen, is de trend zonneklaar: de agrarische werkgelegenheid daalt onweerstaanbaar en, zo lijkt het, ook op constante wijze. Het is net als met het water dat van de Alpen via de Rijn naar de Noordzee stroomt: of je het nu leuk vindt of niet, het is een feit.³⁷ Niet alleen vandaag, maar elke dag weer. Kennelijk zijn er dwingende, 'structurele' patronen en/of verhoudingen die in deze doorgaande daling resulteren.

De verklaring ligt voor de hand. Opnieuw, arbeid wordt steeds duurder, kapitaal goedkoper. De Nederlandse landbouw kan zich, met andere woorden, niet dan via een doorgaande sanering of afvloeiing (i.e. via een doorgaande reductie van de agrarische werkgelegenheid) ontwikkelen. Zou men zulks nalaten, dan zal de 'zweepslag der concurrentie' meedogenloos zijn.

De laatstgenoemde notie vormt een van de centrale en samenbindende assumpties waarop het ministerie van Landbouw als expertsysteem is gebaseerd. Het ontwerpen van nieuwe beleidsonderdelen vertrekt en verloopt vrijwel altijd van respectievelijk via de aanname dat de agrarische werkgelegenheid (en daarmee het totale aantal boerenbedrijven) zal dalen. Sterker nog, de veronderstelde daling figureert vrij regelmatig als de oplossing *tout court* voor welk probleem dan ook. Daar komt bij dat de keerzijde van een dergelijke afname (de concentratie van de productie in een afnemend aantal bedrijven) – meestal geduid als structurele ontwikkeling – geworden is tot de maatstaf om het beleid als geheel en ook in zijn samenstellende onderdelen te evalueren.

Structurele ontwikkeling is het imperatief waarmee het expertsysteem zijn 'area of competence' percipieert, organiseert, reorganiseert, ontwikkelt, bijstelt en evalueert. Structurele ontwikkeling is de notie waarmee het ministerie van Landbouw de Nederlandse landbouw heeft gemaakt tot wat ze is (en dat is in belangrijke mate een *success-story*). Het is echter ook de notie waarmee de Nederlandse landbouw nu naar de ondergang wordt gevoerd. Voorzover er in de afgelopen decennia en ook nu een structurend moment is geweest, is dat bovenal gesitueerd in deze notie van structurele ontwikkeling, in de daarmee geassocieerde en gereorganiseerde praktijken als ook in het onvermogen om *buiten* de daarmee gecreëerde kaders te treden.

De onmiskenbare reductie van agrarische werkgelegenheid is het resultaat van steeds weer unieke constellaties, die elk voor zich worden getypeerd door het ineengrijpen van uiteenlopende en steeds weer variërende deelprojecten. Vanaf het midden van de jaren vijftig neemt de stedelijk-industriële vraag naar arbeidskrachten sterk toe. Tegelijkertijd dienen zich in de landbouwsector tot dan toe ongekennde mogelijkheden voor mechanisatie aan. Een omvangrijke beweging van landarbeiders vanuit de rurale sector naar de stedelijke economie is het resultaat. De wrange bijmaak van de grote landarbeidersstakingen uit de voorafgaande periode bespoedigde deze eerste 'saneringsronde' eens te meer.

Ik herinner me – het was zo'n twintig jaar later – de grote trekkeracties van 1974. We renden van het ene boerenactiecomité naar het volgende en kwamen zo ook in Groningen terecht. De indruk is onuitwisbaar: de oude landarbeiders die misprijzend langs de weg stonden, kijkend naar de voorbijtrekkende, want demonstrerende boeren. De oproepen tot solidariteit waren uiteraard niet van de lucht. Maar die ene, oude en hoofdschuddende landarbeider vertelde alles. 'Oe verrekte rotboer', zei hij, 'ik mag lijn dat ik joe op straat zie...'

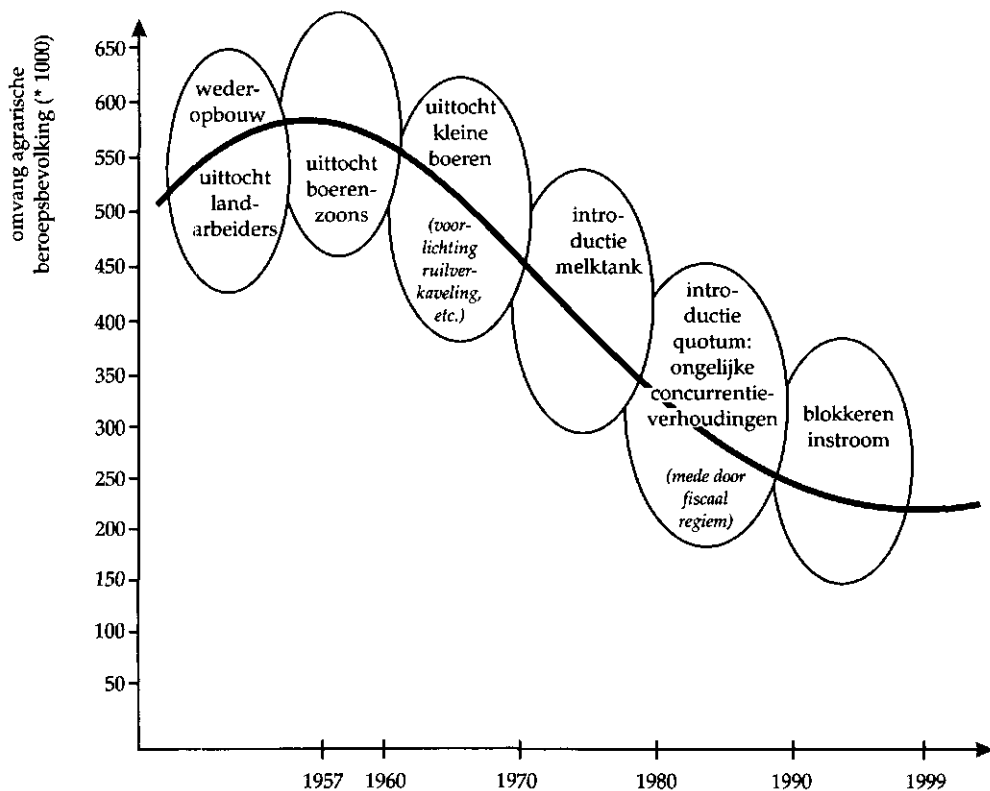
Na de landarbeiders volgen de kleine boeren. In de vroegere plattelands-economie waren grotere en kleinere boeren met elkaar verbonden door een complex web van diensten en wederdiensten. Kleinere boeren leverden veelal arbeid aan de grotere boeren. Ze sprongen bij met melken en hooien of namen het ruige werk in de herfst (het opschonen van de sloten bijvoorbeeld) voor hun rekening. Daartegenover leverde de grotere boer weer andere diensten: de inzet van een paar extra paarden of later een trekker en/of de inzet van een goede stier. Het waren transacties die bij voorkeur tegen een van tevoren afgesproken tarief of anders met 'gesloten beurs' verliepen.

Met de mechanisatie op de grotere bedrijven verviel evenwel het fundament aan deze sociaal gereguleerde ruil; en daarmee kwam ook de instandhouding van de kleinere bedrijven als zodanig ernstig in gevaar (zie Eizner 1985 voor een soortgelijke analyse van de ontwikkelingen op het Franse platteland).

Later zullen zich andere episodes voordoen. Tegen het eind van de jaren zeventig specialiseert een subgroep van melkveehouders zich geheel en al

op het melken. Niet alleen de voederwinning, ook de op- en aanfok van jongvee worden 'geëxternaliseerd': gedelegeerd naar andere bedrijven (hetzij boerenbedrijven, hetzij industrieën), waarmee vervolgens marktbetrekkingen worden aangegaan.

Figuur 6.5 Een deconstructie van de algemene trend van afvloeiing in uiteenlopende episodes

In het begin van de jaren tachtig wordt dit proces versneld doorgezet. Men anticipeert dan op de verwachte quotering van de productie. Voor een aantal boeren is dat een reden om alle beschikbare stalruimte, arbeid en geld te benutten terwille van de melkproductie. Het jongvee wordt dan, zoals dat heet, uitgeschaard.

Dan ontstaat er een nieuwe vorm van arbeidsdeling tussen boerenbedrijven: sommige bedrijven leggen zich exclusief toe op het melken, andere

bedrijven specialiseren zich op het verzorgen van jongvee en/of op de voerproductie.

Met de contingentering wordt evenwel een abrupte streep door dit patroon getrokken: de sterk gespecialiseerde bedrijven krijgen door de quotering weer ruimte en nemen de op- en aanfok van jongvee weer 'terug'. Daarmee valt plotsklaps de bestaansgrond weg onder de bedrijven waar het jongvee werd uitgeschaard. Quota hebben ze niet of onvoldoende en het jongvee, waarmee ze voorheen hun boterham verdienden, is weggehaald.

Zo zijn er tal van episodes te schetsen. Eerst vertrekken de landarbeiders, dan de boerenzoons, vervolgens de boeren op kleinere bedrijven, vervolgens degenen die bepaalde diensten leverden aan de grotere bedrijven. De verplichte introductie van het 'tankmelken' vormt een aparte episode, die ertoe leidt dat tal van gemengde bedrijven de melkveehouderijtak noodgedwongen elimineren, terwijl ook veel kleine melkveehouderijbedrijven vervroegd stoppen en/of niet meer worden gecontinueerd: 'De laatste fase van de invoering van de melktank heeft een versnelde uittrekking tot gevolg gehad', aldus de minister van Landbouw in antwoord op Kamervragen (Tweede Kamer, zitting 1981-1982, 17100, hoofdstuk XIV en C, nr 12, pag. 43).

Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig breekt er een periode aan waarin de niet onbelangrijke toestroom van niet-boeren naar de agrarische sector vrijwel geheel wordt geblokkeerd. In de periode tussen 1970 en 1980 kwamen er jaarlijks 2,7 procent nieuwe landbouwbedrijven bij ofwel door het stichten van nieuwe bedrijven (1,4 procent) ofwel door het vergroten van bedrijven tot boven de 10 SBE, de zogeheten telgrens, (1,3 procent per jaar). Zonder deze instroom zou de jaarlijkse afname van het aantal bedrijven niet 2,3 procent maar 4,9 procent hebben bedragen. 'De toegenomen belangstelling om een landbouwbedrijf te beginnen [is] kennelijk een factor van betekenis' (LEB 1981, pag. 43 en tabel 2.2). Ten slotte komt de periode waarin juist boeren op grotere bedrijven failliet gaan.

Zoals in figuur 6.5 is aangegeven, gaat het hier steeds om specifieke episodes die elk hun eigen dynamiek, hun eigen begin en einde hebben en die ook min of meer los van elkaar staan. Weliswaar zijn de uitkomsten steeds dezelfde: de agrarische werkgelegenheid wordt gereduceerd. Eerst door een eerste samenloop van omstandigheden, vervolgens door een tweede samenloop, enzovoorts. Telkenmale weer gaat het om een ineengrijpen van specifieke omstandigheden. Harde boerenkoppen, een gebroken landarbeidersstaking en de ruime mogelijkheid om emplooi te vinden in de havens of in de industrie. Of de onmogelijkheid om een klein boerenbedrijf te beginnen en dat geleidelijk aan uit te bouwen (zoals voorheen zoveel 'wrotters' hadden gedaan). Daar voegen zich tal van andere episodes aan toe, zoals de typisch Nederlandse variant van het quotumstelsel, de onwil om beschikbare EU-steun door te loodsen naar kleinere bedrijven en ga zo maar door.

Daarnaast zijn er ook enkele meer continue deelprocessen die elk voor zich ook weer een ineengrijpen van specifieke deelbelangen en projecten

vertegenwoordigen. In dat kader verwijs ik naar de overname³⁸, de migratie³⁹, de soms optredende uitzichtloosheid⁴⁰, het verlies aan 'aardigheid' in het boerenvak⁴¹ en naar het spanningsveld tussen 'arm leven en rijk sterven'.⁴²

In de wereld zoals geschetst door het expertsysteem wordt de reductie van de agrarische werkgelegenheid ontkoppeld van al deze afbakenbare episodes en processen. De reductie wordt juist gerepresenteerd als structurele uitkomst van 'structurele ontwikkelingen', zoals de al geduide veranderingen in de relatieve factorprijzen. Beide doen zich onmiskenbaar voor: het valt niet te ontkennen dat de relatieve factorprijzen tussen het midden van de jaren vijftig en 1995 in sterke mate ten nadele van de factor arbeid zijn gekenterd. Zo ook de afvloeiing van arbeidskrachten uit de landbouw. De grote vraag is natuurlijk wat het een met het ander te maken heeft. Hoewel het onderhand een flauw en afgekauwd voorbeeld is, moet toch worden verwezen naar het aantal ooievaars dat op onweerlegbare wijze terugliep; zo ook daalde het aantal geboortes. Dat met deze coincidentie nog niets is gezegd over de relatie tussen beide ontwikkelingen is bekend.

Laten we eerst de argumentatie als zodanig onder de loep nemen en vervolgens zoeken naar de 'zwarte zwanen'. In hun woord vooraf bij een belangrijke bundel landbouwpolitieke opstellen ('Landbouw en Platteland in een Stroomversnelling') wijzen Maris en Rijnveld naar de reële inkomensstijging in Nederland, die tussen 1950 en 1960 ongeveer 50 procent bedroeg. 'Wil de inkomensontwikkeling van de agrarische bevolking hiermee gelijke tred houden, dan moet de landbouw de productiviteitsstijging in de andere bedrijfstakken volgen. Maar hoe?' (1963:5) Het antwoord is typerend voor de mate waarin het modernisatieproject dan al gemeengoed is: 'Een voldoende stijging van de arbeidsproductiviteit kan slechts worden bereikt door een sterke vermindering van het aantal arbeidskrachten.' (*ibid.*)

Uiteraard was het ook bij deze auteurs bekend dat dat slechts een halve waarheid is⁴³. Een stijging van de arbeidsproductiviteit kan worden gedragen door een reductie van het aantal arbeidskrachten of door een intensivering (meer per eenheid grond en per dier produceren bij een gelijkblijvende schaal)⁴⁴ of door een combinatie van schaalvergroting en intensivering. Een doorgaande intensivering echter werd afgewezen omdat dat 'tot nieuwe afzetmoeilijkheden zou leiden' (*ibid.*)⁴⁵. Dit is in tweerlei opzicht een vreemd argument. In de eerste plaats zou een stijgende productie via buitenlandse markten kunnen worden afgezet (wat later ook daadwerkelijk gebeurde) en in de tweede plaats zou al snel blijken dat de grootschalige bedrijven veel intensiever zouden produceren dan de kleinere.

Betwist wordt de stellingname van Maris en Rijnveld niet of nauwelijks. Dat typeert de mate waarin het modernisatieproject inmiddels al een vanzelfsprekendheid was geworden. Dat blijkt ook uit de gebezigde taal: 'De landbouw is dus [sic], naar het aantal werkenden gezien, een achteruitgaande bedrijfstak en moet [sic] dit ook zijn om zich staande te hou-

den.' Een bladzijde verder wordt gesproken van de 'noodzakelijke schaalvergroting in de landbouw' (1963:6) en elders in de bundel reppen Maris en De Galan van een 'gebiedende eis'. (1963:133)

6.5 Zwarte zwanen ofwel het micro-macro-probleem in de landbouweconomie

De landbouwsector is een complexe aggregatie van tienduizenden bedrijven, hun onderlinge relaties én hun verhoudingen met andere instellingen en actoren, die tezamen de niet-agrarische sectoren vertegenwoordigen. Daarmee is *en passant* verwezen naar het aggregatie-vraagstuk of micro-macro-probleem: één van de meest netelige problemen uit de sociale wetenschappen. Mag het 'gedrag' van een sector worden verbeeld als het handelen van een honderdduizend keer of meer vermenigvuldigde individuele ondernemer? Kunnen de ratio en ontwikkeling van een sector gelijk worden gesteld aan die van de actoren die de sector componeren? Is de situatie op het niveau van een sector als geheel voorstelbaar (en dus berekenbaar én voorspelbaar) als betrof het de simpele rechttoe-rechtaan optelsom van alle betrokken ondernemers? En mag datgene wat op sector-niveau als regelmatigheid naar voren komt, ook worden opgevat als typerend voor het individuele bedrijf?

Een klassieke fout bij de complexe vertaling van micro- naar macroniveau en terug is de zogeheten *phallacy of the wrong level*. Wat op één niveau geldt, wordt dan als het ware automatisch toegeschreven aan, i.e. geldig verklaard op het andere niveau. Men mag stellen dat het expertsysteem in de landbouw deze typische fout tot bestaansrecht heeft verheven.

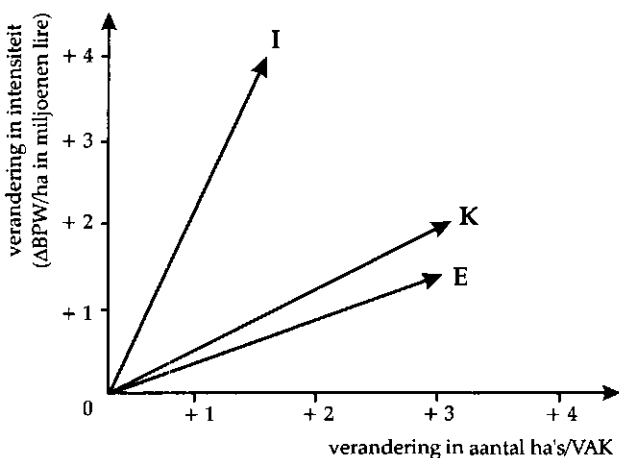
Op macro-niveau lijkt een onmiskenbare en onweerlegbare relatie te bestaan tussen de daling van de agrarische werkgelegenheid en de veranderingen in de relatieve factorprijzen. Echter, marktverhoudingen werken niet in op de sector als zodanig. De 'sector' is een abstractie, een complex aggregaat dat niet gelijk is te stellen aan één boerderij (wel of niet honderdduizend keer vermenigvuldigd). Marktverhoudingen grijpen aan op de individuele agrarische ondernemingen. Het is van tweeën één: of ze oefenen daar hun invloed uit, of ze doen zich nergens gevoelen.

Maar laten we eerst de *a contrario*-redenering volgen. Stel dat relatieve factorprijzen op dwingende wijze hun 'logica' opleggen aan de sector als geheel. Kapitaal wordt goedkoper en arbeid duurder. Dat betekent dus dat schaalvergroting en daarmee sanering of afvloeiing onvermijdelijk zouden worden; voor de sector als geheel, maar ook voor alle bedrijven die de sector als zodanig componeren. Sommige bedrijven zullen daar, zo kan de redenering worden vervolgd, adequaat op reageren (en wel door de noodzakelijke structurele aanpassingen door te voeren), andere bedrijven zullen dat niet, of onvoldoende of te laat doen. Deze laatste groep zal door de 'zweepslag der concurrentie' worden afgestraft. De inkomens zullen verhoudingsgewijs laag zijn en op de lange duur rest slechts marginalisatie. Enkel de bedrijven uit de eerste groep zullen op de lange termijn

kunnen worden gecontinueerd én op korte termijn excelleren door betere inkomens.

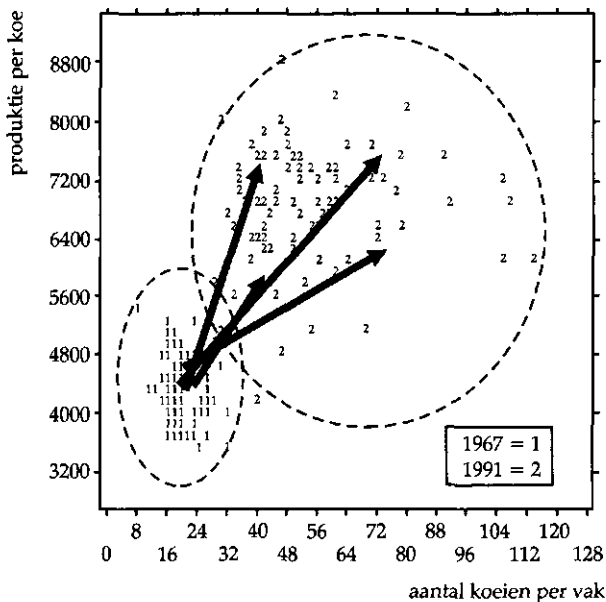
In het begin van de jaren tachtig heb ik met Eppo Bolhuis een onderzoek uitgevoerd in de Italiaanse regio Emilia Romagna. Met het beschikbare materiaal konden we een constante steekproef opbouwen, die dertig bedrijven en een periode van tien jaar omvatte (zie Bolhuis en Van der Ploeg 1985 en Van der Ploeg 1990). Hoewel de situatie in Emilia Romagna, waar de productie van Parmezaanse kaas een onderscheidend kenmerk is, niet zomaar met de Nederlandse situatie kan worden vergeleken, gold en geldt ook in Emilia Romagna dat de relatieve prijsverhouding tussen kapitaal en arbeid aan indrukwekkende verschuivingen onderhevig is. In *figuur 6.6* zijn onze bevindingen op plastische wijze samengevat. In de periode die liep van 1970 tot 1980, voerde een deel van de betrokken boerenbedrijven de schaal van de productie sterk op; de intensiteit werd slechts op bescheiden wijze opgevoerd. Deze groep opereerde zogezegd in sterke mate volgens de logica van de markt. De tweede groep echter, die van de spreekwoordelijke zwarte zwanen, realiseerde gedurende dezelfde periode een sterk contrasterend ontwikkelingstraject. De schaal van de landbouwbeoefening werd slechts in geringe mate opgevoerd, de intensiteit (in dit geval de productie per koe en/of per hectare) daarentegen werd sterk opgevoerd. Men was met andere woorden doorgegaan volgens het spoor dat in Nederland eerder door Maris en Rijnveld *e tutti quanti* was afgeschreven. Deze 'afwijking' resulteerde evenwel niet in een aantoonbare inkomensachterstand, integendeel zelfs. En evenmin in minder zicht op bedrijfscontinuïteit.

Figuur 6.6 Empirische ontwikkelingspatronen in de melkveehouderij van Emilia Romagna 1970-1980 (ontleend aan Bolhuis en Van der Ploeg 1985)

In één en dezelfde economische setting zijn *verschillende* vormen van economische organisatie en ook *verschillende* vormen van bedrijfsontwikkeling mogelijk. Dat werd later ook met betrekking tot de Nederlandse situatie (op grond van Nederlandse data) aangetoond. Figuur 6.7, die betrekking heeft op een constante steekproef die 117 melkveehouderijbedrijven en een periode van bijna dertig jaar omvat, spreekt daaromtrent boekdelen.

Figuur 6.7 Empirische ontwikkelingspatronen in de Friese melkveehouderij (1963-1992) (ontleend aan De Bruin 1997a)

Waarop zijn deze uiteenlopende bedrijfsontwikkelingsprocessen gebaseerd? Op welke (differentiële) mechanismen steunen ze? En hoe is het te verklaren dat men in het expertsysteem zozeer blind is geweest voor de betekenisvolle verscheidenheid in de empirie?

De studies die zijn samengevat in figuur 6.6 en 6.7, hebben steeds betrekking op de landbouwbeoefening in verder homogene situaties. Dat wil zeggen dat voor alle betrokken boerenbedrijven eenzelfde set van economische, institutionele, ecologische en technologische condities gold. Dat er toch sprake is van sterk divergerende bedrijfsontwikkelingsprocessen is, in de eerste plaats, terug te voeren op de sterk variabele wijze waarop het boerenbedrijf aan de markten wordt gerelateerd (zie daaromtrent ook hoofdstuk 2 en 3 uit deze studie). Ook de wijze waarop het bedrijf wordt gerelateerd aan het vigerende technologie-aanbod is sterk variabel (zie 4). Daarbij komt dat zowel de relaties ten aanzien van de markten, als ook de relatie ten aanzien van het technologie-aanbod object zijn van de strategische keuzes zoals de betrokken actoren die maken.

In de tweede plaats kunnen de inkomensaspiraties en de organisatie van de tijdsdimensie sterk variëren (zie De Bruin *et al.* 1991). En ten slotte is

er in beginsel een uitgebreid arsenaal van handelingsmogelijkheden waarmee boeren een eventuele druk op het inkomen kunnen pareren. Voor de concrete vorm van het ontwikkelingsproces in de landbouw (en daarmee ook voor de concrete vorm van de zich ontwikkelende boerenbedrijven) zijn de genoemde elementen van groot belang, zoniet doorslaggevend. In de gangbare theorievorming ontbreken ze echter vrijwel geheel: de *virtuele boer* is helemaal geïntegreerd in de markten, hij past steeds (en liefst sneller dan anderen) de nieuwste technologieën toe, zijn strategische keuzes verlopen volgens het model van de *homo economicus*, de tijdshorizon valt samen met fiscale afschrijvingsmogelijkheden (en is daarmee dus ook gestandaardiseerd) en voor het na te streven inkomen geldt één vertrouwde term: winstmaximalisatie.

Als het inkomen op een boerenbedrijf onder druk komt te staan (door dalende prijzen, stijgende kosten, stijgende inkomensaspiraties, gezinsuitbreiding of wat dan ook), dan zijn er verschillende reacties denkbaar.

- I Men tracht de kosten te verlagen; onder meer door, zoals dat heet, 'meer zelf te doen' (zie daaromtrent ook de substitutiecurves in hoofdstuk 5).⁴⁶
- II De technische *efficiency* verder wordt opgevoerd: dan wordt met dezelfde hoeveelheid *resources* een groter productievolume voortgebracht. Vakmanschap is hierbij de sleutel. Opgemerkt kan worden dat I. en II. vaak op allerlei wijzen worden gecombineerd.
- III Schaalvergroting: het aantal arbeidsobjecten per arbeidskracht wordt opgevoerd. Dit kan stap voor stap worden gedaan, het kan ook sprongsgewijs. Dit laatste vergt veelal investeringen, bijvoorbeeld in nieuwe technologieën (en bij grondgebonden productietakken zal er veelal in extra grond moeten worden geïnvesteerd). De consequenties van dit alles voor de kostenstructuur kunnen aanzienlijk zijn. Schaalvergroting kan ook negatieve consequenties voor de opbrengsten per arbeidsobject hebben (IIIa). In combinatie met opbrengstverhogende technologieën kan evenwel zowel de schaal als de intensiteit worden opgevoerd (IIIb) (zie De Veer 1986).
- IV Men berust in de inkomensdaling: dan treedt een zekere marginalisatie op. Daarbij is het mogelijk dat vanuit het bedrijf neveninkomsten worden gezocht.
- V Men sluit het bedrijf en verkoopt grond, dieren, machines en opstallen.
- VI Men streeft naar meer toegevoegde waarde per eenheid eindproduct via een prijsverhoging van dat product. Dat kan door zelfvermarkten, door zelfverwerken en/of door het overschakelen op kwaliteitsproductie.

Al de genoemde mechanismen kunnen in theorie valide zijn. Of en in hoeverre ze ook in empirische zin valide zijn, hangt van tal van tijd- en plaatsgebonden factoren af, waaronder ook de omvang van en de mate waarin de inkomstendaling zich abrupt dan wel geleidelijk voordoet. Nemen we een denkbeeldige landbouwsector die is samengesteld uit honderd boerenbedrijven. Veronderstel dat er tien bedrijven stoppen (V).

De *resources* van deze tien worden overgenomen door tien andere bedrijven die tot groep III behoren. De resterende tachtig bedrijven kunnen we verdelen over de groepen I, II, IV en VI. Het netto-resultaat is dat het gemiddelde bedrijf ietwat groter wordt, het aantal bedrijven daalt (van honderd naar negentig) en de totale productie stijgt (daar dragen II, IIIb en wellicht VI aan bij).

Ditzelfde, overigens wat kunstmatige voorbeeld maakt duidelijk, dat 'macro-gegevens' (als dalend aantal bedrijven, stijgende productie) *niet* mogen worden geïnterpreteerd als indicatief voor een algemeen optredende schaalvergroting. Er is, in het voorbeeld, inderdaad sprake van schaalvergroting, maar het is een bij uitstek gelokaliseerd fenomeen. Het is slechts één van de vele mechanismen waarmee de gevoelde inkomensdaling wordt gepareerd. Structurele ontwikkeling is niet meer maar ook niet minder dan één van de vele 'lokale ontwikkelingen' die zich in de Nederlandse land- en tuinbouw voltrekken.

Met de uitkomsten van de zogeheten 'mutatie-analyses' kan deze conclusie verder worden onderbouwd. In tabel 6.8 is de ontwikkeling binnen verschillende grootteklassen over de periode 1975-1980 weergegeven.

Tabel 6.8 Differentiële ontwikkelingsprocessen in de Nederlandse land- en tuinbouw (1975-1980)

grootteklasse in '75 (in SBE)	absolute aantal in '75	verdwenen	verkleind	gelijk gebleven	gegroeid	abs. aantal in '80	nieuwkomers sinds '75
10-70	58.200	34%	56%		10%	38.250	5.800
70-130	44.800	10%	20%	45%	25%	40.200	1.800
tot 200	33.400	7%	13%	48%	32%	31.300	1.600
>200	26.200	9%	10%		81%	23.900	2.100
Totaal	162.800					133.700	11.300

Men ziet: tussen 1975 en 1980 daalde het totale aantal bedrijven van 162.600 naar 145.000. De afname van het aantal bedrijven was echter niet exclusief gelokaliseerd in de groep van 'te kleine bedrijven' (in het begin van de jaren tachtig werd een bedrijf dat aan één arbeidskracht werk kon verschaffen door het LEI gedefinieerd als minimaal 130 SBE; in 1984 werd deze grens opgetrokken naar 150 SBE/bedrijf). De Memorie van Toelichting uit 1983 zegt daarover dat 'moet worden vastgesteld dat nog een aanzienlijk deel van de land- en tuinbouwbedrijven te klein is. Als minimum voor een bedrijf dat voldoende werk biedt aan één arbeidskracht hield het LEI voor 1981 een grens aan van 130 SBE. Bij hantering van deze norm zou 43 procent van de bedrijven te klein zijn'. (Tweede Kamer, zitting 1982-1983, 17600, hoofdstuk XIV, nr 2, pag. 36)

Bestudering van de hierboven opgenomen tabel leert evenwel dat van de bedrijven die aanvankelijk onder dit 'minimum' opereerden (de bedrijfs-grootteklasse van 70-130 SBE), op z'n minst⁴⁷ een kwart wel degelijk verder werd ontwikkeld. Het verschil met de bedrijven die aanvankelijk groter waren (130-200 SBE) is in dat opzicht slechts gradueel (25 versus 32

procent). Omgekeerd toont dezelfde tabel dat 'stagnatie' en/of bedrijfsverkleining evenmin kan worden beperkt tot de 'te kleine bedrijven'. Dezelfde fenomenen doen zich evenzeer voor bij de grotere bedrijfsgrootteklassen. Kortom, zwarte zwanen te over!

Ook 'te kleine' bedrijven groeien soms en ook 'grote bedrijven' stoppen of stagneren soms. Er is in dit opzicht geen sprake van een waterscheiding. De notie van het 'te kleine bedrijf' waarvoor niets anders rest dan beëindiging, is daarom een virtueel beeld dat niet correspondeert met de wereld zoals ze is.

Natuurlijk springt evenzeer in het oog dat kleinere bedrijven relatief vaker worden beëindigd en grotere bedrijven relatief vaker doorgroeien (althans in de modernisatieperiode). Om dat echter te relateren aan een onderliggende mechanica, aan een oorzakelijk complex gevormd door de vigerende economische verhoudingen, is onhoudbaar.

De geduide balans (méér sanering bij kleinere bedrijven, méér groei bij de grotere) is bovenal de uitkomst van het landbouwbeleid dat zich laat inspireren door de premisse van een onafwendbare structurele ontwikkeling en zijn beleid daar dan ook op richt. 'Het structuurbeleid', zo heet het in bijlage XV (19.5/2955) bij de Memorie van Toelichting, 'beoogt te komen tot de optimale combinatie van de productiefactoren ondernemerschap, arbeid, grond en kapitaal'. (pag. 8) Wetende dat 'het opbouwen van eenheden van een voldoende omvang de afgelopen decennia centraal [heeft] gestaan in de Nederlandse land- en tuinbouw' (*ibid.*: pag. 4), kan men niets anders uit tabel 6.8 concluderen dan dat het creëren van die 'optimale combinatie' althans ten dele is geslaagd.

Tot zover de empirische processen aangaande sanering en vergroting. We moeten nog één aanvullende stap zetten. Want ook al blijkt dat kleinere bedrijven wel degelijk continuïteit weten te realiseren, er blijft toch een doem boven hangen. Op de lange termijn immers zouden ze het zicht op continuïteit en redelijke inkomens toch ontberen.

6.6 De commodity-fictie

Tussen het begin van de jaren zestig en het midden van de jaren negentig verschijnt er een bijna onoverzienbare stroom publicaties waarin steeds weer wordt aangegeven dat grotere bedrijven zich, in het algemeen gesproken, kenmerken door betere bedrijfseconomische prestaties dan kleinere bedrijven. Vaste ankerpunten in die stroom waren de BUL's, de 'bedrijfsuitkomsten in de landbouw', waarin jaarlijks werd gerapporteerd over de resultaten van bedrijven waarvan de boekhouding door het LEI werd bijgehouden. Een meer overtuigend bewijs voor de noodzaak van schaalvergroting leek nauwelijks denkbaar. Grotere bedrijven realiseren een beter arbeidsinkomen, een beter ondernemersinkomen en een beter netto-bedrijfsresultaat.

Ogenschijnlijk staan dergelijke, systematisch geproduceerde bevindingen haaks op de hiervoor genoemde zwarte zwanen. Toch is het één geen ontkenning van het ander. De economie van het boerenbedrijf laat zich op

uiteenlopende wijze benaderen, representeren en analyseren. Het is mogelijk om uit te gaan van de reële situatie op bedrijven, met name daar waar het gaat om de empirische relatie tussen *commodity*- en *non-commodity* circuits. In de voorgaande hoofdstukken is voldoende duidelijk gemaakt dat zulk een verschil in allerlei opzichten van essentieel belang is. Uiteenlopende bedrijfsstijlen stoelen mede op deze, doelbewust aangebrachte verschillen.

Maar de zaken kunnen ook anders worden beschouwd. In de neo-klassieke visie wordt consequent uitgegaan van datgene wat indertijd al door Polanyi (1957) werd geduid als de '*commodity-fiction*'. Dat houdt in dat alle *resources*, ongeacht de wijze waarop ze worden gemobiliseerd en benut, worden beschouwd als '*commodities*'.

In overeenstemming hiermee werd het boerenbedrijf geconceptualiseerd als 'ontmoetingspunt van markten'. Dat een deel van de gebruikte *resources* niet via de markten was gemobiliseerd (niet als *commodity* verscheen in het eigenlijke productieproces), werd irrelevant geacht. 'De goede ondernemer behoorde immers te calculeren en te handelen alsof ze *wel* via de desbetreffende markten waren verkregen.' Zo werd het aannemelijk gemaakt dat voor alle *resources* waarmee werd gewerkt, de vigerende marktprijzen in de analyse werden ingevoerd. Het boerenbedrijf werd vertaald tot een serie kosten en een serie opbrengsten.

Aanvankelijk was men er zich scherp van bewust dat daarmee een beeld werd gecreëerd dat minder of zelfs helemaal niet meer informeerde over de feitelijke situatie op een bedrijf (zie daaromtrent Vondeling 1948).

Hoe dan ook, het verschil tussen de aldus geconstrueerde kosten en opbrengsten, dat is het 'netto-bedrijfsresultaat', verscheen daarmee als ogenschijnlijk objectieve, niet-betwistbare en betrouwbare meetlat om goed en kwaad te onderscheiden. Om een heksentoer ging het niet. *Goed* bleek weldra identiek aan groot, *kwaad* aan klein.

In 1991/92 bijvoorbeeld was het netto-bedrijfsresultaat op de kleinere sterk gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven min 82.218 en op de toen als groter geldende bedrijven min 74.513 gulden. Overal werd 'verlies' geleden. Maar op de kleinere bedrijven meer dan op de grotere. Was het gezinsinkomen uit het bedrijf op de grotere bedrijven 67.000 gulden, op de kleinere bedroeg het, volgens het LEI, minder dan 36.000 gulden (Van Dijk *et al.* 1993). Op kleinere bedrijven wordt de arbeid onvoldoende beloond (in elk geval slechter dan op grotere bedrijven). Kleinere boeren houden het enkel vol door genoegen te nemen met 'onderbetaling'. De mogelijkheden om het bedrijf op peil te houden en te laten groeien, zouden navent kleiner zijn. Vroeg of laat zouden de kleinere bedrijven dus moeten verdwijnen.

In de gangbare berekening van het netto-bedrijfsresultaat (en tot op zekere hoogte ook die van het gezinsinkomen) zitten enkele arbitraire momenten, die inherent zijn aan de neo-klassieke visie. Het zijn arbitraire momenten die vooral een *bias*, een vertekening impliceren naar de kleinere bedrijven toe. Voor de calculatie van het netto-bedrijfsresultaat moet een aantal kostenposten worden berekend: de monetaire waarde van de eigen arbeid

van de boer en zijn gezinsleden, de monetaire waarde van het eigen land, vee en machines én ook de daarbij behorende rentevoet (i.e. de vergoeding voor het eigen vermogen).⁴⁸ Beslissend bij dit alles zijn

- a de onderlinge verhoudingen tussen de aangenomen waarden van kapitaal, arbeid en grond,
- b de geïntroduceerde tijdshorizon,
- c de aanname dat boerenbedrijf en boerengezin niet alleen analytisch maar ook reëel gesproken samenvallen,
- d de veronderstelling dat elk bedrijf een punt op een unilineaire ontwikkeling representeert, en
- e dat opbrengsten samenvallen met de vermarkte producten.

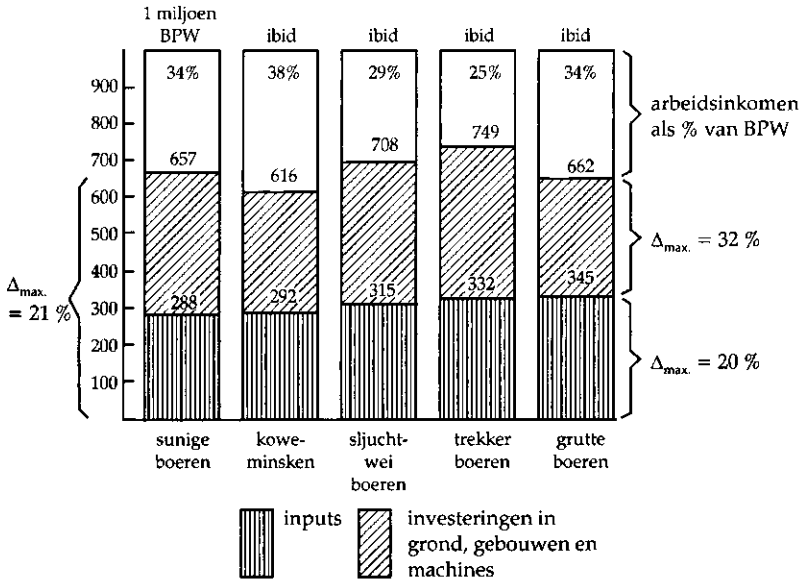
Zoals in hoofdstuk 5 is uiteengezet, varieert de subjectieve beoordeling van de factorprijzen aanzienlijk. Voor een 'zuinige boer' geldt arbeid als relatief goedkoop, kapitaal (en non-factorkosten) als relatief duur. Een zuinige boer zal dan ook minder streven naar vervanging van arbeid door kapitaal dan bijvoorbeeld een machineboer. Voor een intensieve boer geldt grond als dure factor bij uitstek: hij zal de inzet van grond minimaliseren. Enzovoorts en zo verder. Introductie van één set van rekenprijzen (het CAO-loon voor arbeid en het rendement op staatsobligaties voor kapitaal) kan dan ook niet dan arbitrair zijn. Zoeken naar andere ijkpunten heeft weinig zin.

Het eerste punt is dus dat de referentiepunten in de praktijk sterk variabel zijn. Welk ijkpunt ook gekozen wordt, sommige bedrijfsstijlen worden rijker gerekend, andere armer. In meer specifieke zin kan deze argumentatie worden toegespitst op de aangenomen rentevoet als zodanig: zeven procent zal tekortschieten in een aantal bedrijfstypes en omgekeerd ver uitgaan boven de reproductieritmes die in andere situaties gelden.

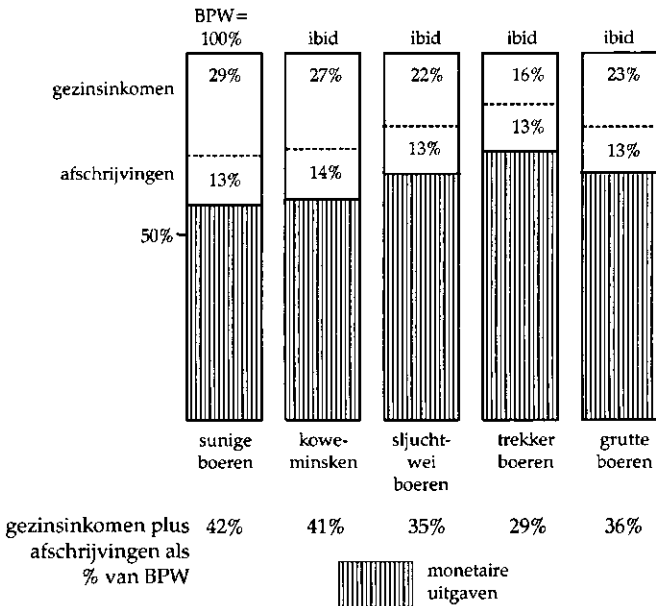
Een tweede punt betreft de afschrijvingen. Die worden gecalculeerd volgens een bepaald tijdsperspectief. De sociale organisatie van de tijd is in de landbouw echter bij uitstek variabel. In sommige bedrijven worden machines binnen enkele jaren vervangen (teneinde ze voor een aantrekkelijke restwaarde te kunnen verkopen)⁴⁹, in andere bedrijven werkt men bij voorkeur met tweedehands machines die, mede door een goed verzorgd onderhoud, zolang mogelijk worden aangewend. Voor koeien geldt iets soortgelijks: op sommige bedrijven worden de koeien slechts 2 à 3 jaar gemolken, op andere 8 à 10 jaar. Het zal opnieuw duidelijk zijn dat een gulden middenweg volstrekt fictief zal zijn. De portee van deze eerste twee punten laat zich illustreren met de twee navolgende figuren. In figuur 6.9 is de neo-klassieke benadering op een aantal bedrijfsstijlen toegepast. In figuur 6.10 is de Chayanov-benadering gehanteerd (Chayanov 1966; Van den Broek 1998a) en toegepast op dezelfde dataverzameling.

Men ziet: één van de opvallende verschillen is dat de inkomenscomponent van bijvoorbeeld de zuinige boeren stijgt van 34 procent van de totale brutoproductiewaarde naar 42 procent. Dat is, in de praktijk, een niet onaanzienlijk verschil. Een verschil evenwel dat in de constructie van de virtuele landbouwwereld systematisch wordt weggevlakt (zie LEI 1996:62-66).

Figuur 6.9. Een neo-klassieke representatie van de inkomenssituatie in verschillende bedrijfsstijlen

Figuur 6.10 Een toepassing van de Chayanov-benadering op bedrijfsstijlen in Nederland

In de derde plaats is er de kwestie van nevenverdiensten. In sommige situaties complementeren die in aanzienlijke mate het gezinsinkomen, in andere situaties zijn ze marginaal of komen ze in het geheel niet voor. Dergelijke nevenverdiensten komen voor zowel op kleinere als op grotere bedrijven. Van een *at random*-verdeling is evenwel geen sprake. Op de zogeheten kleinere bedrijven zijn nevenverdiensten naar verhouding belangrijker. Op deze bedrijven is de bestaansbasis verbreed.

Uiteraard bleef de *commodity*-fictie niet van kritiek verschoond. Wellicht de meest markante kanttekeningen werden genoteerd door Jan de Veer, toentertijd adjunct-directeur van het Landbouw-Economisch Instituut.⁵⁰ In een artikel dat opgenomen is in het jaarverslag over 1977 stelt hij de vraag of en zo ja hoe 'de door het LEI bepaalde bedrijfsuitkomsten [de] functie vervullen van beoordelingsmaatstaf en waarschuwingssignaal'. (LEI 1978:9) Hij onderzoekt twee benaderingen. 'In de eerste plaats kan men nagaan of de voor de productiemiddelen in rekening gebrachte vergoedingen overeenstemmen met het gestelde uitgangspunt van handhaving van continuïteit van de onderneming.' Daarnaast wordt gekeken naar 'de beoordeling van de in de praktijk gerealiseerde niveaus van inkomensbesteding en besparing'. Beide benaderingen zijn typerend voor de '*commodity*-fiction'.

De conclusie waartoe de Veer komt liegt er niet om: 'Geen van beide benaderingen heeft tot scherpe conclusies geleid. Een uiteindelijke beoordeling blijkt namelijk in beide gevallen mede te steunen op subjectieve en op maatschappelijke visie berustende overwegingen.' (*ibid.*)

Achter deze algemeen gestelde conclusie gaan scherpe observaties schuil. 'Ondanks negatieve bedrijfsuitkomsten [i.e. een negatief netto-bedrijfsresultaat, JDvdP] zijn de landbouwbedrijven er gemiddeld genomen in geslaagd [...] het eigen vermogen in de agrarische onderneming in stand te houden én [zich] aan te passen aan de eisen van de technische en economische ontwikkeling.' Er is, ondanks de negatieve uitkomsten, zelfs sprake van 'aanzienlijke investeringen in uitbreiding en modernisering' (*op. cit.*:23). De analyse van inkomensbesteding en besparingen leidt tot soortgelijke observaties. Kortom: 'Een negatief netto-overschot [berekend] op basis van de door het LEI aangehouden uitgangspunten [...] behoeft niet te betekenen dat de mogelijkheden van besteding en vermogensvorming van de ondernemers en hun gezin beneden het voor handhaving van de continuïteit vereiste niveau komen.' En omgekeerd geldt (op dat moment is dat met name in de akkerbouw het geval) dat 'bij een positief netto-overschot qua mogelijkheden van besteding en vermogensvorming nog geen situatie bereikt wordt waarbij de continuïteit van het bedrijf verzekerd is' (*op. cit.*:42).

De aangehaalde beschouwing van De Veer is een gedegen analyse, die stoelt op een rijkdom aan empirisch materiaal. Interessant is dat het een immanente kritiek is. De Veer hanteert de neo-klassieke methode om de reikwijdte, de beperkingen en daarmee de geldigheid van de dan ingeburgerde neo-klassieke aanpak (waarin de *commodity*-fictie uitgangspunt én

bestaansrecht is) te onderzoeken. Daar komt bij dat Jan de Veer dan en ook later een prominente plaats inneemt in het expertsysteem. Dat maakt het temeer opvallend, en tegelijkertijd intrigerend, dat zijn kritiek nauwelijks enige echo nalaat. Aanvankelijk zijn er enige rimpels, maar na enkele jaren is alles weggeëbd. Zo wordt er naar aanleiding van de Rijksbegroting voor het jaar 1979 (Tweede Kamer zitting 1978-1979, 15300, hoofdstuk XIV, nr 13) door de minister opgemerkt dat cijfers over de netto-toegevoegde waarde en de factorkosten in de landbouw voorzichtig moeten worden geïnterpreteerd. 'De absolute hoogte van de factorkosten wordt immers sterk bepaald door de uitgangspunten, die gehanteerd worden bij de vaststelling van de beloningsaanspraken van arbeid, grond en kapitaal.' (*op. cit.*:2) Daarmee wordt indirect verwezen naar het artikel van De Veer. Een jaar later verschijnt het LEB (Landbouw-Economisch Bericht) over 1979. Daarin heeft de rituele constatering al weer haar voorname plaats teruggevonden: 'Uit bedrijfseconomische gegevens blijkt dat [...] ca. 75 procent van de [...] bedrijven een negatief netto-overschot behaalde.' Dat wil zeggen dat de op deze bedrijven ingezette productiefactoren niet worden beloond overeenkomstig de als uitgangspunt genomen beloningsvoeten. Daarmee is de commodity-fictie weer volop terug. Weliswaar volgt er een tegenwerping à la De Veer ('een negatief netto-overschot [kan] niet zonder meer worden opgevat als een signaal voor het in gevaar komen van de continuïteit van het bedrijf'), maar veel belang wordt daaraan al niet meer toegekend: 'Het bovenstaande cijfer wijst erop dat een aanzienlijk deel van de agrarische arbeidsplaatsen *op langere termijn* géén continuïteit heeft.' (LEB 1980, mijn cursivering).

Goed beschouwd hebben we het totale probleem hier in een notendop voor ons liggen. Op minutieuze en uitzonderlijk degelijke wijze wordt aangetoond dat een van de fundamenten van structurele ontwikkeling, dat is dat grotere bedrijven meer kans op continuïteit in zich zouden dragen dan kleinere, zowel in methodologisch als ook in empirisch opzicht onhoudbaar is. In naam van de toekomst (de lange termijn), wordt diezelfde constatering evenwel irrelevant verklaard. Het mag dan zo zijn dat het hier-en-nu niet klopt, op de lange termijn behoort het te kloppen en zál het kloppen. De dominantie van de theorie over de praktijk, van de toekomst over het heden komt hier op wel zeer pregnante wijze naar voren.

Voor de empirie is geen plaats meer. In de Rijksbegroting voor het jaar 1981 (Hoofdstuk XIV betreffende Landbouw en Visserij) is de normaliteit dan ook weer hersteld. In deze tekst laat het expertsysteem via de minister weten dat 'de ruimte voor een zo groot mogelijk aantal zelfstandige sociaal-economisch gezonde agrarische gezinsbedrijven in belangrijke mate afhankelijk is van de rentabiliteit in land- en tuinbouw'. (Tweede Kamer, zitting 1980-81, 16400, hoofdstuk XIV, nr 2:54) Ten overvloede wordt opgemerkt dat 'ook het bedrijfsontwikkelingsbeleid hieraan niet voorbij kan gaan'. (*ibid.*)

Het verhaal over Jan de Veer of beter gezegd het verhaal over de taaie modder waarin zijn stellingname uiteindelijk ten onder ging, is bepaald niet uitzonderlijk. Dergelijke anekdotes – want dat is wat ervan wordt

gemaakt – zijn er legio. Op zich is dat ook niet het punt wat me veront-
rust. Wat me als zorgelijk bij uitstek voorkomt, is de aard van de noties
omtrent de 'lange termijn'. Goed beschouwd gaat het hier om conventies,
om *vanzelfsprekendheden* die binnen het expertsysteem worden gedeeld.
Daarbij gaat het om *vanzelfsprekendheden* die niet behoeven te worden
gespecificeerd, laat staan dat ze enige adstructie, enige bewijsvoering
behoeven. Het gaat immers om *vanzelfsprekendheden* die alom gedeeld
worden in het netwerk waarop het modernisatieproject inmiddels steunt.
Zorgvuldige empirische studies en/of gedegen theoretische uiteenzettingen
doen er niet toe. Voorzover ze verwijzen naar complicaties gaat het
hooguit om tijdelijke rimpelingen op de route naar een 'lange termijn'
waarin uiteindelijk de zaken zo zullen zijn zoals ze 'behoren' te zijn.
Vervolgens – en ook dat zou een punt van zorg moeten zijn – informeren
deze conventies (of misschien zou ik moeten zeggen: deze virtuele beelden)
de ontwikkeling en implementatie van beleid, waarna reeksen van
fricties, onbedoelde gevolgen, problemen en gemiste kansen ontstaan.

De voorgaande analyse laat zich kort en bondig samenvatten. Kleine
bedrijven, zoals ze opgevat worden in het expertsysteem, bestaan niet. Er
zijn in de Nederlandse landbouw inderdaad kleinere en grotere bedrijven.
De omvang van de bedrijven is een van de vele dimensies waarop bedrijven
zich laten onderscheiden. Maar 'kleine bedrijven' als die productieve
eenheden die hoe dan ook gedoemd zijn tot verdwijnen – *dergelijke 'kleine
bedrijven' bestaan niet*. De notie van dergelijke 'kleine bedrijven' is een
'artefact', het is een constructie die gecreëerd is en gereproduceerd wordt
door het landbouw-ministerie als expertsysteem.

In dit expertsysteem figureren 'kleine bedrijven' als gemankeerde, dat
is als onvoldoend vergrote bedrijven. Als bedrijven waar geen redelijk
inkomen en evenmin continuïteit kan worden gerealiseerd. De 'kleine
bedrijven' zijn de keerzijde van de 'grote bedrijven', die een magisch
vermogen in zich zouden dragen om deel te nemen aan een toekomst die
de 'kleine bedrijven' is ontzegd.

Afgemeten aan de hedendaagse verscheidenheid en dynamiek van de
sector gaat het om een volstrekt onhoudbare notie. Ook kleine bedrijven
vertonen dynamiek, ook kleine bedrijven kunnen overneembaar worden
gemaakt (de Bruin 1991). Helaas behoeven ideeën niet 'waar' te zijn om
toch een gigantische impact te vertonen. *'Things are real, if they are real in
their consequences.'* Het is een grondregel waarmee elke sociale wetenschapper
vertrouwd wordt gemaakt. De notie van de 'kleine bedrijven',
zoals gedragen door het landbouwministerie als expertsysteem, is daarvan
een schoolvoorbeeld.

In de aanvang van dit hoofdstuk werd opgemerkt dat het expertsysteem
niet zozeer betrekking heeft op de landbouw-zoals-ze-is. De kennis die
wordt geaccumuleerd, betreft met name de noodzakelijk geachte transformatie
van de landbouw naar een toekomst die wordt verbeeld als onvermijdelijk.
In combinatie met de hier besproken *commodity-fictie* leidt dit niet
alleen tot de constructie van *artefacten* zoals hiervoor geduid – er is soms
zelfs sprake van verdergaande vertekeningen.

In het begin van de jaren negentig ben ik met een aantal collega's betrokken bij een interessant onderzoeksproject. De codenaam is DOBI. Het onderzoek vloeit voort uit een reflectie op de stagnatie van de automatisering in land- en tuinbouw. Eén van de gediagnostiseerde oorzaken is dat er veel te weinig bekend is over de uiteenlopende doelstellingen, strategieën en informatiebehoefte in de landbouwsector. De ontwikkelde *software* is daarom vaak te grof; ze leidt tot een verruwing en niet tot de fijnregulering die zozeer nodig is.

Een van de onderdelen van het onderzoeksproject betreft een toepassing van de methodologieën die we inmiddels in het kader van het bedrijfsstijlenonderzoek hebben ontwikkeld, op de databank van het LEI. Het oogmerk is om preciezer de gedifferentieerde informatiebehoefte in kaart te brengen. Er wordt met verve gewerkt. Op het niveau van de werkvloer zijn de relaties uitstekend. Ook het eindresultaat oogt niet al te gek.

Toch komt er een kink in de kabel. *En passant* bleek tijdens het onderzoek namelijk iets merkwaardigs. De representatief geachte LEI-steekproef (waarop de databanken zijn gebaseerd die informeren over 'de' Nederlandse landbouw) bleek mogelijkwijs *gebiased*. Om een lang verhaal kort te maken: de stijl van de zuinige boeren is ondervertegenwoordigd in de LEI-steekproef. Controles en hercontroles werden uitgevoerd, onafhankelijke methodologen werden geconsulteerd, maar aan de conclusie kon niet worden getornd: er is iets mis met de data-set die de Nederlandse landbouw heet te representeren. Ook de technische oorzaak werd opgespoord. Vermoedelijk gaat het hier om een geval van negatieve autoselectie.

De betekenis van een dergelijke *bias* moet niet worden onderschat. Door de ondervertegenwoordiging van de stijl van het zuinige boeren, worden de kleinere bedrijven eens te meer als economisch oninteressant, als een doodlopende weg gerepresenteerd.

Er is een tweede consequentie (die op dat moment, eind 1994, begin 1995, dat was de periode waarin het mestdebat volop werd gevoerd) die veel ernstiger is. Omdat in het algemeen gesproken de stijl van het zuinige boeren zich kenmerkt door lage aanvoerniveaus van mineralen en door een hoge interne efficiëntie, zijn de mineralenoverschotten relatief laag, zometert zeer laag. Een tijdige correctie zou dus zeer opportuun zijn geweest. Een belangrijke studie als 'de sociaal-economische consequenties van het N-, P- en K-beleid' zou er beslissend anders hebben uitgezien.

In al onze argeloosheid namen ik en collega-onderzoekers van LEI en LUW aanvankelijk aan dat er geen enkel probleem was. Onze taak is het verrichten van wetenschappelijk onderzoek. Blijkt daaruit dat een bepaalde dataverzameling (i.c. de LEI-steekproef) niet meer beantwoordt aan veranderende maatschappelijke inzichten (een toenemende aandacht voor bedrijfsstijlen bijvoorbeeld), dan is er geen enkel probleem. Criteria veranderen nu eenmaal en het LEI zou, zo dachten we, positief kunnen reageren: 'Een belangrijk signaal, we gaan dat verder onderzoeken en serieus bekijken op z'n consequenties voor ons werk. Tenslotte is ons er alles aan gelegen om ons databestand voortdurend te verbeteren en aan te passen aan de veranderende inzichten.'

Precies dat bleek een misvatting. Ook al werd de aanvankelijke tekst gekuist, ook al schreven LEI-medewerkers diverse en steeds meer verhulende passages teneinde de eerdere versies te vervangen – de tekst bleef op de planken liggen. Publicatie werd op een langzamerhand opvallende wijze getraineed (de publicatie verscheen uiteindelijk in april 1996). Zelf zat ik ondertussen in een onmogelijke positie. Juridisch gesproken is publicatie (en welke andere communicatie richting pers of wat dan ook) pas mogelijk na goedkeuring door de opdrachtgever. Pas negen maanden na een geaccordeerde publicatie heeft een onderzoeker het recht om zich anderszins over het onderzoek uit te laten. Ik check een en ander nog eens met oude rotten in mijn eigen omgeving. Zij zijn unaniem en *outspoken*: 'geen gekkigheid, wachten en daarna doe je maar wat je wilt'.

Meer in het algemeen⁵¹ gesteld verwijst dit gebeuren naar de mate waarin een eenmaal gecreëerde representatie een belang op zich gaat vertegenwoordigen. Preciezer gezegd: een institutionele belang. Het LEI, zo zou men kunnen zeggen, vertegenwoordigt een belang op zich. Het LEI meent een monopolie te hebben op de representatie van de toestand in en van de Nederlandse landbouw. Elke correctie of zelfcorrectie verschijnt in dat verband als dodelijk. Toegeven dat er 'eenmaal' een bepaalde fout is gemaakt, is binnen deze gedachtengang zoveel als toegeven dat men ook een volgende keer potentieel fout kan zijn. De uitkomsten zouden, in beginsel, betwistbaar en kritiseerbaar worden. En precies dát botst met het institutionele belang.

Vermoedelijk geldt hetzelfde in meer algemene zin voor het expertsysteem als geheel. De eenmaal ingenomen positie wordt een loden gewicht, dat de verdere afwikkeling van de gebeurtenissen inderdaad 'dwingend' gaat beïnvloeden. (Overigens komt daar in het geval van DLO-instellingen als het LEI nog bij dat ze een toenemend deel van hun budget via de markt moeten verdienen: handhaving van het 'institutionele gelijk', sterker nog, van de 'institutionele onfeilbaarheid' wordt daarom ook een materieel belang). Op het loden gewicht van eenmaal ingenomen posities kom ik verderop nog weer terug.

6.7 Een tussentijdse samenvatting: de pijlers van het expertsysteem en het modernisatievertoog

Dwalend door de recente geschiedenis van de Nederlandse landbouw zijn we tegen enkele '*vanzelfsprekendheden*' aangelopen die tezamen de kern van het landbouwministerie als expertsysteem vormen. Het gaat om vanzelfsprekendheden die in een breder netwerk worden gedeeld, om vanzelfsprekendheden ook die geen toets of discussie behoeven, om vanzelfsprekendheden ten slotte die gedurende lange tijd coherentie aan het beleid verleenden, zoniet het directe vertrekpunt van dit beleid vormden. De vanzelfsprekendheden werden met andere woorden waar gemaakt, wat de ogenshijnlijke evidentie eens te meer vergrootte.

Samengevat gaat het om de volgende punten.

- 1 Modernisatie is een noodzakelijk en onafwendbaar proces. Het wordt aangedreven door algemene economische wetmatigheden (vooral de verandering in de relatieve factorprijzen) én door de technologische ontwikkeling. Markt en technologie componeren de structuur die de Nederlandse landbouw regeert. Deze structuur (dit 'oorzakelijk complex') bewerkstelligt een 'structurele uitkomst': dat is de doorgaande daling van het aantal bedrijven en van de werkgelegenheid in de sector. Het constante karakter van deze daling verwijst naar de stabiele en dominante aard van de geduide structuur. Ongelijktijdigheden, afwijkingen én het gegeven dat de doorgaande daling van het aantal bedrijven verloopt via uiteenlopende episodes, doen er niet toe.
- 2 Door middel van een doorgaande sanering wordt de ruimte gecreëerd die vereist is voor een verdergaande schaalvergroting. Sanering en schaalvergroting voegen zich samen tot structurele ontwikkeling. Structurele ontwikkeling is een 'gebiedende eis'. Zonder structurele ontwikkeling is een toekomst ondenkbaar.
- 3 Het landbouwministerie is actief betrokken bij het ontwerpen, implementeren en legitimeren van structurele ontwikkeling als concreet proces. In de discussie hierover geldt evenwel zonder meer dat het landbouwministerie wordt voorgesteld als vrijwel ontbloeit van *agency*. Het landbouwministerie volgt hooguit het structurele imperatief dat in de markten en in de voortgaande technologie-ontwikkeling ligt besloten.
- 4 De ontwikkeling van de sector als geheel wordt begrepen als illustratief voor de ontwikkeling van de samenstellende delen (de *phallacy of the wrong level*). Voorzover een gedifferentieerde kijk op de sector nodig is, is die afgeleid van de mate waarin de structurele ontwikkeling wordt gerealiseerd. Er is een kopgroep, een middengroep en een groep van achterblijvers, dat zijn 'de bedrijven met een productiviteitsachterstand'. Het eendimensionale, unilineaire én ook normatieve karakter van deze indeling blijkt het meest duidelijk uit de nadere typering van de middengroep: 'In deze middengroep zitten nl. de bedrijven die op langere termijn hetzij aansluiting krijgen bij de kopgroep, hetzij wegzakken naar de achterblijvers'. (Memorie van Toelichting 1977, 19.5/1635-4, pag. 6) Zwarte zwanen blijven zo onopgemerkt.
- 5 De land- en tuinbouwsector kent een aanzienlijk aantal achterblijvers. Dat zijn de kleine bedrijven. Ze zijn niet in staat een acceptabel inkomen te genereren en evenmin in staat om continuïteit te bewerkstelligen. Ze zijn daarom bezig te verdwijnen. Ze voeden uit zichzelf het saneringsproces.
- 6 De enig juiste manier om zicht te krijgen op de verhoudingen en ontwikkelingstendenties in de Nederlandse land- en tuinbouw scharniert rond de consequente toepassing van de commodity-fiction. Ook daarvoor blijven de zwarte zwanen ongezien.
- 7 Er mogen zich allerlei ontwikkelingen (dynamische processen) voordoen in de Nederlandse land- en tuinbouw, er is al met al slechts één ontwikkeling die werkelijk telt en dat is *structurele ontwikkeling*. De notie van structurele ontwikkeling vormt daarom ook het conceptuele raster

waarmee de empirische ontwikkelingen worden waargenomen en/of worden weggefilterd (zodat behalve kennis ook onkunde en onwetendheid worden geproduceerd).

Samen vormen deze punten de onwrikbare ijkpunten vanwaaruit het modernisatiediscours steeds weer wordt ge(re)componeerd. '*Lying at the core of the modern project [...] is the notion that there is a small class of phenomena, objects or events [or rules, JDvdP] that drives everything else – a suggestion often linked to a belief [institutionalized in the 'expert-system'] that [...] these root phenomena [are firmly] understood.*' (Law 1994:12) Bij elkaar genomen bekijken de 'root phenomena', zoals hiervoor samengevat, in de notie van de 'vitale agrarische sector'. (Rijksbegroting voor het jaar 1981, 16.400, hoofdstuk XIV, pag. 3)

Een dergelijke 'vitale' sector 'is om meer dan één reden van groot belang'. (*ibid.*) Verwezen wordt naar de werkgelegenheid, naar het exportoverschot op de handelsbalans, naar de voedselzekerheid, naar de leefbaarheid van het platteland en naar een goed gebruik en beheer van 'ons' landelijke gebied. Voor dat alles zijn 'een sterke land- en tuinbouw onontbeerlijk'. (*ibid.*)

Een 'vitale of sterke sector' is met andere woorden een algemeen belang⁵². De vertaling vervolgens van deze algemene behoefte aan een sterke sector wordt geheel geregeerd door de hiervoor genoemde pijlers van het modernisatiediscours: 'We moeten goed voor ogen houden dat een en ander [i.e. een vitale sector] *alleen mogelijk is* [cursivering, JDvdP] bij zodanige bedrijfsresultaten dat de continuïteit van de bedrijven niet in gevaar komt.' (*ibid.*)⁵³ Preciezer gezegd: 'De ruimte voor een zo groot mogelijk aantal zelfstandige sociaal-economisch gezonde agrarische gezinsbedrijven [is] in belangrijke mate afhankelijk van de rentabiliteit in land- en tuinbouw.' (*op. cit.*:54)

Hier regeert duidelijk de *commodity*-fictie. De vertaling naar het leerstuk van de kleine bedrijven ontbreekt evenmin: 'De hoeveelheid in land- en tuinbouw ingezette productiefactoren (grond, arbeid en kapitaal), uitgedrukt in SBE, vormt een maatstaf voor het meten van de inkomenscapaciteit van de bedrijven' (*op. cit.*:33). Dan – en ook later – wordt geconstateerd dat 'een aanzienlijk deel van de land- en tuinbouwbedrijven te klein is. Als minimum [...] hield het LEI voor 1981 een grens aan van 130 SBE'. Ergo, 43 procent van de bedrijven was te klein. Ze beantwoorden niet aan het vereiste niveau dat nodig is om de sector 'gezond' te maken en te houden. 'Van lang niet alle bedrijven is de continuïteit voldoende gegarandeerd.' (Eerste Kamer, zitting 1979-1980, 15800, hoofdstuk XIV, nr 49a, blz. 35, antwoord n.a.v. vraag 67)⁵⁴

Een verdergaande 'krachtsinspanning van het bedrijfsleven, maar ook van de overheid' is daarom noodzakelijk (TK 1980-1981, 16400, nr 2, pag. 3). Voor de fijnproevers wordt opgemerkt 'dat het overheidsbeleid met betrekking tot de agrarische sector ten doel heeft de *aanpassing* [cursivering, JDvdP] van de bedrijven aan de sociaal-economische en technische ontwikkeling te bevorderen en te vergemakkelijken en niet om de gevolgen van deze ontwikkelingen [bedoeld wordt sanering, JDvdP] weg te

nemen'. (Eerste Kamer, zitting 1979-1980, 15800, XIV, 48a, antwoord op vraag 67)

Zo wordt het modernisatieverhaal steeds weer verteld en herverteld. De nuances en accenten variëren, de kern blijft evenwel dezelfde. Het discours kan ook nauwelijks op ingrijpende wijze worden bijgesteld. Om te beginnen laten de opgesomde premissen eigenlijk geen andere 'ontknoping' toe dan die zoals hiervoor geschetst. In de tweede plaats leent het zo geproduceerde vertoog zich voor een lezing van de empirische ontwikkelingen die het verhaal en de premissen alleen maar kan bevestigen. Voor welke indicatie dan ook van een mogelijk tegendeel, het expertsysteem is ziende blind en horende doof. Beter gezegd, door middel van de opgebouwde vanzelfsprekendheden heeft het expertsysteem zichzelf blind en doof gemaakt. Naarmate de geduide vanzelfsprekendheden meer bevestigd worden (door ziende blind te zijn), maakt men zichzelf des te meer blind. Er treedt in toenemende mate staar op.

In de derde plaats, het werd al eerder aangestipt, werd het handhaven van de eenmaal opgebouwde vanzelfsprekendheden een institutioneel, zoniet een materieel belang. Ik verwees in dat verband al naar het LEI. Maar het gaat natuurlijk veel verder. Naarmate het modernisatieproject meer gaat steunen op de convergentie van deelprojecten, van welke instellingen en actoren dan ook, ontstaan er niet alleen meer 'medeplichtigen', maar ook meer gevestigde belangen.

In het begin van de jaren tachtig wordt in toenemende mate gesproken over de onafwendbaar lijkende productiebeheersing. Aanvankelijk gaat het debat over de zogeheten 'medeverantwoordelijkheidshemming', later over mogelijke vormen van contingentering. Maar al in 1981 merkt de landbouwminister op dat de 'problemen in EG-verband niet vooral afgewenteld [mogen] worden op de modernere, gespecialiseerde bedrijven. De neiging hiertoe is duidelijk aanwijsbaar. Dit zou een afstraffen betekenen van efficiëntie en goed ondernemerschap'. (Memorie van Toelichting, TK 1980-1981, 16400, XIV, nr 2, pag. 3)

Er zijn – ik haal theoretische termen aan die eerder in dit hoofdstuk werden gehanteerd – *expectations* gewekt door het expertsysteem. Nu moeten de *guarantees* blijken, de *reliability* van het ministerie van Landbouw moet daadwerkelijk worden bevestigd⁵⁵. Dat gebeurt door uitspraken als de hiervoor aangehaalde.

Een eenmaal gecreëerde *trust* wordt zo een structurerend moment bij uitstek. *Trust* moet voortdurend worden herbevestigd. De 'beste leerlingen van de klas' (ik gebruik een uitdrukking van collega Eizner) moeten niet alleen worden beloond, maar ook worden herbevestigd langs de ingeslagen route. In de jaren negentig zal het in dat opzicht nog tot krasse staaltjes komen. Maar daarover straks.

Een eenmaal geïnstitutionaliseerd beleid wordt een belang op zich. Ik raak daar zelf mee geconfronteerd als ik met twee collega's, Klaas van Egmond en Lense Koopmans, doende ben een oplossing te zoeken voor het ammoniakvraagstuk in Zuidoost-Friesland. Bij dat werk blijkt al snel

hoezeer het tot dan toe gevoerde (ammoniak)beleid, neergeslagen in de IAV (Interimwet Ammoniak en Veehouderij), bepalend wordt voor mogelijke oplossingen. Wat ook de uitweg voor Zuidoost-Friesland is, hij moet zo worden geformuleerd dat er in andere gebieden géén gronden aan kunnen worden ontleend om de inmiddels, op basis van de IAV getroffen arrangementen te betwisten. Dan zou niet alleen alle beleid ongedaan worden gemaakt, maar het zou ook schadeclaims regenen. Een eenmaal ingezet beleid (hoe ongelukkig dan ook, zoals bij de IAV evident het geval was) wordt een van de zwaarstwegende argumenten om continuïteit van beleid na te streven en te bevorderen. Niet alleen omdat er belangen gemoeid zijn met het tot nu toe gevoerde beleid, maar vooral ook omdat het beleid zelf inmiddels een belang vertegenwoordigt.

Het modernisatieproject draagt niet alleen een *discours* in zich, het is ook een *mode of ordering*, een manier om de wereld (in dit geval de Nederlandse land- en tuinbouw) vorm te geven: te ordenen. Het modernisatieproject bestendigt zich voorbij de eigen grenzen '*[because it is] performed or embodied, in a concrete [...] manner in [a] network of relations.*' (Law 1994:20) Het aanvankelijke project van het expertsysteem beklijft in samenwerkingsverbanden en arrangementen met bepaalde groepen boeren, met exporteurs, met banken, industrie en boerenorganisaties. Zo treedt convergentie op, zo ontstaan *stake-holders* en samenvallende belangen.

Belangrijk is dat deze convergentie niet op toevallige wijze wordt gecreëerd. Er zit een duidelijk patroon in: potentiële belanghebbenden en 'achterblijvers' worden, althans als abstracte categorieën, duidelijk gemarkeerd. Het modernisatieproject is in sterke mate een '*selfgenerating process*' (Law 1994:15). Het maakt zichzelf waar. Het is, zoals hiervoor al werd opgemerkt, een *self-fulfilling prophecy*.

De concrete ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw is daarom veel minder, of zelfs helemaal niet te begrijpen als de 'structurele ontvouwing' van 'structurele wetmatigheden'. Het is een proces dat in de loop van de tijd is *gemaakt*, een proces ook dat zijn eigen dwangmatigheden heeft voortgebracht. Want te keren op de eenmaal ingeslagen route blijkt bijzonder moeilijk te zijn. De zelf gecreëerde 'dwangmatigheden' nopen tot *doorgaan*.

Noten

- 1 De grenzen zijn moeilijk op zwart-wit wijze te trekken. Het expertsysteem loopt als het ware ten dele door in de onderzoeks- en planningsafdelingen van de grote agribusinessgroepen en ook in diverse autonome onderzoeksinstellingen. Daarnaast vertakt en vervlecht het expertsysteem zich in toenemende mate met 'Brussel', met VROM en ook met provinciale afdelingen voor de ontwikkeling van landbouw en platteland.
- 2 DWK staat voor de Directie Wetenschap en Kennis (de directie die de kennisinstellingen aanstuurt), BSB voor Bureau Strategische Beleidsontwikkeling, DL is de Directie Landbouw en MKG stond voor Milieu, Kwaliteit en Gezondheid.
- 3 Voorzover valt te overzien werken er binnen dit expertsysteem minimaal een 10.000 mensen. Dit aantal is stijgende. Het geschatte aantal academici dat werkzaam was bij LNV (inclusief DLO, DLV, proefstations, Staatsbosbeheer en RVV, maar zonder de LUW en de onderwijsinstellingen) bedroeg in 1986 bijna 2000, in 1991 2350 en in 1996 tenslotte: 2459 (Gegevens afkomstig van de Directie Personeel en Organisatie van LNV en van het

- NRLO). In 1978 werkten er 869 landbouwkundige ingenieurs bij het ministerie en/of bij een van de daarmee geassocieerde kennisinstellingen. In 1983 was dit gestegen tot 1094 (gegevens NILI).
- 4 Niet alleen in de relaties ten aanzien van het ministerie van Landbouw, maar ook in de onderlinge relaties. Immers: *'To be able to have confidence in the dealing with individuals of whom one has no personal knowledge (...) a third party is necessary in the exchanges, namely the government, which specifies property rights and enforces the contracts and secondly norms of behaviour to constrain the parties in interaction with respect to opportunism, cheating, etc.'* (North 1990).
 - 5 Autorisatie heeft betrekking op de beïnvloeding en beheersing van menselijke activiteiten, terwijl allocatie slaat op de mogelijkheid het materiële substraat, de 'objectwereld' van de menselijke activiteiten rechtstreeks te beheersen (Giddens 1984:51).
 - 6 Een ongelijke machtsverhouding is inherent aan de notie van macro- en micro-actoren. Van macro-actoren wordt gesteld dat hun *'location enables them to take decisions which extend more widely in time and space'* (1991:39). Voor micro-actoren daarentegen geldt dat het 'sociale systeem' veel meer een 'extern', i.e. ontornbaar gegeven is, want *'his or her participation does not dramatically affect [the] structural features [of the social system]'* (*ibid.*).
 - 7 Het probleem dat inherent is aan dergelijke concepten dat *van meet af aan een bepaalde hiërarchie wordt verondersteld*. Toepassing ervan moet wel tot een reïfictie leiden. Overigens is het opvallend dat veelal een vooraf geselecteerde groep van empirische feiten wordt gehanteerd terwille van de analyse. Men zou, neem het Nederlandse geval, ook kunnen stellen dat de 'macro-actor' veelvuldig de gevangene is van de 'micro-actoren'. Decennia van mestbeleid zijn daarvan een uitdrukking bij uitstek.
 - 8 Een groep onderzoekers in Australië heeft onder leiding van Frank Vanclay een brede serie bedrijfsstijlenstudies verricht in de *aftermath* van de liberalisatie van de handel in landbouwproducten. De allesoverheersende conclusie is dat vanuit een al sterke heterogene landbouw op sterk variërende wijze op de liberalisatie is gereageerd. De verscheidenheid is, kortom, toegenomen. En niet gereduceerd. Zie onder meer Vanclay *et al.* 1998.
 - 9 Want vanuit de vraag over het afstoten van de koe in kwestie komt men uiteindelijk terecht bij de bestaande architectuur, bij de beschikbare stalruimte, maar ook bij het beschikbare areaal, de gewenste veebezetting etc., etc.
 - 10 Ik begon dit voorbeeld met een beslissing over het afstoten van vee. De engelse vakterm luidt *'culling'*. Een Franse veterinaire, François Beaudeau, heeft een heel proefschrift gewijd aan *'culling'*. Daarin wordt inderdaad aangetoond dat *'culling'* nooit een geïsoleerde handeling is, maar deel uitmaakt van een meer omvattende strategie die ook betrekking heeft op het fokken, het selecteren, het voeren, de verhouding tussen melk- en vleesproductie en ga zo maar door. Ook maakt hij in zijn onderzoek duidelijk dat, in de eerste plaats, de *'culling strategy'* zich laat inspireren door een aantal meer algemene opvattingen (bv. *'let nature do the job'* versus 'streven naar de hoogste rendementen'). Op de tweede plaats blijkt de *culling strategy* met de bedrijfsstijl als geheel samen te hangen en op de derde plaats drukt een *culling strategy* een onmiskenbaar stempel op het voorkomen, de frequentie en de intensiteit van allerlei dierziekten. In Nederland is ondermeer door Roep *et al.* (1991) aandacht besteedt aan uiteenlopende vervangingspatronen en hun samenhang met bedrijfsstijlen.
 - 11 West-Europese 'Rusland-kenners' zullen hun wenkbrauwen fronsen. De hier gebruikte versie van dit verhaal heeft immers betrekking op paarden. Dat ligt ook meer in lijn met de typisch leninistische analyse. Tijdens mijn bezoeken aan Rusland heb ik echter voortdurend het verhaal horen vertellen alsof het betrekking had op koeien. Afgezien van het feit dat het me dat qua verhaaltrant beter uitkomt, is het zo dat een classificatie in termen van paarden schier onmogelijk moet zijn geweest omdat die immers allemaal waren gerekwireerd voor het 'rode leger' teneinde eerst de witrussen, later ook de imperialisten te bestrijden. Maar ik geef toe, het blijft een zwak deel van dit boek.
 - 12 Wie kennis neemt van de tabellen 2.1. en 4.1. uit het proefschrift van Van der Ven beseft onmiddellijk dat er veel te weinig variabelen in ogenschouw zijn genomen. Overigens is Van der Ven de eerste om dat toe te geven. In het kader van het DOBI project (zie verderop in deze tekst) ontwikkelde zij een meer gedetailleerde en daarmee zeer sterke analysemethode.

- 13 Dit gebeurt door middel van studieclubs, de systematische vergelijking van boekhoudgegevens, bedrijfsbezoeken, veekeuringen, excursies, door de vakbladen waarin voortdurend bedrijfsreportages worden opgenomen, en ga zo maar door.
- 14 Een meer uitgebreide verhandeling over de uiteenlopende domeinen van boerenarbeid treft men aan in Bennett 1981 en ook bij Van der Ploeg 1987 en 1990.
- 15 Bedrijfstijlen waren aanvankelijk sterk lokaal en/of regionaal van aard: het waren antwoorden op de lokaal geldende geschiedenis, op het lokaal aanwezige eco-systeem, op de lokaal geldende verhoudingen tussen stad en platteland en ga zo maar door. Bedrijfstijlen zoals ze zich nu manifesteren (en zoals ze ook in hoofdstuk 3 zijn beschreven) zijn sterk *intra-lokaal* en/of *intra-regionaal*. Dit is een logisch gevolg van de verschuiving in orderende principes. Het is niet meer zozeer de lokale setting, maar de algemene context van markt en technologie-ontwikkeling die nu tot nieuwe antwoorden, tot nieuwe ontvouwingmogelijkheden noopt. Dat leidt tot het fenomeen van de intra-regionale stijlen.
- 16 Meer in het algemeen gezegd: 'Eenheid van stijl [...] is, als alle eenheid van cultuur, een voorwaarde voor werkelijke communicatie. Als men van anderen niet weet waarom ze de dingen doen zoals ze doen, wordt het onderlinge gesprek over elkaars handelen en daarmee een goede onderlinge relatie, onmogelijk' (Hofstee 1985).
- 17 Aldus de titel van een bekende studie van Arensberg en Kimball 1948 over de Ierse landbouw. Zie ook de Haan 1993.
- 18 In dit verband zij verwezen naar het concept van de historisch gewaarborgde, relatief autonome reproductie; zie daaromtrent Van der Ploeg 1990 en Saccomandi 1991.
- 19 Dit patroon contrasteert sterk met de relaties die worden geinstitutionaliseerd tijdens de modernisatieperiode. Kenmerkt het modernisatieproject zich door een nauwkeurige duiding van het bedrijf zoals dat in de toekomst noodzakelijk wordt gedacht (het 'koperbedrijf'), waarbij dat toekomstige bedrijf drastisch verschilt van het hedendaagse bedrijf – in het hier geschetste patroon wordt het bedrijf van de toekomst gedacht als vervolmaking van de dan voorkomende bedrijven. Is er in het ene geval sprake van discontinuïteit, in het tweede overheerst de continuïteit. Daarnaast is het opvallend dat in de vroegere bedrijfstijlen het pareren van de 'inmediacies of context' zeer veel aandacht verkreeg, terwijl zulks op opvallende wijze ontbreekt in het hedendaagse modernisatie-discours. In de navolgende hoofdstukken van dit boek kom ik daar nog op terug.
- 20 Waarbij het als vanzelfsprekend geldt dat er voortdurend conflicten (zoals beschreven in Groun en Minsken en in de Nijboer fan Lycklemastate) en tragedies (de eerste reactie op de hoge boterprijzen) nodig waren, juist om deze normen te doen ontstaan en te bestendigen.
- 21 Het is belangrijk nogmaals te benadrukken dat dit eigen toekomstproject niet tot stand kwam bij de gratie van isolatie, maar zich juist verder articuleerde naarmate er van meer communicatie sprake was. Zie Van der Ploeg 1987 en 1992.
- 22 Het stond buiten kijf dat men van een kleinere boer andere dingen kon verwachten dan van een grotere boer. De laatste werd geacht meer risico's te kunnen nemen (hoewel omgekeerd gold dat 'hoogmoed gemakkelijk voor de val kwam'). Zowel het werk van Hofstee als ook de vele oude boerenromans getuigen van de sterk antropo-centrische aard van de vroegere nuances binnen een bedrijfstijl.
- 23 In dit verband geldt de hooiruiter als een boeiende pars-pro-toto: tot aan het midden van de jaren '50 alom aanbevolen, daarna een indicatie bij uitstek voor een traditionele boer. Zie daaromtrent Frouws en Van der Ploeg 1973.
- 24 Realisatie van het modernisatieproject omvatte onder meer een ontwikkelingsbeleid en een saneringsbeleid. Daar middel van dit laatste beleidsonderdeel moest ruimte worden gecreëerd (eerst grond, later marktaandeel, weer later vooral quota en 'milieugebruiksruimte') terwille van de 'groeiers'. Speciaal op deze laatste groep was het ontwikkelingsbeleid toegesneden. In de Rijksbegroting van het Ministerie van Landbouw van 1977 (TK, zitting 1976-77, 14000, hoofdstuk XIV, nr 2, pag. 3) wordt opgemerkt: 'Hoogste prioriteit dient te worden toegekend aan versterking van het ontwikkelingsbeleid'.

- 25 In de Memorie van Toelichting van de Minister van Landbouw (10/5193-6 van 1979, pag. 5) wordt instemmend een artikel uit de NRC aangehaald: 'De recente geschiedenis van de Nederlandse landbouw over, zeg, de laatste 20 jaar mag namelijk echt wel worden aangeduid als een succesgeschiedenis [...] Dit alles is niet te danken aan een gunstige samenloop van omstandigheden, maar aan een rusteloze inspanning Voortdurend inspelen op nieuwe ontwikkelingen, innovaties op technisch en commercieel gebied, kortom klaar wakker blijven bij alles wat er gebeurt en verandert – zo houdt men het hoofd boven water'. De minister voegt daar zelf aan toe: 'Het landbouwbeleid heeft deze ontwikkelingen en vernieuwingen bij voortdurend gestimuleerd en samengebracht. En dat is, wat ik met mijn medewerkers in deze kabinetsperiode zowel internationaal als nationaal wil blijven doen'. De rest van de Memorie getuigt daarvan.
- Ik haal dit citaat hier mede aan omdat op andere momenten het expert-systeem de staat en meer specifiek het ministerie van Landbouw voorstelt als vrijwel ontbloot van welke *agency* dan ook. Elders in dit hoofdstuk komt dat aan de orde.
- 26 'The model of cognitive orientation that seems to me best to account for peasant behavior is the 'image of the limited good' [...] broad areas of peasant behavior are patterned in such a fashion as to suggest that peasants view their social, economic and rational universes [...] as one in which all the desired things in life, such as land, wealth, health, friendship and love, manliness and honor, respect and status, power and influence, security and safety exist in finite quantity and are always in short supply [...] there is no way directly within the peasant's power to increase the available quantities' (Foster 1965: 296). Ik spreek van ironisch omdat dit beeld van het schaarse goed gewoonlijk strikt wordt gehanteerd voor de analyse van irrationele 'peasants' verweg. Het blijkt echter ook in het 'hoogontwikkelde en rationele Nederland' dé sleutel te zijn om de race voorwaarts en meer in het bijzonder: de krankzinnige concurrentie om quota, te begrijpen.
- 27 Waarbij conform Hayami en Ruttan wordt verondersteld dat technologische ontwikkeling 'endogeen' van aard is, i.e. wordt aangestuurd door de relatieve factorprijzen.
- 28 Zie de 'gouden bergen van de technologie', dat is het artikel waarin De Hoogh (1987) het meest precies zijn opvattingen neerlegt. Met name de roofbouw op de derde wereld (met daarnaast ook de evidente verkwisting in Europa zelf) deerde de Hoogh.
- 29 Ik citeer hier een Persbericht van het ministerie van Landbouw (nr 382, dd 9 november 1978, getiteld 'voorlopig commentaar van minister van der Stee op 'Boer blijven''. In de kamerdiscussies van die periode treft men meer uitgebreide uiteenzettingen aan.
- 30 Overigens worden in deze tekst nog enkele redenen genoemd zoals de 'algemene economische groei waardoor de vraag naar hoogwaardige producten is bevorderd' en naar de 'totstandkoming van de EG die tot een aanzienlijke vergroting van de afzetmogelijkheden voor de Nederlandse land- en tuinbouw heeft geleid'. Het aardige van deze 'factoren' is natuurlijk dat ze in beginsel zeer wel een (relatieve) stijging van het aantal bedrijven en van de werkgelegenheid hadden kunnen impliceren. Maar dat terzijde.
- 31 Eén van de sterke punten van het modernisatieproject was dat het zich geleidelijk aan ontvouwde tot een agenda voor alle betrokken actoren. Voor de overheid, voor boeren, voor voorlichters, voor de agribusiness, voor technologie-ontwerpers en ga zo maar door. Zo ontstond wederzijdse versterking of synergie zoals we dat heden ten dage noemen. Zo ook werden vanzelfsprekendheden gecreëerd. Bovendien ontstond zo coördinatie en gelijktijdigheid, precies omdat er een duidelijk 'magnetisch noorden' was. Het was duidelijk waar naar toe de landbouw onderweg was.
- 32 Die verbazing werkte natuurlijk naar twee kanten toe. Ik herinner me levendig de commentaren van mijn vriend Bruno Benvenuti, een Italiaanse landbouwsocioloog die ook grondig vertrouwd was met de Nederlandse situatie. Hij verbaasde zich er telkenmale over dat in Nederland keer op keer kon worden verkondigd dat de helft van de boeren moest verdwijnen 'zonder dat dat aanleiding gaf tot een boerenoorlog -iets wat elders en in andere tijden wel gebeurde'.
- 33 Des te opvallender is het dat vanaf de jaren '70 modernisatie steeds meer beklift tot onbetwistbare norm. Zeker voor bestuurders geldt dat. In het begin van de jaren '90 ontwikkelden we met een aantal collega's een aantal 'bouwstenen voor een agrarisch ontwikkelingsplan voor Friesland' (Van der Ploeg *et al.* 1992). Tezamen met eerdere bedrijfsstijlenstudies leidde dat in de provincie Friesland tot de nodige discussies. Ik herinner me nog heel scherp het commentaar van Geert Hofstra en Pé Miedema, allebei

- mannen van formaat. Naar aanleiding van de nodige opmerkingen vanuit de achterban ('nou, als zuinige boeren hebben we het helemaal nog niet zo stom gedaan'), constateerden deze Friese boerenvoormannen in een onderling gesprek: 'bliksem Jan Douwe, dat deugt toch niet, zo gaat het vuur eruit, zo houdt men op met investeren, dat kan toch niet'.
- 34 Dat wordt ook daadwerkelijk gestimuleerd door het systeem van kwantumtoeslagen en -kortingen dat vanaf het einde der jaren '60 wordt geïntroduceerd. De specialisatie wordt daadwerkelijk gestimuleerd door de tankmelkregelingen uit de jaren '70.
 - 35 Ik verwijs hier naar de structuurnota die gangbaar is in de hedendaagse sociale wetenschappen en die sterk is beïnvloedt door het werk van Giddens.
 - 36 De aangegeven cijfers zijn overigens omstreden. Voor 1957 wordt ipv 570.000 ook wel het cijfer van 650.000 arbeidsplaatsen opgegeven. In 1995 is de primaire werkgelegenheid (dus op boerderijen en tuindersbedrijven) een dikke 250.000, terwijl de werkgelegenheid in de agro-industrie als geheel (dus inclusief dienstenverlenende bedrijven) eveneens een 250.000 arbeidsplaatsen omvat. Tussen 1957 en 1995 voltrekt zich een onmiskenbare externalisatie: een deel van de werkgelegenheid die vroeger direct op het boerenbedrijf was gelokaliseerd blijft weliswaar in stand maar 'verschuift' naar instellingen als loonwerkbedrijven. Zie voor een meer uitgebreide discussie hoofdstuk 7 van dit boek.
 - 37 Deze vergelijking verzin ik niet zelf: ze werd in een debat naar voren gebracht door mijn collega Gerrit Meester, hoogleraar aan de UvA en directeur van het bureau Strategische Beleids Voorbereiding op het ministerie van Landbouw.
 - 38 De intra-generationale reproductie van het boerenbedrijf is enkel mogelijk als de broers en zussen van degene die boer wordt, accoord gaan met een overdrachtsprijs die beduidend onder de marktwaarde ligt (de Haan 1993). Neemt de solidariteit binnen de familie echter sterk af, dat is: laten de overige broers en zussen het perspectief op onmiddellijk geldelijk gewin prevaleren boven de voortzetting van het ouderlijke bedrijf, dan is enkel bedrijfsbeëindiging mogelijk.
 - 39 Een niet onaanzienlijk aantal Nederlandse boeren hebben hun hebben en houden hier verkocht teneinde elders een groter en/of meer perspectief biedend bedrijf aan te kopen. Daarbij hebben ze vooral gebruik gemaakt van de drastische verschillen in grondprijzen en later in quotumprijzen. Deze migratiestroom heeft zich vooral gericht op Canada, de USA, Australië, Frankrijk, Portugal en meer recent op Denemarken en Oost-Europa.
 - 40 De betekenis van de modernisatieboodschap moet niet worden onderschat: Steeds werd boeren en tuinders en vooral ook hun opvolgers voorgehouden dat een grote groep bedrijven 'niet-levensvatbaar' zou zijn, i.e. enkel 'wijkers' zou bevatten. Dit heeft er in veel situaties toe geleid dat men besloot het 'spul te verkopen zolang de prijs nog goed is'.
 - 41 De term 'aardigheid' is van Hofstee (1982:3-14). Waar Hofstee voor waarschuwde, toen al, was dat boeren wel eens de 'aardigheid' in het werk zouden kunnen verliezen. De condities waaronder ze (willen blijven) werken zijn niet eindeloos rekbaar.
 - 42 Dit is een klassieke omschrijving waarmee men op het platteland graag de eigen situatie typeert. Inkomens kunnen sterk onder druk staan, terwijl de totale hoeveelheid kapitaal gigantisch is. Verkoopt men het bedrijf dan kan men gewoonlijk gedurende een lange periode op zeer comfortabele wijze rentenieren. De kwestie is dan men dan arm sterft. In hoofdstuk 7 ga ik verder op deze en soortgelijke verhoudingen in.
 - 43 In een van de andere opstellen uit de bundel wordt geconstateerd 'de arbeidsproductiviteit in de landbouw aanvankelijk [dat is tot aan plusminus 1955-1957, jd] vooral toegenomen is door teelttechnische veranderingen. Het zijn met name de grote verbeteringen ten aanzien van plantenrassen, veealagen, bemesting, veevoeding en ziektebestrijding geweest waardoor de stofopbrengsten per hectare en per dier enorm stegen' (Maris 1963:11).
 - 44 Onder redactie van Penders verschijnt in 1951 een jubileumboek van de Coöp. Centrale Boerenleenbank (op de kaft staat: 'geen volk is sterker dan zijn boeren'). In deze bundel schrijft Staf, toen directeur generaal van landbouw: 'Momenteel, nu een verder herstel van onze nationale economie een levensbelang is voor ons allen, is er voor een tevreden terugblik zelfs wel bijzonder weinig tijd en dient alle aandacht gericht te worden op de nog te verrichten taak. Alleen door middel van een nog verdere intensivering en rationalisering van hun bedrijfsvoering zullen de Nederlandse boeren en tuinders aan het hun

- opgedragen deel van deze taak een grotere agrarische productie en export bij een kleinere import kunnen voldoen'.
- 45 Met een 'sterke vermindering van het aantal arbeidskrachten' en de daaruit resulterende 'aanzienlijke verbetering van de structuur' [...] kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan de beperking van het aanbod van agrarische producten'. Aldus het wat altruïstisch klinkende argument van Maris en Rijnveld (1963:11). Een dergelijke bijdrage is geenszins geleverd (integendeel zelfs, zie Van der Ploeg 1987)
 - 46 Dat is, in analytisch opzicht, identiek aan de-externaliseren en daarmee aan de-commoditiseren. Zie voor een aantal empirische illustraties Bolhuis en Van der Ploeg 1985 en Roep *et al.* 1991.
 - 47 Op z'n minst: want a) het is niet bekend welke dynamiek zich binnen deze grootteklasse voordeed en b) het is evenmin bekend welke dynamiek zich voorbij de geduide tijdsgrens voordeed.
 - 48 'De door de ondernemer en meewerkende gezinsleden verrichtte uitvoerende arbeid is op basis van het aantal gewerkte uren in rekening gebracht tegen het geldende CAO loon voor een vaste medewerker, vermeerderd met de sociale lasten die voor rekening van de werkgever komen. [...] Op basis van het rendement op staatsobligaties (dat als uitgangspunt dient voor de rente over het eigen vermogen) [...] is [...] een rentevoet in rekening gebracht van zeven procent op duurzame bedrijfsmiddelen exclusief de grond [...] Voor de grond is bij de bepaling van de kosten op eigendomsbasis 2,5 procent rente van de waarde in het vrije verkeer in onverpachte staat berekend' (Van Dijk *et al.* 1993:19).
 - 49 Een dergelijke handelwijze wordt vooral geïnspireerd door de fiscale politiek.
 - 50 Overigens wijs ik er op dat Vondeling in het begin van de jaren '50 al soortgelijke punten had aangekaart. In dit verband is het ook treffend dat in de wereld van de boekhoudbureaus en accountancybureaus grote reserves gelden ten aanzien van datgene wat men daar de 'LEI doctrine' noemt. Het vroegere CBTB accountancy bureau, nu Alpha, heeft een elegant alternatief ontwikkeld.
 - 51 Sindsdien heb ik nog tal van voorvallen meegemaakt (voor collega's geldt veelal hetzelfde), die steeds naar hetzelfde kardinale punt verwijzen: in het expertsysteem is kritiek taboe. Daar waar een universiteit en een expertsysteem worden samengevoegd (in het kader van het WUR) geeft dat aanleiding tot merkwaardige verhoudingen.
 - 52 In bepaald opzicht weerspiegelt dit de noodzakelijk geachte convergentie en synergie van uiteenlopende deelprojecten, zoals de industriële behoefte van een positieve handelsbalans, de vraag van consumenten naar goedkoop voedsel en hun behoefte aan voedselzekerheid, etc. Maar de wijze waarop deze behoeften worden *gekoppeld* aan het specifieke ontwikkelingsproject voor de landbouw is een zeer bijzondere.
 - 53 Een dergelijke stellingname vormt een *constante* in de tijd. In 1985 bijv. heet het dat 'het in zijn algemeenheid voor de agrarische sector zaak [is] dat er gezonde, levensvatbare bedrijven in stand blijven of tot stand komen. Er moet sprake zijn van een moderne bedrijfsvoering bij een verantwoord ondernemerschap' (Memorie van Toelichting, Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 18600, hfdstk XIV, nr 2, pag. 5)
 - 54 'Uit bedrijfseconomische gegevens blijkt dat in de periode 72/73 t/m 1976/77 ca 75 procent van de LEI-steekproefbedrijven een negatief netto-overschot behaalde [...] Het bovenstaande cijfer wijst erop dat een aanzienlijk deel van de agrarische arbeidsplaatsen op langere termijn geen continuïteit heeft' (LEB 1979).
 - 55 Hetgeen vervolgens leidt tot één van de meest pijnlijke episodes uit de recente landbouwgeschiedenis. De kleinere bedrijven, de extensieve bedrijven, de bedrijven die de afgelopen jaren niet of nauwelijks de productie hadden laten stijgen worden fors gekort, terwijl de groeiers extra ruimte krijgen omdat ze al zoveel hadden geïnvesteerd in de toekomst. In het Parlement leidt dit tot felle kritiek.

7 Afvloeiing als hedendaagse episode en de productie van mythes

In de virtuele landbouwwereld geldt afvloeiing als keerzijde *van* en ook als voorwaarde *voor* structurele ontwikkeling. Afvloeiing staat voor de doorgaande eliminatie van landbouwbedrijven: de daarbij betrokken bedrijfshoofden en meewerkende gezinsleden vloeien af uit de landbouw. Afvloeiing is onafwendbaar.

Ze is ook 'goed'. In de jaren zeventig wordt in de Tweede Kamer met zorg geïnformeerd naar de dan afnemende afvloeiing. Minder afvloeiing impliceert immers minder ruimte voor structurele ontwikkeling. Afvloeiing is als een thermometer: een te lage afvloeiing wijst op onderkoeling.

Een te gering geachte afvloeiing is ook meermalen aangegrepen om kleinere boeren en/of nevenberoepers in een negatief daglicht te stellen. Door geen plaats te maken voor anderen, zouden ze de structurele ontwikkeling blokkeren.

Thans ligt die periode, waarvoor het begrip 'postbodeboer' exemplarisch was, al weer mijlenver achter ons. Dat neemt niet weg dat een niet te verwaarlozen minderheid van de Nederlandse boeren de 'crisis in de landbouw' nog steeds begrijpt en voorstelt als voortvloeiende uit een te traag verlopende afvloeiing (Van der Ploeg, Ettema en Roex 1994).

Binnen het expertsysteem is deze gedachte zelfs zoveel als de hoeksteen van de wijze waarop land- en tuinbouw worden begrepen en voorgesteld. Vooruitgang is enkel denkbaar in combinatie met een forse afvloeiing. Binnen de virtuele wereld die het expertsysteem zich heeft gecreëerd, zijn ontwikkeling en afvloeiing twee zijden van één en dezelfde medaille. Precies deze combinatie maakt van afvloeiing een normatieve notie met een zeer specifieke inhoud: als kleine bedrijven verdwijnen is dat goed; als de grotere, zogeheten efficiënte bedrijven worden bedreigd, dan is er sprake van een probleem.

Afvloeiing is, zo wil het heersende gedachtengoed in en rond de landbouw, een onafwendbare consequentie van economische en technologische wetmatigheden. De concurrentieverhoudingen waarbinnen de primaire sector moet opereren, verslechteren. Opbrengstprijzen stagneren en kosten (waarbij inbegrepen de kosten van levensonderhoud) stijgen. Het klassieke antwoord hierop – bedrijfsvergroting – is alleen goed doenlijk op de grotere bedrijven, met name omdat daar nieuwe kapitaalsintensieve en arbeidsbesparende technologieën kunnen worden aangewend.

Daarom zal aan de 'onderkant' van de landbouwsector steeds sprake zijn van afvloeiing. De kleinere bedrijven worden met een nijpende inkomensproblematiek geconfronteerd. Of, en dat zal het meest frequent zijn, ze

worden niet meer overgenomen door de volgende generatie. Ze zijn zo klein dat ze geen perspectief meer bieden. Armoede (of relatieve deprivatie) treft de kleinere bedrijven. Ze zijn niet meer competitief en daarom resteert, vroeg of laat, niets anders dan beëindiging.

De *case* lijkt ijzersterk. Al vele decennia neemt het aantal boeren- en tuindersbedrijven met zo'n twee procent per jaar af. Dat is, zo meent men, beslist geen toevallig gegeven. In het licht van de hierboven weergegeven redenering is dit redelijk stabiele percentage zoveel als de definitieve onderstreping van afvloeiing als onafwendbaar en continu doorgaand proces. Afvloeiing is een stabiel gegeven – een gegeven ook waar beleid op wordt gemaakt¹.

In dit hoofdstuk zal ik aantonen dat, hoe onwaarschijnlijk dat in eerste instantie ook moge klinken, er in de hedendaagse Nederlandse landbouw geen sprake is van afvloeiing begrepen als de onafwendbare verdwijning van kleinere boerenbedrijven – als, met andere woorden, de doorgaande beëindiging van bedrijven vanwege economische wetmatigheden.

De afvloeiing zoals die doorgaans wordt begrepen, is een *mythe*. Ze is deel van de virtuele werkelijkheid die we ons hebben gecreëerd. Afvloeiing is precies dat en niets anders. Binnen het geheel dat wordt opgespannen door de virtuele boer, de virtuele landbouw, de virtuele structurele ontwikkeling en ga zo maar door is afvloeiing een logische component. Maar afgemeten aan de empirische processen waarnaar de notie van afvloeiing verwijst, is het niets anders dan een puur virtueel begrip.

Omgekeerd geformuleerd: het is ontegenzeggelijk waar dat er elk jaar boerenbedrijven verdwijnen. Het is ook waar dat er op sommige plaatsen sprake is van armoede en van vertwijfeling. Echter, de huidige reductie van het aantal boerenbedrijven informeert absoluut niet omtrent het vermeende afvloeiingsproces als een noodzakelijk ingrediënt van landbouwontwikkeling *tout court*. In wetenschappelijke analyses en ook in het politieke vertoog worden beide – reductie van het aantal landbouwbedrijven én de onafwendbaarheid van afvloeiing als uitkomst van structurele verhoudingen – op elkaar betrokken en wel op zo'n wijze dat het één het bewijs wordt voor het ander en omgekeerd.

Ik zal proberen het een van het ander te ontkoppelen en tegelijkertijd aangeven waarom het aantal boerenbedrijven dan wél daalt. Ik denk dat daarmee ook de *werkelijke* gevaren en bedreigingen voor de landbouw in Nederland kunnen worden blootgelegd.

De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven wordt in de allereerste plaats bepaald door de 'overname' van bedrijven. '*Fathers work for their sons*' (aldus de mooie titel van een studie van Berry 1985). De zonen bouwen op hun beurt voort op het werk van hun ouders. '*Keeping the name on the land*' (Arensberg en Kimball 1948) was daarbij het heersende imperatief. *Intra-generationale continuïteit* vormt de schakel die verleden, heden en toekomst verbindt, vaak door middel van de meest exotische mechanismen – zoals een verbond met de duivel (De Jong 1979).

Aan de linker- en rechterflank van deze hoofdbeweging doen zich twee aanvullende bewegingen voor. Naast de al bestaande en steeds weer overgenomen bedrijven kunnen *nieuwe* bedrijven worden gevormd. Aan de andere kant kan de dans door de tijd, het steeds weer overnemen van de al bestaande bedrijven, worden onderbroken. Dan verdwijnen er bedrijven.

De netto-ontwikkeling van het aantal boerenbedrijven is daarom de resultante van twee bewegingen: van het opzetten van nieuwe landbouwbedrijven en van het beëindigen van bestaande bedrijven. Het netto-resultaat van beide bewegingen geeft de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven weer.

Tabel 7.1 informeert over beide bewegingen. Men ziet dat de creatie van nieuwe bedrijven steeds lager is dan de beëindiging van bestaande bedrijven. Op zich is dat een historisch unicum². Maar daar gaat het me hier niet om. Veel belangrijker is dat de *daling* van het aantal boerenbedrijven sterk is afgenomen: van 4,9 procent in de eerste helft van de jaren zeventig, via 3,5 procent per jaar in de tweede helft van de jaren zeventig naar 2,3 procent in de jaren negentig (periode 1990-1997). Werden er in de tweede helft van de jaren zeventig nog 5760 bedrijven per jaar beëindigd, in de jaren negentig was dat gedaald tot 2890 bedrijven per jaar.

Daartegenover staat een dalende instroom: van 2,7 procent per jaar in de eerste helft van de jaren zeventig naar uiteindelijk 0,6 procent per jaar in de jaren negentig (overigens rept het Landbouw-Economisch Bericht 1998 van 0,9 procent).

Tabel 7.1³ onderstreept dat er in de laatste decennia inderdaad steeds sprake is geweest van een nettodaling van het aantal boerenbedrijven van zo rond de twee procent per jaar. In het Landbouw-Economisch Bericht van 1996 wordt gesproken van een gemiddelde nettodaling over de periode van 1976 tot 1994 van 1,7 procent per jaar. In de categorie 'hoofdberoepsbedrijven' ging het om een gemiddelde daling van twee procent per jaar, in de categorie 'nevensberoepsbedrijven' lag dit aanzienlijk lager.

Tegelijkertijd geeft tabel 7.1 aan dat het ogenschijnlijk stabiele cijfer omtrent de jaarlijkse nettodaling van het aantal boerenbedrijven het product is van sterk veranderende bewegingen. Zowel de instroom als de uitstroom nemen af. Reden genoeg om beide bewegingen, en hun onderlinge samenhang, nauwkeurig te onderzoeken.

Tabel 7.1 Uitstroom en instroom van landbouwbedrijven (in % per jaar)

	1970-1975	1975-1980	1990-1997
uitstroom	4,9	3,5	2,3
instroom	2,7	1,4	0,6
nettodaling/jaar	2,2	2,1	1,7

7.1 Instroom

Indien de instroom van nieuwe landbouwbedrijven stabiel was gebleven (zo rond de 2,7 procent), dan zou, bij een uitstroom van 2,3 procent in de jaren negentig, sprake zijn geweest van een stabiel, zometer licht stijgend aantal boerenbedrijven. De nettodaling zou eerst zijn getendeerd naar nul, later zijn omgeslagen in een nettostijging van het aantal boerenbedrijven. De instroom is evenwel sterk gedaald.

In een analyse gewijd aan de 'mutaties' in de jaren 1995-1997 stelt het CBS dat 'de aantallen stichtingen eind jaren tachtig nog lagen op zo'n 1200 tot 1400 per jaar, [terwijl] in de periode 1995-1997 deze cijfers meer dan gehalveerd zijn'. (CBS 1989:57)

De instroom van boerenbedrijven is de resultante van tal van uiteenlopende processen; het resultaat van allerlei projecten die wel of niet ineengrijpen. Lange tijd is het verwerven van een boerenbedrijf, hoe minuscuul dan ook, ervaren als een belangrijke stap in het eigen emancipatieproces van de betrokkenen⁴. Opvallend daarbij was dat ook jongeren uit een niet-agrarisch nest probeerden een eigen boerenbedrijf te ontwikkelen. Thans zoeken jongeren die een nieuw bedrijf willen opzetten (en meer in het bijzonder: niet-agrarische jongeren die bijvoorbeeld een ecologisch bedrijf willen opzetten), hun heil veelal elders. Niet in Nederland, maar in Denemarken, of in Duitsland, Frankrijk, Italië of Spanje. En vaders die voor hun tweede of derde zoon een bedrijf willen inrichten, wenden de blik naar Portugal, Oost-Duitsland of Canada. Er is, met andere woorden, nog steeds sprake van een aanzienlijke instroom, maar deze instroom materialiseert zich niet meer in Nederland maar elders.

Het creëren van nieuwe boerenbedrijven in Nederland zelf is in toenemende mate geblokkeerd geraakt⁵. Extreem hoge grondprijzen, hoge quotakosten (ongeacht of het daarbij gaat om melkquota, ammoniakemissierechten, varkensrechten of wat dan ook), zeer hoge transactiekosten (het verwerven van toegang tot bestaande afzet- en distributiecircuit; het verkrijgen van leningen; het verwerven van erkenning en steun in de onmiddellijke omgeving; etc.) én een geheel van geïnstitutionaliseerde regels die de verdeling van beschikbare *resources* reguleren (wie bijvoorbeeld kreeg waarvoor grond in de Flevopolders; wie kreeg waarvoor rentesubsidie) – al deze zaken hebben de creatie van een nieuw boerenbedrijf(je) tot een schier onmogelijke 'heldendaad' gemaakt⁶. Het is zo goed als ondoenlijk. Niet omdat de markten (de grondmarkt, de quotummarkt, etc.) als zodanig dat per definitie uitsluiten.

Beslissend is hierbij de wijze waarop deze markten institutioneel zijn ingebed en geordend. In andere delen van Europa zijn de geduide markten anders gereguleerd: het effect is dan ook dat daar veel meer jongeren (waaronder ironisch genoeg ook veel Nederlandse jongeren) nieuwe bedrijven kunnen creëren. In Nederland is zulks evenwel vrijwel onmogelijk gemaakt. De wijze waarop de projecten van overheid (projecten gevoed door de gedachte van doorgaande afvloeiing als een gunstige en onmisbare voorwaarde voor structurele ontwikkeling) én de projecten van jonge boeren en jonge niet-agrariërs die graag boer willen worden, zich tot

elkaar verhouden, is zodanig dat er van enige substantiële instroom geen sprake meer is. Precies daardoor is de feitelijke instroom zo sterk gereduceerd. De animo om boer te worden is er namelijk wel degelijk⁷.

Vormt de instroom van nieuwe bedrijven een directe bedreiging voor de ontwikkelingskansen van de inmiddels aanwezige bedrijven? Gaat instroom ten koste van de expansiemogelijkheden van gevestigde bedrijven? Is er definitief sprake van een *zero sum-game* (Van der Ploeg en Nieuwenhuize 1986) en wel in die zin dat meer kansen voor de ene categorie (instromers bijvoorbeeld) hoe dan ook ten koste gaat van de ontwikkelingskansen van de andere categorie?

Hoewel ik pas verderop in meer algemene zin in zal gaan op deze inderdaad cruciale vraag, wil ik nu al een specifieke situatie naar voren brengen. Het gaat om een *exemplarisch* geval; om een groot landgoed in Nederland, waar tal van pachters een bestaan vinden. Het onderhouden en verder ontwikkelen van landschappelijke en natuurwaarden is één van de oogmerken van de verpachter. Een oogmerk dat in allerlei opzichten botst met de wens van sommige pachters om een forse schaalvergroting te realiseren⁸.

In deze situatie komt de volgende vraag naar voren: stimuleren we de ontwikkeling van kleinere, gemengde bedrijven en ook de ontwikkeling van ecologische bedrijven (die beter corresponderen met de oogmerken van de verpachtende stichting) of bieden we met name ruimte aan een kleine groep van snel groeiende bedrijven? Bieden we, kortom, ruimte aan instromers en gaan we er daarnaast vanuit dat de groeiers 'hun eigen broek op moeten houden', of wordt alle beschikbare ruimte gereserveerd voor de laatstgenoemde groep?

Het interessante hierbij is natuurlijk dat in de geduide situatie (van verpachter en pachters) niet zozeer sprake is van een anonieme grond- en quotummarkt. De verpachter dient doelgericht quota en grond over de pachters te alloceren.

De uiteindelijk gekozen lijn doet er hier niet eens zozeer toe (de geïnteresseerde lezer zij verwezen naar Broekhuizen en Van der Ploeg 1999). Het punt is dat de definitie en verdeling van *opportunities* hier als principieel keuzemoment naar voren komt. En dat de opvattingen over het meest gewenste toekomstbeeld daarbij doorslaggevend zijn. Instroom en daarmee het aantal toekomstige boerenbedrijven zijn beïnvloedbaar – ze zijn zelfs te vergroten. Of het daar evenwel van komt, is afhankelijk van de 'slag om de toekomst', een slag die op alle mogelijke manieren interfereert met de inmiddels gevestigde belangen. In dat opzicht is het landgoed in kwestie een boeiende *microkosmos*, waar zich nu al een deel van het conflict afspeelt dat de sector als geheel nog staat te wachten.

7.2 Uitstroom

Tot zover de instroom. Laten we nu de uitstroom bekijken. Welke bedrijven worden beëindigd en waarom? Gewoonlijk worden twee vormen van

uitstroom onderscheiden: 'vrijwillige bedrijfsbeëindiging' en 'vroegtijdige of gedwongen bedrijfsbeëindiging'. Ik zal dat onderscheid hier volgen.

Vrijwillige bedrijfsbeëindiging (het is een term met een wat eufemistische geur) doet zich vooral daar voor waar boerenbedrijven *niet* worden overgenomen. De 'inter-generatiele reproductie' (De Haan 1993) is, om welke reden dan ook, geblokkeerd. Een veelheid van (soms ineengrijpende) demografische, culturele, politieke en economische veranderingen speelt daarbij een rol. Het is van belang om daar iets langer bij stil te staan. Met name omdat zo duidelijk wordt dat het 'overnemen', zoals dat in de landbouwwereld heet, steeds moeilijker, soms zelfs vrijwel onmogelijk is geworden. Maar om andere redenen dan in de afvloeiingsmythe wordt voorgesteld.

1 Eerst de demografische veranderingen. In veel gebieden was het *usance* dat boerenzoons pas op wat latere leeftijd trouwden (30 jaar bijvoorbeeld). Meestal viel dat samen met het moment dat ze het bedrijf van hun ouders konden overnemen. Dat impliceerde dat de kinderen van de zoon hun huwbare leeftijd bereikten op het moment dat hun vader zo ongeveer het werken moe was (zeg 60 jaar). Dit schema heeft plaats gemaakt voor een ander patroon. En hoewel de verschillen ogenschijnlijk subtiel zijn, zijn de consequenties verreikend (zie voor een meer algemene uiteenzetting Van den Broek 1998a).

Stel dat de gemiddelde zoon thans op 25-jarige leeftijd trouwt en kinderen krijgt. En stel dat hij gemiddeld gesproken thans tot z'n 65e wil doorboeren. En veronderstel ten slotte dat zijn zoon op zijn beurt ook op ongeveer 25-jarige leeftijd huwt, kinderen krijgt en een gezin moet onderhouden. De consequentie is dat vader en zoon (indien de laatste het bedrijf wil overnemen) gedurende 15 jaar gezamenlijk op het bedrijf moeten werken én twee gezinsinkomens aan het bedrijf moeten onttrekken. Nu deed zich dat vroeger ook wel voor, maar het punt is dat door de gewijzigde demografische cyclus, de periode waarin dit moet gebeuren, steeds langer is geworden.

Tegelijkertijd ontbreken de randvoorwaarden waaronder zulks pas mogelijk is, steeds meer. Het genereren van twee gezinsinkomens impliceert dat het productievolume in ieder geval tijdelijk sterk moet worden opgevoerd⁹. Vroeger was dat niet al te problematisch. Nu is het door de quoteringen in de melkveehouderij en intensieve veehouderij vrijwel uitgesloten. 'Vroeger hadden de dingen hun tijd; nu raakt alles overhoop', zo wordt daaromtrent wel opgemerkt.

Een zoon die wil overnemen, zal daarom vaak tijdelijk een ander beroep kiezen, wat veelal met zich meebrengt dat hij en/of zijn vrouw na zo'n jaar of 10, 15 niet meer willen omschakelen naar het boerenberoep waar men inmiddels toch van is vervreemd. Dit is één van de redenen die tot 'niet overnemen' leiden.

2 Een tweede demografische factor die ontegenzeggelijk van belang is, is de sterk afgenomen gezinsomvang. Hoewel er op het platteland minder sprake is van het spreekwoordelijke twee-kinderengezin dan elders, ligt

het voor de hand dat het 'recruteren' van een opvolger bij de huidige gezinsomvang (van twee tot drie kinderen) veel moeilijker is dan voorheen. Temeer daar de vanzelfsprekendheid van weleer (een van de kinderen neemt over) verdwenen is en de horizon van de laatstgenoemden thans eindeloos veel breder is dan vroeger.

- 3 Een volgende factor is van economische aard. Door de sterke waarde-stijging van met name grond en quota is het overnamebedrag enorm gestegen. Weliswaar geldt in land- en tuinbouw de gewoonte om in dit cruciale opzicht de marktprijzen 'buiten de deur te houden' – het bedrijf wordt overgedragen voor een bedrag dat meestal op zo'n 50 à 60 procent van de marktwaarde ligt – maar ook zo'n bedrag¹⁰ en de daarmee samenhangende noodzaak om forse leningen aan te gaan kan in toenemende mate prohibitief worden, zeker ook op de grotere bedrijven. Temeer als men rekening houdt met twee aanvullende factoren. Om te beginnen hebben broers en zussen recht op een deel van het genoemde overnamebedrag. Zij moeten akkoord gaan met de feitelijke onderwaardering van het bedrijf. Dit wordt, door de toenemende verzakelijking, steeds moeilijker.

Daarnaast is het natuurlijk zo dat elke bedrijfsovername (en het daarbij behorende overnamebedrag) wordt bekeken in het licht van het toekomstperspectief op en van het bedrijf. Kan er straks op het over te nemen bedrijf voldoende inkomen worden gegenereerd om a) de aangegane financiële verplichtingen te betalen en af te lossen, b) een redelijk gezinsinkomen voort te brengen en c) ten slotte ook nog voldoende te besparen teneinde het bedrijf, zoals dat heet, bij de tijd te houden? Hier geldt bij uitstek dat toekomstperspectieven zin verlenen aan het handelen nu (wel of niet overnemen). Een bedrijfsovername verloopt niet op basis van de nu geldende verhoudingen en data; het delibereren over het wel of niet overnemen verloopt via de toekomst.

- 4 Precies hier grijpt een andere factor in. Het denken en praten over bedrijfsovername is vanuit het expertsysteem in vergaande mate *verdingelijkt* en wel door de levensvatbaarheid van het bedrijf als een objectief en onwrikbaar gegeven centraal te stellen. Een bedrijf is levensvatbaar als het voldoende groot is en pas als daar sprake van is, pas dan kan het bedrijf worden overgenomen. Levensvatbaarheid fungeert hier dus als een intrinsieke eigenschap van het bedrijf. Het is een 'structureel gegeven' dat het 'handelen' zou determineren (want het bepaalt of er wel of niet kan worden overgenomen).

Dit contrasteert sterk met gedachten uit kringen van de NAJK, de organisatie van jonge boeren. Daar is de centrale vraag juist: hoe maak je als jonge boer en boerin het bedrijf overneembaar (zie voor een meer uitgebreide uiteenzetting De Bruin 1991). Daarmee kan in de praktijk de volgende paradox ontstaan: jonge mensen nemen een niet-levensvatbaar bedrijf over en ontwikkelen dat, vaak op originele wijze, tot een welvarende onderneming. Hoe dat kan? Precies omdat ze het overneembaar *maken*¹¹. Ze doorschouwen het over te nemen bedrijf vanuit een ander toekomstproject, waardoor het ogenschijnlijk harde gegeven van de ontbrekende levensvatbaarheid vervluchtigt. Zo ontstaan opnieuw

zwarte zwanen (zie ook hoofdstuk 6), die echter voornamelijk onopgemerkt blijven. Het zijn *hidden novelties*.

Omdat het expertsysteem evenwel een andere kijk uitdraagt, een andere 'verbeelding' van de toekomst hanteert, blijven deze zwarte zwanen op z'n best 'ijskast-anomalieën' (aldus de treffende term van Koningsveld 1976). Derhalve worden jonge mensen die bedrijfsovername overwegen, voornamelijk geconfronteerd met het standaardverhaal (via de agrarische school, de boekhouder, de voorlichting, het landbouwpolitieke discours van de boerenorganisaties, de pers, enz.). Uiteraard mist dat alles z'n impact niet. Op te veel plaatsen wordt van bedrijfsovername afgezien omdat het bedrijf wordt voorgesteld als te klein en daarom als niet levensvatbaar¹².

In combinatie met de vaak torenhoge waarde die ook een wat kleiner boerenbedrijf vertegenwoordigt (een bedrijf van pakweg 20 hectare en een relatief klein quotum van 200.000 liter vertegenwoordigt, afhankelijk van de streek waarin het gesitueerd is, al gauw een bedrag van 1,8 tot 2,5 miljoen gulden), leidt de dominante visie van het expertsysteem ('er is geen perspectief voor niet-levensvatbare bedrijven')¹³ tot de veel aange-troffen stellingname: 'laten we het spul maar duur verkopen zolang het nog kan'.¹⁴

Zo grijpen allerlei projecten (de bereidheid van groeiers om veel te betalen voor grond en quotum, de politieke arena in Brussel die onzekerheid omtrent de toekomstige waarde van quota genereert, de wijze waarop het expertsysteem de toekomst verbeeldt en wellicht de neiging van broers en zussen om eieren voor hun geld te kiezen) ineen. Het resultaat is een sterke druk achter het proces van uitstroming uit de landbouw.

Toch is de uitstroom van het aantal boerenbedrijven *gedaald* van zo'n 5760 per jaar over de periode 1970-1975, naar gemiddeld 2890 bedrijven per jaar in de eerste zeven jaren van de jaren negentig. Behalve in absolute zin daalde de uitstroom ook in relatief opzicht en wel van 4,9 procent, via 3,5 procent naar 2,3 procent (zie tabel 7.1) en naar 1,9 procent in 1997.

Deze feitelijke daling van de uitstroom is opmerkelijk. Juist omdat alle relevante randvoorwaarden (van welke aard dan ook: demografisch, politiek, cultureel, economisch, etc.) tenderen naar het tegendeel. Kennelijk schuilt er in de sector een opmerkelijke 'resistentie', een vastbeslotenheid om toch, tegen alle verdrukking in, boer te blijven. Verderop in dit hoofdstuk kom ik daar op terug.

Daarnaast kunnen we, bij wijze van tussentijdse conclusie, stellen dat in de Nederlandse landbouw van anno nu het niet-overnemen van bedrijven niet alleen informeert over de veronderstelde armoede en uitzichtloosheid, maar ook en wellicht vooral verwijst naar de impact van veranderende demografische, politieke, culturele en economische verhoudingen waarbin-nen het overnemen moet worden gerealiseerd.

'Gedwongen bedrijfsbeëindiging'

Naast de vrijwillige bedrijfsopheffing is er sprake van zogeheten gedwongen bedrijfsbeëindiging. Met deze term refereert men gewoonlijk aan bedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 55 jaar, waar wordt overgegaan tot bedrijfsbeëindiging. Opvolging is op deze bedrijven niet of nauwelijks aan de orde. Het ontbreken van een opvolger kan deze vorm van bedrijfsbeëindiging dan ook niet (of nauwelijks) verklaren. 'Gedwongen bedrijfsopheffing heeft [...] vaak betrekking op agrariërs die jonger zijn dan 55 jaar. Deze groep wordt verder aangeduid met de term 'voortijdige beëindigers'. Financiële en economische factoren spelen bij deze vorm van beëindiging een belangrijke rol, zoals het niet kunnen voldoen aan betalingsverplichtingen.' (LEB 1998:110)

Tabel 7.2 geeft een overzicht¹⁵. Meer dan de helft van het aantal bedrijfsbeëindigingen valt in de hiervoor besproken categorie van de ontbrekende overname. Ruim eenderde valt onder de groep van voortijdige beëindigers. De leeftijdscategorie van 55 tot 60 heb ik als tussencategorie ingevoerd.

Tabel 7.2 Bedrijfsbeëindiging en leeftijd plus een duiding van mogelijke oorzaken

categorie	procentuele verdeling	aantal gevallen per jaar	demografische en culturele complicaties bij opvolging
vrijwillige beëindiging; bedrijfshoofd > 60	55%	1570	++
tussencategorie; 55-60 jaar	12%	330	+
voortijdige beëindigers; jonger dan 55 jaar	33%	900	-

categorie	verkopen zo lang het nog kan	arbeidsongeschiktheid	scheiding	faillissementen	migratie
vrijwillige beëindiging; bedrijfshoofd > 60	++	0	-	-	-
tussencategorie; 55-60 jaar	+	++	-	-	-
voortijdige beëindigers; jonger dan 55 jaar	?	+	+	+	+

Als we op zoek moeten (sociologisch onderzoek is soms als recherche-werk) naar boeren die, conform de afvloeiingsmythe, het bedrijf uit armoede en uitzichtloosheid beëindigen, dan zullen we vooral binnen de groep van voortijdige beëindigers moeten speuren. Naar schatting gaat het om 990 bedrijven per jaar. Meestal associeert men bedrijfsbeëindiging in deze groep met het idee van een nederlaag. 'Het gaat niet meer'. Het bedrijf kan niet worden gecontinueerd, wat zeker in land- en tuinbouw, als een persoonlijke nederlaag, als een blijk van falen wordt opgevat. 'De goede ondernemer', immers, 'die redt het wel.¹⁶ Degene die het niet 'redt', die rest het weinig benijdenswaardige lot van vuilnisman (zo wil althans de *communis opinio* in de sector).

In de allereerste plaats moet worden opgemerkt dat het aantal voortijdige beëindigers als geheel minder is dan één procent per jaar. Dit contrasteert sterk met de 'sterftecijfers' (toegegeven: het is een morbide uitdrukking, maar in de desbetreffende vaktaal heet dat nu eenmaal zo), die men in het midden- en kleinbedrijf (MKB) aantreft. Daar is globaal gesproken sprake van een 'geboortecijfer' van 10,8 procent per jaar en een 'sterftecijfer' van 5,7 procent per jaar¹⁷. Vergelijking met de cijfers die in de landbouwsector gelden, onderstreept eens te meer hoe laag inderdaad de uitstroom in de laatstgenoemde sector is (in dat verband verwijs ik opnieuw naar het al gememoreerde 'resistentievermogen'), terwijl *en passant* weer de nadruk wordt gelegd op de mate waarin de instroom in de landbouw (te vergelijken met het 'geboortecijfer' in het MKB) geblokkeerd is geraakt¹⁸.

Hoe dan ook, bij het fenomeen van de 'voortijdige beëindiging' spelen opnieuw een aantal factoren en omstandigheden een rol. Het zijn factoren en omstandigheden van een geheel andere orde dan die welke een rol spelen bij de zogeheten 'vrijwillige beëindiging' zoals we die tegenkwamen bij oudere boeren.

- 1 Nemen we de categorie van voortijdige beëindigers nader onder de loep, dan moeten we om te beginnen verwijzen naar de niet onaanzienlijke en vrij snel groeiende groep van 'migranten': boeren die hier het bedrijf verkopen teneinde in het buitenland een nieuw en groter bedrijf te starten. Naar schatting gaat het thans om zo'n 250 bedrijven per jaar.
- 2 Vervolgens de scheidingsproblematiek (opnieuw een culturele verandering die direct ingrijpt in de ontwikkeling van de landbouwsector). Scheiding impliceert in het agrarisch bedrijf bijna onvermijdelijk bedrijfsbeëindiging, zeker als men in 'gemeenschap van goederen' is getrouwd. Weliswaar is daarop in de sector razendsnel gereageerd door eerder en meer massaal dan elders over te schakelen op het trouwen op 'huwelijkse voorwaarden' (Bernet 1997). Toch zullen er jaarlijks een bepaald aantal bedrijven (naar schatting 100 per jaar) noodgedwongen tot beëindiging overgaan als gevolg van scheiding¹⁹.
- 3 Een derde factor: arbeidsongeschiktheid²⁰. Per jaar worden meer dan 100 boeren definitief arbeidsongeschikt (UVI Jaarverslag 1998; GUO 1995 en GUO 1996)²¹. Werd dit vroeger veelal in het kader van het bredere familieverband (de '*extended family*') en/of door vroegtijdige inzet van de kinderen opgelost, vandaag de dag impliceert arbeidsongeschiktheid vaak bedrijfsbeëindiging. Naast de fysieke arbeidsongeschiktheid doet zich stress voor die kan resulteren in ernstige psychische problemen, problemen die zich vervolgens bijvoorbeeld manifesteren via de verwaarlozing van landbouwhuisdieren. Ook dit kan aanleiding zijn tot gedwongen bedrijfsbeëindiging (in dit geval via de AID). Het aantal gevallen dat daarmee per jaar is gemoeid, is niet bekend. Van der Broek (1998b) meldt, op grond van empirisch onderzoek, dat zich op plusminus één procent van de Nederlandse veehouderijbedrijven problemen van (ernstige) verwaarlozing voordoen.

- 4 Vervolgens is er een categorie die moeilijk plaatsbaar is binnen de onderverdeling die we in tabel 7.2 hebben gehanteerd. Daarbij gaat het vooral om bedrijven die worden uitgekocht: bedrijven die plaats moeten maken voor stadsuitbreiding, natuurterreinen en/of infrastructurele werken. Echter, een aantal van deze bedrijven zal elders worden gecontinueerd (ze bieden anderen de gelegenheid 'het spul duur te verkopen'); weer anderen zullen gaan emigreren. En ten slotte zal een (onbekend) deel gaan rentenieren. Om dubbeltellingen te vermijden zullen we deze categorie hier verder geheel buiten beschouwing laten.
- 5 Dan moeten we wijzen op bedrijven die in acute moeilijkheden komen door een steeds groter frictie tussen investeringsplichten die uit de vigerende regelgeving voortvloeien én de eigen financieringsruimte en investeringscycli (zie Frouws *et al.* 1996).
Voegen we migratie, scheiding, en arbeidsongeschiktheid samen (daarbij de categorieën van frictie en onteigening buiten beschouwing latend), dan komen we tot een daarmee samenhangende voortijdige beëindiging van $250 + 100 + 100 = 450$ gevallen per jaar. Dat is ongeveer 50 procent van het totale aantal voortijdige beëindigingen. Voor dit deel geldt opnieuw dat we het niet kunnen scharen onder de afvloeiingsmythe. Waar het ook over informeert, het verwijst in elk geval *niet* naar noodzakelijkerwijs optredende armoede en uitzichtloosheid, die op hun beurt, noodzakelijkerwijs, tot bedrijfsbeëindiging zouden leiden. Het gaat om andere zaken (hoe triest die soms ook mogen zijn).
- 6 Ten slotte resteert zo een groep van bedrijven die te hoge financieringslasten zijn aangegaan (die toekomstprojecten hanteren die mislukken). Een deel hiervan (dit betreft met name de 'levensvatbaar' geachte bedrijven) wordt weggevangen door de BBZ- en BS-regelingen. Gemiddeld gaat het om circa 500 gevallen per jaar. Daarnaast echter resteren er een 115 tot 200 gevallen per jaar waarin faillissement onvermijdelijk is²². Tussen beide categorieën in zit een subcategorie (van naar schatting 350 tot 400 bedrijven per jaar) die niet gebruik kan of wil maken van de geduide 'zwemvestregelingen' en die evenzeer het faillissement vermijdt. Men beëindigt uit eigen vrije wil het bedrijf – en wel omdat men er door de *mismatch* van projecten niet in is geslaagd het eigen toekomstproject te doen slagen. Er is zwaar geïnvesteerd (met vreemd vermogen) in een bepaald toekomstproject (veelal in een toekomstproject dat in lijn ligt van de voorspellingen zoals gearticuleerd door het expertsysteem). Tegenvallende opbrengsten (een licht dalende melkprijs bijvoorbeeld) maken de weg tussen het gedachte toekomstideaal en de situatie van hier-en-nu onbegaanbaar. Dan sneeft men.

Zo zijn we uiteindelijk bij één categorie terechtgekomen waarvoor geldt dat economische en financiële redenen een directe aanleiding vormen voor bedrijfsbeëindiging. Wat theoretisch (maar ook anderszins) van belang is, is dat deze categorie niet wordt gevormd door kleinere, 'gemankeerde' bedrijven, maar juist door de grotere bedrijven die zich profileren volgens de modernisatie-logica.

Rekenkundig gaat het om maximaal 540 bedrijven per jaar. Nogmaals: het gaat niet om bedrijven die aan armoede en uitzichtloosheid ten gronde gaan. Het gaat (in Zuidoost-Friesland bijvoorbeeld) veeleer om de melkveehouderijbedrijven met meer dan een miljoen kilogram quotum. In de glastuinbouw gaat het om de jonge ondernemers die hun bedrijf snel hebben laten groeien en daartoe hoge financieringsverplichtingen zijn aangegaan.

De categorie waarover we spreken representeert daarom, misschien niet voor de volle honderd procent maar wel in aanmerkelijke mate, de *folly* van de moderniseringsrace. Om een expressie van afvloeiing als de noodzakelijke eliminatie van de 'onderkant' van de agrarische bedrijven gaat het in elk geval *niet*, of hooguit in geringe mate. In de navolgende paragrafen zal ik andere indicaties aandragen die deze interpretatie schragen.

7.3 Bij welke bedrijven doet zich uitstroom voor?

Binnen welke categorie bedrijven doet uitstroom zich het meest voor? In het verlengde van het gangbare denken laat zich een onmiskenbaar antwoord formuleren. Uitstroom (zowel de 'vrijwillige' als de 'voortijdige bedrijfsbeëindiging') zal zich vooral voordoen bij de kleinere bedrijven. De redenering is voor de hand liggend. Grote bedrijven kunnen door hun omvang meer verdiensten realiseren dan kleinere bedrijven en daarom de nodige klappen en/of tegenvallers opvangen en ondertussen ook nog genoeg middelen vrijmaken om door te groeien. Kleinere bedrijven kunnen noch het een noch het ander. Ze gaan noodgedwongen onderuit of raken steeds verder achterop. Bondig samengevat: achteruitgang doet zich voor bij de kleinere bedrijven, continuïteit en groei bij de grotere.

Elke statistiek met betrekking tot bedrijfsresultaten en inkomens lijkt deze 'ijzeren wet' te onderstrepen (ook al zijn daar de bepaalde ingrediënten voor nodig, zoals het werken met misleidende gemiddeldes, de consequente toepassing van de *commodity-fiction*, het voorbijgaan aan essentiële stijlverschillen en ga zo maar door).

De recente herinnering – want waren het niet de kleinere boeren die altijd afvloeiiden – onderstreept deze ijzeren wet andermaal. Want wie laat zich er veel aan gelegen liggen dat we met volstrekt uiteenlopende episodes van doen hebben. En wie heeft tot zich laten doordringen dat er de afgelopen jaren via agrarisch makelaars opvallend veel grote landbouwondernemingen als geheel worden aangeboden? Kortom, het betwisten van de ijzeren wet dat kleinere bedrijven afvloeiiden en grotere doorgroeiden lijkt een vrijwel zinloze onderneming.

Tabel 7.3 is gebaseerd op een analyse van de meest recente mutatiebestanden van het CBS²³. Voor uiteenlopende bedrijfsgroottes en leeftijdsgroepen is steeds het totale aantal bedrijven én het aantal bedrijfsbeëindigingen per cel weergegeven. Het aantal bedrijfsbeëindigingen is ook uitgedrukt als percentage van het totaal aantal bedrijven per cel. Alle gegevens hebben betrekking op het jaar 1997.

In het geduide jaar werden 2033 bedrijven definitief beëindigd: ze werden niet binnen de familie overgenomen. De tabel maakt duidelijk dat de bedrijfsbeëindigingen over alle bedrijfsgroottegroepen en over alle leeftijdsgroepen zijn verdeeld. Tegelijk is duidelijk dat deze verdeling van sterk ongelijke aard is.

Tabel 7.3 Mutatiegegevens over 1997

	bedrijfshoofd < 55 jaar	bedrijfshoofd tussen 55 en 60	bedrijfshoofd > 60 jaar
zeer kleine bedrijven 3 tot 24 NGE	13.972 bedrijven wv 354 beëindigd (2,5%)	4453 bedrijven wv 156 beëindigd (3,5%)	16.309 wv 949 beëindigd (5,8%)
kleine bedrijven 24 tot 40 NGE	5748 63 (1,1%)	1733 30 (1,7%)	3715 104 (2,8%)
middenbedrijven 40-70 NGE	11.364 86 (0,7%)	2991 30 (1,0%)	4990 74 (1,5%)
samenvatting 24-70 NGE	17.112 149 (0,9%)	4724 60 (1,2%)	8705 178 (2,0%)
middengrote bedrijven 70-100 NGE	10.495 46 (0,4%)	2471 12 (0,5%)	4142 21 (0,5%)
grote bedrijven > 100 NGE	15.622 65 (0,4%)	4039 19 (0,5%)	5875 24 (0,4%)
samenvatting > 70 NGE	26.157 111 (0,4%)	6510 31 (0,5%)	10.017 45 (0,4%)

In de onderste drie rijen van tabel 7.3 zijn de beëindigingsgegevens voor de grotere bedrijfscategorieën weergegeven. Ze betreffen de bedrijfsgrootteklasse die gaat van 70-100 NGE en ook die van bedrijven groter dan 100 NGE. In de laatste rij, die betrekking heeft op alle bedrijven groter dan 70 NGE, zijn de cijfers samengevat. Ik roep in herinnering dat binnen het expertsysteem meestal de vuistregel wordt gehanteerd dat bedrijven boven de 70 NGE zich in de 'groene zone' bevinden. Met name de Rabobank, die in dit opzicht natuurlijk zeer invloedrijk is, excelleert in dergelijke representaties²⁴.

Uit de tabel blijkt dat in deze groep van grotere bedrijven bij elke leeftijdsgroep sprake is van een beëindigingspercentage van 0,4 tot 0,5 per jaar. Dat is een cijfer dat, zo lijkt mij, bovenal verwijst naar de dingen des levens die mis kunnen gaan. Naar echtscheidingen (die niet opgevangen kunnen worden), naar sterfte, naar arbeidsongeschiktheid (de verhouding tussen deze elementen zal per leeftijdsgroep variëren), naar migratie, naar

faillissement en/of naar een 'gedwongen' bedrijfsbeëindiging die in feite bestaat uit het voorkómen van een definitief faillissement.²⁵

Al met al verwijst dit percentage (0,4–0,5) naar de soliditeit, naar het *resistentievermogen* van de Nederlandse land- en tuinbouw. Bovendien is de doorgroei van kleinere- en middenbedrijven meer dan voldoende om dit cijfer te compenseren.

De tabel informeert ook over de situatie in de 'oranje zone', de zogeheten middenbedrijven die gaan van 40 tot 70 NGE en over de kleine bedrijven (24-40 NGE) die zich, volgens de Rabobankclassificatie, in de zogeheten 'rode zone' zouden bevinden. Men ziet dat de beëindigingspercentages weliswaar iets hoger zijn dan in de hiervoor besproken categorie, maar toch nog steeds relatief laag zijn.

Neem de kleine bedrijven (24 tot 40 NGE) met bedrijfshoofden ouder dan 60 jaar. Dit is een groep waar de potentiële opvolgers direct geconfronteerd worden met het deskundigenoordeel dat bedrijfsovername onverantwoord is. Het bedrijf is te klein, het bevindt zich definitief in de 'rode zone'. Gaat men ervan uit dat het doorboeren 'tot aan de dood' een vrijwel verdwenen verschijnsel is²⁶ en dat de gedachte van 'laten we het spul duur verkopen zolang het nog kan' zeker hier opgeld zal doen, dan mag men rekenen met een uiteindelijke bedrijfsbeëindiging op 70-jarige leeftijd (hoewel mijn indruk onderhand is dat 65 jaar realistischer is).

Dat betekent dat per jaar tien procent (of meer waarschijnlijk: 20 procent) zou worden beëindigd. Het feitelijke beëindigingspercentage is echter niet tien, laat staan 20 per jaar maar slechts 2,8 (en verdisconteert men de 'dingen die in het leven nu eenmaal misgaan' plus het toegenomen belang van arbeidsongeschiktheid, sterfte en vooral ook dat van adverse demografische verhoudingen, dan zou het nog lager zijn).

Hoe dan ook, het opvallende is niet dat 2,8 procent van het aantal bedrijven uit deze categorie wordt beëindigd. Het miraculeuze is dat 7,8 tot 17,8 procent, al naar je het bekijkt maar in elk geval de meerderheid van deze qua omvang en qua leeftijd 'gedoemde' bedrijven *trotzdem alles* wordt gecontinueerd. Dat kan *niet* dan naar het al aangestipte resistentievermogen verwijzen.

Dan de laatste categorie. Dat is die van de minuscule tot en met de bijna microscopische bedrijven. De bovenste rijen in tabel 7.3 betreffen de bedrijven met een omvang tussen drie en 24 NGE. Het gaat om bijna 35.000 eenheden. Van boerenbedrijven in de eigenlijke zin van het woord zal nauwelijks sprake zijn; daarvoor is de omvang eenvoudigweg onvoldoende.²⁷ Naast woonboerderijen (Van der Vaart 1999) zal het hoofdzakelijk om nevenberoepsbedrijven gaan. Binnen deze categorie verlopen de beëindigingspercentages met het klimmen van de leeftijd van 2,5, via 3,5 naar 5,8.

Ik wil drie aantekeningen maken bij deze cijfers. Beseffende dat het hier voornamelijk om woonboerderijen met enige have en om nevenberoepsbedrijven gaat, moeten we om te beginnen vaststellen dat overbelasting (zeker bij de laatstgenoemde categorie) en daarmee bedrijfsbeëindiging zich hier vaker zal voordoen dan in de andere bedrijfsgrootteklassen. Daarnaast zal zich relatief vaak het verschijnsel voordoen dat men toch

definitief voor het eigenlijke hoofdberoep kiest, zeker in periodes waarin 'het boeren' in een kwaad daglicht komt te staan en/of doordat de steeds stringenter regelgeving juist in deze gevallen disproportioneel hoge transactiekosten met zich meebrengt.

Richten we in deze categorie de blik specifiek op de groep oudere boeren (beëindigingspercentage 5,8), dan is het goed om in herinnering te roepen dat het om minuscule bedrijven gaat, waarvoor geldt dat ze hooguit in twee specifieke opzichten van belang zijn voor de volgende generatie (die inmiddels ongetwijfeld elders werkt en meestal ook elders woont). Het bedrijfje is óf interessant met het oog op de monetaire waarde óf aantrekkelijk als woonplaats.

Hoewel de zaken door veranderende classificatieschema's niet meer goed vergelijkbaar zijn, wil ik toch refereren aan de landbouwtelling van 1976. Toentertijd waren er bijna 15.000 bedrijfjes kleiner dan vijf hectare met een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar.²⁸ Voorbijgaand aan de bedrijven zonder opvolger, laat zich uit de beschikbare data afleiden dat toentertijd al gold dat van de aanwezige opvolgers meer dan 600 ouder waren dan 22 jaar én elders werkten en/of studeerden. Van de theoretisch benodigde opvolgers was dus toen al meer dan vier procent actief geïntegreerd in andere circuits en netwerken: in werk buiten de landbouw en/of in een academische studie. Sindsdien zal het aandeel van studerende en/of elders werkende kinderen fors zijn toegenomen.

Dat betekent in dit geval opnieuw dat het uiteindelijk verbazingwekkend is dat van de minuscule bedrijven met bedrijfshoofden ouder dan 60 jaar slechts 5,8 procent per jaar wordt beëindigd. Het zou veel hoger moeten zijn, precies omdat de kinderen (de potentiële opvolgers) al lang hun bestemming elders hebben gevonden. Tegen alle verwachtingen in worden heel veel minuscule, niet-overneembare bedrijfjes toch op enigerlei wijze gecontinueerd.

Dat voert naar de tweede opmerking. Het begint langzamerhand *bon ton* te worden om te constateren dat urbaan Nederland de waarde van het rurale herontdekt (RLG 1997). Wat evenwel wordt vergeten, is dat er een subcategorie is die in dezen bij uitstek geprivilegieerd is: die de charme van het rurale van oudsher kent en ook over netwerken beschikt waarlangs de eigen verlangens kunnen worden gerealiseerd. Die subcategorie wordt simpelweg gevormd door de zonen en dochters, soms de neven en nichten of kleinkinderen, van de boeren van weleer. Juist bij hen is de beweging richting platteland (datgene wat Kayser 1995 heeft geduid als de '*repeuplement de la campagne*') sterk aanwezig en juist zij beschikken over de middelen om handen en voeten aan deze beweging te geven: zij kunnen de 'boerderij' overnemen. Zij zullen zich ook vaak onderscheiden door een specifiek 'ruraal' gedrag (De Haan 1998a).

Het opmerkelijke is hier, met andere woorden, niet zozeer dat per jaar ca zes procent van de kleinere bedrijven met een ouder bedrijfshoofd wordt beëindigd. Wat bovenal aandacht verdient, is dat eenzelfde of zelfs veel groter deel wordt gecontinueerd (rekenkundig immers zou per jaar tussen de tien en twintig procent van deze bedrijfjes moeten worden beëindigd). Wat domineert is de overname door familieleden die een aantrekkelijke

woonplaats met enige agrarische activiteit prefereren boven het onmiddellijke monetaire gewin.

Overigens zij opgemerkt dat het hier geduide fenomeen zich bepaald niet beperkt tot de minuscule en/of kleinere bedrijven. Er is in Nederland sprake van een niet weg te vlakken aantal grotere, vaak zelfs ronduit grote boerenbedrijven waar ofwel de man, ofwel de vrouw ofwel beiden een (parttime) beroep buiten de landbouw uitoefenen, waarbij het vaak gaat om professies die hoge tot zeer hoge kwalificatieniveaus veronderstellen. De combinatie van banen wordt aantrekkelijk gevonden, en daarom ook gecontinueerd. Tegelijkertijd geldt dat het boerenbedrijf als zodanig met veel meer flexibiliteit kan worden gevoerd en zo nodig verder kan worden ontwikkeld.

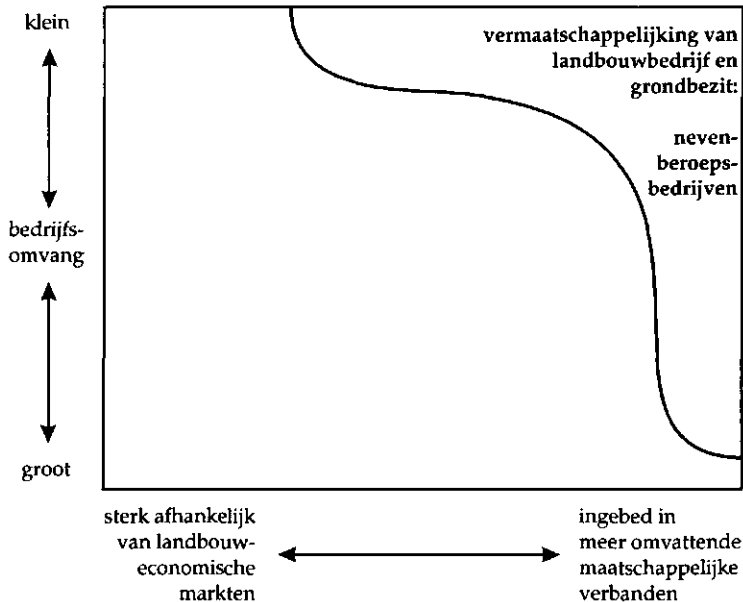
In het denken over de landbouw zien we meestal een geheel voor ons dat op een veelheid van dimensies (ruimtelijk, sociaal, cultureel, economisch, etc.) afbakenbaar zou zijn. Dit komt mede door de wijze waarop de gebruikte woorden zijn ingeburgerd (en worden gereificeerd door gangbare statistische representaties). De begrippen en specifieke realiteiten waarnaar deze woorden evenwel verwijzen, kunnen echter aan aanzienlijke veranderingen onderhevig zijn. Zo zijn de 'boerenbedrijven' waar ik het nu over heb, natuurlijk absoluut niet meer te beschouwen als de boerenbedrijven van weleer. Ook statistische begrippen als 'agrarisch bedrijf' en/of 'nevenberoepsbedrijf' zijn nauwelijks meer adequaat, zeker niet als deze termen ook verwijzen naar volstrekt contrasterende constellaties.

Waar we het hier over hebben, is in feite een categorie van eenheden die aanvankelijk werden gevoerd als boerenbedrijf, maar die inmiddels in sterke mate zijn 'vermaatschappelijkt' en wel in die zin dat hun voortbestaan is gebaseerd op doorgaande transacties tussen het landelijke en het stedelijke. In ruimtelijke zin (en volgens de gangbare CBS-definities) mag er dan nog wel sprake zijn van een 'agrarisch bedrijf', in economisch opzicht gaat het echter om eenheden die in stand worden gehouden (ook in intra-generatiele zin) door transacties tussen stad en platteland. Precies daardoor zijn ze geïmmuniseerd ten aanzien van de economische 'wetmatigheden' die de landbouw als geheel heten te regeren. Door de inkomens die in het stedelijke worden verdiend, kunnen deze (woon)boerderijen (van welke aard en omvang dan ook) in stand worden gehouden. De ruimtelijke en economische dimensie vallen dus niet meer, zoals vroeger en elders, samen.

Daarnaast is er ook uitdrukkelijk sprake van meer symbolische transacties. Naar de steden toe omtrent de waarde van het leven buiten²⁹ en omgekeerd ook zullen er veel meer urbane noties zo naar het platteland toe worden gearticuleerd. Van het ongedifferentieerde geheel van zo'n 110.000 'agrarische bedrijven' kunnen we nu dus al één deel 'afbakenen' (in elk geval in theoretische zin).

In figuur 7.4 (waarop ik verderop zal voortbouwen) is daartoe een eerste aanzet gegeven.

Figuur 7.4 De vermaatschappelijking van een deel van de landbouw

Laten we de zaak ook bekijken vanuit het perspectief van de resterende, de 'echte' boerenbedrijven. In de virtuele landbouw van weleer gold de mening dat met de verschijnselen en ontwikkelingen die ik hiervoor besprak, een rem op de structurele ontwikkeling werd geïntroduceerd. Het begrip postbodeboer exposeerde daarvoor. De bedrijfjes kleiner dan 24 NGE (van oude boeren of inmiddels overgenomen door 'new rural dwellers' (De Haan 1998a) vertegenwoordigen een productiecapaciteit van 395.743 NGE. Dat is vijf procent van de totale productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw. Zou men dit in het kader van een voortvarende structurele ontwikkeling onteigenen en toedelen aan, zeg maar, de bedrijven uit de 'groene zone', de zogeheten levensvatbare bedrijven, dan zou er per 'levensvatbaar' bedrijf een groei van 9,2 NGE ofwel van gemiddeld een zes procent per bedrijf realiseerbaar zijn. De aanname dat ook in de nabije toekomst afvloeiing van kleinere bedrijven de structurele ontwikkeling in en van de Nederlandse land- en tuinbouw kan schragen (ik herinner er aan dit deze aanname een van de samenbindende, zoniet constituerende pijlers is van het kennisstelsel) is daarom een zeepbel. Ten slotte een meer rekenkundige opmerking (die overigens aansluit op de laatstgemaakte opmerking). Tabel 7.3 en de daarnavolgende discussie informeren over uiteenlopende constellaties en daarmee samenhangende beëindigingspercentages. Bij jonge boeren op grote bedrijven is dat zus, bij oude bedrijfshoofden op minuscule bedrijven is het zo. Binnen de gangbare representatie nu worden alle bedrijven die worden beëindigd ongeacht de specifieke constellatie waar ze deel van vormen, gesommeerd en gedeeld door het totale aantal bedrijven teneinde zo een universeel ogend 'afvloeiingspercentage' te presenteren dat heet te informeren over onver-

mijdelijke trends en hun eveneens universele oorzaken. Dat is appels plus peren gedeeld door konijnen om te bewijzen dat eksters geboren zijn om zilver te pikken.

Bedrijfsbeëindiging is een begrip dat, wetenschappelijk beschouwd, uiteen moet worden gelegd in nieuwe en complementaire noties, die elk voor zich maar vooral ook tezamen een zo adequaat mogelijke weerspiegeling vormen van de meerledige adaptatie- en transformatieprocessen die zich in de hedendaagse landbouw voltrekken. Het is bijvoorbeeld veel belangrijker om te weten hoeveel en welke boerenbedrijven omschakelen van een fulltime boerenbedrijf naar een parttimebedrijf (en ook om te weten of dit tijdelijk danwel permanent is) dan om te weten hoeveel minuscule woonboerderijen bij Drachten waar men zes schapen en een geit houdt, worden beëindigd omdat de zoons en dochters inmiddels in Tilburg werken en niet meer naar het Noorden willen verhuizen.

Hetzelfde geldt met betrekking tot het begrip opvolging. Daar ga ik in de navolgende paragraaf op in.

7.4 De opvolgingssituatie

Veel van de hedendaagse scenariostudies en toekomstmodellen worden niet meer zozeer gebaseerd op *historische* afvloeiingspercentages, als wel op de *verwachte* afvloeiingstrends. Deze laatstgenoemde trends worden op hun beurt meestal gefundeerd in de 'vergrijzing' van de boerenstand en in de verwachte onwil van jongeren het ouderlijk bedrijf over te nemen. Cijfers omtrent de opvolgingssituatie figureren daarbij als statistische onderbouwing.

Vanaf het midden van de jaren zeventig wordt door middel van de jaarlijkse landbouwtelling geïnformeerd naar deze situatie. De uitkomst is in grote lijnen telkenmale dezelfde: op meer dan de helft van het aantal landbouwbedrijven is sprake van 'vergrijzing' (van een bedrijfshoofd ouder dan 50 of 55), waarbij op het merendeel van deze bedrijven geldt dat er géén opvolger aanwezig is. De conclusie kan eigenlijk niet anders zijn dan dat binnen afzienbare tijd meer dan een kwart van de bedrijven zal verdwijnen. Van 'resistentievermogen', zo zou je moeten concluderen, is daarom geen sprake.

Het hanteren van deze opvolgingscijfers is echter uitermate bedrieglijk. In 1976 telden de toenmalige land- en tuinbouw 156.463 bedrijven. Van de bedrijfshoofden waren er toen 74.960 ouder dan 50 jaar (dat is 48 procent). Daarvan had 63 procent desgevraagd géén opvolger.³⁰

Maakt men nu een cohortanalyse (de leeftijdsverdeling is voor de gehele populatie bekend) die loopt van 1976 tot 1996 en neemt men aan, conform de eerdere discussie, dat perspectieven voor potentiële jonge boeren in die periode bepaald niet florissant zijn geworden, dan zouden tussen 1976 en 1996 minimaal 72.000 bedrijven moeten zijn beëindigd en wel omdat er géén opvolger was. Het totale aantal bedrijven daalde echter niet tot rond de 84.000 – in 1996 was er sprake van meer dan 110.000 bedrijven.

De conclusie kan niet anders zijn dan dat tegen de aanvankelijke opgaven in, veel meer bedrijven in stand werden gehouden dan aanvankelijk werd verwacht. Dat betreft minimaal zo'n 36 procent, waarschijnlijk is het echter veel hoger.³¹

Het naar *face-value* hanteren van opvolgingsverwachtingen introduceert in welke analyse dan ook forse vertekeningen. Dat neemt niet weg dat zulks toch wordt gedaan in vrijwel elke toekomstverkenning of scenario-studie. De onbetrouwbaarheid van opgegeven opvolgingsperspectieven laat zich overigens zeer wel verklaren. In heel veel situaties zal de opvolgingssituatie onzeker zijn. Veiligheidshalve zal dat veel respondenten doen besluiten om op te geven dat er geen opvolger is. Mocht het later meevallen, dan is dat psychologisch een stuk aantrekkelijker dan wanneer er sprake is van een omgekeerde situatie. Daarnaast zal het veelvuldig voorkomen dat zoons of dochters die aanvankelijk per se niet van opvolgen willen weten (ook om werken onder het gezag van *padre padrone* te vermijden; Ledda 1978), later alsnog eieren voor hun geld kiezen. En ten slotte zal een deel van de respondenten van mening zijn dat de overheid met dergelijke familiekwesaties niets van doen heeft. De opgave omtrent opvolgingsperspectieven informeert daarom wellicht meer over intra-generatiele verhoudingen en conflicten én over het spanningsveld tussen boerenstand en staat, dan over 'objectieve' trends. Want wie een extrapolatie in de laatstgenoemde zin confronteert met de feitelijke ontwikkelingen, die komt bedrogen uit.

De notie van opvolging is, evenals overname en beëindiging, een sociale definitie. In de Hoeksche Waard kunnen oude boeren mopperen 'dat er geen sprake meer is van opvolging'. In hun ogen omvat opvolging een daarna volgende expansie die bedoeld is om 'het bedrijf bij de tijd te houden'. Overname door een jonger gezin dat ook buiten de landbouw inkomen verdient, geldt in hun ogen niet als overname.³²

De vigerende statistische definities weerspiegelen in sterke mate de notie van 'overname' zoals die decennia geleden in het kader van het modernisatieproject werd ontwikkeld. Wat we vandaag de dag behoeven, is een herdefinitie die veel meer in termen van waarschijnlijkheden wordt gedefinieerd (en niet in onhoudbare zwart-wit termen als *wel* of *niet* opvolgen). Bovendien is de aard van de overname meer dan ooit van belang.

7.5 Wat gebeurt er verder binnen de categorie van de blijvers?

Tabel 7.5 (wederom gebaseerd op recente CBS-mutatie-analyses; zie Liefwaard 1998) heeft betrekking op veranderingen in de sector van de graasdierbedrijven (globaal gesproken: de melkveehouderij plus de extensieve vleesveebedrijven). De veranderingen betreffen één agrarische cyclus, namelijk die van 1995/96.³³ De bedrijven worden onderscheiden naar grootteklasse (hier uitgerukt in NGE) én naar de mate waarin ze gegroeid danwel gekrompen zijn. Daarbij kunnen we 'krimp', zeker als het gaat om een wat meer substantiële daling van het aantal NGE, beschouwen als een indicatie voor een (begin van een) afvloeiingsproces.

In elke cel van de tabel is het percentage bedrijven weergegeven, waarvoor de combinatie van rij en kolom (van omvang en ontwikkeling) geldt. Er is horizontaal gepercenteerd, zodat we in verticale richting kunnen vergelijken.

Tabel 7.5 Groei- en krimpprocessen bij graasdierbedrijven³⁴

NGE	krimp				stabiel
	<-10	-10 - -6	-6 - -4	-4 - -2	-2 - +2
3-8	-	-	0,1%	2,9%	85,8%
8-16	0,2%	2,4%	4,6%	9,9%	67,8%
16-24	3,3%	6,1%	6,5%	10,9%	52,2%
24-40	7,7%	6,4%	6,6%	11,1%	41,8%
40-70	8,5%	7,7%	7,0%	11,0%	31,2%
70-100	10,0%	10,4%	8,2%	10,7%	24,9%
>100	19,5%	12,2%	7,1%	8,3%	18,1%
	4169	3520	2987	4631	21.267
	8,2%	6,9%	5,9%	9,1%	42,5%

NGE	groei				totaal
	2 - 4	4 - 6	6 - 10	>10	
3-8	5,7%	2,0%	1,4%	2,0%	7313
8-16	7,0%	3,0%	2,4%	2,2%	6650
16-24	9,3%	4,0%	3,5%	4,1%	3585
24-40	10,1%	4,8%	5,1%	6,5%	4551
40-70	11,6%	8,1%	7,6%	7,3%	9322
70-100	10,0%	7,6%	9,3%	9,0%	9466
>100	7,4%	6,5%	8,5%	12,9%	9662
	4442	2827	3058	3588	50.849
	8,7%	5,6%	6,0%	7,1%	100%

Uiteraard moeten de gegevens in deze tabel met de nodige omzichtigheid worden geïnterpreteerd. Conjuncturele veranderingen kunnen een bepaalde invloed hebben. Zo ook kan krimp een tijdelijk fenomeen zijn: meer of minder jongvee aanhouden kan al tot verschuivingen leiden (net zoals een ander bouwplan soortgelijke verschuivingen in de hiernavolgende tabel 7.6 kan bewerkstelligen). Daarnaast moet men zich hoeden voor de bijna 'optische vertekening' die beide tabellen in zich dragen. Een krimp van twee tot vier NGE in de bedrijfsgrootteklasse die gaat van drie tot acht NGE, is qua betekenis niet te vergelijken met een dito krimp in de veel groter bedrijfsgrootteklassen. Dit gezegd hebbende is er, lijkt me, toch een aantal observaties mogelijk³⁵.

Operationaliseren we het gangbare gedachtegoed, zoals hiervoor samengevat, naar de structuur van tabel 7.5, dan zouden we moeten verwachten dat 'linksboven' (dat is bij de kleinere bedrijven) de krimp wordt aangetroffen, terwijl de groei 'rechtsonder' zou zijn geconcentreerd. Dit nu is niet het geval.

Als we er systematisch langslopen, dan moeten we concluderen:

- a dat krimp en groei over alle bedrijfsgrootteklassen zijn verdeeld; krimp komt bij grotere bedrijven evenzeer voor;
- b dat bij kleinere bedrijven de 'stabiliteit' overheerst, terwijl bij het toenemen van de omvang van de bedrijven de 'turbulentie' toeneemt (dat wil zeggen dat krimp en groei tezamen meer het beeld bepalen dan stabiliteit);
- c dat bij grotere bedrijven krimp (minstens) evenveel voorkomt als groei (19,5 procent van de grootste bedrijven krimpt meer dan tien NGE per jaar, terwijl 12,9 procent van deze groep meer dan tien NGE groeit);
- d dat juist in de categorie grotere bedrijven een duale ontwikkeling lijkt op te treden: of ze slagen erin fors te groeien, of ze moeten noodgedwongen krimpen (bij de kleinere bedrijven hebben we met een normaal-verdeling te maken, terwijl bij de grootste bedrijven een U-curve naar voren komt).

In tabel 7.6 zijn de resultaten samengevat van een soortgelijke berekening, maar nu voor de akkerbouwbedrijven. De verdeling over de cellen onderstreept de hierboven getrokken conclusies.

Tabel 7.6 Groei- en krimpprocessen bij akkerbouwbedrijven

NGE	aantal	krimp				stabiel
		<10	-10 - -6	-6 - -4	-4 - -2	-2 - +2
3-8	1990	-	-	0,4%	3,5%	76,2%
8-16	1904	0,3%	4,1%	5,0%	10,6%	57,7%
16-24	1179	5,0%	5,6%	6,5%	11,6%	45,4%
24-40	1612	7,0%	6,5%	6,2%	9,8%	39,3%
40-70	2754	11,1%	4,5%	3,8%	4,6%	34,2%
70-100	1930	11,8%	7,4%	5,2%	9,4%	26,3%
>100	2091	21,7%	6,9%	5,3%	6,8%	17,2%
		1104	712	651	1130	5593 41,6%

NGE	aantal	groei			
		2 - 4	4 - 6	6 - 1-	>10
3-8	1990	8,0%	4,1%	3,4%	4,3%
8-16	1904	8,5%	3,9%	4,3%	5,7%
16-24	1179	7,1%	5,8%	5,1%	7,9%
24-40	1612	9,8%	5,5%	7,1%	9,1%
40-70	2754	4,8%	3,4%	4,8%	11,4%
70-100	1930	8,9%	6,1%	8,5%	16,4%
>100	2091	6,2%	4,9%	9,2%	21,9
		1095	706	932	1537

Vatten we krimp op als een eerste indicatie van moeilijkheden (en daarmee als voerbode voor een mogelijke bedrijfsbeëindiging), dan moeten we

concluderen dat krimp zich ook, zonet vooral op de grootste bedrijven voordoet. Dat betekent opnieuw dat, afgemeten aan de feiten van hier-en-nu, afvloeiing als de noodzakelijke verdwijning van bedrijven aan de onderkant van het *echelon*, een mythe is.³⁶

7.6 Van bedrijven naar werkgelegenheid: nog een paradox

In de huidige conjunctuur daalt het aantal boerenbedrijven met 1,7 à 2 procent per jaar. De werkgelegenheid in de primaire sector daalt echter aanzienlijk minder. Er is zelfs sprake van een opvallend verschil. Zo daalde in de periode tussen 1992 en 1997 het totale aantal arbeidskrachten *niet* met een percentage dat overeenkomt met dat van de afname van het aantal bedrijven, maar slechts met 0,6 procent per jaar (Landbouw-Economisch Bericht 1998: tabel 7.7). In 1998 doet zich zelfs voor het eerst sinds de jaren vijftig weer een lichte stijging voor in de totale agrarische werkgelegenheid (+0,6 procent).

Achter deze cijfers gaan opnieuw uiteenlopende tendensen schuil. Het aantal gezinsarbeidskrachten (zeg maar de boer en de meewerkende gezinsleden) daalt met 1,4 procent per jaar. Daarentegen stijgt het aantal niet-gezinsarbeidskrachten (de personen in loondienst) met 2,2 procent per jaar. Het totale aantal arbeidskrachten dat in de Nederlandse land- en tuinbouw wordt ingezet, bedroeg in 1997 282.480 (waarbij de 'niet regelmatig en tijdelijke werkzame niet-gezinsarbeidskrachten' niet zijn meegeteld). Daarvan waren bijna 68.000 in loondienst.³⁷ Vijf jaar eerder waren dat er 61.000.

De daling van het aantal gezinsarbeidskrachten weerspiegelt vooral het absoluut dalende aantal boeren- en tuinderijbedrijven.

De toename van het aantal arbeiders laat zien dat op de sterk expanderende bedrijven (een subgroep van de resterende bedrijven) het sterk toenemende productievolume om een stijgende arbeidsinzet vraagt.

Deze samenhang is van belang. Om te beginnen geeft ze aan dat er nauwelijks of geen sprake is van de zo vaak gehypothetiseerde verborgen werkloosheid, van een zekere mate van *idleness* in de kleinere bedrijven. Zou dat het geval zijn, dan zou de daling van het aantal bedrijven zich moeten vertalen in een proportionele, zonet in een nog sterker daling van de agrarische werkgelegenheid. Immers, als productievolume gaat van 'minder efficiënte' naar 'meer efficiënte bedrijven' (zoals de notie van structurele ontwikkeling wil), dan zou de arbeidsinzet meer dan proportioneel moeten dalen. Dat nu is niet het geval.

Om het stijgende productievolume op de groeiende bedrijven rond te zetten, is extra arbeid nodig. Men zou hier kunnen hypothetiseren dat de zogeheten 'structurele ontwikkeling' sneller gaat dan de technologische ontwikkeling in feite rechtvaardigt. Of anders geformuleerd: de feitelijke optredende schaalvergroting vindt haar drijfveer niet zozeer in de voortschrijdende technologische ontwikkeling (zoals meestal wordt gepostuleerd), maar in andere overwegingen en processen, onder meer in de representatie van de toekomst als *limited good*.

In feite daalt de primaire werkgelegenheid nog minder dan de hiervoor gesitueerde cijfers aangeven. Want behalve van een stijgend aantal loonarbeiders wordt ook in toenemende mate gebruikgemaakt van loonwerkers. Dat zijn ondernemers die bepaalde werkzaamheden uitvoeren ten behoeve van het agrarische bedrijf en die daartoe over de noodzakelijke machinerieën en arbeidskrachten beschikken.

Systematische en volledig betrouwbare gegevens over de ontwikkeling van het agrarisch loonwerk zijn niet beschikbaar³⁸. Wel is het duidelijk dat de hoeveelheid 'na een aanvankelijke daling in de periode 1975-1990, nu weer ligt op het oorspronkelijke niveau van 1975'. (Reinhard 1993:10) In 1990 werd voor meer dan 900 miljoen gulden in land- en tuinbouw uitgegeven aan agrarisch loonwerk. Ten opzichte van 1975 is dat een aanzienlijke stijging. De prijsindex ging van 100 naar 175, de hoeveelheidsindex van 100 naar 102.

Het aantal arbeidskrachten dat ingezet wordt via het agrarisch loonwerk, bedraagt in 1998 ongeveer 20.000 arbeidsplaatsen en er zijn de nodige indicaties dat dit aantal licht stijgende is; in 1970 bedroeg het aantal werkenden in deze sector zo'n 19.400. Data van ASF en GUO/SGG (die betrekking hebben op pensioenen respectievelijk loonvolume) onderstrepen de mogelijkheid van een niet te verwaarlozen stijging.³⁹

Vrijwel alle boerenbedrijven maken gebruik van loonwerk. De redenen en achtergronden variëren echter beduidend. Enerzijds is er sprake van kleinere bedrijven waar men zich de veelal kostbare machinerie niet kan veroorloven. Daar wordt de loonwerker ingehuurd om, zeg maar, op de factor kapitaal te besparen. Anderzijds zijn er de grotere bedrijven. Daar zijn niet zozeer de kosten van nieuwe technologieën prohibitief, maar is er veelmeer sprake van onvoldoende arbeid om de totale hoeveelheid werk rond te zetten. In plaats van extra arbeidskrachten te contracteren, valt men hier terug op de loonwerker. Zo wordt op arbeid bespaard.

Een kleiner melkveehouderijbedrijf van, zeg 40 NGE, besteedde in 1990 gemiddeld 6.500 gulden aan de loonwerker, een groot melkveehouderijbedrijf (van zeg 150 NGE) 23.000 gulden. Hetzelfde geldt voor overige bedrijfstypes (waarbij aangetekend zij dat in de akkerbouw en op de gemengde bedrijven deze bedragen aanzienlijk hoger liggen) (Reinhard 1993: tabel 2.3 op pagina 21).

In de Nederlandse land- en tuinbouw is een herstructurering gaande die een opmerkelijke concentratie van het productievolume in een steeds kleiner segment van zeer grote, en snel doorgroeiende bedrijven inhoudt. Tot een aanmerkelijke efficiency-verhoging leidt deze herstructurering evenwel niet, noch op sectorniveau, noch op bedrijfsniveau (maar daarover pas verderop). Voor de sector als geheel daalt de benodigde arbeidsinzet niet of nauwelijks. Want als de totale hoeveelheid arbeidskrachten slechts met 0,6 procent per jaar daalt (mede omdat het aantal loonarbeiders op de grotere bedrijven stijgt) en als daarnaast de totaal verrichte hoeveelheid loonwerk gelijk blijft of wellicht zelfs stijgt (vooral ook omdat de grote bedrijven er een beroep op doen) en als daarnaast ook het verlenen van diensten als accountancy en juridische ondersteuning in omvang toeneemt,

juist ten behoeve van de grotere bedrijven, dan mag men aannemen dat de totale hoeveelheid arbeid in en rond land- en tuinbouw op dit moment zo ongeveer gelijk blijft. Hooguit is er sprake van re-allocatie van arbeid: allerlei goederen en diensten die aanvankelijk met de aanwezige gezinsarbeid werden voortgebracht, worden nu verricht door loonarbeiders en/of door andere ondernemingen die loonwerk (of bepaalde diensten) leveren.

7.7 Resistentievermogen: een gedifferentieerd gegeven

De ontwikkelingen in de hedendaagse land- en tuinbouw zijn niet te begrijpen zonder uitdrukkelijk rekening te houden met het enorme resistentievermogen van boeren en tuinders. Er wordt alles op alles gezet om het eigen bedrijf te continueren. Daarbij worden uiteenlopende strategieën aangewend, die ten dele corresponderen met de verschillende constellaties die al aan de orde kwamen.

Over de situatie van de 'vermaatschappelijkste' bedrijven (een scherpe grens suggereren zou ridicul zijn) kunnen we kort zijn. Die hebben zich, zo laten de voorgaande passages zich samenvatten, effectief onttrokken aan ('gedistantieerd ten opzichte van') de markten. Het inkomen wordt geheel of in elk geval grotendeels elders verdiend. De boerderij is een aangename plaats om te wonen en te vertoeven, en de geringe (hoewel soms ook aanzienlijke) agrarische activiteiten worden bovenal als 'hobby' beleefd en georganiseerd. Grote macro-economische ontwikkelingen gaan aan deze categorie voorbij; ze zijn geïmmuniseerd.

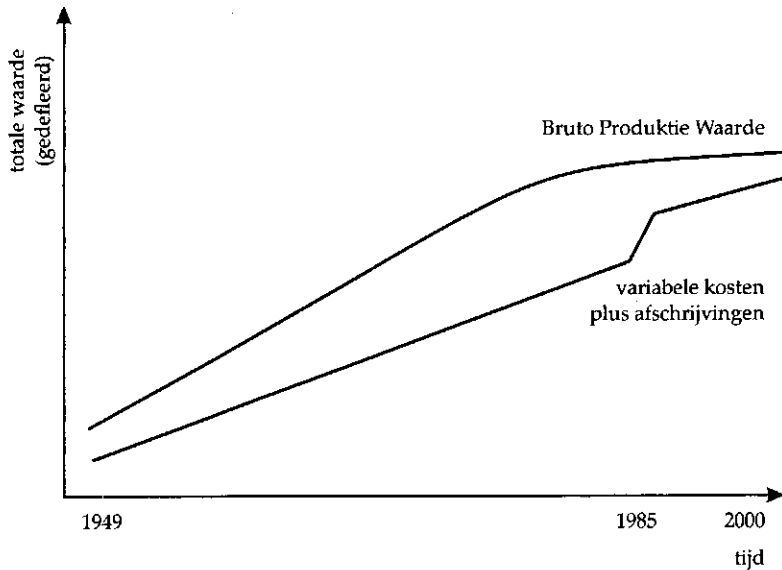
Zoals in figuur 7.7 is weergegeven, staat het totale inkomen van de Nederlandse land- en tuinbouw sinds het einde van de jaren tachtig onder druk. De totale inkomsten stagneren (zeker als we voor inflatie corrigeren), terwijl de kostenstijgingen doorzetten, in sommige opzichten zelfs sprongsgewijs. Dit roept de vraag op hoe deze beweging valt te rijmen met een afzwakkende daling van het aantal boerenbedrijven en met een vrijwel stabiele werkgelegenheid. Daarbij doel ik niet op de groep kleinere bedrijven die zijn geïmmuniseerd, maar op de boerenbedrijven waar het inkomen hoofdzakelijk of helemaal aan de landbouwbeoefening wordt ontleend.

Ogenschijnlijk is er iets niet in de haak. Productiefactoren worden duurder (arbeid en grond zijn de afgelopen decennia, na correctie voor inflatie, driemaal duurder geworden). De opbrengstprijzen stagneren (zo daalde de melkprijs, na correctie voor de inflatie, met 50 procent). Derhalve zijn, geredeneerd binnen de neo-klassieke landbouweconomische modellen, bedrijfsvergroting én een gelijktijdige afvloeiing noodzakelijk; nu nog meer dan voorheen.

De ogenschijnlijke contradictie laat zich verklaren aan de hand van een aantal bewegingen die vallen buiten het bereik dat wordt opgespannen door de theorie omtrent de virtuele boer en de virtuele landbouw. Het gaat om bewegingen, om uitdrukkingen van nieuwe strategische repertoires die relatief laat werden opgemerkt en nog steeds niet naar waarde

worden geschat. De voornaamste strategieën zal ik hierna puntsgewijs bespreken.

Figuur 7.7 Een gestileerd overzicht van de ontwikkeling van totale opbrengsten en kosten van de Nederlandse land- en tuinbouw in de naoorlogse periode

- 1 In de eerste plaats moet ik verwijzen naar de betekenis van het 'zuinige boeren', een strategie die vanaf het einde van de jaren tachtig door steeds meer boeren in praktijk wordt gebracht. De bedrijfsvoering wordt zo georganiseerd dat - ik gebruik een term die internationaal in zwang is - er sprake is van 'low external inputs': de zelfvoorziening wordt in allerlei opzichten opgevoerd, zodat de aankoop van meststoffen, ruw- en krachtvoer, vee, machinediensten, arbeid en allerlei diensten tot een minimum kan worden beperkt. Ook de bedrijfsontwikkeling wordt grondig aangepast, en wel zo dat de materiële investeringen zo laag mogelijk zijn, waarmee ook de balans van vreemd en eigen vermogen in evenwicht blijft. Men tracht de financieringslasten zo laag mogelijk te houden. De bedrijven groeien stap voor stap (en niet sprongsgewijs, wat hoge financieringslasten én een sterke stijging van de commoditatiegraad met zich mee zou brengen).

Bij de ontwikkeling van de stijl van het zuinige boeren spelen verschillende elementen mee. Wellicht de collectieve herinnering. Zoals in verscheidene publicaties (Vondeling 1948; Wiskerke 1992; Van der Ploeg 1995) is aangegeven, wisten boeren in de jaren dertig de toenmalige crisis het hoofd te bieden, juist door zuiniger te gaan boeren langs de lijnen die hier voor werden geduid (zie ook hoofdstuk 2 van dit boek). Daarnaast kon men putten uit een omvangrijk strategisch arsenaal (een veelheid aan bedrijfsstijlen) op het moment dat de 'squeeze' (Owen 1966) zoals verbeeld in figuur 7.7 zich vanaf het begin van de jaren

negentig in toenemende mate deed gevoelen. Wellicht hebben de verschillende bedrijfsstijlenstudies die we vanaf het begin van de jaren negentig beschreven en verspreidden, daar enigszins aan bijgedragen. De stijl van het zuinig boeren werd uit de anonimiteit gehaald. De 'sunige boer' werd weer veel meer een intersubjectief referentiepunt, een ratio die in bredere kringen werd onderkend.

Op het Proefstation voor de Rundveehouderij (PR) in Lelystad heeft men naast een *hightech* melkveehouderijbedrijf een proefopzet voor een 'lagekostenbedrijf' gemaakt. De laatstgenoemde proefopzet is in sterke mate geïnspireerd op de aanpak van de 'zuinige boeren'. Het *hightech* bedrijf daarentegen staat voor de gangbare technologische optimalisatie. Op zich is het een uitermate waardevol novum: voorzover ik kan overzien is het in de hedendaagse westerse wereld voor het eerst dat men doelbewust contrasten inbouwt in het toegepaste technologische onderzoek. Behalve om de perfectionering van een bepaald technologisch traject gaat het hier dus ook om de *vergelijking* van uiteenlopende technologische trajecten. Trajecten die kortgezegd sporen met de praktijk van de 'koploperbedrijven' en die van de zozeer tegengestelde bedrijven van de 'zuinige boeren'.

Het uitgangspunt bij beide proefopzetten is dat één volwaardige arbeidskracht met 50 uur werk in de week een volwaardig arbeidsinkomen moet kunnen verdienen. Daartoe is bij het lagekostenbedrijf een quotum nodig van 400.000 kilogram melk, bij het *hightech* bedrijf daarentegen een quotum van 800.000 kilogram. Geprojecteerd op het sombere perspectief besloten in figuur 7.7, betekent dit dat de werkgelegenheid (en het aantal bedrijven) in de sector géén eenduidige functie is van macro-ontwikkelingen. Met een verandering van stijl is de 'squeeze' in belangrijke mate te pareren.

Omgekeerd geredeneerd: door zuiniger te boeren en tegelijkertijd de stijl van het zuinig boeren te perfectioneren, hebben veel boeren economische ruimte gecreëerd daar waar die modelmatig in toenemende mate leek te ontbreken. Door zuiniger te boeren is de kostenlijn in figuur 7.7 daadwerkelijk naar beneden gebracht (zonder dat dit zich in de gangbare statistieken heeft gereflecteerd).⁴⁰

- 2 Een tweede strategie voor kostprijsverlaging laat zich analytisch duiden als het reduceren van de arbeidskosten. Waar ik op doel is dat door middel van *pluri-activiteit* in de brede zin van het woord een deel van de op het bedrijf aanwezige arbeid elders wordt ingezet en beloond, zodat de arbeid die door de eigenlijke agrarische productie moet worden beloond geringer wordt.⁴¹

Getuige het meest recente Landbouw-Economische Bericht wordt op dit moment op het gemiddelde Nederlandse melkveehouderijbedrijf het inkomen uit het bedrijf (van bijna 48.000 gulden per jaar) aangevuld met een bedrag van bijna 25.000 gulden (meer dan 50 procent⁴²) dat wordt gerealiseerd door middel van verdiensten elders (LEB 1998:191). Het betreft allerlei vormen van inkomen. Het kan gaan om een volwaardige of een deeltijdbaas elders – van de man of van de vrouw.⁴³ Het kan gaan om het verrichten van werkzaamheden bij of voor andere

boeren.⁴⁴ Maar het kan ook gaan om uitkeringen en/of inkomsten ontleend aan kapitaalgoederen (uitkeringen op aandelen, huren, pachtbetalingen, etc.).

Pluri-activiteit is in de Nederlandse landbouw een wijdverspreid fenomeen. 'De gespecialiseerde Nederlandse landbouw' is, net als 'het gespecialiseerde bedrijf' een mythe. Uit een betrekkelijk recente studie van De Vries (die betrekking heeft op het Land van Maas en Waal; zie Marsden 1990 voor een meer algemene uiteenzetting) blijkt dat op zo'n 67 procent van de bedrijven een deel van het inkomen elders (dat is *buiten* het boerenbedrijf) wordt gemobiliseerd! (De Vries 1995).

- 3 Naast pluri-activiteit is een ánder fenomeen van belang. Dat is het verdienen van aanvullende inkomsten *binnen* het eigenlijke bedrijf. Waar ik op doel is het *multifunctionele* bedrijf, waar naast de gangbare economische pijlers (als het produceren van melk of aardappels), nieuwe, aanvullende pijlers zijn ontwikkeld, zoals agrarisch natuurbeheer, agrotourisme, voortbrenging van *specialties* met een hoge toegevoegde waarde, verwerking en vermarkting voor eigen rekening, introductie en integratie van zorgtaken, en ga zo maar door.

Mede onder de naam van plattelandsontwikkeling en/of plattelandsvernieuwing is er de afgelopen jaren sprake geweest van een snelle expansie van het multifunctionele bedrijf. In Broekhuizen *et al.* (1997) wordt geschat dat met dit multifunctionele bedrijf thans sprake is van een additionele netto-inkomensstroom van 440 miljoen gulden per jaar. Tevens wordt aangegeven dat dit op betrekkelijke korte termijn kan groeien tot 1,2 miljard gulden per jaar. Ook blijkt dat de betrokken groep 'verbreders' een niet onaanzienlijke omvang kent en bovenal snel groeiende is.

- 4 Een vierde vorm van kostprijsverlaging die in een deel van de Nederlandse land- en tuinbouw al van oudsher een cruciale rol speelt, draait rond het verhogen van de *technische efficiëntie*. Met dit begrip wordt verwezen naar de relatie tussen de totaal ingezette hoeveelheid productiefactoren en de daarmee gerealiseerde bruto-productiewaarde (Yotopoulos 1974). Naarmate bij eenzelfde hoeveelheid productiefactoren méér productie wordt gerealiseerd, is de technische efficiëntie hoger. Juist onder de huidige condities, zoals samengevat in figuur 7.7, is het opvoeren van deze technische efficiëntie van groot belang.

Zijn empirische basis vindt deze vorm van kostprijsverlaging (ik herinner eraan dat kostprijs een relatief begrip is: het gaat altijd om kostprijs *in relatie tot* de gerealiseerde opbrengstprij) in de bedrijfsstijl van de 'koeienboeren' en 'tien-ton-tarwe-telers', i.e. in die stijlen waarin fijnregulering en vakmanschap doorslaggevend zijn (zie voor een meer uitgebreide schets NRLO 1994 en Wiskerke 1997).

- 5 Ten slotte verwijs ik naar een schier onverwoestbaar antwoord, dat voortbouwt op en put uit een rijke historische traditie. Dat is het (geleidelijk aan) overschakelen naar een *meer intensieve bedrijfsopzet*: akkerbouwers gaan in toenemende mate over op vollegrondsgroenteteelt, melkveehouders schakelen over op de teelt van bomen en siergewassen, of op leghennen, kleine boeren in Limburg breiden de aspergeteelt uit,

kleine melkveehouderijbedrijven op de noordelijke zandgronden schakelen over op potplantenteelt, op de teelt van sierheesters of wat dan ook – de morfologie is te rijk om hier uitputtend te behandelen. De doorgaande stijging van het totale aantal NGE in de Nederlandse land- en tuinbouw is evenwel een adequate samenvatting en onderstreping.

Waar het elke keer om draait, is dat bij een gegeven areaal het aantal arbeidsobjecten (het aantal SBE of NGE) wordt opgevoerd. Zo maken kleinere bedrijven zich daadwerkelijk groter. Een *klein* melkveehouderijbedrijf van pakweg tien hectare wordt zo omgebouwd tot een *groot* potplantenbedrijf van tien hectare.

Samen verklaren de hiervoor geschetste vormen van kostprijsverlaging (die elk voor zich een aggregatie van de ontwikkelingsprojecten van specifieke groepen boeren vertegenwoordigen) waarom er onder de huidige macrocondities nauwelijks of zelfs geen sprake is van afvloeiing in de klassieke zin van het woord. De adverse condities (de *squeeze* zoals geschetst in figuur 7.7) worden actief gepareerd met behulp van een breed en flexibel strategisch repertoire, zodat al met al het tegendeel optreedt van wat men anderszins zou verwachten, namelijk een drastische versnelling van de afvloeiing. Dezelfde elementen (met name 1, 3, 4 en vooral ook 5) verklaren ook waarom de totale werkgelegenheid in grote lijnen stabiel blijft, zo niet licht stijgt.

In grafische zin laten de geschetste tegenbewegingen zich duiden als het 'verlagen' van de kostenlijn in figuur 7.7 en het 'verhogen' van de opbrengstenlijn. Daarmee ontstaan de contouren van wat ik verderop (in hoofdstuk 9) als *rural development* zal analyseren.

Het strategisch repertoire dat ik hiervoor heb geduid, is in de Nederlandse land- en tuinbouw volop aanwezig. Dat komt onder meer naar voren in het patroon van antwoorden naar aanleiding van een simpele vraag die in een nationale enquête onder boeren en tuinders werd gesteld (Boerderij 1998). 'Wat', zo luidde de vraag, 'zijn nu de kenmerken van een mooi en goed georganiseerd boerenbedrijf?' In tabel 7.8 zijn de antwoorden samengevat.

Diverse elementen van het brede strategische repertoire waaraan ik refererde, duiken op in de voorgaande tabel. Het meest opvallende contrast doet zich voor tussen de bovenste drie rijen (a, b en c) en de onderste twee (i en j). Het 'voortbrengen van een goede kwaliteit', 'het goed kunnen rondzetten van het werk' en 'het vermijden van stress' verwijzen allemaal naar, zeg maar, 'bedrijfsinterne elementen' (elementen die met name ook de relatie bedrijf-familie betreffen). Dat wil zeggen, elementen die kunnen worden beïnvloed en bijgestuurd zonder dat daarbij de markt direct geldt als bepalende factor. Dat contrasteert sterk met de aard van i en j: zowel het 'groter en moderner zijn dan anderen' als het 'zoveel mogelijk produceren bij een zo laag mogelijke arbeidsinzet' zijn enkel te realiseren *via* de markten. Het zijn de klassieke antwoorden op de *squeeze* zoals geschetst in figuur 7.7. Bijna driekwart van de geënquêteerde boeren

en tuinders (n= 683) acht dergelijke antwoorden 'irrelevant', terwijl het omgekeerde beeld 'bovenaan' in de tabel wordt aangetroffen, i.e. daar waar het gaat om nieuwe antwoorden.

Tabel 7.8 De boeren-definitie van een 'mooi en goed georganiseerd bedrijf'

kenmerken	Irrelevant (in %)	Belangrijk (in %)	Doorslag- gevend (in %)
a hoge kwaliteit produceren	14	60	26
b het werk goed rond kunnen zetten	1	76	22
c 'stress' vermijden	5	74	21
d grote hoeveelheden produceren tegen de laagste kosten	13	64	21
e goede balans van vreemd en eigen vermogen	12	70	18
f goede technische resultaten	23	60	17
g zo zuinig mogelijk boeren	15	69	16
h voorzichtig investeren	15	66	9
i groter en moderner zijn dan anderen	74	23	3
j zoveel mogelijk produceren met zo weinig mogelijk arbeid	74	25	1

Een groot (en groeiend) deel van de Nederlandse boeren en tuinders definieert 'het mooie en goed georganiseerde bedrijf' op zo'n wijze dat ze relatief onafhankelijk worden van de globale markt- en prijscondities. Dat komt ook op bijna verbazingwekkende wijze naar voren in het antwoord op de vraag 'of het mooie en goed georganiseerde bedrijf prijsverlagingen en prijschommelingen op kan vangen'. Desgevraagd antwoordde 91 procent bevestigend!

Dit zelfvertrouwen *vis-à-vis* de markten weerspiegelt zich in vragen die betrekking hebben op de strategieën waarmee men eventuele prijsverlagingen *de facto* denkt te pareren. De antwoorden zijn in tabel 7.9 samengevat.

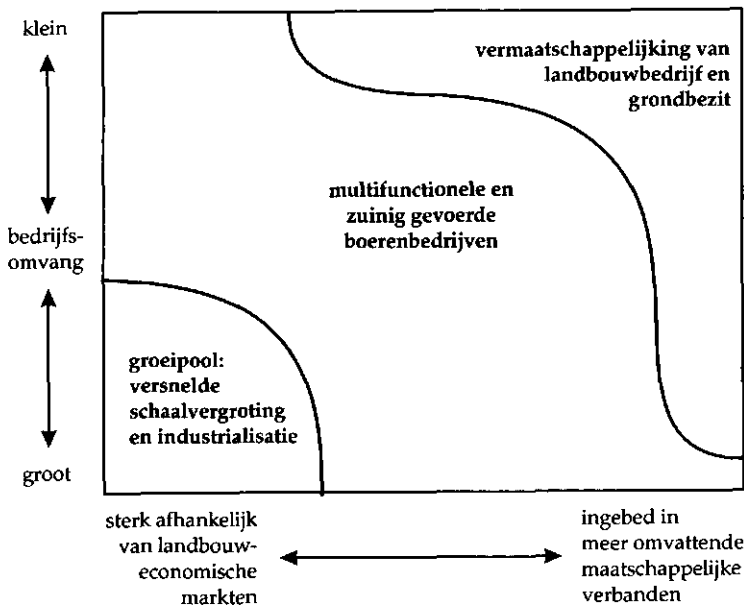
Tabel 7.9 Strategieën om prijsdalingen te pareren

Strategische antwoorden	Irrelevant (in %)	Belangrijk (in %)	Doorslag- gevend (in %)
a. hoge opbrengsten nastreven	9	65	24
b. voorzichtig investeren	13	64	21
c. flexibiliteit van bedrijf vergroten	4	73	19
d. zuiniger boeren	17	65	16
e. meer takken ontwikkelen	24	59	15
f. sneller inspelen op de markten	29	55	12
g. sneller inspelen op het beleid	32	64	7
h. het bedrijf vergroten	57	32	6

Het contrast is opnieuw opmerkelijk: het verhogen van de technische efficiëntie (a), zuiniger boeren (b en d) en het verbreden van de economische basis van het bedrijf (c en e) worden veel meer 'doorslaggevend' geacht dan de schier klassieke bedrijfsvergroting (h).

Voeren we nu bij wijze van samenvatting dit brede repertoire van het steeds meer multifunctionele boerenbedrijf in de grafische verbeelding die al eerder werd gepresenteerd (zie figuur 7.4), dan ontstaat het volgende beeld (zie figuur 7.10):

Figuur 7.10 Contrasterende constellaties in de Nederlandse land- en tuinbouw

In figuur 7.10 is ook een derde constellatie geduid: de 'groeipool'. Dat is een categorie die zich duidelijk onderscheidt van de overige twee. In deze categorie is het beeld van de virtuele boer het meest geïnternaliseerd. Doorgaande specialisatie staat tegenover het multifunctionele, 'ambitieuze investeren' en groeien tegenover het 'zuinige'. Een multifunctionele bedrijfsopzet wordt zelfs begrepen als een obstakel voor verdere groei en expansie op het eigen bedrijf (wat, binnen de specifieke strategie, ook een juiste conclusie is). Zo zijn er tal van andere verschillen aanwijsbaar. Ik ga daar in de volgende paragrafen uitgebreid op in.

Alvorens daartoe over te gaan nog één opmerking om mogelijke misverstanden te vermijden. Zoals al impliciet geduid in figuur 7.10 kunnen en mogen de verschillende constellaties die ik hier schets, niet simpelweg worden gereduceerd tot verschillen tussen kleine en grote bedrijven. Ook grote bedrijven kunnen zich expliciet langs het spoor van een multifunctionele bedrijfsontwikkeling ontvouwen. En ook op kleinere bedrijven kan alles worden gezet op de doorgaande expansie.

7.8 Ziende blind: het gevaar van mythes

Arbeid laat zich op verschillende manieren beschouwen. Met betrekking tot de hedendaagse Nederlandse landbouw laat zich de stelling verdedigen dat de factor arbeid bovenal als *human capital* moet worden gepercipieerd. Teneinde de landbouwbeoefening te verduurzamen, te heroriënteren van bulk- naar kwaliteitsproductie en een meer multifunctioneel karakter te geven, is de aanwezige arbeid bij uitstek nodig – zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht (Van der Ploeg 1993a en b). In het expertsysteem evenwel overheerst de visie dat arbeid bovenal een kostenpost is, én dat een aanzienlijk deel ervan in feite overbodig is: een barrière voor verdergaande 'structurele' ontwikkeling.

Een landbouwbeleid dat gevoed wordt vanuit een dergelijke visie kan niet anders, zo moet men vrezen, dan resulteren in het aanbrengen van fricties en distorties die zich zeker op langere termijn zullen wreken.

In meer specifieke zin geldt dit voor de vele ontwerpprocessen die liggen besloten in de voortdurende ontwikkeling, aanpassing en verfijning van het landbouwbeleid, landbouwtechnologieën en de marktordening. Bij alle ontwerpprocessen geldt (zie Staudenmaier 1985) dat er indicaties voor *success* en *failure* nodig zijn. Een *failure*-indicatie geeft aan dat het ontwerp niet adequaat is, want op enigerlei wijze botst met het geheel van randvoorwaarden en vereisten waarbinnen het uiteindelijke ontwerp moet worden gesitueerd. Een *failure*-indicatie geeft kortom aan dat her-ontwerpen noodzakelijk is.

Welnu, bij de vele ontwerpprocessen die in en rond het ministerie van Landbouw als expertsysteem zijn gesitueerd, geldt een afnemende werkgelegenheid niet als indicatie voor *failure*. Integendeel, een daling van werkgelegenheid, arbeidsinzet en/of het aantal bedrijven is immers toch onvermijdelijk. Een bespoediging ervan laat zich binnen het expertsysteem zelfs als positief beoordelen. Krasse voorbeelden laten zich ontlenen aan het landbouw-milieubeleid: de eerste versies daarvan droegen een reductie van het aantal bedrijven met zo'n 40 procent in zich zonder dat dit als *failure*-indicatie werd begrepen.

Zo zijn er meer gevaren. De *de facto* optredende differentiatie van de Nederlandse land- en tuinbouw werd vanuit het expertsysteem veel te laat onderkend en werkelijk omvattende studies op nationaal niveau werden tot nu toe actief geblokkeerd. Dat impliceert

- a dat de eigenlijke kracht van de Nederlandse land- en tuinbouw onvoldoende wordt onderkend (voor de meervoudige 'immunisering' bijvoorbeeld is men blind), en
- b dat het 'aanbod' van landbouwpolitieke maatregelen voortdurend in een wanverhouding staat tot de 'vraag' ernaar. Ook daarmee worden tal van nodeloze fricties gecreëerd.

Zo ook geldt dat de kwetsbaarheid van de snelgroeiende bedrijven onvoldoende wordt onderkend, waarmee opnieuw tal van op zich overbodige risico's in het spel worden geïntroduceerd (in het navolgende hoofdstuk ga ik daar verder op in).

Het virtuele wereldbeeld impliceerde ook dat vanuit het Ministerie van Landbouw als expertsysteem veel te laat werd onderkend in welke mate en op welke wijze zich in de praktijk van de Nederlandse land- en tuinbouw al een breed gamma van nieuwe activiteiten had ontwikkeld – activiteiten die later zouden worden samengevat onder de noemer plattelandsontwikkeling. Ook deze *mismatch* leidde op zijn beurt weer tot een beleid voor plattelandsontwikkeling dat zich vrij rampzalig verhiel tot de feitelijke dynamiek en vernieuwing (zie verder hoofdstuk 9). En toen in elk geval enige kennis noodzakelijk bleek, toen werd die zó ontwikkeld dat de waarde ervan vrij gering was.

Samenvattend zou men kunnen stellen dat het schip voorwaarts stoomt. In de *operations room* is men op zelfverzekerde wijze doende. Rode lampjes, die aan moeten geven dat de radar en sonar inmiddels niet meer functioneren en dat de ramen beslagen zijn – dergelijke waarschuwingssystemen ontbreken. Van de ondergang van een soortgelijk 'mega-project' heeft men geen weet. De *Titanic* was immers alleen maar een film...

Beslagen ramen: hoeveel boerenbedrijven zijn er eigenlijk in Nederland?

Het expertsysteem in en rond de Nederlandse landbouw is mede gebaseerd op een aantal zorgvuldig bijgehouden registratiesystemen. In- en uitvoer van landbouwproducten, het aantal boerenbedrijven, het aantal hectares met spruitjes, de kostprijs van deze spruiten – alles wordt met een ongekende precisie geregistreerd. Afgemeten aan tal van andere stelsels elders in de wereld munt het Nederlandse expertsysteem in dit opzicht zonder meer uit in degelijkheid.

Er is slechts één zwakke plek (en die is hier vermoedelijk groter dan elders): de *interface* tussen de registratiesystemen enerzijds en de praktijken waarover ze informeren anderzijds. De registratie is namelijk gebaseerd op historisch verankerde begrippen en categorieën, die al lang niet meer sporen met de complexe en heterogene praktijken van nu. Bovendien is de verstrekking van informatie door boeren al lang deel geworden van een weloverwogen spel, waarbij de inschatting van het (toekomstige) gebruik dat het Ministerie van Landbouw van de verstrekte data gaat maken veelal het vertrekpunt vormt.

Ik wil dit illustreren aan de hand van een discussie over het totale aantal agrarische ondernemingen dat we in Nederland tellen. Officieel ligt dat rond de 110.000. Dit aantal is gebaseerd op de zogeheten mei-tellingen, waarbij elk jaar (vroeger via een direct contact, thans via de post) per bedrijf de voornaamste gegevens worden vastgelegd. Afgezien van een kleine groep chronische weigeraars (de boer Koekkoek-aanhangers van indertijd en sinds kort een kleine, maar persistent groeiende groep van 'nieuwe weigeraars'), verrichten boeren en tuinders keurig hun plicht. Daarmee ontstaat voor elk bedrijf een zogeheten 'relatienummer'. Het totale aantal relatienummers levert het aantal agrarische bedrijven op. Op papier althans.

In de praktijk is het namelijk zo dat om allerlei redenen sommige bedrijven *meer* dan één relatienummer hebben. Neem een gesloten varkenshou-

derijbedrijf dat in maatschap wordt beheerd door vader, moeder en zoon. Dat is één relatienummer. Daarnaast kent het bedrijf een kleine melkveehouderijtak die op naam van vader alleen staat. Dat is dan het tweede relatienummer. En ten slotte heeft de zoon een eigen activiteit gestart, bijvoorbeeld lelieteelt. Dat is relatienummer drie. De complexe en langlopende opvolging (of overname van het bedrijf) leidt hier dus tot een vermenigvuldiging van het aantal relatienummers.

Een andere frequent voorkomende situatie heeft betrekking op het onderbrengen van meer (intensieve veehouderij)bedrijven in één onderneming. Om welke reden dan ook (en er kunnen tal voor de hand liggende redenen zijn) blijft men de samenstellende delen vooralsnog bij de mei-telling vermelden als afzonderlijke onderneming. Hoewel één ondernemer dan zes of zeven 'onderafdelingen' bestiert (de *insiders* weten dat dit een bekend voorbeeld is) verschijnen er zo in de uiteindelijke landbouwtelling zes tot zeven bedrijven.

Een derde, veel voorkomende situatie. Er zijn gebieden waar van oudsher sprake is van een *extended family* die gegroepeerd is rond de boerderij (waarbij overigens weer zeer veel regionale nuances gelden). Dat leidt er toe dat verschillende bedrijfsonderdelen op naam van uiteenlopende familieleden staan. Rond Staphorst/Rouveen, in de Gelderse Vallei en ook in de Achterhoek treft men daar steeds weer uiteenlopende expressies van aan.

Samenvattend betekent dit dat er lang niet overal, maar in bepaalde situaties echter wel degelijk sprake is van meer relatienummers per bedrijf, zonder dat dit vanuit het registratiesysteem zelf goed onderkenbaar is. In onderzoek zijn we veelvuldig tegen het daarmee geduide spanningsveld aangelopen. Zeg dat in gemeente X het aantal boerenbedrijven volgens de statistiek 400 zou moeten zijn, dan bleek na verwoed zoeken, na systematische consultatie van streekkenners (waaronder boerenvoormannen) én na een gebiedsomvattende check (gewoon bij alle potentiële boerenbedrijven langsgaan) dat het in werkelijkheid slechts ging om pakweg 200 agrarische ondernemingen (van welke omvang dan ook).

Hetzelfde overkwam ons in de Gelderse Vallei. Volgens de beschikbare landbouwtellingen zijn daar eindeloos veel boerenbedrijven die zo klein zijn dat men zich er niets anders dan armoede voor kan stellen. Meerrijdend met de krachtvoerleveranciers komen we op *elk* bedrijf, waarna afspraken kunnen worden gemaakt voor verdere gesprekken, die al snel leren dat er 'behalve de koeien ook nog varkens zijn, maar die staan op naam van m'n oom'. Enzovoorts.

Door geduldig te graven in de organisatie en opbouw van de CBS-bestanden (waarvoor ik veel dank ben verschuldigd aan René Liefwaard van het CBS) blijkt uiteindelijk dat er per jaar meer relatienummers verdwijnen dan door de overname en/of opheffing van bedrijven valt te verklaren. Als alles bij elkaar genomen één bedrijf wordt opgeheven of overgenomen, dan verdwijnen er gemiddeld 1,47 relatienummers. Deze gemiddelde relatie is echter niet indicatief voor de verschillende subgroepen.

In tabel 7.11 wordt een meer gedifferentieerd beeld gegeven. Men ziet dat op de grotere bedrijven meer relatienummers per bedrijf voorkomen dan op de kleinere (hoewel op de minuscule bedrijven weer een opwaartse tendens valt waar te nemen). Daarnaast is het zo dat op bedrijven met bedrijfshoofden jonger dan 55 jaar eveneens sprake is van verhoudingsgewijs meer relatienummers per bedrijf. Dat weerspiegelt zonder meer de complexiteit van overname onder de huidige omstandigheden.

Tabel 7.11 Het gemiddelde aantal relatienummers per bedrijf (mijn calculaties op basis van CBS-gegevens)

	<55	55-60	>60
3-8 NGE	2,30	1,75	1,30
8-16	1,43	1,28	1,12
16-24	1,75	1,27	1,08
24-40	2,18	1,43	1,00
40-70	2,41	1,60	1,04
70-100	2,57	1,57	1,00
>100	2,47	1,51	1,12

In tabel 7.12 zijn deze gegevens doorvertaald naar het aantal bedrijven per categorie. Natuurlijk kan er geen 'ijzeren' werkelijkheidswaarde worden verbonden aan de projectie van mogelijke fouten op het universum als geheel. Toch maakt deze exercitie de stelling redelijk aannemelijk dat we niet weten hoeveel boerenbedrijven er eigenlijk zijn in Nederland. Als het inderdaad gaat om een systematische *mismatch* tussen het aantal bedrijven en het aantal relatienummers, dan is het niet uitgesloten dat er in Nederland niet 110.000 maar hooguit 60.000 tot 70.000 agrarische bedrijven zijn. Nog belangrijker is dat het aantal bedrijven dat door het expertsysteem als de belofte voor de toekomst wordt beschouwd (groot en jong), niet 15.662 maar slechts 6.325 bedraagt. Tal van discussies zouden daarmee in een ander licht komen te staan.

Tabel 7.12 Een herberekening van het aantal boerenbedrijven en tuinderijen in Nederland

aanvankelijke NGE-categorie	<55	55-60	>60	totaal	reductie t.o.v. CBS-data
3-8	2115	901	5549	8565	37%
8-16	3778	1302	5312	10.392	20%
16-24	2117	953	2913	5983	26%
24-40	2637	1212	3715	7564	32%
40-70	4715	1869	4798	11.382	41%
70-100	4084	1574	4142	9800	43%
>100	6325	2675	5246	14.246	44%
totaal	25.771	10.486	31.675	67.932	37%

Met tabel 7.12 belanden we in de wereld der onzekerheden; ironisch genoeg precies het tegendeel van wat wordt beoogd met de vele registratiesystemen. Het kan zijn dat er in Nederland sprake is van een veel sneller toenemend *dualisme* tussen grote en kleinere bedrijven dan aanvankelijk werd gedacht. Immers, het geringer aantal grote bedrijven zal per bedrijf in termen van productievolume veel groter zijn dan op grond van niet-gecorrigeerde gegevens (zoals opgenomen in de gangbare landbouwtellingen) wordt aangenomen. Tegelijkertijd is het denkbaar dat de kleinere bedrijven veel minder klein zijn dan gewoonlijk wordt aangenomen.

Maar bovenal komt de vraag naar interrelaties naar voren: is er een koppeling van 'grote' relatienummers met andere 'grote' nummers? Of juist van 'grote' en 'kleine' nummers (in die zin dat, zoals we bijvoorbeeld van Italië weten, grotere bedrijven een aanzienlijke groep kleinere bedrijven controleren?). Het is niet bekend. Er wordt (nogmaals) ongelooflijk veel geregistreerd, maar omtrent wat er nu werkelijk aan de hand is, weet men griezelig weinig.

Misschien moeten allerlei cijfers die hiervoor berekend en gepresenteerd zijn, fundamenteel worden herzien. Zo verwees ik eerder naar een zeer laag percentage opheffingen in de groep grote bedrijven. Blijkt deze groep echter veel kleiner te zijn, dan stijgt de afvloeiing navenant (naar meer dan 1 procent per jaar, wat hoger is dan het afvloeiingspercentage over alle grootteklassen!).

In het expertsysteem gelden dergelijke vragen en twijfels echter niet. Beschouwd vanuit de parameters van dat systeem gaat het hooguit om haarkloverijen. De 'afvloeiing' immers gaat zonder meer door, terwijl zich aan de andere kant 'structurele ontwikkeling' aftekent. De *Titanic* stoomt zonder meer door.

Noten

- 1 Bij ruilverkavelingen was dat bijvoorbeeld op manifeste wijze het geval. Hetzelfde gold voor de voorlichting, bij het rentesubsidiebeleid, etc. (De Bruin 1997a; Frouws en Van der Ploeg 1973). Ook bij de aanvankelijke ontwerpen voor het milieubeleid speelde dit een niet te negeren rol.
- 2 Ik wees er al eerder op dat in de periode van 1850 tot 1957 zowel het aantal boerenbedrijven als de agrarische beroepsbevolking voortdurend stijgt. Historici spreken in dat verband wel van een *re-peasantization*. Overigens doet zo'n groei zich nog op allerlei plaatsen in Europa voor: Tras-os-Montes (door de terugkeer van migranten, vroegere landarbeiders die nu een klein boerenbedrijf, meestal parttime, beginnen) en Schotland (door de toename van *crofters*, vooral jongeren die daartoe de kans krijgen dankzij speciale overheidsprogramma's) zijn notoire voorbeelden. Wat er in Oost Europa gebeurt is vooralsnog object van speculatie.
- 3 Aangetekend zij dat de cijfers omtrent de 'uitstroom' enigszins zijn geïnflerd door de voortdurend opschuivende 'telgrenzen'. In de periode 1990-1997 'verdwenen' zo'n 3000 bedrijven omdat ze onder de telgrens van drie nge zakten. Corrigeren we hiervoor dan zou de werkelijke uitstroom 2,0 procent per jaar en de netto daling dus 1,4 procent per jaar (in plaats van 1,7 procent per jaar) bedragen.
- 4 Ik verwijs hier naar de *wroppers* uit de Fryske Walden: vroegere landarbeiders of de tweede of derde zoon van een kleine boer, die door hard werken een boerenbedrijf opbouwden dat er mocht zijn (De Bruin en Van der Ploeg 1992). Zo ook kan men naar de *gardeniers* verwijzen.

- 5 Bedacht moet worden dat de vermelde cijfers omtrent de huidige instroom waarschijnlijk een overschatting inhouden. Ze omvatten nl. ook het verschijnsel dat kinderen of verre familieleden een deel van het bedrijf overnemen, bijvoorbeeld om een 'boomteeltbedrijf' te beginnen. Dat geeft recht op een bedrijfsgebouw en -woning. De bomen verwilderen vervolgens tot park, waarna men ofwel zelf een aantrekkelijke woning heeft ofwel het hele spul als dure villa kan verkopen. De winsten zijn bij dergelijke operaties gigantisch. Goedbeschouwd gaat het hier dus niet om nieuwe bedrijfsvestigingen, maar om een half illegale mechanismen waarmee agrarische grond omgezet wordt in bouwgrond. Het onvermogen van de politiek om werkelijk een goed beleid te formuleren waarin 'rood voor groen betaalt', maakt het mogelijk dat deze sluipende vorm van suburbanisatie nog steeds doorzet.
- 6 In de tweejarige periode 1995-97 worden 917 nieuwe bedrijven gesticht. Gemiddeld gesproken bedroeg de omvang hiervan 7,2 hectare oftewel 34,7 nge per bedrijf. Voor het leeuwendeel betreft het akkerbouwbedrijven en graasdierbedrijven. De 'heldendaad' is daarom dubbel. Het gaat niet alleen om het stichten van een nieuw bedrijf, het gaat ook nog eens om een nieuw bedrijf dat, afgemeten aan de criteria van het expert-systeem, zo klein is dat het als 'niet-levensvatbaar bedrijf' zal worden geduid. Daarmee bedoel ik overigens niet dat de criteria van het expert-systeem hier als leidraad moeten worden gehanteerd.
- 7 Dat blijkt uit het aantal leerlingen van de agrarische scholen en uit de aldaar gekozen leerwegen en ook uit het gretige gebruik dat werd gemaakt van de Tante Agaath regelingen (zie Boerderij 1998, nr 52). Het thans lopende onderzoek van Bock en de Rooij over *social exclusion* levert eendere indicaties op.
- 8 Naarmate bedrijven groter en grootschaliger worden wordt de 'bewerkelijkheid' van percelen met hoge natuur- en landschapswaarden in toenemende mate een probleem.
- 9 Bij het terugtreden van de vader kon er dan weer worden ingekrompen. Of men maakte gebruik van de inmiddels voortgeschreden technische ontwikkeling om hetzelfde productievolume nu door één arbeidskracht (i.e. de resterende zoon) te doen voortbrengen. In dit verband zijn met name Franse INRA studies van belang die aangeven dat de voornaamste 'determinant' van de bedrijfsomvang (in grondgebonden sectoren) is gesitueerd bij het aantal (mee-)werkende gezinsleden.
- 10 Venema en Overgauw (1994) verwijzen naar een balanstotaal van het gemiddelde weidebedrijf in 1975/76 van bijna 480.000 gulden, terwijl ditzelfde bedrag 15 jaar later inmiddels tot 1,65 miljoen gulden was gestegen. (Venema, G.S. en J.G.A. Overgauw (1994), Bedrijfs-overname in de landbouw; een rekenmodel, LEI DLO, onderzoeksverslag 16, Den Haag).
- 11 Bijvoorbeeld door een relatief klein quotum te combineren met een nieuwe kaasmaak-tak en met directe vermarkting. Zo zijn er tal van voorbeelden.
- 12 Een wel hele markante expressie treft men aan op het eiland Tholen, waar van oudsher de vollegrondsgroente teelt (veelal gecombineerd met de voortbrenging van 'primeurs') geleid heeft tot een bloeiende sector, gecomponeerd door (qua areaal) vrij kleine bedrijven. Die worden echter binnen de huidige kijk voortdurend als 'te klein' gerepresenteerd. Het gevolg is dan ook dat overnameniveaus zeer laag (en goedbeschouwd onbegrijpelijk laag) zijn.
- 13 De schier onbetwistbare logica van dit argument gaat goedbeschouwd op niets anders terug dan op een tautologie. Het zou de moeite waard zijn om de dominante visie op dergelijke tautologieën te onderzoeken.
- 14 Met name rond de 'waardevastheid' van quota heerst grote twijfel. Ze zijn immers deel van het politieke spel in Brussel.
- 15 Deze tabel is door mij afgeleid uit de gegevens die in LEB 98 staan vermeld. Deze gegevens hebben betrekking op de periode 1990-1997. Voor de laatste twee jaar (1995-1997) zijn meer gedetailleerde gegevens te vinden in CBS 1998. Daaruit blijkt dat in de periode van 1995 tot 1997 het aantal bedrijven daalde van 113.202 naar 107.919. Het saldo van bedrijven die boven de telgrens komen en die welke er door heen zakken is 1440 (in 1995/96 bijvoorbeeld komen 1006 bedrijven boven de telgrens, 1724 zakken er doorheen). Het totaal aantal opheffingen over de twee jaar periode is 6393. Aan de andere kant is er sprake van de stichting van 917 nieuwe bedrijven (541 in '95/96, 376 in '96/97) terwijl het 'saldo hiaten' (zeg maar zoekgeraakte bedrijven) zo 1700 bedraagt. Deze meeste

- recente cijfers zijn in lijn met en onderstrepen de analyse die in dit hoofdstuk wordt gemaakt.
- 16 Opnieuw een opmerkelijke tautologie, vooral als men beseft dat 'goed ondernemerschap' pas *ex-post* valt vast te stellen.
 - 17 De weergegeven cijfers hebben betrekking op het jaar 1996. Over de jaren heen zijn deze cijfers opmerkelijk stabiel, waarbij aangetekend kan worden dat het aantal starters (zoals weergegeven in het 'geboortecijfer') een licht anti-cyclische beweging volgt. Cohort-analyses onderstrepen de stabiliteit van de genoemde cijfers. Na vijf jaar is nog zo'n 60 procent van het cohort actief, na tien jaar nog zo'n 40 procent. Ik ben veel dank verschuldigd aan Gerlof Rienstra van het bureau Kolpron voor het verzamelen van deze cijfers.
 - 18 Waarbij overigens wel moet worden aangetekend dat ruim 1/3 van de starters in het MKB begint met een startkapitaal van minder dan 10.000 gulden. In industrie en bouwnijverheid gaat het zelfs om 40 procent die begint met een startkapitaal lager dan 10.000 gulden. Onderzoek onder uitkeringsgerechtigden leert dat een groot deel van het startersvermogen bestaat uit vreemd vermogen. Bij 40 procent van deze starters is zelfs sprake van een negatief eigen vermogen.
 - 19 Voor Nederland als geheel geldt dat elk jaar plusminus een procent van het totale aantal huwelijken wordt beëindigd door middel van een scheiding. Dat zou betekenen dat per jaar op zo'n 570 boerenbedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 55 jaar sprake zou moeten zijn van een scheiding. Er van uitgaande dat boeren minder vaak scheiden én rekening houdende met het feit dat op veel bedrijven de inmiddels gekozen huwelijksvorm (huwelijksvoorwaarden in plaats van gemeenschap van goederen), is het hier vermelde getal (100) te beschouwen als een conservatieve schatting.
 - 20 De landbouw is in dit opzicht één van de gevaarlijkste sectoren (zie ook De Rooij 1990). In 1995 was sprake van 22.841 'uitkeringsgevallen' voor zelfstandigen (toen nog verlopend via AAW), waarmee meer dan vier miljoen uitkeringsdagen in het geding waren en een totaal uitkeringsbedrag van bijna 300 miljoen gulden. Onder deze uitkeringsgevallen blijken ziektes aan de bewegingsorganen (rug en ledematen) het meest frequent te zijn, wat evident samenhangt met het zware werk. Stress en daarmee samenhangende psychische afwijkingen en 'ziekten van het zenuwstelsel' komen op de tweede plaats (tabel 3.3.5. uit GUO 1995). Uit GUO 1996 komt eenzelfde beeld naar voren.
 - 21 Uit GUO 1995: tabel 3.3.1 blijkt dat zo'n 8.000 zelfstandigen uit de agrarische sector geregistreerd zijn in de range van 80-100 procent arbeidsongeschiktheid (die vielen onder de AAW, thans vallen ze onder de WAZ). Jaarlijks worden een aantal van deze gevallen 'beëindigd' door het bereiken van de 65ste jarige leeftijd, door overlijden en/of door herstel en/of herkeuring. Tegelijkertijd is er een nieuwe 'instroom' waaruit een aantal nieuwe uitkeringsgevallen naar voren komt (tussen de 1000 en 1100 per jaar). Past men op dit laatste cijfer de algemeen geldende verdeling over categorieën van arbeidsongeschiktheid toe dan komt men tot een 280 nieuwe gevallen per jaar van algehele arbeidsongeschiktheid. Dit betreft ten dele ondernemers die jonger zijn dan 49 jaar (tabel 3.3.2) In een aantal gevallen zal het daarmee gegeven probleem binnen de familie en/of door een bedrijfsverzorger kunnen worden opgelost. In een aantal gevallen zal dat onmogelijk zijn. Vandaar de schatting van 100 gevallen van arbeidsongeschiktheid per jaar die leiden tot definitieve bedrijfsbeëindiging. Consultatie van kenners leert dat dit een redelijk voorzichtige schatting is.
 - 22 Deze schatting is gebaseerd op meerdere bronnen. Ik refereer onder meer aan GUO 1995 waarin faillissementen worden vermeld voorzover die zich voltrekken op bedrijven waar men met vreemd personeel werkt. Het gaat om 92 bedrijven in 1994 en 70 in 1995. Maar dit betreft slechts een deelverzameling.
 - 23 Ik ben veel dank verschuldigd aan René Liefwaard van het CBS voor zijn hulp bij de opbouw van deze tabel.
 - 24 De verdeling van bedrijven in grootteklassen die vervolgens worden geassocieerd met de kleuren van het verkeerslicht ('rood': niets meer aan te doen, je kunt beter stoppen; 'oranje': het bedrijf bevindt zich in de gevarezone; 'groen': volop mogelijkheden voor continuïteit) is typerend voor de extreme mate van objectivering en vooral ook voor de inductie van symbolen die trust moeten schragen!
 - 25 Uit mijn eigen contacten weet ik dat dit regelmatig voorkomt.

- 26 Langere tijd blijven wonen in de vroegere hoeve is een andere zaak: grond, quota, emissie-rechten, levende have en ga zo maar door worden vrijwel altijd al veel eerder afgestoten.
- 27 Een voorzichtige nuance is hier overigens wel geboden. Op een deel van deze bedrijven zal, zo ondervonden we bij empirisch onderzoek in de Gelderse Vallei (De Bruin *et al.* 1991), valt slechts een deel van de productiecapaciteit binnen de 'witte' circuits. Het deel dat binnen de 'grijze' circuits valt (en dat dus ook niet in de landbouwtellingen verschijnt) kan daar fors boven uit gaan.
- 28 Hieronder zal zich een aanzienlijk aantal tuinbouwbedrijven hebben bevonden: klein qua areaal, relatief groot qua productiecapaciteit. Houden we hier evenwel rekening mee dan wordt de hierna te trekken conclusie des te sterker.
- 29 Het is opmerkelijk dat een stad als Leeuwarden per honderdduizend inwoners de meeste werkelozen kent en tegelijkertijd ook de meeste arbeidsplaatsen per 100.000 inwoners. Deze paradox wordt verklaard door het feit dat een aanzienlijk aantal van de werkenden het wonen buiten de stad refereert (en ook kan betalen), terwijl de werkelozen in de stad wonen (persoonlijke communicatie van de heer H. Apotheker, toentertijd burgemeester van Leeuwarden).
- 30 In de landbouwtelling van 1984 wordt een soortgelijke berekening gemaakt maar dan voor degenen met een agrarisch nevenberoep: de kleine boeren met een niet-agrarisch hoofdberoep zijn er m.a.w. uitgefilterd. Dan blijken er 110.074 hoofdberoepsbedrijven te zijn. Van de bedrijfshoofden zijn 58.374 (dat is 53 procent) ouder dan 50 jaar. Daarvan hebben 33.371 (57 procent) geen opvolger (CBS 1984).
- 31 Bij de berekening van het minimum-effect is de volledige vermindering van het aantal bedrijven toegeschreven aan de beëindiging van bedrijven door bedrijfsopvolgers ouder dan 50 die eerder aangaven niet over een opvolger te beschikken. Goedbeschouwd klopt dit niet: er zijn ook andere bedrijven die om andere redenen worden beëindigd. Verdisconteert men dit effect dan ontpopt de schatting van 36 procent zich als te laag.
- 32 Persoonlijke communicatie van Henk de Haan. Zie ook De Haan 1998b.
- 33 Aangetekend zij dat eenzelfde analyse is gemaakt van de daarnavolgende agrarische cyclus, om zoveel mogelijk te checken op het wel of niet optreden van toevallige vertekeningen binnen één jaar. De resultaten van de analyse m.b.t. 96/97 onderstrepen evenwel de conclusies die in de navolgende tekst worden getrokken.
- 34 Bron: mijn bewerkingen op basis van CBS 1998:60, tabel 3a.
- 35 Die, dat spreekt voor zich, bij voorkeur in nauwkeurig longitudinaal onderzoek zouden moeten worden gecontroleerd.
- 36 Analyse van hokdierenbedrijven, tuinbouwbedrijven en gecombineerde bedrijven leidt tot eenzelfde conclusie.
- 37 Overigens is het merkwaardige dat de omweg van de werknemersverzekeringen (zie GUO 1995:tabel 3.1.4.) leert dat er in 1995 sprake was van 100.100 verzekerde mensjaren (deeltijdarbeid is dus omgerekend naar volledige banen) bij werknemers in loondienst! In het jaar daarvoor was dat 96.400. In de gangbare registratiesystemen zitten dus kennelijk forse en systematische mischattingen en/of vertekeningen ingebouwd. Daarbij mag worden aangenomen dat de cijfers afgeleid uit werknemersverzekeringen de meest betrouwbare zijn (alhoewel ook die nog niet het complete beeld weergeven).
- 38 Dat heeft allerlei oorzaken, zoals de grijszone tussen agrarisch en niet-agrarisch loonwerk, het feit dat een deel van het agrarisch loonwerk door collega-boeren wordt gedaan en ook het optreden van definitieveranderingen in de data-systemen, zodat vergelijkbaarheid van gegevens over de jaren heen uitermate *tricky* wordt. Ondanks dat zijn er een aantal interessante studies voorhanden. Ik verwijs in dat verband naar Reinhard 1993 en 1989. Voor de hiernavolgende uiteenzetting heb ik daarnaast gebruik gemaakt van data die me verstrekt zijn door BOVAG, CUMELA en ASF.
- 39 Ik ben dank verschuldigd aan André de Swart van BOVAL, Jaap Nieuwenhuize van LNV en Henk Ligtenberg van ASF voor het verzamelen van de hier gebruikte data. Daarnaast verstrekte Ad de Rooij van het Stigas me de nodige gegevens. Zo steeg het aantal verzekerde werknemers in de 'landbouwmachines exploiterende ondernemingen' (LEO) van 16.177 in 1994 naar 17.418 in 1996.
- 40 Ik breng nogmaals in herinnering dat de statistische representatie van de Nederlandse land- en tuinbouw in sterke mate op de commoditie-fictie is gebaseerd. Daar komt bij dat de gehanteerde steekproeven meestal *biased* zijn ten opzichte van de 'zuinige boeren'.

- 41 Dit aspect wordt m.i. chronisch verwaarloosd in de gangbare statistische representaties. Als van de totale arbeid op een bedrijf een derde deel elders wordt ingezet, dan is een inkomen *uit het bedrijf* dat zo rond de 66 procent van het gangbare inkomen bedraagt geen indicatie van armoede. Gerelateerd aan dat deel van de arbeid dat afhankelijk is van het bedrijf, gaat het om een *vergelijkbaar* inkomen!
Sterker nog, als men rekening zou houden met a) de verweving van bedrijf en familie en b) het feit dat menig boerenfamilie ook elders inkomen realiseert, dan zou het zogeheten *netto-bedrijfsresultaat* er beslissend anders, namelijk veel minder negatief uitzien dan zoals het nu wordt gerepresenteerd.
- 42 Uiteraard is dit een moment-opname. Met een verbetering of verslechering van de melkprijs zal dit percentage fluctueren.
- 43 Een volwaardige baan elders van de vrouw is vaak een essentiële voorwaarde voor het kunnen overnemen, het 'overneembaar maken' van het bedrijf.
- 44 In feite een vorm van vroeger: toendertijd konden grotere boeren het bedrijf alleen 'rondzetten' door de arbeidsinzet van andere, vaak 'kleinere' boeren. Dit gebeurde jaarrond, bijvoorbeeld bij het melken, of in bepaalde piekperiodes, zoals de hooitijd en/of in de herfst als de sloten geschoond moesten worden. Soms werd hiervoor betaald, soms vond beloning plaats in de vorm van 'tegendiensten', zoals het inzetten van machines waarover de kleinere boer zelf niet beschikte. Thans vinden we deze onderlinge arbeidsdeling terug in vormen als het 'inscharen en verzorgen van jongvee', het verrichten van agrarisch loonwerk, het produceren van maïs, etc.

8 Structurele involutie en de erosie van *trust*

Productiestijging per bedrijf is langs verschillende wegen realiseerbaar. Schaalvergroting is één van de mogelijke mechanismen. Schaalvergroting houdt in dat het aantal arbeidsobjecten (het aantal hectares, het aantal grootvee-eenheden, of, in samenvattende termen, het aantal SBE of NGE) per arbeidskracht wordt opgevoerd¹. Schaalvergroting kan abrupt, maar ook geleidelijk door de tijd heen worden georganiseerd (Van der Ploeg, Saccomandi en Roep 1990). Daarnaast kan de omvang van de schaalvergrotingsoperatie sterk variëren. Schaalvergroting kan een zichzelf versnellend moment bevatten: naarmate de marge per eenheid eindproduct daalt als gevolg van de aard van het schaalvergrotingsproces, zal een verdergaande schaalvergroting noodzakelijk zijn².

In de jaren tachtig wijst Van Driel (1982, 1984) er op dat in de Nederlandse melkveehouderij inderdaad sprake is van sterk variërende ritmes van schaalvergroting. Op de wat kleinere en ook op de zogeheten middenbedrijven is vooral sprake van *proportionele* groei (Van der Ploeg 1985, 1987): de gerealiseerde groei is in belangrijke mate een functie van de eigen bedrijfsdynamiek en *resources*. Investeringsen volgen het ritme en de begrenzingen van de eigen besparingen. Op de grotere bedrijven daarentegen is veel meer sprake van *disproportionele* groei. Groei steunt dan met name op het mobiliseren van externe resources, waarmee een versnelling mogelijk wordt.

Een uitsplitsing over alle melkveehouderijbedrijven (tabel 1.1 bij Van Driel 1984) leert dat 52 procent van de middenbedrijven in de periode van 1975 tot 1980 het aantal SBE/bedrijf tussen de 5 en de 40 procent vergrootte. De meest omvangrijke expansie (de *disproportionele* groei) trof men aan op de grotere (koploper)bedrijven: 31 procent voerde in de desbetreffende periode het aantal SBE/bedrijf op met meer dan 40 procent. Bij de middenbedrijven was dit slechts 12 procent. Dit *disproportionele* groeipatroon wordt gekenmerkt door omvangrijk leningen en hoge financieringslasten. Opvallend is dat *disproportionele* groei niet een eenmalige operatie is. Groei is hier een doorgaand en schoksgewijs proces. Een *fitte en avant* zoals op beeldende wijze in Franse studies wordt gezegd.

Het geïntroduceerde onderscheid is cruciaal voor een goed begrip van het schaalvergrotingsproces zoals zich dat vandaag de dag voltrekt. Er zijn bedrijven die, als de gelegenheid zich voordoet, een klein aanvullend quotum trachten te verwerven teneinde het bedrijf beter uit te balanceren. Daarnaast zijn er bedrijven die zeer veel, zomet zoveel mogelijk, quotum trachten aan te kopen. Doorgaande groei geldt hier als norm, als een *must*,

met name ook omdat men zich verwikkeld meent in een slag om de toekomst. Op deze bedrijven is een doorgaande en disproportionele groei een kenmerkend gegeven, wat mede in de omvang van quotumaankopen naar voren komt.

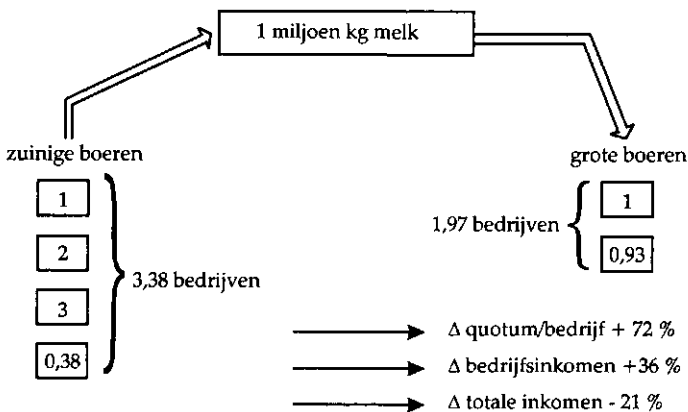
De ongelijksoortige aard van groei vormt, met de inmiddels opgetreden *zero sum*-situatie (groei van A is slechts mogelijk bij een gelijktijdige en identieke afname bij B)³ een setting die onmogelijk kan worden weggedacht bij de analyse van schaalvergroting als hedendaagse episode.

In figuur 8.1 zijn de consequenties geschetst van de omvangrijke quotum-overdracht en -concentratie, zoals die zich op dit moment voltrekt. Uitgaande van bestaande empirische data (ontleend aan het LEI-databestand) kan men zich disproportionele groei onder de huidige condities voorstellen als de reallocatie van het quotum van een drietal kleinere bedrijven (die volgens de strategie van het zuinige boeren worden gerund) naar iets minder dan twee grote bedrijven (die opereren volgens een andere strategie: in dit geval gaat het om die van de grote boeren of koplopers).

De overdracht betreft één miljoen kilogram melk. Aanvankelijk werd dat totale quotum (volgens dit voorbeeld) benut door 3,38 bedrijven. Na quotumoverdracht wordt het geconcentreerd op 1,97 bedrijven. Die molken aanvankelijk al meer dan 500.000 kilogram melk per bedrijf – door de quotumoverdracht stijgt op de laatstgenoemde bedrijven het quotum met 72 procent.

Het inkomen op deze bedrijven stijgt met 36 procent. Daarbij is geabstraheerd van de kosten die met de quotumaankoop zijn gemoeid. Voert men die wel in de analyse in, dan zal de inkomensstijging veel lager, zo niet negatief zijn – zeker gedurende de eerste jaren na quotumaankoop. Belangrijker echter is dat het *totale inkomen* dat met dit verschuivende quotum van één miljoen kilogram wordt verdiend, daalt en wel met 21 procent. Die daling is inherent aan de sterk variërende kostenstructuur: de zuinige bedrijven zijn anders gestructureerd (ook in termen van kosten, opbrengsten en vooral kosten/opbrengsten-verhouding) dan de grotere, anders georganiseerde bedrijven.

Figuur 8.1 De impact van quotumtransfer

In een analyse van Antuma *et al.* (1993), die werd gemaakt op verzoek van de Friese boerenorganisaties en de provincie Fryslân, is nagegaan wat de consequenties zijn van uiteenlopende ritmes van schaalvergroting voor het totale agrarische inkomen op regioniveau. Daarbij werd 1990 als jaar van uitgang gehanteerd, terwijl 2005 fungeerde als het referentiejaar. Uitgaande van verschillende scenario's werd, met behulp van lineaire programmering, voor uiteenlopende bedrijfsstijlen nagegaan wat het optimale ontwikkelingstraject tussen 1990 en 2005 was.

In 1990 telde de provincie Friesland 5500 melkveehouderijbedrijven. De daarmee samenhangende directe werkgelegenheid omvatte 9300 arbeidsplaatsen. Het totale agrarische inkomen (van deze sector) op regioniveau bedroeg 426 miljoen gulden. Voor de route naar 2005 werden drie mogelijkheden, drie scenario's, onderkend en doorgerekend (zie figuur 8.2)⁴. Eén van de kenmerkende verschillen tussen deze drie scenario's was de mate waarin schaalvergroting optrad.

In het *diversiteitsscenario* (gebaseerd op een aantal aannames die we thans duiden als plattelandontwikkeling) treedt slechts een geringe reductie van het aantal bedrijven op. In het *beleidstrendscenario* (gebaseerd op beleid dat toentertijd 'in de pijplijn' zat) is sprake van een verdergaande mate van schaalvergroting.

Onder het *vrijhandelsscenario* ten slotte is sprake van de meest vergaande mate van schaalvergroting. Het aantal bedrijven (zie figuur 8.2) daalt tot onder de 2000: het gemiddelde quotum per bedrijf stijgt van zo'n 320.000 kilogram per bedrijf naar 1.130.000 kilogram per bedrijf.

Het in dit verband essentiële resultaat op het niveau van de regionale economie is dat daarmee ook het totale sectorinkomen drastisch daalt: van 426 miljoen gulden per jaar in 1990, via 378 (diversiteitsscenario) en 216 (beleidstrendscenario) naar een magere 114 miljoen gulden per jaar bij de meest extreme vorm van schaalvergroting (zie ook LUW/AVM/IKC 1993, tabel 6.1).

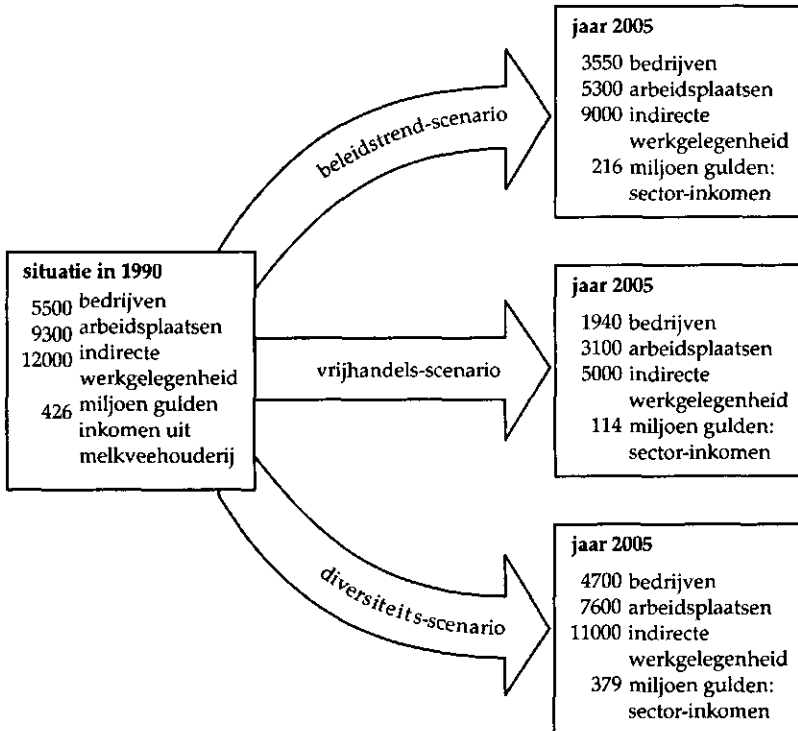
Ik ben wat uitgebreider op deze studie ingegaan om enkele zaken duidelijk te maken. Om te beginnen maakt deze studie – die deel vormt van een groter geheel – duidelijk dat de toekomst op verschillende manieren gedacht en berekend kan worden. Daarbij wordt elk scenario gedacht als specifiek arrangement van verschillende projecten. In de tweede plaats wordt in dezelfde studie verwezen naar een cruciaal spanningsveld dat al eerder aan de orde kwam: de verhouding tussen de rationaliteit op micro-niveau en die welke op macroniveau geldt.

Een versnelde schaalvergroting kan op bedrijfsniveau aantrekkelijk en voor de hand liggend zijn; op een hoger aggregatieniveau kunnen de consequenties van ditzelfde gedrag echter anders uitpakken. Hogere verdiensten op bedrijfsniveau kunnen leiden tot sterk afnemende verdiensten op regionaal niveau.

Ten slotte zij naar een derde, meer theoretische consequentie verwezen. In het voorgaande hoofdstuk (zie met name figuur 7.6) verwees ik naar de *squeeze on agriculture* (Cochrane 1981). De voorgaande uiteenzetting maakt duidelijk dat die *squeeze* niet enkel behoeft te worden herleid naar verhou-

dingen die *buiten* de landbouwsector zijn gesitueerd. Vanuit de landbouwsector zelf kan deze *squeeze* (of *Preisschere* zoals de Duitsers beeldend zeggen) ook in belangrijke mate worden aangetrokken. Zo'n verschijnsel doet zich voor als de schaalvergroting verloopt als vervanging van zuinige door meer kapitaalintensieve (en wellicht ook minder efficiënte) vormen van landbouw-beoefening⁵.

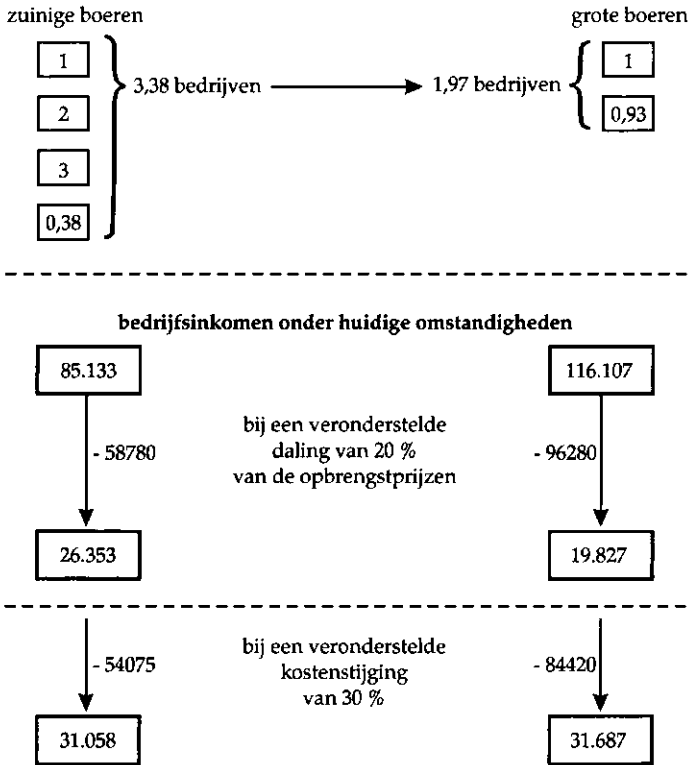
Figuur 8.2 Regionale uitkomsten van uiteenlopende ontwikkelingsprocessen

Onder de huidige omstandigheden (in de jaren negentig van de 20e eeuw) centreert de discussie zich overigens nauwelijks op de macro-economische effecten van een geforceerde (disproportionele) schaalvergroting. Wat vooral aan de orde is, zijn de *privaat-economische* voordelen, beperkingen en gevaren. Zoals reeds aangegeven in de bespreking van het eerste rekenvoorbeeld (samengevat in figuur 8.1), zijn deze *privaat-economische* baten vrij fragiel. De directe consequentie van een *versnelde groei* is meestal kostprijsverhoging (juist door de gigantische financiële verplichtingen die samenhangen met quotumaankoop). Gewoonlijk wordt daar tegenin gebracht dat een forse schaalvergroting met name nodig is om een bedrijf op te bouwen dat in de komende concurrentiestrijd kan overwinnen. Men zou *nu* moeten uitbreiden, het bedrijf levensvatbaar moeten maken, om *straks* meer adverse condities (dalende prijzen, stijgende kosten) het hoofd te kunnen bieden.

Met behulp van de data uit figuur 8.3 (waarin wordt voortgebouwd op figuur 8.1) kan deze assumptie enigszins worden gecheckt. Eerst zijn de gevolgen van een opbrengstprijzdaling van 20 procent berekend. Het intrigerende is dat dan blijkt dat het grotere bedrijf bepaald niet de beste kansen heeft. Hetzelfde blijkt als een alomvattende kostenstijging van 30 procent wordt verondersteld.

Figuur 8.3 De kwetsbaarheid van sterk gegroeide bedrijven

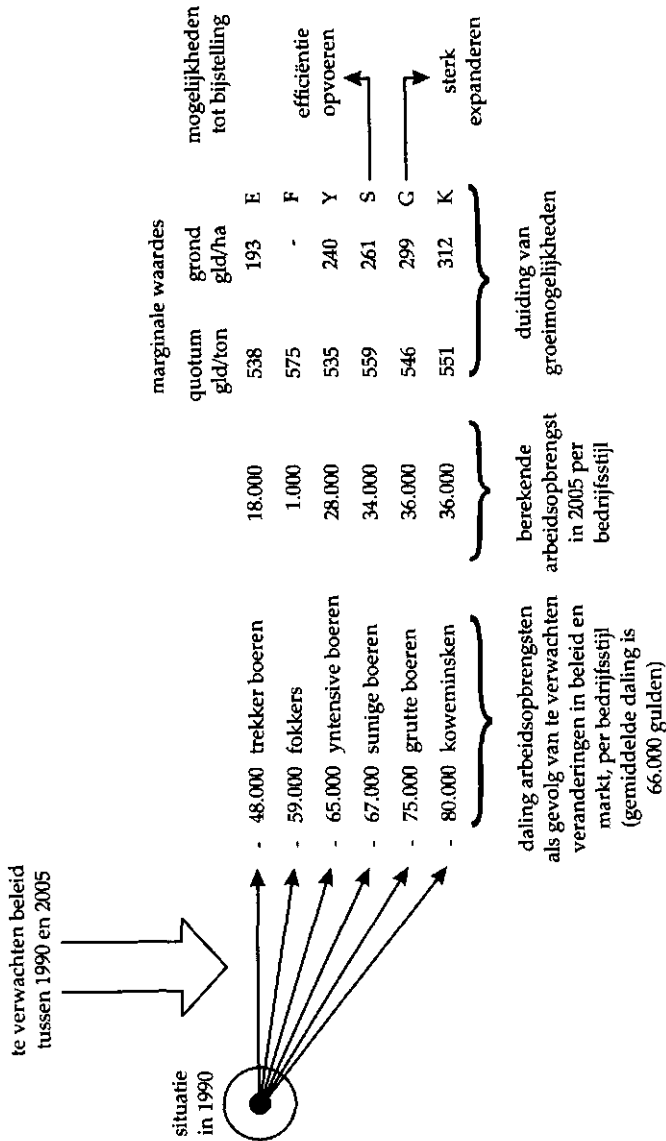

Onder de huidige condities zijn de *privaat-economische baten* van een forse schaalvergroting veelal twijfelachtig⁶. Zeker op langere termijn. De al aangehaalde studie van Antuma *et al.* onderstreept dit andermaal. Het bijzondere, maar daarmee ook het aantrekkelijke van deze studie is dat niet werd uitgegaan van een gemiddeld of optimaal bedrijf, maar dat de consequenties van verschillende scenario's werden berekend (met behulp van LP-technieken) voor uiteenlopende bedrijfsmogelijkheden.

In figuur 8.4 zijn de voornaamste bevindingen samengevat. 'Grutte boeren', dat zijn degenen wier strategie scharniert rond doorgaande expansie, beschikten in het beginjaar (1990) over het meest omvangrijke quotum (718.000 kilogram versus bijvoorbeeld 508.000 kilogram bij de 'sunige boeren'). Deze grutte boeren nu zouden worden geconfronteerd met een daling in de arbeidsopbrengsten van 75.000 gulden. De arbeidsopbrengst (een *proxy* voor het inkomen) zou in 2005 36.000 gulden bedragen. Een

verdere vergroting van het bedrijf (door het leasen van 185 ton melk) zou nog enige rek bieden: de arbeidsopbrengst zou met 3000 gulden stijgen. Een verdere uitbreiding is, gezien de beschikbare milieugebruiksruimte (met name de fosfaatnorm), onmogelijk (zie Antuma *et al.* 1993:40-43).

Figuur 8.4 Differentiële ontwikkelingen in de Friese melkveehouderij tussen 1990 en 2005 onder de veronderstelling dat het huidige beleid wordt gecontinueerd (ontleend aan Antuma *et al.* 1993)

Vergelijkt men dit beeld met dat van de sunige boeren, dan komen er enkele opvallende zaken naar voren. Ook de sunige boeren (die gemiddeld gesproken op wat kleinere bedrijven opereren) worden met een forse inkomensdaling geconfronteerd (-67.000 gulden). Echter, in 2005 ontloopt de berekende arbeidsopbrengst nauwelijks die van de grutte boeren (34.000 versus 36.000). Zouden de sunige boeren erin slagen de technische efficiency verder op te voeren, dan zouden ook zij een additionele inkomensstijging van bijna 5000 gulden kunnen realiseren (o.c. pag. 45).

De conclusie is duidelijk. Weliswaar wordt veelal aangenomen dat grote bedrijven met het oog op de toekomst over de beste papieren beschikken, maar zorgvuldige empirische analyse geeft aan dat daarvan niet zonder meer sprake (of zelfs helemaal geen sprake) van behoeft te zijn.

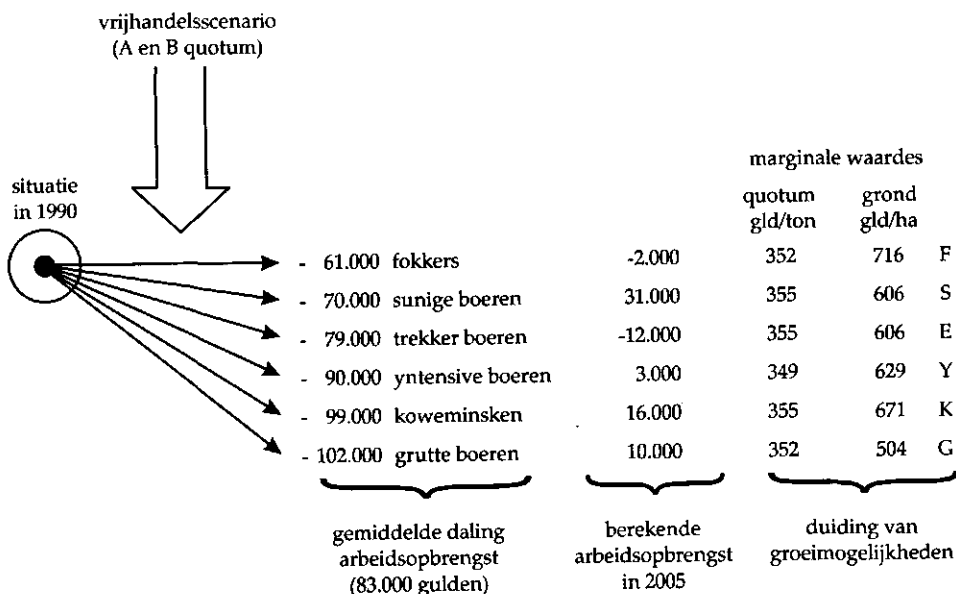
Nu kan men een stap verder zetten. Immers, gewoonlijk wordt verondersteld dat de quotering van de melkproductie juist voor de sterk expanderende bedrijven een sta-in-de-weg is. Groeien wordt extra duur gemaakt. Quotering is, met andere woorden, een rem op de structurele ontwikkeling. In de studie van Antuma *et al.* is ook berekend wat de mogelijke gevolgen van een (voorzichtige) liberalisatie zouden zijn. Daartoe werd een A- en B-quotum in de analyse geïntroduceerd. Voor het zogeheten A-quotum, 75 procent van het huidige quotum, geldt een beschermde prijs. Voor het B-quotum, waarvoor de wereldmarktprijs wordt aangehouden, gelden geen kwantitatieve restricties.

Figuur 8.5 informeert over de uitkomsten. Het opmerkelijke is dat de herintroductie van het 'melken voor het lieve vaderland weg' juist in de situatie van de grutte boeren leidt tot verhoudingsgewijs povere inkomens. De berekend arbeidsopbrengst in 2005 (10.000 gulden) ligt ver onder die van de *sunige boeren* (31.000 gulden). Het ontwikkelingsproject van de sterk expanderende boeren is, zeker als de door hen verlangde politiek-economische aanpassingen worden gerealiseerd, een uitermate fragiele constructie. Onder de huidige omstandigheden is een groot bedrijf niet noodzakelijkerwijs een beter springplank naar de toekomst toe; óók een versnelling van de groei biedt, zelfs onder relatief gunstige veronderstellingen, geen betere overlevingskansen dan een prudente bedrijfsontwikkeling.

De landbouw bevindt zich op een keerpunt; er is sprake van een transitie. In tegenstelling tot voorheen brengt een versnelde schaalvergroting thans gigantische transactiekosten met zich mee (zowel op privaat-economisch als ook op macro-economisch niveau). Het lijkt er op dat het heersende technologische regime zijn grenzen heeft bereikt: verdere ontwikkeling langs de bestaande lijnen (zoals belichaamd in de sterk expanderende bedrijven) leidt in toenemende mate tot contraproductiviteit. Ik zal deze argumenten in de loop van dit hoofdstuk verder uitwerken.

Vat ik alles alvast samen, dan kom ik tot de conclusie dat structurele ontwikkeling steeds meer verwordt tot *structurele involutie* (Geertz 1963).

Figuur 8.5 Differentiële ontwikkelingen in de Friese melkveehouderij onder de aanname van een vrijhandelsscenario (gebaseerd op Antuma *et al.* 1993)

8.1 De specificiteit van schaalvergroting als hedendaagse episode

Schaalvergroting kan niet worden beschouwd als een tijdloos proces, noch als de permanente en structurele uitkomst van wetmatigheden die in economie en technologie besloten zouden liggen. Net als vroeger (zie hoofdstuk 6) hebben we ook nu met een specifieke episode te maken: zowel de vorm als ook de context zijn beslissend anders dan voorheen. Nemen we de vorm van schaalvergroting onder de loupe, dan springt in de eerste plaats de *acceleratie* in het oog: de afstand tussen de schaal van het voorgenomen project én de gemiddelde schaal in een sector expandeert razendsnel. Bedroeg deze afstand tegen het einde van de jaren zeventig nog zo'n 50 procent (zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in het verschil tussen de geplande situatie en de uitgangssituatie bij aanwending van rentesubsidies; zie de Bruin 1997:100), in de tweede helft van de jaren tachtig werd over het levensvatbare bedrijf gesproken in termen van minimaal 400.000 kilogram melk/bedrijf, terwijl de gemiddelde melkproductie toentertijd rond de 230.000 kilogram lag. De 'afstand' tussen plan en uitgangssituatie bedroeg daarom zo'n 70 procent. Sindsdien is er sprake van een aanmerkelijke acceleratie van schaalvergroting als project. In figuur 8.6 heb ik enkele van de meest markante indicaties samengevat. In het najaar van 1995 en vooral in het vroege voorjaar van 1996 – de periode waarin ik de eerste fragmenten van dit boek schreef – laaide het debat over structurele ontwikkeling in de melkveehouderij sterk op. Van allerlei kanten werd beklemtoond dat de Nederlandse landbouw opnieuw aan de vooravond stond van een ingrijpende saneringsronde. Aanvankelijk

lag het accent op de implicaties van het mest- en ammoniakbeleid, later verschoof het naar de veronderstelde liberalisering waaraan het Europese landbouwbeleid onderhevig zou zijn.

Stellingnames die de aandacht trokken, waren eerst afkomstig van het LEI: realisatie van de beleidsvoornemens zoals neergelegd in de Integrale Notitie, zou hoe dan ook een forse reductie van boerenbedrijven en daarmee van werkgelegenheid impliceren. Daarna waren het uitspraken van de kant van de industriebaronnen. Aalbers van het toenmalige Friesland Dairy Foods voorspelde een halvering van het aantal boerenbedrijven binnen 15 jaar. Hij werd bijgesprongen door collega Dijkhuizen, hoogleraar aan de LUW, die stelde dat 800.000 liter toch wel de minimumomvang is voor een levensvatbaar bedrijf.⁷

Tegelijkertijd werd het klimaat getekend door speculaties omtrent een beëindiging van het quoteringssysteem na 2000 en ook door hardnekkige, elkaar over en weer versterkende berichten over een doorgaande prijsdaling. Zowel de toetreding van de Midden- en Oost-Europese landen tot de EU als de tweede GATT-ronde worden in dat opzicht als veelzeggende 'feiten' gehanteerd.⁸

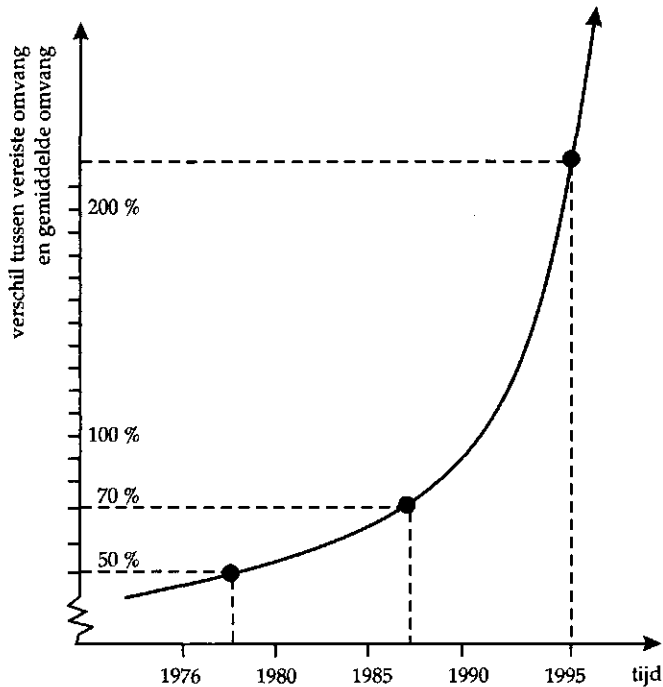
Ik zal hier iets dieper ingaan op de stellingname van Dijkhuizen. De door hem ontwikkelde indicatie van 800.000 kilogram melk/bedrijf (die ook is weergegeven in figuur 8.6) spoort wonderwel met de dan al richtinggevend gedachte in het expertsysteem dat een 7000 à 8000 sterk vergrote melkveehouderijbedrijven (die rond de miljoen liter melk of meer produceren) in totaal 60 à 70 procent van het totale Nederlandse quotum zouden kunnen produceren. Daarbij werd aangenomen dat dit tot lagere kostprijzen zou leiden (en daarom een melkprijsverlaging mogelijk zou maken). Daarnaast is er een ander, intrigerend element. Dat is de beoordeling van de productiebeheersing. In de woorden van Dijkhuizen: 'Nu een zegen, in de toekomst een bron van zorg.' De redenering verloopt als volgt: 'Groeien is noodzakelijk, maar wordt belemmerd door de productiebeheersing. Verdwijnen de quota, dan kan men weer groeien. Maar om daar klaar voor te zijn, moet het bedrijf ondertussen al naar de 800.000 liter toe worden uitgebreid.'

Zo wordt een merkwaardige *tour de force* gecreëerd. Ook opvallend is het hanteren van kostprijvergelijkingen die betrekking hebben op het hier-en-nu teneinde de gedachte toekomstsituatie aannemelijk te maken. Echter, de kostprijzen van nu zijn de reflectie van historische groeiprocessen, waarvoor gold dat (in elk geval een groot deel van) de productierechten niet via de markt waren verkregen en verder dat er van een extreme acceleratie geen sprake was. Ze kunnen met andere woorden moeilijk worden gehanteerd om een sterk geaccelereerde groei (die mede via quotumaankopen verloopt) te onderbouwen en te legitimeren. Toch is zo'n handelwijze in het expertsysteem meer regel dan uitzondering.

In de betreffende periode had ik veel afspraken voor lezingen. Meestal twee keer per week. Soms in kleine achterafzaaltjes voor een lokale afdeling, dan weer op massale bijeenkomsten waar het kookte en heen en weer golfde. Daarnaast liep het gewone werk door. Dat betekende dat ik ook meermalen een hele middag of avond met één gesprekspartner aan tafel

zat voor een uitgebreid gesprek. Het bespreken van de actualiteit was telkenmale een vast onderdeel – of het nu om een individueel gesprek of om een massale bijeenkomst ging.

Figuur 8.6 De acceleratie van schaalvergroting als project

Voor mezelf regen al die ontmoetingen zich aaneen tot een uitermate zinvolle onderzoekservaring. Ik denk dat ik kan zeggen dat ik van vlakbij heb meegemaakt hoe 'structuur' werkt. De woede-uitbarstingen op vergaderingen, de onderlinge discussies en de individueel geuite weerzin of wanhoop – méér kan een betrokken onderzoeker zich niet wensen, vooral niet als hij worstelt met de vraag hoe uiteenlopende projecten zich vervechten tot datgene wat we uiteindelijk (en met name achteraf) betitelen als structuur⁹.

'Boeren raken gedeprimeerd'. Als er één samenvatting is, dan is het wel deze. Steeds weer dook dat woord op: gedeprimeerd. Aan de ene kant stelt het kennende deel der natie (de 'mensen die er voor gestudeerd hebben') dat je straks minimaal 800.000 liter moet melken. Aan de andere kant weet je dat je dat nooit voorelkaar krijgt. De kosten die in het geding zijn, zijn dermate groot dat ze a) niet financieerbaar zijn en b) ook niet rendabel zijn (i.e. niet kunnen worden gecompenseerd door de vergrote output). Afgezien daarvan kunnen er persoonlijke redenen ('als het zo moet, dan hou ik het voor gezien') en/of andersoortige belemmeringen (bijvoorbeeld de beschikbare milieuruimte) in het geding zijn die een dergelijke expansie uitsluiten.

Desillusie en uitzichtloosheid zijn het resultaat, wat ertoe leidt dat men besluit om 'het spul maar te verkopen zolang het nog kan' of om het maar 'zo'n beetje uit te zingen'. Verwijzingen naar de gebeurtenissen enkele jaren eerder, toen er opeens gesproken werd van 400.000 liter als kritische grens versterkten dit alles nog eens. 'Ook toen', zo constateren veel boeren nu, 'raakten er velen gedeprimeerd ... ook toen werd er gedacht dat verder boeren niet meer voor hen was weggelegd ... zo zijn er veel mensen mee gestopt.'

De bakens zoals gedefinieerd vanuit het expertsysteem, bewerkstelligen niet alleen gevoelens van gedeprimeerdheid, ze hebben ook een structurend effect. Laat me een gesprekspartner uit de Friese Wouden, Geale Atsma, citeren: 'Want weet je hoe dat gaat? Als zulke verhalen de ronde doen en het lokale bestuur van de bank moet een aanvraag van een wat kleinere boer beoordelen, dan is het toch al gauw zo dat zo'n aanvraag wat kritischer wordt bekeken. Kan dat allemaal nog wel, vraagt men zich dan af. Eigenlijk is er toch geen perspectief meer voor dat soort bedrijven... En ja, dan gaat die aanvraag terug. Dan wordt er tegen die boer gezegd dat ie het toch eerst nog maar es heel goed moet bekijken. Zo'n man geeft dan de moed op, die denkt van: daar kom ik toch niet meer doorheen. Zo'n man denkt: dat is niks meer.'

In de tweede helft van de jaren negentig (zie ook figuur 8.6) wordt het voorlopige summum bereikt. In een scenario-studie van twee DLO-instituten, die verschijnt onder de titel 'Koeien en Koersen', worden grote, niet-grondgebonden bedrijven geïntroduceerd die per stuk zo'n 1000 koeien tellen¹⁰ (LEI/SC 1996). Bij een hoog productieniveau impliceert dat al gauw een totale productie-omvang per bedrijf van zo'n tien miljoen kilogram of meer. Omgerekend zou dat inhouden dat de gemiddelde plattelandsgemeente in Nederland minder dan twee melkveehouderijbedrijven zou tellen¹¹. De acceleratie van schaalvergroting is hier werkelijk duizelingwekkend¹².

Ik wil twee andere vormaspecten van de hedendaagse episode schetsen. Ze hangen allebei nauw samen met de besproken acceleratie.

Het eerste aspect betreft de financiering. Onder de huidige condities is de creatie van een grootschalige landbouw nauwelijks meer privaat financieerbaar. Interventie van de overheid is niet alleen noodzakelijk om de ruimtelijke en juridische randvoorwaarden¹³ te creëren, maar ook en wellicht zelfs bovenal om de beoogde transitie te financieren. In de tweede helft van de jaren negentig worden er vanuit de land- en tuinbouwsector verschillende herstructureringsplannen naar voren gebracht. Ze dragen allemaal de acceleratie in zich die ik hier voor schetste.

Voor de varkenshouderij exposeert het Plan-Martens. Grondtrekken van dit plan komen later (ten dele als onbedoelde consequentie) weer naar voren in de feitelijke herstructurering die naar aanleiding van de varkenspest wordt beoogd. Het Plan-Martens voorziet een geforceerde daling van het aantal varkensbedrijven van zo'n 22.000 naar 6000 à 7000. Alle gemengde en kleinere bedrijven zullen het veld moeten ruimen zodat de grotere bedrijven dóór kunnen groeien.

In het Plan-Hoogervorst (voor de tuinbouw), dat mede door het LEI wordt uitgewerkt, wordt een reductie van het aantal glastuinbouwbedrijven van 8.850 naar 2.790 (te realiseren binnen 10 jaar) beoogd (LEI 1998:45).

In beide gevallen (Plan-Martens en Plan-Hoogervorst) geldt verder dat het gaat om een schaalvergroting die met behulp van publieke middelen moet worden gefinancierd (aanvankelijk wordt 500 miljoen gulden voor de glastuinbouw, 475 miljoen gulden voor de intensieve veehouderij geclaimd). Dat onderstreept dat een doorgaande schaalvergroting ook in privaat-economisch opzicht niet meer een rendabel project is¹⁴. In de plannen die later verschijnen (ook van overheidswege), komt dit element voortdurend terug, terwijl het benodigde bedrag aan publieke middelen verder stijgt. Of het parlement evenwel dergelijke omvangrijke toepassingen van publieke middelen zal accepteren, wordt echter steeds meer de vraag. Waarom zoveel geld aanwenden voor het elimineren van werkgelegenheid? Dat is de eerste onvermijdelijke vraag. De tweede is waarom de grote, zogeheten levensvatbare bedrijven hun eigen broek niet op zouden kunnen houden?

Een tweede vormaspect dat, zo lijkt me, vrij uniek is voor schaalvergroting als hedendaagse episode, is de diepe en breed verbreide scepsis onder boeren. In een enquête die in het midden van 1997 werd afgenomen (bij een steekproef van zo'n 700 boeren en tuinders), werd uitgebreid geïnformeerd naar het oordeel over de sectorspecifieke plannen en projecten met betrekking tot de noodzakelijke geachte schaal (Boerderij 1997).

Tabel 8.7 informeert over de uitkomsten. De antwoordpercentages informeren steeds over de opinies van de respondenten die opereren binnen de genoemde subsector.

Samenvattend: in privaat-economisch opzicht een fragiel en ook moeilijk of niet meer financierbaar project. In regionaal-economisch bepaald niet aantrekkelijk. En een toenemende scepsis, zo niet afwijzing van de kant van een aanzienlijk aantal boeren. Daarnaast is er echter nog een tweede groep van factoren die het schaalvergrotingsproject onder de huidige omstandigheden uitermate onwaarschijnlijk maakt. Die factoren zijn gesitueerd op de verbindingsas tussen maatschappij en landbouw. Tezamen genomen impliceren ze dat de vereiste synergie van een brede serie van projecten (ook van de kant van de consumenten) niet of nauwelijks meer realiseerbaar zal zijn.

De geaccelereerde schaalvergroting kan niet dan in de creatie van megabedrijven resulteren. De geduide schaalniveaus maken een ver doorgevoerde industrialisatie van het agrarische productieproces onvermijdelijk. Precies dat botst in toenemende mate met de verlangens van consumenten in binnen- én buitenland.

De meest dramatische expressie daarvan deed zich voor tijdens en na de grote varkenspest van het einde van de jaren negentig. Hieromtrent noteerde Koos van Zomeren: 'Het is óf onze moraal die zich uitbreidt over de varkenshouderij, óf de moraal van de varkenshouderij die zich uitbreidt over ons' (NRC, 20 december 1997:Z3).

Tabel 8.7 Meningen van boeren en tuinders over de verdergaande schaalvergroting

<i>Melkveehouderij</i>		
Er is een tijdlang gezegd dat 800.000 kilogram melk nodig is om van een levensvatbaar bedrijf te spreken. Vindt u dat realistisch?		
ja	nee	geen mening
15%	71%	14%
Is het naar uw mening gewenst dat de sector naar zulke bedrijven toegroeit?		
ja	nee	geen mening
11%	72%	17%
In een recent rapport van een paar onderzoeksinstellingen is gespeeld met de gedachte van melkveehouderijbedrijven met 1000 koeien per bedrijf. Vindt u het de moeite waarde dat men de gedachten daar over laat gaan?		
ja	nee	geen mening
5%	78%	17%
<i>Akkerbouw</i>		
Van de kant van de DLV, maar ook van de kant van Cebeco is recent gezegd dat in de komende 10, 20 jaar de akkerbouwbedrijven naar 200 à 300 hectare toe moeten groeien. Vindt u dat realistisch?		
ja	nee	geen mening
12%	86%	2%
Is het gewenst dat de akkerbouw zich die kant uit ontwikkelt?		
ja	nee	geen mening
18% ¹⁵	77%	5%
<i>Tuinbouw</i>		
In de tuinbouwsector is de laatste tijd wel gesteld dat in de toekomst een paar honderd hele grote tuinbouwbedrijven de export kunnen verzorgen en dat er daarnaast nog een paar honderd voor de binnenlandse markt kunnen produceren. Vindt u dit een realistische inschatting?		
ja	nee	geen mening
35% ¹⁶	60%	5%
Is het wenselijk dat het die richting uit zou gaan?		
ja	nee	geen mening
11% ¹⁷	83%	6%
<i>Intensieve veehouderij</i>		
Bij veel recente plannen wordt ervan uitgegaan dat de benodigde omvang voor een gezonde toekomst in 2001 is: minimaal 500 zeugen of minimaal 5000 vleesvarkens. Een gesloten bedrijf zou kunnen met minimaal 300 zeugen en 2500 vleesvarkens. Vindt u dat een realistische inschatting?		
ja	nee	geen mening
25% ¹⁸	50%	25%

Megabedrijven veronderstellen productie-omstandigheden die een economisch optimale bedrijfsorganisatie toestaan. Dat noopt, links- of rechtsom, tot een reconstructie van de groene ruimte die haaks op de maatschappelijk-

ke verlangens staat (zie RLG 1997 en 1999). De vereiste economische optimalisatie zal ook ten koste gaan van ecologische optimalisatie. Illustratief in dat verband is de hoge 'omloopsnelheid' van zeugen en koeien op de grootschalige bedrijven van nu: dieren worden op deze bedrijven in sterke mate tot 'wegwerpdieren' (Van der Ploeg 1998).

In de theoretische agronomie is de 'wet van de afnemende meeropbrengsten' terecht afgezworen (zie ook hoofdstuk 4 van dit boek). Dat neemt niet weg dat zich op een hoger aggregatieniveau wel degelijk een ontwikkeling voor kan doen die resulteert in afnemende meeropbrengsten. Precies de hierboven besproken interactie tussen een geaccelereerde schaalvergroting én de maatschappelijke verhoudingen op diverse niveaus, maakt dat we kunnen spreken van een technologisch regime dat is vastgelopen in zijn eigen ontwikkeling. Verdere ontwikkeling langs de inmiddels beproefde lijnen kan enkel resulteren in een toenemende contraproductiviteit.

8.2 Waarom in de praktijk dan toch een proces van schaalvergroting?

De voorgaande uiteenzetting maakt duidelijk dat een geaccelereerde schaalvergroting noch binnen de sector zelf, noch op het niveau van de samenleving als geheel kan worden begrepen als een erg aannemelijk project. Toch laat zich in de praktijk van de Nederlandse land- en tuinbouw een deelproces onderkennen van een doorgaande en sterk versnelde schaalvergroting.

Daarbij gaat het om een lokaal proces. Het is gesitueerd in een deel van de land- en tuinbouwsector (het segment dat links-onder in figuur 7.10 van het vorige hoofdstuk is afgebakend). Ziedaar de eerste vraag: waarom doet disproportionele schaalvergroting zich hier daadwerkelijk voor? De tweede vraag is: waarom blijft men binnen het expertsysteem voortdurend projecties produceren (zoals samengevat in figuur 8.6) die van een geaccelereerde schaalvergroting een vrijwel onvermijdelijk fenomeen lijken te maken? De derde vraag is welke de interrelatie is tussen 1 en 2, tussen de praktijk en de theorie van de geaccelereerde schaalvergroting.

In de Nederlandse land- en tuinbouw laat zich een redelijk afbakenbare groep van bedrijven onderkennen, waarin een doorgaande, disproportionele en steeds meer geaccelereerde groei is ontwikkeld tot een systematische praktijk. In 1996 telde Nederland zo'n 750 melkveehouderijbedrijven met meer dan 120 koeien (dit valt globaal gesproken samen met een quotum van één miljoen kilogram melk per bedrijf)¹⁹. Opmerkelijk is dat dit aantal over de jaren negentig heen vrij stabiel bleef: soms steeg het iets, dan daalde het weer. Dat ligt ten dele aan generieke quotumkortingen en aan de doorgaande stijging van de melkgift per koe. Bovenal echter verwijst dit min of meer gelijkblijvende aantal megabedrijven naar de fragiliteit van deze constructie²⁰.

Daarnaast moet worden opgemerkt dat een niet onaanzienlijk deel van deze zeer grote melkveehouderijbedrijven beslist niet als megabedrijf kan worden begrepen²¹. Dan gaat het om zogeheten meermansbedrijven

(bijvoorbeeld meer broers die samenwerken), die qua schaal vergelijkbaar zijn met de kleinere gezinsbedrijven en die vaak ook actief zijn op het vlak van verwerking en vermarkting. Rekenkundig bedraagt het aantal megabedrijven in de melkveehouderijsector niet meer dan circa vijf procent; en houden we rekening met de aangegeven nuance, dan moet men stellen dat het aandeel grootschalige bedrijven dat puur is gebaseerd op een versnelde groei, daar nog aanzienlijk onder ligt.

Kijken we naar de andere sectoren. In 1990 waren er 136 intensieve veehouderijbedrijven met meer dan 4000 varkens. Ter vergelijking: het gemiddelde aantal varkens per bedrijf was in dat jaar 476. In 1996 waren er 231 bedrijven met meer dan 4000 varkens (waaronder enkele met 20.000 tot 30.000 varkens). De gemiddelde omvang lag in 1996 op 679 varkens/bedrijf. Het aantal megabedrijven in de varkenshouderij steeg tussen 1990 en 1996 dus met zo'n 70 procent.

Ondanks dat vormen deze megabedrijven slechts een fractie van het totale aantal bedrijven: tussen de twee en vier procent. Dat neemt niet weg dat deze fractie in 1990 bijna zes procent van het totale aantal vleesvarkens voortbracht, terwijl dezelfde groep in 1996 al goed is voor meer dan tien procent van het totale aanbod. De tendens tot concentratie tekent zich duidelijk af – hoewel de schaal waarop zulks zich voordoet vooralsnog bescheiden is.

In de akkerbouw groeide het aantal bedrijven met meer dan 100 hectare in de onderhavige periode (1990-1996) met 27 procent. Op het geheel blijft het evenwel een fractie. De meest consistente trend laat zich in de glastuinbouwsector onderkennen: het aantal glastuinbouwbedrijven met meer dan twee hectare onder glas steeg van iets minder dan 700 tot boven de 900. Daarbij gaat het, voor de goede orde, om minder dan vijf procent van het totale aantal glastuinbouwbedrijven.

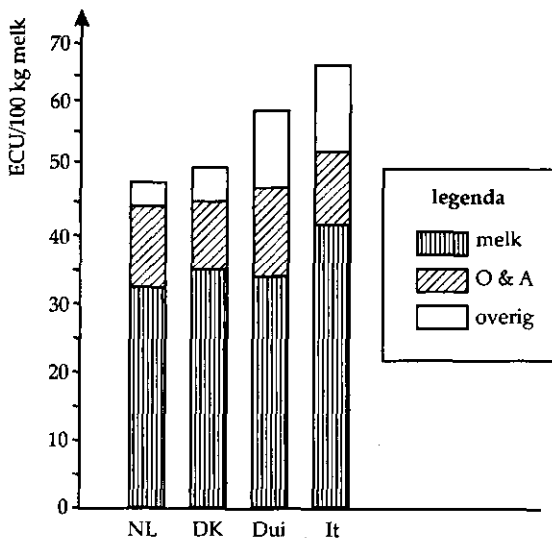
Binnen de Nederlandse land- en tuinbouw laat zich een subgroep afbakenen (van zo'n vijf procent) van zeer grote bedrijven. Doorgaande en veelal disproporionele expansie geldt hier als een materieel belang: de noodzaak van doorgaande groei is zoveel als een structureel kenmerk van de bedrijfsopzet geworden. De sterke groei die tot nu toe gerealiseerd is, de daarmee samenhangende financieringslasten en de hoge mate van externalisatie en commoditisatie impliceren een kostenstructuur én een kosten/opbrengsten-verhouding die zodanig is dat juist deze bedrijven bij reëel optredende en ook bij verwachte prijsdalingen in ernstige moeilijkheden komen. De marge tussen kosten en opbrengsten is gering, zeker als men haar vergelijkt met de ruimte die men zich in andere bedrijfsstijlen heeft gecreëerd. 'Je ziet momenteel dat juist de grotere bedrijven door hun investeringen moeilijker aan hun hoge betalingsverplichtingen kunnen voldoen doordat de melkprijzen dalen', aldus LEI-onderzoeker Van Burgsteden in de agrarische pers²².

Het project van de groeiers draagt een expliciete ordening van de toekomstige wereld in zich. Om te beginnen denken de groeiers zich de toekomst als een 'limited good', een schaars goed (Foster 1965). In de toekomstige landbouw is slechts ruimte voor een beperkt aantal, grote tot zeer grote

bedrijven. De wil om daar deel van te vormen, jaagt de expansie op bedrijfsniveau wellicht nog meer aan dan de materiële noodzaak daartoe. Het modernisatieproject is in sterke mate geïnternaliseerd. Het wordt ook voortdurend herbevestigd. In de eerste helft van de jaren negentig woedde er een debat over de ratio van verdere groei (dat mede door de NAJK, de organisatie van jonge boeren en boerinnen was geïnitieerd). Door zorgvuldig bedrijfseconomisch onderzoek was aangetoond dat de bedoelde groei resulteerde in een stijging van de kostprijzen en in een gelijktijdige vermindering van de rentabiliteit. Géén probleem, zo liet het toenmalige Landbouwschap (een niet te miskennen element van het expertsysteem) weten: 'Luister niet naar je boekhouder, opereer als ondernemer.' Beleggen in de toekomst weegt zwaarder dan de ratio van het handelen nu. Een belangrijk element in de wereldvisie van de groeiers betreft hun kijk op de afvloeiing zoals die zich thans voltrekt. In tegenstelling tot hun collega's achten zij het ritme van de huidige afvloeiing volstrekt onvoldoende. Voorzover er een crisis is in de landbouw, draait die, in hun ogen, precies om het veel te lage afvloeiingsritme. Verderop in dit hoofdstuk kom ik daar op terug.

Het onmiskenbare vermogen van de groeiers om daadwerkelijk hun bedrijven te expanderen, wortelt in belangrijke mate in een specifiek socio-technisch netwerk. De groeiers benutten de relaties met banken, agro-industriële ondernemingen en overheden op kundige wijze en wel zo dat diverse projecten aaneen worden geklonken.

Figuur 8.8 De zuivelwaarde van de Nederlandse melk

De Nederlandse agro-industrie volgt een ontwikkelingstraject dat veelal met de term bulkproductie wordt getypeerd. De, in comparatief opzicht geringe zuivelwaarde die de Nederlandse zuivelindustrie realiseert, is daarvan een concrete uitdrukking (zie figuur 8.8 dat is ontleend aan O.E.C.D. 1997).

Omdat melk door de Nederlandse zuivelindustrie slechts in verhoudingsgewijs geringe mate tot waarde wordt gebracht, nemen een lage prijs-afboerderij én een omvangrijke leverantie per leverancier een voorname plaats in in het project van de grote concerns. Teneinde dit zoveel mogelijk te stimuleren, is een complex stelsel van gedifferentieerde toeslagen en kortingen ontwikkeld; niet alleen door de verwerkende industrie, maar ook door de toeleverende industrie en de banken.

Naarmate bedrijven groter zijn (i.e. 'beter inspelen op de belangen en verwachtingen van de industrie') kunnen ze groter financiële voordelen realiseren. Sterker nog, op de zeer grote bedrijven zoals die door de groeiers worden gerealiseerd, ontleend men vaak één of zelfs enkele inkomens aan de vele kortingen en toeslagen die met de schaal van het bedrijf samenhangen. Zo beklijft het convergeren van uiteenlopende projecten in een specifieke ordening van marktverhoudingen; een ordening die zich op haar beurt weer vervlecht met doorgaande groei als materieel belang.

Soortgelijke relaties laten zich onderkennen in de verhoudingen tussen het project van de groeiers en de overheid. Deze relaties zijn in belangrijke mate de uitkomst van het grote modernisatieproject van de jaren '60, '70 en '80. Doorgaande groei is hierdoor nog steeds fiscaal aftrekbaar, wat in de praktijk één van de aanjaagmotoren van doorgaande expansie blijkt te zijn.

Zo zien we opnieuw een specifieke combinatie van projecten. Het is enerzijds een zeer solide combinatie, die haar eigen materialisatie kent, anderzijds is het een uitermate smalle en steeds meer betwiste combinatie, waarin het ministerie van Landbouw als expertsysteem een opvallende rol speelt.

De werkelijkheid van de groeiers wordt niet alleen gevormd door een specifiek socio-technisch netwerk, door een aantal convergerende projecten. Deze werkelijkheid houdt ook een *morele orde* in. De ordening van de wereld zoals die door de groeiers wordt gedacht, heeft een sterk normatieve lading. Voor kleinere boeren geldt dat het 'gemankeerde boeren' zijn, ze hebben de kansen die er waren gemist. In dat verband wordt vaak van een jansaliegeest gerept. Verwachtingen van die kant zijn dan ook illegitiem: 'Dan hadden ze maar eerder hun kansen moeten grijpen'.

Omgekeerd gelden het voortbestaan van en de verdere expansiemogelijkheden voor de eigen bedrijven als een moreel recht: 'Efficiënte bedrijven mogen niet worden afgestraft.' Vanuit die positie wordt de (her)ordering van markten en beleid angstvallig gevolgd, becommentarieerd en bewaakt. Dit gebeurt met betrekking tot het leasen van melk, het hoge aandeel van de kosten van aangekocht quotum in de totale kostprijs, het wel of niet beëindigen van pachtrelaties tussen overheid en boeren in de polders, etc.

De daarbij gebezigde taal is uitermate boeiend. Er wordt niet gerefereerd aan eigen belangen ('ik wil de grond van de buurman overnemen'). Er is juist sprake van een bij uitstek ge-de-subjectieerde, van een geobjectieeerde taal ('de mobiliteit van de productiefactoren mag niet worden bevroren') – van een taal kortom die verwijst naar dezelfde veronderstelde wetmatigheden waaruit eertijds ook werd geput ten behoeve van het grote modernisatieproject van de overheid.

De machtspositie van de groeiers gaat in elk geval voor een deel terug op de wijze waarop de taal actief wordt geordend. Een belangrijke rol daarbij spelen de termen die ik bij gebrek aan een beter woord maar zal omschrijven als *accolade-begrippen*. Dat werkt ongeveer als volgt: op een vergadering gaat iemand staan en verklaart dat 'de ontwikkeling wel door moet kunnen zetten, want stilstand is achteruitgang'. Bij zo'n verklaring kunnen de andere aanwezigen slechts bevestigend knikken. Alle bedrijven immers worden gedácht in termen van ontwikkeling; op alle bedrijven, van welke aard of vorm dan ook, zoekt men naar daadwerkelijke ontwikkelingsmogelijkheden.

Het punt is evenwel dat die ontwikkelingen uitermate heterogeen zijn, elkaar ook uit kunnen sluiten. In de hedendaagse debatten in land- en tuinbouw functioneert het begrip ontwikkeling echter zo, dat het enerzijds al deze uiteenlopende praktijken en ideeën samenvat, terwijl het anderzijds de daarmee gemobiliseerde legitimiteit verbindt met het specifieke project van de groeiers. Waar nodig worden daartoe andere *accoladebegrippen* ingezet. Want mocht er in de vergadering verwarring ontstaan, dan kan de al aangehaalde spreker weer opstaan en zeggen dat 'de ontwikkeling niet ten koste mag gaan van de efficiency'. Zonodig zal hij of zij er aan toevoegen 'dat het geen zin heeft om goed geld naar kwaad geld te gooien'.

De morele orde (het is overigens interessant dat de '*moral economy*' (Scott 1976) dus absoluut niet beperkt blijft tot kleine boeren hier en/of *peasants* in de Derde Wereld, maar ook uitdrukkelijk aanwezig is bij de meest moderne boeren van de wereld, i.e. de groeiers uit Nederland), de morele orde dus en het taalgebruik van de groeiers vormen, zo lijkt mij, een intrigerende maar onmiskenbare reflex van het voorgaande modernisatieproject. Het is, qua inhoud, een dubbele reflex. Want alles wat afwijkt van het modernisatievertoog, wordt normatief (en veelal met een grote emotionele heftigheid) afgewezen, terwijl datgene wat in het verlengde van dit vertoog ligt (een verdere acceleratie van de groei op bedrijfsniveau bijvoorbeeld), op morele gronden wordt geclaimd.

'Dat wordt toch niks, dat is allemaal geklets om niks ... kwaliteitsproductie: zeven potten jam vullen om m'n inkomen te verbeteren? ... agrarisch natuurbeheer: hier op de klei willen helemaal geen bomen groeien! ... werken zonder kunstmest, dat kan toch allemaal niet, dat levert niks op en het slaat ook nergens op...' Dergelijke commentaren ontbreken op vrijwel geen boerenvergadering²³. Het zijn vooral de groeiers, hoewel zij niet de enigen zijn die dergelijke geluiden naar voren brengen. Het ongelooft en daarmee het defaitisme dat erin doorklinkt, kan natuurlijk niet simpelweg op het conto worden geschreven van een ingeboren conserva-

tisme van de boerenstand. Talloze campagnes bedoeld om een tweede tak te stimuleren, zijn mislukt (want met name vastgelopen in het institutionele onvermogen om de desbetreffende markten naar behoren te reguleren). Van nieuwe initiatieven heeft men kennis – maar men kent ook de beperkingen en vooral ook de vele mislukte initiatieven.

Belangrijker dan dit alles is echter de breed gedeelde *verontwaardiging*. Op vergaderingen wordt het vaak letterlijk zo gezegd: 'Wat is dat nou voor gesodemierter, het lijkt toch nergens naar als je het met melken niet meer eerlijk en fatsoenlijk kunt verdienen'. Met 'melken alléén' wordt dan bedoeld. Daarbij wordt veelal naar het verleden verwezen: 'Toen moesten de boeren 's ochtends met de bijl op de schouder het bos in, om de kost te verdienen.' 'In de jaren dertig ... toen moest je ook zelf naar klanten zoeken, kijken of je iets van je productie kon verkopen voor een wat beter prijs.'

Vooraf ook agrarische vrouwen kunnen er met alle heftigheid in ploffen: 'Dat lijkt toch nergens naar, we hebben al een dubbele belasting, het bedrijf en het gezin, en dan moeten we er nóg iets bij doen, een camping of een nevenbaan; het is toch schandalig dat zoiets moet om de armoei.' Dergelijke tegenwerpingen heb ik bij tientallen gehoord. Overigens waren het vaak minderheidsgeluiden. Vaak werden ze door anderen vanuit de zaal weerlegd. Maar dat is hier het punt niet. Via dergelijke, steeds eerlijk gemeente bezwaren komt namelijk iets anders naar voren. Iets dat ondanks alles verwijst naar een veronderstelde discontinuïteit tussen verleden en heden, naar de wurggreep ook die uit kan gaan van vroegere ervaringen.

Want in de aangehaalde tegenwerpingen weerklinkt duidelijk de echo van het vroegere modernisatieproject. Was het modernisatieproject immers geen definitieve afrekening met het verleden? Het modernisatieproject zou toch zekerheid bieden, althans aan degenen die het bedrijf moderniseerden? Was de armoede van het verleden niet voorbij? Naar het gevoelen van velen is zeer veel van de boerenstand gevraagd, men heeft enorme risico's genomen, hard gewerkt, de bedrijven gespecialiseerd, veel geïnvesteerd, teneinde terecht te komen in een landbouwsector waar dan eindelijk orde op zaken zou zijn gesteld. Men heeft alles op alles gezet om toe te werken naar het optimale bedrijf en nu blijkt dat wederom onvoldoende te zijn! Vandaar de ergernis. Maar het is een ergernis die bovenal de pretenties en beloftes van het vroegere modernisatieproject weerspiegelt. En die nu een molensteen vormt daar waar het gaat om het zoeken naar nieuwe uitwegen. Dat beseft men ook wel. Er is nooit méér geroezemoes in een zaal dan wanneer je opmerkt dat de hedendaagse boeren de kunst verleerd zijn om hun bedrijf door moeilijke tijden te loodsen. Maar dat terzijde.

Afwijkingen van en alternatieven voor het (vroegere) modernisatieproject passen niet in de morele orde van de groeiers. In dat opzicht geldt onvermogen en onwil. Tegenover de morele afwijking van het ándere staat een morele claim die naar alle kanten toe wordt ontvouwd. De groeiers hebben geïnvesteerd in optimale bedrijven, daarom hebben ze het recht, zo menen

ze, dat van de kant van de overheid en de maatschappij als geheel de condities worden gecreëerd waaronder ze hun project kunnen continueren. 'De overheid, de minister, de samenleving, de consumenten', zo luidde de meest gehoorde verzuchting in de tweede helft van de jaren negentig, 'willen niet luisteren, willen ons niet begrijpen.' De impliciete kritiek is duidelijk: de anderen willen ons niet de ruimte geven waar we recht op hebben. Ook dit is een onmiskenbare echo van het modernisatieproject.

Trust, ik wees er in voorgaande hoofdstukken al op (zie met name hoofdstuk 1 en 6), was een essentieel ingrediënt van het grote macroproject dat in de afgelopen periode werd gerealiseerd. *Trust* veronderstelt op zijn beurt *institutional reliability* (North 1989). Men handelt op grond van de bakens van het expertsysteem, in de verwachting dat dit handelen ook zal worden beloond.

Deze verwachting nu is juist door de groeiers in sterke mate geïnternaliseerd. De verwachte 'reliability' wordt door hen naar voren gebracht als morele claim. Tekenend genoeg is 'de onbetrouwbare overheid' één van de termen die het meest, en dan in beschuldigende zin, wordt gebruikt. De tweede helft van de jaren negentig wordt gekenmerkt door een aantal heftige contestatiegolven. De kern daarvan wordt steeds weer gevormd door groeiers, door grote boeren die diep gefrustreerd zijn in hun verwachtingen omtrent de verlangde condities voor verdere expansie langs de gebaande wegen²⁴. Golden de groeiers aanvankelijk, ik gebruik een uitdrukking van collega Eizner, als 'de beste leerlingen uit de klas', de belichaming zelve van *trust*, thans vertegenwoordigen ze de groep die het meest tegenover de overheid staat.

8.3 De erosie van de *trust*

Boeren, tuinders en hun partners zijn over het algemeen aangename en vriendelijke mensen. In tegenstelling tot het gangbare beeld, dat nogal eens de nodige stugheid en geslotenheid suggereert, zijn het ook bij uitstek mensen die de kunst verstaan om zich daar waar nodig te verbinden met (of te distantiëren van) anderen. Het actief doen opereren van actor- (of socio-technische) netwerken is immers de kern van hun beroepspraktijk. Zo ook het ministerie van Landbouw. Vergeleken met tal van andere ministeries van landbouw elders ter wereld is dat een redelijk efficiënte organisatie, die bemand wordt door meestal kundige, soms zelfs zeer kundige mensen. Niet voor niets kijken buitenlanders vaak met de nodige jaloezie naar 'ons' ministerie en naar 'ons' expertsysteem.

En toch is er iets fundamenteel mis. Tezamen componeren boeren en landbouwministerie een geheel dat op dit moment bovenal verlamming, onvermogen en crisis lijkt te vertegenwoordigen. Een geheel waarin woede, drift en ongenoegen alle kanten oplaaien. Dat ligt niet aan de ene partij, noch aan de andere. Het probleem is precies in de verbinding tussen beide gesitueerd.

Want waar tijdens de hoogtijdagen van het grote modernisatieproject sprake was van *trust* en van een daarmee samenhangende convergentie van projecten in één alomvattend macroproject, daar is nu het *ontbreken* van zulk een *trust* geworden tot het overheersende structurele kenmerk van de Nederlandse land- en tuinbouw.

Cijfers uit een in 1995 gehouden *survey* (Ettema *et al.* 1995) onderstrepen dit op bijna dramatische wijze. Er werd gevraagd van wie men steun verwachtte bij praktische veranderingen. Ook werd gevraagd of men tevreden was over de feitelijk gegeven steun. De (rijks)overheid sprong eruit als de institutie die de grootste kloof vertegenwoordigde tussen verwachting en tevredenheid. 81 procent van de boeren verwachtte daadwerkelijk steun van Den Haag. Slechts vier procent (!) zei tevreden te zijn over de daadwerkelijk geboden steun van de kant van Den Haag.

In de erosie van *trust* hebben tal van elementen en processen een rol gespeeld. Op een aantal daarvan zal ik ingaan. Daarbij zal ik me concentreren op twee belangrijke aspecten: op de irreversibele aard van deze erosie van *trust*, en op de bijzondere rol van degenen die aanvankelijk de beste leerlingen van de klas waren. Want ook al doet de erosie van *trust* zich over de gehele breedte en lengte voor (zie de sociale kaart van de Nederlandse land- en tuinbouw in figuur 7.10 van het voorgaande hoofdstuk), juist bij de groeiers is het een wel zeer opmerkelijke fenomeen. In de discussie van dit laatste aspect zal ik me concentreren op één subgroep: de varkenshouders.

- 1 Om te beginnen moet worden verwezen naar de *zero sum*-situatie die in de Nederlandse landbouw is ontstaan. De notie van een algemeen belang, dat wortelt in de convergentie van uiteenlopende ontwikkelingsprojecten op microniveau, moet in zulk een situatie wel onder sterke druk komen te staan. Konden proportionele en disproportionele groei nog convergeren binnen het productivistische model, in de huidige situatie botsen ze sterk. Daarmee is één van de pijlers onder de *trust* van indertijd weggeslagen: de belangen zoals die op microniveau worden gepercipieerd, liggen niet meer op vanzelfsprekende wijze in het verlengde van de belangen die op macroniveau worden geduid. 'Het' sectorbelang is, althans in de ogen van veel van de betrokkenen, niet meer de voor de hand liggende optelsom van de belangen die op bedrijfsniveau gelden.

Bovendien botsen de uiteenlopende microbelangen. Sterker nog, de politieke economie van de sector is aan enkele grote bewegingen onderhevig – bewegingen die tezamen genomen een verdere ondergraving van *trust* impliceren. Want kwamen de baten van het modernisatieproject vroeger vooral bij de groeiers terecht en werden de kosten gelokaliseerd bij de 'kleine, niet levensvatbare bedrijven', thans is er veeleer sprake van een omgekeerde inkomensstroom. De groeiers moeten in toenemende mate de eens als niet-levensvatbaar geduide bedrijven betalen teneinde de noodzakelijke ruimte voor verdere groei te kunnen verwerven. Dat gaat rechtstreeks, via het leasen van melk, het huren of

aankopen van milieuruimte (hoe dan ook geoperationaliseerd), het kopen van varkensrechten en indirect, bijvoorbeeld via verschuivingen in subsidiestromen. De expansie van de groeiers wordt zo de business van de niet-groeiers (het ondernemerschap dat zou ontbreken bij de niet-levensvatbare bedrijven blijkt dus wel degelijk aanwezig!).

De daarmee gevormde discongruentie (althans, als men de zaken beschouwd vanuit het oogpunt van de groeiers) ondergraaft niet alleen het modernisatieproject als zodanig, het ondergraaft ook de *trust* – precies omdat het ministerie van Landbouw en het expertsysteem steeds minder de institutionele randvoorwaarden voor een verdergaande en succesvolle groei op bedrijfsniveau kunnen preciseren en garanderen. Het is (een oncontroleerbare) *business* van anderen geworden.

- 2 In de intensieve veehouderij én in de glastuinbouw is het proces van schaalvergroting het meest versneld, met name ook omdat door een specifieke technologie-ontwikkeling het productie- en daarmee ook het ontwikkelingsproces in vergaande mate kon worden ontkoppeld van een aantal, tot dan toe limiterende factoren (Van der Ploeg 1992). In deze sectoren is de geïnternaliseerde noodzaak tot verdergaande expansie ook het grootst – juist in deze sectoren zijn het vaak de grote, sterk gemoderniseerde bedrijven die failliet gaan. Verdere doorgroei geldt als enige remedie om zulks te voorkomen. Precies hier vindt men dan ook degenen die zich het meest verward weten in een slag om de toekomst. In een concurrentieslag met anderen die draait om de 'toekomst als *limited good*'.

De notie van het *topbedrijf* (in feite dekt dit begrip dezelfde lading als het koploperbedrijf, het efficiënte bedrijf, het optimale bedrijf, etc.) fungeert in het modernisatievertoog als schakel tussen nu en de toekomst als *limited good*. Alleen de bedrijven met een zo hoog mogelijke productie, een zo groot mogelijke omvang en met de meest moderne technologie zouden de sprong van nu naar die toekomst kunnen maken. Daarbij is het vanzelfsprekend dat zo'n sprong telkenmale opnieuw moet worden gemaakt: het topbedrijf immers wordt steeds weer opnieuw gespecificeerd.

Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat het topbedrijf ook functioneert als accolade-begrip. Het is daarom ook een verwarrend begrip. Ook een ecologische boer of een relatief kleine zelfkazer zullen het eigen bedrijf soms als topbedrijf omschrijven²⁵. Hoe dan ook, in de discussies en taal van het midden van de jaren negentig verwijst het begrip bovenal naar het grote, moderne en snel expanderende bedrijf. Uit de cijfers die ik heb samengevat in tabel 8.9 (de cijfers zijn ontleend aan de derde Boerderij-enquête die in het kader van het Terzake-debat werd afgenomen (zie Ettema *et al.* 1995)) blijkt dat in de land- en tuinbouw als geheel 40 procent van de ondernemers zegt naar zo'n topbedrijf te streven²⁶. In de glastuinbouw en in de intensieve veehouderij ligt dit percentage beduidend hoger (resp. 59 en 54), zeker als men het vergelijkt met de melkveehouderij waar hetzelfde percentage 30 bedraagt. De strategie van doorgaande expansie (doorgaande schaalver-

groting) is in de glastuinbouw en in de intensieve veehouderij beduidend meer geïnternaliseerd én geïnstitutionaliseerd dan in de andere takken, waar het productieproces veel meer afhankelijk is van natuurlijke omstandigheden en van de kwaliteit van arbeid.

Concentreren we ons vervolgens op de varkenshouderij als zodanig (een deel dus van de intensieve veehouderijsector), dan zien we dat met name de grote varkenshouders (meer dan 50 NGE) sterk opteren voor een ontwikkeling naar een topbedrijf, terwijl dit bij kleinere varkenshouders veel minder het geval is (66 versus 28 procent). Overzien we het gehele patroon, dan kan men stellen dat juist onder de grote varkenshouders de geaccelereerde groei als alomvattend project het meest is geïnternaliseerd.

De overige informatie, zoals samengevat in tabel 8.9, completeert het beeld: de grote varkenshouders zijn veel meer dan de kleine varkenshouders (en dan de Nederlandse boeren en tuinders in het algemeen) van mening dat ze zich als concurrenten verhouden tot hun collega's (51 versus 26 procent). Ze verwachten veel meer dan kleine varkenshouders dat ze kunnen overleven, zoniet kunnen 'zegevieren' onder een open wereldmarktordening (rij 2 in tabel 8.9). Dat correspondeert met diverse journalistieke reportages van eind 1995 waarin werd benadrukt dat de instelling onder de grote varkenshouders er een was van 'laat de boel maar uitzielen, wij winnen wel'. De informatie in rij 8 en 9 onderstreept dat: De kleine varkenshouders vinden iets vaker dan de grote dat het probleem is dat er te veel varkens zijn in Nederland. De grote varkenshouders daarentegen zijn met name van mening dat er te veel varkenshouders zijn (41 versus zeven procent).

De gebeurtenissen in de jaren negentig laten zich met de hier gepresenteerde sleutel perfect lezen. Pogingen om via een zekere disciplinerende en samenwerking het mestvraagstuk te beheersen (onder meer door middel van een mestcentrale), werden consequent afgeschoten door de grote varkenshouders uit het Zuiden²⁷. Zij zagen weinig in gemeenschappelijke arrangementen. En al helemaal niets in overeenkomsten met degenen die ze als hun concurrenten (zie rij 1 in tabel 8.9) beschouwen. Zij prefereren individuele oplossingen in de verwachting dat ze daarmee én het eigen voordeel dienen én de ondergang van de concurrenten, i.e. de kleinere varkenshouders, bespoedigen. Overigens waren het dezelfde grote varkenshouders uit het Zuiden die daadwerkelijk de stop op verdere expansie, zoals gedecreteerd door toenmalig landbouwminister Braks in 1987, ondermijnden.

De varkenshouderijsector is méér dan andere sectoren geplooid naar het modernisatieproject. Zonder slag of stoot is dat niet gegaan. Vanuit de kleinere varkenshouderijbedrijven is voortdurend geageerd tegen de opkomst van datgene wat men toen omschreef als mammoetbedrijven. Ook in de sfeer van de politiek is er meermalen gedebatteerd over de wellicht ongunstige effecten (en de hoge maatschappelijke kosten) van deze ver doorgevoerde schaalvergroting, die Nederland opzadelde met een

gigantisch milieuprobleem waartegenover slechts geringe economische baten stonden.

Vanuit het expertsysteem evenwel werd de geduide ontwikkeling – hoe kan het ook anders – als onvermijdelijk beschouwd. Gevoegd bij de particuliere belangen van het zuidelijke CDA-blok betekende dit dat de mammoetbedrijven ongebreideld konden expanderen. Daarmee consolideerde zich een project dat de verdere loop van de gebeurtenissen in verregaande mate zou beïnvloeden. Met name vanuit het zuidelijke blok van grote varkenshouders, de *vrije jongens* of *cowboys* zoals ze in het publieke debat werden getypeerd, werd elke redelijke oplossing voor het Nederlandse landbouwmilieuvraagstuk afgeschoten (en een eenmaal gepasseerd station kan, zo bleek, niet opnieuw worden aangedaan).

Het modernisatieproject heeft, in zijn meest ver doorgevoerde vorm, de krachten voortgebracht die elke moderatie of correctie van datzelfde project betwisten en zo mogelijk ongedaan maken. Opnieuw: de concrete ontwikkeling van de landbouw laat zich niet begrijpen als de logische ontvouwing van algemene wetmatigheden – ontwikkeling is niets anders dan de ontknoping (uitbouw) van datgene wat gecreëerd werd en wordt. De geschiedenis van de landbouw draait om de telkens weer terugkerende creatie van 'emergente feiten' – emergente eigenschappen die vervolgens (en afhankelijk van de krachtsverhoudingen van het moment en van de daaruit voortvloeiende interpretaties) verschijnen als structurerende elementen. Dat alles geeft de geschiedenis een bizarre vluchtigheid. Tegelijkertijd houdt het in dat de geschiedenis als een loden gewicht op het heden kan drukken.

De rijen 5, 6 en 7 uit tabel 8.9 informeren met name over de mate waarin de grote varkenshouders hun eigen project (kost wat kost doorgroeien naar een topbedrijf) beschouwen als botsende met de projecten van de landelijke boerenorganisatie LTO-Nederland, de regionale organisaties (als de toenmalige NCB) en het ministerie van Landbouw. Daar waar het ministerie de varkenshouderijsector confronteerde met de (maatschappelijk niet meer aanvaardbare) consequenties van doorgaande groei (i.c. met het milieubeleid), daar stelden degenen die de doorgaande groei het meest belichaamden, zich het meest afwijzend op. *Disarticulatie*, zo luidt de enig mogelijke conclusie die uit de gepresenteerde cijfers kan worden getrokken: met name naar het landbouwministerie toe geldt een diepe *distrust*. Juist degenen die dragers van *trust* zouden moeten zijn (en indertijd ook waren), keren zich nu het meest van het expertsysteem af.

Omgekeerd maken dezelfde cijfers opnieuw duidelijk waarom de gebeurtenissen de loop volgden die we kennen van eind 1995, begin 1996: de grote varkenshouders (met name gerepresenteerd door de Nederlands Vakbond Varkenshouders, NVV) trokken zich in een radicaal isolement (in een geïsoleerd radicalisme) terug. Noch Den Haag, noch de boerenorganisaties (noch, maar daarover verderop, de wetenschap) golden als potentiële bondgenoten. De NVV isoleerde zich, betwistte de competentie van wie-dan-ook om zich over het agrarisch milieuvraagstuk uit te laten. De NVV zocht de radicale confrontatie.

Tabel 8.9 Enkele vergelijkende gegevens over varkenshouders en glastuinders (gebaseerd op Ettema *et al.* 1995)

	gehele sector	melkvee-houders	glastuin-bouw	intens. veehouders	kleine var-kenshouders	grote var-kenshouders
1 Denkt u dat het de komende jaren noodzakelijk zal zijn dat agrariërs zich steeds meer als concurrenten zullen opstellen? (% dat ja antwoord)	26	20	32	34	26	51
2 Moet de minister van Landbouw volgens u de komende jaren zorgen voor een zo vrij mogelijke internationale markt?	35	22	55	50	33	59
3 Als er belangen tegenstellingen zijn tussen topbedrijven en de overige bedrijven, dan moeten de standorganisaties kiezen voor de belangen van de topbedrijven.	9	8	12	13	11	24
4 Ik streef ernaar om over 5 jaar een topbedrijf te hebben (zo hoog mogelijke productie, zo groot mogelijk, met de modernste technologie).	40	30	59	54	28	66
5 LTO biedt onvoldoende steun bij (in haar belangbehartiging bij politiek en beleid) voor het ondersteunen van de praktische plannen die ik op mijn bedrijf nastreef.	42	33	49	47	46	57
6 Idem, maar dan m.b.t. de regionale organisatie (NCB, WLTO, etc.).	33	31	31	45	40	54
7 Idem, met betrekking tot politiek Den Haag incl. ministerie van Landbouw.	79	78	86	86	84	86
8 Bent u het eens met de volgende stelling: er zijn te veel varkens in Nederland? (% bevestigende antwoorden)	-	-	-	68	74	62
9 En met de volgende stelling: er zijn te veel varkenshouders in Nederland?	-	-	-	26	7	41

Maar omdat vergeten werd dat de democratische kaders wel degelijk blijven gelden (ook al zweert een minderheidsgroep ze af) en vooral omdat vergeten werd dat in de aanloop zoveel potentiële overeenkomsten met andere boeren (in het Noorden, in de akkerbouw, in de melkveehouderij) doelbewust waren afgebrand²⁸, kon de NVV niets zijn dan een tijdelijk opflakkerende, maar hoe dan ook snel uitdovende brand in een carbidbus. Veel heisa, maar het deksel vliegt slechts enkele meters ver om vervolgens in het natte gras te ploffen (het probleem is alleen dat sommigen bang zijn voor de volgende plof).

De categorie van *cowboys* vormde (en vormt nog steeds) de harde kern van de overigens meeromvattende protestbeweging tegen het milieubeleid van het landbouwministerie (en sindsdien ook tegen de voorgenomen herstructurering en reconstructie en tegen de voorschriften voor dierenwelzijn, en zo tegen ongeveer alles waar maar tegen te protesteren valt). Weliswaar werd en wordt volop gebruikgemaakt van de emoties die leven bij kleinere varkenshouders en hun vrouwen – de nadruk op een optimale landbouw en vooral ook de ontknoping in de vorm van het al besproken Plan-Martens (waarin een reductie van het aantal varkenshouderijbedrijven van 22.000 naar 6000 à 7000 wordt bepleit) verwijst onmiskenbaar naar de as die loopt van de grote, sterk gespecialiseerde en op doorgaande groei gefundeerde varkenshouderijbedrijven (de vrije jongens of *cowboys* dus) naar het milieuprotest dat Nederland eind 1995 overspoelde²⁹.

Datzelfde milieuprotest was en is daarmee dus één van de meest radicale expressies van de volledig geërodeerde *trust*, die vroeger de groeipool in de sector verbond met het expertsysteem. De beste leerlingen van de klas zijn de vrije jongens of *cowboys* van nu. Hetzelfde patroon doet zich ook onmiskenbaar voor in andere sectoren. De Nederlandse Vakbond van Melkveehouders, een groepering van grote melkveehouders, is daarvan een voorbeeld bij uitstek. Ook internationaal blijkt een zelfde relatie: de COBAS, die in Italië een '*guerra da latte*' (een melkoorlog) voerden, sproten voort uit de zeer grote melkveehouderijbedrijven in de Po-vlakte (zie verder Bussi, binnenkort verschijnend).

- 3 De disarticulatie tussen het expertsysteem en degenen die het meest in schaalvergroting investeerden, representeert bepaald niet een tijdelijk fenomeen. Het is de expressie (een van de vele expressies, maar misschien wel de meest dramatische) van een dieperliggend probleem. Een probleem dat tevens verklaart waarom niet alleen de koplopers, maar ook allerlei andere categorieën als het ware 'uit' de vroegere *trust* zijn gevallen.

Het modernisatieproject eindigt niet zozeer in een '*risk-society*' (zoals degenen menen die '*risk*' reduceren tot de technische expressies van het milieuvraagstuk) – het modernisatieproject introduceert in toenemende mate een range van nieuwe risico's. Het modernisatieproject werd en wordt uitdrukkelijk in gedepersonifieerde termen voorgesteld. Het steeds vooruitschuivende eindstation, de optimale landbouw, is, als ik een Engelse term mag gebruiken, een *disembodied whole*.

Het modernisatievertoog immers heeft betrekking op een gezonde *landbouw*. Het levensvatbare *bedrijf* werd en wordt nauwkeurig gespecificeerd. De vraag echter *wie* een dergelijk levensvatbaar bedrijf kan realiseren, wie deelgenoot mag worden van het beloofde land, wat men exact moet doen om zulks te bereiken – dergelijke vragen bleven en blijven in essentie onbeantwoord. Er was en is wel een antwoord, maar dat is evenzeer *disembodied* als de overige indicaties. 'De goede ondernemer', zo wil het vertoog, ontwikkelt het levensvatbare bedrijf. Het probleem van deze notie is evenwel dat pas in een *ex post*-analyse valt vast te stellen wat nu precies goed ondernemerschap is geweest en wat niet.

In een periode waarin het expertsysteem effectief 'large areas of the material and the social environment' kon controleren en derhalve een serie (zelf opgeroepen) 'expectations' kon garanderen, was dit onderscheid tussen *ex ante*-prescriptie en *ex post*-garantie betrekkelijk futiel. Maar daar waar de turbulentie sterk toeneemt, allerlei randvoorwaarden minder controleerbaar worden (terecht spreken Szerszynski *et al.* van een 'exhaustion of the very modernist ideas of technical prediction and control' (1996:2)) en waar ten slotte de wél controleerbare voorwaarden zich steeds minder laten toesnijden naar exclusieve deelbelangen, daar ontpopt de ondernemersideologie zich steeds meer als holle retoriek. Het bieden van *institutional reliability* wordt, beschouwd vanuit de staat, steeds moeilijker. Maar dat impliceert tegelijkertijd dat het steeds onduidelijker en méér onzeker wordt wat goed ondernemerschap is (wat na twee jaar goed leek te zijn, kan zich na vijf jaar als forse vergissing manifesteren). Ondernemerschap draagt in de huidige episode niet meer zozeer een (doseerbaar) risico in zich; ondernemerschap ontpopt zich in toenemende mate als risico *tout court*.

Hetzelfde geldt uiteraard voor degenen die zich geconfronteerd weten met omschrijvingen van levensvatbare bedrijven die ver uitreiken boven de eigen mogelijkheden. Voor hen introduceert de acceleratie van het modernisatieproject eveneens een risico – het risico dat men geen boer meer kan blijven.

Kortom, waar het modernisatieproject aanvankelijk houvast en zekerheid leek te bieden aan en voor degenen die zich eraan conformeerden, daar blijkt datzelfde project thans tot een vermenigvuldiging van risico's te leiden. Dat dit aan de *trust* moet knagen – op sluipende en soms op bijna explosieve wijze, zoals onder het voorgaande punt werd aangegeven – is al met al onvermijdelijk.

- 4 De onzekerheden en risico's hebben geleid tot een veelheid van antwoorden en reacties. Eén daarvan is ongetwijfeld een toename van datgene wat ik hier bij gebrek aan beter maar zal omschrijven als 'stijlbewustzijn'. De onmogelijkheid om de projecties en toekomstschetsen van de kant van het expertsysteem (zie figuur 8.6) te betrekken op het eigen bedrijf noopte tot het zoeken naar en expliciteren van eigen wegen, en tot het vervangen van de wegvallende *trust* door een nieuw gefundeerd zelfvertrouwen. De sterk groeiende zelfidentificatie in

termen van het zuinig boeren is daarvan een duidelijke expressie. Hetzelfde geldt voor de bonte praktijk van vernieuwingen die later zouden worden samengevat onder de term plattelandontwikkeling. In een analyse van de erosie van *trust* is het toegenomen stijlbewustzijn uiteraard een gegeven van het grootste belang. Het inzicht dat er méér mogelijkheden zijn om een bedrijf te voeren en te ontwikkelen dan die welke door het expertsysteem worden geduid, heeft de overtuigingskracht van het modernisatievertoog en daarmee de *trust* aanvankelijk op sluipende, later op niet meer te stuiten wijze ondergraven. Zeiden boeren in de jaren tachtig nog half verontschuldigend dat ze het niet volgens het boekje hadden gedaan, in de jaren negentig is het geluid steeds meer 'dat ze kunnen beweren wat ze willen, maar ik heb het allang bekeken'.

De uniciteit van de eigen, strategisch gecreëerde situatie, de specificiteit van de daarin besloten mogelijkheden en beperkingen en de notie dat er inderdaad verschillende wegen naar Rome leiden, vormen voor een toenemend aantal boeren opnieuw het vertrekpunt voor het eigen handelen. Algemene richtlijnen ('alleen met meer dan 400.000 kilogram quotum is een bedrijf levensvatbaar', 'doorgroeien is essentieel', een 'echte ondernemer houdt zich enkel met een hoofdtak bezig', 'een klein bedrijf is niet overneembaar', etc.) – dergelijke richtlijnen worden niet alleen met steeds meer scepsis tegemoetgetreden, men pareert ze ook met alternatieve ontwikkelingsprojecten die daadwerkelijk viabel blijken (want viabel worden gemaakt)³⁰.

Analytisch gesproken betekent dit dat de eigen projecten door boeren steeds meer worden ontkoppeld van het macroproject van het ministerie van Landbouw. *Trust* erodeert dus niet alleen, de eigenlijke basis van en voor *trust* (dat is de koppeling en daarmee de congruentie en synergie van projecten) verdwijnt³¹.

- 5 Vanuit het expertsysteem is gedurende lange tijd getracht de divergerende tendenties binnen de Nederlandse land- en tuinbouw te bezweren door middel van een sterk uitdijende en steeds dieper ingrijpende regelgeving. De omvang daarvan laat zich onder meer illustreren met de hoeveelheid tijd (en indirect dus met de kosten) die een gemiddelde Nederlandse boer moet spenderen aan het beantwoorden aan de vele verplichtingen die uit deze regelgeving voortvloeien (zie daaromtrent NSS Agrimarketing 1996).

Op zich representeert de sterk toegenomen regelgeving een interessante paradox. Indirect vormt ze ook een onderbouwing van een hiervoor geopperde stelling. Het is een paradox daar waar vanuit het expertsysteem boeren aan de ene kant worden gemaand toch vooral marktconform te opereren, aan de andere kant daarentegen exact krijgen voorgeschreven hoe dit marktconforme gedrag moet worden gerealiseerd. Dat is paradoxaal, tenzij men beseft (zoals elders in dit boek is betoogd) dat markten altijd 'embedded' zijn, altijd ingebed zijn in een bredere normering.

Het punt is natuurlijk dat de normering waarmee we nu te maken hebben, een wel heel specifieke normering is. Het is een sterk gecentraliseerde en bureaucratisch geïmplementeerde normering – een generieke prescriptie die wel *moet* botsen met de divergerende ontwikkelings-tendenties en praktijken die in de Nederlandse landbouw liggen besloten³². Een ogenschijnlijk eenduidige (want generieke) regel kan in zo'n context niet dan uiteenlopende, want onderling sterk contrasterende consequenties hebben.

In het begin van 1996 wordt onderzoek naar knellende regelgeving uitgevoerd (zie Frouws *et al.* 1996). De regelgeving die inmiddels is opgebouwd, blijkt inderdaad aan alle kanten te knellen. Er is geen sprake meer van de selectieve bevoordeling waarvan sprake was voordat de *zero sum*-game werd geïnstitutionaliseerd. Zelfs van een partiële *trust* blijkt geen sprake. Elke hond voelt zich gebeten. De redenen waarom zulks het geval is – en dat is in feite de meest belangrijke uitkomst uit het onderzoek – zijn echter bij uitstek variabel.

Dat wordt onderstreept door de vragen naar de alternatieven. Wat voor de één een oplossing zou zijn, impliceert voor de ander juist een verergering. En omgekeerd. Iedereen is ontevreden, maar een eenduidige uitweg is er niet meer. Het modernisatieproject heeft zijn eigen *cul de sac* gecreëerd – in tweeledig opzicht zelfs. Daarmee is niet alleen de *trust* teloorgegaan, ook een eventueel vertrouwen dat *trust* kan worden hersteld, is op drijfzand gebaseerd.

- 6 Is met het voorgaande punt aangestipt dat de *modus operandi* van het landbouwministerie steeds meer in *distrust* resulteert, in dit laatste punt wil ik aangeven dat ook het archimedische punt waarin het expertsysteem zich fundeert (en waarmee het zich legitimeert), i.e. de hedendaagse landbouwwetenschap, steeds meer in diskrediet is geraakt. *De wetenschap* laat zich steeds minder aanwenden als arbiter; de stelling dat iets wetenschappelijk is onderbouwd, roept in toenemende mate scepsis op: het zal wel.

Er zijn op z'n minst twee elementen die een belangrijke rol hebben gespeeld in deze *de-legitimatie*. Het eerste is het kritische snijpunt dat ontstond tussen de deterministische landbouwwetenschappen enerzijds en de daadwerkelijke 'demontage' van dit determinisme in de praktijk anderzijds. Waar de wetenschap slechts één optimum duidt, daar verwijst de veelheid van daadwerkelijk ontwikkelde bedrijfsstijlen naar de ongedetermineerde aard van maatschappelijke processen. Op dit kritische snijpunt worden de betekenis en de waarde van de landbouwwetenschappen dan ook veelvuldig in twijfel getrokken en gerelativeerd.

Het tweede element vloeit voort uit de contestatie rondom het milieubeleid. Lange tijd werden politieke keuzes over eindnormen, procedures, voorschriften en regels door het expertsysteem gelegitimeerd met behulp van, want ogenschijnlijk gefundeerd in 'de' wetenschap. Bij een nauwkeuriger inspectie bleek het daarbij veelal te gaan om modelstudies en simulaties die gebaseerd zijn (het kan ook niet anders) op

aannames die (ook dat kan niet anders) in beginsel betwistbaar zijn. Omdat het milieubeleid een niet onaanzienlijk (hoewel onderling sterk divergerend) complex van belangen raakt, gebeurde dat ook volop. Het deterministische karakter van de landbouwwetenschap werd, althans op dit punt, opeens volop betwist. Het is typerend voor het expertsysteem (met name voor de mate waarin het zelf is gevangen in deterministische opvattingen), dat men hier absoluut geen adequaat antwoord op had. *Ergo*, het expertsysteem geraakte meer dan ooit in diskrediet. Wat er resteerde aan *trust*, verdween vrijwel geheel.

8.4 'Driestromenland'

In het najaar van 1994 was ik met een aantal collega's betrokken bij de opstelling en analyse van een breed afgenomen enquête (n=753). De uitkomsten werden gepubliceerd onder de titel 'De Crisis' (Van der Ploeg, Ettema en Roex 1994)³³. Uit dit onderzoek kwam een beeld naar voren dat tal van de hiervoor genoemde elementen onderstreept en in zekere zin samenvat.

De wereld van boeren en tuinders komt uit dit onderzoek naar voren als een *driestromenland*. Het is een wereld waarin zich drie categorieën laten onderscheiden: drie groepen³⁴ die zich niet alleen in tal van opzichten van elkaar onderscheiden, maar die elkaar ook op een aantal voorname punten bestrijden en/of tegenwerken. Driestromenland is een wereld waarin een meerledige strijd wordt gevoerd om schaarse resources: om productieruimte, expansiemogelijkheden, markten, erkenning, belangenbehartiging en om adequate, met de eigen situatie en verwachtingen corresponderende regelgeving.

De eerste groep die werd onderscheiden, valt in grote lijnen samen met de hiervoor besproken 'groeiers'³⁵. Het gaat om diegenen die verwachten dat het aantal bedrijven in de Nederlandse landbouwsector nog sterk zal afnemen en die dat tegelijkertijd een goede ontwikkeling achten. Meer dan anderen zijn zij van mening dat er nog te veel zwakke bedrijven in de sector zijn. De groeiers zijn, zoals al eerder werd aangegeven, degenen die bij uitstek het project van een verdere acceleratie vertegenwoordigen. Een veelbetekenend gegeven was dat over alle respondenten heen slechts 17 procent in deze categorie viel te plaatsen³⁶. Daarbij kan worden aangetekend dat in de glastuinbouwsector en in de intensieve veehouderij dit percentage boven het gemiddelde lag, net zoals het in het zuiden des lands hoger was dan in Nederland als geheel³⁷.

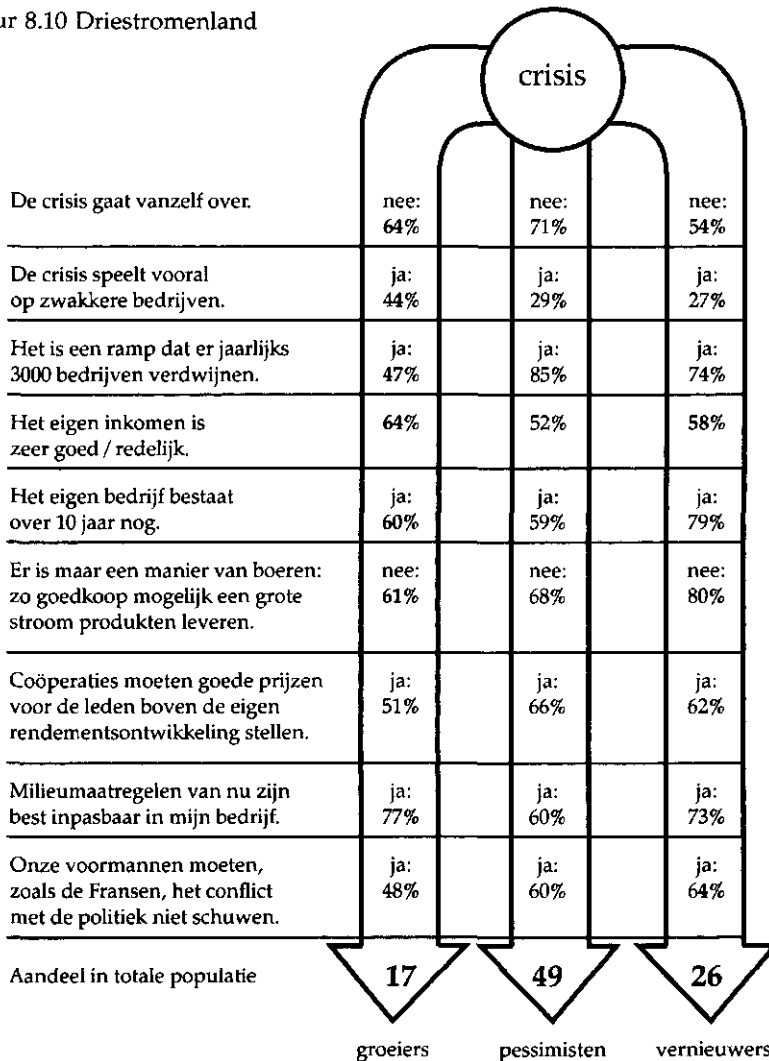
Een tweede groep die zich liet onderscheiden, werd geduid als de *vernieuwers*. Dit zijn degenen die van mening zijn dat de afvloeiing veel minder snel zal verlopen dan menigeen denkt. Zij verwachten dat er veel meer bedrijven zullen overblijven met aanzienlijke verschillen in bedrijfsstijl en -grootte. De vernieuwers zien dat als een goede ontwikkeling.

Qua aandeel is deze groep vernieuwers groter dan die der saneerders: 26 versus 17 procent³⁸. Het zal geen verbazing wekken dat juist in deze groep van vernieuwers veel aandacht en interesse bestaat voor nieuwe

ontwikkelingen als agrarisch natuurbeheer, kwaliteitsproductie, hermen-
ging, diversificatie, nieuwe organisatorische oplossingen als milieucoöperat-
ties, etc.

De laatste en meest omvangrijke groep die kon worden onderscheiden,
was die van de *pessimisten*. Dat zijn degenen die een continuering, zo niet
een aanscherping van de sanering verwachten, maar dat tegelijkertijd als
een onwenselijke ontwikkeling ervaren. Het aandeel van deze groep was
49 procent, wat tekenend is voor de toenmalige crisisachtige sfeer onder
de boeren en tuinders. Het al eerder besproken gevoel van gedeprimeerd
raken moet in deze groep worden gesitueerd. Men wil graag het eigen
bedrijf continueren, maar verwacht dat zulks in toenemende mate onmoge-
lijk zal blijken te zijn. Men is gedesoriënteerd: het is alsof het eigen project
(boer willen blijven) niet meer of in elk geval steeds minder kan worden
aangehaakt aan andere projecten.

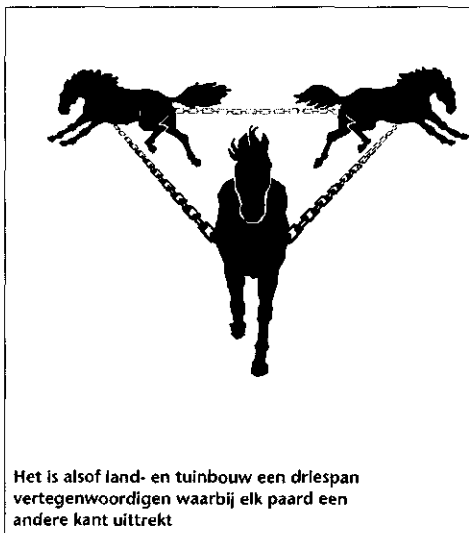
Figuur 8.10 Driestromenland

In figuur 8.10 wordt een meer omvattende samenvatting van driestromenland gegeven. Men ziet dat de pessimisten het eigen inkomen het minst als zeer goed of als redelijk duiden. Vernieuwers en saneerders beschouwen het eigen inkomen veel meer positief. Veelzeggender wellicht nog is dat 73 procent van de pessimisten zegt het voorzichtig aan te doen met investeringen. Dat is een krasse onderstreping van het pessimisme aangaande de eigen toekomstkansen (en tegelijkertijd ook een expressie van de groeiende populariteit van het zuinige boeren).

In meer algemene zin kan worden opgemerkt dat het geschetste driestromenland, dat in de opinies omtrent allerlei actuele zaken is terug te vinden, illustratief is voor (én een verklaring vormt van) de paralyse, van de verlamme situatie die zo typerend is voor de Nederlandse landbouwwereld. In *De Crisis* werd dit geïllustreerd met een illustratie die in figuur 8.11 is gereproduceerd.

Figuur 8.11 Het bewerkstelligen van verlamming

De groeiers, de vernieuwers en de pessimisten vertegenwoordigen als het ware elk een onderscheidbaar ontwikkelingsproject. De groeiers opteren voor een verdergaande concentratie. Het zijn tegelijkertijd degenen die sleutelposities in de organisaties bezetten: hun geluid is omgekeerd evenredig aan hun relatieve aandeel³⁹. Daartegenover staan de vernieuwers, die een volstrekt ander ontwikkelingsproject vertegenwoordigen; een project dat scharniert rond het terugbrengen van de kosten die met het vroegere modernisatietraject samenhangen en rond het opvoeren van opbrengsten die kunnen worden verkregen via het benutten van nieuwe markten. Ten slotte is er het ontwikkelingsproject van de pessimisten – een project dat zich laat typeren als een pas op de plaats maken, teneinde het

zo lang mogelijk uit te kunnen zingen (en dat kan, zoals we in hoofdstuk 7 zagen, heel lang zijn).

Tezamen componeren deze projecten een constellatie waarin verlamming en vruchteloosheid domineren. Er is géén sprake van synergie, van wederzijdse versterking zoals in belangrijke mate het geval was in de hoogtijdagen van de modernisatieperiode. Vormden blijvers en wijkers toen hoe dan ook een consistente combinatie (waarbij de laatstgenoemden de ruimte creëerden voor degenen die door wilden en moesten groeien), thans weten de groeiers zich geconfronteerd met pessimisten die in elk geval zo lang mogelijk in de landbouw proberen te blijven, en met vernieuwers die daartoe ook actief allerlei nieuwe activiteiten op touw zetten.

Maar ook omgekeerd geldt hetzelfde. Vernieuwers die bijvoorbeeld nieuwe kwaliteitsproducten proberen te ontwikkelen, weten zich in het algemeen maar ook op tal van praktische punten gedwarsboemd door de groeiers, die zulks een directe bedreiging voor de waarde van de eigen producten achten.

Deze verlamming geldt op alle niveaus. Op landelijk niveau, met name omdat zowel de generieke aard van het landbouwbeleid als ook de corporatistische structuur van de belangenbehartiging steeds weer nopen tot het vinden van een grootste gemene deler, een *modus vivendi* die voor alle betrokken partijen aanvaardbaar is. Valt er (op onbedoelde of op actief bewerkstelligde wijze) één stroom uit de boot, dan is de desbetreffende groep meestal in staat om het bewerkstelligde arrangement alsnog te torpederen.

Op lokaal niveau treffen we hetzelfde aan. Daar waar een groep vernieuwers geïnteresseerd is in agrarisch natuurbeheer (of in bijvoorbeeld boerderijcampings), daar kunnen en zullen de groeiers dat veelal trachten te blokkeren, bijvoorbeeld omdat ze de zogeheten planologische schaduwwerking vrezen. Daar waar, omgekeerd, de groeiers een omvangrijke herstructurering of herinrichting voorstellen, daar zullen de pessimisten alles doen om een en ander tegen te houden, juist omdat ze de eruit voortvloeiende verdeling van baten en kosten onacceptabel vinden.

Het dominant maken van één perspectief of project is in toenemende mate onmogelijk geworden. Ook een compromis tussen de geschetste stromen zal altijd – en meestal vanuit alledrie de stromingen – als onvoldoende worden ervaren. Daarmee is ook het onvermogen geduid van het ministerie van Landbouw (overigens kent dit onvermogen ook een aantal interne oorzaken, waarop ik verderop zal ingaan) om nog langer als expertsysteem te opereren. Voor de daartoe noodzakelijke *trust* ontbreekt thans de basis. Het versnellen van het vroegere modernisatieproject zal bij de vernieuwers en bij de pessimisten op een toenemend onbegrip en wantrouwen stuiten, terwijl het de groeiers niet snel genoeg zal gaan. Een nieuwe route, die voortbouwt op de praktijken van de vernieuwers, zal daarentegen door de groeiers worden gewantrouwd. Zo creëren de conflicterende projecten tezamen met een ministerie dat niet meer op *trust* kan bogen, een structurele setting die verlamming en uitzichtloosheid produceert. Pogingen om

iets op te zetten, een doorbraak te creëren, worden bij voortduren gefrustreerd.

Structuur (de specifieke interactie van uiteenlopende projecten) is hier op zeer bijzondere wijze in actie. De structuur werkt zó dat er inderdaad geen doorkomen aan is. Het is vechten tegen de bierkaai⁴⁰. Tegelijkertijd gebeurt er ook inderdaad niks. Wat dat betreft deel ik de diagnose van Sicco Mansholt in een van zijn laatste interviews: 'Al met al is er sprake, zo zou je kunnen zeggen, van een *'organized irresponsibility'*; niemand is willens of bij machte om dat te doen wat zo hard nodig is.' (Mansholt 1995)

Het zorgelijke is dat de *distrust* en het onvermogen die zo ontstaan, op hun beurt weer tot ordenende principes worden, waarmee de georganiseerde onverantwoordelijkheid zich nog verder verdiept. Laat me volstaan met één illustratie (ook al zijn er tientallen mogelijk). Agrarisch natuurbeheer bijvoorbeeld. Ik ga daar in het volgende hoofdstuk nader op in. Het punt hier is dat een zeer groot deel van de Nederlandse boeren onderhand best geïnteresseerd is in bepaalde vormen van natuurbeheer en natuurontwikkeling. Ook omdat ze zien dat het puur landbouwkundig interessant is (het kan bijvoorbeeld leiden tot een betere samenstelling van het veevoer) en daarnaast ook nog het nodige oplevert.

Een zeer groot deel van de potentieel geïnteresseerden haakt echter bij voorbaat af, juist vanwege de inmiddels gegroeide (en welhaast geïnstitutionaliseerde) *distrust*. 'Daar begin ik niet aan', zo zeggen velen, 'want je zult zien dat als we dat goed op orde hebben, dat Landbouw [i.e. het ministerie] dan zegt: wat is dat mooi, daar horen geen boeren meer bij en dan hebben we de molensteen weer om de nek.'

Er lijkt maar één uitweg te zijn. Dat is een radicale keuze voor een meer sporenbeleid, vervanging van het generieke beleid door wettelijk geconditioneerde lokale zelfregulering, een daarmee corresponderende vervanging van corporatistische consensus door een meer adequate belangenarticulatie in de sfeer van belangenbehartiging én een vergaande decentralisatie van beleidsuitvoering.

Daarbij zal een duidelijke herdefinitie van de gewenste Nederlandse landbouw als uitgangspunt voor de constructie van nieuwe allianties én ook van nieuwe instrumenten en overlegvormen onmisbaar blijken te zijn. Dat de kern van zulk een herdefinitie betrekking heeft op een sterk gedifferentieerde landbouwsector zal hier geen betoog behoeven. In het volgende hoofdstuk ga ik daar dieper op in.

Noten

- 1 Één van de merkwaardige trekken van het Nederlandse expert-systeem is dat men 'schaal' meestal gelijk stelt aan de totale bruto-omvang van de productie. Productiegroei is dan identiek aan schaalvergroting. Daarmee vervalt het essentiële verschil tussen intensivering en schaalvergroting. Daarmee wijkt de Nederlandse begripsbepaling sterk af van de internationaal gebruikelijke (zie daaromtrent Hayami en Ruttan 1985). Provincialisme blijkt een niet uit te roeien trek in ons 'expert-systeem'.

Sociologisch beschouwd treedt er zo bovendien een merkwaardige, maar kennelijk hoogst nuttige verwarring op: Dat de productie per bedrijf zo nu en dan wat moet stijgen is een 'waarheid als een koe', zeker op het platteland. Elke boer zal het beamen. Door deze vanzelfsprekendheid direct te koppelen aan schaalvergroting, wordt ook de laatstgenoemde notie als het ware buiten het domein van het bediscussieerbare gemanoeuvreerd. Het tweede begrip lift a.h.w. mee met het eerste.

- 2 Schaalvergroting kan niet worden begrepen als een simpele vermenigvuldiging van het bedrijf. Om de verhouding tussen het aantal arbeidsobjecten en de in te zetten arbeid te veranderen zijn nieuwe technologieën nodig. De verhouding tussen kapitaal, arbeid en 'non-factor inputs' en daarmee ook tussen de totale kosten per eenheid en de opbrengstorijs zullen meestentijds drastisch veranderen (zie ook hoofdstuk 5 van dit boek).
- 3 Een meer uitgebreide analyse vindt men in Van der Ploeg en Nieuwenhuize 1986. In de daarnavolgende afleveringen van het tijdschrift Spil is een boeiende serie commentaren op deze analyse opgenomen.
- 4 Deze scenario's waren ontwikkeld door het IKC.
- 5 Nog afgezien van de enorme inkomensoverdrachten (in verband met de aankoop van grond en quota), zullen er Ook anderszins niet onaanzienlijke (maatschappelijke) kosten in het geding zijn. Ik verwijs naar de noodzaak om opnieuw te verkavelen, om de draagkracht van de grond overal op te voeren, etc. Bovendien zal de standaardisatie van natuurlijke condities die zo optreedt tot des te meer uitgaven voor natuurbeheer en -ontwikkeling nopen.
- 6 Aan het einde van hoofdstuk 5 heb ik aangegeven dat deze situatie op het grensvlak van het oude en het nieuwe millenium steeds reëler wordt.
- 7 Ik besef dat bij het verschijnen van dit boek allerlei zaken die thans een levensgroot vraagteken vertegenwoordigen, inmiddels beslecht zullen zijn. Om uitgebreid tegenwerpingen te formuleren tegen de 'issues' die anno-nu (dat is februari 1996) de waan van de dag componeren, lijkt me dan ook overbodig. Wat zich veel meer leent voor observatie, analyse en commentaar betreft de wijze waarop deze nieuwe versie van het vroegere modernisatieverhaal ('nu op naar de 800.000 liter per bedrijf') is ontvangen, is weerproken en heeft gefunctioneerd.
- 8 Ik gebruik aanhalingstekens omdat het goedbeschouwd om verwachtingen gaat die bovendien telkenmale op andere wijze worden gepresenteerd. In en rond de landbouw worden echter voortdurend die verwachtingen geselecteerd en gepresenteerd als feiten, die het meest de noodzaak van verdere schaalvergroting lijken te onderstrepen. Voor het 'expert-systeem' geldt dit *a fortiori*.
- 9 In mijn geval voegde zich daaraan toe dat ik a) in de media vrij fel stelling had genomen tegen degenen die het milieubeleid wilden boycotten, b) in diezelfde landbouwmedia ook resultaten van eerder onderzoek bekend had gemaakt, nl. dat een omhuiging in de ogenschijnlijk onvermijdelijke sanering zeer wel denkbaar was en c) dat ik, mijns ondanks, werd gepromoveerd tot één van de advocaten van de notie van plattelandsvernieuwing of -ontwikkeling. Dit alles maakte de discussies en gespreksbijeekkomsten vaak tot boeiende confrontaties, waar gezocht kon worden naar de 'achterkant' van de vele vanzelfsprekendheden die het alledaagse gesprek over de landbouw zo zeer verlammen.
- 10 Eén van de zorgelijke aspecten is dat door het opereren in de inmiddels gecreerde virtuele kennismarkten, instituten de neiging hebben zich zoveel mogelijk te profileren. Projecties die nog extremer zijn dan die van anderen, verkrijgen zo extra aandacht en waarde.
- 11 Het is alsof het modernisatieproject eindigt in een bacchanaal, in een dronkemansorgie waarin uiteindelijk eenieder een enigszins nuchter inzicht totaal kwijt is. Het laatste glas wordt *ad libidum* gedronken. Precies dat is wat we vandaag de dag meemaken. Schaalvergroting wordt alom gepredikt. In de geleidelijk aan opgebouwde roes klinkt het niet eens zo vreemd. Doch wie de beslissende details onderzoekt, die merkt alras dat de ontuchtering niet ver meer is.
- 12 Uitermate leerzaam waren de gevolgen van een kritisch commentaar van mijn hand in het weekblad Boerderij. Mede van de kant van diverse directeuren werd mij meegedeeld dat zulk commentaar absoluut niet werd gewaardeerd. Ik behoorde, zo vond men, de vanzelfsprekendheden van het 'expert-systeem' te delen. Dergelijke ervaringen heb ik sindsdien nog vele malen mogen smaken.

- 13 De genoemde plannen beogen een geforceerde overheidsinterventie in de bestaande verhoudingen (ook in eigendomsverhoudingen). In de tuinbouwsector is men al zover dat er openlijk gespeculeerd wordt over een wettelijke regeling om de kleinere bedrijven te dwingen tot bedrijfssluiting. Want ook al wordt de superioriteit van de grotere bedrijven voortdurend met cimbaal en trompet geprezen, vooralsnog is het zo -in beide sectoren- dat de kleinere bedrijven bepaald niet dichter bij een faillissement staan dan de grotere. Soms lijkt het alsof het tegendeel waar is. De kleinere bedrijven moeten derhalve uit de sector worden *gedwongen*. Het verleent de huidige projecten voor schaalvergroting een nogal naargeestig, zo niet volstrekt onacceptabel karakter.
- 14 Bij private financiering vanuit banken of beleggingsfondsen zal een ándere dynamiek worden geïnitieerd. Dan komt immers onherroepelijk de vraag naar voren waarom de voorgenomen investering juist daar zou moeten worden gelokaliseerd waar de prijzen voor arbeid, grond, milieugebruiksruimte en productierechten zo ongeveer de meest hoge ter wereld zijn. Verschuiving van de productie naar elders (naar oost Europa bijvoorbeeld) ligt dan het meest voor de hand.
- 15 Rond deze cijfers is een markant verschil inzake de huidige bedrijfsgrootte van de respondenten. Van de grote akkerbouwers (meer dan 50 NGE) antwoordt 35 procent bevestigend, van de kleinere slechts zeven procent.
- 16 Dit zijn opnieuw met name de grotere tuinders (41 vs 23 procent).
- 17 Ten opzichte van de mate waarin men de ontwikkeling realistisch acht, is dit een opmerkelijk laag percentage.
- 18 Opmerkelijk is hier dat juist de kleinere varkenshouders dit vaker (39 procent) een realistische inschatting vinden dan de grotere (17 procent).
- 19 Deze en de navolgende gegevens zijn ontleend aan Agrarisch Dagblad 1997.
- 20 Het was in de tweede helft van de jaren '90 opmerkelijk dat in het meest grootschalige melkveehouderijgebied van Nederland, dat is Zuid Oost Friesland, achter elkaar een aantal zeer grote bedrijven met meer dan 1 miljoen liter quotum moesten worden beëindigd. Zo ook is het opvallend dat in de agrarische pers steeds vaker zeer grote bedrijven te koop worden aangeboden.
- 21 Nogmaals: er is een cruciaal verschil tussen omvang en schaal. De omvang van een bedrijf verwijst naar het absolute aantal arbeidsobjecten (onder meer operationaliseerbaar als het aantal SBE of NGE/bedrijf), de schaal verwijst naar de relatie tussen het aantal arbeidsobjecten en de ingezette arbeid (bijvoorbeeld SBE/VAK of NGE/VAK). Een bedrijf met een quotum van een miljoen kilogram dat door vier broers wordt gerund is een kleinschalig bedrijf.
- 22 Aan het einde van de jaren '90 trekt Tracy met betrekking tot de EU als geheel een soortgelijke conclusie.
- 23 Wat in de aangehaalde tegenwerpingen evenzeer doorklinkt is de notie dat 'iets wat goed is, voor iedereen goed is of voor niemand'. Wat in het algemene discours over plattelandsontwikkeling steeds wordt benadrukt is het idee van een meersporen-ontwikkeling. Daar waar het past, daar waar het kan, daar waar men er aardigheid in heeft is het goed als men dit of dat doet (gaat zelfkazen, een boerderij-camping opbouwt of wat dan ook). Daar waar het niet kan, etc., daar doet men het niet of zoekt men wat anders. Ook in de empirische studies over ontluikende vormen van plattelandsontwikkeling komt dit idee van meerledigheid en daarmee dat van flexibiliteit en eigen keuze steeds naar voren. Doch voor velen op het platteland is een dergelijke opvatting moeilijk te hanteren. Ook dat beschouw ik als een reflex van de vroegere modernisatieperiode. Indertijd was duidelijk wat eenieder behoorde te doen. Men diende een 'goede ondernemer' te zijn. 'Afwijkingen' als de 'postbodeboer', de biologisch dynamische boer, de kleine boer etc. werden medogenloos gedelegeitmeerd. Er was toen een harde kern van vrij precies gespecificeerde parameters: Zo hoorde een goede ondernemer zich te gedragen (een ligboxenstal, hoge melkgiften, de nieuwste machines, etc). Dat gaf houvast – en op het eigen bedrijf en in de contacten met anderen. Degenen die zich hier niet aan konden of wilden conformeren, die trokken zich terug uit de openbare discussie zoals die gevoerd werd in de standsorganisaties, in de cooperaties en in (bijv.) de verenigingen voor bedrijfsvoorlichting. Zo resulteerde daar slechts één geluid – en werd conformisme dominant.

- 24 Dit was en is heel uitdrukkelijk het geval bij de vakbonden van de varkens- en melkveehouders, de NVV resp. de NMV. Hier vormen de zeer grote boeren de drijfkracht. Ook in programmatisch opzicht klinkt het verlangen om *ongestoord* verder te kunnen expanderen door. Dat neemt niet weg dat deze bonden ook veel kleinere boeren als voetvolk hebben weten te mobiliseren. In het geval van de NVV komt daar bij dat ze mogen rekenen op de steun van één van de meest parasitaire categorieën van de beroepsbevolking: de veehandelaren, mestdistributeurs en scharrelaars uit het veevoercircuit. Deze laatste groepen leveren telkenmale het zware materieel bij de acties (zoals vrachtauto's en andere middelen waarover varkenshouders zelf niet beschikken).
- 25 Dit betekent dat de hierna gepresenteerde enquête-resultaten niet in absolute zin mogen worden opgevat. Wat met name betekinsvol is zijn de relatieve verschillen tussen sectoren, subsectoren en grootteklassen.
- 26 Dit percentage lijkt in eerste instantie nogal te botsen met een verderop te presenteren getal. Ik doel op de 17 procent die van mening is dat een verdergaande schaalvergroting en sanering een onvermijdelijke en een goede ontwikkeling is. Dit zijn de 'groeiers' die verderop in dit hoofdstuk ter sprake komen. Het verschil laat zich gemakkelijk verklaren. De hier gepresenteerde 40 procent omvat ook de boeren die -uitgaande van de eigen condities- streven naar een productie die binnen de huidige mogelijkheden zo groot mogelijk is, en die -opnieuw uitgaande van de eigen mogelijkheden- streven naar een bedrijf dat die omvang heeft die bij de eigen mogelijkheden past. Hetzelfde valt voor de technologie te zeggen. Het gaat hier, m.a.w., om een 'geïnfleerd' getal. Voor de verdere vergelijkingen die in de navolgende tekst worden gemaakt, is dat evenwel geen fundamenteel bezwaar. We kijken dan immers minder naar de absolute hoogte van een bepaald antwoordpercentage (altijd een *tricky* zaak) maar veelmeer naar relatieve verschillen.
- 27 Een bijkomend element is wellicht dat juist in de varkenshouderijsector de vroegere traditie van samenwerking en solidariteit sterk is ondergraven door de influx van nieuwkomers: bouwvakkers, gehaaide landbouwvoorlichters, etc., voor wie de varkenshouderij een interessante *opportunity* was. Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat er tal van grote varkenshouders waren die er een andere visie op na hielden.
- 28 Mede omdat men een verdergaande ombuiging van de veranderende politiek-economische verhoudingen verwacht en vreest: Ook al claimen varkenshouders dat ze de meest schone productiesector op aarde zijn, voor de afzet van mest zullen ze in toenemende mate moeten betalen aan akkerbouwers.
- 29 Een belangrijk detail daarbij is dat een aantal hoofdbestuurders van de NCB, allemaal grote varkenshouders, een belangrijke brug vormden tussen NVV en NCB.
- 30 Ik ben daar door de 'multiple betrokkenheid' ook meerdere keren tegenaan gelopen. Zo hoorde ik in onderlinge gesprekken van de toenmalige voormannen van de Friese landbouw, PJ Miedema en Geert Hofstra – mannen die ik zeer hoog acht -- dat ze zich zorgen maakten over onze bedrijfsstijlenstudies omdat, zo vreesden ze, 'dat felle er zo toch uit zou gaan bij de boeren' (met dat 'felle' werd verwezen naar de toendertijd noodzakelijk geachte neiging om voortdurend te investeren in groei, sterker nog: om daarbij tot aan het randje te gaan). Miedema en Hofstra kwamen mede tot hun zorg omdat ze op boerenvergaderingen in toenemende mate werden geconfronteerd met boeren die hen voorhielden dat uit 'Wagenings onderzoek bleek dat het op de wat meer zuinige manier ook prima kon.'
- 31 Typerend voor het MvL als 'expert-system' (meer verontrustend nog: voor de rigiditeit die optreedt daar waar men het handelen in de wereld van hier-en-nu meent te kunnen funderen in een universele ontvouwing van 'wetenschappelijke' wetmatigheden) is dat het uitgerekend dit 'expert-system' (en daarbinnen typerend genoeg de zogeheten 'denk-tank', i.e. DWK) was dat als laatste, en dan nog schoorvoetend, overging tot een voorzichtige 'erkenning' van de feitelijk opgetreden differentiatie. Juist die sterk verlaatte reactie vergrootte de ontkoppeling tussen theorie en praktijk en daarmee de erosie van de *trust* eens te meer.
- 32 Het problematische van een generieke aanpak blijkt ook in geografische zin. Als in een bepaalde lokatie (bijvoorbeeld Ambt Delden) door lokaal wanbestuur een onhoudbaar probleem ontstaat in en rond de varkenshouderij, dan wordt een geheel van regels (i.c. de Interimwet Ammoniak en Veehouderij) ontworpen dat landelijke geldingskracht krijgt. Precies daardoor worden weer ketens van nieuwe problemen gegenereerd.

- 33 Dit onderzoek vond plaats in het kader van het nationale landbouwdebat georganiseerd door de Stichting Ter Zake. Een kritiek op het debat als geheel en met name ook op ons onderzoek werd geformuleerd door Koning en Weerkamp (1995). Met Rudolf van Broekhuizen schreef ik een antwoord op die kritiek (Van der Ploeg en Broekhuizen 1995). Na de eerste enquête werden nog twee soortgelijke surveys georganiseerd. Die werden gepubliceerd onder de titel 'De Vernieuwing' (Ettema, Nooy, van der Ploeg en Broekhuizen 1995) en 'De Toekomst' (Ettema, Nooy, van Dijk, van der Ploeg en Broekhuizen 1995). Van 'De Crisis' verscheen een italiaanse vertaling met daarbij opgenomen commentaren van Sicco Mansholt en Vito Saccomandi, resp. oud EG commissaris en oud minister van landbouw in Italië.
- 34 Strikt sociologisch is het niet juist om van groepen te spreken. Terwille van het gemak doe ik dat hier toch maar, ook omdat het 'emergente groepen' zijn. Ze manifesteren zich als zodanig als dat nodig is.
- 35 In de desbetreffende publicatie wordt deze categorie overigens geduid met de term 'saneerders'. Men begrijpt: het zijn niet degenen die zelf willen afvloeien. Zij vinden dat juist de anderen moeten saneren teneinde ruimte te maken voor verdere groei op de eigen bedrijven. In deze tekst hanteer ik de meer neutrale term 'groeiers'.
- 36 Er zijn weinig systematische gegevens beschikbaar om dit aandeel van (gemiddeld) 17 procent te situeren in een lange termijn trend. Het komt mij voor dat het hoe dan ook gaat om een uitzonderlijk laag aandeel, dat markeert hoezeer de Nederlandse boeren en tuinders afscheid hebben genomen van althans een aantal belangrijke elementen van het vroegere modernisatieproject. Overigens is het interessant om aan te geven dat in de eerste helft van de jaren '90 het aantal 'groeiers' verder daalde (zie ook Ettema *et al.* 1995).
- 37 Deze geografische en sectorale verdeling weerspiegelt zich ook in tal van andere vragen. De voorkeur bijv. voor het handhaving van de quotering is het grootst in het noorden, het laagst in het zuiden. Enzovoorts, en zo verder. Zie verder Ettema *et al.* 1994 en 1995.
- 38 Uiteraard gaat het hier om tijdgebonden indicaties, die bovendien samenhangen met de aard van de vraagstelling. Latere surveys echter, bevestigen niet alleen telkenmale de globale verhouding zoals hier is weergegeven - ze verwijzen ook naar een verdere toename van de groep van 'vernieuwers' (zie verder Boerderij 1997).
- 39 'Ze razen het hardst', zoals boeren plegen te zeggen. Daar komt bij dat hun meningen vaak worden versterkt door de gelijklopende stellingnames vanuit beleid, wetenschap en agro-industrie.
- 40 Wat mij in toenemende mate treft is de 'alledaagse taal' die gebruikt wordt om de 'structurele setting' waarin men opereert te duiden. Ik heb ze een tijdlang tijdens de discussies na spreekbeurten genoteerd: 'Er is toch geen beginnen aan', 'dat geloof je toch zelf niet', 'dat wordt toch nooit wat', 'dat dondert toch weer inelkaar.'... het zijn allemaal statements die a) de vruchteloosheid van eerdere pogingen weerspiegelen en samenvatten, b) een treffende samenvatting zijn van de heersende krachtverhoudingen en die c) ook één van de voertuigen zijn waarmee de geschetste paralyse wordt bestendigd.

9 De slag om de toekomst: stroom en tegenstroom

De laatste jaren van de 20e eeuw zijn jaren van grote verwarring. Er gelden geen vanzelfsprekendheden meer; ze worden hooguit geclaimd. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat de verschillende claims elkaar over en weer steeds meer uitsluiten. De conflictualiteit in en rond de landbouw neemt dan ook exponentieel toe. Het zijn de jaren waarin het perspectief op nieuwe vormen van rurale ontwikkeling wordt geconsolideerd en uitgebouwd. Plattelandsontwikkeling manifesteert zich als *endogeen* proces¹: als een proces dat in sterke mate steunt op resources waarover de betrokken actoren beschikken; als een proces ook dat in belangrijke mate door de betrokkenen zelf wordt gedefinieerd en gecontroleerd. In dezelfde jaren wordt dit nieuwe perspectief echter ook in toenemende mate betwist door degenen die opteren voor een geaccellereerde schaalvergroting.

Opvallend is verder dat het eerstgenoemde perspectief als het ware wordt overgenomen door het expertsysteem: tegen het einde van de jaren '90 wordt het uitgebouwd tot een nieuw macro-project. Plattelandsontwikkeling en multifunctionaliteit worden sleutelbegrippen, daar waar eerst afwijzing en onverschilligheid golden (Vos *et al.* 1998). Deze omarming kenmerkt zich echter door een paar opmerkelijke feiten: men denkt zich de gewone en de nieuwe landbouw, de processen van versnelde schaalvergroting en plattelandsontwikkeling vooral in termen van *nevenschikking* (LEI 1999).

Naast de gangbare vorm van landbouwbeoefening en -ontwikkeling ontstaat er ruimte, zo wil de gedachte, voor iets nieuws. De notie van de niche-markt is daarbij één van de verbindende, theoretische schakels. Naast de competitieve, grootschalige hightech landbouw die voor de wereldmarkt produceert, zal – zo wordt binnen het expertsysteem gedacht – zich een verbrede landbouw afbakenen die voor diverse niche-markten produceert. Twee gescheiden werelden, die men meestal denkt in een orde van grootte van 80:20. Het échte werk, zogezegd, en daarnaast leuke dingen voor de mensen. Ziedaar het beeld, maar ook de morele orde die eind jaren negentig domineert in het expertsysteem.

Een tweede kenmerk is dat de toenemende aandacht binnen het beleid voor plattelandsontwikkeling al te zeer ontkoppeld blijft van de praktijk van verbreding en vernieuwing². Het ministerie van Landbouw ontpopt zich óók op dit nieuwe terrein als onmachtig. Ik ga daar in dit hoofdstuk uitgebreid op in. Onmacht en onvermogen worden, zo lijkt het, tot voornaam ordenende principes. Met een discussie van het daarmee samenhangende gevaar, dat is dat we landbouw en platteland in het begin van het derde millennium definitief kwijtraken, sluit ik dit hoofdstuk af.

9.1 De nieuwe stroom

Onder de vlag van plattelandsontwikkeling groeit de verbreding van de landbouweconomie in de loop van de jaren negentig uit tot een forse stroom. Een voortdurend groeiend aantal boerenbedrijven wordt uitgebouwd tot *multifunctionele* ondernemingen. Dit neemt tal van vormen aan (een samenvattend overzicht vindt men in Broekhuizen *et al.* 1997). Het beheren en ontwikkelen van natuur en landschap wordt op tal van boerenbedrijven een gevestigde praktijk. Er ontstaan nieuwe organisatorische verhoudingen, zoals de verenigingen voor agrarisch natuurbeheer. Zo ook ontstaan er nieuwe programmatische formules (zoals de ruime-jasbenadering en de zogeheten vliegende hectares)³. In het verlengde hiervan ontdekt men dat het adequaat inpassen van agrarisch natuurbeheer in een niet onaanzienlijke stijging van de saldi kan resulteren (Van der Ham in LEI 1998 en in IBN/DLO en LEI/DLO 1998; in Slangen 1994 wordt verder op de macro-economische consequenties ingegaan; in ADAS 1996 vindt men een voorbeeld van een impact-study elders).

Agrotoerisme heeft zich voortvarend en veelal op innovatieve wijze ontwikkeld: er is in toenemende mate sprake van lokaal gewortelde arrangementen, die de toerist en recreant een veelheid aan faciliteiten bieden en die het agrotoerisme tegelijkertijd onderscheidend maken (dat is: een eigen en daarmee sterke positie in de markt verlenen). Het zelf verwerken en vermarkten van producten – een activiteit die weliswaar nooit geheel verdwenen was – wordt in het kader van de verbreding van de agrarische praktijk op tal van plaatsen weer opgenomen en uitgebouwd.

Een belangrijke ontwikkeling is ook de opkomst van nieuwe vormen van *kwaliteitsproductie*: de voortbrenging van kwalitatief hoogwaardige en onderscheidbare producten die een hoge toegevoegde waarde in zich dragen. Hieronder reken ik uitdrukkelijk de ecologische producten, maar daartoe beperkt de lijst zich niet. Naast de bijna klassieke producten als boerenkaas is er sprake van een omvangrijke lijst van nieuwe producten, die soms gezamenlijk, meestal echter individueel worden ontwikkeld, geproduceerd en vermarkt.

Boeiend is dat in deze zoektocht diverse tot dan toe onopgemerkte en/of niet geëxploreerde productmogelijkheden en -eigenschappen worden geïdentificeerd en benut. Plattelandsontwikkeling ontpopt zich – overigens niet alleen in dit opzicht – als een laboratorium, als de context waarin een doorgaande stroom *novelties* wordt voortgebracht⁴. Het is tekenend dat Dany Jacobs (dé deskundige op het vlak van de kenniseconomie) op juist dit aspect van plattelandsontwikkeling heeft gewezen (Jacobs 1998:D7).

De *zorgboerderij* is een andere expressie van plattelandsontwikkeling. De zorgboerderij staat voor een boerderij waar de opvang van en zorg voor hulpbehoevenden (van welke aard dan ook) wordt vervlochten met de (meestal aangepaste) agrarische activiteiten. Interessant is dat de therapeutische waarde van verblijf en werkzaamheden op de boerderij in dit kader wordt ontdekt (of misschien moet ik zeggen wordt herontdekt).

Vervolgens kan men verwijzen naar de ontwikkeling van nieuwe, korte ketens (zie Van Broekhuizen *et al.* 1997:43-68) en de totstandkoming van

nieuwe, economische dragers (*ibid.*: 189-220), als ook naar nieuwe vormen van verbreding die thans nog in de onderzoeksfase verkeren, zoals het combineren van landbouw enerzijds en waterretentie, waterzuivering, energieproductie, afvalverwerking en dergelijke anderzijds. Met name het in Winterswijk gerealiseerde DTO-project heeft tal van nieuwe perspectieven opgeleverd, die thans op uitvoerbaarheid worden onderzocht (DTO 1997). Van belang is dat met dit al ook de mogelijkheid van een stijgende agrarische werkgelegenheid weer bespreekbaar wordt (Saraceno 1996a; Van der Ploeg 199a).

Over de betekenis van de multifunctionele bedrijven die zo ontstaan, wordt in de tweede helft van de jaren negentig veel gespeculeerd. Aanvankelijk overheersen scepsis, ongelooft en misprijzen. Dat geldt in de eigen omgeving: boerinnen die zich als vernieuwers manifesteren duiden het onbegrip in de eigen sociale omgeving aan als één van de voornaamste obstakels (De Rooij *et al.* 1995; Bock 1998). Het geldt ook in de wereld van boerenorganisaties, landbouwbeleid en -wetenschap. De veelvormige verbreding wordt gepercipieerd als een 'afwijking' van het echte boeren, als het begin van het einde – als een laatste redmiddel waarmee bedrijven die gedoemd zijn te verdwijnen, alsnog het eigen lijden proberen te rekken.

De CBS-landbouwteiling van 1998 bevestigt echter wat *insiders* al langer wisten: het zijn niet de 'gemankeerde' bedrijven die verbreden. Het is juist opvallend dat ook en vooral de grotere bedrijven een voorname rol spelen. Jong, ondernemend, vastberaden om op actieve wijze continuïteit te creëren, volop investerend (maar niet volgens sleetse patronen), gebaseerd op en resulterend in andere man-vrouw-relaties, goedlachs, overtuigd en overtuigend – ziedaar het profiel van de verbreders en vernieuwers.

Dat neemt niet weg dat ook dan de meeste wetenschappers en (in hun voetspoor) ook de meeste beleidsmakers volharden in de stelling dat het om een 'één-generatie-fenomeen' gaat.

Wat men over het hoofd ziet, is in de eerste plaats dat het behouden van competitieve voordelen op de grote bulkmarkten op de middellange termijn een schier onmogelijke optie is: nergens ter wereld zijn grond, arbeid en groeimogelijkheden zo duur als in Nederland. Nieuwe uitwegen, nieuwe ontvouwingmogelijkheden zijn daarom hard nodig.

Dat voert naar punt twee. Want hoe fragiel het soms ook moge lijken, in en door de veelvormigheid van de verbreding wordt daadwerkelijk een nieuw arsenaal van bedrijfsontwikkelingspatronen ontwikkeld en beproefd. Er wordt een nieuwe *ontvouwingmogelijkheid* (zie hoofdstuk 3) gecreëerd. De mislukkingen zijn daarbij evenzovele nuttige leerprocessen. In de verbreding van nu schuilt de omslag van een lagekostenstrategie die steunt op een versnelde schaalvergroting naar een strategie waarin differentiatie, focus en een hoge toegevoegde waarde per eenheid eindproduct de sleutelwoorden zijn (zie Porter 1985; Jacobs 1999 en Van der Ploeg 1998b)⁵. Daarbij blijkt, zoals Saccomandi (1991 en 1998) in meer theoretische termen heeft uiteengezet, dat het creëren van synergie aanzienlijke

kostenvoordelen met zich mee kan brengen: de 'multipurpose enterprise' kenmerkt zich ten opzichte van het sterk gespecialiseerde bedrijf door lagere risico's en door lagere kosten per activiteit (zie ook Scherer 1975). Het is frappant dat het vernieuwende vermogen in de sector, zoals zich dat met name in de tweede helft van de jaren negentig manifesteert, vrijwel geheel ontkoppeld is van het innovatievermogen dat in landbouwwetenschap en agribusiness ligt besloten. Verderop ga ik daar in meer inhoudelijke zin op in. Hier volsta ik met de duiding van een derde kenmerk: de verbreding van de landbouweconomie zet zich tegen alle verdrukking in door.

In de voorgaande hoofdstukken wees ik meermalen op de schier onverwoestbare hang het eigen bedrijf te continueren. Vanuit diezelfde hang wordt, in de loop van de laatste helft van de jaren negentig, de verbreding van het eigen bedrijf, i.e. de uitbouw ervan tot een multifunctionele plattelandsonderneming, begrepen als een gezond eigen belang: als inderdaad een nieuwe ontvouwingmogelijkheid. Op de huidige omvang van deze nieuwe beweging en vooral ook op de potenties ervan ga ik verderop in. Eerst wil ik nog op enkele andere vormen van verbreding en vernieuwing wijzen.

Zoeken naar nieuwe vormen van kostenreductie

De verbreding van de landbouweconomie (of plattelandsonwikkeling) richt zich niet alleen op het voortbrengen van nieuwe goederen en diensten waarmee de stagnerende BPW van de sector als geheel kan worden doorbroken (zie figuur 7.7). Het proces bevat ook tal van elementen en praktijken waarmee en waarin nieuwe vormen van kostenreductie worden nagestreefd: de kunst van het *zuinige boeren* wordt verder ontplooid en uitgebouwd.

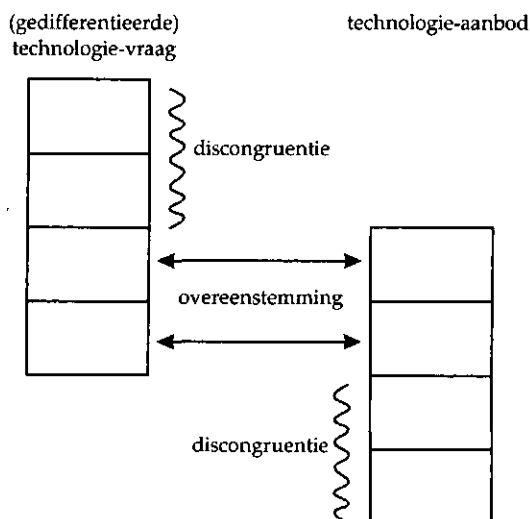
Daarbij is in toenemende mate sprake van een zekere institutionele ondersteuning. Op het Proefstation voor de Rundveehouderij (PR) in Lelystad wordt de strategie van het *zuinige boeren* aangegrepen om nieuwe ontwerpen te formuleren en te ontwikkelen; en bij het Nederlands Rundvee Syndicaat (NRS) wordt het stierenaanbod doelbewust verbreed teneinde ook de genetische eigenschappen aan te bieden die men behoeft in deze bedrijfsstijl. Zo wordt althans een deel van de discongruentie tussen de vraag naar en het aanbod van nieuwe technologieën (samengevat in figuur 9.1) ongedaan gemaakt⁶.

Naast en deels in het verlengde van het '*zuinige boeren*' zijn diverse andere vormen van kostenreductie ontwikkeld. Eén daarvan staat bekend als *hermenging*, dat is het op lokaal en/of regionaal niveau reconstrueren van gemengde bedrijvigheid, zodat op een schaalniveau dat hoger is dan dat van het individuele gemengde bedrijf weer allerlei ecologische cycli kunnen worden hersteld (of zelfs voor het eerst kunnen worden aangebracht).

Hermenging kent tal van concrete vormen. Samenwerking tussen veehouders en akkerbouwers (met onderlinge leveranties van stro en mest) is er één van⁷. De 'reizende bollenkraam' een andere. Bij de laatstgenoemde

vorm verpachten melkveehouders en/of akkerbouwers op eenjarige basis stukken grond aan bollenboeren. De laatstgenoemden kunnen daardoor ontsnappen aan de beperkingen van het eigen areaal en het daarin gelocaliseerde rotatieschema, de eerstgenoemden kunnen delen in de zeer hoge saldi. Hetzelfde principe wordt in toenemende mate toegepast bij de in Friesland zo belangrijke pootaardappelteelt. Via hermenging wordt een belangrijke verlenging van rotatie en derhalve een ingrijpende reductie in het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen mogelijk.

Figuur 9.1 De discongruentie tussen aanbod van en vraag naar innovaties, regels, technologieën, etc.

Ten slotte verwijs ik, in het kader van kostenreductie, naar de opkomst van *milieucoöperaties*. Milieucoöperaties zijn samenwerkingsverbanden van boeren; ze dragen tegelijkertijd een contractuele overeenkomst tussen overheid en boeren in zich. Om het fenomeen van milieucoöperaties goed te begrijpen, moet worden verwezen naar de achtergrond van waaruit ze voortkomen en waarop ze, in potentiële zin, een krachtig antwoord vormen (zie daaromtrent NRLO 1997c). Die achtergrond wordt getekend door het vigerende landbouwmilieubeleid dat a) nog steeds een opmerkelijke verwisseling van doelen en middelen in zich draagt (zie voor een algemene typering Van der Weijden *et al.* 1984) en dat b) op het niveau van de voorgeschreven middelen sterk generiek van aard is. De combinatie van a) en b) leidt ertoe dat op het boerenbedrijf anno nu veelal moet worden overgegaan tot milieumaatregelen die hoge variabele en/of vaste kosten met zich meebrengen, terwijl de effectiviteit daarvan vaak dubieus is. Tegelijkertijd onderkent men in de eigen praktijk andere handelingsmogelijkheden (andere middelen) om de beoogde doeleinden te realiseren: de kosten ervan zijn meestal aanzienlijk veel lager, terwijl de effectiviteit veel hoger is. De ontwikkeling, perfectionering en implementatie van dergelijke alternatieve middelen is evenwel meestal uitgesloten. Het vigerende

technologische regime sluit de ontwikkeling van een andere aanpak ten enen male uit.

De notie van milieuoöperatie nu is gebaseerd op een fundamentele correctie van de gesignaleerde doel-middel-omkering en van de generieke aard van het vigerende landbouwmilieubeleid. Centraal staan de acceptatie van gespecificeerde milieu-doeleinden én de vraag om de benodigde ruimte teneinde de lokaal meest adequate middelen te kunnen ontwikkelen en toe te kunnen passen.

Een milieuoöperatie is, sociologisch beschouwd, een *protected space* (Lente en Rip 1998; Schot *et al.* 1996), een vrijplaats waar *novelties* kunnen worden ontwikkeld en geperfectioneerd. Juridisch gezien is een milieuoöperatie een materialisatie van wettelijk geconditioneerde zelfregulering. De vigerende regelgeving wordt (ten dele) opgeheven in een afbakenbare tijd-ruimte-locatie voorzover en voorzolang men in de praktijk daadwerkelijk aantoonbaar dat de milieudoelstellingen éérder, béter en op meer efficiënte wijze worden gerealiseerd dan het geval blijkt te zijn bij toepassing van de vigerende regelgeving. Milieuoöperaties maken voorwaartse bewegingen mogelijk: de ontwikkeling van innovaties die anderszins geblokkeerd blijven.

Daarmee is ook het contractuele aspect onderstreept. Milieuoöperaties beschikken enkel over de geduide ruimte voorzover ze effectief en op controleerbare wijze een meerwaarde realiseren op milieukundig vlak. Waar het, in samenvattende zin om gaat, is het aangaan van een *ruil*: de overheid biedt ruimte, omgekeerd realiseert de milieuoöperatie de algemene milieudoelstellingen (en daarnaast diverse doelstellingen op het vlak van natuur, landschap, recreatie, waterconservering, etc.: een stoutmoedig voorbeeld vindt men in VANW 1997). Daar waar dit niet slaagt, wordt van overheidszijde de overeenkomst opgezegd. Dan geldt weer onverkort het geheel van generieke maatregelen⁸.

Tijdens het ministerschap van Van Aartsen verwerven eerst vijf, later acht milieuoöperaties het groene licht: aan deze samenwerkingsverbanden wordt een aantal ontheffingen verleend opdat ze beter, sneller en op meer efficiënte wijze de gestelde milieudoelstellingen kunnen realiseren. Zowel landelijk als ook internationaal trekt dit veel aandacht. In internationale commentaren wordt geconstateerd dat '*the more or less spontaneous formation of farmer-led eco-cooperatives in the early 1990's, and their subsequent evolution into laboratories of government policy, are both consistent with Dutch institutional and democratic traditions*' (OECD 1996:56).

De start, dat is het verwerven van dit groene licht, is moeizaam. Wat in theoretisch opzicht van belang is, is dat de initiatiefnemers *andere* netwerken dan het ministerie van Landbouw weten te interesseren en te mobiliseren. Vanuit de sfeer van landbouwwetenschappelijk onderzoek worden de perspectieven van deze nieuwe aanpak onderbouwd en onderstreept (Hees, Renting en de Rooij 1994). De Vaste Commissie voor de Landbouw van de Tweede Kamer (VCL) schaart zich achter het initiatief. Het ministerie van VROM geeft substantiële steun, zowel in materieel als in symbo-

lisch opzicht. In de agrarische pers wordt keer op keer, en vaak op beslissende momenten, ingegaan op het belang van milieucoöperaties.

Ook de landbouwminister spant zich er persoonlijk met verve voor in. Dat betekent dat uiteindelijk de eerste experimenten worden gestart. Het bewerkstelligen van een echo (en daarmee het mobiliseren van steun) elders in de maatschappij, i.e. in andere netwerken, blijkt nuttiger dan het eindeloos inzetten op veranderingen binnen het netwerk van het ministerie van Landbouw. Het ministerie beweegt pas als het daartoe wordt genoopt door meer omvattende ontwikkelingen. En dan ook alleen nog maar knarsetandend, zoniet actief tegenwerkend.

Hoe dan ook, de milieucoöperaties ontwikkelen zich tegen de verdrukking in. Het is hier niet de plaats om een alomvattende beoordeling van hun praktijk te ontwikkelen (zie daaromtrent VEL, VANLA, *et al.* 1997; IKC 1998; Hees binnenkort verschijnend en Horlings 1996). Ik volsta hier met het op zich simpele beeld van de vorderingen op het milieuspoor zoals gerealiseerd door de Vereniging Eastermars Landsdouwwe (VEL) en de Vereniging voor Agrarisch beheer van Natuur en Landschap in Achtkarspelen (VANLA) in de Noordelijke Friese Wouden.

Tabel 9.2 toont aan dat reeds na enkele jaren ervaring met zelfregulering opvallende resultaten werden geboekt. Van 1994 op 1995 steeg het aantal melkveehouders dat toen al onder de normen van het jaar 2000 produceerde, van 28 naar 35 procent, terwijl voor het gehele Friese zandgebied voor slechts 14 procent van de melkveehouders gold dat ze toen al beneden de normen voor 2000 opereerden. Bij degenen die deelnamen aan experimenten met toevoegmiddelen, lagen de cijfers nog weer hoger: 43 en 63 procent. De meest recente cijfers (Jaarverslag 1998 VEL, VANLA) geven aan dat het gemiddelde N-overschot (over 120 leden) in 1997 inmiddels is gedaald tot 261 kilogram N/ha. Dat wil zeggen dat het gebied als geheel dan al *onder* de norm voor het jaar 2000 zit.

Tabel 9.2 Vorderingen langs het milieuspoor bij VEL en VANLA vergeleken met de ontwikkelingen in de wijdere omgeving

	VEL 94/95	VEL 95/96	VANLA 95/96	VANLA 19 deel- nemers experiment 95/96	VANLA 19 deel- nemers experiment verwachting 97	gem. bedr. Fries zand- gebied
N-overschot < 275 kg/ha	28%	35%	27%	42%	63%	14%
P ₂ O ₅ -overschot < 35 kg/ha	22%	40%	38%	53%	?	21%

Tabel 9.2 bevat op zich dorre en droge cijfers. Tegelijkertijd zijn het cijfers die in de toenmalige conjunctuur van het allergrootste belang waren. Het waren de jaren waarin vanuit de landbouw alom werd gesteld dat realisatie van de toen geldende milieudoelstellingen in landbouwkundig opzicht onmogelijk was. *Hier werd in de praktijk en door boeren zelf bewezen dat zulk een stellingname onzinnig was*⁹.

De resultaten zoals samengevat in tabel 9.2, werden langs een veelheid van wegen en dankzij allerlei mechanismen gerealiseerd. In dat verband verwijs ik korthedshalve naar de ontwikkeling van een nieuwe, 'gebiedseigen' machine voor mestaanwending, de aanwending van toevoegmiddelen als Euromestmix en EM-organismen (zie ook de uiteenzetting van Hoeksma uit hoofdstuk 4), de opzet van praktijkproeven en studieclubs, de vergunning om, onder verschillende voorwaarden, bovengronds uit te rijden, naar de opzet van een fijnmazig web van studiegroepen en naar het praktijkonderzoek dat onder de bezielende leiding van Jaap van Bruchem tot stand kwam (zie verder Verhoeven *et al.* 1998).

Minstens even belangrijk is wellicht de omslag in de relatie tussen overheid en boeren. Milieubeleid werd van een reeks veelal onbegrepen restricties tot een uitdaging, waarbij boeren als serieuze vernieuwers centraal stonden. De notie van *kreas buorkje* (zie hoofdstuk 2 van dit boek) werd zo gerevitaliseerd en uitgebreid naar een nieuw aandachtsveld (het omspringen met mest en mineralen). Dankzij de milieuoöperaties is *kreas buorkje* ('*net grieme mei mineralen*', dat is: niet knoeien met mineralen) in althans dit deel van Friesland weer geworden tot een alom gedeelde norm¹⁰.

De algemene noemer: opnieuw van 'rûch' naar 'kreas buorkje'

Wat al deze bonte expressies, van agrarisch natuurbeheer tot milieuoöperaties, samenbindt, is a) het zoeken naar nieuwe antwoorden op de *squeeze* (die in hoofdstuk 7 werd geschetst) en b) het zoeken naar nieuwe antwoorden op de nieuwe maatschappelijke behoeften. In zijn eerste programmatiese document wijst de Raad voor het Landelijk Gebied erop dat 'het urbane en het rurale contrapunten zijn die elkaar over en weer veronderstellen en behoeven [...] Het landelijk gebied is [...] meer dan 'de rest', meer dan nog 'braakliggend' stedelijk gebied [...]. Want naarmate de samenleving verder urbaniseert, zal de behoefte aan en de waarde van het landelijke gebied navenant toenemen'. (RLG 1997:15)

De hoog geürbaniseerde samenleving van nu heeft behoefte aan rust, ruimte, groen, openheid. Dat is, meer algemeen geformuleerd, de behoefte aan een '*counter-structure*' (Turner 1974; Lengkeek 1994), aan een ontmoetingspunt waarin datgene springlevend is wat in de stad zo zeer ontbreekt. Dat is *coproductie*, de doorgaande ontmoeting, interactie en wederzijdse transformatie van mens en levende natuur.

De stedelijke behoefte aan het rurale uit zich op talloze manieren. Ze komt tot uitdrukking in de enorme omvang van de dag- en verblijfsrecreatie in het landelijk gebied. Ze uit zich in de sterk toenemende voorkeur voor wonen op het platteland. Ze drukt zich ook uit in de toenemende zorg omtrent voedsel: in de behoefte om kwalitatief hoogwaardige, ecologische en/of streekproducten te kunnen consumeren. En ten slotte is er de alom aanwezige behoefte aan het instandhouden, zo niet verder verfraaien van de vele cultuurlandschappen, aan het beschermen en ontwikkelen van de veelsoortige natuurwaarden die er in liggen besloten en aan een algehele opwaardering van het milieu.

De stroom die in de tweede helft van de jaren negentig dominant wordt in de Nederlandse landbouw, ontleent zijn kracht precies aan de omstandigheid dat twee grote bewegingen worden gecombineerd: de toenemende maatschappelijke interesse in het rurale verbindt zich met de zoektocht vanuit de landbouw naar oplossingen die reiken voorbij de *squeeze*. Het multifunctionele bedrijf is de schakel die beide verbindt.

In de laatste helft van de jaren negentig wordt in toenemende mate beklemtoond dat land- en tuinbouw voor een totaal nieuwe opgave zouden staan. De productiewijze zou maatschappelijk aanvaardbaar moeten worden gemaakt. In dat verband werd veelal gesproken van een nieuw contract, een nieuwe overeenkomst met de maatschappij. Van een *licence to produce*. Daarmee werd een gerechtvaardigd en ook maatschappelijk breed gedragen verlangen naar voren gebracht. Maar het bij velen (ook bij boeren) aanwezige idee dat dit iets nieuws was, dat de landbouwbeoefening voor het eerst op een normatieve leest zou moeten worden gestoeld is natuurlijk onjuist. Ook vroeger was daar sprake van, maar dan op een welhaast vanzelfsprekende manier. Het *kreas buorkje*, dat in hoofdstuk 2 aan de orde kwam, verwees naar een normatieve orde. Het had betrekking op de wijze waarop je behoorde om te gaan met anderen: met je vrouw, je kinderen, de buurt, de gemeenschap¹¹, maar ook met de natuur, de dieren, het landschap¹² en de producten die je leverde. En daarmee werd de landbouw ook met de rest van de samenleving verbonden.

Kreas buorkje was een concrete en normatieve as die beide verbond. De normen waren weliswaar lokale normen, maar via de relaties en de dingen die ermee werden gedefinieerd, werd de landbouw op een acceptabele wijze verbonden met de maatschappij als geheel.

Sindsdien zijn er breuken ontstaan. De materiële aspecten daarvan laten zich zeer wel aanwijzen en benoemen. Men denke aan weggerationaliseerde landschappen, aan de zware aanslag op tal van natuurwaarden, aan de sterk toegenomen milieudruk, aan de reeks voedselschandalen en ook aan de sterk veranderde omgang met dieren die door velen wordt ervaren als een aanslag op dierenwelzijn.

Maar wat belangrijker is, is wat schuilgaat *achter* de brede ongenoegens omtrent deze breuken. Ik denk dat dat iets heel essentieels is. En dat is dat de *coproductie* van mens en levende natuur, die voor belangrijke mate (hoewel niet exclusief) gelokaliseerd is in de landbouw, de rest van de samenleving nooit onberoerd zal laten. Precies die coproductie is een intrinsiek en belangrijk deel van wat we *beschaving* noemen (Van der Ploeg 1997). In de aard en dynamiek van landbouw begrepen als coproductie van mens en levende natuur én ook in de uitkomsten van die coproductie herkent een maatschappij als het ware zichzelf. Aard, dynamiek en uitkomsten van coproductie informeren over het niveau en de consistentie van beschaving. Wrakke varkens, de noodzaak om miljoenen biggen te elektrokuteren, kippen die enkel relevant zijn als expressie van een bepaalde voerconversie, ontsierde landschappen, vernielde natuur – het informeert allemaal over het ontbreken van beschaving daar waar we dat wel verwachten (Van Zomeren 1997).

Hoe diep de kloof wel niet was, bleek onder meer uit het gedrag van althans een deel van de varkenshouders, met name dat deel dat zich in de NVV verenigd had. Men draaide op drastische wijze de rug naar de beschaving. De 'maatschappij', zo was hun stellingname, 'de politiek, de wetenschap, de milieuorganisatie (en ga maar door) hebben geen verstand van de varkenshouderij en daarom hebben ze ook niet het recht zich ermee te bemoeien'. Waarna ze door hun actievormen (fysieke bedreigingen, anderen de gelegenheid tot spreken ontnemen, blokkades; zie ook illustratie 9.3) toonden hoezeer ze zélf onbeschaafd waren.

Illustratie 9.3 De wijze waarop de maatschappij de rug werd toegekeerd

Op grond van deze eerste gevolgtrekking kunnen we een tweede formuleren. Daar waar coproductie afwijkt van dat wat een maatschappij zich als beschaving denkt, daar zal dezelfde maatschappij vroeg of laat reageren. Dat is gebeurd. In feite wierp toenmalig landbouwminister Van Aartsen een laatste verdedigingslinie op: een generieke korting plus een reconstructie. Daarmee werd in feite gezegd: ja het is een bende, maar we gaan de zaak nu weer op orde brengen.

Het vervolg was typerend. De militante varkenshouders waren inmiddels zozeer gevangen in het eigen project dat ze niet bij machte waren te begrijpen dat hier sprake was van een ultieme reddingsoperatie. Heftige protesten waren het gevolg. Daarbij kwam een toenemend geneuzel op partijpolitiek niveau. Wetenschappers die niet verder keken dan de rand

van het eigen vakgebied, voegden zich bij het koor. De rest is bekend: de poging om varkenshouderij en maatschappij opnieuw in lijn te brengen is effectief gedemonteerd. Daarmee zijn de eventuele toekomstperspectieven in Nederland voor deze sector ook daadwerkelijk geëlimineerd.

En passant is daarmee opnieuw aangegeven hoe vreselijk moeilijk, ja hoe *onmogelijk* het soms kan zijn om de vereiste verbindingen tussen uiteenlopende projecten tot stand te brengen (zie hoofdstuk 1). Vervolgens ontpopt precies dat ontbreken (i.e. het onvermogen) zich als ordenend principe bij uitstek. De ordening van de wereld vloeit vaker voort uit onvermogens en onkunde dan uit kennis en capaciteiten.

Hoe heeft het ooit zover kunnen komen? Hoe en waardoor is de landbouw als coproductie zozeer verwijderd geraakt van de beschaving waar ze deel van hoort te zijn? En waar ze deel van moet zijn, wil ze op langere termijn haar bestaansrecht zeker stellen. Het heeft geen zin om het antwoord op deze vraag te zoeken bij de incidenten. Het gaat opnieuw om iets dat veel dieper ligt, veel essentiëler is.

Ik denk dat we het antwoord moeten zoeken bij het omvangrijke modernisatieproject en bij de verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening die zich in dat kader voltrok. Verwetenschappelijking (zie hoofdstuk 4 voor een meer uitgebreide discussie) is het reorganiseren van de landbouwbeoefening volgens de schema's die werden en worden ontworpen in de sfeer van de landbouwwetenschappen.

Om zulks te kunnen doen werd de landbouw als het ware uit haar normatieve context gesneden (uit het geheel van maatschappelijke relaties, opvattingen en normen) teneinde haar als (geïsoleerd) technisch-economische constellatie te kunnen optimaliseren. Modern boeren werd de nieuwe norm. Wetenschappelijke ontwikkelingen, van welke aard dan ook, werden het kompas waar men op behoorde te varen. Dat heeft van '*silent spring*' (Carson 1962), via de '*holocausto al progreso*' (Van Kessel 1980) '*Soveso*' en '*Bopal*' tot aan de genetische modificatie en '*killer genes*' van nu de nodige wrange vruchten opgeleverd.

Als remedie wordt nu wel voorgesteld het ethische moment te herintroduceren in de landbouwwetenschappen (Veerman 1999). Ik denk dat zo'n antwoord, hoe sympathiek het op zich ook moge klinken, onvoldoende zal zijn.

Wat dan wel? In elk geval zal ook in de sector zelf het besef van het ethische weer in ere hersteld en geïnstitutionaliseerd moeten worden. En wat de wetenschap betreft, ik denk dat een drieledige integratie nodig is. In de eerste plaats moeten de bèta- en gammadisciplines op systematische wijze worden vervlochten, dat wil zeggen tot één ondeelbaar geheel worden gemaakt.

In de tweede plaats moet het geïnstitutionaliseerde onderzoek consequent worden verbonden met onderzoek, experimenten en kennisbehoeften op boerderijen, wat ook inhoudt dat men het onderzoek consequent langs verschillende sporen laat verlopen (net zoals nu onder meer op het PR gebeurt, zoals ik al eerder aangaf). Een dergelijke differentiatie is nodig om van meet af aan over een breder waaier aan alternatieven te beschik-

ken. Zolang slechts enkele van de vele ontvouwingmogelijkheden worden onderzocht, ontstaat vrijwel onvermijdelijk een specifieke verdeling van kennis en onkunde, een verdeling die op haar beurt sterk sturend, sterk ordenend gaat werken (zie nogmaals figuur 9.1).

En ten slotte moet het onderzoek naar en in de landbouw van meet af aan worden begrepen en opgezet als het opereren binnen een waardevol deel van de beschaving (wat ook inhoudt dat het mede wordt aangestuurd door boeren en vooral ook door maatschappelijke organisaties). Daarmee worden de conflicten die nu rijzen tijdens de implementatie van landbouwwetenschappelijk onderzoek, als het ware naar voren gehaald en wel precies naar het moment dat ze er nog toe doen, want van invloed kunnen zijn op de te volgen koers.

De stroom die zich in de loop van de jaren negentig steeds markanter begint af te bakenen, is tegen de verdrukking in gegroeid. Gevoed vanuit het expertsysteem is hij nauwelijks. Het tegendeel is veeleer het geval. Er ontstonden nieuwe nucleï waarin nieuwe kennis en nieuwe vaardigheden werden geaccumuleerd. En naarmate de stroom groeide, zouden deze nucleï en de daarin vervatte kennis en vaardigheden méér gaan botsen met het expertsysteem.

9.2 De omvang van plattelandontwikkeling

In de loop van 1996 en 1997 maakt een multidisciplinair onderzoeksteam een eerste inschatting van de omvang en sociaal-economische betekenis van de verbreding van de landbouweconomie (Van der Ploeg, van Broekhuizen, Oostindie, Roep, Verhaar, Pilat, van Dijk, Beers en Ekkes 1997). Er worden uiteenlopende vormen van verbreding (zie ook tabel 9.4) geïdentificeerd. En door middel van een soms tijdrovende inventarisatie wordt nagegaan a) hoeveel bedrijven bij een bepaalde vorm van verbreding zijn betrokken en b) welke additionele opbrengsten en kosten daarmee gemoeid zijn. Zo wordt het mogelijk de extra netto toegevoegde waarde te benaderen.

In tabel 9.4 zijn de resultaten van die eerste exercitie¹³ samengevat. Het resultaat (en ook de tegelijkertijd ingeschatte potentiële impact) trok veel aandacht: weinigen waren zich bewust van de omvang van plattelandontwikkeling als empirisch fenomeen. Plattelandsvernieuwing bleek niet enkel een politieke constructie te zijn – het was als praktijk ook springlevend.

Om het vermelde totaal van 440 miljoen gulden enig reliëf te geven, zijn de volgende overwegingen van belang:

- a Zou men ervan uitgaan dat enkel en alleen door middel van deze verbreding een aantal nieuwe arbeidsplaatsen zou moeten worden beloond (of dat een aantal arbeidsplaatsen alleen door deze verbreding in stand gehouden zouden moeten worden), dan zou het effect van deze verbreding (uitgaande van een beloning van 70.000 gulden per VAK) neerkomen op 6100 arbeidsplaatsen.

- b Gaat men er daarentegen vanuit dat het meestal gaat om additionele inkomsten (die worden gecombineerd met inkomsten uit gangbare landbouwactiviteiten), dan zouden, mede dankzij deze verbreding ongeveer 22.000 boerenbedrijven met de daarbij behorende arbeidsplaatsen in stand worden gehouden, daar waar ze anders wellicht zouden verdwijnen (er is uitgegaan van een additioneel inkomen van 20.000 gulden/bedrijf).
- c Het totale beschikbare inkomen (aan te wenden als gezinsinkomen en/of als besparingen terwille van het bedrijf) van de gehele Nederlandse land- en tuinbouw bedroeg in de tweede helft van de jaren '90 zo'n 7,5 miljard gulden per jaar. Wij raamden de potentiële impact van plattelandsonwikkeling toentertijd op 1,2 miljard gulden. Afgemeten aan het jaarlijkse sectorinkomen (dat door Agenda 2000, de komende WTO-onderhandelingen en ook door de doorgaande kostenstijgingen onder druk staat) is daarmee aangegeven dat de hier besproken verbreding nimmer in de plaats kan komen van de gewone productie van aardappels en melk, maar dat verbreding wél een aantrekkelijke compensatie kan zijn van het anderszins dalende sectorinkomen. Dat is: een middel om de *squeeze* (zie figuur 7.7) actief te pareren.

Sinds de verschijning van deze eerste inschatting is er veel gebeurd. Er verschenen de nodige studies waarin nauwkeuriger werd gekeken naar afzonderlijke vormen van verbreding. Van den Ham ging met andere onderzoekers dieper in op het beheren en ontwikkelen van natuurwaarden (LEI 1998 en IBN/LEI 1998). Daaruit kwam vooral naar voren dat een verstandige inpassing ervan in de rest van het boerenbedrijf effecten heeft die beduidend veel verder reiken dan wij aanvankelijk hadden ingeschat. Bovendien is de kwantitatieve omvang van het agrarisch beheer van natuur en landschap dankzij een aantal institutionele vernieuwingen én door toegenomen politieke steun sterk geëxpandeerd. Studies omtrent agrotourisme bevestigden in hoofdlijnen onze schattingen.

Wat de voortbrenging van kwalitatief hoogwaardige producten betreft deden zich drie ontwikkelingen voor. We slaagden erin onze inventarisatie te verbeteren en konden zo een veel breder database opbouwen. Tegelijkertijd belandde de praktijk van kwaliteitsproductie in een stroomversnelling: het aantal streekproducten, boerderijproducten, nieuwe producten en ga zo maar door steeg aanzienlijk. En ten slotte werden we ons scherper bewust van allerlei praktijken en vormen die aanvankelijk aan onze aandacht waren ontsnapt of als '*borderline cases*' terzijde waren geschoven (vooral om te voorkomen dat de eerste voorlopige inschatting van meet af aan al te omstreden zou zijn).

Een goed voorbeeld is de paardenhouderij – een praktijk die eigenlijk nooit helemaal is weggeweest, maar gedurende de laatste 10, 15 jaren toch weer zeer sterk is geëxpandeerd en bovenal ook van karakter is veranderd. Men kan met recht stellen dat de paardenhouderij op dit moment een concrete as tussen landbouw en samenleving representeert (onder meer omdat stedelingen hun paarden laten houden op de betrokken boerenbedrijven) en daarnaast zorgt voor substantiële extra inkomsten. Geschat

wordt dat de paardenhouderij in Nederland een bruto productie waarde van zo'n 1,3 a 1,4 miljard gulden/jaar vertegenwoordigt en een werkgelegenheid van zo'n 7.000 arbeidsplaatsen met zich meebrengt. Dat is, ter vergelijking, evenveel als in de bollensector of slachtkippensector. Net als het traditionele kaasmaken vertegenwoordigt de paardenhouderij een vorm van plattelandontwikkeling *avant la lettre*. Het is bovendien een vorm die nu weer sterk groeiende is. Dat is het geval in Nederland, maar bijvoorbeeld ook in de Verenigde Staten (Broadway *et al.* 1994) en in Spanje.

Tabel 9.4 De actuele impact van plattelandontwikkeling (situatie in 1996)

Een voorlopige inschatting van de actuele impact van plattelandontwikkeling (extra netto toegevoegde waarde in miljoenen gulden per jaar)	
1 het beheren en ontwikkelen van natuurwaarden	
– via beheersovereenkomsten van LBL	33
– via provinciale arrangementen	4
– via overeenkomsten voor landschapsonderhoud	4
2 de voortbrenging van kwalitatief hoogwaardige producten	
– 600 kaasmakers (600 x 300.000 kg x 0,5 x f 0,20)	18
– 25 kleinschalige verwerkers	8
– 600 ecologische bedrijven (x f 40.000)	24
– plus 300 aangesloten bereiders en verwerkers x ½	4
– geslaagde gevallen van product vernieuwing, die beklijven in nieuwe arbeidsplaatsen	15
– 2000 andere bedrijven doende met enigerlei vorm van zelfverwerking (x f 20.000)	40
3 vermarkting, verkoop via boerderij	
– 30% van f 500 miljoen	150
4 boerderijcampings en agrotourisme	
– 2000 x f 20.000	40
5 kostenverlaging	
– twee voorbeelden	1,5
– rest	p.m.
6 hermenging	p.m.
7 de 'kraamkamer'	
1000 gevallen à 100.000	100
8 zorgtaken	p.m.
<i>Totaal per jaar</i>	<i>440</i>

Terzijde verwijs ik hier naar één van de boeiende aspecten van sociaal-economisch onderzoek, vooral als dat zich voltrekt op het breukvlak van veranderende paradigma's en snel evoluerende praktijken. Het *idee* van plattelandontwikkeling kon aanvankelijk slechts betrekking hebben op niet meer dan een déél van de landbouwsector. Met de snelle groei evenwel van de verbreding als empirisch fenomeen, met de uitbreiding van de analyse naar ándere agrarische gebieden in Europa én met het vastlopen van het modernisatieproject, groeide de noodzaak en ook de mogelijkheid om de verbreding van de agrarische economie (of plattelandontwikkeling) uit te bouwen tot een alomvattend model – tot een nieuw paradigma, dat in vrijwel alle relevante opzichten én op uiteenlopende schaalniveaus contrasteert met het vroegere modernisatie-paradigma¹⁴.

In onderzoek en theorievorming moeten als het ware óók en opnieuw *congruentie* en *coherentie* worden gecreëerd. Congruentie tussen (een snel evoluerende) praktijk en (de aan te passen) theorie; coherentie tussen de vele dimensies en velden van aandacht. Dat noopte tot het ontwikkelen van nieuwe, meer consistente antwoorden op een ogenschijnlijk simpele vraag: *Wat is plattelandsontwikkeling?* Tot het herwaarderen ook van allerlei empirische constellaties die aanvankelijk op-zich, dat is: los van plattelandsontwikkeling werden gedacht.

Plattelandsontwikkeling is, om te beginnen, een geheel van nieuwe inkomensgenererende activiteiten die reiken voorbij de gangbare voortbrenging van halffabrikaten voor de grote *commodity*-markten. Plattelandsontwikkeling omvat ál die activiteiten die leiden tot het genereren van aanvullende inkomsten (door nieuwe opbrengsten en/of door nieuwe kostenbesparingen), waarmee het boerenbedrijf in stand kan worden gehouden. Plattelandsontwikkeling is daarom een nieuwe uitdrukking van het al eerder beschreven resistentievermogen, van de 'cultuur tot overleven' (Kuypers 1996). Plattelandsontwikkeling is een nieuwe ontvouwingmogelijkheid, waarmee de adverse omstandigheden van nu worden gepareerd. Door plattelandsontwikkeling worden boerenbedrijven in stand gehouden die anders zouden verdwijnen – níet omdat plattelandsontwikkeling een laatste redmiddel is omdat het al vijf voor twaalf is, maar omdat tijdig wordt geanticipeerd.

Tegelijkertijd is plattelandsontwikkeling de creatie en bestendiging van nieuwe verhoudingen tussen maatschappij en agrarische sector. Plattelandsontwikkeling is het actieve antwoord van (delen van) de boerenstand op de veranderde behoeftes die leven in de hedendaagse samenleving. Plattelandsontwikkeling is het creëren van een aantrekkelijk platteland en een aantrekkelijke landbouw – van een platteland en landbouw die gelden als '*loci of consumption*' (Marsden 1998b).

Plattelandsontwikkeling omvat, samenvattend, (1) een verbreding van de agrarische economie die (2) verloopt via de creatie van nieuwe verbindingssassen tussen maatschappij en sector. Pas als aan beide condities is voldaan kan, mijns insziens van plattelandsontwikkeling worden gesproken¹⁵. Op haar beurt vergt plattelandsontwikkeling een ándere kijk op en ook een ingrijpende reorganisatie van de wijze waarop *resources* worden gemobiliseerd, gecombineerd, aangewend en ontwikkeld¹⁶. Enerzijds is er daarbij sprake van een zekere vermaatschappelijking: *resources* worden in toenemende mate een publiek goed, *common-pool resources* (Ostrom 1994), die weliswaar door boeren worden beheerd maar die zo moeten worden aangewend dat de (veelsoortige en potentiële) baten ook door anderen kunnen worden geplukt: een bepaald niet ondenkbare *tragedy of the commons* (Hardin 1968) moet worden voorkomen. Dat scheidt een totaal nieuwe problematiek die vermoedelijk alleen à la Ostrom kan worden benaderd.

Anderzijds is ook een verdere verbijzondering van de aanwending en verdere ontwikkeling van *resources* nodig. In de navolgende tabel 9.5 zal ik dat verder uiteenzetten.

De hier ontwikkelde definitie van plattelandontwikkeling impliceert om te beginnen dat een belangrijk deel van de empirie (zoals het verschijnsel van pluri-activiteit, de stijl van de zuinige boeren, de wederopkomst van paarden, het hergebruiken van agrarische gebouwen, enzovoorts en zo verder) moet worden herdacht. Daarnaast geldt dat plattelandontwikkeling in theoretische zin moet worden onderscheiden van het vroegere modernisatieparadigma. In essentie werd daarmee beoogd de boerenfamilies een paritair inkomen te verschaffen door middel van de voortbrenging van produkten voor de grote *commodity*-markten alleen. Neveninkomsten waren in dat verband taboe. Daarnaast gold dat modernisering een eigen en onbetwiste route volgde: de landbouwbeoefening werd 'losgesneden' uit vroegere normatieve kaders en exclusief georiënteerd op technologie en economie. Plattelandontwikkeling is een beslissende stap voorbij deze klassieke hoekstenen. Plattelandontwikkeling is, samenvattend, een praktijk die de kiem van een nieuw paradigma in zich draagt.

In tabel 9.5 is een poging gedaan om enkele markante (paradigmatische) verschillen tussen modernisatie als ontwikkelingsperspectief en plattelandontwikkeling als nieuwe ontvouwingmogelijkheid samen te vatten.

Tabel 9.5 Paradigmatische verschillen tussen het modernisatieproces en plattelandontwikkeling

Modernisatieproces	Plattelandontwikkeling
1a mobiliseren van extra <i>resources</i> via markten voor handhaving/verbetering van inkomen.	1b voortbouwen op eigen <i>resources</i> teneinde het inkomen op peil te houden dan wel te vergroten.
2a aanwending en benutting van <i>resources</i> in sterke mate vastgelegd (gerigidiseerd)	2b flexibele en multiple aanwending en benutting van <i>resources</i>
3a doorgaande schaalvergroting (disproportionele groei)	3b stap-voor-stap ontwikkeling (proportioneel)
4a geringe marge per eenheid eindproduct	4b hogere marge per eenheid eindproduct (en per 'diensteneheid')
5a sterke specialisatie	5b rijker geschakeerde output
6a exogene groei vermogen	6b zwaartepunt bij lokaal innovatievermogen
7a 'turnkey'-projecten	7b geleidelijke opschaling plus 'learning-by-doing'
8a dominantie van vigerende technologische traject en TATE ¹⁷	8b centraliteit arbeid en nieuwe netwerken
9a opbrengstprijzen en markten zijn gegeven	9b opbrengstprijzen zijn beïnvloedbaar; markten worden actief geconstrueerd
10a substitutie van arbeid door <i>inputs</i> en technologie	10b laag aanwendingsniveau van externe <i>inputs</i> ; lage financieringskosten
11a duurzaamheid gebaseerd op 7a en 8a	11b duurzaamheid gebaseerd op 6b, 8b en 10b
12a ontkoppeld van lokale ecosystemen en omringende	12b uitdrukkelijk herkoppeeld aan lokale ecosystemen en omringende maatschappij

De verschillen die in tabel 9.5 zijn samengevat, betreffen uiteraard geen demarcatielijnen als die tussen zwart en wit. Tezamen genomen bakenen ze echter wél uiteenlopende ordeningspatronen af. Daarbij zijn de interne samenhangen doorslaggevend: 1a en 10a leiden tot 4a; terwijl 4a tezamen met 2a en 5a weer noopt tot 3a. En omgekeerd vormt de combinatie van 10b, 9b en 5b de voorwaarde voor 4b, terwijl 4b weer de mogelijkheid van 8b in zich draagt. En terugredenerend kan men stellen dat 5b steunt op 1b, 2b en 3b¹⁸.

Een scherper zicht op plattelandsontwikkeling als nieuw paradigma noopt tot een herwaardering van allerlei empirische deelterreinen. Redenerend vanuit de noties die zijn samengevat in tabel 9.5, komt de al vermelde paardenhouderij bijvoorbeeld naar voren als een coherent element van plattelandsontwikkeling (meer specifiek: het is een uitdrukking van 12b, 8b, 9b, 5b en 1b).

Hetzelfde geldt voor de strategie van het zuinige boeren (een post die we aanvankelijk voorzichtigheidshalve als P.M. hadden opgevoerd: zie tabel 9.4)¹⁹. Het is een expressie *avant la lettre* van 1b, 2b en 5b (in de praktijk van het zuinige boeren was immers al vaak sprake van orthodoxe vormen van multifunctionaliteit: van het fenomeen van de *fokkers*²⁰, van het verschijnsel van de *dubbeldoelboeren*²¹ en van dat van de *pioniers*²²), van 3b, 4b, 6b, soms van 7b, 8b, soms van 9b²³, 10b (dat is immers de kern van het zuinige boeren, een kern waarop weer diverse andere aspecten steunen) en 11b²⁴.

Sunig buorkje is, meer in het algemeen gesteld, niet alleen vaak het vertrekpunt²⁵, maar ook de *basis* voor de ontwikkeling van het multifunctionele bedrijf. Daar komt bij dat bedrijfsontwikkeling door het *sunige buorkjen* wordt gemodelleerd tot een proces dat in concreto drastisch verschilt van het klassieke modernisatiepatroon.

Zo ook bleek dat diverse andere onderdelen van de eerste inschatting moesten worden aangepast. In 1999 verscheen de dissertatie van Van der Vaart over het hergebruik van vrijkomende agrarische gebouwen in Friesland. Van der Vaart maakt aannemelijk dat dit hergebruik (ten dele door de vroegere agrariers) zich kenmerkt door de opkomst van allerlei nieuwe vormen van bedrijvigheid (in bepaalde opzichten doet dit denken aan de *mezzadri* die het klein- en middenbedrijf in Noord- en Midden Italië tot ontwikkeling brachten; Bagnasco 1988) en een daarmee geassocieerde werkgelegenheidscomponent.

Heroverweging verdient wellicht ook het fenomeen van 'pluri-activiteit' of *parttime-farming*. Dit verschijnsel van de neveninkomsten is lange tijd gedacht als marginaal²⁶ (de *virtuele boer* immers behoeft geen neveninkomsten en zijn vrouw evenmin: die stond klaar om in te springen). Laat me enkele cijfers noemen. Op ongeveer 60 procent van de boerenbedrijven verdient of de man of de vrouw neveninkomsten (De Vries 1995)²⁷. Op het gemiddelde melkveehouderijbedrijf zijn van elke 100 gulden inkomen 37 gulden afkomstig uit neveninkomsten (Silvis, *et al.* 1998). Op het

gemiddelde Zeeuwse akkerbouwbedrijf wordt 57 procent van het inkomen ontleend aan andere activiteiten dan de pure akkerbouw (Wiskerke 1997). Sterker nog, in tal van situaties zijn neveninkomsten cruciaal voor ofwel de overname ofwel de continuïteit van het boerenbedrijf.

Daar komen nog twee inhoudelijke overwegingen bij. Om te beginnen zou men kunnen stellen dat het (toenemende) belang van neveninkomsten overeenstemt met de algemene trend naar tweeverdieners. Meer specifiek, voor veel agrarische vrouwen is een (parttime) baan buiten het bedrijf een inmiddels vanzelfsprekende verworvenheid. Daarnaast is er het verschijnsel dat ooit op bijna poëtische wijze door Marx werd geduid als utopie: 's ochtends boer, 's middags arbeider, 's avonds dichter. De rector van de TU Twente, de voorzitter van het bestuur van Wageningen Universiteit en Researchcentrum, één van de senior-onderzoekers van ILEIA, de gedeputeerde voor landbouw van de provincie Utrecht, een topambtenaar van de provincie Overijssel, de voorzitter van de Raad van Toezicht van de Rabobank en nog duizenden anderen verkeren in deze geprivilegieerde positie²⁸. En hun aantal zal ongetwijfeld verder groeien.

Samenvattend: neveninkomsten zijn niet marginaal, ze zijn evenmin additioneel. Ze vormen één van de voornamelijkste kurken waarop de Nederlandse land- en tuinbouw drijven (zie ook hoofdstuk 7). Neveninkomsten vormen niet één van de gênante zwarte zwanen – neveninkomsten verwijzen naar de toenemende vervlechting van landbouw en maatschappij. Neveninkomsten zijn geen oprisping van een verleden dat nog niet voorbij is – ze zijn veeleer een voorbode van de toekomst die zich aan het ontvouwen is.

Nu kan men met Gerard Doornbos (de voorzitter van de LTO) stellen dat de combinatie van kapster en hoogleraar van de universiteit geen verbrede onderneming maakt. Dat is juist. Maar er is één strategisch verschil tussen de universitaire situatie en de hedendaagse boerderij. En dat is dat de kapsterwerkzaamheden (het voorbeeld is overigens imaginair) niet noodzakelijk zijn om als hoogleraar te kunnen werken en/of om de universiteit te laten draaien. Op de boerderij-als-gezinsonderneming zijn de verdiensten van de vrouw en/of de nevenverdiensten van de man vrijwel altijd cruciaal voor de continuïteit van het boerenbedrijf.

Met het aangescherpte inzicht in de aard van plattelandsontwikkeling, dat ook en vooral in Europees verband (veel meer dan in Nederland) werd ontwikkeld (zie Delors 1994; Kayser 1995; Cork Declaration 1996; Fischler 1996; Iacoponi 1996 en Saraceno 1996b) én met het (inmiddels verbeterde) overzicht van de sterk geëvolueerde praktijk kan men stellen dat de huidige impact van de verbreding van de landbouweconomie minimaal 2,5 miljard gulden per jaar aan additioneel inkomen genereert (in tabel 9.6 treft men een globale samenvatting van de uitgevoerde berekeningen aan).

Belangrijker dan de precieze cijfers (ook deze cijfers zullen met de ontwikkelingen in praktijk en theorie ongetwijfeld weer bijgesteld moeten worden) is uiteraard de achterliggende redenering. Die heb ik hiervoor al ten

dele proberen te ontvouwen. Waar het samengevat op neer komt is dat *alle* vormen en praktijken die afwijken van het model van het gespecialiseerde, fulltime bedrijf zoals dat in het modernisatie-project werd en wordt gespecificeerd (en dat daarom niet alleen grootschalig en intensief is, maar ook in een doorgaande, disproportionele groei is verwickeld) en die tegelijkertijd bedoeld zijn om het eigen bedrijf te continueren en die daartoe, ten slotte, gebruik maken van de nieuwe ontvouwingmogelijkheden die op de *interface* tussen maatschappij en landbouwsector kunnen worden onderkend – dat al die vormen en praktijken tot de nieuwe stroom worden gerekend.

Daarmee is *en passant* opnieuw aangegeven dat verschillende van die praktijken en vormen zich al voordeden voordat er van plattelandontwikkeling nog maar sprake was. Of anders gezegd, de Nederlandse land- en tuinbouw zijn nooit over de gehele breedte, noch in alle diepte gemoderniseerd. Modernisatie was en is, ik herhaal een eerdere constatering, een lokaal en gedifferentieerd proces. Waar het nu evenwel om gaat is dat dit (in sommige opzichten bijna klassieke) repertoire van vormen en praktijken wordt gerevaloriseerd en tegelijkertijd wordt uitgebouwd, vernieuwd en verdiept.

Tabel 9.6 De kwantitatieve contouren van de verbreding van de agrarische economie aan het einde van het tweede millennium

a	1000 ecologische bedrijven, delta 40.000 gulden ²⁹	40 miljoen
b	15.000 boeren met natuurbeheer, delta 7.000 gulden ³⁰	105 miljoen
c	pluri-activiteit, 50.000 bedrijven, delta 20.000 ³¹	1000 miljoen
d	zuinig boeren, in de helft van de sector ³²	(minimaal) 530 miljoen
e	verwerking en vermarkting	260 miljoen
f	agrotourisme	50 miljoen
g	hermenging	100 miljoen
h	kraamkamer ³³	200 miljoen
i	zorgtaken	5 miljoen
j	paardenhouderij	200 miljoen
Totaal		2490 miljoen

Deze tentatieve duiding van 2,5 miljard gulden, i.e. het extra inkomen dat door een geheel van verbredende activiteiten wordt gegenereerd, mag mijns inziens niet geïsoleerd worden beschouwd (een fout die ik aanvankelijk zelf ook heb gemaakt). Het is immers een *additioneel inkomen*³⁴; het moet worden gecombineerd met de klassieke inkomensstroom die wordt gegenereerd via melk en aardappels.

Als ik ervan uitga dat er ongeveer 50.000 bedrijven op enigerlei (maar meestal op multiple) wijze betrokken zijn bij het verbredingsproces en dat die bedrijven van het totale sectorinkomen van 7½ miljard per jaar ongeveer vier miljard voor hun rekening nemen, dan impliceert dat dat de verbrede landbouw een totaalinkomen genereert van 6½ miljard gulden op jaarbasis. Daarnaast zijn er de sterk gespecialiseerde bedrijven, die het klassieke ontwikkelingsspoor van schaalvergroting en intensivering volgen voor de realisatie van inkomens en inkomensverbetering. Ik schat de

omvang van die groep op 25.000 bedrijven (waarbij ik het totale aantal bedrijven dus lager inschat dan gewoonlijk wordt gedaan; zie daaromtrent het slot van hoofdstuk 7). Die gespecialiseerde bedrijven brengen 3½ miljard gulden aan inkomen voort dankzij de productie van melk en aardappelen^{35/36}.

Dat wat aanvankelijk als buitenissigheid werd gedacht, is inmiddels de hoofdstroom op het Nederlandse platteland aan het worden. In kwantitatief opzicht (betrokken bedrijven en gegeneerd inkomen) is de stroom aanzienlijk groter dan de tegenstroom.

Er zijn – ik ben me daar scherp van bewust – allerlei indicaties die een *ander* beeld opleveren. Zo gaf de CBS mei-telling over 1998 aan dat minder dan 10 procent van de Nederlandse boeren en tuinders betrokken zou zijn bij vernieuwing en verbreding. En in de 'Atlas ontwikkeling landbouw' van het LEI (1999) komt men niet verder dan 53 'milieucoöperaties, natuurverenigingen en organisaties voor streekeigen producten'. (LEI 1999: kaart 6.4)

Ik denk dat er in beide gevallen sprake is van een serie vertekeningen. Het LEI geeft voor de provincie Fryslân een totaal van vier 'milieucoöperaties, natuurverenigingen en organisaties voor streekeigen producten'. Dat is een misrekening: er zijn 27 natuurverenigingen, twee milieucoöperaties, acht organisaties voor streekeigen producten en één koepelorganisatie voor streekeigen producten³⁷. Hetzelfde geldt op landelijk niveau. Het gaat niet om 53 maar om minimaal 300 organisaties. Binnen het expertsysteem ontbreekt het vereiste overzicht ten enen male. Zo ook de CBS-data: én door de vraagstelling én door de inadequaat geworden meitellingen waarop de CBS data zijn gebaseerd én, tenslotte, door het bij veel boeren levende idee 'dat ze daar niks mee te maken hebben' treden er systematische vertekeningen op.

Daar komt bij dat het expertsysteem een '*self-referential system*' is. Er wordt steeds over en weer gerefereerd; toevallig tot stand gekomen misvattingen gaan zo hun eigen leven leiden.

9.3 Het waarom en het hoe van plattelandsontwikkeling

Wat de direct betrokkenen betreft wortelt het *waarom* van plattelandsontwikkeling in een combinatie van drijfveren. In de eerste plaats moet ik verwijzen naar de schier onverwoestbare hang om, binnen inmiddels nieuwe randvoorwaarden, het eigen bedrijf zo mogelijk te continueren (zie ook hoofdstuk 7). Veelal komt dat erop neer dat door middel van een verdergaande verbijzondering en re-combinatie getracht wordt met de beschikbare *resources* méér inkomen te verwerven (zie 1b uit tabel 9.5), met name ook omdat de praktische mogelijkheden om zulks te doen via de lijnen van het modernisatieproject (1a uit tabel 9.5) uitgeput en/of geblokkeerd raken (zie in meer algemene zin hoofdstuk 7).

De technische efficiency (zie hoofdstuk 4) van het bedrijf wordt op originele manier opgevoerd. Wat men kon met koeien en velden (zie nogmaals

hoofdstuk 4), wordt nu uitgebreid naar nieuwe '*fields of activity*': naar agrotoerisme, natuurbeheer en -ontwikkeling, de voortbrenging, verwerking en vermarkting van nieuwe producten, het ter hand nemen van zorgtaken en ga zo maar door.

Daarmee zijn we aangeland bij een tweede groep van drijfveren. Dat is de behoefte om het eigen vakmanschap en ondernemerschap op enigerlei wijze uit te breiden voorbij de steeds strakker grenzen die voortvloeien uit het modernisatieproject (en met name ook voorbij de grenzen die er hedentendage uit voortvloeien zoals bijvoorbeeld de IKB-richtlijnen). Plattelandsontwikkeling is, voor veel van de direct betrokkenen, het herwinnen van plezier in het werk, het vergroten van het inzicht in en overzicht van het relevante geheel én het opbouwen van nieuwe socio-technische netwerken die reiken voorbij de vereenzaming en vervreemding die inherent lijken te zijn aan het modernisatieproject.

Ten slotte een derde en laatste groep van drijfveren. Die betreft de ogenschijnlijk onvatbare identiteitscategorie. Voor veel betrokkenen is plattelandsontwikkeling de mogelijkheid om zichzelf te ontplooiën en te onderscheiden. Dat betreft het eigen werk en de eigen persoonlijkheid – het betreft *ook* de mogelijkheid om althans een deel van de landbouwbeoefening te verbijzonderen tot iets wat zowel bestaansrecht heeft in de hedendaagse samenleving als ook het stempel van het eigene, het individuele draagt.

De interrelaties tussen de genoemde drijfveren variëren van plaats tot plaats en vooral ook in de tijd. Vaak is de zoektocht naar méér vakmanschap en méér ondernemerschap (dat wat veel boeren duiden als de 'aardigheid in hobby') en/of het zoeken naar een eigen identiteit (vooral vanuit de agrarische vrouwen) het startpunt, waarna in een proces van professionalisering de eerste groep van drijfveren (meer inkomen, meer werkgelegenheid) geleidelijk aan de boventoon gaat voeren.

Dan ontstaan die verbazingwekkende ondernemingen die volgens de gangbare visie ondenkbaar zijn. Dat zijn de ondernemingen waar men een melkprijs van minimaal 2 gulden per kilogram realiseert (vergeleken met de 70 cent in de gangbare landbouw); waar op een bedrijfsomvang die gangbaar gesproken hooguit 1,5 VAK werk en inkomen biedt, meer dan 20 VAK werkzaam zijn. Eens waren het ijskast-anomalieën of zwarte zwanen die niemand wilde zien; nu zijn het ankerpunten voor een nieuw paradigma.

Tegelijkertijd moet ik hier de keerzijde bespreken. Het in concreto bewerkstelligen van nieuwe vormen van plattelandsontwikkeling blijkt steeds weer uitzonderlijk moeilijk. Verbreding of plattelandsontwikkeling is niet zomaar het ter hand nemen van iets nieuws. Het draait inderdaad niet om het vullen van zeven potten jam. Waar het in essentie om gaat is het opbouwen van nieuwe socio-technische netwerken. Netwerken die een precieze coördinatie van activiteiten door tijd en ruimte heen bewerkstelligen; netwerken ook die productie, verwerking, distributie en consumptie op adequate wijze verbinden.

Ik wil dat met enkele voorbeelden toelichten. Die betreffen de doorgaande uitbouw van de ecologische landbouw en de opbouw van de eerste milieucoöperaties. Beide voorbeelden gaan, in essentie, om het zodanig coördineren van allerlei deelprojecten ten opzichte van elkaar dat de vereiste *coherentie* ontstaat (zie ook hoofdstuk 1).

De doorgaande uitbouw van productie, verwerking, distributie en consumptie van ecologische producten impliceert een gigantische serie problemen – problemen die in essentie draaien om de afstemming en coördinatie van uiteenlopende projecten, om de coördinatie van tijd, ruimte en praktijken. In het voorjaar van 1996 zegt Durk van der Schaaf van de stichting Soune Groun daaromtrent: 'Wij (de ecologische boeren; JDvdP) produceren inmiddels *teveel* voor de kleine, van oudsher gebruikte circuits, maar *te weinig* voor de grote, voor de supermarktketens.'³⁸

Het koppelen van uiteenlopende projecten is de kern en tegelijkertijd de achilleshiel van de ecologische landbouw³⁹. Alles wat inmiddels vanzelfsprekend, want geïnstitutionaliseerd is in de gangbare landbouw, is een bron van voortdurende zorg in de ecologische landbouw. Het gaat, aldus Van der Schaaf, niet alleen om het koppelen van productie en consumptie (via diverse tussenliggende schakels, want 'ook de winkeliers moeten er achter staan'). Ecologische landbouw impliceert ook dat er veelal een ingrijpende verandering in het bouwplan nodig is, bijvoorbeeld van een 1:3- naar een 1:5-teelt. Dat impliceert dat er méér producten moeten worden geteeld, méér afzetkanalen moeten worden gezocht, méér kennis moet worden ontwikkeld.

Tegelijkertijd moet er een breder aanbod worden verzorgd: naast zomergroenten, moeten er ook typische wintergroenten worden aangeboden. Veelal veronderstelt dat andere grond, zodat een gezamenlijke planning en coördinatie van de bouwplannen nodig wordt. Dat laatste dient ook om te voorkomen 'dat iedereen voor de gemakkelijke teelten kiest'.

Zo ook moet gewaakt worden voor een overproductie, terwijl ook het tegendeel, i.e. een tekortschietende productie moet worden vermeden. Kennis van de markt en voldoende flexibiliteit om op wisselende omstandigheden in te kunnen springen zijn dus cruciaal. De markt is hier, met andere woorden, beslist niet te begrijpen als een '*invisible hand*'. De markt vraagt om een adequate aansturing (Ostrom 1994; North 1990). Zonder actieve interventies kunnen de productkwaliteit, de continuïteit, de bereikbaarheid en de vereiste perspectieven niet worden gegarandeerd. Vervolgens blijkt men tegen de schaal van de bedrijven aan te lopen, want tijdens of na de omschakeling blijken veel bedrijven te grootschalig. Er is, voor de ecologische teelt, veel méér arbeid nodig. En veelal ook een technologie die niet of nauwelijks voorhanden is. Zo worden veredelingsactiviteiten en/of de ontwikkeling van aangepaste machines noodzakelijk. Men moet dit of zelf doen of anderen voldoende weten te interesseren.

De uitbouw van de ecologische landbouw (of meer in het algemeen: vernieuwing in de sector) vraagt al met al om *agency*, om het (individueel of gezamenlijk gedragen) vermogen om de gang van zaken actief en effectief te beïnvloeden en te oriënteren op de eigen inzichten en belan-

gen⁴⁰. Scherper gezegd, het veelal wat vaag blijvende begrip *agency* komt hier naar voren als *het vermogen om diverse, relevant zijnde (of relevant wordende) deelprojecten te koppelen en te coördineren, teneinde zo convergentie en synergie te creëren*⁴¹.

Een extra complicatie bij dit alles is dat de uiteenlopende projecten (bijvoorbeeld de vraag en aanbod van ecologische producten, de verwerkingscapaciteit, de intermediaire structuren voor distributie en afzet, etc.) *door de tijd heen* op elkaar moeten worden afgestemd. Beslissingen omtrent omschakelen *nu* en ecologische productie *in het volgende jaar*, veronderstellen een inschatting van de afzetmogelijkheden over *twee* jaar en verder. Het uitbouwen van faciliteiten voor verwerking, distributie en opslag veronderstelt op z'n minst een minimale zekerheid omtrent de toekomstige productie en consumptie. Enzovoorts.

Dit betekent dat *agency* noodzakelijkerwijs ook het vermogen betreft om met onzekerheden om te springen, om in situaties waarin lang niet alles duidelijk is, toch bepaalde lijnen uit te zetten. Tegelijkertijd komt daarmee een ander, wellicht essentieel kenmerk van *agency* naar voren. *Agency* betreft geen eenmalige interventie, het gaat om een doorgaand proces; om een proces ook dat *meerdimensionaal* is: er moet langs allerlei verbindinglijnen worden geopereerd om de noodzakelijke (maar vooralsnog onzekere) convergentie en synergie te bewerkstelligen – om duidelijkheid te maken, daar waar vooralsnog onzekerheid overheerst.

Onzekerheid en onduidelijkheid overheersen aanvankelijk. Ze worden geleidelijk aan gereduceerd doordat al werkende weg en langs verschillende wegen actief zekerheden worden gecreëerd: men experimenteert met aanvankelijk onbekende technieken, zodat nieuwe kennis wordt opgedaan. Relaties met consumenten worden geconsolideerd, waarbij ook weer nieuwe kennis wordt opgedaan, er worden nieuwe allianties gesmeed, etc.

Het contrast met de sterk geformaliseerde aanpak zoals we die kennen uit de sfeer van planning en projectaanpak, is groot (Long en Van der Ploeg 1990 en 1995). En intrigerend. Bij daadwerkelijke praktijkvernieuwingen geldt dat het doel weliswaar is te omlijnen, maar zich niet exact laat kwantificeren. Hetzelfde geldt voor de te ondernemen stappen: pas in de loop van de rit laten die zich, mede op grond van de opgedane ervaringen, nauwkeuriger bepalen. 'Het belangrijkste is dat je de kantlijnen definieert', aldus Henk Brouwer in hoofdstuk 1.

In meer geformaliseerde procedures ligt dat exact andersom. Doeleinden worden nauwkeurig gespecificeerd en de noodzakelijke stappen om tot dat doel te komen worden daar als het ware op mathematische wijze uit afgeleid. Deze aanpak suggereert een grote precisie en nauwkeurigheid en leent zich bovendien veel beter voor externe controle. Daarmee belichaamt de geformaliseerde projectaanpak ook nauwkeurig de dominantie van de toekomst over het heden, die in postmoderne constellaties besloten ligt. Mogen (schijn)precisie en controleerbaarheid tot op zekere hoogte ontbreken – het creëren van een *draagvlak* is daarentegen een essentieel ingrediënt van praktijkvernieuwing. Dankzij een meerledig draagvlak ontstaat vertrouwen (waarbij ik vertrouwen begrijp als antipode van trust). Draag-

vlak impliceert de in toenemende mate geschraagde verwachting dat deelprojecten kunnen worden samengebracht.

Ik wil dit illustreren met een andere praktijkvernieuwing: de oprichting en uitbouw van een van de eerste milieuoöperaties in Nederland, de Vereniging Eastermar's Lansdouwe (VEL) uit Oostermeer in Friesland.

'Wat voor ons toch heel belangrijk was', aldus Fokke Benedictus, de voorzitter van de VEL, 'was dat op een gegeven moment uit een onderzoek hier in de streek bleek dat 90 procent van de boeren geïnteresseerd was in agrarisch natuurbeheer, mits dat geen extra planologische beperkingen met zich mee zou brengen en mits er redelijke vergoedingen zouden zijn. Toen wisten we dat er steun in het gebied was, dat was voor ons toch wel een hele belangrijke, misschien wel de doorslaggevende impuls om aan de slag te gaan'.

Met deze steun in het gebied (waarin het project van de VEL als het ware al doorschemerde) was de kwestie van draagvlak echter nog verre van rond. Draagvlak impliceert het ineengrijpen en het wederzijds versterken van verschillende projecten. De thans voortdurend gestelde vraag – 'is er wel draagvlak in de streek?'⁴² – is, goedbeschouwd, een verkeerde vraag. Draagvlak veronderstelde hier in concreto een overheid die akkoord wil gaan met het zich ontwikkelende project, een overheid die de vereiste condities voor de plannen van de VEL wilde creëren. Zou zulk een perspectief ontbreken, dan zou 'onze bereidheid zich ontpoppen als pure onnozelheid; dan maken wij het gebied mooier en aantrekkelijker, waarna de overheid kan zeggen: kip, ik heb je, bedankt en hier heb je extra beperkende bepalingen omdat het gebied zo mooi is', aldus Pieter de Jong, een van de breinen achter de VEL.

Deze bedenking verdient onderstreping. De laatste decennia hebben de boerenstand geleerd dat goed gedrag vandaag zich maar al te gemakkelijk ontpopt als de molensteen van morgen – als het niet om je eigen nek is dan wel om die van de buurman. De erosie van trust (zie hoofdstuk 8) komt hier scherp naar voren. En omgekeerd kan men zo ook de waarde en betekenis van ándere 'voorbereidende'⁴³ werkzaamheden onderkennen.

Wat achteraf beschouwd erg belangrijk bleek, was een eerder bezoek (1986) aan de Europese Commissie in Brussel alwaar men duidelijk was geïnformeerd over de toen verwachte veranderingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Draagvlak overschrijdt altijd grenzen. Draagvlak kan niet in termen van intern en/of extern worden omschreven. Cruciaal is dat in en via een draagvlak al (een deel van) de noodzakelijke koppelingen tussen projecten wordt gelegd. Draagvlak is, met andere woorden, het *virtuele netwerk* dat in hoofdstuk 1 aan de orde kwam. Dat geldt zeker in de *beginfase*.

Daarnaast moet worden beklemtoond dat draagvlak nooit af is – het moet voortdurend worden gereproduceerd én worden uitgebreid om tot dan toe bestaande onzekerheden om te zetten in zekerheden. Zo was het voor VEL erg belangrijk dat de aanvankelijk nogal aarzelende houding van de kant van de boerenorganisatie werd omgezet in een daadwerkelijke steun. Belangrijk was ook de coalitie die werd geconstrueerd naar de milieu- en

natuurbeweging toe. De toekenning van de Friese milieuprijs aan de VEL én het winnen van de landelijke prijs voor voorbeeldplannen (van de RPD) bekroonden als het ware dit groeiende draagvlak.

De voorlopig laatste stap bij dit alles was de erkenning van de zijde van het ministerie van Landbouw. Met nog vier andere milieucoöperaties verkreeg de VEL begin 1996 van minister Van Aartsen het groene licht om de eigen plannen van aanpak te gaan realiseren. Daarmee werd ook erkend dat het generieke beleid op een aantal punten moest worden aangepast (door middel van ontheffingen) teneinde de milieucoöperaties de speelruimte te verschaffen die ze nodig hebben voor het bereiken van de algemene doelen waarvoor de sector zich gesteld weet.

Voor het evenwel zo ver was moesten de initiatiefnemers een soms duizelingwekkend, dan weer erg riskant spel spelen. De steun in het gebied kon alleen worden omgebouwd tot een actieve deelname aan en in de VEL als de overheid daadwerkelijk ruimte zou bieden (in de vorm van ontheffingen, in de vorm van gebiedsspecifieke modaliteiten voor algemene natuur- en landschapsprogramma's, etc.). En omgekeerd wilde men bij de overheid énkél nadenken over het bieden van deze ruimte als de VEL daadwerkelijk de te verwachten steun zou kunnen oriënteren op de realisatie van allerlei overheidsdoelstellingen.

Afstandelijk beschouwd een perfecte *catch 22*-situatie (of een *prisoners' dilemma* (Elias 1972)). Succesvol opereren is in zo'n situatie alleen mogelijk door iets te presenteren (in dit geval de notie van een goed functionerende milieucoöperatie) dat er nog niet is, maar dat wel kan worden waargemaakt. Iets waarvan de (potentiële) betrokkenen weten dat ze er beter bij betrokken kunnen zijn dan terzijde staan. Er wordt als het ware geopeerd met mogelijkheden die in de situatie van nu besloten liggen – mogelijkheden die kunnen worden gerealiseerd als ze over en weer ineen gaan grijpen. Maar het gevaar van een faliekante flater is nimmer afwezig: de initiatiefnemers weten dat ze hun nek behoorlijk uitsteken. Toch ontstaat zo draagvlak; als een aanvankelijk fragiele constructie die betrekking heeft op iets dat zou kunnen gaan gebeuren; als een constructie ook die geleidelijk aan geconsolideerd wordt.

De fragiliteit kan ik toelichten met een stukje geschiedenis dat nog niet eerder is geboekstaafd. In de week voorafgaande aan de oprichting van de VEL worden alle boeren uit het gebied uitgenodigd op een besloten vergadering in de kerk van het *Heechsân*, teneinde onderling nogmaals te checken hoever het draagvlak voert en hoe solide het is. De mogelijkheden die op provinciaal en landelijk niveau worden geboden, zijn nadrukkelijk gesondeerd. Nu komt het erop aan om met alle boeren uit het gebied tot een uitdrukkelijke stellingname te komen.

Op het laatste moment dreigt er echter alsnog een kink in de kabel te komen. In de agrarische pers wordt het embargo op publicatie geschonden, zodat men aan de vooravond van deze beslissende vergadering kan lezen dat er in Eastermar een milieucoöperatie is opgericht. Dat had natuurlijk volstrekt verkeerd kunnen vallen: 'Het staat verdorie al in de krant terwijl wij het er hier nog over moeten hebben!' Dankzij het gezag

evenwel van mannen als Fokke Benedictus, Hedzer Bergsma en Pieter de Jong wordt deze klip omzeild. In de loop van de vergadering wordt het draagvlak verder geconsolideerd. In feite wordt dan al de VEL opgericht, maar er mag nog niets uitlekken (iets dat opnieuw bijna misloopt). In de daarnavolgende week wordt, in het bijzijn van Kamerleden, notaris en pers, de VEL officieel opgericht.

Thans is de VEL een bloeiende lokale organisatie, die op tal van plaatsen navolging vindt. Via de VEL verkrijgt het gebied een niet onaanzienlijke additionele inkomensstroom én de juridische en bestuurlijke ruimte om landbouw en natuurbeheer te combineren. De VEL is nu zoveel als een *obligatory passage point* voor alle beleidsinstanties die plannen met dit gebied hebben.

Terugblikkend zou het verhaal kunnen worden verteld als een aaneenschakeling van slimme zetten en goede stappen die tezamen een *succes-story* componeren. Toch zou zo'n verhaal apert onjuist zijn – precies omdat het voorbij zou gaan aan de niet onaanzienlijke *agency* die werd verlangd van de initiatiefnemers en de latere bestuurders. Het zou ook onjuist zijn voorzover het voorbij zou gaan aan alle onzekerheden die zich tijdens het proces deden gelden (je kunt wel gelijk *hebben*, maar je moet het nog wel *krijgen* ook). En ten slotte zou zo'n verhaal onjuist zijn daar waar het een lineair groeiend draagvlak zou suggereren. Een draagvlak (als netwerk dat diverse deelprojecten verbindt) moet elke keer weer opnieuw worden gereproduceerd. Zelfs voorafgaande aan en ook tijdens de uiteindelijk succesvolle ontmoeting met de minister van Landbouw stond dit draagvlak in bepaalde opzichten onder een uitermate hoge spanning.

Agency is cruciaal bij de creatie en reproductie van draagvlak. De voormannen van milieucoöperaties moeten vaak vooruitlopen op de te verwachten gebeurtenissen. Ze moeten hun achterban mogelijkheden schetsen die vooralsnog geen werkelijkheid zijn. Ze moeten daarnaast de achterban ook zo weten te interesseren (en zoveel vertrouwen weten te genereren) dat ze als het ware een mandaat krijgen om verder te zoeken en te onderhandelen. Vervolgens moeten de voormannen in hun gesprekken met overheden en andere instellingen opnieuw vooruitlopen: 'als jullie in overeenstemming met ons dat en dat doen, dan zal er bij ons in het gebied dat en dat gebeuren'.

De voormannen reiken als het ware op verschillende belangrijke punten *voorbij* de bestaande arrangementen en institutionele patronen, om zo de mogelijkheid tot nieuwe koppelingen te sonderen en eventueel te bestendigen en opnieuw te institutionaliseren. Dat vergt veel. In de woorden van Peter Bol, een van de trekkers van de milieucoöperatie van tuinders uit het Westland: 'Je kan heel ver gaan, maar er zijn grenzen ... je bent en blijft wel zelf verantwoordelijk en aansprakelijk ... je moet steeds heel goed uitkijken of je je kop niet in een strop legt ... en omgekeerd: ook als het werk een succes dreigt te worden moet je verrekt goed uit blijven kijken'.

In tijden van verandering geldt nog meer dan anders dat je praktijken mede moet beoordelen aan de hand van wat ze *aan het worden zijn*. Veel

praktijken zijn, ik gebruik een uitdrukking van Woodie Guthrie, een 'gebed voor de toekomst'. Ik beklemtoon dat omdat gedurende de eerste jaren waarin milieucoöperaties als de VEL functioneren, verscheidene wetenschappelijke publicaties verschijnen waarin de milieucoöperaties letterlijk en figuurlijk worden weggeschreven. De stellingname van collega Gisbergen van de Universiteit van Utrecht zou je wat dat betreft een klassiek voorbeeld kunnen noemen (Driessen *et al.* 1995). Men neemt milieucoöperaties naar wat ze *zijn*, niet naar wat ze aan het *worden* zijn. Deze stellingname is exemplarisch voor het expertsysteem als geheel: ontwikkelingspotenties die in het heden liggen besloten, worden genegeerd. Het enige wat telt, zijn de *grand designs*, de in de toekomst gesitueerde herordening waarbij alles gedacht kan worden *los* van welke praktische belemmering dan ook. Dat het *ontbreken* van draagvlak daarbij een welhaast chronisch verschijnsel is, zal geen betoog behoeven. Dat zo ook steeds dat merkwaardige spanningsveld van hoge pretenties en feitelijke onmacht wordt gecreëerd, zal evenmin extra toelichting behoeven.

Tot zover een eerste discussie van het *hoe* van plattelandsvernieuwing. Want of het nu gaat om het produceren en vermarkten van kwark of om de oprichting van een milieucoöperatie, steeds komt het ontwikkelen van adequate netwerken (en daarmee van draagvlak) naar voren als de grote moeilijkheid. Daarmee is ook een grens aangegeven. Het ontplooiën van agency vraagt om veelal hoge transactiekosten: alles moet worden gevolgd, waar nodig moet worden ingegrepen, gepleit en bijgestuurd. Het ontwikkelen van nieuwe socio-technische netwerken is als een steen die in het water valt: de golven breiden zich concentrisch uit. Waar één probleem is opgelost, bakent het volgende zich reeds af. Waar in de bestaande netwerken alles naadloos ineengrijpt (via routines en beproefde procedures), daar weet men zich bij vernieuwing, bij het opbouwen van nieuwe socio-technische netwerken geconfronteerd met een aaneenschakeling van fricties. Vernieuwing reikt daarom tot het punt waar het allemaal te veel wordt; waar de transactiekosten (de tijd, moeite en ook het geld dat gemoeid is met het voorelkaar krijgen van iets) de te verwachten baten en/of simpelweg de beschikbaarheid ervan gaan overtreffen.

Een simpele illustratie moge dit verduidelijken. In de bloemen- en tuinbouwsector kent men een aantal prachtige bedrijven die gespecialiseerd zijn in het voortbrengen van het plantaardig materiaal waar wereldwijd verder mee wordt gewerkt. Zo ken ik enkele Gerberabedrijven die vrijwel de gehele wereld voorzien van plantmateriaal. Deze bedrijven zijn met name zo uitzonderlijk omdat ze het globale en het lokale op fascinerende wijze combineren. Delen van het productieproces worden gerealiseerd in bijvoorbeeld Polen en India. Koelwagens en vliegtuigen zijn deel van het socio-technische netwerk.

Het punt nu is dat deze ondernemingen (alle gesitueerd rond Aalsmeer) per onderneming meestal twee tot vijf mensen in dienst hebben die niets anders doen dan systematisch contact onderhouden met de afnemers (tussen de 20 en de 60 per bedrijf). Deze mensen vliegen voortdurend de wereld over om te horen wat de ervaringen met het plantmateriaal zijn,

hoe de regionale markt het doet (welke variëteiten het meest gevraagd worden en hoe de markt zich ontwikkelt), uiteen te zetten welke nieuwe lijnen men aan het selecteren is, én om vervolgens aan de moederonderneming te rapporteren wat de bevindingen zijn en hoe er moet worden gereageerd.

Spreeken van een markt zou, in dit verband, wel een erg vérgaande abstractie zijn. Het gaat om een socio-technisch netwerk waarmee en waardoor een markt wordt *gemaakt*. Tegelijkertijd is duidelijk dat spreken van een socio-technisch netwerk inhoudt dat het om *resources* gaat: om twee tot vijf mensen per onderneming die dit netwerk tot een realiteit maken. Het gaat kortom om tijd, moeite en geld. Om *agency* die inderdaad het nodige veronderstelt.

Precies daarop kan vernieuwing stuklopen: het wegzetten van een nieuw product (men denke aan 'Kaas' van Elschot (1938), het geaccepteerd krijgen van een nieuwe oplossing zowel bij de overheid als bij de eigen achterban – het zijn stuk voor stuk activiteiten die hun grenzen kennen, juist omdat er zoveel *agency* gevraagd wordt.

Misschien is dat wel het drama van onze tijd: met onze vermogens komen er ongelooflijk veel nieuwe perspectieven, nieuwe ontvouwingmogelijkheden binnen bereik. Tegelijkertijd vraagt de realisatie van die perspectieven om zoveel *agency*, dat alleen daardoor al de meeste van deze nieuwe ontvouwingmogelijkheden onbenut blijven. Want in en door de vervolmaking van het vigerende technologische regime worden de mogelijkheden om er doorheen te breken, steeds verder dichtgespijkerd.

Dat kent verschillende vormen. Eén is dat in het wijdvertakte staatsapparaat een vergaande arbeidsdeling wordt doorgevoerd, waardoor het ontwerpen, het uitleggen, maar vervolgens ook het interpreteren, het toepassen en het bewaken van specifieke regels toevalt aan één of enkele specialisten. In dergelijke situaties is elk spoor van de *trias politica*s, elke mogelijkheid tot '*checks and balances*' vrijwel per definitie zoek.

Een ander mechanisme waardoor het realiseren van *agency* in vergaande mate kan worden geblokkeerd, is het toekennen van een absoluut primaat aan het heersende expertsysteem bij alle kwesties waarbij kennis in het geding is. In dergelijke situaties zal het expertsysteem (dat slechts één ontwikkelingsvorm heeft geëlaboreerd tot technologisch traject, terwijl omtrent andere, niet onderzochte mogelijkheden geldt dat zulks niet kán) tenderen naar een sterk conservatisme, waarbij '*countervailing mechanisms*' opnieuw ontbreken. De laatste jaren hebben daaromtrent een schrijnende casuïstiek opgeleverd⁴⁴.

Tegen de geschetste achtergrond is het niet verbazingwekkend dat een belangrijk deel van plattelandsontwikkeling-als-praktijk verloopt via het zoeken naar autonomie. Het is alsof de creatie van *vrijheid-van*, teneinde te komen tot een *vrijheid-tot* het bewerkstelligen van vernieuwingen (zie hoofdstuk 2) weer bij uitstek actueel is (nu niet eens zozeer ten aanzien van de markten, maar vooral ten aanzien van de institutionele kaders welke het economische handelen reguleren). Het gebruik van eigen *resources* (van welke aard dan ook), een geleidelijke stap-voor-stap uitbouw

waardoor ook *learning-by-doing* (Dosi 1988) en tijds correcties mogelijk zijn, het geleidelijk aan opschalen van de activiteiten en het geleidelijk aan creëren van rentabiliteit zijn daarbij essentiële elementen; elementen waarmee ook de transactiekosten laag kunnen worden gehouden en bovenal over een langere periode kunnen worden uitgesmeerd. Daarmee zijn evenzovele punten genoemd die het proces van plattelandontwikkeling zijn kracht verlenen; punten ook die essentieel zijn in de discussie van het hoe van plattelandontwikkeling (zie verder De Bruin 1997b).

De verborgen kracht van plattelandontwikkeling schuilt ook in belangrijke mate in de synergie die op diverse niveaus wordt geconstrueerd. Dat gebeurt binnen individuele boerenbedrijven, waarin diverse vernieuwingen worden gecombineerd en op elkaar worden afgestemd. Het gebeurt ook op andere schaalniveaus. Bijvoorbeeld in en door de al genoemde hermening. Maar ook door nieuwe, institutioneel ingekaderde marktrelaties te creëren.

9.4 De impact van nieuwe sociaal-economische relaties

De Stichting Waddengroep vormt daarvan één van de meest boeiende voorbeelden. In een netwerk van tientallen producenten en verwerkers worden over en weer producten geleverd teneinde het totale arrangement uit te breiden en te schragen. In tabel 9.7 heb ik een aantal kenmerken van een vernieuwend bedrijf op een van de waddeneilanden samengevat en vergeleken met een grotere groep doorsneebedrijven van het Friese platteland. Het bedrijf in kwestie (van Getje en Piet van Zwol) representeert om te beginnen de welhaast klassieke achterstandssituatie van de waddeneilanden. De opbrengst per 100 kilogram meetmelk is, in verband met de transportkosten, *lager* (69 versus 72 gulden). De mestkosten zijn *hoger* (8 versus 4 gulden per 100 kilogram melk). Niet omdat er zo uitbundig wordt bemest, maar opnieuw door de transportkosten van de vaste wal naar het eiland. Lagere opbrengsten en hogere kosten, het lijkt de vrijwel onvermijdelijke basis voor een niet te negeren marginalisatie.

Op ditzelfde bedrijf evenwel zijn enkele vernieuwingen doorgevoerd. Op ongeveer de helft van het bedrijfsareaal wordt gedaan aan natuurbeheer en -ontwikkeling. De daarmee samenhangende beheersvergoedingen vertalen zich in de post overige opbrengsten (11 versus 3 gulden per 100 kilogram melk). Daarnaast wordt, met name op dit natuurareaal hoogwaardig mestvee gehouden dat zijn weg vindt in de lokale restaurants. In de toeristenmarkt die 's zomers van grote omvang is, zijn lokale en kwalitatief hoogwaardige producten veelgevraagd. Als gevolg hiervan is de post omzet en aanwas 21 gulden per 100 kilogram melk tegen 9 op het vasteland.

Het netto-effect van de aldus gecombineerde vernieuwingen (die elk voor zich slechts een bescheiden inkomenseffect bewerkstelligen) is – dankzij de gecreëerde synergie – dat het saldo per 100 kilogram melk niet beduidend lager, maar juist significant hoger is dan dat van de vergelijkingsgroep: 73 versus 63 gulden per 100 kilogram melk. Dat is precies het

beroemde 'dubbeltje in de melk' (zo heet dat op het platteland) dat het grote verschil maakt.

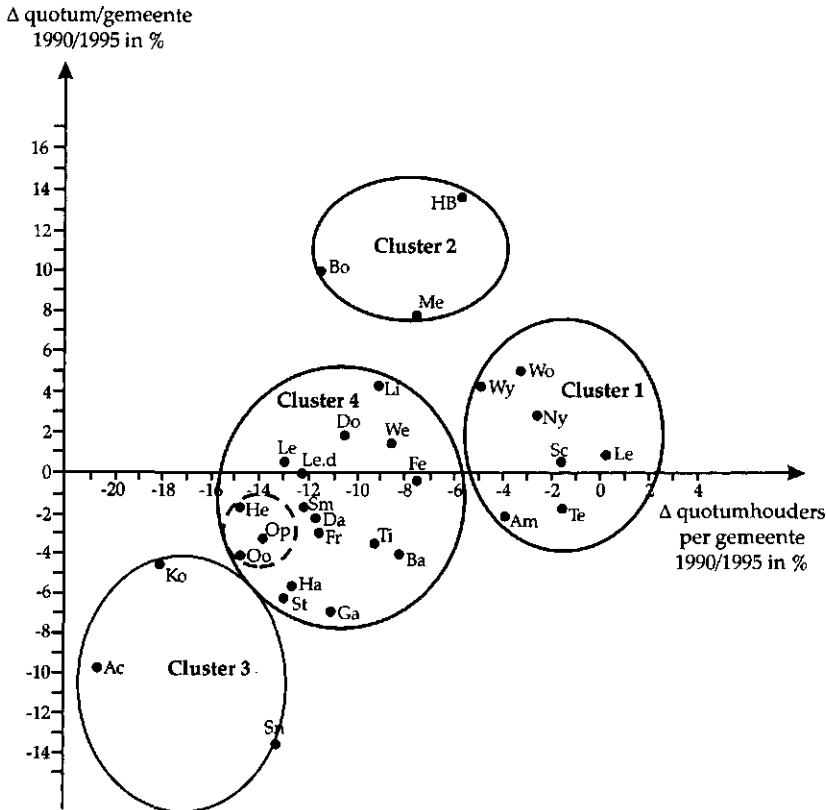
Tabel 9.7 Bedrijfsgegevens van een 'vernieuwend' bedrijf op een waddeneiland vergeleken met een referentiegroep

Omschrijving/ kengetal	Vernieuwend bedrijf	80 bedrijven BEAG
tot. oppervlakte	40 ha	
ha grasland	33 ha	
ha maïs	7 ha	
melkquotum	ca. 330.000 kg	
melkkoeien	45 stuks	
jong- en vleesvee	82 stuks	
quotum/ha	8250	12800
kg melk/koe	7591	7344
vet-%	4,32	4,48
eiwit-%	3,36	3,49
omzet en aanwas/koe	1645	679
kg krachtvoer/koe		
	2546	2035
Opbrengsten in gld per 100 kg meetmelk:		
– melkopbrengsten	69	72
– omzet en aanwas	21	9
– overige opbrengsten	11	3
<i>totaal</i>	<i>101</i>	<i>84</i>
<i>Kosten in gld per 100 kg meetmelk</i>		
– totale voerkosten	12	12
– KI/veearts/ overige veekosten/rente vee	8	5
– meststoffen	8	4
<i>totaal</i>	<i>28</i>	<i>21</i>
<i>saldo in gld per 100 kg meet- melk</i>	<i>73</i>	<i>63</i>

Reikt de betekenis van de cijfers zoals samengevat in tabel 9.6 verder dan het individuele bedrijf in kwestie? Tijdens een andere intellectuele zwerftocht komt het antwoord op die vraag naar voren. In het kader van de Commissie-Langman, die voor het kabinet een plan moest opstellen voor economische en ruimtelijke interventies (Langman 1997), verkrijg ik in het voorjaar van 1997 gedetailleerde gegevens van het COS (Centraal Orgaan Superheffing). Deze gegevens hebben betrekking op de ontwikkeling van het melkquotum per gemeente als ook op de ontwikkeling van het aantal quotumhouders (een nieuwe term die grotendeels hoewel niet helemaal samenvalt met de bekende term melkveehouder). De periode waarover het

gaat is 1990-1995. In grafiek 9.8 zijn de ontwikkelingen in de provincie Fryslân per gemeente samengevat.

Grafiek 9.8 De ontwikkeling in de tijd (1990-1995) van het totale quotum en het aantal quotumhouders per Friese gemeente

Men ziet in een oogopslag dat er sprake is van uiteenlopende ontwikkelingsprocessen. Weliswaar is er zowel provinciaal als landelijk sprake van dalende quota en van een zelfs forse daling van het aantal melkveehouders (quotumhouders), maar de gemiddelde trend is absoluut niet maatgevend voor wat er in de verschillende gemeenten gebeurt. In grafiek 9.8 heb ik de gemeenten in vier groepen geclusterd⁴⁵. Een opvallende groep is die waar het aantal quotumhouders *grosso modo* gelijk blijft en waar ook het quotum in grote lijnen stabiel is (of, beter gezegd, op peil wordt gehouden). In meer algemene termen: in deze groep (in deze gebieden) blijft het productiepotentieel in stand en wel zo dat de ermee samenhangende werkgelegenheid op peil blijft.

De hamvraag is natuurlijk waar dit aan ligt. Het is om te beginnen opmerkelijk dat in de bedoelde groep (cluster 1 in de grafiek) alledrie de waddeneilanden aanwezig zijn waar nog wordt geboerd. Dat zijn Schiermonnikoog, Ameland en Terschelling. Op alledrie is sprake, veel meer dan op het vasteland, van een aanzienlijke verbreding van de bedrijfsontwikke-

ling. Zeker in de onderhavige periode (1990-1995) was er sprake van een markant verschil⁴⁶. Naast agrotourisme (op Schiermonnikoog bijvoorbeeld hebben alle melkveehouderijbedrijven een minicamping en/of een serie, veelal fraaie appartementen die zijn ingebouwd in oude schuren; ook op Ameland is agrotourisme van oudsher een belangrijk gegeven), spelen ook de voortbrenging van bijzondere, kwalitatief hoogwaardige producten (onder meer op Terschelling), agrarisch natuurbeheer (soms in combinatie met de voortbrenging van bijzonder vlees) en directe vermarkting hierbij een belangrijke rol. De laatste jaren wordt de geduide verbreding met verve uitgebouwd naar nieuwe vormen. Het eerder aangehaalde voorbeeld (zie tabel 9.7) is daarvan een voorbeeld.

De positie van de drie waddeneilanden in grafiek 9.8 nu, toont aan dat door middel van een dergelijke verbreding een belangrijke bijdrage kan worden geleverd aan de plattelandseconomie. Op deze wijze kan het quotum worden behouden (dat anders zeker wegvloeit uit dergelijke, soms als zwakkere landbouwgebieden geduide zones) en bovendien kan zo extra werkgelegenheid worden gecreëerd (die zich vertaalt in het behouden van agrarische werkgelegenheid en die, afgaande op andere informatie, soms ook leidt tot het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen). Grafiek 9.8 onderstreept met andere woorden het algemene belang van vernieuwingen op microniveau zoals samengevat in tabel 9.7.

Grafiek 9.8 bevat meer intrigerende geheimen. Ik ga kort in op enkele aspecten, met name ook omdat ze aangeven dat verbreding niet in geïsoleerde zin kan worden betracht, maar een breder kader veronderstelt. Een tweede groep gemeenten in dit opvallende eerste cluster ligt, zeg maar, tussen de kop van de Afsluitdijk en het achterland van Lemmer. Het gaat om Wonseradeel, Wymbritseradeel, Nijefurd en Lemsterland. Een opvallend gat wordt gevormd door de afwezigheid van Gaasterlan-Sleat.

Een nadere analyse voert me naar de volgende punten. De gemeenten Wonseradeel, Wymbritseradeel en Nijefurd hebben in het recente verleden allemaal ruilverkavelingen in de ouderwetse zin van het woord gekend. De mankementen in de externe productieomstandigheden (één van mijn zegslieden sprak van *apegroun*) werden weggenomen. De indruk overheerst dat juist hierdoor de melkveehouderij in deze gebieden een impuls heeft gekregen die verder reikt dan de externe productieomstandigheden alleen. Er is veel geïnvesteerd, men heeft het gevoel dat de boel op orde is, er is quotum aangekocht; kortom, er is sprake van een dynamische sector die de uitdagingen en problemen aankan.

Daarmee is het verhaal echter niet af. Er blijken een paar cruciale randvoorwaarden mee te spelen. Met een aantal vergelijkingen kunnen we dat verduidelijken.

De Zuidwest-Hoek (ZWH) én Zuidoost-Friesland (ZOF) gelden allebei als sterke melkveehouderijgebieden. Daarbij is sprake van een duidelijke hiërarchie. Het laatstgenoemde gebied komt op de eerste plaats. Het geldt als het beste melkveehouderijgebied van heel Nederland. Er zijn forse bedrijven en de productieomstandigheden zijn optimaal. Toch is er in ZOF sprake van een forse daling van het aantal quotumhouders; die ligt in de

gemeenten Heerenveen, Opsterland en Ooststellingwerf tussen de 14 en 15 procent. De ontwikkeling van het quotum ligt evenwel rond het landelijke gemiddelde, terwijl het in Nijefurd, Wymbritseradeel en Wonseradeel stijgt.

Het belangrijkste verschil tussen de ZWH en ZOF ligt in de structuur. In ZOF is sprake van een markante dualiteit: naast een kleinere groep van zeer grote bedrijven is er een grote groep van kleine bedrijven. In de ZWH is dit veel minder het geval; daar geldt in de breedte dat er sprake is van robuuste bedrijven. De structuur is minder dualistisch, meer egalitair.

Een tweede belangrijke punt is de zekerheid omtrent het gebruik van de groene ruimte. Met name in de ruilverkaveling Koudum (in Nijefurd) zijn indertijd de gemoederen zeer hoog opgelopen (de ontwikkeling van het relatienotabeleid is één van de directe consequenties geweest van deze *reboelje*). Voor het onderhavige gebied is toen gekozen voor een duidelijke scheiding. Dit heeft langetermijnzekerheid gebracht onder de melkveehouders.

Vergelijken we dit met de aangrenzende gemeente Gaasterlan-Sleat, dan blijkt dat daar in de hele onderhavige periode *onzekerheid* heeft gegolden. Die onzekerheid heeft geleid tot het brede verzet tegen de EHS (zie Nijhoff *et al.* 1996). Dezelfde onzekerheid bracht verschillende boeren ertoe om, in de periode 1990-1995, hun bedrijf te verplaatsen naar het noorden van Friesland of naar Groningen. Vandaar de zo opvallend andere locatie van Gaasterlan-Sleat in de grafiek. Opnieuw: een langetermijnzekerheid omtrent de functies van het landelijke gebied lijkt cruciaal te zijn⁴⁷.

Een derde punt van belang lijkt het *prijseffect*. Tussen 1985 en 1994 was Workum (De Goede Verwachting) de fabriek die continu de hoogste melkprijs van Nederland betaalde (inmiddels is dit verschil weggeniveleerd). De melkprijs lag meestal één tot twee cent boven die van het toenmalige Friesland Dairy Foods. Op het niveau van het gemiddelde bedrijf impliceert dat al gauw een extra-opbrengst van een 6000 gulden per jaar, of 30.000 gulden over de hier bestudeerde periode als geheel.

Nu weet eenieder die verstand heeft van de boereneconomie, dat een dergelijk verschil niet kwantitatief kan worden doorgerekend naar allerlei investeringsbeslissingen. Toch is het niet onbelangrijk. Of zoals een van mijn informanten zei: 'In plaats van twee keer, hoeven de boeren nu maar één keer te *krimmenearjen* alvorens ze een belangrijk besluit nemen.'

Meer in het algemeen gesteld zou ik willen zeggen dat dit punt op indirecte wijze aangeeft hoe belangrijk het is dat door vernieuwing op het niveau van de ketens, hogere prijzen-af-boerderij worden gerealiseerd. Dat kan binnen de bestaande ketens, het kan ook door de ontwikkeling van nieuwe ketens.

Samenvattend: naast de al aangestipte verbreding, die vooral wordt verbeeld door de positie van de waddeneilanden, komen het bewerkstelligen van een meer egalitaire productiestructuur, het bieden van langetermijnzekerheid omtrent de groene ruimte en de vernieuwing op het niveau van de ketens als belangrijke strategieën naar voren.

Ten slotte de laatste gemeente uit cluster 1. Dat is Lemsterland⁴⁸. Deze gemeente lijkt haar positie in deze groep te danken te hebben aan de

strategie van het zuinige boeren. De bedrijven in deze gemeente zijn op relatief voorzichtige wijze (stap-voor-stap) ontwikkeld. Mede daardoor is er sprake van een gunstige verhouding tussen vreemd en eigen vermogen. Er is sprake van een relatief geringe afhankelijkheid van externe inputs (ook interessant in verband met de duurzaamheid), zodat er een gunstige verhouding is tussen opbrengsten en kosten. Dit alles impliceert een zekere robuustheid in de relatie ten aanzien van de markten en ten aanzien van de ontwikkelingen die zich daar voltrekken.

Zo zijn we een breed scala aan potentiële strategieën tegengekomen – strategieën die kunnen worden benut bij de zoektocht naar méér, of in ieder geval naar het behoud van werkgelegenheid in de agrarische sector. Daarbij gaat het om strategieën die, zagezegd, hun waarde al tot op zekere hoogte in de praktijk hebben bewezen. Het zijn ook strategieën waar, zo zou men denken, vanuit het ministerie van Landbouw als expertsysteem gretig op zou moeten worden voortgebouwd, teneinde het vitale platteland dat men thans nastreeft vorm en inhoud te geven. Merkwaaardig genoeg gebeurt dat niet.

9.5 Het ministerie van Landbouw als *non-agency*: een case-studie

Met de politieke agenda die toenmalig minister Van Aartsen in het voorjaar van 1995 publiceert (Van Aartsen 1995) – een agenda die interessant genoeg *buiten* de ambtelijke lijnen om tot stand komt – worden plattelandsvernieuwing en -ontwikkeling voor het eerst manifest op de politieke agenda geplaatst. 'Dynamiek en vernieuwing', de titel van deze politieke agenda, is de eerste nota van wat later een lange stroom van nota's zal gaan worden. Vooral onder de toenmalige landbouwminister Apotheker en staatssecretaris Faber zwelt die stroom aan. De voornemens die erin worden gearticuleerd, zijn sympathiek. Maar ondanks deze voornemens blijft er sprake van een gigantische disconnectie tussen beleid en praktijk: tussen het *voornemen* om plattelandsontwikkeling effectief te stimuleren en de *praktijk* van plattelandsvernieuwing.

Daarmee ontstaat een schier *virtuele* wereld: zinsbegoochelend en frustrerend tegelijk. Het ministerie staat voor plattelandsontwikkeling, maar de daadwerkelijke plattelandsontwikkeling wordt door datzelfde ministerie steeds meer gefrustreerd. Alvorens ik daar in meer algemene zin op inga, wil ik terugkeren naar de rode draad die door dit hoofdstuk heenloopt. Op 3 april 1998 deelt minister Van Aartsen de Tweede Kamer mee⁴⁹ dat hij 'op grond van beide rapporten [een evaluatierapport van het IKC en een eigen tussentijdse evaluatie van de milieucoöperaties⁵⁰] heeft besloten tot voortzetting van het Bestuurlijk Experiment, in versterkte vorm'. Daarbij refereert de minister aan 'het succes van de [...] milieucoöperaties [... aan] het elan dat is toegenomen en aan de geboekte milieuwinst'. Ook 'zijn er doorbraken gerealiseerd in de verhouding tussen boeren en maatschappelijke organisaties. Er heeft in veel gevallen een omslag plaatsgevonden in de houding van boeren ten aanzien van het beheer van natuur, landschap en milieu'. In dezelfde brief geeft de minister aan het

experiment voort te willen zetten, sterker nog: 'een nieuwe impuls' te geven. Het tegendeel zal gebeuren.

Op verzoek van minister Van Aartsen was ik van het begin af aan betrokken bij de op- en uitbouw van de milieucoöperaties en wel als voorzitter van het reguliere overleg tussen de milieucoöperaties en het ministerie. Mede vanuit die positie heb ik het opereren van het ministerie enigszins leren kennen.

De directie die namens het ministerie direct bij het zogeheten bestuurlijk experiment (het tijdelijk verlenen van ontheffingen zodat ruimte ontstond om de beleidsdoelstellingen op het vlak van milieu, landschap en natuur eerder, beter en efficiënter te realiseren) was betrokken, was de toenmalige directie Milieu, Kwaliteit, Gezondheid (MKG).

De directies van LNV hebben elk een eigen *domein*, een werkveld waarvan de directie in kwestie denkt dat het 't eigen terrein is – het terrein dat door de directie in kwestie wordt bestierd. De directies bewaken dit eigen domein zorgvuldig; er wordt met argusogen gelet op de overige directies en er doen zich regelmatig grensconflicten voor – ook tussen de directies en de bestuursraad (het hoogste orgaan binnen het ministerie).

Het experiment met milieucoöperaties wordt op MKG van meet af aan als een bedreiging en tot op zekere hoogte ook als een aanslag ervaren. Het is een idee dat van *buiten* komt – het spoort niet met het eigen project. Het is ook een risicovol project. Het risico dat het zal mislukken is, zeker in de ogen van de MKG-staf, hoog. Van een echte *commitment* is dan ook geen sprake.

Nadat de eerste vijf milieucoöperaties op verzoek van toenmalig secretaris-generaal Van der Lely in drie maanden hun plannen van aanpak hadden uitgewerkt, had MKG zes maanden nodig om deze plannen te bestuderen. Dat nam niet weg dat op de eerste vergadering de MKG-directeur de milieucoöperaties aanraadde om 'nu toch eens plannen van aanpak uit te werken'. Hij had ze niet alleen niet gelezen, hij wist niet eens van het bestaan ervan.

Tijdens deze vergadering wordt ook meegedeeld dat de milieucoöperaties meermalen gesprekken hadden gevoerd met de Vaste Commissie voor Landbouw (VCL) van de Tweede Kamer en dat de VCL zich achter de plannen had geschaard. Dit ontlokte de directeur in kwestie de wrevelige opmerking dat 'die Kamerleden maar doen, de ene dag willen ze dit, de andere dag dat, je kunt dat niet serieus nemen'. Het is typerend voor de heersende domein-opvatting.

De verdere beleidsvoorbereiding van de kant van MKG staat in hetzelfde teken. Directies vatten alle lopende kwesties samen in overzichtelijke dossiers en leggen de minister daarbij een voorstel voor hoe hij zou moeten handelen c.q. besluiten. Zo ook in dit geval. De minister legt de meeste voorstellen van MKG-zijde echter naast zich neer en besluit zelfstandig een opening te bieden voor de eerste milieucoöperaties. Dit gaat gepaard met een fors conflict. Het idee dat het eigen domein wordt overgenomen en/of bedreigd, neemt toe.

Uit gesprekken met diverse medewerkers van LNV begin ik ook steeds meer te begrijpen 'dat het een hele toer is om iets rond te zetten als een

directie daar niet toe geneigd is'. De directeur van MKG bevestigt dat als het ware als hij tegen het einde van de bewindsperiode van Van Aartsen gaat handelen vanuit de gedachte dat 'die minister straks toch weg gaat ... dan kunnen we weer overgaan tot de orde van de dag'.

Hoe dan ook, met de actieve steun van de Tweede Kamer, de minister, de agrarische pers en enkele regionale directies van het ministerie (met name Directie Noord) komt uiteindelijk toch het groene licht. De milieucoöperaties gaan aan de slag en behalen een aantal niet onbelangrijke successen, zoals de minister ook constateert in de hierboven aangehaalde brief van april 1998. Bij deze (partiële) successen is de rol van MKG minimaal. De milieucoöperaties stuiten bij de realisatie van hun plannen voortdurend op het vigerende technologische regime. Eén ontheffing geeft weliswaar enige ruimte, maar betekent ook dat je vrijwel onmiddellijk tegen de volgende barrière oploopt.

Hiermee geconfronteerd ontwikkelen de milieucoöperaties nieuwe voorstellen, waarna MKG als poortwachter (*obligatory passage point*) constateert dat ze niet corresponderen met de vigerende procedures en routines, waarna ze als onuitvoerbaar worden bestempeld. Er is kortom geen enkele inzet om de vele praktische problemen in de verhouding tussen overheid en sector (i.c. LNV en milieucoöperaties) daadwerkelijk op te lossen.

Dat is niet alleen een kwestie van onwil, het is ook een kwestie van onmacht. MKG moet opereren te midden van andere directies. LNV moet, op zijn beurt, allerlei beslissingen delen met bijvoorbeeld VROM. Weer andere kwesties behoren mede tot de competentie van de provincies. Al deze actoren zijn verbonden door een netwerk. Een netwerk dat enkel bij de gratie van een hoge consensus kan functioneren, een consensus die steeds weer moet worden geformaliseerd en bevestigd via het parafencircuit: een besluit komt enkel tot stand als alle daartoe bevoegde actoren en instanties een paraaf ter bevestiging hebben gezet.

Consensus en circuit maken het ambtelijk apparaat tot een redelijk geolie-de machine, tot een integraal en belangrijk onderdeel van het heersende technologische regime, dat is toegesneden op een doorgaande structurele ontwikkeling (zie hoofdstuk 6 van dit boek) en op een daarbij behorende centralisatie van de beslissingen. Milieucoöperaties botsen, althans in potentie, met dit regime. Zij staan voor (een bescheiden mate van) lokale zelfregulering én voor een (voorzichtige) verbreding van de landbouwbeoefening die contrasteert met de notie van structurele ontwikkeling.

Bij het introduceren van de milieucoöperatie *als praktijk* kan het dan ook niet anders dan dat er frictie ontstaat. En hoewel deze frictie steeds zeer wel oplosbaar is, weigert MKG de daartoe benodigde *agency* te ontplooiën. Meer in het algemeen gesteld: in het typische netwerk van directies, uiteenlopende ministeries, onderzoeksstations, provincies en ga zo maar door kan een voorstel niet verder reiken dan de meest behoudende schakel toestaat. Vernieuwing of verandering kan niet méér zijn dan het kleinste gemene veelvoud. Veelal zal dat nul zijn. Dan gebeurt er dus niets.

Daar voegt zich bij, zo leert deze episode, dat politieke aansturing haar eigen limieten kent. Een minister kan zich twee, hooguit drie keer bemoeien met de details van een zaak, maar niet wekelijks. Hij of zij *moet* terug

kunnen vallen op zijn ambtenaren. Hetzelfde geldt voor de Tweede Kamer. Daar resteerde uiteindelijk bovenal ergernis: 'Hebben die klojo's dat akkefietje nu nog niet goed geregeld?'

In het eerste hoofdstuk van dit boek heb ik de notie van *non-agency* gespecificeerd. Welnu, op grond van de ervaringen met milieucoöperaties kan men stellen dat het hedendaagse ministerie van LNV bovenal *non-agency* representeert: onvermogen om dát te realiseren wat afwijkt van datgene waarop het technologisch regime van oudsher is afgestemd.

De nieuwe impuls waar de minister in april 1998 van sprak (het was zijn laatste maand als minister van LNV) wordt effectief gedemonteerd door MKG. In de richting van de milieucoöperaties wordt meegedeeld dat er geen 'voorstellen voor échte zelfregulering op tafel zijn gelegd' (inderdaad, die had hetzelfde MKG stuk voor stuk afgeschoten). MKG zegt dus met de meeste milieucoöperaties te willen stoppen. Met een drietal wil men verder gaan: VEL, VANLA en Waterland. Er is evenwel geen enkel nieuw voorstel van deze drie ingewilligd.

In den lande zijn dan inmiddels ruim 300 agrarische verenigingen voor beheer van natuur, landschap en milieu gevormd. Vele daarvan ambiëren soortgelijke overeenkomsten als aanvankelijk door Van Aartsen voor de eerste acht milieucoöperaties werden gecreëerd. En ook hier schittert MKG weer door *non-agency*: er is absoluut geen beleid ontwikkeld, zelfs nog geen drie regels. MKG maakt hooguit omtrekkende bewegingen: hier en daar kleine studieopdrachtjes uitzetten, vergaderen, overleggen, kortom alles wat nodig is om *non-agency* in praktijk te brengen. Het potentiëel dat zich in den lande heeft aangediend, wordt effectief gefrustreerd.

Discongruentie

Er is sprake van een aanzienlijke discongruentie tussen het vernieuwen zoals zich dat in de praktijk voltrekt en het vernieuwen zoals het ministerie van Landbouw als expertsysteem dat wenst te begeleiden, te faciliteren en te ondersteunen. In de nota 'Kracht en Kwaliteit' van de toenmalige landbouwminister Apotheker en staatssecretaris Faber wordt weer met verve verwezen naar de rol en het belang van milieucoöperaties. Onder-tussen heeft datzelfde ministerie zich in sterke mate vervreemd van degenen die daadwerkelijk milieucoöperaties hebben opgebouwd. Zo ook ontbreekt elk effectief instrument om de nieuwe verbanden die ruimte te bieden die ze behoeven. Vernieuwingen worden verstikt, zodat uiteindelijk niets rest dan *hidden novelties*.

Daarmee ontstaat een bijna hallucinerende schijnwereld. Afgemeten aan de werkelijkheid zijn de beelden die het ministerie van zichzelf en van de sector schetst, niet dan *virtueel*: bedrieglijk echt, maar het bestaat niet.

Dit spanningsveld geldt niet alleen bij en rond de milieucoöperaties. Het doet zich evenzeer voor in de relatie tussen plattelandsontwikkeling-als-praktijk en het werk van de Commissie-Van der Zwan die het Stimuleringskader (bedoeld om plattelandsontwikkeling te stimuleren) diende te implementeren. Ook daarbij ontstond een breuk tussen plattelandsontwik-

keling als overheidsproject en plattelandsvernieuwing als praktijk. Waar de waddeneilanden borrelen van de vernieuwing en ondernemers van de eilanden een innovatieprijs van de minister ontvingen, wijst de Commissie-Van der Zwan alle ingediende voorstellen af als niet innovatief. Hetzelfde gebeurt met de baanbrekende voorstellen van de WLTO, en met tientallen andere voorstellen van vernieuwers die zich in de praktijk bewezen hebben en die tegelijkertijd de vernieuwing willen verdiepen en uitbreiden.

Pressie achter de schermen, van Kamerleden, van de Raad voor het Landelijk Gebied, van provinciezijde mag niet baten. Het bolwerk trekt zich in een toenemende mate van autisme terug. Zo ook de ontwikkeling van streekproducten, het zoeken naar nieuwe milieuplossingen, het benutten van de voorstellen van de Commissie-Langman en ga zo maar door. Discongruentie alom.

Hoe dat komt? Voor zover ik een en ander kan overzien, gaat het om een aantal ineengrijpende momenten.

- a De nieuwe stroom wordt niet begrepen als een endogene ontwikkeling – als een proces waarbij het ministerie zou kunnen en moeten aansluiten. Plattelandsontwikkeling wordt op het ministerie en binnen het expertsysteem begrepen als een nieuw project, als iets dat nog moet beginnen.

Het sleutelwoord daarbij is *regie*. Bij plattelandsontwikkeling moet LNV de regie voeren. Dat verklaart, tussen twee haakjes, ook waarom plattelandsontwikkeling tot nu toe niet wordt begrepen voor wat het is: als een grotendeels autonoom proces, waarbij van enige regie geen sprake was. Als een uitdrukking van de *uncaptured peasantry of the Netherlands* (zie hoofdstuk 4).

Nu is er, laat me dat voorop stellen, alle reden voor regie. Van de kant van de vernieuwers werd en wordt daar ook uitdrukkelijk om gevraagd. Het punt is evenwel dat in de geblindeerde stuurhut (zie hoofdstuk 7), in dat spakenhuis van het landbouw-expertsysteem, zo weinig binding met en kennis van de praktijk aanwezig is, dat de notie van regie het voertuig wordt voor het tegendeel.

Het voeren van regie veronderstelt een *script*. Dat script (wat is plattelandsontwikkeling, hoe verloopt het, wie speelt welke rol, wie zijn de toeschouwers en wat verwachten ze?) wil men niet aflezen uit de autonome processen die al in sterke mate de aard en het gezicht van de Nederlandse landbouw hebben veranderd. Op het ministerie wil men het script zelf schrijven teneinde vervolgens een geëigende regierol te claimen en te effectueren. Eenvoud van prescriptie en eenvoud van controle blijven daarbij de informele vuistregels, die omgekeerd ook de centraliteit van de regisseur onderstrepen.

- b Vervolgens wordt de ontwikkeling van het script gedelegeerd aan de verschillende instellingen die tezamen het expertsysteem componeren. Daartoe worden de grote, zogeheten geormerkte geldstromen ten dele gereoriënteerd op het nieuwe thema, plattelandsontwikkeling, hetgeen vervolgens allerlei programmeringsstudies, verkenningen en analyses

van vraag en aanbod oplevert (Vos *et al.* 1998; NRLO 1998; LEI 1999; AB/DLO en SC/DLO 1998).

Daarbij doen zich enkele opmerkelijke dingen voor. Onafhankelijke wetenschappers en instellingen – die tot dan toe een omvangrijke kennis omtrent plattelandsontwikkeling-als-praktijk hadden geaccumuleerd – worden uitgesloten bij het verrichten van de genoemde studies, verkenningen en analyses. Het expertsysteem als geheel van institutionele belangen tracht zo het verloren terrein te herwinnen. Dat daarbij ongehoorlijk veel werk dubbel, zo niet driedubbel wordt gedaan, wordt daarbij op de koop toegenomen. Dat de kwaliteit van het geleverde werk soms van een pijnlijk laag gehalte is, geldt kennelijk evenmin als problematisch.

Vervolgens speelt dat de betrokken kennisinstellingen zich moeten onderscheiden (hun bestaansrecht moeten bewijzen). Dat verloopt, zo heb ik in veel onderlinge gesprekken gemerkt, via de notie 'dat er van plattelandsontwikkeling nu eindelijk eens iets moet worden gemaakt dat écht zoden aan de dijk zet'. Normaal geldt in het maatschappelijke leven wie het kleine niet eert, is het grote niet weerd. Wel, in het landbouw-expertsysteem ligt dat in essentie andersom. Men is op zoek naar het 'grote'⁵¹. Daarmee kan men zich onderscheiden en profileren. Men wil *ertoe doen*, *agency* tentoonspreiden (ogenschijnlijk althans)⁵². Samengevat: bij het schrijven van het script tendeeft het expertsysteem in sterke mate naar de constructie van rupturen.

- c Eenmaal aangeleverd versterken de aldus geconstrueerde rupturen weer de mening dat regie inderdaad noodzakelijk is. Het ministerie ziet zich voor nieuwe opgaven gesteld die vragen om zijn uitdrukkelijke aanwezigheid.

Met a, b en c is een *netwerk* gedefinieerd – een netwerk waarin op heldere en onbetwistbare wijze is aangegeven wie gemachtigd is waarover te spreken, een netwerk ook waarin consensus bestaat omtrent de bronnen waaruit behoort te worden geput. In die zin is er sprake van een onmiskenbare *agenda* (zie ook hoofdstuk 1). Het is een netwerk waarin boodschappen, symbolen en teksten circuleren – teksten die (ongeacht de vraag of ze in feitelijk opzicht juist of onjuist zijn) het referentiepunt worden voor het verdere traject.

Het specifieke karakter van dit netwerk wordt bepaald door de volgende elementen. Het is, om te beginnen, een netwerk dat in essentie ontkoppeld is van de netwerken die men inmiddels in de praktijk van de vernieuwende landbouw heeft ontwikkeld. Het is in de tweede plaats een netwerk dat een niet onaanzienlijk onvermogen in zich draagt. Omdat plattelandsontwikkeling binnen dit netwerk voornamelijk gedacht wordt in termen van nevenschikking, dat wil zeggen als additioneel aan de doorgaande structurele ontwikkeling, kan het niet anders zijn dan een onvoldragen, halfslachtige notie – zeker naar de agrarische bevolking toe. Dezelfde nevenschikking impliceert ook dat plattelandsontwikkeling niet geldt als een alomvattende taakstelling voor de verschillende directies die tezamen het ministerie vormen.

Plattelandsontwikkeling is het domein van één bepaalde directie, die zich dientengevolge in voortdurende grensconflicten met andere directies weet verwickeld en, erger nog, die door de heersende *paraafcircuits* (dat is de specifieke wijze waarop binnen het ministerie van Landbouw de diverse deelprojecten ten opzichte van elkaar worden gecoördineerd) niet verder kan komen dan tot een bij voorbaat gemankeerde aanpak. Gevoegd bij het geïnstitutionaliseerde onmacht om van de zijde van de bewindslieden krachtige correcties door te voeren (er zijn wel uitzonderingen geweest, maar die verliepen ofwel via knallende ruzies ofwel via de inmiddels bijna klassieke *bypass*, dat is het volstrekt voorbijgaan aan de ambtelijke lijnen)⁵³, is daarmee het geduide onvermogen geschetst.

Een derde kenmerk, ten slotte, van dit specifieke netwerk kan worden gesitueerd bij het inmiddels ontwikkelde beeld van wat plattelandsontwikkeling zou moeten zijn – want wat het ook is, het is in ieder geval niet het versterken van de al bestaande praktijk van plattelandsontwikkeling.

d Daarna – ik ga door met de schets van ineengrijpende momenten die tezamen tot discongruentie leiden – worden er nieuwe budgetten voor plattelandsontwikkeling gecreëerd. Op zich is dat al opmerkelijk. In de praktijk behoeft men niet eens zozeer extra financiering. Veel belangrijker is het om op goedgekozen punten de meest knellende regelgeving op selectieve wijze weg te nemen. Dat kan direct of indirect tot gigantische besparingen en daarmee tot een sterke stimulans voor plattelandsontwikkeling leiden. Het is evenwel typerend (misschien wel typisch Nederlands) dat niet voor deze route wordt gekozen, maar meestentijds wordt geopteerd voor het afkopen van problemen⁵⁴.

Hoe het ook zij, met de beschikbaarstelling van nieuwe fondsen worden nieuwe formele regels geïntroduceerd (en nieuwe visies van degenen die op de toepassing van de regels moeten toezien). Daarmee ontstaat een nieuwe formalisatielaag, een verdergaande verdichting van de regels, en daarmee een verdere blokkering van plattelandsontwikkeling als nieuwe ontvouwingmogelijkheid.

Zo wordt, alles bij elkaar genomen, plattelandsontwikkeling omgebouwd van een zinvolle praktijk met z'n eigen dynamiek naar een ruptuur, naar een nieuw macroproject dat de praktijk van plattelandsontwikkeling ernstig gaat beknotten.

9.6 De tegenstroom

Naast de hiervoor besproken stroom bakent zich ook op steeds markanter wijze een tegenstroom af. Die draait rond het perspectief van een snelle industrialisatie van de landbouwbeoefening en een daarmee vervlochten versnelling van de schaalvergroting. Deze nieuwe ontvouwingmogelijkheid wordt in tal van studies geëxpliciteerd en mede vanuit de agro-industrie uitgebouwd tot althans het begin van een nieuw macroproject. Tegelijkertijd voltrekt zich in een deel van de sector zelf een significant proces van geaccelereerde schaalvergroting. En hoewel het aantal *megabedrijven*

(afgezien van de intensieve veehouderij en de glastuinbouw) vooralsnog gering is, vormen ze – ondanks hun onmiskenbare fragiliteit – met de dominante technologie-ontwikkeling én het perspectief van een voortgaande liberalisatie en prijsdaling, een onmiskenbare indicatie van de kant die het opgaat. Volgens sommigen althans.

Bij Witmarsum in Friesland vindt men één van de nieuwe megabedrijven die zich in de melkveehouderij beginnen te vormen⁵⁵. In april 1996 werden er 100 koeien gemolken. Die werden driemaal daags gemolken; dat was toen nog niet zo uitzonderlijk. In juni 1998 telde het bedrijf 330 melkkoeien. In de winter van datzelfde jaar waren dat er alweer 600, die op enkele uitzonderingen na gemolken werden door een tiental melkrobots. Voorjaar 1999 werd gewerkt aan verdere expansie.

Hoewel het bedrijf over ongeveer 200 hectare grond beschikt, moet veel ruwvoer worden aangekocht. Het melkvee staat overigens het gehele jaar door binnen. Het vee dat benodigd is om de expansie te realiseren, wordt grotendeels aangekocht. Er werken vier fulltime arbeidskrachten (in loondienst). Anders gezegd, de *commoditisatiegraad* (zie hoofdstuk 2) is zeer hoog.

De benodigde financiering verloopt via de in Monaco woonachtige eigenaar, die dit melkveehouderijbedrijf beschouwt als 'een geweldige ontspanning' naast zijn hoofdwerkzaamheid: het softwarehuis TAS.

Voor de doorgaande expansie van dit megabedrijf zijn omvangrijke aankopen van quota en van grond noodzakelijk, wat uiteraard botst met de groei behoeften van andere boerenbedrijven. 'Ze kopen gewoon alles op', is de veelgehoorde verzuchting in de buurt (overigens moet ook het begrip buurt hier worden aangepast: het bedrijf koopt bijvoorbeeld grond aan tot in Oldeboorn).

De hiermee samenhangende verdelingskwestie kan worden geïllustreerd door het quotum van dit bedrijf in te schatten (vanuit het bedrijf zelf wil men geen gegevens verstrekken). Dit quotum moet (begin 1999) minimaal 5,5 miljoen kilogram melk omvatten (Landbouwblad 1998). Vergeleken met het gemiddelde bedrijf (zo'n 350.000 liter) betekent dit dat de creatie van één zo'n megabedrijf de plaats inneemt van 16 boerenbedrijven en dat 24 arbeidsplaatsen worden vervangen door vier nieuwe⁵⁶.

De zogeheten structurele ontwikkeling is en verloopt bovenal als herdefinitie van meer algemene socio-economische verhoudingen en daarmee als herdefinitie van het verdelingsvraagstuk. Dat was al duidelijk voordat de megabedrijven zich daadwerkelijk in de melkveehouderijsector manifesteerden.

Kortheidshalve verwijs ik naar tabel 9.9 waarin (uitgaande van de uiteenlopende opbrengstenkosten-verhoudingen die in diverse bedrijfsstijlen liggen besloten) is nagegaan wat de omvang van het bedrijfsquotum moet zijn om een arbeidsopbrengst per jaar van 70.000 gulden per volwaardige arbeidskracht (VAK) te realiseren.

Uitgaande van het totale provinciale quotum kan vervolgens worden nagegaan hoeveel ruimte er is voor boerenbedrijven (uitgaande van de veronderstelling dat één bepaalde stijl dominant zou worden). Men ziet dat (met de gegevens van toen) het totale aantal bedrijven benodigd om

het Friese quotum vol te melken, varieerde van 4600 tot 6300. En belangrijker wellicht nog: dat het totale agrarische inkomen dat in de provinciale melkveehouderij zou kunnen worden verdiend, kan variëren van 490 tot 630 miljoen gulden per jaar.

Tabel 9.9 Een vergelijking van verschillende bedrijfsstijlen in relatie tot het provinciale quotum

	yntinsive boeren	fokkers	grutte boeren	kowe- minsk en	sunige boeren
1 benodigde kg melk om een arbeidsopbrengst van f 70.000 per VAK te realiseren	402.000	351.000	406.000	396.000	297.000
2 aantal bedrijven waarmee het Friese melkquotum volgemolken kan worden	4.650	5.325	4.605	4.720	6.295
3 provinciale agrarische inkomen indien het Friese melkquotum geheel volgens één stijl zou worden volgemolken (in miljoenen gld)	488	522	580	628	617
4 melkkoeien per ha grasland	2,0	1,4	1,7	1,7	1,6
5 melkquotum per ha grasland (in kg)	14.370	9.770	11.660	12.212	10.090
6 ruimtebeslag indien het gehele Friese melkquotum volgens één stijl zou worden volgemolken (ha)	130.660	190.714	160.290	153.197	185.233
7 milieudruk in kg N-overschot per ha	550	348	469	399	354
8 totale N-overschot in Friesland (in miljoenen kg N)	71,9	66,4	75,2	61,1	65,6

Binnen de bandbreedte die wordt opgespannen door de empirisch onderkenbare bedrijfsstijlen in de Friese melkveehouderij, geldt dus uitdrukkelijk dat het opteren voor een groter aantal boerenbedrijven bepaald niet kan worden begrepen als het verdelen van armoede. Integendeel, juist de zogeheten structurele ontwikkeling impliceert – op provinciaal niveau – een reductie van werkgelegenheid én van inkomen⁵⁷.

Met deze uitkomsten wordt onderstreept hoezeer structurele ontwikkeling op microniveau kan verkeren in een involutie op macroniveau: werkgelegenheid en inkomen worden daadwerkelijk gereduceerd. De ontwikkeling van megabedrijven zoals die zich thans afbakent (als markant punt van de tegenstroom), is niet dan een ulterieure verdieping van het daarmee geschetste probleem: zouden megabedrijven als het eerder geschetste bedrijf uit Witmarsum worden veralgemeniseerd, dan zouden 320 (soortgelijke) bedrijven volstaan om het totale Friese melkquotum voort te brengen. Dat is minder dan tien procent van het huidige aantal bedrijven. De werkgelegenheid in de primaire sector zou tot 1200 à 1300 arbeidsplaatsen worden teruggebracht.

De ontwikkeling van megabedrijven representeert in verschillende opzichten een *involutie*. Het megabedrijf representeert de moderne variant van het *rûch buorkje*, dat we al eerder (zie hoofdstuk 2) tegenkwamen. Er is niet alleen sprake van regressie daar waar het gaat om inkomen, werkgelegenheid en leefbaarheid. Er is ook sprake van achteruitgang en degradatie als het gaat om landschappen en natuurwaarden. Dergelijke grote bedrijven zijn niet inpasbaar. De schaal van de bedrijfsvoering vraagt om een vergaande rationalisatie van de voerproductie en daarmee om een homogenisatie van de landschappelijke structuur: grote percelen, optimale mechanisatiemogelijkheden en draagkracht en daarom een diepontwatering, geen storende elementen als losstaande bomen, schaduwwerking van boomwallen, hoogteverschillen en noem maar op.

Ook met het oog op de voedselkwaliteit zullen zich zorgelijke effecten voordoen, met name omdat in de sfeer van de dierlijke gezondheid preventief medicijngebruik zal prevaleren boven vroegtijdige signalering en gerichte curatieve ingrepen.

9.7 Is een nevenschikking mogelijk?

Kunnen megabedrijven en kleinere bedrijven zoals we die nu kennen, naast elkaar bestaan? Ik denk dat dat steeds moeilijker wordt. Bij attente waarneming merkt men dat stroom en tegenstroom steeds meer in een onderling, soms bikkelhard gevecht verwickeld zijn. Ik stip daar enkele aspecten van aan.

a Om te beginnen is er een hard gevecht gaande om de schaarse ontwikkelingsmogelijkheden. De groei van het beschreven megabedrijf (van circa één miljoen kilogram melk in 1996 naar 5,5 miljoen kilogram melk in 1999) houdt in concreto in dat 90 melkveehouderijbedrijven de mogelijkheid ontnomen is om het bedrijf met pakweg 50.000 kilogram melk te vergroten. Dit terwijl de mogelijkheid om het eigen bedrijf geleidelijk uit te breiden in veel situaties (vooral bij bedrijfsovernames) cruciaal kan zijn. Daar voegt zich bij dat er van gelijke concurrentieverhoudingen geen sprake is. De mogelijkheid van fiscale aftrekbaarheid van quotumaankoop die de wetgeving biedt, privilegieert juist de grote bedrijven.

De strijd om ontwikkelingsmogelijkheden wordt op tal van terreinen gevoerd. Ze betreft niet alleen de quota, maar ook de grond, de mestafzetmogelijkheden, emissierechten en, interessant genoeg, ook de strijd om subsidies. Dat kwam op verrassende wijze naar voren bij de toepassing van de stimuleringsregel voor de omschakeling naar ecologische landbouw. In de korte tijd dat deze regeling openstond, werden 135 aanvragen ingediend, die in totaal betrekking hadden op een bedrag van 30 miljoen gulden. Er was echter slechts tien miljoen gulden beschikbaar. Na een notariële loting bleek dat het vroegere overheidsbedrijf ERF (een gigantisch akkerbouwbedrijf van ongeveer 1000 hectare) zich onder de gelukkigen bevond. Daarmee werd in één keer vijf

van de beschikbare tien miljoen gulden opgesoupeerd; de overige 16 getrokken deelden de resterende vijf miljoen gulden.

Meer in het algemeen gesteld wordt vanuit de tegenstroom de ontwikkeling van een verbrede landbouw met argusogen beschouwd: een verbrede landbouw geldt als een rem op de structurele ontwikkeling. De grond, quota etc. die men voor een snelle expansie van megabedrijven behoeft, komen niet vrij.

- b Een tweede arena (waar het er ook hard aan toegaat) betreft de ruimtelijke ordening. Planologische schaduwwerking is hier het sleutelwoord. Op honderden plaatsen worden initiatieven tot plattelandsontwikkeling geblokkeerd (soms tot aan de Hoge Raad) omdat men vreest dat ze een belemmering kunnen gaan vormen voor de verdere expansie van grote of megabedrijven. Een boerderijcamping nu zou in de toekomst de expansie van een naburig bedrijf kunnen belemmeren (in verband met toenemende stank bijvoorbeeld). Dus wordt, via de bestemmingsplannen en de gevreesde schaduwwerking, het voornemen tot zo'n camping geblokkeerd.
- c Een volgende arena betreft het institutionele kader rond de landbouw. Waarvoor en voor wie werken bijvoorbeeld de proefboerderijen? Voor de landbouw met toekomst, zoals retorisch wordt gesteld, of voor het 'geheikneuter'? In dat opzicht is het typerend dat in het landelijke netwerk van proefboerderijen pas in 1998/99 één bedrijf (Aver Heino) werd gericht op de biologische landbouw!
- d Meer in het algemeen gesteld woedt er zowel binnen de landbouw, binnen de organisaties, maar ook in het al genoemde institutionele kader (de agro-industrie en het ministerie inclusief) een pittig debat over wat nu als de landbouw van de toekomst moet worden beschouwd. Is dat de zogeheten wereldmarktlandbouw (deze term werd in het debat geïntroduceerd door het LEI, zie LEI 1999: 31 e.v.)⁵⁸ of is dat een landbouw op Nederlandse maat? Boerenorganisaties als de WLTO (met 'Binnenhof en Buitentuin'), de koepelorganisatie In Natura, die veel boerenverenigingen voor agrarisch natuurbeheer samenbundelt, de GLTO (via onder meer de gemeentegewijze inventarisaties die door Stimuland worden georganiseerd) en de LLTB nemen duidelijk stelling voor het laatstgenoemde perspectief. Daarmee worden de uitkomsten van eerdere en landelijke surveys onderstreept. Dat neemt niet weg dat ondertussen ook het perspectief van en voor een wereldmarktlandbouw wordt geconsolideerd. De daarmee gegeven strijd verloopt ook via andere symbolen: wie mag onder welke condities, waarvoor en waartoe labels als kwaliteit, gezondheid, regio-specificiteit, ambachtelijkheid en ga zo maar door hanteren?
- e Een volgende arena betreft de toekomstige inrichting van Nederland. Het daarmee samenhangende debat wordt op tal van niveaus eigenlijk voortdurend gevoerd, maar laat met name ook op naar aanleiding van de vijfde Nota Ruimtelijke Ordening (waarbij de publicatie van de zogeheten houtskoolschets een eerste stap was). Wáár moet welke landbouw worden gesitueerd?

Het is indicatief voor het groeiende spanningsveld tussen stroom en tegenstroom dat er een nieuwe ruimtelijke uiteenlegging, een compartimentalisatie van Nederland wordt gehanteerd als uitweg voor de toekomst. Globaal gesproken komt deze optie erop neer dat bepaalde zones worden gereserveerd voor de wereldmarktlandbouw (dat zijn dan ook de zones waarin allerlei milieukundige en planologische restricties kunnen worden opgeheven, teneinde deze wereldmarktlandbouw *konkurrenzfähig* te maken), terwijl andere gebieden worden bestemd voor de verbrede landbouw. De terminologie in de Startnotitie voor de Vijfde Nota RO ('parels', 'ontwikkelingsgebieden' en 'basisgebieden') spoort wonderwel met een dergelijke compartimentalisatie.

Zelf denk ik dat een dergelijke ruimtelijke uiteenlegging rampzalig zal uitpakken. Gedurende de werkzaamheden voor de Commissie-Langman kreeg ik er voor het eerst mee te maken. Vanuit het ministerie en de agro-industrie wordt dan voorgesteld om het noorden des lands in twee grote zones te verkavelen: de zogenoemde Noordelijke Schil (de Veenkoloniën, het Noordelijke Akkerbouwgebied en de Friese Zeeklei), waar ruimte zou moeten worden geboden voor een versnelde schaalvergroting, en het Drents Plateau (Drenthe plus de Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier), waar een verbreding van de landbouw zou moeten plaatsvinden.

Het kardinale punt is natuurlijke dat sociaal-economische ontwikkelingsprocessen zich niet aan kaartbeelden houden, laat staan dat ze er door kunnen worden gedirigeerd (zie voor een meer algemene uiteenzetting: Van der Ploeg 1995d). In beide zones zal met andere woorden een niet onaanzienlijke conflictualiteit worden gegenererd⁵⁹. Een echt systematische oplossing daarvan (bijvoorbeeld door een omvangrijke boerderijverplaatsing) zal stuklopen zowel op de tijdelijkheid ervan als ook op de schier onbeheersbare kosten.

Bovendien resteren twee meer principiële vragen: waarom zou schaalvergroting niet zo kunnen worden geplooid (zo kunnen worden herontworpen) dat ze past in het kleinschalige coulissenlandschap van het Drentse Plateau? En waarom zouden de kwaliteiten en waarden van (bijvoorbeeld) het Fryske Greidegebied moeten worden opgeofferd voor een ongelimiteerde schaalvergroting (gesteld al dat de vorming van megabedrijven anderszins zinvol zou zijn)?⁶⁰

Dwars door dit alles heen voltrekt zich een andere, welbekende episode. Dat is het gevecht dat met name vanuit de varkenshouderij wordt gevoerd – eerst tegen het mest- en mineralenbeleid, later tegen de beslechting van de varkenspest en de daarna volgende herstructurering en reconstructie. Deze episode is absoluut geen incident; ze vervlecht zich met de strijd tussen stroom en tegenstroom. Rechtstreeks omdat het gaat om het bestaansrecht van een sector die in sterke mate is ontkoppeld van de maatschappij waarin hij opereert. Indirect omdat het gaat om de aanwending van overheidsfinanciën (de miljarden die nodig zijn voor de bestrijding van de varkenspest maken het ministerie naar andere aandachtsterreinen toe tot op zekere hoogte vleugellam; bovendien kan Nederland in Brussel maar een beperkt aantal dossiers voor omvangrijke steun indienen: de

varkenssector als dossier verdringt daarmee opnieuw andere aandachtsvelden en prioriteiten). Bovendien noopt de vermelde episode tot het verder aanscherpen van allerlei regels en voorschriften – een aanscherping die vervolgens weer allerlei ontwikkelingen vanuit de hoofdstroom gaat belemmeren.

9.8 Stroom en tegenstroom: een onhanteerbaar spanningsveld

Lange tijd ben ik voorstander geweest van een meersporenbeleid. In het verlengde van het vroegere bedrijfsstijlenonderzoek hebben mijn collega-onderzoekers en ik dat ook op tal van lezingen en in diverse debatten uitgedragen. Een meersporenbeleid reikt in essentie voorbij de selectiviteit die er ten tijde van het modernisatieproject is ingebouwd: ontwikkelingsmogelijkheden werden toebedeeld aan bepaalde bedrijfsstijlen, terwijl andere stijlen van landbouwbeoefening werden beknelde en beknot (zie figuur 9.1). Een verbreding voorbij dat enge schema leek ons meer dan gewenst, met name ook omdat in de veelal genegeerde bedrijfsstijlen tal van oplossingen sluimerden voor de grote problemen waarmee landbouw en platteland zich wisten geconfronteerd.

Inmiddels neig ik naar een *andere* opvatting. In de Nederlandse landbouw liggen verschillende ontvouwingmogelijkheden besloten. De onderlinge competitie (die ik hiervoor heb trachten te duiden) én ook de steeds dringender roep om een landbouw die spoort met meer algemene maatschappelijke verlangens en behoeften, noopt tot keuzes. Ik ben geneigd de ontvouwingmogelijkheid die uitmondt in een radicale industrialisatie van de landbouwbeoefening en in een daarmee samenhangende acceleratie van de schaalvergroting af te wijzen, precies omdat ze resulteert in een landbouw die steeds minder past bij de sterk geurbaniseerde samenleving en ook omdat ze andere, meer aantrekkelijke vormen van landbouwbeoefening verdringt en uitsluit.

Normatieve keuzes zijn geboden. En dat verwijst naar het primaat van de politiek.

Aan vrijwel elke keukentafel op het Nederlandse platteland wordt gedebateerd en getwijfeld: wat moeten we? Forse leningen aangaan, quotum kopen en het bedrijf uitbreiden? Het bedrijf klaar maken voor zwaar weer: versneld aflossen en zorgen dat de kosten zo laag mogelijk zijn? Verbreden? Of juist specialiseren? Een normatieve keuze, en daarmee een richtinggevend indicatie zijn ook met het oog op deze onzekerheid geboden. Uiteraard zal elke keuze, welke het dan ook is, worden bestreden – dat neemt niet weg dat die keuze aan de keukentafel zal worden ervaren als een verlichting.

Het blokkeren van industrialisatie in de landbouw is bepaald geen nieuw thema. Ik herinner me uit de jaren zeventig verwoede debatten over dat wat toen nog mammoetbedrijven werden genoemd: de toen grootschalige intensieve veehouderijbedrijven, waaruit inmiddels de megabedrijven van nu zijn gegroeid. Onder de paraplu-begrippen die men in de sector hanteert ('er moeten ontwikkelingsmogelijkheden blijven', 'schaalvergroting

blijft noodzakelijk⁶¹), heeft zich een *undercover*-operatie voltrokken die zich steeds meer begint te wreken: onder het argument dat gezinsbedrijven over groeimogelijkheden moeten beschikken, voltrok zich de vorming van megabedrijven die thans een ernstige bedreiging voor diezelfde gezinsbedrijven vormen.

In abstracto laten zich wel mogelijkheden voor beteugeling denken. Zo kan men verwijzen naar de Deense wetgeving, waarin sinds kort geldt dat een boerenbedrijf niet meer dan een X-aantal grootvee-eenheden (GVE) mag aanhouden en waarin ook een bepaalde relatie tussen GVE en ingezette arbeid geldt. Qua teneur doet dat sterk denken aan de Italiaanse wetgeving op landhervorming die leidde tot de grote *boom* in de Noord-Italiaanse landbouw in de vroege jaren vijftig.

Een andere mogelijkheid laat zich denken als een flexibele bovengrens: die bedrijven die een- of tweemaal groter zijn dan het gemiddelde in de sector, verliezen de mogelijkheid om quota en/of grond te verwerven. Groeimogelijkheden vallen dan toe aan de kleinere en/of gemiddelde bedrijven. Daarmee schuift het gemiddelde en dus ook de bovengrens op. Van de zo zeer gevreesde stilstand is derhalve geen sprake: na een bepaald moment kunnen ook de grotere bedrijven weer groeien. Wat vermeden wordt is dat de groeimogelijkheden puur worden gemonopoliseerd door de grote megabedrijven (zoals vandaag de dag steeds meer het geval is). Afgemeten aan het vigerende geheel van rechtsregels is een dergelijke optie waarschijnlijk onmogelijk: het vrije spel der marktkrachten zou er door worden verstoord. Het alternatief is evenzeer ondenkbaar (beter gezegd: *bijna* ondenkbaar): dat de boerenorganisaties opteren voor een vrijwillige ordening van de markt van groeimogelijkheden.

In de loop van 1998 en 1999 beleven we via ons onderzoekswerk een unieke ervaring. Het bestuur van de Stichting Twickel én de pachterscommissie verzoeken ons een ontwikkelingsplan voor de landbouw op het landgoed te maken. Twickel is een groot landgoed. Afgezien van de buitengebieden gaat het om 6000 hectare waarvan 2000 hectare landbouwgrond. Daarop leven en werken ruim 60 hoevepachters.

Twickel is in allerlei opzichten, zo is van meet af aan onze indruk, een fascinerende microcosmos, waarin alle problemen die zo typerend zijn voor de Nederlandse landbouw als geheel zich voordoen. De landbouwbeoefening op Twickel is rijkgeschakeerd. Er zijn uiteenlopende bedrijfsstijlen; de ontwikkelingsprojecten van de betrokken pachters variëren evenzeer. Sommigen opteren voor een geleidelijke stap-voor-stap uitbreiding, anderen willen het liefst zo snel mogelijk een miljoenenbedrijf opbouwen. Bij elkaar opgeteld zijn de groeiverwachtingen van dien aard dat ze de naar verwachting vrijkomende gronden en quota ver overtreffen.

Daarbij moet men rekening houden met het bijzondere van een landgoed als Twickel: de grond wordt gepacht en de quota kunnen worden verworven voor de helft van de prijs (de andere helft blijft, zagezegd, van de verpachtende stichting). Grond en quota verwijzen hier niet naar een abstracte markt, maar naar een regulerende instantie: de verpachtende Stichting Twickel.

Voor sommige boeren is het 'Flevobedrijf' een geliefkoosd referentiepunt (voor Twente ligt de wereldmarktlandbouw kennelijk te ver weg). Het Flevobedrijf staat niet alleen voor een groot bedrijf, maar bovenal voor een bedrijf waar men niet gehinderd door allerlei bepalingen, landschappelijke waarden en natuurlijke hindernissen kan boeren. De notie van Flevobedrijf contrasteert met de eigen situatie. De bescherming, het beheer en de verdere ontwikkeling van natuur- en landschapswaardes nemen een prominente plaats in in het beleid van de stichting. Sommige boeren ervaren dit als een enorme handicap, zoniet als een onterechte barrière die structurele ontwikkeling in de weg staat. Andere pachters daarentegen kunnen zich er prima in vinden. Velen hebben gezocht naar mogelijkheden voor verbreding. Aanvankelijk is dat vaak afgeketst op het beleid van de stichting, hetgeen ook weer leidde tot de nodige frustraties. Overigens is het typerend dat op vergaderingen steeds wordt gesteld (door de pachters en hun vertegenwoordigers) dat 'verbreding hier niks is ... dat komt hier vrijwel niet voor en de mensen moeten er ook niks van hebben'. Later leert een zorgvuldige registratie bij alle pachters afzonderlijk dat verbreding (in welke vorm dan ook) veeleer de regel is dan de uitzondering (het is alsof je het CBS in Twente tegenkomt).

Ziedaar de situatie: *distrust* tussen de verpachtende stichting en de pachters, en een grote verdeeldheid onder de laatstgenoemden. Twickel als *pars pro toto* van de Nederlandse landbouw als geheel.

Toch lukt het om uiteindelijk een ontwikkelingsplan op te stellen dat door alle partijen wordt gedeeld. Voor de details verwijs ik naar Broekhuizen en Van der Ploeg 1999. Het punt is natuurlijk waarom en hoe hier een consensus kon worden bereikt. In dat verband wil ik op drie punten wijzen.

Om te beginnen speelde de notie van landschap een sterk ordenende rol⁶². Als je op Twickel boert geniet je een aantal voordelen, maar daar staat tegenover dat de wijze van boeren moet passen bij het landschap en bij de aanwezige natuurwaarden. Opnieuw een ruil dus⁶³, een ruilprincipe dat ook verder werd uitgewerkt in het ontwikkelingsplan. In de tweede plaats werd door de gevolgde werkwijze *iedere* hoevepachter serieus genomen (interviews met de individuele pachters vormden de kern van onze aanpak), waarna in huiskamerbijeenkomsten de eerste ontwerpen van het ontwikkelingsplan werden doorgenomen. Die bleken cruciaal te zijn: dáár pleiten voor een sprong naar Flevobedrijven op Twickel betekende vierkant dat men tegen de burens zou moeten zeggen dat ze niet langer gewenst waren. Binnen de lokaal geldende verhoudingen was dat onmogelijk.

Daarmee werd een derde punt bespreekbaar. Dat was het zoeken naar die vormen van landbouwontwikkeling (inclusief verbreding) die passen in het landschap en die tegelijkertijd niet selectief van aard zijn. De rol van de verpachtende stichting werd daarbij ook geherdefinieerd: de Stichting Twickel zal die bedrijfsontwikkelingsplannen steunen (met quota, grond en financiële steun) die het beste passen bij de algehele doelstellingen van de stichting, te weten behoud en versterking van landbouw en natuur door middel van een sterke landbouw, waarbij veelvormigheid, multifunc-

tionaliteit en een brede basis (liever meer dan minder bedrijven) richtinggevend zijn.

Natuurlijk is de Twickel-ervaring niet zomaar overdraagbaar op de Nederlandse landbouw als geheel. De zo cruciale huiskamerbijeenkomsten (van steeds 10 à 15 pachters, hun vrouwen en hun opvolgers) zijn niet herhaalbaar op nationaal niveau (hoewel het goed zou zijn als de regionale boerenorganisaties de verdelingsproblematiek die inherent is aan de zogeheten structurele ontwikkeling, expliciet op de agenda zouden zetten). Typerend voor de Nederlandse boerenwereld is dat tot nu toe de rekening steeds bij anderen kon worden gedeponerd. Het Zuiden presenteerde het Noorden de rekening van het milieuvraagstuk. De melkveehouders streven naar extensivering ten koste van de akkerbouwers. De akkerbouwers dreigen op hun beurt met een overschakeling naar vollegrondsgroenteteelt die elders weer van alles gaat ontwrichten. De groeiers slaan onbekommerd de veronderstelde wijkers aan (bijvoorbeeld in de discussie over het verlesen van melk). Degenen die zich bevinden in niet-ingekleurde kaartdelen, houden zich gedeisd: zij verkrijgen voordelen, de klappen gaan naar anderen. In Zuidoost-Friesland staan eerst 800 boeren op hun achterste benen omdat ze met het depositiebeleid worden geconfronteerd en als er vervolgens een emissiebeleid komt steigeren degenen die tot dan toe geen greintje last hadden. In de Hollandse Venen doet zich exact hetzelfde voor naar aanleiding van voorgenomen plannen voor natuurontwikkeling. De zogeheten concurrentie tussen boeren is een oud mysterie. Boeren zijn géén concurrenten daar waar het de opbrengstprijzen van de producten betreft. De prijs-af-boerderij wordt meestentijds elders bepaald. Boeren concurreren om *toekomstmogelijkheden*⁶⁴, behalve daar waar een collectief moment, zoals een milieucoöperatie of een boerenvereniging, wordt gecreëerd; dan komt het voortbestaan van allen aan de orde. Maar dat vraagt ook om een moment, om een programma dat de onmiddellijkheid van de onderlinge wedloop overstijgt.

Precies hier komt weer de relevantie van plattelandsontwikkeling naar voren: plattelandsontwikkeling kan het kader zijn waarbinnen en waardoor de geduide concurrentie kan worden beteugeld. Dat kan met name als er nieuwe samenbindende kaders worden gevonden (net zoals de nationale voedselvoorziening in het kader van de wederopbouw een samenbindend kader was). In de volgende paragraaf onderzoek ik in hoeverre de notie van landschap zo'n samenbindend kader kan zijn.

9.9 Landschap als ordenend principe

Landschappen zijn uitkomst van coproductie. Zo ook waren en zijn landschappen één van de mechanismen die de verdere ontvouwing van coproductie reguleren (zie ook hoofdstuk 3). Een landschap is geobjectiveerde arbeid, die op zijn beurt de levende arbeid, i.e. het arbeidsproces (mede) reguleert. In elk arbeids- en ontwikkelingsproces ligt een specifieke ordening van de ruimte besloten. Uiteenlopende bedrijfsstijlen leiden tot

uiteenlopende ruimtelijke constellaties, evenals een specifieke ruimtelijke constellatie bepaalde ontwikkelingspatronen mogelijk maakt en andere bemoeilijkt. Het is niet voor niets dat de strijd voor een geaccelereerde schaalvergroting zich vertaalt in een compartimentalisatie van de groene ruimte, in de creatie van vrijhavens of *enclaves*.

Lange tijd verbijzonderden de agrarische cultuurlandschappen van Nederland zich steeds meer ten opzichte van elkaar. Dit was het logische gevolg van coproductie, van de doorgaande ontmoeting, vervlechting en wederzijdse transformatie van het sociale en het materiële.

Tijdens het grote modernisatie-offensief werd een eerste kentering zichtbaar. Door landinrichting en ruilverkaveling trad een onmiskenbare homogenisatie op; tal van landschappelijke en natuurlijke waarden gingen teloor. De groene ruimte werd gerationaliseerd en gestandaardiseerd ten behoeve van een landbouwbeoefening die op de tekentafels van de landbouwwetenschap was ontworpen. Dankzij de weerbarstigheid van mens, materie en natuur (Roep, binnenkort verschijnend) bleef dit homogenisatieproces vooralsnog onvoltooid.

De economische en technologische mogelijkheden waarover we inmiddels beschikken, zijn evenwel van dien aard dat het afmaken van wat tijdens het modernisatie-offensief onvoltooid bleef, zeer wel mogelijk is. Een refunctionalisatie van landschappen ten behoeve van een geaccelereerde schaalvergroting (of een sluipende omvorming ervan met hetzelfde oogmerk) is bepaald niet uitgesloten. Sterker nog, met het oog op toekomstige ontwikkelingen (zowel in de technologie als in de economie) wordt daar steeds vaker voor gepleit. Ironisch genoeg werd (en wordt) dat pleidooi soms versterkt vanuit de hoek van de natuurbeschermingsorganisaties: geef ons de 10 procent die de natuur toekomt, dan kan de resterende 90 procent rationeel door en voor de landbouw worden ingericht.

Ik denk dat we de notie van landschap (waarbij ik landschap mede begrijp als drager van een combinatie van natuurwaarden, cultuurhistorische waarden, ruimte voor economische activiteiten, etc.) kunnen en moeten hanteren als het kader waarbinnen agrarische ontwikkeling zich moet voltrekken. Concrete landschappen worden zo het raster dat bepaalt welke ontwikkelingen *wel* kunnen plaatsvinden, als ook welke *niet* passend en dus niet toelaatbaar zijn. Omgekeerd zal dit ertoe leiden dat een geheel nieuw ontwerpvermogen wordt geactiveerd: voorgenomen ontwikkelingen moeten zó worden (her)ontworpen dat ze passend worden gemaakt.

Deze stellingname roept natuurlijk een simpele, maar toch bepaald niet gemakkelijk te beantwoorden vraag op: *wat is landschap?* Dat is een vraag waar in tal van recente documenten en studies mee wordt geworsteld (Bouma 1994; De Jong 1999; De Klerk 1999; De Haan 1998b). In de gangbare omschrijving wordt slechts een tipje van de sluier opgelicht. LNV stelt in de Nota Landschap (1992) dat 'landschap het waarneembare deel is van de aarde, dat wil zeggen dat deel dat wordt bepaald door de onderlinge samenhang en wederzijdse beïnvloeding van de factoren klimaat, reliëf, water, bodem, flora en fauna, alsmede het menselijk handelen'. Ik wil hier proberen een paar stappen verder te gaan⁶⁵.

Een landschap is niet zomaar een waarneembaar deel. Een landschap is een *karakteristieke* ordening van de vele elementen die samen het landschap componeren: van ecosystemen, bouwwerken, vormen van landgebruik, natuurwaarden, ontsluitingspatronen, visuele beleving, toegankelijkheid, stad-land-verhoudingen, overgangen, waterbeheerssystemen, geschiedenis, potenties en ga zo maar door. De droogmakerijen dragen een andere karakteristieke ordening in zich dan de latere polders – en voor beide geldt dat hun ordening weer contrasteert met die van bijvoorbeeld het Friese greide-gebied. De Beemster is anders dan de Wieringermeer en beide zijn weer anders dan de grote driehoek tussen Leeuwarden, Franeker en Sneek. En Toscana is wéér geheel anders; anders door de vormen van percelen, anders vanwege de plaats van bomen in de velden, anders door de aanwezigheid van cipressen, anders door de architectuur, anders ook door de wijze waarop de wijnranken worden gesnoeid.

Landschappen zijn, kortom, nimmer een toevallig geheel van los bijeenge-raapte elementen. Ze kennen steeds een karakteristieke ordening, een eigen samenhang⁶⁶, een samenhang die het meerdimensionale én het geïntegreerde karakter van coproductie weerspiegelt. Met die samenhang verwijst ik naar een bepaalde coherentie die zowel aan het geheel als aan de samenstellende delen hun identiteit en ook hun schoonheid verleent⁶⁷.

In de tweede plaats bestaat een landschap nooit als te isoleren deel van de aarde. Het is altijd de *context* én het *contrast* waardoor elke karakteristieke ordening als zodanig herkenbaar wordt en zijn uniciteit verwerft. Voor een gemiddelde Amsterdammer zal een bezoek aan de Lage Vuursche een ontmoeting met de natuur zijn, een oase die op markante wijze contrasteert met de dagelijkse stedelijke omgeving. Voor de veldbioloog daarentegen is de Lage Vuursche een woestijn, een naargeestig dennenbos.

Dat leidt tot een opmerking over twee belangrijke noties die in dit verband van belang zijn: het *comparatieve* en het *normatieve*. Het is de vergelijking met het ándere waardoor de waarde van dat wat in ogenschouw wordt genomen, naar voren springt. In Nederland staat men er zelden bij stil, maar in internationaal perspectief is holoceen Nederland (het geheel van vroegere droogmakerijen, veenweidegebieden en polders – zeg maar Noorden Zuid-Holland, Flevoland en een deel van Friesland) een fascinerend, uniek en informatief landschap: het verhaalt over 20 eeuwen strijd tegen en met het water teneinde dat te creëren wat zich nu voor onze ogen ontrolt.

Daarmee is tegelijkertijd aangegeven wat op Nederlandse schaal de grote waarde is van het pleistocene Nederland: afgezien van de eigen, unieke en steeds weer verschillende waarden van Zuid-Limburg, van de Achterhoek en Twente, van de Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier schuilt de waarde van deze landschappen vooral ook in het *contrast* dat ze gezamenlijk oproepen ten aanzien van het holocene Nederland. Zonder dit contrast zouden we ons wellicht nauwelijks of in elk geval te weinig bewust zijn van de uniciteit en schoonheid van de polderlandschappen en droogmakerijen. Net zoals omgekeerd geldt dat de coulissenlandschappen en de beslotenheid ervan een aangenaam contrapunt vormen voor de openheid en uitgestrektheid van de polders⁶⁸.

Dit voert naar een derde punt. Dat is dat de beleving (het waarnemen en het waarderen) van landschappen altijd een *normatief* moment in zich draagt. Zuid-Limburg zal voor sommigen gelijk 'een Van Gogh' zijn, terwijl de Flevopolder voor anderen een Mondriaan zal gelijken. Wellicht roept Noord-Groningen een associatie op met een Werkman, terwijl de weidsheid van water en weide bij sommigen een associatie met het werk van J.W.M. (William) Turner zal oproepen⁶⁹. Niet iedereen zal van dezelfde schilderijen houden, want smaken verschillen. Hetzelfde geldt voor landschappen. De beleving en waardering ervan is sterk subjectief en normatief gebonden. Dat is op zich geen probleem.

De simpele maar belangrijke gevolgtrekking is dat het platteland letterlijk en figuurlijk ruimte moet bieden voor uiteenlopende waarderingen. Belangrijk is ook dat in de samenleving het vermogen wordt ontwikkeld om de uiteenlopende landschappen ten opzichte van elkaar te verbijzonderen⁷⁰. Ten slotte zij opgemerkt dat een hiërarchie van landschappen, van kwalitatief minder- naar kwalitatief hoogwaardig, niet goed denkbaar is. Wat de een een parel is, daaraan zal de ander achteloos voorbijgaan.

Een vierde opmerking behelst de *toegevoegde waarde* van landschap voor de mens. Landschappen zijn een van de belangrijkste uitkomsten van coproductie: van de doorgaande ontmoeting en wederzijdse beïnvloeding van mens en natuur. In en door die coproductie leren mens en maatschappij ook hun beperkingen kennen. Anders geformuleerd, in landschappen onderkennen we dingen die boven ons uitrijzen, beleven we de grenzen van wat we mogelijk achten. Landschappen associëren zich met een verlangen naar schoonheid, naar bevrijding. Landschappen kunnen mysterieus zijn of respect afdwingen: '*N'aime que la beauté / et qu'elle soit pour toi toute la vérité.*'⁷¹

Zoals honderdduizenden Nederlanders zich een microcosmos creëren waarin ze op kleine schaal van coproductie kunnen genieten (de volkstuin, de tuin bij het huis, de parken, het houden van huisdieren), zo bieden de afzonderlijke landschappen, maar vooral ook de rijke waaier van onderling contrasterende landschappen aan de bevolking als geheel en aan de buitenlandse toeristen de mogelijkheid om van coproductie in het groot te genieten. Samenvattend: voor het kunnen beleven van schoonheid zijn en blijven onze landschappen essentieel. Zoals we het Rijksmuseum koesteren, zo dienen we ook onze landschappen te koesteren.

Een vijfde punt ligt in het verlengde hiervan. Dat landschappen de uitkomst zijn van *coproductie* ligt wellicht voor de hand, maar gezien de huidige debatten moet dat toch nadrukkelijk naar voren worden gebracht. Het beleid ten aanzien van landschappen en de daarin besloten ecologische en natuurwaarden laat zich niet denken in termen van een afgrenzing en opdeling ten aanzien van economische activiteiten. Landschappen zijn juist een uitkomst van meervoudige menselijke activiteiten. Zonder zulke activiteiten fossileren landschappen en vervreemden we ervan. De kunst is juist de menselijke bedrijvigheid zo in te bedden dat er sprake is van een verdere versterking van de karakteristieke ordening die in de landschappen ligt besloten – om coproductie in lijn met de aanwezige landschappen te ontwikkelen.

Een volgende punt. Landschappen kenmerken zich in de loop van de tijd door een opmerkelijke *traagheid* en *robuustheid*. Landschappen evolueren, maar ze evolueren met een ritme dat bij uitstek traag is. Wie topografische kaarten van de Friese Wouden uit 1850 vergelijkt met dito kaarten van 1990 (zie hoofdstuk 3), ziet dat er het nodige is veranderd, maar de alles-overheersende indruk is die van continuïteit. Het is opmerkelijk hoeveel er stabiel is gebleven. Deze trage evolutie kent allerlei oorzaken, die veelal ineengrijpen en elkaar over en weer versterken. De daarmee ontstane traagheid is eeuwenlang een van de mededragers van onze landschappen geweest.

Dat neemt echter niet weg, ik wees er al eerder op, dat de economische en technologische vermogens waarover we thans beschikken (en helaas ook: de veelal aanzienlijke culturele onverschilligheid ten aanzien van landschappen), van dien aard zijn dat we beschikken over de concrete mogelijkheid om landschappen in vergaande mate weg te vagen. Het geschenk dat ons door voorgaande generaties is doorgegeven, kan op onomkeerbare wijze worden beschadigd.

Ten slotte wijs ik er op dat de notie van landschap bepaald niet tot conservatisme hoeft te leiden. Zoals Van Mansvelt (1999) in een recente publicatie duidelijk maakt (waarbij hij voortbouwt op eerder werk van Vos en Fresco 1994), laten landschappen zich zeer wel in termen van dynamiek begrijpen: ze bevatten bepaalde ontwikkelingsmogelijkheden (net zoals ze ook op bepaalde manieren kunnen worden verfraaid en verbijzonderd), terwijl ze andere mogelijkheden uitsluiten.

Daarmee zijn we ook aangeland bij een punt dat vooral in de Angelsaksische literatuur veel aandacht verkreeg: landschappen (als deel van het platteland) zijn steeds meer deel van debat, ze zijn *contested* (Marsden 1998b). Het gaat om 'omstreden landschappen'. Ten onzent is dat op welhaast dramatische wijze gebleken in Gaasterland, waar niet alleen de boeren maar de totale plattelandsbevolking zich verzette tegen de plannen om ten behoeve van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) 550 hectare landbouwgrond uit cultuur te nemen en om te zetten in natuurgebied (Nijhoff *et al.* 1996)⁷². De directe leef- en werkomgeving (het landschap inclusief) laat mensen niet onberoerd. Integendeel, ze wordt steeds belangrijker⁷³.

Wie nadenkt over Nederland, kan niet anders dan constateren dat we niet over één of enkele landschappelijke parels beschikken. Heel Nederland is één omvangrijke en rijk gevulde schatkist, een cultureel en ecologisch kapitaal dat gevormd wordt door een *geheel* van onderling contrasterende, elk voor zich bijzondere landschappen. De schatkist bevat parels, inderdaad, maar ook diamanten, kroonjuwelen, smaragden, stukken jade en ga zo maar door. Sommige daarvan zijn inderdaad ernstig gehavend (voorbij alle beeldspraak: met name de stad-land-grenzen zijn op veel plaatsen in Nederland tot ergerniswekkende rommelzones omgebouwd), maar verdienen een spoedige restauratie. Voor de andere geldt dat bescherming, soms zelfs verder slijpen is geboden.

Ik denk dat we de notie van *kreas buorkje* (of de *licence to produce*) niet alleen moeten betrekken op milieukundige dimensies, op voedselzekerheid en -veiligheid en/of op zaken als dierenwelzijn. *Kreas buorkje* is ook het zodanig boeren (en het zodanig ontwikkelen van het bedrijf) dat de concrete waarden en kwaliteiten (de karakteristieke ordening) van het landschap (en de natuurwaarden die erin liggen besloten) worden versterkt. Ontwikkel je bedrijf maar zoals je wilt, zolang het maar *kreas* is, dat wil zeggen zolang het past bij het landschap, bij de natuur die erbij hoort, bij de overige activiteiten die erin zijn gelokaliseerd en bij de wensen en behoeften van de anderen die ervan genieten. Dit is wat de Raad voor het Landelijke Gebied omschrijft als 'nieuwe grondgebondenheid'. (RLG 1998 en 1999)

Is dat een utopische optie, juist in de situatie waarin het platteland steeds meer omstreden (steeds meer 'contested') is? Ik denk het niet. Juist het feit dat het platteland omstreden is, geeft aan dat er democratische krachten zijn die zich het platteland ter harte nemen. Waar het nu om gaat is a. het vinden van verbanden waarin het democratische debat kan plaatsvinden (zie ook Tjallingii 1996)⁷⁴, b. het expliciteren van de dimensies waarlangs en de begrippen waarmee het karakteristieke van landschappen kan worden geduid⁷⁵ en c. het creëren van effectieve borgingssystemen waardoor op lokaal niveau de mogelijke deraillementen zoveel mogelijk worden vermeden.

9.10 De komende ondergang van de Nederlandse landbouw

Een landbouw als de Nederlandse behoeft een expertsysteem. Het probleem is evenwel dat het huidige expertsysteem absoluut niet functioneert. In de afgelopen decennia werd eigenlijk alleen kennis ontwikkeld die functioneel was binnen het toentertijd geldende technologische traject (het modernisatieproject). Dat leidde ertoe dat omtrent andere ontvouwingmogelijkheden in toenemende mate onwetendheid werd gecreëerd. Toen in de jaren negentig de nieuwe opgaven duidelijk werden, bleek het expertsysteem met lege handen te staan. Het onderzoek was niet op tijd verbleed. Zelfs de meest simpele vragen (hoe kan het stikstofbindend vermogen van de bodem worden opgevoerd; tot hoever kan de kunstmestgift worden verlaagd, etc.) konden niet worden beantwoord. Er bleek opeens een *ontbrekend traject* te zijn.

Nog dramatischer misschien was het onvermogen van het kennissysteem om tijdens het heetst van het mest- en mineralendebat duidelijk te maken dat een niet onaanzienlijk deel van de Nederlandse boeren al produceerde *onder de normen* die zo fel werden omstreden (want irrealistisch werden genoemd). Dat verwees naar een ander structureel mankement: het expertsysteem is in vergaande mate ontkoppeld van de praktijk. Men weet niet wat er op landbouwbedrijven gaande is, waar boeren mee doende zijn. Het expertsysteem betreft, zo werd duidelijk, bovenal de *virtuele boer*. De situatie aan de vooravond van het nieuwe millennium is bepaald niet anders. Het expertsysteem ontwerpt het ene toekomstbeeld na het andere.

De beelden buitelen over elkaar heen. Het kenmerkende is evenwel nog steeds dat vrijwel al deze projecties zich verhouden als een *ruptuur* ten aanzien van het bestaande; van de *constanties* die de agrarische en rurale ontwikkeling door de eeuwen heen hebben bepaald, wil men niet weten (NRLO 1997b).

Daarnaast blijft het kenmerkend dat bij voortduren slechts één of enkele ontwikkelingsmogelijkheden worden geëxploreerd. Naast kennis omtrent deze sporen blijft het expertsysteem op (inderdaad) systematische wijze onkunde en onwetendheid produceren omtrent *andere* mogelijkheden. En ten slotte is de band met de praktijk nog steeds uitermate fragiel – vooral ook omdat velen in het expertsysteem zich de komende ontwikkelingen denken als onteigening van de landbouw zoals die hier en nu is.

In meer specifieke zin is het expertsysteem thans, zoals ik in de loop van dit hoofdstuk heb uiteengezet, de drager van een *in zich* tegenstrijdig project: enerzijds wordt gemikt op een versnelde schaalvergroting, tegelijkertijd beoogt men een verbreding te bewerkstelligen. Beide onderdelen vertegenwoordigen een ruptuur. De schaalvergroting zoals geschetst in het expertsysteem, verhoudt zich als 100:1 ten aanzien van de feitelijke uitbreiding van de meeste bedrijven.

Zo ook de beoogde verbreding. Het feit alleen al dat er geen koppeling tot stand komt tussen beleid en praktijk, geeft aan welk een kloof ook hier geldt. Door en via het expertsysteem worden vernieuwing en verbreding geperst in schema's die absoluut niet met de praktijk corresponderen.

Daarmee worden twee ontwikkelingsroutes uitgezet die samen en elk voor zich van meet af aan worden *gefragiliseerd*. Tezamen omdat het één zich op den duur (sterker nog: nu al) niet verdraagt met het ander; fragiel ook omdat het opteren voor een wereldmarktlandbouw zich vroeg of laat zal ontpoppen als de keuze voor een *runaway industry*. Met een *runaway*-landbouw kan de maatschappij worden gechanteerd, net zoals de varkenshouders nu al doen. Fragiliteit is het ook trefwoord daar waar het gaat om de gedachte pendant: de verbrede landbouw. Want let wel, dat wat nu wordt opgebouwd kan ook in frustratie smoren. De thans zo manifeste discongruentie zal zich vroeg of laat wreken.

Het expertsysteem confronteert de Nederlandse land- en tuinbouw met twee ontvouwingmogelijkheden die, elk voor zich, maar vooral ook tezamen genomen, wrak zijn. Daarmee wordt op microniveau (aan al die keukentafels) vertwijfeling gecreëerd. Zullen we dit? Nee, dat lukt niet. Zullen we dat? Nee dat wordt ook nooit wat. Het resultaat ligt voor de hand. In feite kwamen we het in hoofdstuk 8 al tegen, namelijk als de omvangrijke groep pessimisten.

Het is bepaald niet uitgesloten dat landbouw en platteland in dit complexe spanningsveld zullen worden vernalen, temeer niet omdat vanuit twee andere deelbelangen (de doorgaande suburbanisatie van Nederland én het verwerven van landbouwgronden voor pure natuur) elke regressie van de landbouw gretig zal worden aangegrepen, benut en irreversibel zal worden gemaakt.

De boer die we in Nederland kennen, is in sterke mate de *virtuele boer* die het kennissysteem ons schetst. Het is de winst-maximalisator die in de hedendaagse maatschappij alom wordt gewantrouwd. De 'echte boer' (en daarmee de echte boerin, de echte landbouw, etc.) wordt onvoldoende gerepresenteerd, onvoldoende benut ook als bouwsteen voor een aantrekkelijke toekomst die zeer wel denkbaar is. Dat is misschien de grootste *crime* van het expertsysteem.

De *echte boer* verdwijnt nu achter de *virtuele boer*. We denken ons dat we van de virtuele boer werkelijkheid maken. Straks zal blijken dat er niets achter dat virtuele zit. Ondertussen is de echte boer, in al zijn verscheidenheid, wég.

Het expertsysteem is bij uitstek op de toekomst georiënteerd. In zijn verhouding tot die toekomst manifesteert het echter bij uitstek een 'georganiseerde onverantwoordelijkheid' (zie hoofdstuk 8). Het zelfgecreëerde onvermogen om er met betrekking tot die toekomst *toe te doen* is verpletterend groot, juist op die neuralgische punten in de relevante socio-technische netwerken waar anders zou moeten worden geopeerd.

Maar misschien had Koos van Zomeren wel gelijk, toen hij zei (in het IKON-programma Babylon van 6 mei 1999) dat als alle mooie landschappen en de landbouw in Nederland worden geofferd voor de waan van de dag, dat we 'nog altijd naar de Pastorale van Beethoven kunnen luisteren, de gedichten van Judith Herzberg lezen en in het museum kunnen gaan kijken naar die prachtige landschapsschilderijen'. Hij zei het met een ondertoon van ironie.

Noten

- 1 In comparatief onderzoek is op Europees niveau gedurende het laatste decennium van de 20e eeuw veel aandacht besteed aan het fenomeen van endogene ontwikkeling. Endogene (regionale) ontwikkeling is die ontwikkeling die vooral (hoewel niet exclusief) is gestoeld op regionaal aanwezige en/of controleerbare resources (Lowe *et al.* 1995; Slee 1994). Bovenal is endogene ontwikkeling die ontwikkeling die een meestal impliciet, lokaal paradigma in zich draagt waarin de combinatie, benutting en ontwikkeling van regionaal aanwezige resources op specifieke wijze wordt geduid. Dat mag in eerste instantie cryptisch klinken. Het punt is natuurlijk dat bepaalde gegevens (een landschap, een eco-systeem, bepaalde artefacten, kennis, netwerken en ga zo maar door) pas een *resource* worden als we weten hoe deze gegevens met andere elementen kunnen worden gecombineerd, benut en verder ontwikkeld. Hooggelegen *baldios* in Trás-os-Montes (stenige en steile woeste gronden hoog in der bergen die op collectieve wijze worden beheerd) ontpoppen zich pas als een *resource* als men weet hoe ze kunnen worden benut. Hetzelfde geldt voor de eideloze bergellingen in Midden Italië, zoals de *Monte Subasio* achter Assisi in Umbria. En dichter bij huis: voor de moddervelden aan gene zijde van de Friese dijken en de kleine percelen omzoomd door dichte *dykswalen* in de Friese Wouden. Een boer uit de Friese Wouden zou zich ontheemd en onthutst voelen in Trás-os-Montes: hij of zij zou niet weten op welke wijze de *baldios* kunnen worden benut, laat staan dat hij of zij zou weten hoe deze *baldios* gemaakt kunnen worden vertrekpunt voor verdere ontwikkeling. (Overigens zou deze Friese boer niet alleen staan in zijn of haar onmacht. Ook in de WRR studie 'Grond voor Keuzen' wordt een groot deel van gebieden als Trás-os-Montes tot landbouwkundig minder optimale grond gerekend. Tot grond die uit cultuur kan worden genomen. Maar dit terzijde). Omgekeerd zou een boer uit Trás-os-

Montes gelijk de pijp aan Maarten geven als hem zicht werd geboden op de buitendijkse landbouwgronden in de Waddenzee (of op de droge weidegronden van de Friese Wouden). Hij of zij zou zich opnieuw geen raad weten.

Hoe men het ook Wendt of keert, de kunst van het boeren (*'l'arte della agricoltura'* aldus Columella) is vooralsnog een niet weg te cijferen fenomeen, een lokaal fenomeen dat telkenmale weer verwijst naar een specifiek (een 'lokaal') paradigma dat betrekking heeft op het gebruik, de combinatie en de ontwikkeling van *lokaal aanwezige resources*.

In het verlengde hiervan laat plattelandontwikkeling zoals die zich nu voltrekt in Nederland zich omschrijven als de ontwikkeling van een nieuw, lokaal paradigma (lokaal in die zin dat het paradigma de specificiteit van de landbouw hier-en-nu weerspiegelt), waarin en waarmee de aanwezige resources worden geherdefiniëerd: een veld is niet alleen een locatie waar kuilvoer met een bepaalde KVem waarde wordt voortgebracht – een veld wordt nu ook onderdeel van een landschap, een drager van uiteenlopende natuurwaarden, de produktieplaats van een gras- en kruidenmengsel dat tot een bijzondere kaasmaak leidt, etc.

- 2 Het opereren van de Commissie van der Zwan, die het zogeheten Stimuleringskader moet implementeren, is daar een schrijnend voorbeeld van.
- 3 'Vliegende hectares' vertegenwoordigen een innovatie die haar oorsprong vond in Friesland. Derhalve wordt ook wel van 'wjukelbunders' gesproken. 'Vliegende hectares' vertegenwoordigen een bepaalde hoeveelheid grond (op dit moment in Friesland 5.500 hectares), of beter gezegd: de mogelijkheid om op een gespecificeerd aantal hectares overeenkomsten voor natuurbeheer af te sluiten. Het unieke zit 'm in de vrije inzetbaarheid. Er is niet van te voren een bepaald areaal op de kaart afgebakend waar deze overeenkomsten wel (en dus ook waar ze niet) mogen worden aangewend. Daar waar een boer interesse heeft, daar kan hij of zij vragen om een overeenkomst. De hectares 'vliegen' zo als het ware door de provincie heen, even 'ongepland' als de vlucht van de kievit. Op macro-niveau is het resultaat dan ook de ontwikkeling van een mozaïekpatroon: overal treft men 'vliegende hectares' aan. Wat verder van groot belang is, is dat van deze 'vliegende hectares' geen planologische schaduwwerking uit kan gaan. De overeenkomst kan dus weer door de boer worden opgezegd, zonder dat van overheidszijde kan worden gesteld dat de inmiddels ontwikkelde natuurwaarden reden vormt voor continuering en/of voor andersoortige beperkingen. Evenmin mogen vanuit het perceel met de inmiddels ontwikkelde natuurwaarden, (planologische) beperkingen worden afgeleid die betrekking hebben op de omringende percelen (inclusief die van de buurman).

De totstandkoming van deze regeling (waarvan allerlei elementen nu weer terug zijn te vinden in het landelijke Programma Beheer) is ook in theoretisch opzicht interessant. Aanvankelijk werd van de kant van de natuurorganisaties gesteld (en niet geheel ten onrechte) dat elke zo noodzakelijke stabiliteit ontbrak. Een boer kon immers van de regeling profiteren, maar er ook elk moment mee stoppen. Vanuit dat oogpunt zou er dan dus sprake geweest zijn van een zinloze investering in natuurbeheer. Tijdelijke overeenkomsten werden als niet zinvol begrepen. Omgekeerd beschouwden boeren het tegendeel, i.e. permanente overeenkomsten, als uitermate ongewenst. Zolang men niet wist in hoeverre natuurbeheer inpasbaar was in de eigen bedrijfsvoering, was het aangaan van langdurige, zo niet permanente overeenkomsten ondenkbaar. Discongruentie dus.

Nu, na enkele jaren ervaring blijkt dat de continuïteit zeer hoog is. Dit is mede te verklaren vanuit de ervaringen van de betrokken boeren: het beheer van weidevogels en andere natuurwaarden blijkt zeer wel inpasbaar en ook anderszins aantrekkelijk te zijn. Ook de Friese NB organisaties staan nu volledig achter deze maatregel. Er is, kortom, congruentie gecreëerd, precies daar waar die eerst ontbrak. Interessant genoeg is een aanpak die aanvankelijk onvolkomen leek, daar de sleutel voor geweest.

- 4 In de praktijk van de Stichting Waddengroep zijn tal van boeiende voorbeelden, ook in strikt technologische zin, aanwijsbaar. Zo werden van bepaalde fruitgewassen nieuwe, nog onbekende medische toepassingen gevonden. Het werk van de Zeeuwse Vlegel leidde tot de herintroductie van iets wat men voor onmogelijk hield: de teelt van broodgranen in Nederland (zie daaromtrent Wiskerke 1997). Een andere parel is Xotus, een tuinbouwbedrijf uit Zuid Holland, waar de theorie en praktijk van *climaxgewassen* werd ontwikkeld en geperfectioneerd. Zie verder Broekhuizen en Renting 1994.

- 5 Men zou kunnen tegenwerpen dat economische wetmatigheden -hoe betreurenswaardig dat dan ook moge zijn- simpelweg dwingen tot een doorgaande, zo niet versnelde schaalvergroting teneinde de vereiste kostenreductie te bewerkstelligen. Een dergelijke redenering is niet staande te houden. Noch in theoretisch, noch in empirisch opzicht. In '*Competitive advantage*' stelt Michael Porter dat 'zowel de economische rentabiliteit van een sector als geheel als ook de concurrentiepositie [van de afzonderlijke onderneming] mede kunnen worden gevormd door en vanuit de ondernemingen'. Precies dat is het, aldus Porter, wat de keuze van een competitieve strategie zo uitdagend en opwindend ['*both challenging and exciting*'] maakt (1985:2). '*Competitive strategy, then, not only responds to the environment but also attempts to shape that environment in a firm's favor*' (ibid). Het interessante van deze stellingname is dat zo afstand wordt genomen van het determinisme dat in ieder geval de gangbare landbouw-economische analyse zo zeer karakteriseert. Een determinisme, waarin 'de markt' verschijnt (wordt gerepresenteerd) als de allesbepalende factor, die op dwingende wijze de ontwikkeling en het lot van individuele ondernemingen regeert. Of zoals men vroeger verzuchtte: de boer wikt, de markt beschikt.
- Porter introduceert een aantal strategische grondpatronen: kostenreductie, differentiatie en 'focus', dat is de mate waarin de strategie betrekking heeft op een beperkt dan wel breed gamma van producten, markten en resources. Tezamen spannen deze grondpatronen een complex schema op dat een omvangrijke serie mogelijkheden bevat: Uiteenlopende strategieën waarmee andere omstandigheden kunnen worden gepareerd. Past men nu dit schema toe op de Nederlandse landbouw, dan springt onmiddellijk in het oog welke haar kracht is. Naast het vertrouwde beeld van bedrijven die bij een gelijkblijvende arbeidsbezetting streven naar een doorgaande, zo niet versnelde vergroting van het productievolume, treft men grote groepen van bedrijven waar kostenvoordelen worden gerealiseerd door het verbijzonderen van de resources waarmee men werkt. Vaak resulteert dit in superieure I/O relaties en ook in een relatief hoge toegevoegde waarde per eenheid eindproduct. Daarnaast is er sprake van een groeiende groep bedrijven waar nieuwe vormen van differentiatie worden ontwikkeld. Deels met een brede focus, waarbij we kunnen denken aan de hier besproken vormen van plattelandontwikkeling, en deels met een beperkte focus, waarbij we strategische antwoorden tegenkomen als pluriactiviteit en *part-time farming*.
- 6 Het behoeft geen betoog dat juist deze discongruentie, i.e. de non-correspondentie tussen vraag en aanbod van technologieën, maatregelen, perspectieven, etc., een belangrijk mechanisme is in de marginalisatie van sommige bedrijfsstijlen, of, meer in het algemeen gesteld, in de selectieve aard van het huidige agrarische ontwikkelingsproces. Institutionele veranderingen zoals die bij het PR en het NRS zijn dan ook van het grootste belang.
- 7 Overigens wordt deze vorm van samenwerking in toenemende mate bemoeilijkt door de nieuwe regels die het transport van mest van boer tot boer reguleren. Elke vracht mest moet voortaan worden bemonsterd en gewogen op een weegbrug, hetgeen excessief hoge kosten en veel ergernis met zich meebrengt. Daarvoor hadden de MacSharry regelingen al voor de nodige moeilijkheden gezorgd.
- 8 Er blijft m.a.w. een 'stok achter de deur'. Meer algemeen gezegd: zelfregulering en voorwaartse bewegingen zijn alleen denkbaar bij de gratie van zo'n achterliggend generiek beleid.
- 9 Vanuit VEL en VANLA kwam ook het idee van de 240 proefbedrijven waarmee de angel uit het parlementaire debat over MINAS werd gehaald.
- 10 Zoals altijd gaat het ook hier om een norm die steeds weer moet worden herbevestigd. De conflicten die zich voordoen bij afwijking van de norm, leiden tot herbevestiging ervan. '*Griemers*' (knoeiërs) worden actief op hun gedrag aangesproken door collega's. Immers, hun '*free rider* gedrag' bedreigt het geheel van voordelen waarover de milieucoöperatie als geheel beschikt. Eén van de sancties die kan worden toegepast (het is eenmaal gebeurd) is dat de *griemer* in kwestie buitengesloten wordt als lid. Dat betekent dat hij géén gebruik meer kan maken van ontheffingen en andere voordelen. Daarnaast is me opgevallen dat *griemers* in toenemende mate worden buitengesloten bij lokale grondtransacties. 'Aan dat soort mensen hebben we hier niks, die krijgen er geen grond bij'.

- 11 In het onvolprezen boek van Geert Mak (1996) treft men ook tal van, soms zelfs ontroerende voorbeelden aan van deze normatieve orde.
- 12 In de Friese Wouden bijvoorbeeld vond men iemand die alle boomwallen rooide eigenlijk toch wel een 'hufter'. Zoiets deed je niet. Dit moge anecdotisch lijken – in vrijwel alle landbouwstelsels, waar ook ter wereld, is sprake van morele codes. Zie voor een prachtige schets: Moerman 1968.
- 13 In de oorspronkelijke uitgave is deze tabel voorzien van een uitgebreide annotatie waarin de vermelde bedragen gedetailleerd worden toegelicht en onderbouwd. Zie Van der Ploeg *et al.* 1997:80-87 en 98-104 voor een kritische discussie.
- 14 Tijdens de Conferentie van Cork wordt duidelijk dat zich inderdaad een nieuw paradigma begint af te tekenen. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat er tal van institutionele en politieke belangen zijn die het expliciteren van een paradigma-wisseling in de weg staan. De suggestie van continuïteit, met de gelijk optredende roep om 'grenscorrecties', is immers onmisbaar voor het handhaven van gezag en voor het beschermen van allerlei gevestigde belangen.
- 15 Ik ben mij ervan bewust dat er tal van andere definities circuleren. In Broekhuizen, Van der Ploeg en Ettema 1997, worden uiteenlopende opvattingen geschetst en geanalyseerd. Een markant andere opvatting wil dat plattelandsontwikkeling verloopt via een 'onteigening' van boeren. Zij moeten plaats maken voor nieuwe natuur, recreatie en voor een 'ijle suburbanisatie'. Persoonlijk vind ik het zorgwekkend dat deze opvatting wijd verspreid is in het expert-systeem. In de alledaagse taal die in grote onderzoeksinstituten als het Staring Centrum wordt gebezigd, spreekt men van 'ontboeren'. Dat een dergelijke term zozeer is ingeburgerd geeft al aan hoezeer het hier om een algemeen gedeeld gedachtegoed gaat.
- 16 Zie daaromtrent ook noot 1 van dit hoofdstuk.
- 17 TATE staat voor 'technological administrative task-environment'. Met dit begrip, ontwikkeld door Benvenuti (zie 1990) wordt verwezen naar de rechtsstreekse prescriptie van boerenarbeid vanuit verschillende externe instituties. De empirische cases die Benvenuti analyseerde hadden met name betrekking op de *agribusiness*.
- 18 De studie van landbouwstelsels elders (bijvoorbeeld de productie van Parmezaanse kaas en *Chianinavlees* in Italië; de vetmesterij gebaseerd op de aanwending van de *baldios* in het noorden van Portugal; de productie van de *jamon iberico* in het *dehesa*-stelsel in Spanje, etc) was een inspirerende bron bij het verduidelijken van de verschillen die in tabel 9.5. zijn samengevat. Deze studies bleken een bron van inspiratie bij het onderkennen van de coherentie én van de ontwikkelingsmogelijkheden die besloten liggen in de verschillende bedrijfsstijlen zoals die in hoofdstuk 3 zijn beschreven.
- 19 Weliswaar hadden we in een eerdere Engelstalige publicatie al gespeeld met het idee van zuinig boeren als integraal deel van plattelandsontwikkeling (Van der Ploeg 1995a en 1996a), dat op het niveau van Nederland als geheel zou staan voor een extra additioneel inkomen van minimaal 500 miljoen gulden op jaarbasis, maar er waren nog veel (vaak internationale) discussies voor nodig voordat we een scherper beeld verwierven.
- 20 Zie nogmaals figuur 3.1. en de daarbij behorende uiteenzettingen: 'Fokkers' laten zich zeer wel begrijpen als een bijzondere vorm van 'zuinige boeren'.
- 21 Zie Roep, Van der Ploeg en Leeuwis 1991.
- 22 Zie de eerste verkenning van bedrijfsstijlen in het Zuidhollandse Veenweidegebied (Ploeg en Roep 1990) en verder Broekhuizen en Renting 1994.
- 23 Bijvoorbeeld het spelen met gehaltenes en met de verhouding tussen zomermelk en wintermelk, zie Roep *et al.* 1991.
- 24 Zie Schuthof *et al.* 1994 en Roep en Roex 1992.
- 25 Deze stellingname baseer ik niet alleen op mijn eigen praktijkkennis, maar ook op studies als die van De Rooij *et al.* 1995.
- 26 Daar is ook een onmiskenbare *gender-bias* bij in het geding. Het zijn immers vaak de agrarische vrouwen die de neveninkomsten leveren.
- 27 Weliswaar heeft de studie van de Vries enkel betrekking op het Land van Maas en Waal. Analyse van CBS en LEI gegevens geeft evenwel aan dat het door haar genoemde percentage (67 procent) bijna als gemiddelde voor Nederland kan worden gehanteerd.

- 28 Terzijde wijs ik erop dat dit verschijnsel juist in het Mediterrane deel van Europa zeer wijd verspreid is – maar welke conclusies ik aan die constatering moet verbinden is me vooraansnog niet duidelijk.
- 29 Zie Boerderij 84, nr 32, 11 mei 1999, blz 15; ik heb hier het gemiddelde van de verschillende sectoren genomen.
- 30 Behalve de boeren die overeenkomsten hebben afgesloten, reken ik hier ook degenen mee die zonder formele overeenkomsten overgaan tot lokale vormen van natuurbeheer en ontwikkeling; daarnaast heb ik het synergie-effect, zoals aangegeven door van den Ham meegenomen. Ten slotte zou men ook de lagere pacht die in toename mate wordt gerekend in verband met landschappelijke en natuurlijke 'bepkeringen', kunnen beschouwen als een 'inkomenstoetslag'. De 7.000 gulden is het gemiddelde netto-effect.
- 31 De achterliggende redenering is dat bij een minder adequaat inkomen men het bedrijf zou kunnen opgeven teneinde elders een goedbetaalde full-time baan te zoeken. Omdat men echter én een goed inkomen wil, én het bedrijf wil aanhouden (en daar gaat het hier om), worden de zogeheten 'neveninkomenen' gezocht. Zo wordt een bedrijf instandgehouden (langs andere lijnen dan die van schaalvergroting en intensivering) terwijl toch goede inkomens op gezinsniveau worden gerealiseerd.
- 32 Gebaseerd op Van der Ploeg 1995:127 en vervolgens veralgemeniseerd over de gehele land en tuinbouw.
- 33 Hieronder reken ik de ontwikkeling van nieuwe economische dragers op en vanuit boerenbedrijven. Naast de markante en bekende voorbeelden is er een schemerzone waarnaar wordt verwezen door een klein bericht in de Gelderlander in het voorjaar van 1999. In de gemeente Barneveld werden bij een controle in het buitengebied bijna 200 'illegale bedrijven' aangetroffen.
- 34 Althans: in macro-economisch opzicht en ook in de meeste micro-situaties. Dat neemt niet weg dat in bepaalde micro-situaties het 'additionele inkomen' inmiddels het 'hoofdkomen' is.
- 35 Ik gebruik melk en aardappelen hier als pars-pro-toto voor het gehele scala van land- en tuinbouwproducten.
- 36 Opnieuw: dit is een sterk versimpelde en geschematiseerde benadering. Het punt waar het me echter om gaat is de redenering. In theoretisch opzicht kunnen de baten van verbreding niet geïsoleerd worden beschouwd; ze moeten worden gecombineerd met de baten van de agrarische productie waarop deze verbreding stoelt. Los van die 'strikt' agrarische basis zouden de verbredingsbaten immers niet kunnen worden voortgebracht. Synergie (of het fenomeen van de *multi-purpose enterprise*) is hier beslissend.
- 37 Ik ken uit eigen ervaring de Friese situatie goed. Uit eigen ervaring (bijvoorbeeld door de betrokkenheid bij de oprichting van nieuwe verenigingen weet ik dat ook de Gelderse, Utrechtse en Limburgse data niet kloppen. De Noord- en Zuidhollandse situatie laat zich checken aan de hand van het eerste jaarverslag van In Natura, de koepelorganisatie van natuurverenigingen uit het werkgebied van de WLTO.
- 38 In eerste instantie lijkt dit een sterk gedateerde observatie. In 1999 zijn de verhoudingen in sterke mate veranderd. In theoretisch opzicht is de problematiek evenwel nog steeds dezelfde.
- 39 Waarbij de ecologische landbouw ook uitdrukkelijk als een 'project', als een incipiente 'mode of ordering' kan worden begrepen. Cruciaal is, net als bij andere, inmiddels méér geconsolideerde 'modes of ordering', de koppeling met andere projecten.
- 40 Agency is, m.a.w. de bekwaamheid tot strategisch handelen. Uitgaande van het werk van Giddens schreven collega Long en ik daarover: *'the notion of agency attributes to the individual actor the capacity to process social experience and to devise ways of coping with life, even under the most extreme forms of coercion. Within the limits of information, uncertainty and the other constraints (e.g. physical, normative or politico-economic) that exist, social actors are 'knowledgeable' and 'capable'. They attempt to solve problems, learn how to intervene in the flow of social events around them, and monitor continuously their own actions, observing how others react to their behaviour and taking note of the various contingent circumstances'* (Long and Van der Ploeg 1994:66).
- 41 *'Agency therefore requires organization capacities; it is not simply the result of possessing certain cognitive abilities, persuasive powers or forms of charisma. The ability to influence others or to pass on a command (e.g. to get them to accept a particular message) rests fundamentally on*

the actions of a chain of events each of whom translates it in accordance with his/her own projects [...]. In other words, agency [...] depends crucially upon the emergence of a network of actors who became partially though hardly ever completely, enrolled in the projects and practices of some other person or persons. Effective agency the requires the strategic generation/manipulation of a network of social relations and the channeling of specific items [...] through certain nodal points of interaction' (Long and Van der Ploeg 1994:66).

- 42 Dit is de vraag die vanuit LNV tot vermoeiens toe wordt gesteld bij elk nieuw initiatief.
- 43 Ik zet 'voorbereidend' hier tussen aanhalingstekens omdat er toentertijd nog geen sprake was van een doelbewuste aanloop naar de VEL. Pas achteraf verwierven deze 'voorbereidende' werkzaamheden hun betekenis.
- 44 Ik volsta hier met één voorbeeld, de ontwikkeling van climax-gewassen en climax-teelten door de Xotus-groep van Gert Jan Jansen. Een zorgvuldige beschrijving van dit geval zou een verpletterende schets opleveren van de arrogantie van het 'expertsysteem'. Overigens komt bij dit en allerlei andere gevallen steeds DWK naar voren als de spil van alle arrogantie en conservatisme.
- 45 Cluster 4 omvat de gemeentes waar zich de algemene trends weerspiegelen. Cluster 2 wordt gevormd door gemeentes waar het quotum relatief zeer sterk is gestegen. Dit heeft, wat het Bildt en Menaldumadeel betreft mede, zo niet vooral te maken met de inplaatsing van melkveehouderijbedrijven die van elders komen. In beide gemeentes is daarvan sprake. Deze bedrijven komen deels uit Friesland (bijvoorbeeld uit het Burd, waar plaats moest worden gemaakt voor natuur), deels uit de rest van Nederland. Vaak nemen ze bedrijven over van akkerbouwers die geen opvolger hebben. Het opvallende is dat deze inplaatsing zich toch paart aan een netto-daling van het aantal melkveehouderijbedrijven in de desbetreffende gemeentes.
- Cluster 3 ten slotte representeert de zorggroep. Als we voorbijgaan aan Sneek (waar stadsuitbreiding speelt) dan komen we bij Kollumerland en Achtkarspelen terecht, dat wil zeggen: bij een belangrijk stuk van de Noordelijke Friese Wouden (met de uitloop naar de Lauwerszee). Het zijn ook gebieden die zich kenmerken door relatief kleine bedrijven (het gemiddelde quotum per bedrijf in 1990 was 269.000 kilogram in Kollumerland en 215.000 kilogram in Achtkarspelen. Dat duidt op een zeer frele structuur, die zich onder meer uit in 'weglekkend' quotum en in een zeer snel daling van het aantal melkveehouders. Daarmee staat op langere termijn (of misschien niet eens zo heel lang) het onderhoud van de hier gelokaliseerde landschappen fors onder druk.
- 46 Hier kan met recht spreken van de 'wet van de remmende voorsprong'. Juist de nadelige positie waarin boeren op de Waddeneilanden zich bevonden, noopte heb, eerder dan collega's elders, uitwegen te zoeken in datgene wat later plattelandsontwikkeling zou worden genoemd.
- 47 Die zekerheid hoeft natuurlijk niet persé in termen van scheiding te worden vertaald. Duidelijke arrangementen voor verweving met daarbij het zicht op continuïteit kunnen evenzeer in zekerheid resulteren.
- 48 De navolgende interpretatie is mede gebaseerd op informatie uit de bancaire wereld.
- 49 Brief van de Minister van LNV aan de Voorzitter van de Vaste Commissie voor Landbouw, Natuurbeheer en Visserij van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, kenmerk MKG.981020, dd 3 april 1998, betreffende Bestuurlijk Experiment Milieucoöperaties (TRC 98/7848).
- 50 De eigen tussentijdse evaluatie werd vergezeld door ondersteunende brieven van de Stichting Natuur en Milieu, het CLM, de provincies Friesland, Gelderland, Noord Holland, Overijssel. Dit onderstreepte opnieuw het brede draagvlak dat inmiddels was verworven.
- 51 Een van de problematische kanten is dat met de privatisering van althans delen van het 'expertsysteem' de neiging zeer groot is geworden om bij elke opdracht het antwoord zo te formuleren dat er vervolgoopdrachten uit voort zullen vloeien. Zo wordt de tendens versterkt om grote breuken te formuleren. Echter, ook het 'ideologische moment' blijft van belang: 'De uitdaging van de landbouwwetenschappen is niet gelegen in activiteiten als het in detail beschrijven van de huidige landbouw en van de nu gehanteerde technieken. Zijn belangrijkste taak moet hij zien in het op grond van inzicht en kennis ontwerpen, ontwikkelen en in grote mate implementeren van nieuwe technieken en mogelijkheden' (Rabbinge 1999:43).

- 52 De 'agency' die wordt gezocht en gecreëerd geldt enkel in een specifiek netwerk: namelijk in de relatie met LNV. Afgemeten aan de praktijk is er van 'agency' natuurlijk geen sprake. Veeleer van 'non-agency'. De voortgebrachte plannen werken in de praktijk veeleer verstarrend, verlamdend en frustrerend.
- 53 Als een minister iets wil waar een directeur niet in gelooft, dan is er niet veel kans op dat het er van komt, aldus diverse zegslieden op het departement. Het departement bestuurt zichzelf.
- 54 Dat was, in essentie, ook de kern van de ROM aanpak die in meerdere gebieden in Nederland is gevolgd.
- 55 Overigens is dit beslist niet het grootste melkveehouderijbedrijf van Nederland. Op het grootste bedrijf wordt op dit moment (voorjaar 1999) 9,8 miljoen kg. melk per jaar gemolken.
- 56 Ook als we de vergelijking herhalen met de beschikbare gegevens van de grotere melkveehouderijbedrijven in Friesland (80 of meer melkkoeien – in Friesland valt 22 procent in deze categorie tegen 13 procent landelijk; Arcadis 1998:16) dan komt het verdelingsvraagstuk weer naar voren: 800.000 tot 1 miljoen kg, melk versus 5,5 miljoen kilogram melk per bedrijf, i.e. 1 megabedrijf of 5 tot 7 grote bedrijven, oftewel 10 tot 14 arbeidsplaatsen versus 4 arbeidsplaatsen.
- 57 In een toekomstverkenning, die later op verzoek van de Friese boerenorganisaties en de provincie Fryslân wordt uitgevoerd (LUW, AVM/CCLB, IKC 1993), komt dit aspect nog scherper naar voren, met name omdat met meer recente data werd gewerkt. Uitgaande van de verschillende ontwikkelingsmogelijkheden die in de feitelijke verscheidenheid liggen besloten, kwam men tot een beeld dat aanzienlijk verder gaat dan dat wat in tabel 9.9 is samengevat. Door vervolgens uiteenlopende aannames omtrent de globale politiek-economische ontwikkeling in de analyse te introduceren, kon de aldus geschetste bandbreedte worden doorgetrokken naar de toekomst, waarmee de effecten van beleidskeuzes scherp naar voren kwamen. Daartoe werden, zoals ik al in hoofdstuk 8 heb beschreven, drie scenario's opgesteld en doorgerekend: een beleidstrendscenario gebaseerd op het bestaande beleid alsook op het beleid dat in de pijplijn zat; daarnaast een (voorzichtig) vrijhandelsscenario (waarin door middel van een A- en B-quotum de mogelijkheid voor versnelde expansie en structurele ontwikkeling ontstaat); en ten slotte een diversiteitsscenario waarin de contouren zichtbaar werden van wat later plattelandsontwikkeling zou worden genoemd. De resultaten zijn samengevat in tabel 8.2 van het voorgaande hoofdstuk.
- 58 In algemene zin kan men signaleren dat het ontwikkelen van 'wervende concepten' een belangrijk deel van de geduide strijd om hegemonie is.
- 59 Zuid Oost Friesland bijvoorbeeld is gesitueerd in dit 'Drentse Plateau'. Het is echter ook het gebied met een concentratie van de grootste melkveehouderijbedrijven. En omgekeerd treft men in de 'noordelijke Schil' tal van verbredende bedrijven en daarmee samenhangende samenwerkingsverbanden aan.
- 60 In het voorstel van de Cie. Langman wordt de suggestie van een ruimtelijke uiteenlegging dan ook niet overgenomen.
- 61 De vraag die namelijk niet wordt gesteld is welke ontwikkelingsmogelijkheden (en voor wie) en over welke schaalvergroting we eigenlijk praten.
- 62 In dit verband was 'landschap' geen abstracte notie: het was ook het gebied waar men leefde en werkte en waar de kinderen opgroeiden. De meeste betrokkenen deelden het belang van de landschapsnotie, anderen legden zich neer bij de onvermijdelijkheid ervan.
- 63 Zie ook de discussie over de milieucoöperaties.
- 64 Daarbij is de ironie nogmaals, dat afhankelijk van de situatie, zeer wel de verhouding kan optreden dat het nastreven van individuele verrijking leidt tot een verarming van het geheel. Dit is, met andere woorden, de typisch Nederlandse en zeer moderne expressie van een drama waarvan we in Nederland dachten dat het ver achter ons lag: dat is de *tragedy of the commons* (Hardin 1968).
- 65 Daarbij val ik in sterke mate terug op de stellingname van de Raad voor het Landelijk Gebied (1999). Verder ben ik Willem Vos erg erkentelijk voor zijn steun bij de ontwikkeling van de navolgende passages.

- 66 Hier komt één van de lacunes in het wetenschappelijk onderzoek van de afgelopen decennia naar voren. Een zorgvuldige documentatie en solide begrip van landschappen in termen van karakteristieke ordening ontbreekt vrijwel geheel. Hoewel met moderne analysetechnieken (bv. clusteranalyse) een veelheid aan elementen in beschouwing kan worden genomen, wordt dat nauwelijks gedaan. Inzicht in de significante verschillen tussen de verschillende patronen van samenhang ontbreekt daardoor. Daardoor ontbreekt tevens inzicht in de elementen die doorslaggevend zijn voor de te onderscheiden karakteristieke ordeningen. Daarmee is de vraag naar welke essentiële landschapskenmerken in een bepaald landschap beschermd zouden moeten worden vooralsnog niet te beantwoorden.
- 67 Het punt van de karakteristieke ordening zoals besloten in elk landschap voert naar één van de grote bedreigingen daarvan, namelijk dat veel hedendaagse activiteiten en ingrepen het karakteristieke doen verdwijnen. Alles gaat op elkaar lijken, ook de *man made* landschappen, waardoor een verarming optreedt. Het specifieke en informatieve verdwijnt. Elke ingreep die homogeniserend werkt moet als een ongewenste ingreep worden bestempeld.
- 68 Dit verwijst naar de noodzaak om de uniekheid van delen en daarmee de aantrekkelijkheid van het geheel zoveel mogelijk te handhaven. Verderop in deze tekst zullen we aangeven dat juist in dit opzicht zich een aantal bedreigende ontwikkelingen voltrekken. Zoals inmiddels alle binnensteden tot eenheidsworst dreigen te degraderen, zo bakenen zich soortgelijke uniformerings- of homogeniseringstendenzen af ten aanzien van het landelijke gebied.
- 69 Men denke aan zijn fascinerende schilderij van de Noord bij Dordrecht.
- 70 Daarmee is en passant een probleem aangestipt dat verderop in deze tekst nog meerdere malen aan de orde zal komen. En dat is dat het 'ontwerpvermogen' om zulks te doen in Nederland vooralsnog onvoldoende ontwikkeld is. Zo was het opvallend dat bij een ontwerperswedstrijd (Wie is er bang voor de Leegte), die betrekking had op het Noorden des Lands in vrijwel geen één ontwerp werd voortgebouwd op de karakteristieke ordening en het eigene van de Noordelijke landschappen. **Substitutie** van deze landschappen (door inundatie, door natuur, door cyberspace achtige constellaties of wat dan ook) vormde de rode draad – het is alsof we ons geen raad weten met onze eigen landschappen. Dit herhaalt zich ook in de hedendaagse praktijk van natuurontwikkeling.
- 71 A. Diepenbrock, songs 2.
- 72 Een intrigerend punt in de hele Gaasterlandse discussie was de zogeheten 'begrenzing'. Binnen deze begrenzing moest 'natuur' worden ontwikkeld. Daartegenover stelden de betrokkenen uit het gebied dat een dergelijke begrenzing ongewenst was – dat juist het gebied als geheel moest worden aangewend als zoekgebied voor concrete mogelijkheden voor verdere natuurontwikkeling.
- 73 Ook in meer algemene zin, nl. als vestigingsfactor voor bedrijven.
- 74 Wellicht in milieucoöperaties en in verenigingen voor agrarische beheer van natuur en landschap. Een interessant gegeven is dat ook veel niet-boeren lid zijn van deze coöperaties en verenigingen. Veelbetekenend zijn ook de nieuwe coalities die ontstaan tussen boerenorganisaties, ANWB, Natuurmonumenten, Stichting Natuur en Milieu, provinciale landschappen en ga zo maar door.
- 75 Hetgeen een formidabele ontwerpogave voor de landbouw-, de ruimtelijke- en de sociale wetenschappen is.

Deel V

Actor en structuur

10 Structuur, tijd, kennis en macht

In het begin van dit boek heb ik de vraag gesteld naar het ordenende moment in de hedendaagse land- en tuinbouw. Er laten zich duidelijke patronen en regelmatigheden onderkennen (zie ook NRLO 1997b). In de periode van Hemmema en Koorn, maar ook in het tijdperk van de *sunige* en *grutte boeren* van nu. Zo ook laten zich tal van regelmatigheden onderkennen in de sfeer van het economische, het agronomische, het zoötechnische als ook in de interrelaties tussen staat en boerenstand. Sommige boeren realiseren hoge graslandopbrengsten met lage kunstmestgiften of zelfs helemaal zonder kunstmest. De meesten evenwel zijn er (dat was althans de situatie in het midden van de jaren negentig) van overtuigd dat het niet kan met minder dan 400 kg zuivere stikstof per hectare. En bij de meesten is het inderdaad zo dat een verlaging van de kunstmestgift tot lagere graslandopbrengsten leidt. Dit alles roept¹ de vraag op naar structuur, naar dat geheel van verhoudingen waarvan een ordening uitgaat. Wat is structuur en waarin is het gelokaliseerd?

In de hedendaagse (landbouw)wetenschappen komt men tal van structuurnoties tegen. Vrijwel elke discipline kent haar favoriete duiding. Elke discipline onderscheidt een eigen, favoriet *regulation system* (zie hoofdstuk 4). Wat deze noties ondanks alle verschillen verbindt, is het idee dat er wetmatigheden (i.e. structuren) zijn te onderkennen die voeren tot bepaalde processen – processen die op hun beurt weer kunnen worden verklaard vanuit deze 'onderliggende' structuren. Achter de verwarrende, complexe, heterogene en dynamische wereld waarin we ons bevinden, zouden onderliggende structuren kunnen worden onderkend. Deze structuren, die relatief constant zouden zijn, zijn – zo wordt aangenomen – niet gelijk zichtbaar. De structuur van iets betreft het wezenlijke, de kern, de essentie: en daarmee is het ook *verborgen*.²

De wereld zoals wij die kennen, wordt gepercipieerd als de wereld van verschijningsvormen. Veel van die vormen zijn grillig en tijdelijk. Ze tellen minder of niet. Andere verschijningsvormen daarentegen zijn solide, ook in die zin dat ze zich steeds herhalen. Ze zijn als het ware normaal en natuurlijk. Dát zijn de verschijningsvormen die – althans in het gangbare denken en ook in de gangbare wetenschapsopvatting – op een of andere wijze voortvloeien uit de 'onderliggende structuur'. Dat maakt precies deze verschijningsvormen tot belangrijke en betekenisvolle feiten: ze informeren, zo lijkt het, omtrent datgene waar naar we onderweg zijn. Andere verschijningsvormen (andere empirische figuraties) zijn minder relevant: het zijn eigenlijk niet meer dan *zwarte zwanen*, grillige afwijkingen die hooguit voor een enkeling interessant zijn.

De landbouwwetenschappen vormen een boeiend deel van de onderneming genaamd wetenschap, juist omdat de landbouwwetenschappen alleen dát kunnen zijn wat ze beogen, door een veelheid van disciplines te integreren. Het object immers (de landbouwbeoefening) vertegenwoordigt een integratief moment *par excellence*. Behalve als concrete vervlechting van het agronomische, het zoötechnische, het technologische, het economische, het sociale, het historische en het toekomstgerichte (als vervlechting ook van landbouw en maatschappij, van het normatieve en het praktische) laat landbouw zich *niet* denken.

Toch zijn de samenstellende delen van de landbouwwetenschap vooralsnog doortrokken van deterministische structuurnoties die onderling in sterke mate contrasteren zonet botsen. Daarmee is de landbouwwetenschap vooralsnog een onvoltooide wetenschap.

In dit boek heb ik het agronomische, technologische en het economische determinisme proberen te relativiseren. Ik heb aangegeven dat voor elk van deze domeinen een aanzienlijk aantal vrijheidsgraden geldt – vrijheidsgraden die ontstaan met de heterogene ontvouwingsprocessen die eigen zijn aan *coproductie*. Daarbij heb ik ook proberen aan te geven dat de landbouwwetenschappen moeten worden gereconceptualiseerd en wel door te vertrekken vanuit de multiple realiteiten die in de landbouwbeoefening, waar en wanneer dan ook, liggen besloten, als ook door systematisch rekening te houden met de veelvormige ontplooiingsmogelijkheden die in *coproductie* liggen besloten.

In de laatste hoofdstukken (6 tot en met 9) heb ik me, deels impliciet, afgezet tegen het determinisme dat in de sociologische benadering van de landbouw ligt besloten. Sociologisch determinisme wordt gewoonlijk geduid met de term '*structuralisme*'. Dat zijn al die benaderingen '*which regard [...] structure as having priority over social action*'. (Marshall 1994:515) Benaderingen ook die een ondertoon van 'noodzakelijkheid' (Elias 1972:178) in zich dragen: alsof ontwikkelingen maar op één manier kunnen verlopen.³ Namelijk op die manier die voortvloeit uit de geldende structuur.

Op de logisch volgende vraag wát dan die structuur is, zijn tal van verschillende antwoorden ontwikkeld. Ik wil er hier twee bespreken. Eén omdat het een bij uitstek conventioneel antwoord is, het ánder omdat het 't meest de recente ontwikkelingen in de sociologie weergeeft. Afgemeten aan de problematiek die ik in dit boek heb behandeld, schieten beide antwoorden tekort.

Structuur is, aldus de Jager en Mok, 'het geheel van posities en groeperingen en de relaties daartussen die deze posities en groeperingen onderling verbinden'. (1978:134) Dat is waar, maar tegelijkertijd is het een onmogelijke definitie, juist omdat ze uiteindelijk alles omvat en daarmee nietszeggend wordt. Allerlei elementen die we in de voorgaande hoofdstukken tegenkwamen als onderscheidend (de dominantie van de toekomst over het heden, de verhouding tussen het expertsysteem en de overige actoren, de aanwezigheid van *trust* en vervolgens van *distrust*), zijn binnen de

aangehaalde omschrijving nauwelijks op onderscheidbare wijze te situëren.

Hetzelfde geldt als we overspringen naar de tegenpool, naar de omschrijving die Giddens geeft van structuur: '[...] structures are made up of human actions and relationships: what gives these their patterning is their repetition [cursivering van Giddens, JDvdP] across periods of time and distances of space'. (1992:19, zie ook pag. 731) Wat hier cruciaal ontbreekt, is de zo noodzakelijke verwijzing naar wat deze *repetition* bewerkstelligt, naar voren haalt en betekenisvol, ja richtinggevend maakt. Voorbeelden van *repetition* zijn we in de voorgaande hoofdstukken volop tegengekomen. Ik volsta met de simpele verwijzing naar de landarbeiders die vertrokken, de kleine boeren die hun specifieke plaats verloren, de introductie van de melktank die tal van boeren voor onoverkomelijke investeringslasten stelde, enzovoorts. Het waren allemaal afzonderlijke episodes die pas in en door de *Grand Narrative of Modernization* werden aaneengevlochten tot een *repetition*, tot een doorgaande structurele ontwikkeling die informeerde over achterliggende structuren.

10.1 Wat is structuur?

Ik denk dat ik, na de speurtocht die in de voorafgaande hoofdstukken is ondernomen, een antwoord kan formuleren. Althans, een antwoord dat betrekking heeft op de landbouw van-hier-en-nu. In andere constellaties zullen andere verhoudingen sturend, i.e. structurerend werken. Universele 'structuren', die altijd en overal geldig zijn, lijken me fictief. Overigens wil dat niet zeggen dat het hier te preciseren antwoord enkel *binnen* de kaders van de hedendaagse Nederlandse landbouw zou gelden.

Structuur is een meerledig begrip. Structuur is om te beginnen *een geheel van verwachtingen*, een geheel dat aangeeft welke handelingen en praktijken zinvol zijn en daarmee ook welke ónzinnig zijn.⁴ Daarmee ordent structuur tal van praktijken, ook economische praktijken en ontwikkelingen.⁵ Structuur is, in de tweede plaats, een *emergent* gegeven. Immers, de beelden omtrent dat wat zinnig is en/of verwacht kan worden, kunnen worden betwist, gemodificeerd en/of worden gesubstitueerd. Dat kan doordat in de praktijk *novelties* (Van Lente en Rip 1998) worden voortgebracht (nieuwe 'productiefuncties', nieuwe 'substitutieverhoudingen', nieuwe vormen van 'duurzaam boeren')⁶, maar ook doordat allerlei verwachtingen vanuit het expertsysteem worden bijgesteld en/of vervangen. Structuur is derhalve geen stabiel, maar een somtijds sterk veranderlijk gegeven.

In de derde plaats is structuur een *samenloop van omstandigheden*, soms toevallig, soms doelbewust bewerkstelligd. Juist die samenloop die overeenstemt met de vigerende verwachtingen komt als betekenisvol naar voren en wordt dan als structuur geduid.

Structuur veronderstelt een *locus*: een instantie van waaruit op actieve wijze verwachtingen worden geproduceerd, gecommuniceerd en geïmplementeerd (via het heroriënteren van *resource*-stromen, via voorschriften,

procedures, artefacten, kortom via een technologisch regime), een instantie ook van waaruit de gebeurtenissen (de samenloop van omstandigheden) op actieve wijze worden gelezen, geïnterpreteerd en gerepresenteerd als de onvermijdelijke uitkomst van structuur. Van waaruit ook uitdrukkelijk wordt bijgestuurd. Die *locus* wordt gevormd door het expertsysteem in en rond de land- en tuinbouw.

Dat brengt me naar de vierde vaststelling. Structuur is niet alleen het product van het expertsysteem, het is ook het *raster* (een geheel van specifieke mogelijkheden en beperkingen) dat vanuit het expertsysteem wordt opgelegd aan het desbetreffende deel van de maatschappij. Zo ontstaat daadwerkelijk sturing (een sturing die verloopt via prescriptie en controle), een sturing die als het ware gedepersonifieerd en gedematerialiseerd is. Ogenschijnlijk is er niets en niemand die ons dwingt ons handelen op een bepaalde wijze te ordenen. Maar willen we rationeel, verstandig en/of verantwoord handelen (willen we zo handelen dat de transactiekosten niet buitensporig hoog worden), dán moeten we het oriënteren op en situeren binnen het geduide raster.

Alle handelen is inderdaad toekomstgericht handelen. De kwestie is dat die toekomst geen ontvouwing meer is van hetgeen waarmee we doende zijn – de toekomst is onteigend: ze is het exclusieve domein van de grote expertsystemen geworden. Via een toekomst die wordt gedefinieerd en gecontroleerd door ánderen (door de expertsystemen) ontstaat als het ware een 'nieuw feodalisme' (Benvenuti 1975): formeel zijn we vrij, maar ons handelen wordt in vergaande mate geautoriseerd en/of geclandestiniseerd⁷.

Vervolgens verwijs ik naar een vijfde element: de geschetste toekomst wordt voorgesteld als de *onvermijdelijke ontvouwing van 'ijzeren' wetmatigheden* die in de wereld (in het heden en het verleden, in de materie en in de samenleving) zouden liggen besloten. In dit boek heb ik een aantal van de wetmatigheden waarmee het expertsysteem in en rond de landbouw opereert, ontrafeld. Het gaat niet om ijzeren wetmatigheden, maar om constructies. Dat neemt niet weg dat met de fundering in zulke wetmatigheden twee effecten optreden: enerzijds wordt het opereren van het expertsysteem ermee geobjectiveerd en buiten het bereik van discussie en debat gemanoeuvreerd. Anderzijds verschijnt het ontwikkelde raster als des te dwingender: het verwijst naar de wereld van de onwrikbare feiten. Sterker nog, het lijkt ontleend aan de wereld van onwrikbare feiten, zo het er geen déél van is.

Kennisontwikkeling is, binnen de hedendaagse maatschappij, een van de belangrijkste sturingsmechanismen. Via kennisontwikkeling ontstaan veelal nieuwe ontvouwingmogelijkheden: nieuwe toekomst. Het probleem van de hedendaagse expertsystemen is dan ook niet dat ze kennis ontwikkelen, maar:

- a dat ze dat op uiterst selectieve wijze doen (zodat naast kennis ook op systematische wijze onwetendheid en onkunde worden gegenereerd, waarbij zij aangetekend dat juist die onkunde en onwetendheid vaak weer ordenende principes bij uitstek worden)⁸;

- b dat ze, mede vanwege zakelijke en institutionele belangen, een exclusief monopolie op relevante kennis claimen (en soms ook bewerkstelligen);
- c dat ze zich (zoals het geval is bij het expertsysteem in de landbouw) veelal onttrekken aan kwaliteitscontroles en ook aan enigerlei democratisch debat;
- d dat een discrepantie tussen de 'empirie' en de eigen modellen niet wordt beschouwd als 'foutmelding' (Staudenmaier 1985): als een indicatie dat aanvulling, correctie of modificatie van de modellen nodig is. Integendeel, de 'foutmeldingen' *geven hooguit aan hoe hard het nodig is dat de 'empirie' (welke dat ook moge zijn) wordt omgebouwd opdat ze gaat beantwoorden aan de modellen.* In dat opzicht is de *ontkoppeling* (tussen toekomst en heden, tussen theorie en praktijk, tussen expertsysteem en landbouwsector) compleet en irreversibel.

John Berger heeft een behartigenswaardig opstel geschreven (in het 'Varken Aarde'), waarin hij traditioneel denken typeert als een toekomst-perceptie die zich, afgemeten aan de hedendaagse variatie, ontpopt als een reductie van handelingsmogelijkheden. (1990:231) De toekomst verschijnt dan als convergentiepunt (zoals geïllustreerd in grafiek 6.1).⁹ Tegenover dit traditionele denken staat het moderne of progressieve denken (de 'voortgangscultuur'): naar de toekomst toe impliceert dit dat juist een toenemend aantal, onderling divergerende handelingsmogelijkheden wordt verondersteld (zoals geïllustreerd in grafiek 6.9; zie ook figuur 1.1 in hoofdstuk 1 van dit boek).

Het intrigerende nu is dat de toekomstvisie zoals gehanteerd en gereproduceerd door het ministerie van Landbouw als expertsysteem, bij uitstek lijkt te beantwoorden aan het traditionele denken (de 'overlevingscultuur')¹⁰ zoals geschetst door Berger. De toekomst is een verdwijnpunt waarin nog slechts één vorm van gedrag, slechts één vorm van landbouwbeoefening mogelijk zou zijn. Weliswaar lijkt het alsof dat in hedendaagse scenario-studies wordt genuanceerd (men presenteert steeds drie scenario's, net zoals er indertijd drie wijzen uit het Oosten kwamen), maar aan de essentie verandert dat niets. Er worden in de analyses hooguit (mogelijke) wijzigingen in het oorzakelijke of 'structurele' complex verondersteld. Wat constant blijft, is dat de toekomst van de landbouw wordt beschouwd als afgeleide van dit oorzakelijk complex – welke de precieze modaliteit dan ook moge zijn.

Dit alles botst, om te beginnen, in toenemende mate met het omvangrijke arsenaal van bedrijfsontwikkelingsmodellen dat zich in de empirie laat onderkennen – met het geheel van projecten dat in de hedendaagse verscheidenheid ligt besloten.

De toekomst is open. De toekomst kenmerkt zich meer dan ooit door een duizelingwekkende complexiteit. Ze draagt derhalve vrijwel onkenbare risico's in zich (bijvoorbeeld op het terrein van voedselkwaliteit en gezondheid), maar ook tal van mogelijkheden – veelal nauwelijks geëxploreerde, soms zelfs letterlijk ongekende mogelijkheden.

Het ministerie van Landbouw als expertsysteem begrenst en bezweert als het ware de ongedetermineerde aard en daarmee het open karakter van de toekomst. Door een specifieke 'toekomst' te voorspellen (een toekomst die als onvermijdelijk, want als ontvouwing van structurele wetmatigheden wordt gerepresenteerd), door vervolgens het gewenste gedrag (op uiteenlopende niveaus) voor te schrijven én door de relevante omstandigheden te controleren, creëert het ministerie *de facto* een dwingende 'structuur'. Door de daaruit voortvloeiende¹¹ 'structurele ontwikkeling' wordt de voorspelling waargemaakt en kan ze, op bijna vanzelfsprekende wijze, worden doorgetrokken naar de volgende fase.

Op de tweede plaats botst het opereren van het expertsysteem met de geschiedenis van de Nederlandse landbouw en de daarin besloten *longue durée*. Als ik de hoofdstukken 2, 3, 4 en 5 van dit boek kort moet samenvatten, dan kan ik niet anders dan concluderen dat de Nederlandse boeren en tuinders zo succesvol zijn geweest omdat ze zich meer dan boeren elders hebben ontwikkeld tot 'peasants'. In en door de geschiedenis hebben ze zich actief gedistantieerd van diverse markten – hun bedrijvigheid en hun *resources* zo ontwikkeld dat er sprake is van vrijheidsgraden ten aanzien van de markten. Zo ook toont de analyse van de hedendaagse verscheidenheid dat de daarin besloten vrijheidsgraden in de komende jaren wellicht van doorslaggevend belang zullen worden (zie met name hoofdstuk 5). Het zo vaak misbegrepen multifunctionele bedrijf (dat is het bedrijf dat een en dezelfde *resource-base* gebruikt om voor méérdere markten, de wereldmarkt, de nationale markten, uiteenlopende regionale en/of lokale markten te produceren) dat de *peasants* van toen, maar vooral ook van nu creëerden en creëren, is en blijft een belofte van belang. Hiertegenover wil het beeld van de *virtuele boer* evenwel dat de agrarische ondernemer bij uitstek gespecialiseerd is en moet zijn: op productie voor de wereldmarkt of op een boerderijcamping. Dat beide gelijk opgaan, sterker nog: dat het een steeds meer de voorwaarde is voor het ander en omgekeerd – dat wordt niet begrepen. Evenmin wordt begrepen dat de kracht van de Nederlandse land- en tuinbouw niet zozeer schuilt in het ondernemerschap zoals het expertsysteem dat verbeeldt maar veeleer wortelt in de onbegrepen kracht van de hedendaagse *peasant* – op welke schaal hij of zij ook opereert.

Onverschillig is deze kwestie uiteraard niet. Aan de vooravond van de 21e eeuw staan we voor diepingrijpende wijzigingen, onder meer in de sfeer van de markten. Men moet vrezen dat die wijzigingen op fundamenteel verkeerde wijze zullen worden gepareerd. Namelijk door uit te gaan van de *virtuele* ondernemer en voorbij te gaan aan de boeren zoals ze werkelijk zijn: *peasants*.

Tenslotte een derde reden (die overigens samenvalt met de twee hiervoor genoemde punten van zorg). In 'Het Kennisoffensief' verwijst Jacobs (1999:59) naar ondernemingen en instellingen die geleidelijk aan blind worden voor hun omgeving: 'Veranderingen in de omgeving worden in de regel binnen de bestaande interpretatiekaders begrepen'. Begrippen als afvloeiing, structurele ontwikkeling, levensvatbare bedrijven, agrarische ondernemers en productiefuncties ordenen inderdaad de perceptie en

interpretatie van de ontwikkelingen in land- en tuinbouw. 'Als die kaders', aldus Jacobs, 'minder adequaat worden, [dan] heeft dat meestal tot gevolg dat ze de signalen uit de omgeving op z'n minst afzwakken. Men denkt dat men adequaat reageert op externe verandering, maar in feite reageert men vooral op wat in de eigen kraam past'. Nieuwe ontwikkelingen worden of blijven *zwarte zwanen* die men liever niet ziet. Sterker nog: die men niet kán zien. Zo ontstaat datgene wat Jacobs een *strategic drift* noemt: 'dat men [...] begint af te drijven van de werkelijkheid' (1999:59). Dat is wat ik in de loop van dit boek heb aangegeven: het expertsysteem in de landbouw vertegenwoordigt in sterke mate een *strategic drift*. En dat uitgerekend op het kritische moment waarop alles vraagt om een ándere aanpak, een ander begrip en een andere visie ook. In retrospectief geldt inderdaad dat '*the convincing orthodoxy of one century [will become] the historical curiosity of the next*' (Bruce 1999:2). Anno nu, dat is 1999, ziet het er daar helaas nog niet naar uit. Veeleer moet men vrezen dat door de vermelde *strategic drift*, door de discrepantie tussen de *virtuele boer* en de *peasants* van hier-en-nu, de reële en zo noodzakelijke ontvoeringsmogelijkheden worden gemist. Zodat straks niet zozeer de 'orthodoxie' van nu, maar de échte boer, de échte landbouw en het échte platteland *historical curiosities* zullen zijn.

In dit boek heb ik een uitgebreide schets gegeven van de wijze waarop de Nederlandse landbouw werd gemoderniseerd. Het macroproject zoals ontwikkeld en gedragen door het ministerie van Landbouw als expertsysteem (i.e. het modernisatieproject) was en is de sleutel voor een juist begrip daarvan. Wat minstens even essentieel bleek was *trust*, het breed geïnstitutionaliseerde vertrouwen dat 'het zo wel goed zou komen'. Het macroproject werd de accolade (het 'magnetische Noorden') waarop tal van deelprojecten (van boeren, van industrie en banken, van onderzoekers) werden gericht. In en door dit macroproject gingen de verschillende (deel)projecten *convergeren*, waarmee synergie en bovenal ook een bevestiging van het macroproject als zodanig werden bewerkstelligd: iedereen kon zien dat de dingen inderdaad in toenemende mate gingen zoals verwacht werd dat ze zouden gaan.

Zoals de poëet onder de Nederlandse boeren, Max van Tilburg, me eens beschreef: 'Ja, toen hoorde je steeds meer dat het die kant op zou gaan en je zag ook steeds meer boeren ermee doende en dan wil je niet achterblijven ... en, ja, toen hebben we tegen het eind van de jaren zestig ook maar uitgebreid en zo'n nieuwe stal gezet.'

De modernisatie van de landbouwbeoefening werd een *self-fulfilling prophecy*, en kennelijk is er niets méér overtuigend dan dat.

Daarmee kom ik bij een zesde aspect van structuur. Structuur verwijst naar het ineengrijpen van projecten: '*Relevant structural forms can be identified in the complex encounter of projects [...] and in the variable patterns of interaction actively established between the actors concerned.*' (Long en Van der Ploeg 1994:75) In het kader van het grote modernisatieproces ging het niet om een min of meer toevallig ineengrijpen. Juist de convergentie die

onder de paraplu van het modernisatieproject optrad (actief werd georganiseerd), werd als betekenisvol ervaren. De gerealiseerde convergentie leidde tot een toename van *trust*, waarbij *trust* weer het vehikel werd voor de creatie van een verdergaande convergentie. Structuur is dus niet een *a priori*-gegeven. Structuur gaat niet aan de gebeurtenissen vooraf. Structuur ontstaat *tijdens* de gebeurtenissen en wel als *verolechting* (Elias 1972:149 e.v.; Goudsblom 1990:126 e.v.) van allerlei projecten, deelprojecten en ontwikkelingen.

De voorgaande punten laten zich samenballen in één these: in de hedendaagse Nederlandse landbouw, valt structuur in belangrijke mate¹² samen met de toekomstverwachting die wordt gegenereerd door het expertsysteem.¹³ Die structuur was en is *emergent*, maar ze werd tot een min of meer dwingend *raster* omdat er sprake was van een groeiende *trust* en ook omdat de loop van de gebeurtenissen (i.e. de vervlechting van projecten) de gearticuleerde toekomstverwachting leek en lijkt te bevestigen. Bij de organisatie van deze impressie was en is het kennismonopolie van het expertsysteem doorslaggevend. *De organisatie van kennis is een van de belangrijkste machtsbronnen in de hedendaagse maatschappij: het is, mét de ermee geassocieerde productie van onwetendheid en onkunde, een van de belangrijkste ordenende principes waarmee we ons zelf sturen, of, beter gezegd, waardoor we worden gestuurd.*

Tegelijkertijd is daarmee de *fragiliteit* geduid. Op het moment dat *trust* erodeerde en zwarte zwanen zich steeds meer op elkaar gingen oriënteren – op het moment ook dat vroegere ontvouwingmogelijkheden vastliepen en nieuwe mogelijkheden zich afbakenden – op dat moment bleek het expertsysteem bovenal de gevangene van de 'ijzeren wetmatigheden' die het had gecreëerd om de loop van de gebeurtenissen te duiden. Bedoeld om de *uncaptured peasantry* te kooien, bleek uiteindelijk het expertsysteem zelf de grote gevangene te zijn: gevangen in eigen onkunde en onmachtig om de wereld nog te beïnvloeden. Uiteindelijk is het expertsysteem dat de virtuele boer ontwierp, zelf het grootste slachtoffer van dit beeld.

10.2 De ordenende elementen van nu: *distrust* en *discongruentie*

In comparatief opzicht komt met dat alles de achilleshiel van het hedendaagse expertsysteem naar voren. Want weliswaar zijn er binnen en door het expertsysteem nieuwe toekomstbeelden ontwikkeld (zonder dat daarbij afstand werd genomen van de vroegere modellen)¹⁴, maar de *trust* van weleer is omgeslagen in de wijdverspreide en diepverankerde *distrust*¹⁵ van nu. Die gaat zover dat men voortdurend spreekt van de 'crisis' in de Nederlandse land- en tuinbouw.

Crisisverschijnselen zijn inderdaad alom waarneembaar. Maar het is belangrijk om vast te stellen dat deze crisis niet gesitueerd kan worden louter bij de instelling (de attitudes) van boeren. De notie van crisis laat zich evenmin beperken tot het ministerie van Landbouw.¹⁶ Het crisisge-

voel betreft ook de ontwikkelingen van en de verhoudingen in de diverse markten én de functie van de daarin opererende market-agencies (Ettema et al 1994). Het betreft de richting, de aard en de betekenis van technologie-ontwikkeling. Het crisisgevoel betreft ook de belangenbehartiging. En ten slotte wordt het crisisgevoel bovenal geactiveerd door nieuwe, onvermijdelijk blijkende vormen van staatsinterventie; een staatsinterventie die op haar beurt ook steeds meer in een crisis verkeert.

Waar de crisis bovenal in wortelt, is in de inmiddels opgetreden *discongruentie*¹⁷ tussen de vele ontwikkelingsprojecten. Het geduide 'driespan' (zie hoofdstuk 8) is daarvan een illustratie bij uitstek: 'vernieuwers', 'groeiers' en 'pessimisten' staan elkaar systematisch in de weg. Waar doorgaande schaalvergroting nodig is (volgens sommigen althans), daar behelst ze zulke proporties dat ze voor vrijwel alle boeren ondoenlijk is – of ze vraagt om zulk een aanwending van maatschappelijke middelen dat een en ander stuk loopt op de financiële middelen van het rijk en op de prioriteiten die het parlement stelt. De zuivelindustrie bepleit een eliminatie van de productiebeheersing en een dalende zuivelprijs; van de overheid wordt verwacht dat ze zich daar actief voor inzet, maar zo'n inzet ketst gelijk af op de onmiddellijk losbarstende kritiek onder boeren. De lijst kan eindeloos verlengd worden.

De conclusie blijft dezelfde: *discongruentie* alom. Er lijkt niks meer te willen lukken. En in de praktijk weten boeren en boerinnen zich geconfronteerd met een tot verlamming leidende onzekerheid: 'We weten niet meer waar we aan toe zijn.'

Aan het eind van de 20e eeuw geldt dat structuur ('het ordenende') wordt gevormd door *discongruentie, distrust en non-agency*: niets werkt nog, alles wordt betwist. De vele nota's kunnen dat niet meer bezweren. Sterker nog, overtuigende beleidsstandpunten komen veelal niet tot stand omdat ook binnen het ministerie van Landbouw sprake is van *discongruentie, distrust en non-agency*. De verschillende directies vormen geen doelgerichte organisatie meer, maar bovenal een non-organisatie. Het enige wat nog 'werkt' is het vigerende technologische regime. Dat 'werkt' omdat het niet hoeft te worden aangestuurd. De procedures, regels, artefacten en noem maar op componeren hun eigen 'automatische piloot'. Maar dezelfde 'werking' van dit regime vertaalt zich in een toenemend aantal fricties en problemen op de *interface* tussen staat en sector. Zo stoomt de *Titanic* verder; waarnaar toe weet niemand. Want ook de geschetste 'non-structuur' (het geheel van *discongruentie, distrust en non-agency*) is emergent in die zin dat we onverwachts voor de grootste en meest onaangename verrassingen kunnen komen te staan.

10.3 Over tijd, macht en sociale praktijken

In hoofdstuk 9 heb ik de opkomst van een nieuwe stroom geschetst. De agrarische economie wordt verbreed voorbij het verdienen aan melk en aardappelen alléén. Het voortbestaan van land- en tuinbouwbedrijven

wordt mede gebaseerd op nieuwe markten en op de goederen en diensten die daarin worden gevraagd. Daarmee wordt de landbouwbeoefening als het ware vermaatschappelijkt: verweven met andere sectoren, belangen en perspectieven.

Het boeiende is dat dit proces van plattelandsontwikkeling zich *de facto* op een volstrekt *andere* manier manifesteert dan het in de sfeer van beleid en wetenschap, in het expertsysteem, wordt gedacht. In het expertsysteem is plattelandsontwikkeling een nieuw macroproject, een ontwerp dat in de toekomst wordt gesitueerd en dat de ontwikkeling van een deel van de praktijk moet normeren en ordenen. Daartoe worden subsidiestromen, voorschriften, procedures, normen en deelontwerpen gecreëerd, waarna plattelandsontwikkeling als geregisseerd proces kan verlopen.

Zo is *en passant* ook de machtspositie van het expertsysteem in algemene zin en van het ministerie van Landbouw in het bijzonder afgebakend. Het is een symbolische macht (het landbouwministerie bakent als expertsysteem de te volgen route af). Het is ook een materiële macht. Die ligt besloten in het vermogen de resources (de subsidies, de regels, etc.) naar eigen inzicht aan te wenden. De dominantie van de toekomst over het heden en verleden is bij dit alles centraal. Alleen door een superieur inzicht in de toekomstige ordening van de sector te claimen (door middel van plattelandsontwikkeling als nieuw macroproject), kan het landbouwministerie-als-expertsysteem zich de geduide machtsbasis verwerven.

Wat er in feite gebeurt, is natuurlijk iets heel *anders*. De verbrede landbouweconomie zoals we die nu kennen, is een resultaat van het verleden, 'gebaard' tijdens en door het voorafgaande modernisatieproject. Een deel van de boerenstand heeft dit project al vanaf de jaren zestig effectief gedemonteerd. Onder meer door (deel)antwoorden te ontwikkelen als het zuinige boeren, het zoeken van nevenverdiensten elders teneinde zo een bedrijf in stand te houden dat volgens het modernisatieparadigma enkel kon verdwijnen, en ook door nieuwe vormen van '*kreas buorkje*' te ontwikkelen.

Op dat arsenaal wordt thans op innovatieve wijze doorgebouwd: de rijk geschakeerde stroom die ik in hoofdstuk 9 schetste, is daarvan het resultaat – een resultaat dat aanzienlijke uitbouwmogelijkheden in zich draagt. Dat wil zeggen dat de toekomst kan worden geduid vanuit de potenties die in het heden liggen besloten. Daarin ligt een niet onaanzienlijke potentiële macht besloten: zowel in symbolisch als in materieel opzicht. In de slag om de toekomst liggen, ironisch genoeg, de beste papieren bij de stroom die vertrekt vanuit verleden en heden.

De huidige stroom is een krachtige en zichzelf versterkende beweging. Daarentegen is plattelandsontwikkeling als nieuw macroproject krachteloos. Sterker nog, ze bewerkstelligt enkel fricties en frustraties in de stroom waarbij het niet kan en niet wil aansluiten.

Zo wordt ook de ogenschijnlijke paradox begrijpelijk die wordt opgespannen door een ministerie van Landbouw en een expertsysteem die aan de ene kant macht *claimen* (en dat ook met miljarden guldens en een gedetailleerde regelgeving trachten te bewerkstelligen) terwijl ze zich aan de

andere kant allebei als *non agencies* manifesteren. Het expertsysteem produceert onkunde en onwetendheid daar waar kennis en vermogen zozeer benodigd zijn en het ministerie van Landbouw verliest elke greep op de gebeurtenissen. Het meest in het oog springend is dat het ministerie onvoldoende, soms in het geheel niet, weet aan te sluiten bij de daadwerkelijke vernieuwing en verbreding die in de geschetste stroom besloten ligt. De enige markante uitzondering daarop is het Programma Beheer. De kracht van de geschetste stroom schuilt, zoals eerder werd betoogd, niet alleen in zijn kwantitatieve omvang, maar ook en vooral in de omstandigheid dat deze stroom een meer realistische en meer aantrekkelijke toekomst in zich draagt. Meer realistisch omdat die toekomst kan worden gedacht als een ontvouwingmogelijkheid van (in plaats van als ruptuur met) het heden. Meer aantrekkelijk omdat deze stroom nu en ook zeker straks concrete verbindingssassen tussen landbouw en maatschappij in zich draagt.

Het nieuwe macroproject van het expertsysteem daarentegen is een krachteloos project, vooral omdat het een nevenschikking in zich draagt die op de lange duur onmogelijk overtuigend kan zijn. Onder de vlag van plattelandsontwikkeling zoals die in het expertsysteem wordt gedacht, moet zich óók en tegelijkertijd een versnelling van de schaalvergroting voltrekken. Dat deelproject is echter even fragiel als het plattelandsontwikkelingsproject dat niet aansluit bij de praktijk van het vernieuwen en verbreden. Ook zo maken het ministerie van Landbouw en het expertsysteem zich tot onmachtige instanties: ze staan voor onderling botsende en elk voor zich niet of nauwelijks realiseerbare deelprojecten.

Macht is een relationeel begrip. Macht ontstaat daar waar uiteenlopende maatschappelijke projecten worden gecombineerd en wel zo dat ze elkaar over en weer gaan versterken. Zo ook zullen er situaties zijn waarin bovenal sprake is van onmacht, van elkaar uitsluitende projecten. Verbindingen komen niet tot stand. De zo noodzakelijke *cohesie*, zonder welke een maatschappij het niet lang kan stellen, ontbreekt.

In beginsel is het de taak van de politiek om cohesie te bewerkstelligen en te bewaken. In het algemeen gesproken gaat het daarbij om de cohesie, de balans van het economische, het sociale en het ecologische. Meer in het bijzonder gaat het om de balans en de cohesie van allerlei (deel)projecten. Maar geïnformeerd door een expertsysteem dat omtrent de cruciale vragen vooral onwetendheid heeft geproduceerd, en geconfronteerd met een vierde macht die hardnekkig de route zoals gedacht door het expertsysteem blijft bewandelen, en een sector die onbestuurbaarheid tot principe lijkt te hebben verheven (zie hoofdstuk 8), resteert er weinig ruimte voor het politieke. De afgelopen jaren getuigen ervan.

In zo'n situatie kan het, zeker op de lange duur, niet anders gaan dan dat de overbodigheid van het landbouwministerie-als-expertsysteem (dat is: zowel van het ministerie van Landbouw als van het expertsysteem) zo manifest wordt dat de roep om afschaffing ervan steeds luider zal worden. Temeer daar steeds meer actoren die betrokken zijn bij de daadwerkelijke plaatsvindende plattelandsontwikkeling, het ministerie links laten liggen

(er is toch niets mee te regelen) en de noodzakelijke arrangementen zullen rondzetten met andere partners (bijvoorbeeld de provincies, de natuurbeschermingsorganisaties en wellicht ook de regionale boerenorganisaties). Het ministerie van Landbouw zal steeds meer terzijde staan, als een nuffige lagerschooljuf die nog steeds meent opgeschoten pubers te kunnen berispen. Men zal er om lachen (of uit respect 'ja juf' zeggen) en ondertussen z'n eigen gang gaan. Zo ook het (inmiddels ten dele verzelfstandigde) expertsysteem: het zal in toenemende mate irrelevant blijken. Goedbeschouwd is dat jammer. Een vernieuwend platteland en een vernieuwende landbouw verdienen een goed ministerie en kennisinstellingen die tot de best denkbare behoren.¹⁸ Maar daar waar de laatstgenoemden elke relatie met de vernieuwende stroom ontberen, daar maken ze zichzelf overbodig. Op zich is dat geen reden tot treurnis. Het echte gevaar is veeleer dat we de parels genaamd landbouw, cultuurlandschappen, platteland en goed voedsel kwijtraken. Want hoezeer deze parels ook onzichtbaar zijn gemaakt door het beeld van de virtuele boer – ze bestaan wel en ze blijven, óók voor de toekomstige samenleving, een goed dat men beter niet verliest. Want eenmaal kwijt is altijd kwijt.

Noten

- 1 Met nog tal van andere kwesties die in dit boek aan de orde zijn geweest.
- 2 De structuur ligt verborgen achter de verwarrende hoeveelheid van verschillende, en onderling vaak contrasterende verschijningsvormen. Via het leven van alledag laten structuren zich niet zomaar onderkennen. Om achter alle verwarring en onmiddellijkheid toch de echte structuren te vinden zijn, inderdaad, wetenschappers en expert-systemen nodig (althans: binnen structuralistische modellen). Hier dringt zich een wat griezelige parallel op met het marxisme als wetenschappelijke theorie en de totalitaire staatsvormen van destijds. Enkel de partij kon via het dialectisch materialisme tot het wezen van de dingen doordringen. Voor het gewone volk was zulks niet weggelegd.
- 3 Marshall typeert dat op fraaie wijze door te spreken van de *'death of the subject'* (1994:516). Dat wil zeggen: in sterk structuralistische benaderingen doen de actoren er niet meer toe.
- 4 Preciezer gezegd: structuur is een geheel van verwachtingen dat het handelen stuurt. Tegelijkertijd gaat het om verwachtingen die actief (dat is na een interpretatie van geselecteerde feiten) worden geïnstitutionaliseerd tot 'structuur'. Deze tweeledigheid laat zich nauwkeurig duiden aan de hand van de notie van 'structurele ontwikkeling', die zo'n cruciale rol heeft gespeeld in de Nederlandse landbouw. 'Structurele ontwikkeling' is een tweeledig begrip. Het behelst enerzijds de verwachte ontwikkeling van de landbouwstructuur: De verdere ontwikkeling van grotere bedrijven (in de vele memories van toelichting en andere teksten van het ministerie van Landbouw stevast geduid als 'de kopgroep'), de eliminatie van 'kleine bedrijven' en de ontvouwing van de amorf gevonden tussengroep der 'middenbedrijven' naar of de 'kopgroep', of de definitieve uitgang. Anderzijds verwijst hetzelfde begrip van 'structurele ontwikkeling' naar een onzakenlijk complex waaruit de geschetste ontwikkeling voortvloeit en moet voortvloeien. Het is een verwachte ontwikkeling die 'structureel' is bepaald. Daarmee is het ook een 'onafwendbare' ontwikkeling. Het bijvoeglijk naamwoord ('verwachte') kon vervolgens gevoeglijk worden geschrapt. Beide aspecten hangen nauw samen: Via de verwijzing naar de onafwendbaarheid wordt een bepaalde ontwikkeling ingezet. En naarmate ze meer doorzet, wordt daarmee de aanvankelijk 'verwachte' onafwendbaarheid ook daadwerkelijk getoond.
Een effect dat tegelijkertijd optreedt is dat allerlei ontwikkelingen die afwijken van de 'structurele ontwikkeling' eigenlijk van meet af aan buiten het domein van de te

onderzoeken zaken worden geschoven. Het gaat, in deze virtuele wereld, immers om zaken die toch niet kunnen – dus waarom zou je nog de moeite doen (en tijd en menskracht verspillen) om ze alsnog te onderzoeken? Het antwoord is er immers al: het kán niet. Ik heb in al die jaren dat ik op enigerlei wijze te maken heb met het expertsysteem eigenlijk niets anders meegemaakt dan dat werkelijk innovatief onderzoek niet via het expertsysteem kan worden gerealiseerd. Dat is enkel mogelijk via omwegen: via ándere universiteiten, via Brussel, via politieke circuits en noem maar op. Pas als door reeksen van publicaties, onderzoekingen en door een veranderende politieke wind duidelijk wordt dat de zaken wél anders beschouwd kunnen worden, pas dan werpt het expertsysteem er zich met veel aplomb op teneinde vervolgens te claimen dat het enige zinnige dat er over valt te zeggen door het expertsysteem wordt gezegd.

- 5 Gedurende de jaren '90 is mijn leerstoelgroep betrokken geweest bij de realisatie, analyse en publicatie van vijf nationale *surveys* onder boeren en tuinders (zie onder meer Ettema et al 1994, van der Ploeg et al 1994, Ettema et al 1995, Boedrij 1997). In xdeze enquêtes werd steeds gevraagd naar de toekomstperspectieven en naar eventuele redenen om het bedrijf te beëindigen. Beëindiging, zo bleek steeds weer, wordt zelden geïnspireerd door een acute of verwachte inkomensproblematiek. Veel belangrijker, zo niet doorslaggevend, is het gebrek aan perspectieven, het gevoel dat men er niet meer bijhoort. Datgene wat we de economie plegen te noemen werkt slechts in geringe mate via de onmiddellijke impact van markt- en prijsverhoudingen. Veel belangrijker zijn, zoals hiervoor al werd betoogd, de feitelijke marktafhankelijkheid én de beelden omtrent de te verwachten ontwikkelingen in en rond de respectieve markten. Het is niet zozeer de feitelijke (economische) situatie die wordt gehanteerd als leidraad bij beslissingen omtrent continuïteit of bedrijfsbeëindiging – het zijn bovenal de verwachtingen omtrent de vraag 'of het bedrijf straks nog meekan'. Het zijn juist overwegingen van deze aard die doorslaggevend worden bij het economisch handelen op korte termijn (direct het bedrijf beëindigen, op termijn afbouwen, 'uitzingen', voorzichtig doorgroeien, sterk expanderen of juist een pas op de plaats maken?). Daarmee is en-passant opnieuw onderstreept, maar nu op een ander niveau, hoezeer het sociaal-economische gedrag wordt bepaald en geregeerd door overwegingen omtrent de toekomst. Het is niet zozeer de historie en evenmin de thans geldende constellatie van verhoudingen die dat gedrag bepalen – het is via de toekomst dat een dergelijk gedrag wordt geconcretiseerd. De essentiële vraag is steeds weer of er ontvouwingmogelijkheden zijn en zo ja welke?

Tegelijkertijd is duidelijk dat de definitie van toekomstperspectieven en derhalve de duiding van de eigen 'kansen' absoluut niet kan worden onderzocht vanuit een methodologisch individualisme. De 'toekomst' is de voornaamste arena waarin uiteenlopende projecten worden ontvouwd en zich, op enigerlei wijze, aaneensmeden tot een richtinggevend 'kompas', tot een 'structuur' die het handelen hier-en-nu consistentie, legitimiteit en perspectief (of niet) biedt.

Deze intrigerende, want 'structurerende' rol van de toekomst raakt niet enkel het esoterische, maar ook en vooral datgene wat we economie plegen te noemen: de *hard rock bottom* van produceren, commercialiseren, investeren en bedrijfsontwikkeling. Daar waar dit geheel van 'economische handelingen' gewoonlijk bij uitstek op structuralistische wijze wordt begrepen (i.e. als gedetermineerd door de thans geldende markt- en prijsverhoudingen), daar blijkt juist de 'economie' bij uitstek afhankelijk te zijn van de vigerende toekomstverwachtingen. Als 'economie' werkt in land- en tuinbouw dan is het door de toekomstverwachtingen welke de interpretatie van de huidige stand van zaken richting geven en kleuren. Als bepaalde belangen, projecten en posities een bepaalde 'macht' vertegenwoordigen dan is dat zo omdat ze méér dan anderen de definitie van de te verwachten toekomst kunnen beïnvloeden en daarmee de toekomstgerichte handelingen van anderen kunnen beïnvloeden en naar het eigen model kunnen plooiën. Ziedaar de strategische rol van het expertsysteem dat telkenmale weer de halvering van het aantal bedrijven in 15 jaar 'voorspelt'. Een andere manier om hetzelfde te zeggen is dat 'economie', zoals het met name door neo-klassieke economen wordt begrepen, niet bestaat. 'Economie' is een fictie, een fictie die reel wordt gemaakt door de exclusieve claim die gelegd wordt op de invulling van de toekomst (en door het wijd en zijd verspreide geloof dat zulk een claim juist en overtuigend is).

- 6 Zie resp. hoofdstuk 4, 5 en 9 van dit boek.

- 7 *Free-rider* gedrag wordt mede hierdoor veroorzaakt: men wordt er in de praktijk soms wel toe gedwongen door de discrepantie tussen voorschriften en praktische situatie.
- 8 Precies dit is één van de meest ernstige zaken van de afgelopen decennia. Al gedurende een 20 jaar was duidelijk dat zich een omvangrijk duurzaamheidsprobleem zou gaan aftekenen in de Nederlandse land- en tuinbouw. Doch toen dit probleem in het begin van de jaren '90 zo manifest werd dat politiek ingrijpen hoe-dan-ook nodig was, toen werden de besluitvorming en het maatschappelijke debat ernstig gehinderd, zo niet gefrustreerd door ontbrekende kennis. Omtrent allerlei zaken kon enkel worden gegist. In die periode werd de term 'het ontbrekende traject' een ingeburgerd begrip. Vanuit het expertsysteem was eindeloos veel expertise gegenereerd over N applicaties van zeg tussen 300 en 500 kg/ha. Het 'traject' daarvoor (van zeg maar 0 tot 200 kg) ontpopte zich plotseling als het 'ontbrekende traject'. Dit verhaal laat zich voor tal van variabelen en issues vertellen. Samenvattend: er was omtrent sporen die ánders waren dan het dominante ontwikkelingstraject, slechts onkunde geproduceerd. Vooral op het vlak van voedselzekerheid en -kwaliteit begint dit nu zeer nijpend te worden.
- Zo ook het nu alom onderkende belang van 'plattelandsontwikkeling'. De eerste en veelal ook invloedrijke studies hierover kwamen allemaal buiten het expertsysteem om tot stand (zie daaromtrent NRLO 1997a). Ook persoonlijk heb ik meegemaakt dat studies die uiteindelijk zeer invloedrijk bleken keer op keer door DWK (de kern van het expertsysteem) werden geblokkeerd. Pas na politieke interventies van de minister konden ze worden gerealiseerd.
- 9 Weliswaar geldt, zo kan men met Szerszynski et al zeggen, dat 'the future is not a pre-existing land towards which we are all moving, and which it is our task to discern through the mist and prepare for, but something which is created and shaped through all the decisions we make' (1996:10). In en door het expertsysteem gebeurt evenwel het tegendeel: De toekomst wordt 'gesloten', voorgesteld als één, onvermijdbare bestemming. Dit wordt geschraagd met benaderingen en calculaties die steeds meer als pseudo-wetenschappelijk moeten worden aangemerkt. In en door het expertsysteem wordt de 'toekomst' als breed scala van ontwikkelingsmogelijkheden gereduceerd tot één, geïnstitutionaliseerde verwachting, tot het convergentiepunt waarop overige projecten moeten worden gericht -althans: als men wil delen in de beloofde toekomst.
- 10 Met enige ironie zou men kunnen stellen dat de optie voor het 'traditionele denken' met name het voortbestaan van het expertsysteem lijkt te schragen.
- 11 beter is het wellicht om te zeggen: met de daarmee teweeggebrachte ...
- 12 Er is natuurlijk meer onder de zon. Ik zou eigenlijk moeten zeggen: de verwachtingen van het ministerie van Landbouw als expertsysteem waren en zijn één van de zeer belangrijke ordenende principes. Tezamen met de wijze waarop er op wordt gereageerd (de ordenende principes zoals besloten in verschillende bedrijfsstijlen) ontstaat structuur als fluide, als bewegend, als emergent geheel. Is er sprake van trust dan valt structuur inderdaad in sterke mate samen met dit ene ordenende principe. Is er daarentegen sprake van distrust dan leidt dit ordenende principe (de toekomstverwachtingen zoals gearcificeerd door het ministerie van Landbouw) in samenhang met de overige ordenende principes tot de al beschreven discongruentie en non-agency. Tot de 'georganiseerde onverantwoordelijkheid' waarvan Mansholt sprak.
- 13 Er zijn geen verklaringen voor maatschappelijke ontwikkelingen buiten de maatschappelijke verhoudingen en praktijken om. Sociale praktijken kunnen enkel via en vanuit het sociale worden verklaard. Het opmerkelijke nu is dat de ontwikkelingen en praktijken in de hedendaagse landbouwsector worden gestructureerd via de fixatie op (en de slag om) de toekomst. Voorzover er een structuur is, is die gesitueerd rond de afbakening van die toekomst, rond de instellingen en posities die het vermogen tot een dergelijke afbakening (kunnen) claimen en rond de middelen waarmee zulks gebeurt. De structuur is het 'verhaal' (het 'vertoog') dat wordt verteld omtrent de wijze waarop het verder moet. En daarmee is de structuur de mate waarin dit 'verhaal' is geïnstitutionaliseerd en 'gezag' vertegenwoordigt. Structuur is de dominantie van een bepaald *discours*. Een structuur is 'sterker', meer gebiedend (meer 'structurerend'), naarmate dit discours of 'verhaal' aangegrepen en benut wordt door meer actoren (althans, als er sprake is van trust). Dat wil zeggen: naarmate andere verhalen meer naar de marge worden verdrongen. Door de eigen projecten af te stemmen op (i.e. te coördineren én veilig te

stellen via) het dominante vertoog en project, wordt niet alleen het eigen 'succes' meer verzekerd, maar wordt ook de geduide structuur bestendigd, gelegitimeerd en tot overtuigend feit gemaakt (ze wordt als het ware 'bewezen', niet omdat het de enig mogelijke structuur zou zijn, maar omdat ze 'waar' wordt gemaakt).

Omgekeerd gelezen impliceert deze uiteenzetting dat 'structuur' (de combinatie van LNV en expertsysteem) thans een uitermate *zwak* verschijnsel is: Niemand gelooft de verhalen nog.

- 14 Dat immers zou botsen met het expertsysteem als institutioneel belang op zich. De consequentie van dit onvermogen is dat het 'nieuwe' enkel kan worden gedacht in termen van nevenschikking met het al ontwikkelde model. De termen van Latour parafaserend kan men stellen dat voor expert-systemen geldt: 'we have never been wrong'. Overigens zij aangetekend dat Minister van Aartsen wel meerdere malen een dergelijke afstand heeft proberen te ontwikkelen. Hij kritiseerde meerdere keren aspecten van het vroegere modernisatieproject. Noch binnen het Ministerie, noch binnen het expertsysteem is deze kijk overgenomen.
- 15 Ik herinner er aan dat deze distrust in belangrijke mate is veroorzaakt mede vanuit het expertsysteem zelve en wel door het feit dat onderzoek in toenemende mate is ontkoppeld van de praktijken, belangen, perspectieven en inzichten zoals die in de landbouwsector gelden. Distrust is verder versterkt omdat vanuit het ministerie van Landbouw en het expertsysteem geen adequate relaties naar de groeiende groep van vernieuwers, laat staan nieuwe coalities zijn opgebouwd.
- 16 Weliswaar richt het alom verbreide crisisgevoel zich met name op het ministerie van Landbouw. Dat is niet verwonderlijk: Het ministerie van Landbouw is gedurende lange tijd de spil geweest waaromheen zowel de ontwikkelingen als ook de debatten daarover draaiden.
- 17 Ook de discongruentie kan ten dele op het conto van het falende expertsysteem worden geschreven en wel omdat de potentiële combineerbaarheid van uiteenlopende ontwikkelingsrichtingen niet als serieus en onderzoekbaar thema in de onderzoeksagenda's is opgenomen. Er is van meet af aan ingezet op nevenschikking en segregatie. Daardoor is de discongruentie nu vermoedelijk eindeloos veel groter dan ze zou moeten en kunnen zijn.
- 18 Zonder een duidelijk project, zonder een min of meer samenhangend geheel van noties omtrent de vraag hoe er geboerd behoort te worden, hoe de bedrijven zich dienen te ontwikkelen, waarom, waartoe, waarmee en op welke wijze zulks dient te gebeuren, is landbouwbeoefening onmogelijk. Dat geldt niet alleen op micro-niveau, zoals in de voorgaande hoofdstukken is uiteengezet. Het geldt ook en wellicht zelfs met name op macro-niveau, dat is voor de sector als geheel. De onderlinge betrekkingen immers tussen de vele boerenbedrijven moeten worden geordend. Zo ook de relaties tussen boerenbedrijven en toeleverende en verwerkende bedrijven. En via die relaties moeten ook de verhoudingen tussen productie en consumptie, tussen importen en exporten, tussen landbouw en industrie, tussen voedselkwaliteit, ethiek en produktiewijze, tussen landschap en landbouwbeoefening en ga zo maar door, actief worden geordend. Een dergelijk, sectoromvattend project is met name ook nodig om de gewenste coordinatie tussen micro- en macroniveau te bewerkstelligen: om de activiteiten op de vele duizenden boerenbedrijven, ook op langere termijn, te doen convergeren met de meer algemene belangen en perspectieven zoals die worden onderkend.

Literatuur

- AARTSEN, J.J. VAN (1995), *Dynamiek en Vernieuwing, Beleidsvoornemens op het gebied van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij* (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 24 400, nr 1) SDU, Den Haag
- AB-DLO & SC-SLO (1998), *Multifunctionele Landbouw: ruimtelijke verkenning van de landelijke behoefte op gemeenteniveau*, Rapport 643.1, DLO-Staring Centrum, Wageningen
- ADAS (1996), *Socio-Economic Assessment of Tir Cymen*, Countryside Council for Wales, Gwynedd
- AGRARISCH DAGBLAD (1997), Reportage: Opmars van megaboer en supertuinder, zaterdag 30 augustus, pag. 11
- AKKER, K.J. VAN DEN (1967), *Van de Mond der Oude Middellzee, schetsen uit het oude leven op het land en uit het boerenbedrijf*, Uitgave van de Friese Maatschappij van Landbouw, vijfde druk, Leeuwarden
- ALDERS, C., B. HAVERKORT & L. VAN VELDHUIZEN (1993), *Linking with farmers: networking for low-external-input and sustainable agriculture*, Intermediate Technology Publications, London
- ALLEBLAS, J.T.W. & G. BEERS (1997), *Bijdrage van zes onderzoeksmethoden aan het agrarisch informatiebeleid*, DOBI rapport nr 7 (onderzoeksverslag 154), LEI-DLO, Den Haag
- ALLERSHOF, E.(1881), *Landhuishoudkundige beschrijving der Kantons Bergum en Beetsterzwaag*
- ALMEKINDERS, C.J.M., L.O. FRESCO & P.C. STRUIK (1995), The need to study and manage variation in agro-ecosystems, in: *Netherlands Journal of Agricultural Science*, 43, pp 127-142
- ALTIERI, M.A. (1990), *Agro-ecology and Small Farm Development*, CRC Press, Ann Arbor
- ANDERSON, B & M. CARLOS (1976), What is social network theory?, in: T.R. Burns and W. Buckley (eds), *Power and Control: Social structures and their transformation*, London, Sage International
- ANTONELLO, S. (1999), *Le problematiche dello sviluppo in agricoltura: dalla societa tradizionale alla societa moderna*, CRPA, Reggio Emilia
- ANTUMA, S.J., P.B.M. BERENTSEN & G.W.J. GIESEN (1993), *Friese melkveehouderij, waarheen? Een verkenning van de Friese melkveehouderij in 2005; modelberekeningen voor diverse bedrijfsstijlen onder uiteenlopende scenario's*, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, LUW, Wageningen
- ARCADIS HEIDEMIJ ADVIES & LEI/DLO (1998), *Landbouwverkenning Fryslân, trends en ontwikkelingen tot 2010*, Provincie Fryslân, Leeuwarden
- ARENSBERG, C.M. & S.T. KIMBALL (1948), *Family and community in Ireland*, 2nd edition, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- AUEL, J.M. (1990), *De Stam van de Holebeer*, deel I, Het Spectrum, Utrecht
- BAARS, C. (1975), Boekhoudingen van landbouwbedrijven in de Hoeksewaard uit de zeventiende en achttiende eeuw, pag. 3-136, in: *A.A.G. Bijdragen*, 19, Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool, Wageningen

- BAGNASCO, A. (1988), *La Costruzione Sociale del Mercato, studi sullo sviluppo di piccola impresa in Italia*, Il Mulino, Bologna
- BARIGAZZI, C. (1980), *L'agricoltura Reggiana nel Settecento*, le lezioni accademiche di L. Codivilla, tra scienza sperimentale e rivoluzione agronomica, 1771-1772, Pesaro
- BARKEMA, H. (1998), *Udder Health on Dairy Farms: a longitudinal study*, Universiteit van Utrecht, Utrecht
- BAUMGARTNER, F.R. & B.D. JONES (1993), *Agendas and Instability in American Politics*, University of Chicago Press, Chicago
- BEAUDEAU, F. (1994), *Cow's health and farmer's attitude towards culling decisions in dairy herds*, PhD thesis, WAU, Wageningen
- BECK, U., A. GIDDENS & S. LASH (1994), *Reflexive Modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Polity Press, Oxford
- BENNETT, J. (1981), *Of time and the enterprise, North American family farm management in a context of resource marginality*, University of Minnesota Press, Minneapolis
- BENTUM, M. VAN (1995), *Water, werk en waterwerken: de ontwikkeling van irrigatietechnologie in het stroomgebied van de Segura*, Zuidoost-Spanje, LUW, Wageningen
- BENVENUTI, B. (1975), General Systems Theory and Entrepreneurial Autonomy in Farming: towards a new feudalism or towards democratic planning?, in: *Sociologia Ruralis*, 1/2, pp 46-61
- BENVENUTI, B. (1982), De technologisch administratieve taakomgeving (TATE) van landbouwbedrijven, in: *Marquetalia* 5, pp. 111-136, Wageningen
- BENVENUTI, B. et al. (1989), *Produttore Agricolo e potere: modernizzazione delle relazioni sociali ed economiche e fattori determinanti dell' imprenditorialita agricola*, CNR/IPRA, Rome
- BENVENUTI, B. (1990), Geschriften over landbouw, structuur en technologie, *Wageningse Sociologische Studies*, LUW, Wageningen
- BERG, H. VAN DEN (1989), *La tierra no da así no más: los ritos agrícolas en la religión de los Aymara Cristianos*, CEDLA, Latin American Studies, no 51, Amsterdam
- BERGER, J. (1990), *Het varken aarde*, de Bezige Bij, Amsterdam
- BERNET, K. (1998), *Hoe trouwen agrarische vrouwen? Een studie over agrarische vrouwen omtrent de beleving van hun huwelijksgoederenregime*, vakgroepen Rurale Sociologie en Genderstudies in de Landbouw, LUW Wageningen
- BERNSTEIN, H. (1986), Capitalism and petty commodity production, in: *Social Analysis: Journal of Social and Cultural Practice*, 20, dec.
- BERRY, S. (1985), *Fathers work for their sons: accumulation, mobility and class formation in an extended Yoruba community*, University of California Press, Berkeley
- BIELEMAN, J. (1987), *Boeren op het Drentse zand 1600-1910, een nieuwe visie op de oude landbouw*, HES Uitgevers, Utrecht
- BIJKER, W.E. & J. LAW (eds) (1992), *Shaping technology, building society, studies in sociotechnical change*, MIT Press, Cambridge/London
- BLOCH, M. (1939), Economie-nature ou économie-argent: un pseudo dilemme, in: *Annales d'Histoire Sociale*, nummer 1/1, pag 7-16
- BOERDERIJ (1977), Boerderij-enquête: de toekomst, Groei vermoeit, zelfvertrouwen blijft, in: *Boerderij* 83, no 1 (30 sept 1997), pp 6-14
- BOCK, B. (1998), *Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland: De kloof tussen praktijk en beleid in Nederland en andere Europese landen*, Studies van Landbouw en Platteland 27, LUW, Wageningen

- BOLHUIS, E.E. & J.D. VAN DER PLOEG (1981), *Ogni contadino a la sua linea*, CRPA, Reggio Emilia
- BOLHUIS, E.E. & J.D. VAN DER PLOEG (1985), *Boerenarbeid en Stijlen van landbouwbeoefening: een socio-economische onderzoek naar de effecten van incorporatie en institutionalisering op agrarische ontwikkelingspatronen in Italië en Peru*, Leiden Development Studies, Leiden
- BOOTH, D. (1994), *Rethinking social development; theory, research & practice*, Longman Scientific & Technical, Harlow
- BORDEWIJK, H.W.C. (1936), *Leerboek der landhuishoudkunde, deel 1*, De Eerven F. Bohn NV, Haarlem
- BOTTENBURG, H.H.J. VAN (1965), *Geschiedenis van de fokstal Knol*, Hartwerd, uitgave Familie Knol, Sneek
- BOUMA, J. (1993), Soil behaviour under field conditions: differences in perception and their effects on research, in: *Geoderma*, 60, pp 1-15
- BOUMA, J. (1994), *Sustainable land use as future focus of pedology*, Guest Editorial Soil Science Soc. Amer. J.: 58: 645-646
- BOUMA, J. (1997a), Soil environmental quality, a European perspective, in: *Journ. of Environm. Quality*, 26: 26-31
- BOUMA, J. (1997b), Role of quantitative approaches in soil science when interacting with stakeholders, in: *Geoderma* 78:1-12
- BOURDIEU, P. (1977), *Outline of a theory of practice*, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, Cambridge University Press, Cambridge
- BOURDIEU, P. (1990), *The Logic of Practice*, Polity Press, Cambridge
- BOUSSEVAIN, J. (1974), *Friends of Friends; networks, manipulators and coalitions*, Oxford University Press, Oxford
- BOWLER, I., G. CLARK & B. ILBERY (1995), Sustaining Farming Businesses in the Less Favoured Areas of the European Union, in: F. Sotte, *The Regional Dimensions in Agricultural Economics and Policies*, pp 109-120, Ancona
- BRAVERMAN, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital: the degradation of work in the 20th century*, Monthly Review Press, New York
- BRAY, F. (1986), *The rice economies: technology and development in Asian Societies*, Blackwell, Oxford
- BRINK, A. VAN DEN (1990), *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985*, Wageningse Economische Studies, 16, Landbouw-universiteit Wageningen, Wageningen
- BROADWAY, R.D., J.J. MOLNAR, C.A. MCCALL & R.M. PENDERGRASS (1994), *Organization, impacts, and prospects for the breeding and raising of horses in Alabama*, Bulletin 623, september 1994, Alabama Agricultural Experiment Station, Auburn University, Alabama
- BROEK, H.P. VAN DER (1998a), *Labour, Networks and Lifestyles: survival and succession strategies of farm households in the Basque Country*, WAU, Wageningen
- BROEK, H.P. VAN DER (1998b), *De verwaarlozing van landbouwhuisdieren in de Nederlandse veehouderij: achtergronden en maatregelen*, vakgroep Rurale Sociologie, Landbouw Universiteit Wageningen, Wageningen
- BROEKEMA, L. (1913), Rundveeteelt, pp 346-379, in: *Directie van den Landbouw, De Nederlandsche Landbouw in het tijdvak 1813-1913*, Gebrs. J. & H. van Langenhuisen, 's Gravenhage
- BROEKHUIZEN, R. VAN (1990), Arbeid, cultuur en beroep: een beschouwing over de betekenis van het boer-zijn, pp 11-38, in: A.T.J. Nooij et al., *De boer als buitenstaander, sociologische studies over marginalisering en integratie*, Wageningse Sociologische Studies 24, LUW, Wageningen

- BROEKHUIZEN, R. VAN & J. SCHAKEL (1991), Bruikbaarheid van het bedrijfsstijleconcept: oude wijn in nieuwe zakken? in: *Spil* 99-100, pp 37-41
- BROEKHUIZEN, R. VAN & H. RENTING (red) (1994), *Pioniers op het platteland: boeren en tuinders op zoek naar nieuwe overlevingsmogelijkheden*, CLO-Pers, Den Haag
- BROEKHUIZEN R. VAN & J.D. VAN DER PLOEG (red) (1997), *Over de kwaliteit van plattelandontwikkeling: Opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen*. Studies van Landbouw en Platteland 24. LUW, Wageningen
- BROEKHUIZEN, R. VAN, J.D. VAN DER PLOEG & M. ETTEMA (1997), Naar een theorie achter de praktijk van plattelandsvernieuwing, pp7-64, in: Broekhuizen R. van & J.D. van der Ploeg (red), *Over de kwaliteit van plattelandontwikkeling: Opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen*. Studies van Landbouw en Platteland 24. LUW, Wageningen
- BROEKHUIZEN, R. VAN, L. KLEP, H. OOSTINDIE & J.D. VAN DER PLOEG (eds) (1997), *Atlas van het vernieuwende platteland: tweehonderd voorbeelden uit de praktijk*, Misset, Doetinchem, 1997; ook verschenen als: Broekhuizen et al., *Renewing the Countryside: an atlas with two hundred examples from Dutch Rural Society*, Misset, Doetinchem
- BROEKHUIZEN, R. VAN & J.D. VAN DER PLOEG (1999), *Naar nieuwe perspectieven voor boeren op landgoed Twickel*, LSG Rurale Sociologie, LUW, Wageningen
- BROLSMA, R. (1948), *It Aldlan* (fjirde printinge), Brandenburgh & Co, Snits
- BROLSMA, R. (1979), *Groun en Minsken*, De Tille, Ljouwert, vijfde druk
- BROUWER, A. (1943), *De Nijboer fen Lyklemastate; toanielstik yn trije bedriuwen*, Fa. A.J. Osinga, Boalsert
- BROUWER, R. & K. JANSEN (1989), Critical introductory notes on Farming Systems Research in Developing Third World Agriculture, pp 379-395, in: *Systems Practice* 2 (4)
- BRUCE, S. (1999), *Sociology: a very short introduction*, Oxford University Press, Oxford
- BRUCHEM, J. VAN (1997), *Stikstof in balans – Milieuwinst melkveehouderij zoeken in de bodem*. Veeteelt 14/8: 492-493, 1997a.
- BRUCHEM, J. VAN (1997), *Agro-ecosystem health. Proceedings WIAS seminar* September 26, 1996. NRLO-rapport nr. 97/31, 112 pp., 1997b
- BRUCHEM, J. VAN (1998), *Dierlijke productie, -welzijn en -gezondheid in een geïntegreerd perspectief*, in: *Spil*
- BRUCHEM, J. VAN, M. VAN OS, T.C. VIETS & H. VAN KEULEN (1996), *Wege zu einer ökonomisch orientierten spezialisierten Milchviehhaltung Einfluss des Nährstoffmanagements, der Auswahl des Futters sowie des Milchviehs*. In: *Referate und Poster 40. Jahrestagung Arbeitsgemeinschaft Grünland und Futterbau in der Gesellschaft für Pflanzenbauwissenschaften*, 29-31 August 1996, Neuruppin/Paulinenaue, Lehr- und Versuchsanstalt für Grünland und Futterwirtschaft Paulinenaue e.V., pp. 53-56
- BRUCHEM, J. VAN & S. TAMMINGA (1997), *Sustainability and the future of animal production – Options for environmental tuning of the systems in The Netherlands for nitrogen, phosphorus and potassium*. *Proceedings 47th Annual Meeting of the Canadian Society of Animal Science*, 24-25 July 1997, Montreal, pp. 48-67
- BRUCHEM, J. VAN, G.A.A. WOSSINK & G.J.M. OOMEN (1997), *Renaissance van het gemengde bedrijf*. Workshop opening 'vernieuwde Minderhoudhoeve', 21 mei 1997, Landbouwuniversiteit, Wageningen, 37 pp.
- BRUCHEM, J. VAN, M. VAN OS, T.C. VIETS & H. VAN KEULEN (1997), *Towards environmentally balanced grassland-based dairy farming – New*

- perspectives using an integrated approach. In: *Proceedings 4th International Livestock Farming Systems Symposium, Livestock Farming Systems – More than Food Production*, EAAP Publication No. 89, pp. 301-306
- BRUCHEM, J. VAN, J.B. SCHIERE & H. VAN KEULEN (1998), *Dairy farming in the Netherlands in transition towards more efficient nutrient use*. Livestock Production Science, in press
- BRUIN, R. DE (1991), *Kiezen voor perspectieven: agrarische jongeren verkennen hun toekomst*, NAJK [Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt], Wetenschapswinkel, Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie (rapport 57), LUW, Wageningen
- BRUIN, R. DE (1993), *Bont of Blauw, bedrijfsstijlen en koersbepaling landelijke gebieden*. Bedrijfsstijlenstudie 8. Provincie Friesland en Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen
- BRUIN, R. DE (1995), Local cooperatives as carriers of endogenous development, pp 256-273, in: J.D. van der Ploeg & G. van Dijk, *Beyond Modernization, the impact of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen
- BRUIN, R. DE (1997a), *Dynamiek en duurzaamheid: Beschouwingen over bedrijfsstijlen, bestuur en beleid*, Studies van Landbouw en Platteland 23, LUW, Wageningen
- BRUIN, R. DE, H. OOSTINDIE & J.D. VAN DER PLOEG (1991), *Niet Klein te Krijgen, bedrijfsstijlen in de Gelderse Vallei*, Gelderse Valleiprojekt en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen, Wageningen
- BRUIN, R. DE & J.D. VAN DER PLOEG (1992), *Maat Houden, bedrijfsstijlen en het beheer van natuur en landschap in de Noordelijke Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier*, Bos- en Landschapsbouw, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij Friesland/Groningen en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen, Wageningen
- BRUIN, R. DE, R. VAN BROEKHUIZEN & J.D. VAN DER PLOEG (1997), *Ondernemen van Onderop: Plattelandsvernieuwing in Gelderland*, Studies van Landbouw en Platteland 21, LUW, Wageningen
- BRUIN, R. DE (1997), Pluriforme plattelandsvernieuwing: de aard van het proces, pp 129-170, in: Broekhuizen R. van & J.D. van der Ploeg (red), *Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling: Opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen*. Studies van Landbouw en Platteland 24. LUW, Wageningen
- BRUNORI, G. (1994), Spazio Rurale e Processi Globali: alcune considerazioni teoriche, pp 1-26, in: Panattoni, A. (ed), *La Sfida della Moderna Ruralita: agricoltura e sviluppo integrato del territorio, il caso delle colline pisane e livornese*, CNR-RAISA, Roma
- BRUSH, S.B., J.C. HEATH & Z. HUAMAN (1981), Dynamics of Andean Potato Agriculture, pp 70-88, in: *Economic Botany* 35 (1)
- BURAWOY, M. (1985), *The politics of production*, Verso for New Left Books, London
- BUSSI, E., *La guerra del latte*, binnenkort verschijnend
- BUTTEL, F.H. (1994), Agricultural Change, Rural Society, and the State in the Late Twentieth Century: Some Theoretical Observations, pp 13-31, in: D. Symes & A.J. Jansen [eds], *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*, Wageningen Studies in Sociology WSS, 37, Wageningen Agricultural University, Wageningen
- BUTTEL, F.H.L. & D. GOODMAN (1989), Class, state, technology and international food regimes, in: *Sociologia Ruralis*, 14 (2), pp 86-93

- CALLON, M. (1986), *The sociology of an actor-network: the case of the electric vehicle*, in: M. Callon, J. Law & A. Rip (eds), *Mapping the dynamics of science and technology*, London Macmillan Press, pp 19-34
- CARSON, R. (1963), *Silent Spring*, Hamish Hamilton, London
- CBS (1998), *Mutatie-onderzoek 1995/96 en 1996/97*, in: *Maandstatistiek van de landbouw*, jaargang 46, sept.
- CHAYANOV, A.V. (1966), *The theory of peasant economy* (edited by D. Thorner et al.), Manchester University Press, Manchester
- CHRISTIS, J. (1985), *Technologiekritiek: een confrontatie tussen Ullrich en Habermas*, pp 30-51, in: *Krisis*, 20 (sept)
- CLOKE, P. & C. PARK (1985), *Rural Resource Management*, Croom Helm, London
- COCHRANE, W.W. (1981), *The development of American agriculture*, University of Minnesota Press, Minneapolis
- COLUMELLA (1977), *L'arte dell' agricoltura*, heruitgave Einaudi Editore, Torino
- CONKLIN, H.C. (1957), *Hanunoo Agriculture, a report on an integral system of shifting cultivation in the Philippines*, FAO, Rome
- COMMANDEUR, M. (1998), *Gesloten bedrijven: Verscheidenheid in de zeugenhouderij*, Studies van Landbouw en Platteland, LUW, Wageningen, 1998
- CORK DECLARATION (1996) 'A living countryside', conclusions of the European Conference on Rural Development, Cork, Ireland 7-9 november 1996
- CRISTOVÃO, A., H. OOSTINDIE & F. PEREIRA (1994), *Practices of Endogenous Development in Barroso, Northern Portugal*, pp 38-58, in: J.D. van der Ploeg & A. Long (eds), *Born from Within: practices and perspectives of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen
- CUPPARI, P. (1969), *Manuale dell' Agricoltore*, Firenze
- DARRÉ, J.P. (1985), *La parole et la technique, l'univers de pensée des éleveurs du Ternois*, Editions L'Harmattan, Paris
- DELORS, J. (1994), *En Quete d'Europe; les carrefours de la science et de la culture*, Editions Apogée, collection politique européenne, Rennes
- DELAUNY, J. (1974), *La Crise*, Edition Stock, Paris
- DEWEZ, W.J. (1958), *De landbouw in Brabants Westhoek in het midden van de achttiende eeuw*, in: *Agronomisch-Historische Bijdragen*, vierde deel (uitgegeven door de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw, Veenman & Zonen, Wageningen
- DICKE, M. (1988), *Direct and indirect effects of plants on beneficial organisms*, in: Ruberson, J.R. (ed) *Handbook of Pest Management*, pp 105-153, Marcel Dekker Inc, New York
- D.K.B. [DIENST KLEINE BOERENBEDRIJVEN] (1937), *Bedrijfsresultaten van kleine boerenbedrijven in de Friese Wouden*, Drachten
- DIJK, J., C. BAARDA, R. VAN BROEKHUIZEN, T. DE HAAN, W. HENNEN, J.D. VAN DER PLOEG & G. VAN DE VEN (1998), *INS & OUTS: een multidisciplinaire studie naar input-outputrelaties en hun relatie met de besluitvorming van boeren* (onderzoeksverslag 160), LEI-DLO, Den Haag
- DIJKSTRA, H. & J.F. VAN RIEMSDIJK (1952), *Uitkomsten van weidebedrijven over 1947/48 tm 1950/51, ontwikkeling van de kosten en opbrengsten over de laatste jaren*, LEI, Den Haag
- DIJKSTRA, H. & A. DE WINTER (1952), *Over de economie van het Friese weidebedrijf bij verschillende bedrijfsgrootte*, LEI, Den Haag
- DOSI, G. (1988), *The Nature of the Innovation Process*, in: Dosi, G. et al. (1988), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter Publishers, London

- DOSI, G. *et al.* (1993), *Evolutionary Regimes and Industrial Dynamics*, in: Magnusson, L., *Evolutionary and Neo-Schumpeterian Approaches to Economics*, Kluwer, Boston
- DRIEL, J.A. VAN (1982), *De middengroep in de landbouw*, LEI (no 2.159), Den Haag
- DRIEL, J.A. VAN (1984), *Toekomst voor middenbedrijven? Resultaten van een onderzoek in de melkveehouderij*, LEI (no 2.169), Den Haag
- DRIES, A. VAN DEN & J. PORTELA (1995), Irrigation in two contrasting agrarian development patterns in the Northern Portuguese Mountains, pp 191-218, in: J.D. van der Ploeg & G. van Dijk, *Beyond Modernization, the impact of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen
- DRIESSEN, P.P.J., P. GLASBERGEN, P.P.P. HUIGEN & F. HIJMANS VAN DEN BERGH (1995), *Vernieuwing van het landelijk gebied: een verkenning van strategieën voor een gebiedsgerichte aanpak*, VUGA Uitgeverij BV, 's-Gravenhage
- DROOGERS, P. & J. BOUMA (1996), Effects of ecological and conventional farming on soil structure as expressed by water-limited potato yield in a loamy soil in the Netherlands, in: *Soil Sci. Amer. J.*, 60: 1552-1558
- DROOGERS, P., A. FERMONT & J. BOUMA (1996), *Effect of ecological soil management on workability and trafficability of a loamy soil in the Netherlands*, *Geoderma*, 73: 131-145
- DROOGERS, P. & J. BOUMA (1997), Soil survey input in exploratory modelling of sustainable soil management practices, *Soil Sci. Soc. Amer. J.*, 61:1704-1710
- DTO [Duurzame Technologische Ontwikkeling] (1997), *Ontwikkelingsperspectief Duurzaam Landgebruik, Perspectieven voor het landelijk gebied van Winterswijk*, DTO Werkdocument VD-2, Delft
- DUPRÉ, G. (1991), *Savoirs paysans et développement*, Editions Karthala et Orstom, Paris
- DUMONT, R. (1970), *Types of Rural Economy, studies in world agriculture*, [s.n.], London
- EDELMAN, C.H. (1918), *De geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van Oostelijk Drente*, Van Gorcum & Comp., Assen
- EGMOND, K. VAN, L. KOOPMANS & J.D. VAN DER PLOEG (1996), *Advies van de Commissie NH3*, ROM Project Zuid Oost Friesland, Leeuwarden
- EIZNER, N. (1985), *Les paradoxes de l'agriculture française; essai d'analyse a partir des Etats Généraux de Développement Agricole*, avril 1982-fevrier 1983, Harmattan, Paris
- ELIAS, N. (1972), *Wat is sociologie*. Aula. Uitgeverij het Spectrum, Utrecht/Antwerpen
- ELIAS, N. (1985), *Een essay over de tijd*, Meulenhoff, Amsterdam
- ELSSCHOT, W. (1938), *Kaas*, Querido, Amsterdam, 1938
- ETTEMA, M., A.T.J. NOOIJ, J.D. VAN DER PLOEG & R. VAN BROEKHUIZEN (1994), *De Vernieuwing: een bespreking van de tweede Boerderij enquête voor het nationaal Landbouwdebat*, Misset, Doetinchem
- ETTEMA, M., A.T.J. NOOIJ, G. VAN DIJK, J.D. VAN DER PLOEG & R. VAN BROEKHUIZEN (1995), *De Agenda: een bespreking van de derde Boerderij enquête voor het nationaal landbouwdebat*, Misset, Doetinchem
- FABER, J.A. (1974), Heu oder Butter, Anpassung friesischer Bauern an Veränderungen im Preis- und Kostengefuge während des 18. Jahrhunderts, (pp. 188-198) in: Bog, I., G. Franz, K-H Kaufhold e.a., *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel, Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag*, Band I, Agrarische Wirtschaft und Gesellschaft in virindustrieller Zeit, Heft 70, Schriftenreihe für ländlichen Sozialfragen, Herausgegeben von der Agrarsozialen Gesellschaft e.V., Göttingen, Verlag M. & F. Schaper, Hannover

- FABER, J.A. (1972), *Drie eeuwen Friesland, economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, deel I en deel II, A.A.G. Bijdragen, 17, Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool, Wageningen
- FELIUS, M. (1996), *Rundvee, rassen van de wereld, een systematische encyclopedie*, Misset, Doetinchem
- FISCHLER, F. (1996), *Europe and its Rural Areas in the Year 2000: Integrated Rural Development as a Challenge for Policy Making*, opening speech presented at the European Conference on Rural Development: Rural Europe-Future Perspectives, Cork, Ireland
- FOSTER, G.M. (1965), Peasant Society and the Image of the Limited Good, in: *American Anthropologist* 67 (1965), p. 296
- FRIEDMANN, H. (1980), Household production and the national economy: Concepts for the analysis of agrarian formations, in: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 7, 158-184
- FRIESCHE MAATSCHAPPIJ VAN LANDBOUW EN VEETEELT (1892), *Waardoor werkeloosheid in Friesland*, Coöperatieve Handelsdrukkerij, Leewarden
- FROUWS, J. (1993), *Mest en Macht; Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970*. Studies van Landbouw en Platteland 11, LUW, Wageningen
- FROUWS, J. & J.D. VAN DER PLOEG (1973), *Over de landbouwvoorlichting: materiaal voor een kritiek op de voorlichtingskunde en de agrarische sociologie*, Boerengroep, Wageningen
- FROUWS, J. & J.D. VAN DER PLOEG (1988), *Automatisering in de land- en tuinbouw: een agrarisch-sociologische analyse*, Mededelingen van de vakgroepen voor sociologie 22, LUW, Wageningen
- FROUWS, J. et al. (1996), *Naar de geest of naar de letter: Een onderzoek naar knellende regelgeving in de agrarische sector*. Studies van Landbouw en Platteland nr. 19, LUW, Wageningen
- FRYSKE AKADEMY (1990), *Kadastrale en Prekadastrale Atlas fan Fryslan, 1640-1832, diel 4: Frentsjerterdiel en Frentsjer*, Fryske Akademy, Ljouwert
- GALETTI, R., K.S. BALDWIN & I.O. DINA (1956), *Nigerian Cocoa Farmers: an economic survey of Yoruba cocoa farming families*, [s.n.], Oxford
- GALJART, B.F. (1998), *Ontwikkeling tussen cultuur en structuur*, (afscheidsrede), Rijksuniversiteit Leiden, Leiden
- GEERTZ, C. (1963), *Agricultural Involution*, University of California Press, Berkeley
- GEORGESCU-ROEGEN, N. (1972), Process Analysis and the Neoclassical Theory of Production, *American Journal of Agricultural Economics*, LIX
- GERBENZON, P. (1958), Tekstuitgave van 'Het Rekenboek van Rienck Hemmema', in: *Agronomisch-Historische Bijdragen*, vierde deel (uitgegeven door de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw), Veenman en Zonen, Wageningen
- GERRITSEN, P. *Diversity at Stake* (binnenkort verschijnend)
- GIBBON, D. (1994), Farming Systems Research for Sustainable Agriculture, pp 245-254 in: J.D. van der Ploeg & A. Long, *Born from Within, practice and perspectives of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen
- GIBBON, P. & M. NEOCOSMOS (1985), Some problems in the political economy of 'African Socialism', in: Bernstein, H. & B.K. Campbell (eds), *Contradictions of accumulation in Africa: studies in economy and state*, Beverley Hills, CA., Sage
- GIDDENS, A. (1984), *The Constitution of Society, outline of the theory of structuration*, Polity Press, Cambridge

- GIDDENS, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge
- GIDDENS, A. (1992), *Sociology*, Polity Press, Blackwell Publishers, Oxford
- GIDDENS, A. (1998), *The Third Way, the Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge
- GLASER, B.G. & A.L. STRAUSS (1967), *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*, Chicago
- GOUDSBLOM, J. (1990), *Balans van de Sociologie*, SUN, Nijmegen
- GRAHAM BRADE-BIRKS, S. (1950), *Modern Farming: a practical illustrated guide*, London
- GRIGG, D.B. (1974), *The agricultural systems of the world: an evolutionary approach*, Cambridge University Press, Cambridge
- GROEN, A.F. & J. VAN BRUCHEM (1995), *Utilization of local feed resources by dairy cattle: Perspectives of environmentally balanced production systems*. EAAP Publication No. 84, 153 pp.
- GROEN, A.F., K. DE GROOT, J.D. VAN DER PLOEG & D. ROEP (1993), *Stijlvol fokken, een oriënterende studie naar de relatie tussen sociaal-economische verscheidenheid en bedrijfs specifieke fokdoeldefinitie*. Bedrijfsstijlstudie 9. Vakgroep Veefokkerij en Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwniversiteit, Wageningen
- GROEN, B. & L. DE BUCH (1968), (Leopold de Buch is pseudoniem van Rudy Kousbroek), *De verbeelding aan de macht: revolutie in een industriestaat*, Bruna, Utrecht
- GUDEMAN, S. (1975), *The demise of a rural economy, from subsistence to capitalism in a Latin American Village*, London
- GUO (1995), *Uitvoeringsinstelling, Jaarverslag 1995 van de bedrijfsvereniging voor tabakverwerkende en agrarische bedrijven BV TAB*, Zoetermeer
- GUO (1996), *Uitvoeringsinstelling, Jaarverslag 1996 van de bedrijfsvereniging voor tabakverwerkende en agrarische bedrijven BV TAB*, Zoetermeer
- HAAN, H. DE (1993), *In the shadow of the tree: kinship, property and inheritance among farm families*, Het Spinhuis, Amsterdam
- HAAN, H. DE (1998a), De thematisering van het platteland en de groei van het plattelandsbewustzijn, in: *Noorderbreedte 22* (4)
- HAAN, H. DE (1998b), De urbanisering van het platteland: ondergang en ervaring van ruraliteit, in: *Waar het landschap begint/ new landscape frontiers*, Rotterdamse Kunststichting/Stichting Architecture International Rotterdam, Rotterdam
- HARDIN, G. (1968), The tragedy of the commons, in: *Science*, 162:1243-8
- HARRISS, J. (1997), *The making of rural development: actors, arenas & paradigms*; a paper for the anniversary symposium of the Department of Rural Sociology of the Agricultural University, Wageningen
- HAYAMI, Y. & V. W. RUTTAN (1985), *Agricultural development: an international perspective* (revised and expanded edition), John Hopkins, Baltimore and London
- HAZELHOFF, H. (1991), *Rekenboek off Memoriael Rienck Hemmema*Wurkgroep Skiednis yn Fryslân, ECN, Ljouwert
- HEBINCK, P. (1990), *The Agrarian Structure in Kenya: State, Farmers and Commodity Relations*, Verlag Breitenbach Publishers, Saarbrücken/Fort Lauerdale
- HEES, E. (1995), *Trekkers op de trap: kritische geluiden in de agrarische belangenbehartiging tussen 1970 en 1995*, Wetenschapswinkel Rapport 118, Wetenschapswinkel en Vakgroep Rurale Sociologie, LUW, Wageningen
- HEES, E. (binnenkort verschijnend), *Trekkers naast de trap*

- HEES, E., H. RENTING & S.J.G. DE ROOIJ (1994), *Naar lokale zelfregulering. Samenwerkingsverbanden voor integratie van landbouw, milieu, natuur en landschap*. Studies van Landbouw en Platteland 14, LUW, Wageningen
- HENNEN, W.H.G.J. (1995), *DETECTOR, Knowledge-based systems for dairy farm management support and policy analysis; methods and applications*, LEI-DLO, Den Haag
- HERRERA, A. DE (1984), *Agricultura General que trate de la labranza del campo y sus particularidades, crianza de animales y propiedades de las plantas*, Madrid, 1513 (heruitgegeven onder redactie van E. Terron, Servicio de Publicaciones del Ministerio de Agricultura, Madrid)
- HIDDING, M.C., A.S. VAN HOORN & A.J.M. KEMPERMAN (1993), *Perspectieven voor de landbouw en ruimte: een case-study voor Zuid Oost Friesland*, Vakgroep Ruimtelijke Planvorming, LUW, Wageningen
- HOBART, M. (1993), *An Anthropological Critique of Development, the growth of ignorance*, Routledge, London and New York
- HODGSON, G.M. (1988), *Economics and Institutions, a manifesto for a Modern Institutional Economics*, Polity Press, Cambridge/Oxford
- HOFSTEE, E.W. (1946), *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden* (inaugurale rede), Landbouwhogeschool, Wageningen
- HOFSTEE, E.W. (1953), *Sociologische aspecten van de Landbouwvoorlichting*, Bulletin 1 van de afdeling Sociologie, Landbouwhogeschool, Wageningen
- HOFSTEE, E.W. (1982), 'Als ik dertig of veertig was, zou ik er wel plezier in hebben....' in: *Spil*, 1982-1983/29-30, pag. 3-14
- HOFSTEE, E.W. (1985a), *Groningen van grasland naar bouwland, 1750-1930*, Pudoc, Wageningen
- HOFSTEE, E.W. (1985b), *Differentiële sociologie in kort bestek, schets van de differentiële sociologie en haar functie in het concrete sociaal-wetenschappelijke onderzoek*, pp 11-43, in: E.W. Hofstee et al., *Differentiële sociologie is discussie*, VUGA, Amsterdam
- HOOGH, J. DE. (1987), *De gouden bergen van de technologie*, pp 35-40, in: *Spil* 61/62 (zomeraflevering)
- HOOGH, J. DE (1991), *Bedrijfsstijlen en beleid: landbouwontwikkeling is geen resultaat van het beleid*, in: *Spil* 99-100, pp 13-14
- HOOGH, J. DE & H.J. SILVIS (red) (1988), *EG-Landbouwpolitiek van Binnen en van Buiten*, PUDOC, Wageningen
- HORLINGS, I. (1996), *Duurzaam boeren met beleid: Innovatiegroepen in de Nederlandse landbouw*, Studies van Landbouw en Platteland nr. 20, LUW, Wageningen, 1996
- HOWDEN, P., F. VANCLAY, D. LEMERLE & J. KENT (1998), *Working with the Grain: Farming styles amongst Australian broadacre croppers*, in: *Rural Society, the journal of research into rural social issues in Australia*, Vol. 8, nr. 2, pp 109-126
- HUGHES, R. (1998), *De fatale kust, het epos van Australië*, Uitgeverij Balans, Amsterdam
- HYDEN, G. (1980), *Beyond Ujamaa in Tanzania: underdevelopment and an uncaptured peasantry*, University of California Press, Berkeley
- IACOPONI, L. (1996), *La sfida della moderna ruralità tra prospettiva continentale e prospettiva mediterranea*, Società Italiana di Economia Agraria, Pisa
- IACOPONI, L., G. BRUNORI & M. ROVAI (1995), *Endogenous Development and the Agroindustrial District*, pp 28-69, in: J.D. van der Ploeg & G. van Dijk, *Beyond Modernization, the impact of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen

- IBN-DLO & LEI-DLO (1998), *Meer natuur op landbouwbedrijven? 'Dus wij doen het niet goed'*, Publicatie 3.168, Wageningen/Den Haag
- I.K.C. [Informatie- en Kennis Centrum Landbouw], Milieu coöperatief: de beoordeling van een bestuurlijk experiment met zelfsturing door milieu-coöperaties, Ede, 1998 (evaluatierapport mil. coops), 198
- JACOB, F. (1982), *The possible and the actual*, Pantheon, New York
- JACOBS, D. (1998), *De vergeten kant van technologische vernieuwing*, ESB Dossier Organisatievernieuwing, ESB
- JACOBS, D. (1999), *Het Kennisoffensief: slim concurreren in de kenniseconomie* (tweede uitgebreide editie), Samsom, Deventer/Alphen aan de Rijn
- JAGER, H. DE & A.L. MOK (1978), *Grondbeginselen der sociologie: gezichtspunten en begrippen*, zevende herziene druk, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen
- JOLLIVET, M. (ed.) (1988), *Pour une agriculture diversifiée, arguments, questions, recherches*, Editions L'Harmattan, Paris
- JONG, A.M. DE (1979), *Het Geslacht Verhagen*, Em.Querido's Uitgeverij B.V.
- JONG, E.A. DE (1999), 'Schuldig Landschap: een visie op het landelijk gebied vanuit architectuur- en landschapsgeschiedenis, in: VROM Raad, *De Schoonheid van het platteland*, vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap, Achtergrondstudie 006, Den Haag
- JONGERDEN, J. & G. RUIVENKAMP (1996), *Patronen van Verscheidenheid*, een verkennend onderzoek naar de afname van agro-biodiversiteit in Nederland en naar de diverse initiatieven om agro-biodiversiteit binnen en buiten agro-industriële productieketens te bevorderen, TAO, Wageningen Agricultural University, Wageningen
- JUST, F. (1998), *The Common Agricultural Policy: A greening Agenda*, TKI Working Papers 41/98, Southland Jutland University Centre, Esbjerg
- KAYSER, B. (1995), The Future of the Countryside, pp 179-190, in: Ploeg, J.D van der, & G. van Dijk [eds], *Beyond Modernization: the impact of endogenous development*, Van Gorcum, Assen
- KEMP, R et al. (1994), *Technology and the Transition to Environmental Stability. Continuity and Change in Complex Technology Systems*, SEER, EU/DGXII, Brussels
- KEMP, R., A. RIP & J. SCHOT (1997), *Constructing Transition Paths through the Management of Niches*, paper for the workshop 'Path Creation and Dependency', Copenhagen, August
- KEMP, R., J. SCHOT & R. HOOGMA (1998), 'Regime Shifts to Sustainability Through Processes of Niche Formation: The Approach of Strategic Niche Management,' *Technology Analysis & Strategic Management* 10: 175-195
- KERKHOVE, G. (1994), *Sterk gemengd: een socio-economische analyse van agrarische bedrijvigheid in het Hageland en Pajottenland*, België, Studies van Landbouw en Platteland, 12, CERES/VAC, Wageningen, Brussel
- KESSEL, J. VAN (1980), *Holocausto al Progreso: Los Aymaras de Tarapaca*, CEDLA, publ. 16, Amsterdam
- KESSEL, J. VAN (1980), Produktieritueel en technisch betoog bij de Andesvolken, in: *Derde Wereld*, no 1/2, pp 77-97
- KINGDON, J.W. (1995), *Agendas, Alternatives and Public Policies*, Harper Collings College Publishers, New York
- KLERK, L. DE (1999), Rust en Rijkdom, een sociaal-wetenschappelijk perspectief op de culturele betekenis van het landelijk gebied, in: VROM Raad, *De Schoonheid van het platteland*, vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap, Achtergrondstudie 006, Den Haag
- KNORR-CETINA, K.D. (1981), The micro-sociological challenge of the macro-sociological: towards a reconstruction of social theory and methodology, in:

- K.D. Knorr-Cetina & A.V. Cicourel (eds), *Advances in social theory and methodology: toward an integration of micro- and macro-sociologies*, Routledge & Kegan Paul, Boston
- KNORR-CETINA, K.D. (1996), Epistemics in society, pp 55-70, in: W. Heijman, H. Hetsen & J. Frouws (eds), *Rural reconstruction in a market economy*, Mansholt Studies 5, Wageningen Agricultural University, Wageningen
- KONING, N.B.J. (1982), Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme, in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 6/1: 35-66
- KONING, N.B.J. & J. WEERKAMP (1994), Een agro-industriële revolutie van bovenaf, in: *Spil* /125-126
- KONINGSVELD, H. (1976), *Het verschijnsel wetenschap: een inleiding tot de wetenschapsfilosofie*, Boom, Meppel
- KONINGSVELD, H. (1987), Klassieke landbouwwetenschap, een wetenschapsfilosofische beschouwing, in: H. Koningsveld et al., *Landbouw, landbouwwetenschap en samenleving; filosofische opstellen*, Mededelingen van de vakgroepen voor sociologie, 20, Landbouwniversiteit, Wageningen
- KOSIK, K. (1976), *Dialectics of the concrete: a study on problems of man and world*, Boston studies in the philosophy of science, Vol. 52, Reidel, Dordrecht
- KUIT, G. & H. VAN DER MEULEN (1997), Rundvlees uit natuurgebieden: Productie en perspectieven voor de afzet van natuurvlees, *Studies van Landbouw en Platteland* 22, LUW, Wageningen
- KUPERUS, J.A. (1964), Boekhoudingen op Nederlandse landbouwbedrijven voor 1900, pag. 79-112, in: *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*, Studiekring voor de geschiedenis van de landbouw, Veenman & Zonen, Wageningen
- KUYPERS, P. (1996), *De cultuur van het overleven*, De Balie, Amsterdam
- LANDBOUWBLED (1998), *Reportage: In Wiltmarsum melken deze winter negen robots 600 koeien*, 20 juni 1998, FLTO, Leeuwarden
- LASH, S., B. SZERSZYNSKI & B. WYNNE (1996), *Risk, Environment and Modernity: Towards a new ecology*, Sage, London
- LANGMAN, H., A. VAN DER HEK, L.H. KEIJTS, L. LOOPMANS, J.D. VAN DER PLOEG, S.C. TÓTH (1997), *Ruimtelijk-economisch perspectief Noord-Nederland*, Den Haag
- LATOUR, B. (1983), Give me a laboratory and I will raise the world, in: C.D. Knorr-Cetina & M. Mulkay (eds), *Science observed, perspectives on the social study of science*, Sage Publications, London
- LATOUR, B. (1991a), *Na de sociale wending het roer nogmaals om*. Kennis en Methode, tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek, jaargang XV, 1991-1 (pp 11-37), Uitgeverij Boom, Meppel
- LATOUR, B. (1991b), Transférer les projets dans la réalité, (pp. 151-165), in: Chevalier, D., (ed), *Savoir faire et pouvoir transmettre*, Collection Ethnologie de la France, Editions de la Maison des sciences de l'homme, Paris
- LATOUR, B. (1993), *We have never been modern*, Harvard University Press, Cambridge
- LATOUR, B. (1994), On technical mediation -philosophy, sociology, genealogy, *Common Knowledge*, Vol. 34, pp 29-64
- LAW, J. (1994), *Organizing Modernity*, Blackwell, Oxford/Cambridge
- L.E.B. (1998), *Landbouw Economisch Bericht 1998*, Periodieke Rapportage 1-98, LEI-DLO, Den Haag
- LEDDA, G. (1978), *Padre padrone: de opvoeding van een herderszoon*, Meulenhoff, Amsterdam

- LEEUIWIS, C. (1989), *Marginalization Misunderstood: different patterns of farm development in the West of Ireland*. Wageningse Socvriologische Studies, WAU, Wageningen
- LEEUIWIS, C. (1993), *Of Computers, Myths and Modelling: the social construction of diversity, knowledge, information and communication technologies in Dutch horticulture and agricultural extension*, LUW, Wageningen
- L.E.I. (1978), *Jaarverslag over 1977*, LEI, Den Haag
- L.E.I. (LANDBOUW ECONOMISCH INSTITUUT) (1984), *Bedrijfsuitkomsten in de landbouw (BUL)*, Boekjaren 1979/80 t/m 1982/83, PR No. 11-82/83, LEI, Den Haag
- L.E.I. (1992), *Het LEI-boekhoudnet van A tot Z* (publicatie 3.151), LEI-DLO, Den Haag
- L.E.I. (1996), *Bedrijfsstijlen en kengetallen: zicht op informatie*, DOBI rapport 3, Onderzoeksverslag 144, LEI/DLO, LUW, Den Haag/Wageningen
- L.E.I. (1996b), *Notities Project Zuivelbeleid, Concurrentiepositie van de Nederlandse melkveehouderij en zuivelindustrie*, L.E.I., Den Haag
- L.E.I. (1997), *Kansen voor kassen: naar een economische hoofdstructuur glastuinbouw; onderzoek naar de ruimtelijke verdeling van de glastuinbouw in Nederland*, LEI/DLO, Den Haag
- L.E.I./S.C. (1996), *Koeien en Koersen: ruimtelijke kwaliteit van melkveehouderij-systemen in 2025*, rapport 431.2, Wageningen
- L.E.I. (1998), *Landbouwers met natuur: hoe zien die eruit?* Publicatie 3.167, LEI, Den Haag
- L.E.I. [Landbouw Economisch Instituut] (1999), *Atlas ontwikkeling landbouw; onderzoek in opdracht van VROM/RPD*, rapport 4.99.11, Den Haag
- LENGKEEK, J. (1994), *Een meervoudige werkelijkheid, een sociologisch-filosofisch essay over het collectieve belang van recreatie en toerisme*, LUW, Wageningen
- LENTE, H. VAN (1994), *Promising technology, the dynamics of expectations in technological developments* (diss) University of Twente, Enschede
- LENTE, J. VAN & A. RIP (1998), *Expectations in technological developments; an example of prospective structures to be filled in by agency*, pp 203-229 in: C. Disco & B. van der Meulen (eds), *Getting new technologies together; studies in making socio-technical order*, Berlin/New York, Walter de Gruyter
- LENTEREN, J.C. VAN, M. DICKE & L.E.M. VET (1995), *Milieuveilig beheersen van insectenpopulaties; Nederlandse entomologen zetten de trend*, in: P. Koomen, W.N. Ellis & L.P.S. van der Geest (eds), *Insecten onderzoek; een overzicht van vijftig jaar entomologisch onderzoek in Nederland*, Nederlandse Entomologische Vereniging, Amsterdam, pp 124-135
- LIEBIG, J. VON (1855), *Die Grundstaze der Agricultur-Chemie mit Rucksicht auf die in England angestellten Untersuchungen*, Braunschweig
- LIEFAARD, R. (1998), *Mutatie-onderzoek 1995/96 en 1996/97*, in: CBS, *Maandstatistiek van de landbouw*, jaargang 46, september
- L.N.V. [Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij] (1992), *Nota Land-schap*, Den Haag
- LONG, N. (1985), *Creating space for change: a perspective on the sociology of development*, in: *Sociologia Ruralis*, Vo. XXV, no. 1
- LONG, N. (1989), *Encounters at the interface: a perspective on social discontinuities in rural development*, Wageningen Studies in Sociology, 27, WAU, Wageningen
- LONG, N. (1996), *Globalization and localization: new challenges to rural research*, in: H.L. Moore (ed), *The Future of Anthropological Knowledge*, Routledge, London and New York (pp 37-59)

- LONG, N., J.D. VAN DER PLOEG, C. CURTIN & L. BOX (1986), *The commoditization debate: labour process, strategy and social network*, Papers of the departments of sociology, 17, LUW, Wageningen
- LONG, N. & J.D. VAN DER PLOEG (1990), Demythologizing planned intervention: an actor oriented perspective, pp 226-249, in: *Sociologia Ruralis* XXIX (3/4)
- LONG, N. & A. LONG (eds) (1992), *Battlefields of Knowledge: The interlocking of theory and practice in social research and development*, Routledge, London
- LONG, N. & J.D. VAN DER PLOEG (1994), Heterogeneity, actor and structure: towards a reconstitution of the concept of structure, pp 62-89 in: D. Booth (ed), *Rethinking social development: theory, research & practice*, Longman Scientific & Technical, Harlow
- LONG, N. & J.D. VAN DER PLOEG (1995), Reflections on Agency, Ordering the Future and Planning, pp 64-78, in: G.E. Frerks & J.H.B. den Ouden, *In Search of the Middle Ground*, Essays on the Sociology of Planned Development, WAU, Department of Sociology, Wageningen
- LOUWES, S.L. & C. VAN DER GIESSEN (1926), Resultaten in landbouwbedrijven in Overijssel gedurende 1925/1926, in: *Landbouwkundig Tijdschrift*, (38)
- LOWE, PH., J. MURDOCH & N. WARD (1995), Networks in Rural Development: Beyond Exogenous and Endogenous Models, pp 87-106 in: Ploeg, J.D van der, & G. van Dijk [eds] (1995), *Beyond Modernization: the impact of endogenous development*, Van Gorcum, Assen
- LUW/AVM/IKC (Landbouwwuniversiteit Wageningen: Vakgroep Rurale Sociologie, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, Vakgroep Ruimtelijke Planvorming; AVM/CCLB; IKC-Veehouderij) (1993), *It Kearpunt Foarby, Bouwstenen voor het agrarisch ontwikkelingsplan Friesland*. Bedrijfsstijlenstudie 10. Leeuwarden/Wageningen
- MAK, G. (1996), *Hoe God verdween uit Jorwerd; een Nederlands dorp in de twintigste eeuw*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen
- MANOLESCU, K.M. (1987), *An approach to the ethnography of farming as a culturally structured technological system*, Ph.D., University of Pennsylvania, U.M.I. Dissertations Information Service, Ann Arbor
- MANSHOLT, S.L. (1995), Note in margine a la 'Crisi', in: CESAR, *Il Modello Agricolo Olandese in Crisi* (Da J.D. van der Ploeg, de Crisis, traduzione di B. Benvenuti con note e commento di S.L. Mansholt e V. Saccomandi), CESAR, Assisi
- MANSVELT, J.D. VAN & M.J. VAN DER LUBBE (1999), *Checklist for Sustainable Landscape Management*, Elsevier, Amsterdam
- MARENGHI, E. (1923), *Economia Rurale*, Milano
- MARIS, A., C.D. SCHEER & M.A.J. VISSER (1951), *Het kleine-boeren vraagstuk op de zandgronden; een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut*, Van Gorcum, Assen
- MARIS, A. & R. RIJNEVELD (1963), *Landbouw en Platteland in een Stroomversnelling*, Bohn, Haarlem
- MARIS, A. & C. DE GALAN (1963), Waarom structuurbeleid in de landbouw, blz 125-134 in: Maris, A. & R. Rijneveld (1963), *Landbouw en Platteland in een Stroomversnelling*, Bohn, Haarlem
- MARSDEN, T. (1990), Towards the political economy of pluri-activity, pp 375-382, in: *Journal of Rural Studies*, 6(4)
- MARSDEN, T. (1998a), Agriculture beyond the treadmill? Issues for policy, theory and research practice, pp 265-275, in: *Progress in Human Geography*, 22 (2)

- MARSDEN, T. (1998b), New Rural Territories: regulating the differentiated rural spaces, pp 107-117, in: *Journal of rural studies*, vol 14, no 1
- MARSDEN, T., R. MUNTUN & N. WARD (1992), Incorporating Social Trajectories into Uneven Agrarian Development: Farm Businesses in Upland and Lowland Britain, pp. 408-430 in: *Sociologia Ruralis*, Vol. XXXII no 4
- MARSHALL, G. (1994), Oxford Concise Dictionary of Sociology, Oxford University Press, Oxford/New York
- MASO, B. (1986), *Rood & Zwart, bedrijfsstrategieën en kennismodellen in de Nederlandse melkveehouderij*, Mededelingen van de vakgroepen sociologie, 18, LUW, Wageningen
- MAYER, E. (1995), *Land use in the Andes: ecology, economics and potato production*, [unpublished document], Yale University, New Haven
- MEEUS, J., J.D. VAN DER PLOEG & M. WIJERMANS (1988), *Changing agricultural landscapes in Europe: continuity, deterioration or rupture*, IFLA, Rotterdam
- MEIHUIZEN, L.S. & J.A. KUPERUS (1968), Het Shultregister van Jacob Koom 1734-1748 (met inleidingen), pp 179-374, in: *Historia Agriculturae*, Jaarboek uitgegeven door het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut, Wolters-Noordhoff N.V., Groningen
- MEILLASOUX, C. (1975), The social organization of the peasantry: the economic bases of kinship, in: *Journal of Peasant Studies*, Vol 1, nr.1
- MENDRAS, H. (1970), *The vanishing peasant: innovation and change in French agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge
- MERTENS, J. & H. KONINGSVELD (1986), *Communicatief en strategisch handelen: inleiding tot de handelingstheorie van Habermas*, Coutinho, Muiderberg
- MEULEN, H. VAN DER (1999a), *Streekproducten in Nederland, agrarische producenten, overkoepelende organisaties en certificering*, Leerstoelgroep Rurale Sociologie, WUR, Wageningen
- MEULEN, H. VAN DER (1999b), *Traditionele streekproducten: gastronomisch erfgoed van Nederland*, Elsevier, Doetinchem
- MEULEN, H. VAN DER (binnenkort verschijnend), *Circuits in the Agro Food Chain: diversity in beef production and marketing in Central Italy*
- MIEDEMA, S. (1991), *Bedrijfsresultaten van Friese melkveehouderijbedrijven in het boekjaar 1990/1991* (tekst van de verslaggeving aan boeren tijdens gezamenlijke bijeenkomsten), AVM/CCLB, Leewarden
- MITCHELL, J.C. (1969), *Social Networks in Urban Situations*, Manchester, Manchester University Press
- MOERMAN, M. (1968), *Agricultural Change and Peasant Choice in a Thai Village*, California University Press, Berkeley
- MOK, A.L. & H. VAN DEN TILLAART (1987), *Beroepsoriëntaties in de varkenshouderij* (unpublished manuscript), Vakgroep Sociologie/ITS, Wageningen, Nijmegen
- MOUZELIS, N.P. (1991), *Back to Sociological Theory, The construction of Social Orders*, MacMillan, London
- MURDOCH, J. & J. CLARK (1994), Sustainable knowledge, in: *Geoforum*, vol 25, no. 2, pp 115-132
- NOOIJ, A.T.J. (1982), *Multivariate analyse-methoden in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, LH, Wageningen
- NORTH, D.C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, New York/Cambridge
- NRLO [NATIONALE RAAD VOOR LANDBOUWKUNDIG ONDERZOEK] (1980), *De omvang van het landbouwkundig onderzoek*, studierapport 8, Den Haag

- NRLO (1994), *Meerdere vergelijkingen en veel onbekenden* (rapport 94/1), NRLO, Den Haag
- NRLO (1996), *Rurale ontwikkeling in publicaties* (rapport 96/23), NRLO, Den Haag
- NRLO (1997a), *Input-output relaties en de besluitvorming van boeren* (rapport 97/21), NRLO, Den Haag
- NRLO (1997b), *Over Continuïteit en Verandering: de constantes van agrarische ontwikkeling; essay voor de verkenning 'veranderende relaties tussen landbouw en maatschappij op weg naar 2015'*, NRLO rapport nr 97/42, Den Haag
- NRLO (1997c), *Naar eigen gerechtig(d)heid: achtergrondstudie voor de verkenning hulpstoffen en energie in de landbouwsystemen in 2015* (rapport 97/8)
- NRLO (1998), *Kennis- en innovatieagenda: ambities voor de 21ste eeuw*, Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, rapport 98/20, Den Haag
- N.S.S. AGRIMARKETING HOLLAND B.V. (1996), *Inventarisatie van de administratieve lastendruk in de land- en tuinbouw* (3738), Ministerie van LNV, Directie Landbouw, Den Haag
- NIJHOFF, P., J.D. VAN DER PLOEG & R. ZIJLSTRA (1996), *Advies van de Commissie Gaasterland*, Provincie Fryslân, Leeuwarden
- OECD (1996), *Co-operative approaches to sustainable agriculture* (COM/AGR/CA/ENV/EPOC(96)131), OECD, Paris
- OLSSON, R. (1990), *Management for succes in modern agriculture*, Department of Economics, Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala
- OOSTINDIE, H. & K. PETERS, *Perspectief voor Afbouwers, Aanbiedsters of Verbreders?* Mededelingen nr. 21 van de Werkgroep Recreatie en Toerisme, LUW, Wageningen
- OOSTINDIE, H. & R. VAN BROEKHUIZEN (1998), *Passen en meten: Een praktijkonderzoek naar de inpasbaarheid van beheersovereenkomsten*, LBL-publicatierreeks nr. 100, Utrecht
- ORTEGA Y GASSET, J. (1995), *Que es la filosofia*, Coleccion Austral, Espasa Calpe, Madrid, 8a. edición (primera edición 1957)
- OSTI, G. (1991), *Gli innovatori della periferia, la figura sociale dell'innovatore nell'agricoltura di montagna*, Reverdito Edizioni, Torino, 1991
- OSTROM, E. (1994), *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge University Press, Cambridge, (1990)
- OWEN, W.F. (1966), *The double developmental squeeze on agriculture*, pp 43-67, in: *The American Economic Review*, Vol. LVI
- PENDERS, J.M.A. (1951), *Boeren bouwen aan de toekomst: een economisch-technische voorlichting voor boeren en tuinders*, Malmberg, 's Hertogenbosch
- PERNET, F. (1982), *Résistances Paysannes*, INRA, Grenoble
- PLOEG, D.T.E. VAN DER (1999), *Natuur in Fryslân: 123 gebieden van Staatsbosbeheer*, Friese Pers Boekerij, Leeuwarden/Ljouwert
- PLOEG, J.D. VAN DER (1985), *Het classificatieschema van en in de Nederlandse landbouw: de crisis van het koplopermodel*, in: *Spil*, winteraflevering (41-42)
- PLOEG, J.D. VAN DER (1987), *De verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*, Mededelingen van de Vakgroepen voor Sociologie, 21, Landbouwuniversiteit Wageningen
- PLOEG, J.D. VAN DER (1990), *Labor, markets and agricultural production*, Westview Special Studies in Agriculture, Science and Policy, Westview Press, Boulder/Oxford
- PLOEG, J.D. VAN DER (1991a), *Autarky and Technical Change in Rice Production in Guinea Bissau: on the Importance of Commoditisation and Decommoditisation as Interrelated Processes*, pag. 93-114, in: Haswell, M. &

- D. Hunt, *Rural Households in Emerging Societies, technology and change in sub-Saharan Africa*, Berg Publishers, Oxford, New York
- PLOEG, J.D. VAN DER (1991b), *Landbouw als Mensenwerk: arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling*, Coutinho, Muiderberg
- PLOEG, J.D. VAN DER (1992), The Reconstitution of Locality: Technology and Labour in Modern Agriculture, pp 19-43, in: T. Marsden, P. Lowe & S. Whatmore, *Labour and Locality: Uneven development and the rural labour process*, Critical Perspectives on Rural Change Series IV, David Fulton Publisher, London
- PLOEG, J.D. VAN DER (1993a), Potatoes and knowledge, in: M. Hobart, *An Anthropological Critique of Development, the growth of ignorance*, Routledge, London and New York
- PLOEG, J.D. VAN DER (1993b), Rural Sociology and the New Agrarian Question: A Perspective from The Netherlands, pp 240-260, in: *Sociologia Ruralis*, Vol XXXIII (2)
- PLOEG, J.D. VAN DER et. al. (1993), *It kearpunt foarby, Bouwstenen voor het agrarisch ontwikkelingsplan Friesland*. Bedrijfsstijlenstudie no. 10, Vakgroep Ruimtelijke Planvorming, AVN/CCLB, IKC-Veehouderij, Wageningen/Ede/Leeuwarden
- PLOEG, J.D. VAN DER (1994a), Animal production as a socio-economic system: heterogeneity, producers and perspectives (keynote adress), pp 29-37 in: Huisman, E.A. et al., *Biological basis of sustainable animal production*, Proceedings of the Fourth Zodiac Symposium (EAAP Publication, no 67), Wageningen Press, Wageningen
- PLOEG, J.D. VAN DER (1994b), Agricultural production and employment: differential practices and perspectives, pp 68-92, in: C.H.A. Verhaar and P.M. Klaver (eds), *The functioning of economy and labour market in a peripheral region - the case of Friesland*, Fryske Akademy, Ljouwert
- PLOEG, J.D. VAN DER (1994c), Styles of farming: an introductory note on concepts and methodology, pp 7-30 in: Ploeg, J.D. van der, and A. Long [eds], *Born from Within: practices and perspectives of endogenous development*, Van Gorcum, Assen
- PLOEG, J.D. VAN DER (1995a), From Structural Development to Structural Involution: The Impact of New Developments in Dutch Agriculture, pp 109-147, in: J.D. van der Ploeg & G. van Dijk (eds.), *Beyond Modernization. The Impact of Endogenous Rural Development*, Van Gorcum, Assen
- PLOEG, J.D. VAN DER (1995b), Boer of keapman: de variabele aard van de betrekkingen tussen landbouw en merken, pp 211-234, in: *It Baeken*, 57 (3/4)
- PLOEG, J.D. VAN DER (1995c), De rurale sociologie: de stand van zaken, debatten en agenda, *TSL* (Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de landbouw 10 (4), pp 250-267
- PLOEG, J.D. VAN DER (1995d), The tragedy of spatial planning, pp 75-90, in: Schoute, F. Th., P.A. Finke, F.R. Veeneklaas & H.P. Wolfert, *Scenario Studies for the Rural Environment*, Selected and edited Proceedings of the Symposium Scenario Studies for the Rural Environment, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London
- PLOEG, J.D. VAN DER (1996a), Going beyond Modernization: New Perspectives and prospects for rural employment, pp. 303-329 in: C.H.A. Verhaar et al. (eds), *On the Challenges of Unemployment in a Regional Europe*, Avebury, Aldershot
- PLOEG, J.D. VAN DER (1996b), Bottom-up pressures on intensive livestock systems, pp 37-49, in: D.B. Dent, M.J. McGregor & A.R. Sibbals, *Livestock*

- farming systems: research, development, socio-economics and the land manager*, Proceedings of the third international symposium on livestock farming systems, EAAP Publication No. 79, Wageningen Pers, Wageningen
- PLOEG, J.D. VAN DER (1997), On Rurality, Rural Development and Rural Sociology, pp 39-73, in: H. de Haan & N. Long (eds), *Images and Realities of Rural Life, Wageningen Perspectives on Rural Transformations*, Van Gorcum, Assen
- PLOEG, J.D. VAN DER (1998a), Boeren en agrarische bedrijven na 2000, pp 16-18, in: *FACTA, sociaal-wetenschappelijk magazine*, 6de jaargang, nr 8
- PLOEG, J.D. VAN DER (1998b), *Landhervorming: onvoltooid verleden en toekomstige tijd*, (diërede ter gelegenheid van het 80 jarige bestaan van de Landbouw Universiteit Wageningen), LUW, Wageningen
- PLOEG, J.D. VAN DER & J. NIEUWENHUIZE (1986), De dubbele crisis in de Nederlandse melkveehouderij: contingentering en crisis, in: *Spil*, 53-54
- PLOEG, J.D. VAN DER & D. ROEP (1990) *Bedrijfsstijlen in de Zuidhollandse veenweidegebieden: nieuwe perspectieven voor beleid en belangenbehartiging*, LLTB, LU, Haarlem/Wageningen
- PLOEG, J.D. VAN DER & E. ETTEMA (red) (1990), *Tussen bulk en kwaliteit: de structuur van de voedselproductieketen*, Van Gorcum, Assen
- PLOEG, J.D. VAN DER, V. SACCOMANDI & D. ROEP (1990), Differentiële groeipatronen in de landbouw: het verband tussen zingeving en structurering, pp 108-132, in: *TSL*, jaargang 5, nr 2
- PLOEG, J.D. VAN DER, S. MIEDEMA, D. ROEP, R. VAN BROEKHUIZEN & R. DE BRUIN (1992), *Boer Bliuwe, Blinder...! Bedrijfsstijlen, ondernemerschap en toekomstperspectieven*, Bedrijfsstijlenstudie 6 AVM/CCLB en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen
- PLOEG, J.D. VAN DER, M. ETTEMA & J. ROEX (1994), *De Crisis: een bespreking van de eerste Boerderij-enquête voor het nationaal Landbouwdebat*, Misset, Doetinchem
- PLOEG, J.D. VAN DER, H. RENTING & J. ROEX (1994), *Meerdere vergelijkingen en veel onbekenden*, NRLO, Den Haag
- PLOEG, J.D. VAN DER & A. LONG [eds] (1994), *Born from Within: practices and perspectives of endogenous development*, Van Gorcum, Assen
- PLOEG, J.D. VAN DER, & G. VAN DIJK [eds] (1995), *Beyond Modernization: the impact of endogenous development*, Van Gorcum, Assen
- PLOEG, J.D. & R. VAN BROEKHUIZEN (1995), 'Alles beweegt' – ook het landbouwpolitieke debat: een reactie op de wereld van wantrouwen, pp 45-50, in: *Spil* /129-130
- PLOEG, J.D. VAN DER, R. VAN BROEKHUIZEN, H. OOSTINDIE, D. ROEP, K. VERHAAR, H. PILAT, G. VAN DIJK, G. BEERS, & J. EKKES (1997), Plattelandsontwikkeling in de agrarische sector: een analyse van de sociaal-economische impact, pp 65-124, in: Broekhuizen R. van & J.D. van der Ploeg (red), *Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling: Opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen*. Studies van Landbouw en Platteland 24. LUW, Wageningen
- PLOEG, J.D. VAN DER, F. WERRY, J. BLOM & H. SILVIS (1998), *The European Agricultural Model: Perspectives, Prospects and Research Needs*, Wageningen University and Research Center position paper, WUR, Wageningen
- POEL, J.M.G. VAN DER (1983), *Honderd Jaar Landbouwmecanisatie in Nederland*, Vereniging voor landbouwgeschiedenis, Wageningen
- POLANYI, K. (1957), *The Great Transformation*, New York
- POPTA, IJ.A. (1962), *Adellijk Bloed, de preferente FRS stieren*, Twijnstra's Oliefabriek, Akkrum

- PORTELA, E. (1994), Manuring in Barroso: a crucial farming practice, pp 59-70, in: J.D. VAN DER PLOEG & A. LONG, *Born from Within, practice and perspectives of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen
- PORTER, M.E. (1985), *Competitive Advantage, creating and sustaining superior performance*, The Free Press, New York
- POULANTZAS, N. (1974), *Les classes sociale dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil, Paris
- PROJECTGROEP VERLIESNORMEN (1995), *Verkenning van sociaal-economische gevolgen van diverse rekenvarianten voor fosfaat- en stikstofverliesnormen*, Rapport van de werkgroep 'Sociaal-economische gevolgen van de P- en N-verliesnormen' (LNV, VROM, V&W, Landbouwschap en LTO-Nederland), Den Haag
- RABBINGE, R. (1999), Wageningen na C.T. de Wit, weerwoord aan Dirk Zoebel, pag. 42-43 in: *Spil* 157-158, 1999
- RAMBAUD, P. (1983), Organisation du travail agricole et identités alternatives, in: *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol LXXV, pp 305-320
- RAUWERDA, A. & K.J. VAN DEN AKKER (1917), *Omzetting van eenzijdige greidebedrijven in gemengde bedrijven*, bekroond antwoord op de Prijsvraag, uitgeschreven door de Gedeputeerde Staten van Friesland, Meyer & Schaafsma, Leeuwarden
- REINHARD, A.J. (1989), *Ondernemen in agrarisch loonwerk, een verkenning van de sector*, publ. no. 2.189, LEI-DLO, Den Haag
- REINHARD, A.J. (1993), *Loonwerk aan de winkel: perspectieven voor de loonwerksector en de loonbedrijven*, publ. 2.201, LEI-DLO, Den Haag
- REIJNTJES, C., B. HAVERKORT & A. WATERS-BAY (1992), *Farming for the future: an introduction to low external input and sustainable agriculture*, ILEIA/MacMillan, Leusden/London
- RENKEMA, J.A. (1998), *Agrarische bedrijfseconomie: 'een kwestie van halen en brengen'*, Afscheidsrede, LUW, Wageningen
- RENTING, H. ((binnenkort verschijnend), *In search of Arcadia*
- REMMERS, G. (1998), *Con Cojones y Maestría: Un estudio sociológico-agronómico acerca del desarrollo rural endógeno y procesos de localización en la Sierra de la Contraviesa (España)* Wageningen Studies on Heterogeneity and Relocalization 2, CERES/LUW, Wageningen
- RENTING, H., R. DE BRUIJN & E. POHLMANN (1994), *Bruggen bouwen. Een integrale aanpak van landbouw, milieu, natuur, en landschap in Eastermar's Lânsdouwe*. Studies van Landbouw en Platteland 16. ULW, Wageningen
- RIP, A. (1995), 'Introduction of New Technology: Making Use of Recent Insights from Sociology and Economics of Technology,' pp.417-431, in: *Technology Analysis & Strategic Management* 7(4)
- RIP, A. & R. KEMP (1998), 'Technological Change,' pp. 327-399, in: S. Rayner and E.L. Malone (eds), *Human Choice and Climate Change*, Columbus, Ohio: Battelle Press, Volume 2
- R.L.G. (RAAD VOOR HET LANDELIJK GEBIED) (1997), *Tien voor de toekomst; advies ten behoeve van de beleidsagenda voor het landelijk gebied in de 21ste eeuw*, publ. RLG 97/2, Amersfoort (also published as 'Ten points for the future, advice on the policy agenda for the rural area in the twenty-first century, Publication RLG 97/2a, Amersfoort)
- R.L.G. (1998), *Zorg en Vertrouwen, de basis voor voedselproductie in de 21ste eeuw*, Publicatie RLG 98/7, Amersfoort
- R.L.G. (1999), *Made in Holland, advies over landelijke gebieden, verscheidenheid en identiteit*, R.L.G., Amersfoort

- R.L.G. (1999), *Geleid door kwaliteit; interim-advies over landelijke gebieden en de 5de Nota Ruimtelijke Ordening*, Amersfoort
- RHODES, R.A.W. & D. MARSH (1992), New Directions in the Study of Policy Networks, *European Journal of Political Research*, vol 21, no 1/2, pp 181-205, 1992
- ROBERTSON SCOTT, J.W. (1912), *A free farmer in a free state, a study of rural life and industry and agricultural politics in an agricultural country*, Heinemann, London
- ROEP, D. (binnenkort verschijnend), *Vernieuwend Werken: sporen van vermogen en onvermogen*
- ROEP, D., J.D. VAN DER PLOEG & C. LEEUWIS (1991), *Zicht op Duurzaamheid en Continuïteit, bedrijfsstijlen in de Achterhoek*, Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen
- ROEP, D. & J. ROEX (1992), *Wikken en Wegen, bedrijfsstijlen en verschillen in stikstofoverschot*, Bedrijfsstijlenstudie 7, Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen
- ROEST, C. DE (binnenkort verschijnend), *The queen of cheeses: on the production, distribution and consumption of Parmigiano-Reggiano*
- RÖLING, N. (1985), Extension Science: increasingly preoccupied with knowledge systems, in: *Sociologia Ruralis*, Vol XXV, no 3/4
- RÖLING, N.G. & B.M. SOMERS (1993), *Kennisontwikkeling voor duurzame landbouw: een verkennende studie aan de hand van enkele experimentele projecten in de akkerbouw*, NRLO, Den Haag
- ROOIJ, A. DE (1990), Beroepsgezondheidsrisico's in de land- en tuinbouw, in: J.D. van der Ploeg & M. Ettema (red.), *Tussen bulk en kwaliteit: landbouw, voedselproductieketens en gezondheid*, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1990
- ROOIJ, S.J.G. DE (1992), *Werk van de tweede soort, boerinnen in de melkveehouderij*, Van Gorcum, Assen
- ROOIJ, S.J.G. DE, E. BROUWER & R. VAN BROEKHUIZEN (1995), *Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling*, Studies van Landbouw en Platteland 18, Wetenschapswinkel Rapport 116, LUW, Wageningen
- ROUGOOR, C.W. (1999), *Management, milk production level and economic performance: an explorative study on dairy farms*, LUW, Wageningen
- RUIZ, J.P. & M. RUIZ (1984), Environmental perception, livestock management and rural crisis in Sierra de Guadarrama, pp 455-466 in: *Act. Biol. Mont.*, 4
- RUIZ, J.P. & F. GONZALEZ-BERNALDEZ (1982), *Landscape perception by its traditional users: the ideal landscape of Madrid livestock raisers*, pp 279-297, in: *Landscape Planning*, 9
- RUTTEN, H. (1992), *Productivity growth of Dutch agriculture, 1949-1989*, Mededeling 470, Agricultural Economics Research Institute (LEI-DLO), The Hague
- SACCOMANDI, V. (1991), *Istituzioni di economia del mercato dei prodotti agricoli*, REDA, edizioni per l'agricoltura, Rome
- SACCOMANDI, V. (1990), Presentazione, pag. 5-9, in: J.D. van der Ploeg, *Lo sviluppo tecnologico in agricoltura: il caso della zootecnia*, INEA, Studi e Ricerche, Societa Editrice il Mulino, Bologna, 1
- SACCOMANDI, V. (1998), *Agricultural Market Economics; a Neo-Institutional Analysis of the Exchange, Circulation and Distribution of Agricultural Products*, Van Gorcum, Assen
- SACCOMANDI, V. & J.D. VAN DER PLOEG (1995), On the Impact of Endogenous Development in Agriculture, in: J.D. van der Ploeg & G. van Dijk (eds.), *Beyond Modernization. The Impact of Endogenous Rural Development* (Assen: Van Gorcum), 1995, pp. 10-28 (ISBN 90 232 2938 X)

- SALAS, M. (1996), *Papas y cultura; acerca de la interacción de sistemas de conocimiento en los Andes del Peru*, Universiteit van Nijmegen
- SALTER, W.E.G. (1966), *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press, New York
- SANSAVINI, S (1995), The horticulturists of today have their roots in history and their future in education, in: *Chronica Horticulturae*, 35 (1): 2-3
- SAR, L.E. VAN DER (1992), Leuk om te lezen: kritische kanttekeningen bij het Wageningse bedrijfsstijlenonderzoek, in: *Spil*, 107-108, pp 26-29
- SARACENO, E. (1996a), *Jobs, Equal Opportunities and Entrepreneurship in Rural Areas*, paper presented at the European Conference on Rural Development: Rural Europe-Future Perspectives, Cork, Ireland, 7-9 november
- SARACENO, E. (1996b), *Why the EU needs a strengthened rural development policy: the challenges ahead*, paper presented at the European Conference on Rural Development, Cork, Ireland, 7-9 November
- SAUVANT, D. (1996), Use of systems modelling in animal nutrition linked to livestock farming systems, pp 235-252, in: D.B. Dent, M.J. McGregor & A.R. Sibbals, *Livestock farming systems: research, development, socio-economics and the land manager*, Proceedings of the third international symposium on livestock farming systems, EAAP Publication No. 79, Wageningen Pers, Wageningen, 1996
- SCHERER, F. (1975), *The Economics of Multiplant Operation*, Harvard University Press, Cambridge (Mass)
- SCHOT, J.W., A. SLOB & R. HOOGMAN (1996), *De invoering van duurzame technologie: strategisch niche management als beleidsinstrument*, Den Haag, DTO, Ministerie VROM, Mei 1996. Werkdocument 3
- SCHUTHOF, P., A. VAN DEN HAM, L. LEKKERKERK & R. VAN BROEKHUIZEN (1994), *Naar een doelgericht ammoniakbeleid. Bedrijfsstijlen en verschillen in ammoniakemissie in de melkveehouderij*. Studies van Landbouw en Platteland 15, LUW, CERES/IKC, Wageningen
- SCOTT, J.C. (1976), *The Moral Economy of the Peasant*, Yale University Press, New Haven
- SCOTT, J.C. (1985), *Weapons of the Weak, Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven/London
- SCOTT, J.C. (1998), *Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven and London
- SEABROOK, M.F. (1977), *Cowmen, a comparative study on the effect of cowmen's attitudes on herd productivity*, Reading
- SEABROOK, M.F. (1994), The effect of production systems on the behaviour and attitudes of stock persons, in: Huisman, E.A., et al., *Biological basis of sustainable animal production*, Proceedings of the Fourth Zodiac Symposium (EAAP Publication, no 67), Wageningen Press, Wageningen
- SEVILLA GUZMAN, E. & M. GONZALEZ (1990), Ecosociología: elementos teóricos para el análisis de la coevolución social y ecológica en la agricultura, in: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, no 52, pp 7-45, octubre-diciembre,
- SHANIN, T. (1972), *The Awkward Class: political sociology of peasantry in a developing society: Russia 1910-1925*, Clarendon Press, Oxford
- SILVIS, H.J. & C. VAN BRUCHEM (red) (1998), *Landbouw-Economisch Bericht (LEB) 1998, Periodieke Rapportage 1-98*, LEI-DLO, Den Haag
- SLANGEN, L.H.G. (1994), *De financiële en economische aspecten van het natuurbeleidsplan*, LUW, Wageningen

- SLEE, B. (1994), Theoretical aspects of the study of endogenous development, pp. 184-194 in: J.D. van der Ploeg & A. Long, *Born from Within, practice and perspectives of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen
- SLICHER VAN BATH, B.H. (1950), *Mutabiliteit en continuïteit*, [s.n.], Wageningen
- SLICHER VAN BATH, B.H. (1958), Een Fries landbouwbedrijf in de tweede helft van de zestiende eeuw, in: *Agronomisch-Historische Bijdragen*, vierde deel (uitgegeven door de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw), Veenman & Zonen, Wageningen
- SLICHER VAN BATH, B.H. (1960), *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen
- SLICHER VAN BATH, B.H. (1978), Over boerenvrijheid (inaugurele rede, Groningen 1948), opgenomen in: B.H. Slicher van Bath & A.C. van Oss, *Geschiedenis van maatschappij en cultuur*, pp 71-92 Basisboeken Ambo, Baarn
- SLIKKERVEER, L.J. (1994), *Indigenous Agricultural Knowledge Systems in Developing Countries: A Bibliography*, Special Issue: INDAKS Project Report No. 1, LEAD & The INDAKS R&T Consortium, Leiden/Nairobi/Bandung/Chania
- SOLDAAT, B. (1991), TATE en bedrijfsstijlen: de bijl aan de wortel van het koplopermodel, pp 51-54, in: *Spil /99-100*, 1991 (onderzoek en artikel over perceptie bs)
- SOMERS, N. (1998), Learning about sustainable agriculture: the case of Dutch arable farmers, blz 125-133, in: N.G. Roling & M.A.E. Wagemakers (eds), *Facilitating Sustainable Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge
- SPAAN, J.H. & J.D. VAN DER PLOEG (1992), *Toppers en tuinders, bedrijfsstijlen in de glastuinbouw: een verkenning*, Bedrijfsstijlenstudie 5, Provincie Zuid-Holland en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwniversiteit, Wageningen
- SPAHR VAN DER HOEK, J.J. (met medewerking van O. Postma) (1952), *Geschiedenis van de Friese Landbouw, deel I en II*, Friesche Maatschappij van Landbouw, Leeuwarden
- STAATSCOMMISSIE VOOR DE LANDBOUW (1912), *Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland*, Den Haag
- STAUDENMAYER, J.M. (1985), *Technology's storytellers*, MIT, Massachusetts
- STEENHUIJSEN PITERS, B. DE (1995), *Diversity of Fields and Farmers: explaining yield variations in Northern Cameroon*, LUW, Wageningen
- STRIKWERDA, R. (1979), *Een eeuw Fries stamboekvee*, vereniging Het Friesch Rundvee-Stamboek, Leeuwarden
- SWIERSTRA, J. (1971), Untjowing fan de Fryske lanbou yn de leste 25 jier, pp 54-84, in: *It Beaken*, tydskrift fan de fryske akademy, 33e jiergong, nr 2/3 (juny)
- SZERSZYNSKI, B. et al. (1996), Introduction: Ecology, Realism and the Social Sciences, pag 1-26, in: Lash, S., B. Szerszynski & B. Wynne, *Risk, Environment and Modernity: Towards a new ecology*, Sage, London
- SZERSZYNSKI, B. (1996), On knowing what to do: environmentalism and the modern problematic, pag 104-138, in: Lash, S., B. Szerszynski & B. Wynne, *Risk, Environment and Modernity: Towards a new ecology*, Sage, London
- TERRON, E. (1984), La experiencia derivada de la practica agropecuaria, base de todoconocimiento, in: Alonso de Herrera, *Agricultura General, Servicio de publicaciones Ministerio de Agricultura*, Madrid
- TIMMER, C.P. (1970), On measuring technical efficiency, pp 99-171, in: *Food Research Institute Studies in Agricultural Economics, Trade and Development*, Vol. IX, no. 2
- TIMMER, W.J. (1947), *Object en methode der sociale agronomie*, Universiteit van Indonesie, Batavia

- TIMMER, W.J. (1949), *Totale landbouwwetenschap*, Wolters, Groningen/Djakarta
- TJALLINGII, S.P. (1996), *Ecological Conditions, strategies and structures in environmental planning*, IBN Scientific Publications 2, IBN/DLO, Wageningen
- TOLEDO, V. (1992), La racionalidad ecologica de la produccion campesina, pp 197-218, in: E. Sevilla Guzman and M. Gonzalez de Molina, *Ecologia, campesinado e historia*, Las Ediciones de La Piqueta, Madrid
- TURNER, V. (1974), *Dramas Fields and Metaphors, Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca en London
- TRACY, M. (1997), *Agricultural Policy in the European Union, Agrultural Policy Studies* (op: http://ourworld.comuserve.com/homepages/APS_BELGIUM-/issues.htm)
- VAART, J.H.P. VAN DER (1999), *Boerderijen en platteland in verandering: een onderzoek naar herbestemming van boerderijen in Friesland*, Fryske Akademy, Leeuwarden
- VANCLAY, F. L. MESITI & P. HOWDEN (1998), Styles of farming and farming subcultures: appropriate concepts for Australian Rural Sociology?, pp 85-109 in: *Rural Society, the journal of research into rural social issues in Australia*, Vol. 8, nr. 2
- VANW [Vereniging Agrarisch Natuurbeheer Waterland], Groen licht voor proefgebied Waterland, een aanbod voor een twaalfjarig natuur- en milieucontract, Purmerend, 1997
- VEER, J. DE (1986), Kritische kanttekeningen bij een crisisverhaal, in: *Spil*, no 55-56, pp 23-25
- VEERMAN, C. (1999), *Welcome Adress to the First European Congress on Agricultural and Food Ethics*, 4-6 March 1999, Wageningen University and Researchcentre, Wageningen
- VEL, VANLA et al. (1997), *Anderhalf Jaar Milieuoöperatie, een voortgangsrapportage van het bestuurlijk experiment met milieuoöperaties*, Wageningen
- VEN, G.W.J. VAN DE (1996), *A mathematical approach to comparing environmental and economic goals in dairy farming on sandy soils in the Netherlands*, Thesis Landbouwwuniversiteit, LUW, Wageningen
- VENEMA, G.S. & J.G.A. OVERGAAUW (1994), *Bedrijfsovername in de landbouw: een rekenmodel*, LEI DLO, onderzoeksverslag 16, Den Haag
- VENTURA, F. (1995), Styles of Beef Cattle Breeding and Resource Use Efficiency in Umbria, pp 219-232, in: J.D. van der Ploeg & G. van Dijk, *Beyond Modernization, the impact of endogenous rural development*, Van Gorcum, Assen
- VENTURA, F. & H. VAN DER MEULEN (1994), *La costruzione della qualita: produzione, commercializzazione e consumo della carne bovina in Umbria*, CESAR, Assisi
- VERHOEVEN, F.P.M., G.M.J.H. VAN DER MADE & J. VAN BRUCHEM (1998), Stikstof in balans: Cijfers Friese melkveebedrijven tonen belang bodembenutting. *Veeteelt* 15/5: 496-498
- VINCENT, J. (1977), Agrarian Society as organized flow: processes of development, past and present, pp. 56-65, in: *Peasant Studies*, VI, no 2
- VLIET, F. VAN (1999), *De Change Agent en zijn Resources: een modelmatige benadering van regionale technologische veranderingsprocessen*, Eburon, Delft
- VOLKER, C.M. (1993), Repliek: zoeken naar waarheid in economie, sociologie en bedrijfsstijlenonderzoek, *TSL (Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de landbouw*, 8, (1): 83-95
- VOLKER, C.M. (1994), Sociale vernieuwing met twee gezichten: van halve waarheden naar een nieuwe onderzoeksagenda, in: *Spil* 127-128: 15-21
- VONDELING, A. (1948), *De bedrijfsvergelijking in de landbouw: een economisch-statistische studie*, Veenman & Zonen, Wageningen

- VOS, W. & L. FRESCO (1994), Can agricultural practices contribute to functional landscapes in Europe?, in: D.J. Stobbelaar and J.D. Mansvelt (eds), *Proceedings of the first plenary meeting of the EU-Conderted Action*, Department of Ecological Agriculture, WAU, Wageningen
- VOS, W., L. DOUW, J. HOOGENDOORN, H. KOREVAAR, B. PEDROLI & S.F. SPOELSTRA (1998), *Multifunctionele landbouw, nieuwe wegen in het onderzoek*, programmeringsstudie, DLO, Wageningen
- VRIES, E. DE (1931), *Landbouw en Welvaart in het Regentschap Pasoeroean*; bijdrage tot de kennis van de sociale economie van Java, Landbouwhogeschool, Wageningen
- VRIES, E. DE (1947), *Problemen van de Javaanse landbouw*, inaugurele rede, Landbouwhogeschool, Wageningen
- VRIES, TH. DE (1970), *Stiefmoeder Aarde*, Querido, Amsterdam
- VRIES, W. DE (1995), *Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw*, Studies van Landbouw en Platteland 17, LUW, Wageningen
- VIJVERBERG, A.J. (1996), *Glastuinbouw in ontwikkeling, beschouwingen over de sector en de beïnvloeding ervan door de wetenschap*, Eburon, Delft
- WELDEREN BARON VAN RENGERS, E. VAN, & P. IJ. VEENLAND (1912a), Schets van de ontwikkeling van het landbouwbedrijf in de Friesche zand- en veenstreken, pp 486-498, in: *Staatscommissie voor den Landbouw, Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland*, Gebrs. J.& H. van Langenhuisen, 's-Gravenhage
- WELDEREN BARON VAN RENGERS (1912b), Schets van de ontwikkeling van het landbouwbedrijf in de Friese greidstreek, pp 467-485, in: *Staatscommissie voor den Landbouw, Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland*, Gebrs. J. & H. van Langenhuisen, 's-Gravenhage
- WERTHEIM, W.F. (1972), *Evolutie en revolutie: de golfslag der emancipatie*, Van Gennep, Amsterdam
- WESSELING, H.L. (1992), *Verdeel en Heers, de deling van Afrika, 1880-1914*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam
- WEIJDEN, W.J. VAN DER, et al. (1984), *Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw*, voorstudie 44, WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), Den Haag
- WIERSMA, J.P. (met medewerking van K. TJEPKEMA) (1959), *Erf en Wereld, over de agrarische toestand in Friesland na 1870, de doorbraak der coöperatieve gedachte; de opkomst van de Friese landbouwcoöperatie en haar ontwikkeling tot in onze tijd*, Laverman, Drachten
- WISKERKE, H. (1992), *Voortrekkers op Kwaeie Grond: een agrarisch sociologische analyse van de ontwikkeling van een Zeeuws akkerbouwbedrijf (1920-1990)*, LUW, Wageningen
- WISKERKE, J.S.C., et al. (1994), *Van Eenheid naar Verscheidenheid. Bedrijfsstijlen in de Flevolandse akkerbouw*. Studies van Landbouw en Platteland 13. LUW, Wageningen
- WISKERKE, J.S.C. (1997), *Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit: Een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening, technologieontwikkeling en plattelandsovernieuwning*, Studies van Landbouw en Platteland 25, LUW, Wageningen
- WIT, C.T. DE (1975), Substitution of labour and energy in agriculture and options for growth, in: *Netherlands Journal of Agricultural Science*, 23, pp 145-162
- WIT, C.T. DE & H.D.J. VAN HEEMST (1976), Aspects of agricultural resources, in: W. Koetsier (ed.), *Chemical engineering in a changing world*, Elsevier Publishers, Amsterdam

- WIT, C.T. DE (1977), Selectieve ontwikkeling van de landbouw in een kader van verantwoord energie- en omgevingsbeleid, in: *Verslag van het symposium landbouwkundig onderzoek in Nederland*, PUDOC, Wageningen
- WIT, C.T. DE (1983), Introduction, in: *International Post Graduate Training Course, Modelling of agricultural production: weathers, soils and crops*, Wageningen/Geneva
- WIT, C.T. DE (1992), Efficiente landbouw: een poging tot interdisciplinaire benadering; over het efficiënte gebruik van hulpbronnen in de landbouw, in: *Spil*, 109-110, pp 41-52, 1992a
- WIT, C.T. DE (1992), Resource use efficiency in agriculture, in: *Agricultural Systems*, 40, pp 125-151, 1992b
- WITTEVEEN, H.J., *Het kleine landbouwbedrijf in de Friesche Wouden*, Dienst Kleine Boerenbedrijven (zonder plaats van uigifte; zonder jaartal)
- WLTO (WESTNEDERLANDSE LAND- EN TUINBOUW ORGANISATIE) (1998), *Binnenhof en Buitentuin; naar nieuwe relaties tussen landschap, groen ondernemerschap en randstadmetropool*, WLTO, Haarlem
- WOSSINK, A., J. VAN NIEJENHUIS & H. HAVERKAMP (1993), *Friese akkerbouw, waarheen? Vooruitzichten voor de Friese akkerbouw in 2000: een toepassing van LP*, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, LUW, Wageningen
- WRR (1992), *Grond voor Keuzen; vier perspectieven voor de landelijke gebieden in de Europese Gemeenschap* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), SDU, Den Haag
- WYNNE, B. (1996), May the sheep safely graze? A reflexive view of the expert-lay knowledge divide, in: Lash, S., B. Szerszynski and B. Wynne, *Risk, Environment and Modernity: Towards a new ecology*, Sage, London
- YOTOPOULOS (1974), Rationality, Efficiency and Organizational Behaviour Through the Production Function: Darkly, in: *Food Research Institute Studies*, Vol XIII, 3: 263-274
- ZACARIA IAHIA, A. (1802), *Libro de Agricultura*, Imprenta Real, Madrid
- ZADOKS, J.C. (1985), Landbouw tussen oecologie en economie, pp 375-421, in: K. Bakker et al. (eds), *Inleiding tot de oecologie*, Bohn, Scheltema en Holkema, Utrecht/Antwerpen
- ZANDEN, J.L. VAN (1985), *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, A.A.G. Bijdragen, Landbouwniversiteit, Wageningen
- ZOMEREN, K. VAN (1997), De terugkeer van het varken, *NRC Handelsblad* (Zaterdag Bijvoegsel, pag 29), 20 december
- ZOMEREN, K. VAN (1995), *Wat wil de koe*, Arbeiderspers, Amsterdam
- ZUIDERWIJK, A. (1998), *Farming gently, farming fast: migration, incorporation and agricultural change in the Mandara mountains of Northern Cameroon*, CLM, Leiden

Vertical line of text on the right side of the page.